МСЦ

БЕОГРАД

15–17. IX 2011.

НАУЧНИ САСТАНАК СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ

СРСПКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВЕ НОРМЕ

БЕОГРАД, 2011.

41/1

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/I

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВЕ НОРМЕ

За издавача:
Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Редактори:
Проф. др *Гордана Јовановић*
Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*
Проф. др *Александра Корда-Петровић*
Проф. др *Ана Кречмер*
Проф. др *Владислав Лубаш*
Проф. др *Александар Милановић*
Проф. др *Јован Делић*
Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*
Проф. др *Герхард Ресел*
Проф. др *Милан Стакић*
Проф. др *Живојин Станојчић*
Проф. др *Љиљана Суботић*
Проф. др *Галина Тјапко*
Проф. др *Божо Ћорић*

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Преводи резимеа са српског на руски језик:
Светлана Гољак

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

ISBN 978-86-6153-084-5

811.163.41'374

Стана С. РИСТИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ИЗРАДА НОРМАТИВНОГ РЕЧНИКА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду** се разматрају питања формирања јединственог националног корпуса савременог српског језика и избора извора за израду вишетомног нормативног речника „живог" српског језика и предлаже концепција израде таквог речника, са циљем даљег развијања и унапређења већ постојећег широко заснованог програма лексикографије српског језика. Показано је да је овај програм, утемељен на традиционалној лексикографији, и у теоријско-методолошком погледу и у пракси израде више значајних речника савременог српског језика, развијан и унапређиван у оквирима Београдске лексикографске школе тако да одговори лексикографским изазовима и потребама друге половине 20. века, а у нашој даљој разради и најновијим изазовима и потребама првих деценија 21. века.

Кључне речи: формирање јединственог националног корпуса савременог српског језика, израда нормативног речника „живог" српског језика, унапређење програма лексикографије српског језика.

1.0. На основу дугогодишњег лексикографског искуства и бављења лексичком нормом, као и на основу теоријског и критичког разматрања нормативних аспеката у српској дескриптивној лексикографији (Ристић 2006), у реферату ће се понудити одговори на нека важнија питања у вези са израдом нормативног речника савременог српског језика. То је пре свега питање одређивања репрезентативног корпуса на временској и просторној равни, као и питање избора извора за састављање основног регистра и за обраду речи.

1.1. При томе је важно истаћи да су друга питања у вези са израдом нормативног речника српског језика, начелно већ решена, јер је начин лексичког нормирања, установљен и примењиван у традиционалној српској дескриптивној лексикографији, заснован на принципима еластичне стабилности норме који се препоручују и у најсавременијим норматолошким приступима. То ће се у даљем излагању и истицати, позивајући се углавном на лексичко нормирање у тезаурусном Речнику САНУ, по коме је слобода избора

* stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

** Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика, бр. 178009, Министарство просвете и науке Републике Србије.

лексичких јединица условљена примереношћу њихове употребе. Сам Речник САНУ за сада се може сматрати најрепрезентативнијим нормативним речником савременог српског књижевног и народног језика и то не само по нормативним лексикографским поступцима и изграђеном метајезику, него и по обухватности корпуса.

2.0. Показало се, наиме, да је израда доброг нормативног речника условљена степеном развоја практичне и теоријске лексикографије, док је избор извора и репертоар лексичких јединица у регистру условљен типом, обимом и наменом речника. У складу са наведеним запажањем, у раду ће се имати у виду израда нормативног речника већег обима којим би се обухватила целокупна лексика савременог српског језика у најновијој фази развоја. У питању је израда вишетомног речника, која би од почетка до краја морала да буде технички унапређена и компјутеризована, у пуној мери институционализована и заснована на тимском раду квалификованих лексикографа.

2.1. Уствари, израда оваквог речника била би само окосница дуготрајног и сложеног лексикографског програма, чије је главне оквире, као будућу делатност у овој области Матице српске за другу половину 20. века, сачинио Митар Пешикан, одмах после завршетка последњег тома Матичиног Речника, 1976, вероватно, још под свежим утиском успешно завршене израде овог значајног лексикографског дела у којој је и сам суделовао (Пешикан 1977: 232–240). Садржај и динамику овог програма Пешикан је представио као израду нових допуњених и дорађених издања већ завршеног шестотомног Речника, уз непрекидан практични и теоријски развој програма (Пешикан 1977: 234–236). У практичном раду, осим лексикографске обраде, планирано је сређивање и допуњавања главне картотеке, формирање специјалних картотека (инверзне, за потребе изучавања творбених карактеристика лексике и израду инверзног речника, и терминолошке, за потребе изучавање и обраде терминолошке лексике или израду терминолошких речника) (Пешикан 1977: 236–237). У теоријском раду планирано је непрекидно усавршавање лексикографа, које би се организовало и усмеравало на системско истраживање појединих лексичких класа и начина њихове лексикографске обраде, уз истовремену отвореност према актуелним филолошким и лингвистичким програмима који се одвијају у другим научним и високошколским установама. Оно што се већ увелико зна и на чему у изради овог лексикографског дела треба инсистирати, јесте чињеница да се општи напредак и у примењеној и у теоријској лингвистици може остварити само у непрекидном повезивању резултата једне и друге области, и да затварање у сопствене области не доприноси унапређењу ни истраживачког ни лексикографског рада (исп. Пешикан 1977: 233). Део Пешикановог лексикографског програма је и предлог за формирање стручне библиотеке, која би се, поред осталих извора, попуњавала монографијама или истраживачким радовима и студијама самих лексикографа (Пешикан 1977: 237–239).

2.3 Искуство научно-лексикографског рада на Речника САНУ показује да овакав приступ даје добре резултате, јер су у институтским публикацијама у последњих тридесетак година, објављене значајне монографије о поје-

диним лексичким системима. Та пракса се нарочито негује у подмлађеном тиму на овом пројекту, чији сарадници узимају теме овог типа било за своје семинарске и истраживачке радове било за своје магистарске и докторске тезе. За такав рад они добијају подршку од својих ментора и у Институту и на факултету, а примере за обраду налазе у објављеним речницима или у речничком корпусу, вешто спајајући теоријска знања са свакодневном лексикографском праксом. Такви радови су више или мање подређени лексикографским потребама, али имају и шири значај у унапређењу знања из србистике и уопште из лингвистике. Из њих није тешко извући упутства за системску лексикографску обраду одређене класе лексема, уколико их сам аутор није у свом раду формулисао.

3.0. Нацрт Пешикановог програма заснивао се на богатом лексикографском искуству и теоријско-методолошким постулатима Београдске лексикографске школе, чији су сарадници у последњих 50 година, урадили 18 томова тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, учествовали у изради Матичиног шестотомног речника, са преко 150.000 лексема из српског књижевног језика, као и у изради најновијег једнотомног *Речник српскога језика*, са фондом од око 75.000 речи.

3.1. Наведени речници, којима је постављен солидан темељ за развој савремене лексикографије, филологије и лингвистике, језичке норме и језичке културе, чине веома значајан део овако широко замишљеног лексикографског програма, који се у савременим околностима мора дорађивати како на плану модернизације лексикографског рада тако и на плану дигитализације постојећих лексикографских ресурса и формирања репрезентативног електронског корпуса савременог српског језика.

3.2. На основу досадашње лексикографске праксе, за састављање регистра речи за израду новог дескриптивног речника, основни извори би били већ урађени најзначајнији речници савременог српског језика: речници Матице српске, Речник САНУ, речници страних речи, терминолошки речници, Правописни речник савременог српског језика М. Шипке и др. Такви извори и по одабраној лексици и по сопственим изворима садрже прилично критеријално уређен корпус репрезентативан и за савремено језичко стање.

3.3. За најновији развој српског језика неопходно је укључити и нове изворе, и то како изворе оног типа који су већ употребљавани у традиционалној лексикографији, тако друге типове извора, који су данас много разноврснији и знатно бројнији. То су пре свега до сада некоришћени или извори нових медија различитих функционалних стилова писаног и говорног језика (штампа, телевизија, различити жанрови комуникације на Интернету, СМС поруке и др.), а затим и постојећи електронски корпуси са мањом или већом могућношћу претраживања. При свему се има у виду да се новим речником мора обухватити лексика целокупног српског језика, чији носиоци живе и ван граница Републике Србије, у Хрватској, БиХ и у Црној Гори, па се у картотеку као допунска грађа морају укључити и најновији извори српског језика са наведених подручја.

4.0. Проблеми који се јављa у вези са територијалном обухватношћу лексике савременог српског језика а који се тичу нормативности речника отварају више питања, а нека од њих ће се даље у раду решавати, и то у духу савременог схватања језичке односно лексичке норме.

4.1. Ситуација новог друштвеног, културно-политичког и језичког окружења у којој се нашао српски језик ван граница Србије, без обзира на његов тамошњи правни и реални статус,[1] захтева решавање питања могућности усаглашавања норми његових различитих књижевних / стандардних „ликова“ и остваривање њихове равноправности са матичним књижевним / стандардним ликом,[2] као и питање могућности очувања континуираног развоја савременог српског језика на темељима заједничког књижевног / вуковског језика. На први поглед рекло би се да ће се такав континуитет лакше сачувати са „ликовима“ српског језика у БиХ и Црној Гори него у Хрватској на темељима (и)јекавске варијанте источнохерцеговачког типа. Међутим, језичка реалност у Хрватској доводи у питање ову могућност, јер се показало да је (и)јекавска основа у западној, хрватској стандардној језичкој варијанти још у време заједничког српскохрватског језика развила низ особености, које су се од времена издвајања хрватског језика непрекидно умножавале потискујући тзв. „србизме“ (исп. Ивић 2001: 231–232). Сличне дивергентне тенденције могу се очекивати и у језичкој реалности у БиХ и Црној Гори, која је, како је већ и у стручним круговима запажено, с једне стране изложена процесу кроатизације, а с друге стране и процесима форсирања језичких особености сопствених дијалекатских база у стандардизацији новопрокламованих језика, бошњачког и црногорског (Стојановић 2011: 191–236). У оба случаја инсистира се на удаљавању од српског језика који се у матичној држави и даље развија на темељима донедавно заједничког књижевног српскохрватског језика.

4.2. Зато би за одржавање и подржавање континуитета у развоју српског језика на читавом простору, неопходно било уважавати наслеђене и новонастале територијалне особености, као и наслеђене прерасподеле двају изговора и писма, како би се сачувало јединство стандардног српског језика и одредио његов статус у контексту актуелног глотополитичког проглашавања националних језика. Постојеће разлике на фонетском и лексичком нивоу, као и двојство изговора у изради новог нормативног речника, требало представити као особености јединственог система српског језика, без обзира на различиту државну припадност његових носилаца (у Хрватској, БиХ и Црној Гори).

---

[1] О правном статусу српског језика у Црној Гори и политичким притсцима који угрожавају одржавање његовог стабилног стања и функционисања у свим сферама јавне и службене употребе в. Стојановић 2011: 191–212.

[2] Мислим да се та равноправност не може остварити израдом екавског и ијекавског издања речника српског језика, како је предлагано (в. Пижурица 2008: 51–61), зато што се разлике између изговорних варијанти не испољавају на лексичком плану него на правописном, ортографском плану. Метајезички екавизмом у лексикографском опису не може се умањити „афирмација ијекавског корпуса – књижевног, публицистичког, научног, административног, разговорног“ (Пижурица 2008: 60), уколико се тај корпус представи адекватним лексикографским поступцима у одредничким ликовима, у делу леме и у навођењу примера употребе, и то у мери његове распрострањености и присуства у савременом српском језику.

4.3. У садашњем тренутку на плану израде нормативног речника целовитог српског језика као најцелисходније решење може се сматрати увођење и придржавање принципа што исцрпнијег пописа и што објективнијег описа лексике тог језика који се види и чује на свим територијама његовог простирања односно лексике живог српског језика[3]. Живи језик, чији смо савременици, јесте језик који се „гледа“ (писани језик) и који се „слуша“ (говорни језик званичне, официјелне и свакодневне употребе) (исп. Скларевска 2008: 437–440). Увођењем појма „живи језик“ као оперативног појма у одређивању лексичког корпуса, како је већ показано у нашим радовима, превазишли би се кључни проблеми и забуне који се јављају употребном појма књижевни језик, који није оперативан за садашње стање српског језика (в. Ристић 2010: 109–114 и 2011: 329–340).[4]

4.4. Лексикографско представљање лексике живог језика захтева унапређење лексикографских поступака и метајезика, као и критеријалну употребу нормативних и других квалификатора.[5] Нормативни карактер речника и његова нормативна функција остваривала би се квалификацијом одабраних речи помоћу бројних функционалних и стилских квалификатора, одређивањем територијалне припадности и социјалног статуса речи, евидентирањем најчешћих грешака у њиховој употреби, навођењем лексичких, морфолошких и акценатских варијаната и сл. (в. Ристић 2006: 79–109).

5.0. За нормирање и сам процес стандардизације савременог српског језика, који се простире и на подручјима других држава и који се развија у језичком окружењу других националних језика, веома је важно, поред формирање заједничког репрезентативног националног корпуса, предвидети начине кодификације и могућности усаглашавања норме у оквирима националне заједнице. У том смислу могла би се користити позитивна искуства стандардизације полицентричних језика, која би с једне стране омогућила слободу избора варијантних језичких јединица говорницима на свим просторима, а која би, с друге стране, омогућила одржавање стабилности језичког система и континуитет развоја заједничког и јединственог српског језика (исп. Кордић 2010: 91–95).

---

[3] Појам живог језика и однос овог појма према другим појмовима истог нивоа: књижевни, стандардни и савремени језик, дефинисан је и одређен у раду Ристић 2010: 109–114.

[4] Појам стандардног језика као надрегионалног језика данас се једнозначно одређује (в. Кордић 2010: 69), међутим, стандардни језик се не узима као објекат описивања у речницима, него као оријентација при заснивању речничких пројеката, али се у садашњој ситуацији поставља питање јединства стандардног српског језика и његовог корпуса, па и оперативности овог појма у теоријско-методолошком приступу изради нормативног речника савременог, живог српског језика. О неуједначеном и противуречном поимању појма „књижевни језик“ почев од прашке традиције до најновијег времена в. Белић 1999: 115–125; Станојчић – Поповић 2004: 20–21; Скларевска 2008: 438 и Станојчић 2009: 19, 21.

[5] Добар пример лексичког нормирања показује пример Речника САНУ, у коме се у једном тому употреби око 90 квалификатора којима се одређује нормативни, функционално-стилски и комуникативни статус лексичких јединица у свим аспектима њихове употребе, при чему је у Упутствима за израду овог речника предвиђено 134 квалификатора. О типовима квалификатора и њиховој улози у регулисању лексичке норме в. Ристић 2006: 79–98, а о значају показивања лексике неутралне употребе, која чини стабилно језгро лексичког система познато свим носиоцима српског језика у одређеном времену, в Ристић 2008: 407–427.

5.1. Засебна кодификираност, уграђена у теоријске основе полицентричности, која свакој варијанти даје могућност да актуелизује неке своје дијалекатске, политичке, религијске и др. специфичности, па и оне о употреби писма, ћирилице и латинице,[6] у случају моноцентричног српског језика решавала би се слободним избором различитости наведеног типа. Зато што разлике територијалних идиома српског језика немају статус варијанти, њихову стандардизацију могуће је остварити јединственом али веома флексибилном нормом, чија би еластичност у избору територијалних варијанти регулисала меру њиховог међусобног односа и утицаја на заједнички стандард, на што би се указивало маркерима територијалне / регионалне припадности. Ови маркери не би имали нормативни карактер, него би својом учесталошћу у заједничком корпусу стандардног језика указивали у којој мери сваки појединачни територијални идиом учествује у остваривању динамичке уравнотежености његовог језичког система.

5.2. За територијално допуњавање списка речи са подручја ван матичне државе, као и за нормирање ијекавских ликова одредница у новом речнику могао би се користити *Правописни речник* М. Шипке (2010), у коме је разређен систем нормирања ијекавице са нормативно уређеним пописом лексике савременог српског језика на целокупном простору, у дијалекатски и национално различитим срединама (Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској).[7] Списак обухвата и лексичке јединице и њихове особености карактеристичне и за стандардне идиоме других националних језика у окружењу: хрватског, бошњачког и црногорског, зато што су, по речима аутора и оне „оверене у српској књижевној и широј стандардној језичкој писменој и говорној пракси“ (Шипка 2010: 21), што значи да су оне актуелне у знању носилаца српског језика. Тако су као равноправни дублети унесене одреднице: *спанаћ* и *шпинат*, *пасуљ* и *грах*, *шаргарепа* и *мрква*, *срећан* и *сретан*, *спасти, спасем* и *спасити, спасим, спасен* и *спашен* (Шипка 2010: 22).[8]

6.0. Предложена концепција детаљне нормативне обраде речи односно навођења правила њихове употребе, као и указивање на типске спојивости и на ситуативне условљености значења речи, у резултату би имала речник активног типа независно од описа њиховог значења (исп. Скларевска: 441).

---

[6] О статусу, потреби а и могућности одржавања двојности изговора и писама у српском језику в. П. Ивић 2001: 237–240 и Ристић 2010, рад за прошлогодишњи МСЦ, а о законској регулативи употребе двају писама у Републици српској в. Шипка 2010: 1325–1326.

[7] У Матичином једнотомном *Речнику српскога језика* (2007) не одређује се просторна обухватност корпуса него се корпус савременог српског језика одређује према корпусу шестотомног Матичиног речничка на коме је заснован, и не помињу се други извори његових савремених носилаца, што сматрамо великим недостатком самог Речника и његових приређивача, без обзира на њихову убеђеност „да Речник српскога језика садржи огромну већину речи које спадају у наш савремени књижевни језик“ (РСЈ: 7, из Предговора).

[8] Нормативни статус наведених лексема и облика, „оверених“ код носилаца српског језика ван матичне државе, у савременом српском језику могуће је одређивати само на основу учесталости њихове употребе у живом језику, јер сама овереност односно њихова употреба не може се узимати као аргауменат за нормативно изједначавање па ни за дублетизам са фреквентнијим облицима. У противном, лексичка норма би се разилазила са језичком реалношћу, што није у духу са дескриптивним принципима савременог нормирања.

6.1. С тим у вези, било би потребно ревидирати и/или критеријално установити (нови) систем нормативних квалификатора, којим би се сигнализирале промене у нормативном и сваком другом статусу лексема и регулисала правила њихове употребе, што би значајно утицало како на усвајање језичке норме тако и на изграђивање језичке културе. Међу нове информације о лексемама могли би се уврстити подаци о њиховој фреквенцији у корпусу савременог језика; затим информације о стилској маркираности, о функционалностилској и жанровској припадности лексема у писаном или разговорном језику и др. Основни задатак овог посла обављао би се у евидентирању, описивању и кодификовању периодичних актуелних језичких стања и промена, чиме би се одређивала права мера стабилности и еластичности норме, која би одражавала динамику живе употребе језика, у коме је, по А. Белићу: „све у сталном кретању [и у коме] ... књижевни и народни језик заједнички сарађују на речничком развитку *савременог књижевног језика*“ (1999: 35, истакла С. Р.).[9] Оваква жива употреба језика се у најновијим језичким истраживањима антрополошког усмерења обухвата појмом „језичког знања“, што одговара и појму менталног лексикона савремених носилаца језика односно његове језичке личности.

6.2. Идеја о изради речника живог језика, који функционише у непосредној употреби његових корисника а не у лексичком систему, заснована на антропоцентричним теоријама В. В. Морковкина и Ј. Н. Караулова, иначе је веома сложена и у теоријском и у методолошком погледу, јер захтева да се разреше следећа општа питања: како да се обједини с једне стране лексички систем савременог језика (као статички објекат) са његовим својством непрекидног развоја (динамички објекат), а с друге стране еволуциони лексички систем (као општи објекат) и са појмом језичке личности (као индивидуални објекат) (исп. Скларевска 2008: 436). Та сложеност се увећава у случају дезинтегрисаног савременог српског језика са додатним питањима, као што је питање хомогености његовог лексичког система, затим питање утицаја различитог језичког и културног окружења на подстицање разлика у развоју његових територијалних ликова; а у вези са различитим утицајем, и питање колико ти утицају могу изазвати разлике на плану еволуције лексичког система и на плану умањивања или губљења „српскости“ општесрпског језичког типа, који се чува у знању језичке личности српског језика у виду психоглоса, инваријантних јединица знања.[10]

---

[9] Појам „савремени“, у контексту живог језика одређује се као *стање динамичке уравнотежености језичког система,* које је засновано на норми одређеног времена, а не на ограниченом хронолошком одреску „од – до“, као и на степену владања језиком његових просечних савремених носилаца (исп. Белић 1999: 20, 28 и Станојчић 2009: 20–21).

[10] О појмовима језичке личности и општег језичког типа, инваријантних промена језичке структуре, које се, по Ј. Н. Караулову, преносе и еволуирају у виду психоглоса, јединица језичког знања носилаца језика односно језичке личности, и које им омогућавају да препознају систем матерњег језика, нпр. „рускост“ неког текста, фразе, конструкције или поједине речи, као и о њиховој стабилности у времену оствареној у интеграцији својстава изоглоса и хроноглоса, в. Скларевска 2008: 336–437.

7.0. За решавање наведених општих питања у изради речника живог језика, могу послужити решења до којих се дошло у руској савременој лексикографији, и то увођењем принципа синхроности у састављању регистра речи и у одређивању извора.[11]

7.1. Проблем представљања лексичког система и динамике његових лексичких јединица у употреби, у речнику живог језика решава се представљањем социјалних, историјских и културних аспеката њиховог функционисања. Границе регистра на хоризонталној (социјалној) равни одређују се употребљивошћу лексичке јединице, њеном „видљивошћу“ и „чујношћу“ у оквирима савременог српског језика. Централни део регистра чиниле би речи основног фонда, као и у другим дескриптивним речницима, а његово тематско језгро, у складу са лексикографском традицијом, чиниле би лексичке групе које чине базу језичке слике света (основне класе речи из живота човека, друштва, појмова културе, политике, свакодневног живота, елементи живе природе и др.). У опширну периферију укључила би се лексика разних функционалних стилова и жанрова писаног и разговорног језика.

7.2. Граница регистра на вертикалној (хронолошкој) равни одређује се такође критеријумом „оно што се види и чује“, па се у регистар уводе речи и из ранијих периода које узимају учешће у савременом језику. Принцип синхроности, који се примењује у састављању регистра и одабирању извора, не значи и аутоматско искључивање старијих лексичких слојева, па се у речник савременог језика уносе све речи неутралне или стилске употребе које чине језгро лексичког система (*очи, глава, губити, хтети* и др.), затим актуелни архаизми, историзми, и то са одговарајућим напоменама о времену њихове употребе; речи које чине делове актуелних фразеологизама, као и све друге речи које су из пасивног лексикона у садашње време почеле активно и често да се употребљавају. У речник би се укључили и неологизми, речи које нису забележене у постојећим речницима. У смислу синхроности, у речник не би ушле речи из прошлости које су непознате савременим носиоцима, као што су нпр. неактуелни архаизми односно застареле речи.

7.3. Проблем одређивања границе између синхроне и дијахроне лексике, као што је истакнуто, не разрешава се само изостављањем неактуелних лексичких јединица, него и описивањем, оцењивањем и квалификовањем језичких чињеница с позиције језичког знања оног времена у коме се израђује речник, чиме се фиксира моментални (синхрони) поглед на динамички лексички систем. У такав речник укључиле би се и речи које не морају бити познате сваком његовом носиоцу, које изазивају недоумице било као нове речи терминолошког карактера било као застарели жаргонизми и сл., зато што се и такве речи могу „видети“ и „чути“ у свакодневној и професионалној

[11] Наиме, увођењем принципа синхроности у састављању регистра речи и у одређивању извора, уз коришћења резултата руске компјутерске лексикографије и електронских корпуса руског језика, конципирана је израда речника живог руског језика, заснована на појмовима општег језичког типа и језичке личности, односно на темељу језичких чињеница у реалној употреби и оријентисана на знање његових носилаца (исп. Скларевска 2008: 437–463).

употреби (као нпр. лексика новинских издања, уличних натписа, реклама и др.) (исп. Скларевска: 438).

7.4. У речнику савременог живог језика, као и у тезаурусном Речнику САНУ, био би представљен творбени систем, јер би се у њему као посебне одреднице обрађивали сви деривати образовани по активним моделима, и то по азбучном реду, затим продуктивни творбени форманти, полусложенице, деминутиви, аугментативи, емотивно-експресивне речи, актуелне абревијатуре, лична имена која имају културолошки значај и др. Инверзни корпус лексике, на чијој је изради до сада највише урађено (исп. Николић: 2000), пружа могућност за лексикографско представљање и монографско истраживање структурно-семантичких законитости унутар деривационих гнезда (Пешикан 1977: 237).

7.5. У новом речнику би била укључена не само терминолошка лексика нивоа средњошколског образовања, него термини из области које се популаришу другим средствима (штампом, рекламама) и који нису повезани са професионалном сфером; затим професионална терминологија, укључујући и најновије области информатике и Интернета. У складу са лексикографском традицијом, термини би се и у овом речнику, за разлику од терминолошких речника, представљали као променљиве, лингвистичке јединице са новим значењима, развијеним у процесу детерминологизације. Речник би обухватио и лексику религије, блиску терминолошкој лексици, чија је употреба у савременом језику „видљивија“ и „чујнија“ у односу на претходни период. Осим лексике православља, која би се из културолошких разлога детаљније обрађивала, била би представљена и лексика других религија у мери њене присутности у савременом језику. У речнику би била представљана жаргонска лексика и сви други типови снижене лексике, дијалектизми који се „чују“ и „виде“ у савременом језику и који се јављају као варијанте књижевне лексике.

7.6. Формирање регистра фундаменталног дескриптивног речника и у наше време отежава непрекидни језички динамизам, који се на лексичком плану манифестује у приливу нове још неадаптиране стране лексике, затим у преслојавању читавих лексичких група, са још неиздиференцираним значењима, чиме се замагљују границе између функционалних стилова и различитих стилских употреба. Наведене и друге актуелне промене значења речи условљавају другачију спојивост, што се манифестује најчешће у виду хомонимије, тако да би у речнику овог типа био евидентан и повећан број хомонима.

8.0. Планирани речник би по обиму и начину обраде био речник тезаурусног типа заснован на емпиријској бази, за чије формирање је потребно одредити типове извора.

8.1. За основу базе би могао послужити корпус Речника САНУ, под условом да се преведе у дигиталну форму, с тим што би се допуњавао постојећим електронским корпусима, затим текстовима из средства масовне комуникације са сајтова Интернета, а користили би се, како је већ истакнуто, и референтни урађени речници. Поменута база, која би, разумљиво, била у електронском облику, састојала би се од централног референтног корпуса, са

најбитнијим лингвистичким информацијама за сваку реч која припада стандардном / књижевном језику; затим од допунских корпуса са различитим сегментима лексичког система.

8.2. Уз централни референтни корпус, требало би радити на формирању упоредивих референтних регионалних корпуса са читавог подручја српског језика, што би омогућило праћење промена, с обзиром на различита социолекатска окружења и сталне потребе за иновирањем стандардизације. Самим евидентирањем и исцрпним описом оне би својом учесталошћу у заједничком корпусу стандардног језика указивале у којој мери сваки појединачни територијални идиом учествује у остваривању динамичке уравнотежености система заједничког српског језика. То би с једне стране омогућила слободу избора варијантних језичких јединица говорницима српског језика на свим просторима, а с друге стране одржавање стабилности и флексибилности језичке норме чија би еластичност у избору територијалних варијанти регулисала меру њиховог међусобног односа и утицаја на заједнички стандард. Тако би се и језичким чињеницама показало да разлике између територијалних идиома српског језика немају статус варијанти и да српски језик, који припада једној нацији, у духу савремене теорије о полицентричности језика, није и не може бити полицентричан.

8.3. Уз планирану обухватност лексике и по обиму, и по изворима и по територијалној заступљености, јасно је да се оваквим речником не би обрадила целокупна лексика савременог живог језика него лексика одабраних текстова, зато што расположиви текстови нису статистички обрађени, па је немогуће сачинити прописно узоркован, репрезентативан корпус, који се у савременим истраживањима препоручују за системско описивање појединих језичких нивоа, па и лексичког нивоа (в. Костић 1996: 1–32).

8.4. Зато је у постојећим условима веома важно одредити хронолошку границу и тип извора. То су пре свега књижевна дела прве половине 20. века која се и данас активно прештампавају, затим разговорни језик, филмски сценарији и драмски текстови, као извори разговорне лексике, записи разговорне лексике, лексика из научног дискурса, публицистике, популарне литературе, мемоара и др. (исп. Пешикан 1977: 236–237) Поред наведене, традиционалне лексике, узимају се и извори преводне литературе разних жанрова, новине, популарне књиге са религиозном тематиком, специјални терминолошки речници, затим извори који припадају „малом жанру“: трговачки папири различитог садржаја, рекламе, инструкције за употребу артикала и предмета; затим радио и телевизијске емисије и др. (исп. Скларевска 450–451).

Закључак

9.0. У целини гледано, концепција дораде и унапређења лексикографског програма српског језика, предложена у раду, омогућила би израду нормативног речника „живог“ српског језика у коме би било представљено функционисање лексике у првим деценијама 21. века, па би такав речник имао све оне карактеристике које се очекују од савремених речника: био би то нор-

мативно-стилистички, синхрони речник тезаурусног и активног типа, чијом израдом би се попунила празнина у савременој српској лексикографији.

9.1. Од савремених лексикографских подухвата, посебно тако обимних као што је овај представљен у раду, очекује се, пре свега, да њихови аутори у лексикографском опису примене своја истраживачка лингвистичка знања и да их кроз тимски рад интегришу у систематско представљање јединица лексичког система, и да на тај начин унапређују лингвистичку науку.

9.2. За саме лексикографе то би био и нови изазов којим би се проверила праве вредности традиционалне лексикографије уз истовремено трагање за могућностима даљег развијања и усавршавања методологије лексикографских поступака у складу са савременим лингвистичким дометима, лексикографским стандардима и разноврсним потребама данашњих корисника. У складу са новим очекивањима и захтевима, који се постављају пред савремену лексикографију, мора се рачунати и са новим очекивањима лексикографа да им се на адекватан начин признаје и вреднује не само истраживачки него и примењени лексикографски рад и да се на одговарајући начин реши питање статуса дескриптивне, научне лексикографије у српској лингвистици уопште.

9.3. Новине у изради нормативног речника „живог“ српског језика огледају се у више различитих поступака.[12] То је, најпре, нови начин интерпретације семантике, јер би се у речнику детаљно представљала нова значења која се реализују у новим типовима спојивости, па би у речнику спојивост била представљена као основа семантичке деривације. Функционисање лексике у живој употреби показивало би се тако што би се уз свако значење речи наводили типови употребе у виду примера или минималних контекста, који би одражавали одређене ситуације употребе. Овакав начин њиховог представљања показивао би живот речи у језичкој реалности, као и фактографске, културне и друге податке о денотату који је означен датом речју.

9.4. У коришћењу великог броја функционално-стилских квалификатора, као и у навођењу бројних примера употребе, тежило би се унификацији и стандардизацији обраде нормативних и функционално-стилских особености речи, уз уважавање већ установљених стилских особености и сазнања о тежини њиховог препознавања и издвајања, као и уз толеранцију коришћења лексикографске интуиције у овој сфери обраде.

9.5. У условима компјутеризације свих нивоа израде речника, од картотеке до редактуре, уместо алфабетског редоследа могла би се применити обрада лексике по садржајном, тематском принципу ради унификације речничких чланака. То значи да би сваки лексикограф обрађивао једну лексичкосемантичку групу речи (нпр. политичку, религиозну и сл. лексику) укључујући и њене творбене еквиваленте, устаљене везе и др. Тек би се редиговани текст уређивао по алфабетском реду.

9.6. Основним захтевима у лексикографском раду за уједначено, системском обрадом речи исте категорије, који су у извесној мери остварени

[12] Исп. Скларевска 2008: 451–455.

наведеним дескриптивним речницима, треба придружити нова знања о акценатским, творбено-морфолошким, семантичким и синтаксичким карактеристикама појединих група или класа системски повезаних речи, која су у нашој лингвистици стечена у последње три деценије. На тај начин, створили би се услови, да се на основу обраде лексике одређеног опуса, установе методолошке уједначености и генерализације лексикографског описа на свим нивоима језичке структуре, што би подигло квалитет и убрзало темпо лексикографске обраде. Ови подаци могли би се интегрисати и у сам корпус, при чему би се, у одговарајућем упиту, добили прелиминарни подаци о детаљима лексикографске обраде речи.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1999: А. Белић, *Око нашег књижевног језика*, Изабрана дела Александра Белића, осми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Ивић 2001: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Издавачка књижарница Зоран Стојановић, Сремски Карловци – Нови Сад, прир. М. Радовановић

Кордић 2010: S. Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Rotulus | Universitas, DURIEUX, Zagreb.

Костић 1996: A. Kostić, *Reprezentativnost jezičkog korpusa i mentalni leksikon*, LEP saopštenje, br. 39, Filozofski fakultet, Beograd, 1–32.

Николић 2000: М. Николић, *Обратни речник српског језика*, Београд.

Пешикан 1977: М. Пешикан, *О потребама и могућностима даљег рада после завршетка Речника Матице српске*, Летопис Матице српске, књ. 420, св. 1–2, Матица српска, Нови Сад, 232–240.

Пижурица 2008: М. Пижурица, *Ијекавско издање Речника српскога језика*, Зборника радова са VII лингвистичког скупа Бошковићеви дани, посебан отисак, Зборници радова бр. 90, књ. 31, Подгорица, 51–61.

Ристић 2006: С. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Монографије 3, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Ристић 2008: С. Ристић, *Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са становишта репрезентативности за савремени српски језик*, Српски језик у (кон)тексту, књига I, ФИЛУМ, Крагујевац, 407–427.

Ристић 2010: С. Ристић, *Корпус „живог језика“ и његов значај за изучавање језичких појава*, Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. 10. 2009). Књ.1, *Језички систем и употреба језика* / одговорни уредник Милош Ковачевић, ФИЛУМ, Крагујевац, 109–114.

Ристић 2011: С. Ристић, *Корпус савременог српског језика и језичко нормирање*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 40/1, Филолошки факултет у Београду, Београд, 329–340.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад.

Скларевска 2008: Г. Н. Скляревская, *Современная русская лексикография: достижения и лакуны // Теория и история славянской лексикографии,* Научные материалы к XIV съезду славистов, ред. М. И. Чернышева, Москва, 2008, с. 427–463.

Станојчић 2009: Ж. Станојчић, *За континуитет у развитку књижевног језика*, Српски језик XIV /1–2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика Београд, Београд, 19–28.

Станојчић – Поповић 2004: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Стојановић 2011: Ј. Стојановић, *Путевима српског језика и ћирилице*, Издавачки центар Матица српске – Друштва чланова у Црној Гори, Никшић.

Шипка 2001: M. Šipka, *Standardni jezik i nacionalni odnosi i Bosni i Hercegovini (1850–2000), Dokumenti*, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja – knjiga 11, Sarajevo.

Шипка 2010: М. Шипка, *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником*, Прометеј, Нови Сад.

Stana Ristic

COMPILATION OF A NORMATIVE DICTIONARY OF THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

(Summary)

This paper represents a proposal of a conception for compiling a multi-volume normative dictionary of the contemporary Serbian language, as part of a broadly defined programme of Serbian lexicography. This programme, based on traditional lexicography, has so far been realized not only in compilation of several most relevant descriptive dictionaries of contemporary Serbian, but also theoretically and methodologically developed and improved within Belgrade school of lexicography. The programme has been designed so as to meet lexicographical challenges and needs dating from the second half of the 20th century, and also, as was pointed out in the latter part of our discussion, the latest challenges and needs arising in the first decades of the 21st century. For the purpose of modernization and advancement of lexicographical work this programme proposes to get together not only the foremost philologists, linguists and lexicographers, but computer programmers, as well, with the aim of answering new demands of contemporary market-oriented lexicography, which relies on traditional values and high scientific standards on the one hand, and on computer-assisted lexicography on the other, offering great possibilities for satisfying the users' needs for a more effective and comfortable dictionary use.

821.163.41'255.4-31=112.2
821.163.41.09-31 Андрић И.

Sabine KIRFEL*
Humboldt-Universität Berlin,
Philosophische Fakultät II
Institut für Slawistik, Berlin, Deutschland

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРЕВОД У НОВОМ РУХУ
(О најновијем немачком издању „На Дрини ћуприје")

У раду се упоређују језичке структуре два превода Андрићевог романа „На Дрини ћуприја" са структурама оригинала. У ситуацији у којој недостају интердисциплинарно утемељени параметри за евалвацију превода уметничке прозе полази се од сигматске, семантичке, синтактичке и прагматичке димензије уметничког текста да би се створила што потпунија слика преводилачких стратегија и решења у оба превода у светлу оптималне еквивалентности. У првом реду покушава се што прецизније одговорити на питање зашто реципијент прерађене верзије превода ту верзију сматра успелијом од првог превода романа који је настао пре више од 60 година.

Кључне речи: критика превођења, оптимална еквивалентност, стратегија превођења, сигматска димензија текста, синтактичка димензија текста, семантичка димензија текста, прагматичка димензија текста.

Уводне напомене

Овога пролећа се у реномираној издавачкој кући Zsolnay појавио прерађени превод чувеног романа „На Дрини ћуприја" у лепом издању са тврдим повезом и поговором који је на овоме делу посве прикладном нивоу.[1] Тако је пред немачком читалачком публиком поводом педесете годишњице доделе Нобелове награде ново издање Андрићевог ремек-дела које одавно спада у класична остварења светске књижевности.[2] Ту вест ми слависти примамо са посебним задовољством. Истовремено се поставља питање шта је разлог за појављивање романа у новом руху осим формалног разлога педе-

[1] Поговор са насловом „Jugoslawiens Dichter" написао је познати аустријски писац Карл-Маркус Гаус (Karl-Markus Gauß).

[2] Континуирана рецепција романа постојала је у обе Немачке од 1953. године. У питању је превод Ернста Е. Јонаса. (Године 1961. роман је издан истовремено у обе немачке државе.) Роман је доживео мноштво издања, често и као џепна књига.

сете годишњице? Другим речима: Из којих побуда се овај роман данас чита? Као увод у нашу тематику, настојаћемо да пронађемо одговор.

Као један од потицаја за појављивање књиге свакако треба навести политику издавача да своја издања одређених аутора представи на сајмовима књига. (Андрићево дело је било једна од тема на лајпцишком сајму, чији је овогодишњи гост била српска књижевност.) Тиме се, међутим, не прекида набрајање формалних разлога. У овом контексту се одмах намеће и помисао да се делима афирмисаним у саставу светске књижевности приписује нешто попут урођеног права на нова издања у одређеним (мањим или већим) временским размацима. „Светска књижевност“ наиме не би била „светска“ кад би се прекинуо ток њене интернационалне рецепције. Мимо тих побуда морају да постоје и дубљи разлози за књижевни, а тиме и културни трансфер омогућен превођењем појединог књижевног дела. Када је у питању „хроника“ града Вишеграда, читалачка публика у Немачкој је са сигурношћу заинтересована и за место збивања: Потенцијалним немачким читаоцима је познато да роман пружа могућност свестраног информисања о темељима етничких сукобљавања у Босни. Да бисмо заокружили размишљање о побудама за појаву новог издања романа, дајемо реч позоришном редитељу Никити Миливојевићу, који је 2010. године у Диселдорфу поставио на сцену комад по мотивима овог познатог Андрићевог романа. У једном интервјуу он каже: „Мислим да је то најважније: Иза великих прича и идеја увек стоје ‘мале’, једноставне, људске приче о срећи и несрећи. Велика историја се увек своди на малу људску димензију. За мене је „На Дрини ћуприја“ управо то: Прича о људима, њиховим судбинама, страховима, љубавима и смрти. То је оно што ја осећам као најлепше у овом роману, а то је свуда мање или више исто. Ту се јавља и веза са немачком публиком. По мени је веома банално кад се код Андрића стално има у виду једна врста политичког контекста – Балкан, Европа, ЕУ и томе слично.“[3]

Разуме се да постављање на сцену имплицира фокус који је суженији него онај који пружа рецепција текста романа кроз читање. Постоје ипак заједничке црте: Читање романа претпоставља његову интерпретацију (која је стављање фокуса, једнако као драматизовање дела). Фокус је ужи или шири: Интерпретација може да се креће од наивног праћења следа историјских догађаја у једном малом месту у источој Босни преко опажања тананог психологизирања ликова, да би досегла до читања филозофског подтекста о цикличности свих људских стремљења и смислу историје. Као интерпретатор наступа и преводилац. Његова интерпретација (или актуализација), међутим, не сме сужавати текст оригинала ни у ком правцу, већ мора сачувати његове садржајне и формалне, а тиме и естетске вредности. И то тако да превод поново чини потпун предложак за читаочево најсуптилније откривање ауторових мисли, тј. смисла текста *у свим слојевима нарације*. Када је реч о преводиочевом раду, фокус се на парадоксалан начин ставља на *све* да би

[3] Цитат је из чланка В. Булатовић (2011) који је објављен на немачком. (Превела га је ауторка овог прилога.)

се омогућило адекватно доживљавање књижевног дела у другој говорној и културној заједници.

1. Критика превода

Нажалост, преводиочев рад се, који је у истој мери интелектуалан и уметнички, у књижевним критикама не вреднује на прикладан начин. Разматрајући рецензије најновијег издања „На Дрини ћуприје“ не наилазимо ни на шта друго осим на најкраће паушалне оцене без икаквих емпиријских темеља[4]. Суочени смо са традицијом књижевне критике која се осврће једино на књижевно дело коментаришући га као да је написано на језику превода. Научно фундирана критика превођења представља дезидерат откада је наука о превођењу пре више од пола века ступила на светло академске јавности. Ово чињенично стање је доказ да та научна дисциплина још увек није напустила своју кулу од слоноваче академске расправе. Критика превођења – барем у Немачкој – никада није припадала трендовима[5] науке о превођењу. Нашој теми ћемо се, дакле, посветити у ситуацији у којој недостају интердисциплинарно утемељени параметри за евалвацију превода уметничке прозе.

Полазимо од неких главних црта уметничке прозе како их дефинише Јоханес Хајнрихс, који се пре свега бави језиком као филозофским феноменом. Просуђујући о јединству смисла и облика, он долази до следећег закључка: Сваки текст, када га схватамо семиотски, има четири димензије: сигматску (спољни облик, форма), семантичку (значење, садржај), синтактичку (имманентни систем језичких правила) и прагматичку (деловање на корисника знакова, читаоца) (уп. Белер 2006: 78). Те димензије стоје у реципрочном односу и прожимају се тако да у текстовима уметничке прозе сигматској димензији, тј. форми, припада већа тежина него што је то случај у текстовима обичне прозе. Ова особина стоји у ускоj релацији са естетским деловањем уметничких текстова. Када је у питању дело попут Андрићевог, не постоји сумња о томе да аутор није препустио случају у које ће синтактичко или семантичко окружење сместити поједине изразе. На тај начин реч поприма већу семантичку компримираност, могло би се рећи и густоћу која носи у себи мноштво асоцијативних и конотативних значењских елемената који се пак реализују у микроконтексту (тј. до реченичних граница), а од значаја су и у макроконтексту.[6]

---

[4] Као пример бисмо навели одломак из радио-емисије В. Шнајдера „Büchermarkt“ (тржиште књига) „Deutsche Welle-а“. Ту се чула (и може да се прочита) примедба о преводу у виду једне атрибутне реченице: „Скоро није могуће да се чита роман, који се појавио у ревидираном, освеженом преводу, а да се не мисли на грађански рат 90-их година у којима је *река постала масовна гробница*.“ (превод С. К.)

[5] У фокусу теорије превођења налазе се теме попут усменог превођења или електронски подупираног превођења.

[6] У немачким преводима нису увек читљиви сви елементи „притајеног следа“ (термин П. Цаџића). Границе превођења се нпр. јављају када је у роману реч о „црној пруги“. Та пруга на почетку романа представља знак који упућује на место где треба да се изгради мост (митолошка

2. Анализа

У следећем ћемо се посветити преводилачким решењима на микроконтекстуалној равни романа. Материјал за анализу смо издвојили по принципу случајности у убеђењу да се ради о репрезентативним примерима. Овде ћемо навести *pars pro toto* само неколико преводилачких решења. Све остало би изискивало поступак који би далеко премашио наше могућности у оквиру овог прилога. Поред оригинала у питању су превод из 1953. године (овде означено као верзија 1, в1) и његова прерађена верзија (верзија 2, в2) која је објављена скоро 60 година касније.[7]

Размишљања о превођењу уметничких текстова традиционално полазе од речи да би досегла раван реченица. Разлог томе је чињеница повезана са преводилачком праксом: Семантички «густе» речи које носе у себи мноштво асоцијативних и конотативних елемената утичу и на синтактичку димензију приповедања (уп. Маркштајн 1999: 247). Како је већ наведено, између лексичког и синтактичко-ритмичког слоја у тексту уметничке прозе постоји однос реципрочног утицања. Премда се у репродукцији текста преводиочеви циљеви остварују на далеко ужем колосеку него што је то случај код стварања оригинала, преводилац је принуђен да полази од семантичког обима речи и њених естетских вредности да би кренуо ка већим јединицама (синтагмама, реченицама).[8] Суптилно одређивање семантичког распона мањих јединица је, дакле, од највећег значаја, и истовремено толико осетљив процес да може доћи до поремећаја језичке структуре. Ако се преводилац, пак, служи неадекватним синтактичким јединицама, сметње су такође неизбежне: Неадекватна синтактичка јединица врши утицај не само на контекстуалне склопове, него реципрочно и на саме речи. Њиховом семантичком обиму може претити

компонента) да би се касније појављивала као лајтмотив. „Као физичку нелагодност негде у себи – црну пругу која с времена на време (...) пресече груди надвоје и заболи силно – дечак је понео сећање на то место, где се прелама друм, где се безнађе и чамотња беде згушњавају и таложе на каменитим обалама реке (...). (119) „Црна пруга“ се сужава тек у тренутку Мехмед-пашине смрти у „црно сечиво у рукама сулудог дервиша“. Синтагма „schwarze Schneide“ (црно сечиво) се, међутим у првом преводу јавља већ раније: „Als ein körperliches Unbehagen in sich trug der Junge – wie die Schärfe einer schwarzen Schneide, die ihm von Zeit zu Zeit schmerzvoll die Brust zerteilte – die Erinnerung an diesen Ort (…). (21). Несумњиво се ради о антиципацији која није у складу са ауторовим интензијама односно притајеним следом у роману. Ни прерађена верзија (у којоји је реч о црној црти „schwarzer Strich“) ту не задовољава потребе читаоца за откривање притајеног следа романа. На тај начин се очигледно губи сегмент психоаналитичког подтекста Андрићевог дела, приповедање о ширини могућности појединца који припада двема културама. Исто тако нестаје мисао о опасности сужавања тих могућности из било којих разлога, тј. о претњи смртоносним „сечивом“.

[7] Преводиоци романа су Ернст Е. Јонас (Ernst E. Jonas) (прва, често штампана верзија) и Катарина Волф-Грисхабер (Katharina Wolf-Grießhaber) (друга, прерађена верзија).

[8] Код самог аутора није тако, речи су му алат. Упореди Андрићеву, „Белешка о речима“: „Сви други уметници, музичари, сликари, вајари, позоришни или филмски ствараоци, сви они имају на располагању разна видљива и опипљива средства којима се служе у свом изражавању. Једини је писац који нема ништа друго до – речи. И једини смо ми позвани да од обичне, несталне и променљиве речи, којом се сви људи служе у својим животним потребама, направимо средство уметничког изражавања и, по могућности, уметничко дело.

Ми то, наравно, радимо несвесно, тј. служимо се речима не мислећи увек на сваку реч појединачно, издвојено, ни на значење речи као таквих. И то је добро, и једино могуће.“ (61)

опасност сужавања, што би пак могло утицати на њихове естетске вредности, као и на естетску димензију контекста. У даљем делу реферата ћемо се посветити микроконтекстуалној равни романа управо у светлу ових теоретских размишљања. При томе се поставља питање јесу ли нађена преводилачка решења *оптимални еквиваленти* структурама оригинала. Оптимални еквивалент располаже поред лексичке и граматичке исправности и адекватним стилским вредностима. Он, другим речима, удовољава захтевима све четири димензије текста уметничке прозе.

Могло би се рећи да преводилачка дилема постоји већ код наслова романа. На немачком он гласи „Die Brücke über die Drina“ (Мост на Дрини), не представљајући ни на семантичком ни на ритмичком плану оптималан еквивалент оригиналу. Овде се ради о компромисном, неутралном преводилачком решењу: Немачком реципијенту нису приступачне конотације, тј. он не познаје карактер наслова који је цитат из народне песме. У међувремену се наведено решење одомаћило, тако да се поводом прерађеног издања на овом месту није осећала потреба за иновацијом. Ту се јасно виде границе превођења, које су такође уочљиве када је реч о ијекавском говору ликова у односу на аукторијалну екавицу. Ова разлика за немачког читаоца није приметна јер би прелажење на неки од немачких дијалеката створило не само погрешну, већ и апсурдну слику.[9]

2.1. Однос Андрићевих преводилаца према елементима страног

Бавећи се елементима страног у роману и његовим преводима, у нашем фокусу се налази пре свега *прагматичка* димензија уметничког текста.

Андрићев роман је прожет упадљивим лексичким слојем страног порекла који илуструје културни утицај две велике империје – османске и хабсбуршке. Крећемо се, дакле, од *ћуприје* и *чаршије* до *штрајфкора* и *„шицарских“ помпона*. Често се ради о реалијама (безеквивалентној) лексици (уп. Ђукановић 2002: 379). Аспекат страног је присутан већ за читаоце оригинала у специфичном колориту живота босанске чаршије. Овај елеменат страног би се превођењем у најмању руку удвостручио, и тиме рецепција претворила у мукотрпан посао. Због тога је преводилац суочен са захтевним поступцима чији се распон креће од отуђивања (преузимања страног лексичког материјала који се објашњава у додатом речнику) и удомаћивања одређеног појма. Удомаћивање претпоставља генерализовање с једне и експликацију с друге стране путем налажења функционалног еквивалента или тумачења. При том треба нагласити немогућност паушалног одлучивања о томе шта представља „право“ преводилачко решење у датом примеру. (Сасвим је извесно, међутим, да се оптимална еквивалентност не може увек постићи.) Могуће је једино скалирање или откривање тенденција преводилачких решења. С тим у вези

[9] То питање није изузетак у превођењу светске књижевности: Тако нпр. у често цитираном преводу „Злочин и казна“ или „Verbrechen und Strafe“ (нова немачка верзија) наслова романа „Преступление и наказание“ Ф. Достојевског недостаје религијска конотација руског наслова.

је илустративан број маркираних лексичких јединица у издањима оригинала и превода: Док оригинал у свом „Речнику турцизама, провинцијализама и неких мање познатих израза“ наводи 217 јединица, в1 наводи свега 23, а в2 48 таквих одредница[10]. Из наведеног можемо закључити да в1 садржи више преводилачких решења која су резултат одомаћивања разним поступцима. Навешћемо неколико примера насталих:

> *поступком генерализовања:* фереџа – Übergewand (горњи хаљетак); славе – Feiern, Feierlichkeiten (свечаности, прославе) ; теферич – Kirmes (Овде се ради о лексичкој грешци јер *Kirmes* значи *вашар.*)
>
> *налажењем функционалног еквивалента:* чивчије – Hintersassen (кметови); коло – Reigentanz (игра у колу)
>
> *тумачењем са чувањем оригиналне лексике, понекад и додавањем додатне информације:* To је онај део моста који се зове капија. (107) – Dieser Teil der Brücke heißt die Kapija, das Tor. (7); Зато су га прозвали „тахтар“. (206) – Daher nannte man ihn auch Tahtar, den «Täfler». (190); Тада је отпочело у Српском дому (...) спремање за светосавску забаву (...) (392) – Dann hatten im Serbischen Heim (…) die Vorbereitungen für das Fest des heiligen Sawa, des Schutzheiligen der Schulen (…) begonnen (348). Овог поступка у прерађеном преводу готово нема: Или се јавља искључиво домаћи, немачки еквивалент (Täfler) или се појам објашњава у речнику[11].

У складу са модернијим схватањима о превођењу, данашњи читалац се сматра способним да реципује више елемената текста који су резултати поступка отуђивања. У прерађеном преводу је очувано, дакле, више стране лексике у разним степенима прилагођавања. Ево неколико примера (у заградама су решења в1 која су резултати одомаћивања):

> славе – Slavafeiern (Feiern, Feierlichkeiten); фереџа – Feredža (Übergewand); чибук – Tschibuk (Pfeife); влашке главе – Köpfe der Walachen (Köpfe der Rebellen); минеј – Menäum (Monatsbuch); Митровдан – Demetriustag (Michaelis); Ђурђево – Georgstag (Georgitag). Овде је интересантно да се код назива црквених или религиозних празника у в1 користи католичка матрица без обзира на то што нису сви немачки читаоци католици.

У оба превода пак превлађују решења која су резултат удомаћивања било да се ради о генерализавању било о поступцима експликације, нпр. мелеђ – Engel, шехит – Märtyrer, вакуф – Stiftung, димије – Pluderhosen, јелек – ärmellose Weste, тефтер – Rechnungsbuch, диванана – Erker, ахмедија – Turban, касаба – (Klein)stadt. Елиминисани су еквиваленти који нису оптимални, као што показује пример *чаршија*. У в2 се овај турцизам правилније преводи са *Basarviertel* (раније *Markt, Marktplatz*). У актуелној сложеници (означили бисмо је оптималним еквивалентом) очувана је оријентална обојеност помоћу творбене компоненте *Basar-*. О сличном примеру се ради када се у прерађеном преводу за множински облик *џезве* јавља еквивалент

---

[10] Речник прерађеног превода садржи више речи из српског контекста него стари превод, а посебно се осврће на изразе „Турци“ и „Швабе“ како их употребљава Иво Андрић и који су преведени као „Türken“ и „Schwaben“. Стари превод није објаснио појам „Турци“ у контексту романа.

[11] Тако се у речнику под одредницом „heiliger Sava” може прочитати: – (um 1174 bis 1235), Nationalheiliger der Serben; gründete das von den Griechen übernommene Kloster Hilandar auf dem Athos neu und begründete die autokephale serbische Kirche, deren Erzbischof er wurde. (483)

Kupferkännchen уместо надређеног појма *Töpfe* (лонци), који не показује ни најмању нијансу источњачке обојености.

2.2. Преводиоци и прецизност у одређивању семантичког распона речи

Разуме се да су у прерађеној немачкој верзији отклоњене лексичке грешке, нпр. привидно затворени склоп црних и стрмих планина – scheinbar geschlossenes Gefüge der schwarzen und steilen Berge (в1) – scheinbar geschlossenes Massiv der schwarzen und steilen Berge (в2); у стрмој страни испод главице – am steilen Hang, unter dem Hügel (в1); am steilen Hang unter der Kuppe (в2); песме никну однекуд саме – die Lieder (…) springen von irgendwoher allein hervor (в1) – die Lieder (…) entstehen, wer weiß, wie und wo, von selbst (в2); чудно снебивање – wunderliche Zurückhaltung (в1) – seltsame Zurückhaltung (в2); кад вишеградска долина трепти од жеге – wenn das Višegrader Tal vor Hitze zittert (в1) – wenn das Višegrader Tal vor Hitze flimmerte (в2).

Морамо се запитати ради ли се овде заиста о чисто лексичким грешкама које би у оквиру контекста довеле до забуне. Таквих у првом преводу готово да и нема. Уочљива је, међутим, извесна нискофреквентна непрецизност када се одређује семантички распон оригинала у поређењу са могућностима које пружа језик превода. У тим случајевима као да је преводилац користио први еквивалент из речника (нпр. склоп – Gefüge, чудан – wunderlich, трептати – zittern, саме – allein). Овај поступак би могао довести ако не до неразумевања, онда пак до извесног чуђења код пажљивог немачког читаоца. Овакве грешке су значајни стилски (а тиме и естетски) недостаци и представљају не само лексички проблем. Привидно лексичке грешке имају дубље корене тиме што се тичу и граматичких структура језика оригинала и језика превода. Показује се да је дословност у већини случајева неадекватна граматичким структурама језика превода. Приликом анализе наша пажња је, дакле, уперена на *семантичку* и *синтактичку* димензију уметничког текста.

Навешћемо два примера:

а) На ниском и руменом сунцу раног јутра искупили су се испод њега војници и неки оружани грађани (...) (184);

в1: In der niedrigen und roten Sonne des frühen Morgens versammelten sich unter ihm Soldaten und einige bewaffnete Bürger (…) (99);

в2: In der tief stehenden und roten Sonne des frühen Morgens versammelten sich unter ihm Soldaten und einige bewaffnete Städter (…) (118–119).

Док је спој речи *ниско сунце* у српском језику прихватљив, придевски атрибут *niedrig* према *Sonne* немачки језик одбацује. Кад се на језику превода говори о позицији сунца на хоризонту, именица *Sonne* се појављује у улози агенса са глаголом *stehen* (стајати), тј. сунце *стоји* ниско или високо. Због тога партиципска конструкција *tief stehend* не само да је прихватљива, него представља и оптимални еквивалент синтагми оригинала.

б) Мушкарци су већином ишли пешице, прашни и погрушени (...) (198);

в1: Die Männer gingen meist zu Fuß, verstaubt und bedrückt (…) (116);

в2: Die Männer gingen überwiegend zu Fuß, staubbedeckt und bedrückt (…) (138).

У другој верзији се придев који је настао од партиципа *verstaubt* (од глагола *verstauben*) не спаја са именицом *Männer* (мушкарци). Конструкција из в1 није прихватљива јер се *verstaubt* односи искључиво на предмете и ствари, дакле неживу материју, док се партиципска конструкција *staubbedeckt* (од синтагме *mit Staub bedecken* – покрити прашином))може ставити како у контекст неживог тако и живог. Због тога се може рећи да прерађена верзија и у овом случају представља оптимални еквивалент.

Сам Андрић у „Белешкама за писца“ открива један од главних принципа свога стила који се одликује малим бројем епитета: „... што их више има, мање вреде и мање остављају утисак на читаоца“. (37) Стил великог писца се одликује истом особином коју препоручује свима који пишу: убедљивошћу кроз једноставност. Не треба нагласити да су у текстовима насталим по том начелу све речи на посебан начин на своме месту. Кад опонаша пишчев рад, преводилац сноси огромну одговорност да пази на речи. Прерађена верзија превода се темељи управо на таквом преводиочевом поступању.

2.3. Границе превођења

На овом (лексичком) пољу, међутим, искрсавају и границе превођења. Навешћемо пример из романа који се одликује посебном експресивношћу. Ради се о сцени одвођења деце од својих мајки на почетку другог поглавља, у којој се мирним тоном приповедача транспонује тешко замислива трагика. Емоционални набој се постиже језиком који је инспирисан усменом традицијом, тј. приповедањем прожетим елементима народног говора.[12]

Ту су чекале као окамењене и неосетљиве за глад, жеђ и студен, све док не би на другој обали реке још једном угледале отегнуту поворку коња и коњаника како замиче ка Добруну, и у њој још једном наслутиле дете које им гине из очију. (119)

в1: Dort warteten sie wie versteinert und unempfindlich gegen Hunger, Durst und Kälte, bis sie am anderen Ufer noch einmal den langgestreckten Zug der Pferde und Reiter erspähten, wie er in Richtung auf Dorbrun dahinschwand, und sie in ihm noch einmal ihr eigenes Kind erahnten, das für immer ihren Augen entschwand. (21)

в2: Hier warteten sie, wie versteinert und unempfindlich gegen Hunger, Durst und Kälte, bis sie am anderen Ufer noch einmal den langgestreckten Zug der Pferde und Reiter erspähten, wie er Richtung Dorbrun verschwand, und in ihm noch einmal ihr eigenes Kind erahnten, das sie für immer aus den Augen verloren.

[12] Читаочева увученост у збивање маркирана је ауторовим речима на самом почетку поглавља: „Сад нам се ваља вратити у времена кад на овом месту није било ни помисли о мосту, поготову не оваквом као што је овај. (116)“

Оба превода нису у потпуности на висини приказаног. Болну компоненту збивања која је означена глаголом *замицати* не укључује ни немачки *dahinschwinden* ни *verschwinden* (нестати). Андрић користи глагол без икаквог набоја, али зато са лексичким значењем које укључује дуготрајан и болан призор којим се појачава утисак отегнуте поворке. Мајке на супротној обали прате очима своју децу коју су изгубиле. Док *dahinschwinden* поседује архаичан набој који не одговара Андрићевој интензији, *verschwinden* маркира тренутну радњу. Поред чињенице да се *студен* у оба случаја преводи са неутралном именицом *Kälte* (хладноћа), важнији је губитак експресивности на крају реченице. За упечатљиву слику *гинућа из очију* немачки не располаже средствима која би се налазила у семантичкој близини оригиналне синтагме. (*Aus den Augen verlieren* би се превело са *изгубити из вида.*) Без обзира на очигледне границе превода када је реч о завршној слици, в2 пружа прихватљивију верзију реченице него в1 коју из стилских разлога треба одбацити већ због употребе сличних глаголских облика имперфекта *dahinschwand* и *entschwand*. Јасно је да се овакви недостаци у тексту романа могу компензирати.

2.4. О стратегијама перводилаца

Када анализујемо како се први превод и његова прерађена верзија односе према оригиналу, разуме се да се нећемо осврнути само на преношење лексичких јединица ма колико оне биле и граматички укорењене у језичком ткиву романа. Показује се да прерађена верзија превода није само резултат редакцијских исправки већ и одлучних захвата који се тичу и преводилачке стратегије. Заступамо тезу да је Ернст Е. Јонас преводећи роман пре 60-ак година интерпретирао Андрићево дело једнодимензионално као историјски роман. Тако нас не зачуђује да је преводилац тежио ка наглашено архаичном акцентуисању текста које се одликује декоративним набојем у употреби језика. Стиче се утисак да је Јонас поступао у складу са својим представама о језику прошлих векова. (Поред тога ваља узети у обзир и чињеницу да се у његовом преводу одражава и узус немачког пре шест деценија. Овај аспекат ћемо, међутим, занемарити јер би нас навео на чисто спекулативна размишљања.) Разуме се да било каква једнослојна интерпретација није у довољној мери дорасла Андрићевом делу. „На Дрини ћуприја“ је комплексно епско остварење у којем наратор наступа у разним улогама, не само као летописац већ и као приповедач о бригама, невољама и радостима свога народа, а пре свега као романописац који је на висини своје имагинације и свога времена. Индивидуални стил Иве Андрића је модеран и одликује се ретко достигнутом јасноћом без обзира на архаичне, дијалекталне и регионалне елементе.

Приликом прерађивања Јонасовог превода са циљем да уједини његов садржај са формалним језичким особинама, Катарина Волф-Грисхабер је уклонила његов архаични набој који је истовремено и декоративан. У центру пажње је овде, дакле, форма, тј. *сигматска* димензија текстова. Да бисмо

појаснили њене захвате, навешћемо примере из разних микроконтекстуалних равни.

Графичка средства:

Јонасово виђење романа долази до изражаја чак и у графичком обликовању текста превода у одломку у којем аутор наступајући у улози летописца цитира из минеја игумана манастира Бање код Прибоја. Цитираћемо овај сингуларни пример управо да бисмо илустровали преводиочево читање романа као историјског, што одређује и његову стратегију:

> *„Да је знано кад Меметпаша гради ћуприју на Дрини код Вишеграда. И велики зулум би народу христијанском од Агарјана, и тешка ангарија. С мора су мајсторе доводили. За три године градише и многе аспре поарчише. Воду су предвојили и претројили али моста не могоше намакнути.* (159)“

в1: „Es sey allen leuten kund, das Memet Pascha bawet ein brucken über den Drinavluß zu Višegrad. Vnd geschah allda dem christenvolk eine große gewalt von den Türken und schwere fron. Über dem mer holeten sie die bawleute. Dreier jahre sie baweten vund viele schärflein sie verzereten. Das wazzer teileten sie zweien und dreien malen, aber ein brucken sie nicht schlugen. (69)“

в2: „Es sey allen kundgethan, dass Memet Paša eine Brücke bauet über die Drina zu Višegrad. Und es geschah allda eine große Gewalt dem Christenvolk von den Türken und schwere Fronarbeit. Vom Meere holeten sie die Meister herbei. Dreier Jahre lang baueten sie und viele Scherflein verbraucheten sie. Das Wasser zweiteileten und dreiteileten sie, aber eine Brücke kunnten sie nit schlagen. (84)“

В1 је настао у жељи да се што детаљније – додуше и недоследно – опонаша рукопис монаха из 16. века, без обзира на то да се цитат тим графичким интервенцијама стилски удаљава од оригинала. В2 уклања необично писање (v-u, zz-ss), а тиме, поред лексичких интервенција приближава, превод оригиналу. Оба превода користе надређене, делимично архаичне, појмове за турцизме. Облици претерита су такође маркирани као архаични. (Занимљиво је да се овде први и једини пут у преводу (в 1) употребљава горњонемачки дијалектизам *Brucken* са архаичном компонентом значења као еквивалент и за *ћуприју* и за *мост*.)

Лексичка средства:

У описивању Мехмедпашине смрти партиципска конструкција од архаичног инфинитива *heischen* (тражити) није мотивисана оригиналом конструкцијом која је неутрална.

Једног петка (...) пришао му је један сулуд и одрпан дервиш са испруженом левом руком за милостињу (168).

в1: Eines Freitags (...) näherte sich ihm ein exaltierter zerlumpter Derwisch und streckte ihm die linke Hand, Almosen heischend, entgegen (79).

в2: Eines Freitags (…) näherte sich ihm ein exaltierter zerlumpter Derwisch und streckte ihm die linke Hand für ein Almosen entgegen (95/ 96).

У једном другом примеру се у в2 користи неутрални израз *übernachten* уместо старинског глагола *nächtigen* као еквивалент српском *ноћити*. Глагол оригинала додуше и сам поседује компоненту лексичког значења која му

додаје благу конотацију старинског и усменог. Та конотација се у прерађеној верзији губи.

Додуше, био је пијан до несвести и заноћио је ту на мосту, под ведрим небом (...) (109)

в1: Übrigens war er sinnlos betrunken und hatte (…) unter freiem Himmel auf der Brücke genächtigt. (10)

в2: Übrigens war er betrunken bis zur Bewusstlosigkeit und hatte (…) unter freiem Himmel auf der Brücke übernachtet. (13)

Морфосинтактичка средства:

У прерађеној верзији је елиминисан архаични наставак *-е* код немачког датива који синтагмама даје свечани призвук. (Наставак је очуван само где је у посебној мери прикладан ритму реченице.)

У тој великој и чудној борби која се у овој Босни вековима водила између две вере (...) противници су отимали један другом не само жене, коње и оружје (...) (186)

в1: In diesem großen und seltsamen Kampfe (...) (103)

в2: In diesem großen und seltsamen Kampf (...) (123)

Жеља је као ветар, премешта прашину са једног места на друго (...) (363)

в1: Der Wunsch ist dem Winde gleich, er bewegt den Staub von einem Orte zum anderen (…) (313)

в2: Der Wunsch ist wie der Wind, er trägt den Staub von einem Ort zum anderen (…) (373)

Архаичан, а тиме и свечан тон присутан је и у синтактичким конструкцијама са облицима претерита. У првом примеру в1 користи застарели имперфекат од глагола *werden – ward* (постати) као еквивалент немаркираном перфекту оригинала, док се у в2 јавља немаркирани плусквамперфекат:

Тако је постао мост са капијом и тако се развила касаба око њега. (169)

в1: So ward die Brücke mit ihrer Kapija und so wuchs die Stadt um sie. (81)

в2: So war die Brücke mit ihrer Kapija entstanden und so die Stadt um sie herum gewachsen. (95)

(Очигледно је да ритам прерађене верзије у већој мери одговара и ритму оригинала.)

У другом примеру из директног говора Хусеинаге јавља се у зависној реченици у в1 скраћени плусквамперфекат. Кроз изостављање имперфектног облика помоћног глагола *sein* (*war*) постиже се конструкција са архаичним призвуком, док перфекат оригинала не показује такву маркираност.

Био је потурчењак, али неискрен и мунафик, остао је у души влах ко што је и био. (260)

в1: Das war ein Neutürke, aber unaufrichtig und ein Heuchler, in seiner Seele war er ein Ungläubiger geblieben, wie er es vorher gewesen. (190)

в2: Das war ein Neutürke, aber unaufrichtig und heuchlerisch, in seiner Seele war er ein Ungläubiger geblieben, wie er es vorher gewesen war. (226)

Пример осталих захвата

Да бисмо заокружили анализу захвата приликом прерађивања који су у уској вези са стратегијом преводилаца, осврнућемо се на њихов однос према категорији одређености/неодређености. Када смо говорили о релацији обе верзије према елементима страног, указали смо на тенденцију прерађеног превода ка отуђивању. Слична тенденција долази до изражаја и код употребе немачког одређеног и неодређеног члана. Овде се – као код преношења елемената страног – обраћа посебна пажња на *прагматичку* димензију текста. Показује се да покушаји одомаћивања и овде често доводе до кривих слика. Ево два примера:

На том месту (...) стоји велики, складно срезани мост од камена, са једанаест лукова широког распона. (105)

в1: An dieser Stelle (...) steht die große, gleichmäßig geschnittene steinerne Brücke mit ihren elf weitgespannten Bögen. (5)

в2: An dieser Stelle (...) steht eine große, gleichmäßig geschnittene Brücke aus Stein mit elf weitgespannten Bögen. (7)

Почетком прошлог века дигла се буна у Србији. (181)

в1: Zu Anfang des vorigen Jahrhunderts brach in Serbien der Aufstand aus. (95)

в2: Anfang des vorigen Jahrhunderts brach in Serbien ein Aufstand aus. (114)

Док оригинална конструкција у првом примеру (велики, складно срезани мост) налаже употребу одређеног члана *die*, прерађена верзија говори о једном мосту као да тај мост није одређен већ налсовом романа. Прерађена верзија одбацује и посвојну заменицу *ihren* која у в1 додуше појачава утисак већ познатог, али која није легитимисана оригиналом. Преводилачки циљ је очигледан: Читалац прерађене верзије се налази у Босни, на непознатом терену који је прожет тајнама, а одједном угледа један бисер грађевинарства кроз чију историју ће постепено урањати у историју једнога поднебља и у судбине његових житеља. То не може бити одређен мост (без обзира на наслов) као што је он то за читаоце оригинала, зар не?

Друга Андрићева реченица дозвољава обе интерпретације: Док је за домаћег реципијента реч о одређеној буни, читалац превода о тој буни у већини случајева чује први пут. За његове потребе одређени члан, дакле, није на месту.

3. Закључак

Када и зашто нам се чини да је превод успео или неуспео? Колико од оригинала мора, треба или требало би да буде очувано у преводу? Овде се ради о нормативним питањима на која није лако одговорити. У најбољем случају одговор може бити мисао водиља, тј. стратегија која одређује преводиочев рад и која описује услове у којима могу да се постигну назначени циљеви. Циљеви су разноврсни, како код сваке употребе језика тако и код

превођења. Циљ превођења уметничке прозе, по нама, једино може да буде стварање услова у којима превод као уметнички текст може да развије свој ефекат на сличан начин као оригинал. Премда се ради и о тешко мерљивом естетском ефекту, који је у великој мери у спрези са *сигматском* димензијом текста, питаћемо конкретније: Зашто осећамо прерађену верзију превода „На Дрини ћуприје“ успелијом него првобитан превод? Разлог је у томе што друга верзија прецизно следи ауторове интензије у свим димензијама употребе језика: у *сигматској*, *семантичкој* као и *синтактичкој*, посебно обраћајући пажњу и на *прагматички* аспекат. На тај начин се успоставља однос између садржаја и формалних особина текста који у већој мери одражава ту релацију онако како је уочљива у тексту оригинала. Када се циљ превођења састоји у налажењу оптималних еквивалената, ти еквиваленти ће у условима највеће верности према оригиналу на реципијента оставити одговарајући естетски утисак и доживљај сличан ономе када се чита оригинал. И то паралелно са читаочевим укључивањем у вишеслојни наративни и сижејни след романа.

Сваком преводу претходи интерпретација дела и налажење фокуса. Док је преводилац пре 60 година интерпретирао Андрићев роман као историјски, прерађена верзија усмерава свој фокус на делу прикладнији начин, дакле што шире. Тај поступак представља први корак према успелијем избору и размештању лексичких јединица, то јест први корак ка оптималнијој еквивалентности.

Андрићев стил није експериментален, тако рећи се не опире превођењу. Естетски је захваљујући својој рафинираној једноставности. Само тако, кроз посве хумане особине свога језика који има дубоке корене у исконском изразу народа, аутор може успешно да створи свој велики роман. У њему он наступа у разним улогама које се прожимају, као летописац, приповедач прича и легенди по народном предању и као прозаиста 20. века. Нада свиме се, међутим, простире један свод, а то је ток приповедања мирним и одмереним тоном. Кроз прераду превода се управо овај тон, или назовимо то унутрашњи ритам, пробија и у немачко рухо: Наративни ток је ослобођен сваког архаичног и декоративног набоја, речи су преведене прецизно, дакле са пуно обзира на семантичку димензију текста и њен реципрочни однос са свим другим наведеним димензијама. На тај начин и без обзира на објективне границе превођења ослобођени елементи стила се сливају у реченице које се уливају у ток приповедања, у реку велике лепоте која сада, ослобођена терета, тече попут вода Дрине испод моста у Вишеграду. Роман је жив, што је огромна заслуга прерађивачице.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1976: I. Andrić, *Die Brücke über die Drina. Eine Višegrader Chronik*, Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag.

Андрић 1996: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета. (Сабрана дела, Иво Андрић, књ. прва/ фототипско изд. из 1981.)

Андрић 2011: I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, Wien: Paul Zsolnay Verlag.

Андрић ²1977: I. Andrić, Beleška o rečima, у: *Istorija i legenda (eseji, ogledi, članci)*, Sarajevo: Mladost, 61–63. (Sabrana dela Ive Andrića, knj. 15,1)

Андрић ²1977: I. Andrić, Nešto o stilu i jeziku, у: *Istorija i legenda (eseji, ogledi, članci)*, Sarajevo: MLadost, 32–48. (Sabrana dela Ive Andrića, knj. 15,1)

Белер 2006: Ch. Böhler, Ein Kohärenzmodell zur Evaluierung literarischer Übersetzungen, у: L. Schippel (ред.), *Übersetzungsqualität: Kritik – Kriterien – Bewertungshandeln*, Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 75–92.

Булатовић 2011: V. Bulatović, Andrić auf der Bühne. Eine Brücke bis ans Ende der Welt, Leipzig: *Literatur.rs* (Ministarstvo za kulturu Republike Srbije), 7.

Гаус 2011: K.-M. Gauß, Jugoslawiens Dichter, у: I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, Wien: Paul Zsolnay Verlag, 485–494.

Деретић 1981: Ј. Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Београд: Нолит.

Деретић 1983: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.

Ђукановић 1994: М. Ђукановић, Реалије у делу Ива Андрића и њихово превођење, у: *Иво Андрић у своме времену*, Научни састанак слависта у Вукове дане 22/1, Београд: МСЦ, 13–120.

Марек 2006: L. Marek, Fremdheit in der literarischen Übersetzung, у: L. Schippel (ред.), *Übersetzungsqualität: Kritik – Kriterien – Bewertungshandeln*, Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 131–159.

Маркштајн ²1999: E. Markstein: 67. Erzählprosa, у: M. Snell-Hornby *и др.*, *Handbuch Translation*, Tübingen: Schriften des BdÜ, 244-248.

Милошевић-Ђорђевић 1994: Н. Милошевић-Ђорђевић, Функција културно-историјских предања у Андрићевом делу, у: *Иво Андрић у своме времену*, Научни састанак слависта у Вукове дане 22/1, Београд: МСЦ, 13–20.

Немец 1998: K. Nemec, *Povijest hrvatskog romana: od 1900 do 1945. godine*, Zagreb: Znanje.

Хајнрихс 1981: J. Heinrichs, *Reflexionstheoretische Semiotik. 2. Teil: Sprachtheorie. Philosophische Grammatik der semiotischen Dimensionierung*, Bonn: Bouvier.

Цаџић 1996: П. Цаџић, Иво Андрић: легенда, прича, мит, историја, у: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета, 7–102.

Шнајдер, В.: Schneider, W. *Die Brücke über die Drina, Zsolnay Verlag.* ‹http://www.dradio.de/dlf/sendungen/buechermarkt/1518661.›. 17. 08. 2011.

Sabine Kirfel

ÜBERSETZUNG IM NEUEN GEWAND – DIE NEUESTE DEUTSCHE AUSGABE DES ROMANS „DIE BRÜCKE ÜBER DIE DRINA“

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Beitrag werden zwei Übersetzungen von Ivo Andrićs Roman „Die Brücke über die Drina“ mit den Strukturen des Originals verglichen. Da interdisziplinär ausgearbeitete Parameter für die Evaluierung von Übersetzungen künstlerischer Prosa fehlen, wird von der sigmatischen, semantischen, syntaktischen und pragmatischen Dimension des künstlerischen Textes ausgegangen, um ein möglichst vollständiges Bild der übersetzerischen Strategien und Lösungen im Lichte der optimalen Äquivalenz zu entwerfen.

Die Analyse mündet in die Beantwortung der Frage, warum die überarbeitete Fassung der Übersetzung gelungener wirkt als die vor rund 60 Jahren entstandene Übersetzung.

811.16'373.45
811.16'26

Władysław LUBAŚ*
Uniwersytet Opolski

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ – НОВИ ПРОБЛЕМИ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ У СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Скоро нигде у словенским језицима нису потпуно прихваћене стране позајмице, такође ни међусловенске због националистичке језичке политике држава које ограничавају друге, узусне критеријуме њиховог прихватања. У доба када се, са једне стране повећава број националних словенских држава (од 5 до 13), а са друге се појављује ширење идеје интернационализације контаката, проблем узајамног позајмица је постао још компликованији. Аутор покушава да га покаже у том контроверном облику.

Узајамни контакти језика одавно изазивају на одређеним етапама нормирања (елаборације, акцептације, имплементације и експанзије) од стране корисника за време дескрипције – сумње и спорове системске (структурална адаптација), комуникацијске (значења), престижне (ривализација „свог" са „страним"), политичке (односи међу државама и народима), идеолошке (подржавање и супротстављање се идеологији, религији), као и естетске природе (генеза и стилистичка функција). Они скоро никад нису решавани задовољавајуће с обзиром на вођену језичку политику која ограничава критеријуме, а на основу којих су се доносиле кодификационе одлуке, свођене обично на политичко-идеолошке критеријуме које понекад подржава систем. У случају словенских земаља чији се број на прелому XX и XXI века повећао на 13 са ранијих 5 постала је нова, компликована и конфликтна ситуација такође у области акцептације и импелементације језичких позајмица. Ова супротност која за сада има објективни, али и конфликтни карактер, с обзиром на демократски карактер политичког дискурса даје наду на промене у смеру либерализације такође и у политичкој сфери.

Кључне речи: језичке позајмљенице, језичка политика, словенски језици, српски језик пуризам, нормативистика, језичка норма, дискурс.

Већина словенских језика, а међу њима и српски, била је у највећем степену прималац страних језичких средстава, али такође и давалац. У великој мери такав је руски језик, а у мањој: чешки, пољски, српскохрватски, бугарски, који су пре свега – примаоци лексичких и стилистичких елемената, али у одређеној мери и то – чешће и изражајније на југу (балканизми), а ређе на истоку и западу-граматичких елемената. Ти процеси контаката су, као што је познато, у вези са давним преношењем високе духовне културе

* wlub@pro.onet.pl

из хришћанских римских и византијских центара у словенске области, а делимично и у градске муслиманске културе – из области османског (турског) језика, исто као и економске и цивилизацијске, нарочито у најновије време – из западне Европе и Сједињених Америчких Држава. Из тог разлога се створио, такође давно, у елитама словенских земаља, комплекс свести „онога који позајмљује“ и представља сиротог дужника у односу на богатог „повериоца“, нарочито када је ван језичких позајмљивања наступала такође политичка и културна зависност, подложност примаоца или надмоћ даваоца. О хронологији и опсегу семантичких позајмљеница постоји знатан број радова који добро информишу о њиховом обиму у појединим језицима и проблемима адаптације на свим нивоима система. Остају, ипак, слабије препознавани проблеми у вези са акцептацијом, имплементацијом и експанзијом позајмљених фондова нарочито у најновије доба, у време друштвено-културне трансформације, у деведесетим годинама прошлог века када су се појавили с појачаном снагом, идеолошки и политички елементи који имају утицај на валоризацију страних језичких елемената у стандардним националним језицима у новим или реформисаним словенским државама. У том процесу нису без значаја недостаци дескрипције који произилазе из коришћене методе обрађивања појмљеница на примерима описа јединица узетих из речничких корпуса, а не из текстова (уп. Lubaš 1987: 131–153). У даљем излагању ћу се потрудити, дакле, да бар делимично покажем проблематику језичког позајмљивања у контексту језичке политике, која је коришћена у новим или модификованим словенским државама после 1990. године.

Словенски свет је однедавно организован у Европи у 13 држава са једном доминирајућом нацијом, али постоје такође и многонационалне државе које се тренутно налазе на етапи преламајућих друштвених промена, са друштвима традиционалне идеализоване историјске етно-националне и државне свести, створене углавном у 19. веку, ређе раније, са различитом културом и конфесијом, које манифестују такође одговарајућу политичку уобразиљу о статусу и престижу властитих језика. Осим давне свести налазимо у њој такође националистичке наслаге искуства комунистичког времена, када је уз помоћ политике просвете и успешне пропаганде створен темељ за специјалан „афект“ за идеологизацију појма „јединства државе“ или „народа и његове државе“ чији је најизразитији знак требало да има сопствени, национални језик, што није негирала чак ни истовремено ширена идеализација „јединства пролетеријата“, „радничке класе, народа“ на глобалној скали. Узвишена идеја неодвојиве везе народа са језиком и сопственом, народном државом постала је главни предмет јавног дискурса и прихватала је декларацију о потреби „патриотских“ чинова у њену одбрану, понекад чак и оружану, као на пример у бившој Југославији. Зато није чудно што су при распаду три федералне државе (СССР, Југославије и Чехословачке) деведесетих година народи коју су их настањивали, подсећали на, не само властите државе, већ и властите доминирајуће националне језике. Веровало се, упркос објективним чињеницама, да тек нераскидиво јединство сопственог „тројног бића“ – „народа-државе-језика“ гарантује легитимитет њихове

посебности и политичког суверенитета. Створила се дакле, идеална подлога за оснаживање раније обликованог национализма, такође и језичког понекад у крајњем, шовинистичком облику: претераној идеализацији сопственог народа, државе и језика, са ревитализацијом старе идеје његове „чистоте“, презира према другима, затварање за сарадњу са суседима, прилагођавање сопствене историје текућим/актуелним политичким потребама, изналажења у њој хероизма патње, тражења оштрих граница сосптвене посебности на свим нивоима културе и цивилизације и напорног налажења максималног броја дистинктивних особина између језика. Као што се може видети из актуелне литературе, као из многих публикација, нпр. Сњежане Кордић (уп. Kordić 2010a и 2010б) и других аутора (уп. Blum 2002 ; Grošel 2009; такође Josa 2000.) Класичан пример те врсте деловања је била/јесте хрватска језичка политика, где је на веома широкој скали у тај начин размишљања уплетена такође и наука, нарочито лингвистика (Бабић, Брозовић, Прањковић, Селић и други). У основи такве политике лежи убеђење да постоји опасност за народно-државно биће од стране спољашњих снага и да би им требало поставити брану која ће задржати сваки њихов утицај на другу културу путем неодржавања контаката и елиминисања страних елемената који постоје у језику, чему би требало да служе „одбрамбрени програми“ који би симболично учврстили народну и државну идентификациону функцију језика, чак и по цену смањења комуникације. Таква претпоставка се заснива на погрешној хијерархизацији објективних језичких функција, међу којима се деградира примарна комуникациона функција, одгурнута на другоразредну позицију у име симболичне, идентификационе ствари. На та националистичка убеђења наслања се убеђење које траје најмање неколико деценија о потреби интернационализације контаката и мултилингвалности друштава, што пропагира Савет Европе и Европска унија (уп. Pavlovski 2006: 7–17).

Узајамни језички контакти су одавно од стране прималаца изазвали на одређеним етапама нормирања (елаборације, акцептације, имплементације и експанзије) сумње и спорове системске природе у време дескрипције (структурална адаптација), комуникације (значења), престижа (ривализација „свог“ и „страног“), политике (односи између држава и народа), идеологије (подржаване и борбом против идеологије, религије), естетике (стилске функције). Скоро никад нису решаване задовољавајуће с обзиром на вођену језичку политику која ограничава критеријуме на основу којих су падале кодификационе одлуке, свођене обично на политичко-идеолошке критеријуме подржаване понекад од стране система. У случају словенских држава у последње време такође и због, до сада неометаног утицаја америчке популарне културе на њих, емитоване у цео свет уз помоћ нових медијских средстава што је довело до инфилтрације комуникације у словенским друштвима такође на нижим друштвеним лествицама и продирања елемената енглеског језика у њих (уп. Ристић 2006: 169–177). Постале су такође активне и међународне организације Европске Уније и Савета Европе у које спада део словенских држава, док друге теже да се прикључе тој организацији. Настала је,

дакле, нова компликована и конфликтна ситуација и у области прихватања и имплементације језичких позајмљеница, која произилази из: 1) повећавања површинског ареала оштре опозиције своје//туђе (нове државе и нови језици / старе државе и стари језици), 2) повећавања дистанце између политичко-идеолошке националистичке политичке пројекције и старог узуса који се заснива делимично на бази давне екумене, тј. државне политичко-културне заједнице, 3) из супротности између националистичког пуризма и либералног интернационалистичког европеизма који преферира или толерише вишејезичност. Као резултат тога, у језичкој политици у новим словенским државама створио се различит однос према „језичкој страности" – од крајњег пуризма до умереног либералзма у правно-кодификационој области и изражајнији, либералнији више него раније, у сфери узуса. Ипак, два језичка закона се разликују по том питању нарочитом борбеношћу и радикалним одлукама и то из два различита повода. Руски закон (*„О государственном языке Российской Федерации"*, 2005) претпоставља задржавање давних, интернационалних, унутрашњих и спољашњих функција руског језика које су се после распада Совјетског савеза знатно смањиле. Услов за њихово преживљавање је, по мишљењу законодаваца, хомогена „рускост" система и стандарда што језику треба да обезбеди комуникацијску успешност у овиру федерације и међународни престиж. Проблем је, ипак, у томе што се наша епоха карактерише општеверопском тенденцијом ка стварању различитих врста општег језика које прелазе границу потврђених стилова и домаћих фондова средстава коришћених у јавној комуникацији (ради се о разговорној врсти и страним речима називање предмета) а које дезинтегришу и системе и стандарде. У тим променама почасно место заузимају позајмљенице „упијане" од стране свих словенских језика из разлога о којима је раније било речи. Зато није ништа чудно да су због препорука Руског закона оштро протествовали домаћи корисници (уп. Lubaš 2009: 210–245). Са друге стране Језички закон Словеније који је рестриктивнији у односу на позајмљенице (*Zakon o javni rabi slovenščine*, 2004) усмерен је против претераних, како тврде словеначки интелектуалци, права два језика мањина – мађарског и италијанског, али нарочито против англицизама које протерује из већих друштвених области – домаћи словеначки. Законодавци посебно регулишу где и у којим приликама могу бити коришћени страни језици и страни изрази у унутрашњој комуникацији, и виде у томе средства одбране нове словеначке државе и јединственост невеликог народа који је у својој историји доживео много страних притисака (уп. Lubaš 2009 : 432–440). И тако имамо у случајно набројаним језичким правним актима са једне стране: у руским, експанзивне циљеве велике државе, народа и језика, а са друге – намеру одбране малог народа, нове државе и малог језика. И та супротност сведочи о тешкоћама једнозначне оцене сличних правних подухвата.

Обично се степен борбе са „страношћу" мери језичким пуризмом који подлеже негативној оцени када прелази границе корисничког образложења. У свим словенским језицима посматрамо у периоду транформације претеран пуризам у званичној реторици који захтева да се одстране из фонда зва-

ничног језика језичка средства која нису домаћа, а у неким земљама такође средства која аванзују до стандарда из хијерархијски нижих врста, то значи дијалекатских, социолектних, жаргонских, а при том такође уводе програмске, правне „чистке“ тих елемената на стандардном нивоу. При томе се не ради само о борби са навалом енглеске лексике, већ такође и са фактичким или умишљеним убацивањем једног језика у други када су међусобно блиски, нпр. у Хрватској борба са србизмима, у Словачкој – са чехизмима, у Украјини – са русизмима, у Босни и Херцеговини, где се среће покушај подизања босанског језика на ранг федералног језика – са србизмима и кроатизмима. Такво понашање произилази из убеђења да уклоњени елементи отежавају означавање дистинкције између националних језика.

На тлу језичког законодавства у словенским земљама интересантне појаве могу се приметити у Србији где већ у дужем низу година траје спор о писму (уп. Lubaš 2007: 550–557), а уз то такође о улози „домаћег“ и „страног“ у језику. Истина, није још прихваћен нови закон о језику, за шта се залажу бројни грађани, оптужујући власт за спорост у организовању култивисања националног језика (уп. Пипер 2003: 30–45), али сличан закон такође немају ни Чешка, Македонија и бројне државе западне Европе (уп. Pavlovski 2004: 10–25), што сведочи да неговањем језика могу да се баве такође институције које нису у стању да уводе правне санкције по питању језичког узуса. Српски Устав из 2006. године је, додуше, избацио из званичног узуса латинично писмо, али петогодишњи период после прихватања тако принципијелног закона показује да та одлука није у пракси у потпуности респектована ни у медијским публикацијама, ни у персуазијским текстовима, у рекламама и флајерима[1]. Нормативна регулација позајмљеница је баш у рукама лингвиста. А они – за разлику од лингвиста неких других словенских држава који се предају политичкој поправности и третирају „домаће“ као хипероним „патриотизма“ што поседује највећу вредност – цене такође погодност страних средстава с обзиром на њихове друге различите функције, као нпр. номинацијску и престижну. За тај став је карактеристично правило, које је формулисано од стране аутора публикације *„Српски језик у нормативном огледалу“* (Српски језик 2006) Бранислава Брборића, Јована Вуксановића, Радојка Гачевића, који већ у уводу тврде да „правих и потпуних синонима у стандардном језику нема (Српски језик 2006: 39) из чега се може закључити да су све позајмљенице у стандарду које се прихватају, функционалне у том смислу да не копирају апсолутно значење домаћих средстава. Ако су се у савременим словенским језицима појавили англо-амерички изрази. *shop* и *market* /*supermarket* уместо домаћих „продавница“ и „самопослуга“, то није само због моде, као што тврди много лингвиста, већ пре свега због трговачког престижа предмета на које се они односе: то је виши квалитет од домаћег, већи избор, лакши приступ роби, очекивање новости. Слично као кад се у Пољској срећемо са рекламом:“ Испоручујемо најбоље немачке прозоре“, против које протествују „прави Пољаци“ јер у својим убеђењима

[1] Уп. Нови језички закон [u :] www.srpskapolitika.com/ukratko/2011/018.html 20.10.2011.

тврде да је најбоље оно што је пољско; тада атрибут „немачки“ није редундантан, јер не информише само да се предмет некако повезује са одређеном земљом, већ, пре свега, да су то солидни и савремени производи, пошто на такав начин производе из те земље оцењује већина Пољака. Наравно, није лако у језичкој политици одустати од постојећих убеђења на која обавезују десетине година у нормативистици и зато би требало стрпљиво објашњавати разлоге одбацивања и прихватања позајмљеница онако као што то чине аутори *„Језичког приручника“* (упор. Ивић и др. 1991) који се позивају на националне предрасуде према турским и немачким лексичким позајмљеницама у српском језику, као и на разлоге који говоре у корист њиховог задржавања: „Борба за чистоту књижевног језика, која се код нас води већ дуже од столећа, погодила је понајвише речи примљене из турског и немачког језика, можда зато што су то језици освајача који су у нашим крајевима дуго владали и од којих смо се с муком ослобађали. Речи као *сокак, ћуприја, пенџер*, одн. *флека, веш, шнајдер, шустер*, углавном су замењене домаћим изразима као *улица, мост, прозор*, одн. *мрља, рубље, кројач, обућар.* Мноштво турских и немачких речи ипак је одолело чишћењу, делом зато што за њих нема добре замене, а делом и зато што их никаква структурална обележја не одвајају од главнине српскохрватских речи, па публика често и не зна за њихово порекло: *боја, бунар, чесма, занат, чарапа, челик, шећер*, одн. *шоља, вага, плац, кромпир, штаб“* (Ивић и др. 1991: 34–35). Важан је, у том контексту, став цитираних аутора у односу према позајмљеницама уопште, који мада је изражен пре двадесет година задржава актуелност у савременој ситуацији: „Очигледно је да проблему страних речи морамо прилазити с много обзира, пажљиво промишљајући којој ћемо се речи супротставити, и у којем контексту. Није битно, и немогуће је, да све речи у језику буду истог порекла, али је важно да језик буде што богатији речима, да буде кадар исказати што више значења. Карактеристично је да енглески језик, несумњиво један од најбогатијих у свету, показује велику отвореност према речима унесеним из других језика (Ивић и др. 1991: 35). Стана Ристић такође резонује слично и на примеру позајмљене енглеске лексике у српском језику у омладинском говору констатује да су то: „називи везани за забаву, музику, одећу, новчане јединице и сл.[…] Неке се уводе у употребу иако постоје домаћи еквиваленти. То су најчешће називи за људе према узрасту (*тинејџер, тинејџерка, герла*), према родбинским и др. односима (*кева, швеца, френд*), према професији (*тичер, тичерка*) и сл. Показује се, међутим, да ни ови други називи нису потпуни синоними домаћих еквивалената, јер страни називи реализују различите експресивне компоненте значења, па се употребљавају као средства за стилско нијансирање. Тако стране речи којима се именује човек, лице, особа реализују компоненте оцене, личног става или ироније, што је карактеристично за однос омладине према окружењу […] Најпре су позајмљенице овог типа биле и социјално обележене као лексика имућнијих слојева омладине, а касније у условима урбанизације она се проширује на друге слојеве, а преко средстава информисања и на жаргон сеоске омладине“ (Ристић 2006: 175). Најважније, ипак, сведочанство либералног односа према страним лек-

семама и признавања тог слоја за неопходан елеменат система па чак и за важно богаћење националног језика, које представља најозбиљнији доказ либералног односа према страним лексемама, јесте *Велики речник страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке (Клајн, Шипка 2010). Вредност тог дела представља пре свега богатство материјала које садржи (и до 90 хиљада јединица са пуном репрезентацијом „давалаца“), богатство извора и комплетност пространства врста и стила, а осим тога садржи модерно представљене и савремене актуелне семантичке информације (брига за прецизне значењске експликације), граматичке и фонетске (дужина и акценат), и – што за нас има нарочито значење – прагматске и узусне. Ипак, у области језичког планирања важна је изјава аутора која се тиче селекције јединица: „При томе смо се чували пуристичких интервенција, посебно оних екстремних, које су карактеристичне за савремени хрватски језички стандард. На другој страни, опет, настојали смо да упозоримо кориснике и на другу крајност — овај пут карактеристичну за србистику — на немаран однос према продору страних речи за које већ имамо своје домаће или одавно одомаћене стране речи истога значења“ (Клајн, Шипка 2010: 10) и подсећање на став познатог социолингвисте, професора Милорада Радовановића: „[…] бити против утицаја страних језика (а особито енглескога) на језике света, у лексикону нарочито, па и на српски, залудно је и бесмислено, а препуштање тога тока стихији и случајностима, опасно је некултурно.“ (ibid.) Из тога се види да се селекција позајмљивања у стандард може спровести без националистичких критеријума, а све то у циљу богаћења средстава која побољшавају комуникацију другог језика. Није то ипак, искључив и једини став у односу на позајмљенице који се појављује у јавном дискурсу о језику у Србији. Аутори *Великог речника* нису до краја прецизно оценили да пуризам карактерише само хрватски стандард. Дискурс последњих месеци о потреби прихватања „Закона о употреби српског језика“ који је припремило Удружење „Ћирилица“ Нови Сад и Удружење књижевника Србије показује да је то крајње пустистичка идеја у односу на страно у језику, чак и питање колико је латинично писмо домаће, дубоко је урезано у свест неких интелектуалних српских кругова, а што је исто важно: обухвата и део књижевних стваралаца који користе организације са друштвеним ауторитетом за пропаганду својих идеја.[2]

У закључку можемо рећи да се у језичкој политици у новијим али такође и у друштвено преобликованим словенским државама формирао различит однос према „језичкој страности“, а као консеквенца тога и према језичким позајмљеницама – од крајњег пуризма до умереног либерализма у правнокодификационој области и изразито либералан у сфери усуза репрезентован од стране учесника у комуникацији на шта је приморала реална, савремена друштвена стварност у каквој се налазе словенске државе и народи. У тим променама у српском језику су се појавили разумни кодификатори и поред постојећег отпора конзервативних група које су за пуризам. Оваква противречност између пројекције и узуса која за сада има објективни, мада и

[2] Уп. нпр. www.srpskapolitika.com/ukratko/2011/018.html. 20.10.2011.

конфилктни карактер, с обзиром на демократски карактер јавног дискурса, ипак даје наду за промене у смеру либерализације, као и у политичкој сфери. Може се такође закључити да постоји приступ обради и позајљеницама у текстуалним, комуникационим, па чак и семиолошких контекстима, а такви покушаји могу се наћи на пример у *Słowniku polskich leksemów potocznych* (Речнику пољских разговорних лексема) (Lubaš (red.) 2004–2011).

ЛИТЕРАТУРА

Ивић и др. 1991: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић, *Језички приручник*, Београд: Штампа.

Клајн, Шипка 2010: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза* (Пето допуњено и исправљено издање), Нови Сад: Прометеј.

Пипер 2003: П. Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београд: Београдска књига.

Ристић 2006: С. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд, 169–177: Институт за српски језик САНУ.

Српски језик 2006: *Српски језик у нормативном огледалу. 50 одлука Одбора за стандардизацију српског језика.* Приредили Бранислав Брборић, Јован Вуксановић Радојко Гачевић, Београд: Београдска књига.

Blum 2002: D. Blum, *Sprache und Politik*, Heidelberg: Ergon.

Brubaker 1998: R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa—Kraków : PWN.

Bugarski 1977: R. Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Београд: Biblioteka XX vek.

Braight 2004: S.Wright, *Language Policy and Language Planning. From Nationalism to Globalosation*, New York: Palgrave Macmillan.

Gajda 1993: S. Gajda (red.), *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej*, Opole: Uniwersytet Opolski. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Grošel 2009: B. Groschel, *Das Serbokroatische zvischen Linguistik und Politik*, Műnchen: Lincom Europa.

Injac 2005: G. Injac, *Pozamljenica ili promena koda? Engleski jezik u srpskom i poljskom pisanom diskursu. Socjolingwistyka* 19, 95–104.

Jaroševič 2004: H. Jaroszewicz, *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim,* Opole: Uniwersytet Opolski. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Ljosa 2000: M. V. Llosa, *Nationalismus als neue Bedrohung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Kordić 2010a: S. Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux.

Kordić 2010b: S. Kordić, Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture [u:] *U čast Pera Jakobsena. Zbornik radova.* Dejan Ajdačić & Persida Lazarević, D. Đakomo (Hrsg.), Beograd: Draslar partner.

Lubaš 1987: W. Lubaś, Kontakty językowe polsko -niemieckie na poziomie tekstu. Uwagi metodologiczne. Elementy niemieckie w miejskim języku przemysłowego Górnego Śląska. [u:] *Deutsch Polnische Sprachkontakte*. *Slavistische Forschungen* 52, 131 153.

Lubaš 2001–2011:W. Lubaś (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I–VI, Kraków: Wydawnictwo Lexis.

Lubaš 2007: W. Lubaś, Serbska wojna o cyrylicę (u:) *Amoenitates vel lepores Philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków, 550–557: Wydawnictwo Lexis.

Lubaš 2009: W. Lubaś, *Polityka językowa. Komparacja współczesnych języków słowiańskich* 4. Opole: Uniwersytet Opolski. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Pavlovski 2004: A. Pawłowski, Język w konstytucjach wybranych państw europejskich, *Poradnik Językowy* 4 (613), 10–25.

Pavlovski 2006: A. Pawłowski, Problemy polskiej polityki językowej w Unii Europejskiej. *Socjolingwistyka* 20, 7–17.

Ričento 2006: Th. Ricento (ed.), *An Introduction to Language Policy. Theory and Metod,* [London]: Blackwell Publishing Ltd.

Težak 2004: S. Težak, *Hrvatski naš (ne)podobni*, Zagreb: Školske novine.

Frančić i dr. 2005: A. Frančić, L. Hudeček i M. Mihaljević, *Normotivnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Červinjski 2005: M.Czerwiński, *Język, ideologia, naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów,* Kraków: Wydawnictwo "scriptum".

Škiljan 1988: D. Škiljan *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed.

Władysław Lubaś

LOAN-WORDS – NEW PROBLEMS OF THE LANGUAGE POLICY IN THE SLAVIC COUNTRIES

(Summary)

Mutual linguistic contacts of the users of these languages, through political, cultural and economic connections, caused, since a long time, at some stages of standarization (elaboration, acceptation, implementation), doubts and disputes from the side of the language receivers, in the process of description of the systemic nature (structural adaptation), of the communicative (meaning), of the prestige (competition: "one's folks" vs "strangers"), of the political (relations between states and nations), of the ideological (supported and combated ideologies, religions) of the aestetic (origin and the stylistic function) natures. They were hardly solved satisfactorily because of the linguistic policy which limited criteria, according to which codificational decisions were taken. These criteria were usually reduced to the political-ideological ones, aided sometimes by those of the systemic ones. In the case of Slavic countries, whose number increased to 13 states from among 5 of them, as a result of the collapse of the Soviet Union, Czechoslovakia and of the break up of the Yugoslav Federation as well as the change in political systems from the totalitarian to democratic ones. Because of activation of the European Union and European Council, to which joined some Slavic states (5 of them), arouse a new complicated and

conflictive situation, also within the scope of acceptation and implementation of the loan-words. This conflict situation resulted from: 1) enlargement of an area of the sharp oposition between what is native and foreign (new states and new languages); 2) increase in distance between political-ideological (nationalistic) political projection and the custom, basing partly on the former political-cultural community; 3) contradiction between nationalistic purism and international, liberal Europeism, which prefers multilingualism. In the language policy of the new Slavic countries a differentiated attitude towards the „linguistic strangeness". was formed, namely, from the extreme purism till the moderate liberalism in the law-codificational area and plainly liberal in the customary sphere. That divergence, that meanwhile is of an objective but conflictive character, creates chances for changes towards liberalization also in the political arena, in view of the democratic characater of the public discourse.

811.163.41'36
371.3::811.163.41'243

Paul-Louis THOMAS*
Université Paris IV-Sorbonne

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НОВА ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ЗА ФРАНКОФОНЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТЕРМИНОЛОШКЕ ПРОБЛЕМЕ

У чланку се разматрају извесни пороблеми при раду на новој граматици српског језика на француском. Како обрадити два писма и два изговора, како представити стандардне и нестандардне дублете у вези са лингвистичким променама? Већа пажња је посвећена преводу на француски неких српских граматичких термина. Сам назив полистандардизованог језика такође представља велики проблем.

Кључне речи: метајезик, писмо (латиница, ћирилица), полистандардизовани језик, синхронија, стандард, стандардни језик, терминологија, француски језик

У чланку ће бити речи о граматици коју сам написао са колегом Владимиром Осиповим, доцентом на Националном институту за оријенталне језике и цивилизације (INALCO) у Паризу, а која ће изаћи ове јесени у колекцији граматика Института словенских језика у Паризу. Намењена је франкофоним говорницима, првенствено студентима, славистима, типолозима, али и широј публици, тако да смо избегавали, колико је то могуће, ретке термине и нејасан метајезик. Ипак смо били суочени са низом терминолошких проблема, о чему ћу говорити у овом реферату.

1. Неки општи проблеми

Најпре, питали смо се како узети у обзир двојност српског стандарда, како у писму (веома редак случај на свету), тако и у рефлексу јата. У нашим примерима, речима и реченицама дали смо предност латиници, али смо на почетку књиге навели списак ћириличних слова, малих и великих, обичних штампаних слова и штампаних у курзиву; означили смо варијанте са цртом изнад слова и без ње за **г**, **п**, **т** [г, п, т и ***г, п, т***] као и две варијанте за **д** [д и

* paul-louis.thoms@paris-sorbonne.fr

ђ|), и такође ћирилична писана слова. Како српски стандард има екавски и ијекавски изговор, објашњавамо однос између ових облика у зависности од дужине вокала, како у писању, тако у акцентуацији. Даље у књизи **и** или **ij** стављамо у угласте заграде (нпр. д[ј]евојка, св[ij]ет), осим за **љ** и **њ**, како не би дошло до забуне у ћирилици, и тада оба облика дајемо у целости (нпр. *лекар* \ *љекар* – а не *ljекар*, *нежан* \ *њежан* – а не *њежан*).

Наша граматика је синхронијска, тако да смо нпр. дали предност класификацији глагола према савременом стању језика. Глаголе делимо на глаголе са вокалном и консонантском основом. У другој групи су глаголи на *-сти* и *-ћи*, а унутар прве делимо их према презенту на глаголе на *а* (*гледати*), *и* (*радити, вид[ј]ети, држати*), *е* (типови *писати, куповати, бринути, пити, сметu* представљају посебне групе).

Као што је уобичајено, ова граматика је дескриптивна и прескриптивна. Не може да буде само дескриптивна, јер описује стандардни језик који је увек артефакт, а мора да инсистира на прескриптивности, нарочито због читалаца који нису изворни говорници. Нисмо детаљно обрадили све функционалне стилове, већ смо дали предност говорном језику, књижевном језику и језику штампе и медија, у односу на друге стилове, као што су пословни, административни, правни, научни итд. Ослањали смо се на многе граматике (истакли бисмо Мразовић, Вукадиновић 1990, која врло детаљно обрађује синтаксу), приручнике, саветнике (нарочито Клајн, Ивић, Брборић 2007.), речнике (посебно Речник српскога језика Матице српске: Николић (ур.) 2007.), правописе (проблем је да постоји више правописа српског језика са малим разликама), речнике недоумица (нпр. Клајн 1981, 1992, 1997, 2009...).

Од посебног интереса су речници недоумица јер бележе развојне процесе**,** лингвистичке промене и иновације[1]. Важно је скренути пажњу читаоца на правац према којем еволуира језик, нпр. повлачење сибиларизације у деклинацији именица типа *жена* (*пушци-пушки*, *снаси-снахи*), ширење наставка *-и* уместо *-а* у генитиву множине именица исте деклинације са основом на два или три консонанта (*карата-карти*, *крушака-крушки*), ширење суфикса *-ов* у множини неких двосложних мушких именица (*голуби-голубови*, *прстени-прстенови*), наставак *-у* уместо *-е* у вокативу неких именица мушког рода на *р* (*пекару-пекаре*), на *ш* (*Милошу-Милоше*), конкуренцију између везника *да* и *што* (ширење употребе везника *да* наштрб везника *што*: *Добро је што | да сте дошли; Чињеница што | да у филму игра ова глумица значи да је добар филм*.)

Вреди споменути и појаве које стандард одбацује, а које показују конфликте између норме и узуса, нпр. употребу силазних акцената на непочетном слогу (у речима као *вентилатор*, *амбасадор*, *телевизија*, *компетентан*, *изузетан*, *асистент*, *дилетант*…), номинатив једнине типа *мислиоц, читаоц, стваралац*…, *сво* у синтагми *сво време*, употреба акузатива једнине мушког рода за жива бића *којег* (уместо облика за неживо *који*) у односној заменици када је антецедент нежив (нпр. *дошао је дан којег сам чекао*), употребу

[1] В. нпр. Тома 2010.

везника *без да*, инфинитива после предлога *за*, нарушавање правила према којем глаголски прилози морају да имају исти субјекат као главни глагол (сам Иво Андрић пише следећу реченицу: *„Јашући испод гробља, коњ се плахну од бијела крста“*, а Данило Киш: *„Прошавши поред ње, она ме зграби за рукав“*).

Сви ови случајеви стандардних и нестандардних дублета представљају проблем за оне којима је стало до правилности језика, а теме су питања читалаца упућених нпр. Егону Фекетеу 2008. или Ради Стијовић 2009. Поред оваквих проблема истакли смо она која су најтежа за франкофоне, као што су прозодија, придевски вид, ред речи и посебно место енклитика, бројеви, глаголски вид, употреба претериталних времена… Ти проблеми су често у вези са терминолошком проблемима, јер се не могу преузети механички српски термини, било да не постоје у француском језику (који иначе тешко трпи неологизме у метајезику), било да француске граматике другачије називају неке категорије. Овде морамо да истакнемо важност пројекта „Теоријско-методолошког оквира за модернизацију описа српског језика“, Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду.

2. Неки терминолошки проблеми

Навешћемо неке терминолошке проблеме према поглављима наше граматике.[2]

2.1. Фонетика, фонологија и прозодија

Сачували смо директне еквиваленте на француском за краткосилазне, краткоузлазне, дугосилазне и дугоузлазне акценте (сваки пут у две речи јер француски не воли сложене придеве: *brefs descendants, brefs montants, longs descendants, longs montants*), мада је опис мелодијских линија тих акцената проблематичан, због регионалних и индивидуалних варијација (в. Лехисте, Ивић 1996, Јокановић-Михајлов 2006.), због интерференција акцента речи и интонације реченице, и због поремећаја „идеалног“ акценатског система код већег броја говорника. Одлучили смо се да акцентујемо не само речи већ и читаве реченице, ослањајући се на акцентоване правописе и на Речник српскога језика Матице српске.

У неким случајевима преузимамо уобичајену терминологију из француских граматика словенских језика, посебно руског. За непостојане вокале (самогласнике који се јављају само у одређеним облицима речи) устаљен француски термин је *voyelle mobile*, што дословно значи “покретни самогласник”, а тај се израз односи на вокале чије присуство у неком облику није обавезно, и превели смо га *voyelle instable* – „нестабилни самогласник“. У

[2] Мало је текстова на француском у којима се описује српски језик, о граматикама да и не говоримо. Неке терминолошке проблеме смо решили као Меје, Вајан 1952, а неке другачије.

другим случајевима дали смо предност француском термину који није уобичајен у опису словенских језика: за појаву сибиларизације обично се употребљава израз „друга палатализација“ који припада дијахронији, а може да збуни читаоце јер нису у питању прави палатали, већ сибиланти. Могли смо сковати француски еквивалент, попут *„sibilarisation“*, али смо се одлучили за већ постојећи термин *assibilation*, који се односи на сличну појаву (углавном претварање оклузива у пискав сугласник, нпр. од латинског *centum [kentum]* до француског *cent*).

2.2. Морфосинтакса

– За категорије живог и неживог у именичкој и заменичкој деклинацији преузели смо устаљене термине у француском језику *animé* и *non-animé* (овом другом смо дали предност у односу на *inanimé* који постоји и исто тако се користи у опису нпр. руског, али значи најпре „онесвешћен“, па због тога звучи помало чудно).

– Безрезервно смо прихватили термин „енклитика“ – *enclitique*, мада се понекад, посебно у говорном језику, у ствари ради о проклитикама (нпр. *Видаковић, наш први романописац, је написао бројне романе*). Иначе, пошто редослед енклитика представља један од највећих проблема за странце, урадили смо табелу редоследа енклитика (упитна честица *ли*, глаголске енклитике, заменичке енклитике, партикула *се*, помоћни глагол *бити* у трећем лицу презента *је*) и навели смо примере свих могућих комбинација, чак и мање уобичајених (попут *он ти ме је препоручио*, *она му ме је описала*, *он му вас је нахвалио*…), укључујући комбинације са једном енклитиком у акузативу а другом у генитиву (*Бог нас их сачувај!*, *Бог их нас сачувај!*).

– На француском постоје различити облици показних (*celui-ci, celle-là, ceux, celles / ce, cet, cette, ces…*), присвојних (*le mien, la mienne,, le nôtre / mon, ma, mes, notre…*) и упитно-односних (*lequel / quel…*) заменица, у зависности да ли се употребљавају саме или уз неку именицу, па према томе термин заменица смо превели као *pronoms-adjectifs* („заменице-придеви“, односно „придевске заменице“).

– За облике који долазе уз бројеве 2, 3, 4 сачували смо назив *paucal* (српски „паукал“) јер је најадекватнији (није ни генитив једнине, ни номинатив множине: *та два млада човека, ове три лепе девојке, она четири важна писма*).

– За три категорије које се зову збирни бројеви, бројни придеви, бројне именице, дали смо на француском заједнички термин *numéraux collectifs*, мада то дословно значи „збирни бројеви“; сматрамо да је то оправдано, с обзиром да се ове три категорије уче заједно, а налазе се у конкуренцији за различите групације.

– Термин „вид“ смо превели као *forme* за придеве, а као *aspect* за глаголе, а за свршени и несвршени глаголски вид сачували смо *perfectif* и *imperfectif*, а не *accompli* и *inaccompli* јер овај пар не одређује семантику вида на најадекватнији начин. Нисмо имали потребу да нађемо француски израз за зна-

чењске ликове глагола, који се делимично (али само делимично) поклапају са *Aktionsarten*, за које користимо устаљен француски израз *modalités d'action*.

– За глаголске облике сачували смо српска имена и када они не означавају ниједан француски облик, али се користе у опису неких других језика, нпр. *aoriste* а не *passé simple*, *parfait* а не *passé composé*, *futur II* а не *futur antérieur* (ово је утолико важније што српски футур II може да означи симултаност и постериорност).

2.3. Синтакса реченице

У француском језику не постоји категорија месних реченица, већ су сврстане у подгрупу односних реченица. Испоштовали смо француску класификацију, како не бисмо довели у недоумицу француске читаоце, што је оправдано у случају синонимних реченица као *Знаш ону улицу у којој има неколико књижара?* и *Знаш ону улицу где има неколико књижара?*

3. Граматика српског, граматика БСХЦ

Сматрамо да српски стандардни језик представља један лингвистички систем са хрватским, као и са новим босанским и црногорским стандардима, што је очигледно када се упореде граматике свих ових стандардних језика. Ради се о полистандардизованом језику или језику са полицентричном стандардизацијом (више националних стандарда за исти лингвистички систем), што је сличан случај са другим полистандардизованим језицима: енглески, шпански, португалски и француски. Како је до стандарда ових језика ван Европе дошло услед колонизације, неки коментатори сматрају да се ови случајеви не могу упоредити са српским. А када се наводе други примери полистандардизованих језика којима није узрок колонизација, као што су холандски и фламандски, румунски и молдавски, малезијски и индонезијски, хинди и урду… опет приговарају да су се ти случајеви формирали другачије у односу на српски.

Али све претходне замерке се ослањају на дијахронију, а не синхронијско стање језика. Када се синхронија узима у обзир, не видимо разлога да се не праве поређења са горенаведеним случајевима, а не са случајевима блиских, али не истих језика, као што су дански, норвешки, шведски и исландски, украјински и руски, чешки и словачки, па чак бугарски и македонски. За њих се са пуним правом праве различите граматике, док се у случају полистандардизованих језика обично праве заједничке граматике (граматике енглеског, шпанског итд.), у којима се даје предност једном стандарду, а скреће се пажња на посебности других стандарда истог језика. Оно што може да збуни лаике и ширу публику је постојање више имена (српски, хрватски, босански, црногорски), што није уобичајено, али није ни искључено за полистандардизоване језике.

Пошто не постоји консензус ни код говорника, ни код научника за било који заједнички назив – поред разних предлога, као што су новоштокавски, средњејужнословенски, акроним „бокрос“ итд. –, нерадо смо се одлучили да преузмемо сва четири назива у облику скраћенице која преузима њихове иницијале, имајући у виду да ће редослед тих иницијала варирати у зависности од писма сваког језика и од назива тих стандарда на сваком језику, нпр. у српском језику на латиници BCHS, на ћирилици БСХЦ, а у француском језику BCMS, што узимамо као назив језика у наслову наше граматике, јасно указујући да наша граматика важи како за српски – тако и за хрватски, босански и црногорски.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић, Клајн, Пешикан, Брборић 2007: Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*, 4. издање, Београд: Београдска књига, 338 стр.

Јокановић-Михајлов 2006: Јелица Јокановић-Михајлов, *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 280 стр.

Клајн 1981: Ivan Klajn, *Kako se kaže – Rečnik jezičkih nedoumica*, Beograd: BIGZ, 148 str.

Клајн 1992: Ivan Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, 3. prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Nolit, 194 str.

Клајн 1997: Ivan Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, 4. prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Čigoja štampa, 208 str.

Клајн 2009: Иван Клајн, *Речник језичких недоумица*, 10. издање, Нови Сад: Прометеј, 310 стр.

Лехисте, Ивић 1996: Илсе Лехисте, Павле Ивић, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, 1996, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 356 стр.

Меје, Вајан ²1952: Antoine Meillet, André Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, 2. prerađeno izdanje [1. izdanje 1924], Paris: H. Champion, 304 str.

Мразовић, Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Novi Sad: Dobra Vest, 744 str.

Николић (ур.) 2007: Мирослав Николић (ур.), *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 1564 стр.

Стијовић 2009: Рада Стијовић, *Српски језик – норма и пракса*, Београд: Чигоја штампа, 203 стр.

Тома 2010: Paul-Louis Thomas, „О неким развојним процесима и иновацијама у савременом српском језику (у поређењу са босанским, хрватским, црногорским)“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 39/1*, Београд, стр. 27–39.

Фекете 2008: Егон Фекете, *Језичке доумице*, Београд: Београдска књига, 2 књиге, 306 стр. + 154 стр.

Paul-Louis Thomas

UNE NOUVELLE GRAMMAIRE DU SERBE POUR LES FRANCOPHONES – AVEC UNE PRÉSENTATION DES PROBLÈMES TERMINOLOGIQUES

(Résumé)

L'article traite de quelques-uns des problèmes rencontrés lors de la rédaction d'une nouvelle grammaire de la langue serbe pour les francophones.

– Problèmes généraux: synchronique et à la fois descriptive et prescriptive, la grammaire doit présenter les doublets propres au serbe (alphabets cyrillique et latin, ekavien et jekavien) et ceux propres à toute langue (dus aux changements linguistiques et acceptés ou refusés par le standard).

– Problèmes terminologiques pour la traduction de certains termes des grammaires serbes en français : traduction littérale, adaptation, solutions empruntées aux grammaires françaises des langues slaves ou de la langue française elle-même.

– Problème du titre de la grammaire : décrivant une langue polystandardisée à plusieurs noms (serbe, croate, bosniaque, monténégrin), il faut trouover un terme commun, ce sera en français l'abréviation BCMS.

Mots-clés: alphabet (cyrillique, latin), langue française, langue polystandardisée, langue standard, métalangage, standard, synchronie, terminologie

811.163.41'34

Јелица Д. ЈОКАНОВИЋ-МИХАЈЛОВ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

САВРЕМЕНА ОРТОЕПСКА НОРМА И ПРОБЛЕМ ФАКУЛТАТИВНОСТИ

У раду** се анализира однос између савремене језичке норме и обавезности, односно необавезности, њене примене у сфери ортоепије и прозодије. Анализирају се промене у ставовима говорника и актуелно стање у говорној пракси. Указује се на главне проблеме у изради нормативних приручника и последице њихове недовољне заступљености у настави и говорној пракси.

Кључне речи: ортоепска норма, факултативност, варијантност, ставови говорника, говорна култура

Појам факултативности, у свом најужем и најчешће употребљаваном значењу везује се за појаве у језику које су „могуће, необавезне, препуштене слободном избору" и управо га тако дефинишу лингвистички речници и приручници (Симеон 1969). У нешто ширем значењу, факултативност обухвата како ово наше право да као говорници изаберемо једну од понуђених варијанти, тако и оно да ни једну не употребимо, већ да неке елементе језичких структура и изостављамо уколико то нама више одговара. У овако схваћеној слободи избора већ се назире могући раскорак између принципа норме и тенденција развијаних у говорној пракси, посебно оној новијој, а назире се свакако и сложеност при превазилажењу овог раскорака.

Стални пратилац факултативности, чак, могло би се рећи, и услов за њено постојање, јесте варијантност, а у новије време веза између ове две појаве и њихово преплитање предмет су више лингвистичких истраживања. Посебно се испитују фактори који утичу на обим, тип и одрживост варијантности, а који, како се види, нису само унутрашњејезички, већ има територијалних, дијалекатских, социјалних, психолошких, па и политичких, дакле и сасвим ванлингвистичких, али не мање утицајних, те је за студиозно испитивање свих аспеката потребан мултидисциплинарни, најбоље, тимски рад. Сами

* j.j.mihajlov@fil.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

унутрашњејезички аспекти варијантности, изучавани у различитим језицима и у дијахроној перспективи, показали су да је она увек била неопходни услов и за складан развој књижевног језика, и за његову успешну кодификацију, а показало се и то да у свим језицима добро заснована и перспективна норма обавезно укључује одабране варијантне облике, правећи при томе, наравно, међу њима врло строгу селекцију (Коваленко 2009). На први поглед неочекивана, толерантност норме према опстанку варијантности језичких средстава, као да противречи њеном уобичајеном и нужном конзервативизму. Међутим, управо прављење избора и узимање у обзир свих извора богаћења језика, и језика добрих писаца, и дијалеката (традиционалних и урбаних) и жаргона и разговорног језика, основни је механизам деловања норме на свим нивоима, па и на ортоепском. Учињени избори остављају најчешће само једну варијанту, али у неким случајевима и две, обично због процене да језик још није сам одредио која од њих је перспективнија, или пак у случајевима кад је на помолу њихово стилско раздвајање, што већ само по себи доводи до разрешења те ситуације са варијантношћу. Истовремено долази до стварања нове језичке вредности, дакле, до богаћења језика. Колико је јака строгост норме у селекцији и сужавању избора, толико је јака и њена упорност да изабране елементе одржи и очува кроз време, и онда када нису прављени једнозначни избори, већ је допуштено говорнику да сам одлучује . Сматра се да је ово чување укупности језичких средстава која су ушла у норму један од важних путева за повезивање културе стваране у различитим периодима једног језика и у различитим његовим социјалним слојевима.

Наша ортоепска норма је одувек настојала да обухвати и помири две супротстављене тенденције, да нађе компромис између настојања да се што сигурније и боље пренесе значење и настојања да се што удобније и лакше артикулише текст. Кроз цео двадесети век се то види и из граматичке литературе и из приручника намењених пракси. Разумљиво да се индивидуални прилази и предлагана решења разликују и да се негде више држало до једне, а негде до друге од ових тенденција, али је очигледно да су се увек имале у виду обе и да се увек полазило од жеље да се језику омогући слободан и природан развој. Толерантност и допуштање различитих двојстава, разноврсности и варијантности биле су у ортоепској норми, и не само у ортоепској, веома уочљиве. Биле су то, из садашње перспективе гледано, деценије мирног развоја језика и веома либералне норме, а како су се деценије смењивале и прилазиле крају века, који је доносио времена далека од мирних и погодних за бригу о језику, све више је норма од либералне постајала лабилна, пасивна и дефанзивна, а настојања да се њена правила спроводе слабила су и у пракси и у свим институцијама одговорним за њен опстанак. Формално, норма није мењала своје принципе до данас, а њена либералност и пасивност су се показале као недостатак и почеле су се користити на њену штету, тј. на штету доброг развоја језика. Многи покушаји разлагања норме и разлагања и цепања језика, скривене и мање скривене тенденције дељења језичког простора и увођења парцијалних, готово регионалних норми, невођење рачуна о потребама заједничког књижевног језика и себично уважавање само свог

и локалног, имају више изгледа на успех код оваквог стања ствари. Од двеју равноправних могућности које, рецимо, негде предложи ортоепска норма, инсистираће се само на оној која је „наша“, то јест локална, она ће се промовисати и ако је препорука на страни оне друге варијанте. Та друга ће се осетити као факултативна, иако је препоручена као боља. Ставови обичних говорника, ставови према језику, па онда и ставови према норми, мењали су се у истом периоду у негативном смеру, показујући да сами говорници (за ово истраживање посебно смо се бавили млађима, и то из урбаних средина) све мање познају језичку норму и све мање су толерантни према друкчијем изговору или другој варијанти, чак и када им је речено који облици су неприхватљиви и зашто. Довољно је погледати неке од форума на интернету и видети до које мере њихови учесници нису упознати са елементарним појмовима ортоепске културе о којој дискутују, а колико су, у исто време, непопустљиви и упорни у одбрани својих ставова. Треба видети са колико опреза и снебивања они упућенији учесници ових форума понекад покушавају да изнесу супротан став, рецимо, да су исправни облици *терѝтōрија, телѐвīзија* и слични, често уз наговештену спремност да од њих одустану, или се од сопственог става унапред дистанцирају, дајући му на пример облик „ма негде сам чула да може и *терѝтōрија, телѐвīзија*“. Или, рецимо, млади новинар, приправник на РТС-у, изјављује да никад није чуо у било чијем изговору облик генитива множине: мȕшкāрāцā или прòдāвāцā и износи став да су то „свакако неки дијалекатски облици, које употребљавају они који не знају за ортоепска правила“. Он зна и прихвата само облике типа мушкâраца или продâваца. Срећом, то није изнесено у некој емисији него на интерном састанку посвећеном унапређењу говорне културе у медијима. Слично је и са одбраном овдашњег, добро познатог локалног изговора, типа *нé знам* и *нé могу* који једнако вређају слух и својом уже фонетским и својим прозодијским ликом, у којима сви лако препознајемо карактеристичну вокалску боју и деформисани квантитет.

У оваквим приликама, ортоепска норма нема много користи од наслеђеног либералног става који подразумева да ће појединац сам одлучивати само онде где су понуђени двојаки и равноправни облици, а да ће савесно настојати да одбаци облик за који се наведе да се не препоручује, односно да ће своје облике замењивати бољима, тамо где сазна да су они мање пожељни. У пракси, овако се понашају само они који су кроз наставу на одређеним предметима, или кроз ретке облике запошљавања, обавезани да своје грешке исправљају и којима успех на тим предметима, односно пословима од тога директно зависи. Па и ту, доста дуго постоји психолошки отпор и осећај принуде који, како смо имали прилике да се уверимо, постепено ипак нестане. Нама дакле, на овом плану предстоји борба за свест о важности ортоепске и укупне језичке норме, за свест о култивисаном говору и језику, а у истој мери и посао упућивања у саму норму.

Срећом, на ужем фонетском плану, све кључне поставке наше ортоепске норме јесу и данас важеће, посебно оне које се односе на инвентар фонема, њихов статус у систему, и овде се нису се појавили неки значајнији проблеми

који од ортоепске норме очекују велике промене. Ипак, на плану дистрибуције и комбиновања гласова, морамо рећи да ни до данас нису извршена систематска истраживања, за која код нас никада није било довољно људи, а ни средстава, а која су у сваком језику неопходна како би се употпуниле празнине, пре свега детаљна слика алофонске равни, без које нема ни добрих ни потпуних ортоепских приручника и речника. Имамо само појединачне напоре и појединачне радове. Највећу потребу за оваквим приручницима имају предавачи српског језика као страног и њима је зато веома тешко да своју наставу изводе на пожељном нивоу. Њима нисмо омогућили лаку оријентацију у ортоепској сфери и нисмо им олакшали изборе изговорних нијанси које ће подстицати код својих студената, а ово је, из перспективе било којег језика као страног, увек компликована ствар.

Ни многи, иначе добри, описи фонетских појава које имамо у нашој граматичкој литератури или препоруке које се углавном тичу односа изговора и писма, нису директно примењиви у овом смислу ни код говорника којима је српски матерњи. Они не могу само на основу њих кориговати свој изговор, када за тим имају потребу или га унапређивати у најтананијим нијансама, када њихова професионална делатност то тражи. Посебно се то односи на комбинаторне адаптације које – будући да су често у сфери факултативног, остављају без одговора питања о неутралности или стилској обележености појединих изговорних нијанси. Рецимо, већ и уобичајене консонантске алтернације какве су оне широко познате под називима једначења по звучности и по месту творбе – узмимо само комбинације *дс* или *дш* у првом, и *нп* и *нб* у другом случају – постављају читав низ оваквих питања. Познато је да су дуга тражења добрих правописних решења и њихова колебања настајала управо због свести о великом неподударању фонолошког и фонетског у конкретним комбинацијама, а начелни описи изговора, данашњој пракси не морају у свему одговарати, нарочито ако се узме у обзир да више и нема правог „просечног говорника“. Овај појам се раслојио на најмање два дела. Први је образовани слој становништва, који има шире језичко осећање и мању потребу за обавезним артикулационим комфором, има веће разумевање морфемских садржаја, а не само укупних лексичких, и у матерњем језику и у другима, рецимо у латинском, те ће чешће прибегавати хиперкоректном изговору и често ће имати потребу да том сложенијом артикулацијом обезбеђује сигурност информације. Њему ће и правописна решења која фонолошко стављају испред фонетског више одговарати. Ипак, овај слој је много мањи од оног другог. Други пак слој, већински, далек је од размишљања о морфемским садржајима, увек му одговара поједностављен изговор и не осећа потребу за хиперкоректним изговором. Он доиста изговара не само *љуцки* него и *љуство*, како је констатовано у граматикама, док то ипак не важи у оној првој групи, где уместо тога редовно имамо, и то у зависности од говорне ситуације, неколико нијанси денталног елемента (реда *т*, свакако). И реализација комбинација *нп* и *нб* недовољно је у овом смислу изучена у детаљима, а неједнако је била представљана у правописним препорукама, јер су и сами граматичари у неким лексемама предност давали семантици, а у

другим форми (упоредимо *једанпут*, али *прехрамбени*). Студенти обично са много грешака интерпретирају правописна решења за ову алтернацију, пошто се њихова појединачна колебања између фонетског и фонолошког у овим комбинацијама не морају нужно поклопити са говорником који им предлаже правописна решења. Још изразитија је неуједначеност изговора сродних консонаната и консонантских гемината у сандхију, где, разуме се, нема никаквих правописних дилема, али где у зависности од контекста, говорне ситуације и става говорника имамо неколико нијанси реализације у хиперкоректном изговору. Мислимо на примере типа „још шета, „из заседе“ и сличне. И неке од расправа посвећених овом питању, чак и оне експериментално-фонетске, не иду даље од констатације да је изговор овде препуштен вољи говорника, дакле сасвим факултативан (Кашић 1980).

Треба овде истаћи једну тешкоћу у испитивању када се оно спроводи анкетним методом – што је ниво писмености испитаника виши, то се он и несвесно више везује за постојећа правописна правила и не даје праве одговоре, он свој изговор почиње прилагођавати правопису. А што је слабија писменост, то је већа спонтаност у изговору, али и вероватноћа да испитаник уопште не употребљава и не познаје речи које нас у анкети интересују, типа *адхезија, супстандардни* и сл. Са извесном нелагодношћу се може констатовати да је међу младима у порасту број оних са врло слабим језичким осећањем, што се може потврдити елементарним пробама каква је њихово колебање и замуцкивање у најобичнијој спонтаној подели речи на слогове, па одговоре оваквих испитаника често треба узимати са додатном резервом.

Изговор факултативних финалних вокала код заменичких и придевских речи одавно се у пракси удаљио од свих препорука граматичара, те данас у говору најшире популације уопште нема ни трага од теоријских конструкција какве су принцип *низлазности* Т. Маретића и принцип *наизменичности* М. Стевановића (Симић 1981: 237), који су препоручивани деценијама, а који у говорној пракси никада нису ни заживели. Потпуна факултативност донекле се ремети непотребним настојањем једног броја говорника да дужи облик прилошких форми схвати као стилски различит од краћег, те да сходно томе различито употребљава *када* и *кад*, *сада* и *сад* и сличне. А код поменутих заменичких и придевских облика, скоро искључиво се употребљавају дужи низови речи без факултативних вокала као стилски неутрални, док се они са вокалима разликују не само гласовно него и интонационо: по темпу и тембру, пре свега: *оног твог старог суседа : онога твога старога суседа*. Исто тако се не само акценатски него и интонационо разликују кратке речи са два акцента, код којих је у неутралном изговору удвајање акцента груба грешка: *на̑јвѐћū, на̑јго̀рū, на̑јглу̏пљū*, али који уз изразиту промену темпа и интензитета добијају ново модално значење: *на̑j-вѐћū на свету*, *на̑j-глу̏пљū који постоји* итд.

Занимљив и изненађујући пример широко схваћене факултативности пружа нам недавно истраживање ијекавског изговора бањалучких студената и ученика (Бабић 2010). Ученици своје изговорне и правописне дилеме везане за рефлексе *јата*, врло радо решавају писањем екавских облика у писме-

ним задацима, док њихов изговор остаје ијекавски, са свим колебањима и дилемама који у овој средини постоје. Међу бањалучким студентима је ова појава ређа, али је и код њих велико разилажење између правила ијекавског изговора и дијалекатских црта босанских говора, док су најмање одступања и најбољи ијекавски изговор показали студенти из Херцеговине.

За многе изговорне варијанте, супстандардне по типу, а дијалекатске по пореклу пажљивијим аудирањем се може утврдити да не припадају само акцентуацији него и интонацији. Оне на слушаоце остављају нејасан и неодређен утисак, јер је промена најуочљивија на наглашеном слогу иако припада ширем сегменту фразе и они га обично описују различитим атрибутима какви су „чудно“, „развучено“, „мутно“, па и „оштро“, „заобљено“ и слично. Како за интонацију ортоепска норма не даје јасне препоруке, или их уопште и не даје, говорник осећа слободу да без ограничења обликује исказе по својој вољи, и да из свих постојећих варијанти издваја и комбинује елементе како сам жели.

Интонација је уопште схваћена као велико поље факултативности, где се ништа не мора а све може и где се све тумачи личним стилом, па и начином за истицање индивидуалности појединца. Ово, наравно, није исправно.

ЛИТЕРАТУРА

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb.

Коваленко 2009: Е. П. Коваленко, *Орфоэпические ошибки в речи телеведущих (курсовая работа)*, Факультет журналистикий Воронежского ГУ.

Кашић 1980: З. Кашић, *Гласовне промене у проклизи*, Наш језик, Београд, књ. 24, св. 4–5.

Симић 1981: Р. Симић, *Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*, Титоград, стр. 237.

Бабић 2010: О. Бабић, *Ијекавски рефлекси јата у говорној пракси Бање Луке*, мастер рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду.

Елица Йоканович-Михайлова

СОВРЕМЕННАЯ ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА И ПРОБЛЕМА ФАКУЛЬТАТИВНОСТИ

(Резюме)

В данной работе анализируется соотношение языковой нормы и обязательности, соответственно необязательности, ее применения в сфере орфоэпии и просодии сербского языка. Анализируются изменения в отношении говорящих к норме и современное состояние в этой области. Указывается на главные проблемы в создании нормативных пособий и на последствия их недостаточного употребления в процессе обучения и в речевой практике.

003.332.5.035:[003.349.038:811.163.41
811.411.21'373.23:003.035
811.163.41'373.23

Анђелка Н. МИТРОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ТРАНСКРИПЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ИМЕНА И НАЗИВА ИЗ АРАПСКОГ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ

Вести из арапског света већ деценијама готово редовно заузимају ударне ступце у свим светским медијима, а ни наши нису у томе изузетак. Сам по себи се онда наметнуо и проблем транскрипције имена и назива из арапског језика, који је особито дошао до изражаја у писаним медијима. У њима већ доста дуго постоје велико шаренило, неуједначеност и произвољност при преношењу антропонима и топонима из арапског језика, па се, на пример, исто име у једном тексту јавља у више варијаната.

Још седамдесетих година проблемом транскрипције арапских имена у српскохрватском језику почели су свеобухватно и детаљно да се баве наши истакнути оријенталисти и србисти, а деведесетих година добили смо и чланак у *Правопису српског језика*. Међутим, овај проблем није у потпуности решен, а транскрипцијско шаренило је и даље присутно.

Будући да се у случају арапског језика ради о значајном светском језику и великој, и са економског, геоекономског, политичког, цивилизацијског, историјског и културолошког становишта значајној говорној заједници, сматрамо да овој проблем заслужује већу пажњу и простор у правописној норми српског језика.

Наш рад, базиран на мноштву примери из различитих писаних медија, има за циљ да укаже на неприкладна правописна правила (нпр. одређени члан), али и да понуди одређене предлоге за решавање проблема транскрипције имена из арапског.

Кључне речи: транскрипција, арапски језик, српски језик, лична имена, називи, консонанти, вокали, одређени члан

Арапски језик је данас службени језик у десетак држава смештених на северу афричког континента и у Предњој Азији. Његова говорна заједница у прошлости је била, а и сада је фактор од изузетног светског значаја с геоекономског, геополитичког и културног становишта – због свог стратешког положаја, а још више због разноврсних природних богатстава, особито нафте. Нажалост, овај простор је већ деценијама поприште сукоба и ратова, а неке арапске земље помињу се као легло и главни финансијери екстремних исламистичких терористичких група. Најзад, ту су и последња догађања – арапско пролеће – која су донела и доносе радикалне промене у неке арапске земље, неретко уз реке крви и огромна разарања. Због свега тога ова регија је перманентно присутна на првим новинским страницама и у ударним вестима

свих светских медија, а ни наши нису изузетак у томе. То је, још пре неколико деценија, код нас отворило проблем широке фонетске транскрипције имена и назива из арапског језика. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година група наших истакнутих оријенталиста и србиста латила се решавања тог проблема, па је у том циљу објављено и више значајних радова (в. литературу), а одржана су и два скупа (саветовања у Требињу и Бихаћу).

Један од битних разлога који посебно истичу сви поменути лингвисти, а који је и нас нагнао на писање овог текста, јесте одсуство стабилног и уједначеног система транскрибовања ономастике из арапског језика.

> „С обзиром на растући значај арапског језика, крајње је време да се посвети више пажње транскрипцији арапских имена и њеном нормирању, како би се стало на пут стихијском поступању, које оптерећује нашу изражајну културу. Стиче се чак утисак да је знатно више система и доследности у арабизмима које смо уносили у минулим столећима него у новијим преузимањима“ (Пешикан 1975: 261).

Танасковић указује и на узроке таквог стања.

> „За преношење облика из арапског језика не постоје утврђена и уједначена правила већ се транскрипција врши прилично стихијски и неодговорно. Томе свакако знатно доприноси сразмерно слабо раширено и ретко познавање арапског језика и његових особина, затим преузимање арапских речи преко језика посредника (најчешће енглеског и француског), што повлачи (у преовлађујућем броју случајева) задржавање енглеских и француских транскрипцијских решења, а као неповољан чинилац јавља се и непостојање универзалне, опште прихваћене научне транскрипције (или транслитерације) арапског писма“ (Танасковић 1975: 241).

Јанковић највише проблема види у нашој штампи **„**gdje haotičnost stanja pruža najraznovrsnije primjere jasnog odsustva jedne stabilne orijentacije. [...] Očito je da u svakodnevnoj praksi, osobito u novinarstvu, gdje večita užurbanost traži u pravilu hitna rješenja, vlada veliko šarenilo u transkripciji arapskih imena“ (Јанковић 1980: 26).

На основу радова поменутих лингвиста у којима су темељно елаборирани сви значајни проблеми транскрипције арапских личних имена и географских и других назива настао је крађи чланак – *Имена из арапског и персијског језика* у *Правопису српског језика* (Нови Сад, 1993: 110-112). Међутим, ни правила утврђена у *Правопису* нису успела да реше проблем транскрибовања речи из арапског језика, па, будући да нас последњих месеци вести из арапског света преплављују, шаренило је постало само још израженије. Узроцима тог феномена, које је давних седамдесетих година детектовао Д. Танасковић, можемо додати још два врло битна: лоша решења у *Правопису* за неке случајеве, као и непоштовање правописне норме. За представљање транскрипцијског хаоса на страницама наших писаних медија[1] довољан је, за почетак, само један пример – име бившег либијског вође пуковника Муамера ел Гадафија (ар. Muʿammar al-Qaddāfī): **Гадафи, Ел Гадафи, Муамер ел Га-**

[1] Примере смо углавном узимали из дневних листова: *Политика*, *Blic*, *Danas*, *Вечерње новости*, *Прес и Kurir*.

дафи, **Муамер Гадафи**, **Муамер ал Гадафи**, **Моамер ел Гадафи**, **Моамер ал Гадафи**, **Моамер Гадафи**, **ел-Гадафи**, **ал-Гадафи**...

Само део наведених облика у складу је с тренутно важећом правописном нормом. Треба овде напоменути и то да смо чак и у истом тексту налазили различите облике имена.

Одабрани пример одлична је илустрација не само наше транскрипцијске праксе, већ и основних тешкоћа у преношењу имена из арапског на наш језик, без обзира на то да ли се ради о научној или фонетској транскрипцији; то су: арапски консонантски и вокалски инвентар, и одређени члан. Сва три проблема исцрпно и свеобухватно су обрађена, не само дескриптивно са мноштвом пажљиво одабраних примера, већ и у смислу давања адекватних и целисходних решења, у радовима С. Јанковића и Д. Танасковића из арабистичке перспективе, али уз уважавање и „наших усвојених правописних одредаба“ (Танасковић 1975: 242). Међутим, при коначном утврђивању и уобличавању правила и принципа за транскрибовање арапских личних имена и назива реч струке, у одређеним случајевима, није уопште уважавана, иако се у *Предговору* помињу имена и С. Јанковића и Д. Танасковића (стр. 9).

Једанаесто поглавље *Правописа српског језика* посвећено је транскрипцији имена из страних живих језика (Правопис 2010: 171–250). У уводном делу назначени су транскрипцијски поступци могући у српском језику и образложен начелни приступ. Из тог дела *Правописа* издвојићемо оне делове битне за нашу тему.

> „У писању туђих властитих имена у нашем стандардном језику примењују се два поступка: прилагођено писање (применљиво и у ћирилици и у латиници и изворно писање (применљиво у латиници)“ (Правопис 2010: 171).

При прилагођеном или фонетском писању најважније је да се „изворна графија што једноставнијим поступком претвара у прилагођени лик, који ће се постојано и уједначено употребљавати у нашој јавној речи и литератури (Правопис 2010: 173)

У успостављању транскрипцијске кореспонденције аутори су пошли од „изговора имена у изворном језику и од могућност нашег језика да изворне гласове замени адекватним или блиским нашим гласовима“ (Правопис 2010: 174).

Транскрипцији имена из арапског језика припале су непуне три странице (182–184) на којима су врло концизно обрађени суштински проблеми и дата правила и упути за преношење арапске ономастике.

На самом почетку чланка аутори су указали на компликовану ситуацију у арапској говорној заједници оптерећеној диглосијом, наглашавајући да се „арапски језик одражава као општи стандард свих Арапа, иако постоје знатне разлике у појединим земљама. Оне донекле утичу и на транскрипцију имена, али ипак основна правила полазе од класичног арапског језика“ (Правопис 2010: 182).

У погледу изворног писања имена из арапског *Правопис* сасвим јасно истиче да је у области науке у употреби „латиничка фонолошка транскрипција (систем ДМГ), у којој сваки глас (фонема) има посебан знак, тако да

структуру арапских речи показује прецизније него арапско писмо, у коме се обично изостављају кратки самогласници“ (Правопис 2010: 181).

Највећи део текста бави се транскрипцијском кореспонденцијом гласовних система двају језика и представљањем наших замена за арапске гласове. При томе се пошло од арапског вокалског система, што баш није добар пут с обзиром на место и улогу вокала у арапском, где су консонанти носиоци основног значења речи, док вокали имају помоћну улогу у грађењу конкретних облика речи и исказивању модификације основног значења, његове конкретне актуализације, граматичке категорије речи итд. Стога је, у радовима С. Јанковића и Д. Танасковића прво представљен и детаљно описан консонантски инвентар арапског језика и понуђени одговарајући еквиваленти за транскрипцију, а потом су обрађени и вокали.

Арапски вокализам је веома једноставан и сведен и састоји се од трију самогласника: „а“, „и“ и „у“, који могу бити кратки и дуги, па им у том смислу није било тешко одредити адекватне кореспонденте, уз напомену да у прилагођеном писању дужина арапских самогласника није маркирана (*Правопис* 2010: 183). Иако су као замене за арапске вокале i, u, ī и ū одређени наши самогласници: *и* и *у*, *Правопис* не даје правило, већ само препоруку за преношење неких имена (стр. 183): „(5) Ар. кратко [u]: *Мухамед*, *Хусни*, *Мубарак*, *Муамер* (боље него „Мохамед“ итд.)“. Сходно томе у новинама срећемо обе варијанте Гадафијевог имена – Моамер (чешће) и Муамер. Иако *Правопис* даје предност лику Мухамед, под утицајем језика-посредника често се јавља и варијанта *Мохамед* – **Mohamed al Mana** (J. Stojković, Gadafi poslao sina da uguši proteste na istoku zemlje, *Blic*, 5039, 21. 2. 2011, 6–7), такође *Хосеин* уместо Хусеин – **Мохамед Хосеин Тантави** (Б. Јакшић, Независност египатских избора, *Политика*, CVIII/35223, 28. 11. 2011, 03).

Варијације у изговору арапских кратких вокалских фонема условљене консонантским окружењем узете су у обзир, сасвим оправдано, само код вокала „а“ – a/e. Кратко „а“ иначе и у стандардном арапском језику има врло широку фонетску реализацију, што је још више изражено у регионалним дијалектима. У вези с тим Јанковић каже:

> „Iako se u transkripciji prvenstveno oslanjamo na književni arapski, ipak ćemo u slučaju izrazite varijantne ili kolokvijalne realizacije u određenim imenima morati respektovati i kolokvijalne realizacije fonema, pa prema tome pokazati i respekt prema kolokvijalnom vokalizmu“ (Јанковић 1980: 45-46).

Изналажење адекватних еквивалената за разуђени арапски консонантски систем који садржи 28 гласова, од којих готово половина не постоји у нашем језику, није нимало лак задатак. Он подразумева и „nužna odgovarajuća uprošćavanja, glasovna podešavanja i svođenje na zajednički imenitelj naše opće ortografske norme“ (Јанковић 1980: 28). Кад је реч о преношењу арапских консонаната, са задовољством, можемо констатовати да је у *Правопису* уважено мишљење арабиста и да су, сем у два случаја, за све остале арапске консонанте изнађене најадекватније замене у гласовном систему нашег језика.

Два спорна консонанта су арапски интердентални неемфатични безвучни фрикатив **<u>t</u>** и интердентални неемфатични звучни фрикатив **<u>d</u>**. Танас-

ковић, своје мишљење да **t** треба „фонетски транскрибовати знаком *с*“, а **d** са *з*, (Танасковић 1975: 244) поткрепљује адекватним примерима и транскрипцијском праксом у неким европским језицима. За иста решења залаже се и Јанковић (Јанковић 1980: 32).

М. Пешикан, у погледу ова два консонанта, напомиње да би била „прихватљива и нека другачија решења ако би се тиме лакше дошло до усаглашених ставова у ширим круговима србокроатиста и оријенталиста и заједничке акције на сузбијању хаотичног шаренила и произвољности у преношењу арапских имена. Могли бисмо се, на пример, определити и за *т*, *д* (уместо *с*, *з*) као замене арапских интерденталних сугласника. Тиме бисмо, истина, одступили од традиционалних преседана, али за такво одступање било би добрих аргумената: значајан је преседан поступак према енглеским сличним гласовима; лако би било одржавати решење које не одступа од западноевропског третмана ових сугласника (транскрибују се као th, dh) у тако значајним арапским дијалектима као што су египатски, сиријски и алжирски ови гласови се мењају у t, d; од неког значаја је чињеница да се у научној транскрипцији ови гласови означавају помоћу модификованих t, d, а и сама арапска графика асоцира такву везу (исти носећи знак за d и звучни интердентал, такође за t и безвучни интердентал“ (Пешикан 1975: 265–266).

Одбор за стандардизацију српског језика при Институту за српски језик САНУ у Београду, дао је у овом случају предност Пешикановом мишљењу и аргументацији. Шта више, у уводним напоменама налазимо и образложење за такву одлуку. „Писање сагласно изворном изговору преозвученом на наше најближе гласове само је полазно мерило, од којег се доста одступа у интересу системске доследности и у наслону на изворно писмо“ (Правопис 2010: 172). Сходно томе у Правопису (стр. 182 и 183) стоји:

> „t̲ d̲ – међузубни сугласници [th, dh] – као *т*, *д*: *Таура* (*Ел таура*), *Гадафи*. [...] (4) Ар. интердентали: дата је предност замени са *т*, *д* (иако преседана имају и замене са *с*, з): *Табит*, *Адир*, *Гадафи*“.

Оно што у пасусу посвећеном транскрипцији арапских интердентала t̲ и d̲ највише боде очи јесу примери. Лик *Гадафи* на који се овде поново враћамо, мора се прихватити јер је распрострањен широм света, а последица је највероватније колоквијалног изговора гласа d̲ као *д*, као и безвучног/звучног увуларног емфатичног плозива *q* као *г*. Међутим, облици: *Таура* (*Ел таура*), *Табит* или *Баат* партија, уместо *Саура*, *Сабит* и *Баас*, нису добра решење. Између осталог и зато што се морају имати у виду и „наши домаћи арабизми из старијег доба и њихов однос према изворном језику“ (Пешикан 1975: 261), а у њима се арапски интердентал t̲ јавља као *с*, односно онако како је адаптиран у језику посреднику – турском.[2] У том смислу наводимо пример који одлично илуструје сву бесмисленост правописног решења. Уместо нама добро познатог имена Осман, које срећемо често и код наших муслимана у

[2] Више о томе види: T. Muftić, „O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku“ / *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, X–XI (1960–1961), 5–29 и Н. Родић, „Замена арапских гласова у традиционалним српскохрватским арабизмима“ / *Наш језик*, Београд, XXI, 4-5 (1975), стр. 254–261.

штампи налазимо: **Отман ал-Зинтани** (Гадафи мучен пред смрт, *Политика*, CVIII/35187, 23. 10. 2011, 03). Понекад посредством језика посредника – енглеског (ар. ṯ → енгл. th) добијамо и овакве ликове: сиријски провладин лист **„Ал Тхавра“** (Сирија одбацила позиве Асаду да напусти власт, *Политика*, CVIII/35124, 21. 8. 2011, 03).

Исти језик посредник је кривац и за још неке произвољно транскрибоване облике: регион **Јиср ал-Шугхур** (Асадова војска напада, Клинтонова упозорава, *Политика*, CVIII/35061, 19. 6. 2011, 03), умести Џиср ел Шугур (ар. ǧ → енгл. j / срп. џ; ар. ġ → енгл. gh / срп. г), име **Maraj el Mahri** (J. Stojković, Gadafi odbija da ode, *Blic*, 5041, 23. 2. 2011, 6) уместо Марац ел Махри, лист **Ашар ал-Авсат** (Асадова војска напада, Клинтонова упозорава, *Политика*, CVIII/35061, 19. 6. 2011, 03) уместо Ел Шарк ел аусат. Захваљујући енглеској транскрипцији код нас се одомаћио и облик **калиф/калифа**, уместо халифа (ар. ḥ → енгл. kh / срп. х); на пример: краљ **Хамид бин Иса ал Калифа** (Цвеће арапског пролећа цветаће у пустињи, *Политика*, CVIII/34978, 25. 3. 2011, 02) уместо Хамид ибн Иса ел Халифа, **Икван** (Б. Јакшић, Крађа Тахрира, *Политика*, CVIII/35175, 11. 10. 2011, 03) уместо Ихван (Муслиманска браћа).

Свакако, најсложенији проблем при преношењу антропонима и топонима из арапског језика јесте транскрипција одређеног члана. Наши арабисти, и Јанковић и Танасковић, посветили су му дужну пажњу и простор, особито Јанковић који у посебном одељку (49-61) детаљно разматра више значајних питања, као што су: *Pitanje vokala za određeni član*, *Veliko ili malo slovo uz određeni član?*, *Pitanje asimilacije člana*, *Mogućnost upotrebe crtice uz član*, *Anaksija* и *Izostavljanje člana*.

Танасковићева елаборација употребе одређеног члана у арапском језику и његове транскрипције далеко је концизнија, али је његово одређење члана врло прецизно, а транскрипцијска решења врло одређена и прихватљива, и оно што је врло важно истаћи у складу с транскрипцијском праксом у великом броју европских језика.

> „Одређени члан који је у арапском језику представљен морфемом ’ал-’ интегрални је део речи и пише се заједно са њом у виду префикса, па га стога по правилу треба преносити и у транскрипцији, посебно код личних имена. Најбоље је повлаком одвојити члан од речи на коју се он односи, чиме се истовремено указује на непрекидност облика у арапском писму, на тесну везу двају сегмената, али и на границу између њих, нпр. *ал-Асад*, *ал-Фајӯм*, *ал-џабал итд.* Вокал „а“ који припада одређеном члану увек треба писати малим словом, сем наравно у случајевима када правописна правила српскохрватског језика захтевају другачије (на почетку реченице, топонима и сл.)“ (Танасковић 1975: 249).

У наставку текста Танасковић је укратко представио фонетски закон везан за употребу одређеног члана – закон *асимилације члана*, изразио дилему да ли члан треба преносити транслитерацијом, или уз уважавање изговора, односно у асимилованом виду и закључио:

> „Ни једна од двеју варијаната не може се сматрати погрешном. Спровођење фонетског начела изискује извесно познавање арапског језика, док је пресликавање арапске графије знатно једноставније и стога, можда, препоручљивије за најшире употребе. Најбитније је да се члан увек представља и то на уједначен и јединствен начин“ (Танасковић 1975: 249–250).

Чланак М. Пешикана, је, како он сам наглашава „подршка и допуна ставовима Д. Танасковића“. Међутим, из наведених начелних ставова, произлази сасвим супротно, нарочито кад је члан у питању.

> „Неколико битних питања везано је за арапски одређени члан. Пре свега, пожељно је да се он у језичкој свести идентификује као помоћна речца, која се изговара ненаглашено. Томе озбиљно смета вишеструкост његових ликова, па је пожељно уједначење“ (Пешикан 1975: 264–265).

Последња реченица у наведеном пасусу, свакако, није спорна, али је спорна идентификација члана као речце, јер арапски члан то није. Одређени члан „al-“ је морфем који се у виду енклитичког префикса додаје речи и пише заједно са њом. Заправо, он је представљен „konsonantom *l* prefigiranim osnovi nekog imena. U arapskom jeziku u inicijalnoj poziciji on dobiva pomoćni vokal reprezentovan fathom, koji u naučnoj transkripciji jednoobrazno bilježimo sa *a* tako da u toj transkripciji član ima oblik *al*. Ali u našoj svakodnevnoj praksi javlja se i transkripcija u obliku el tako da u stvari transkripcija u praksi varira *al*/*el*“ (Јанковић 1980: 49).

Јанковић своје опредељење за варијанту члана „ел-“ образлаже тиме што се: „...uz konsonantski elemenat člana – *l* vokal kao nenaglašen i ponešto reduciran javlja u vrijednosti koja se udaljuje od *a* i ima zapravo vrijednost *ä*, sa pretežnijim refleksom prema *e* negoli prema *a*. Uz ovo postoji još jedan važan razlog: u kolokvijalnom arapskom, koji ne smijemo zanemariti kad govorimo o ličnim i geografskim imenima, vokal uz član je mnogo zatvoreniji, u egipatskom kolonijalnom on je čak *i* (up. il-bēt) tako da ga nikako ne bismo mogli interpretirati sa *al*“ (Јанковић 1980: 49).

М. Пешикан се начелно залаже за то да у нашој транскрипцији „треба полазити од арапског фонолошког система а не од изговорних варијација“, односно од изворне норме „арапског књижевног језика“ (Пешикан 1975: 262). Иако у фонолошком систему арапског књижевног језика, у коме глас „а“ из састава одређеног члана никад нема сасвим отворен изговор, већ увек између „е“ и „а“, у погледу вокала у члану Пешикан даје предност варијанти „ел“ и транслитерацији, пре свега због наше картографске традиције. Зашто баш картографске није најјасније, а није ни објашњено.

> „Што се тиче вокала у члану, нашој традицији (нарочито картографској) више одговара ’ел’ него ’ал’, па би тај облик требало доследно примењивати (сем, ако се пође на потпуно потискивање *е*, што мислим да не треба урадити)“. [...]

Сагласно са Д. Танасковићем, мислим да се у случајевима редукције „l“ (уз удвајање почетног сугласника главне речи) може ићи на транслитерацију, а не за изговором: *Ел Тих*, *Џебел ел Шира*, *Ел Римла* итд. Ако се ипак, у интересу егзактности (нпр. у географским картама) жели показати то једначење, онда је неопходно употребити цртицу; при томе би, у складу с нашим општим односом према удвојним сугласницима, боље било упрошћавати графију, сводећи члан на сам вокал (*Е-Тих*, *Џебел е-Шира*, *Е-Римал*) него задржавати удвојени сугласник (*Ет-Тих*, *еш-Шира*, *ер-Римал*) – ако се он већ не задржава у другим случајевима“ (Пешикан 1975: 264–265).

Пешиканово објашњење уз предлог о упрошћеној графију у облицима: *Е-Тих*, *Џебел е-Шира*, *Е-Римал*, какве нигде у транскрипцијској литератури до сада нисмо нашли, Јанковић оправдано критикује јер jer je „konsonantski elemenat člana (u ovom slučaju Ispušten!) jedini pravi reprezent člana dok je vokal – dopunski, akcesorni fonetski dodatak, koji ipak ne može reprezentovati član“ (Јанковић 1980: 53). Овај пример, као и начелни став о транскрипцији арапског одређеног члана индикативни су, по нама, и зато што, поред осталог, сведочи о томе да су наши србисти увек водили рачуна искључиво о „нашој традицији“ и „нашем општем односу према...“, без обзира што се, због тога, у неким случајевима, прилагођено писање потпуно и суштински удаљавало од изворног.

Што се тиче употребе цртице код везивања члана за одређену реч, мишљења наших језичких стручњака била су и остала потпуно подељена. На Танасковићев предлог да је најбоље „повлаком одвајати члан до речи на коју се односи“ Пешикан одговара да „има логике у захтеву да се члан веже цртицом за управну реч, али то није у складу с нашим општим односом према употреби цртице, која се код нас знатно мање примењује него нпр. у руској или француској ортографији“ (Пешикан 1975: 265).

Ако писање цртице није у складу с нашим општим односом према њеној употреби, логично се онда можемо запитати зашто јој је онда у *Правопису* посвећен посебан одељак (127–128) и највећи део петог поглавља о спојеном и одвојеном писању речи (74–97).

Срђан Јанковић је ближи мишљењу да у практичној транскрипцији цртицу не треба употребљавати, али не одбацује потпуно ни њену употребу.

> „Smatramo da treba preispitati cjelishodnost upotrebe crtice s obzirom na ono što ona treba da predstavlja u transkripcijskom postupku. U arapskom pismu član i potonja riječ predstavljaju jednu grafijsku cjelinu, oni se pišu skupa kao da se radi o jednoj riječi. Prema tome, crtica, ako bi se upotrijebila, bila bi znak povezivanja člana i odgovarajućeg imena u jednu cjelinu. I zaista u primjeru el-Husein i el Husein očito je da crtica grafički odražava povezanost dva sastavna elementa, dok njeno odsustvo ipak govori o njihovom razdvajanju. Otuda je upotreba crtice u naučnoj transkripciji obavezna. Međutim, ta njena transkripciona funkcija snažno odudara od njene uobičajene ortografske funkcije kod nas, i to je razlog koji nas tjera na preispitivanje upotrebe ovog grafijskog sredstva“ (Јанковић 1980: 53).

Какав је био исход сучељавања мишљења око члана наших арабиста и србиста јасно показују решења у *Правопису*. Декларативно залагање свих учесника у овој полемици за уједначено и јединствено преношење члана у *Правопису* (183–184) је дало следеће упутство:

> „в. Арапски члан, када се у нашем тексту пише одвојено, у општој употреби треба писати у уједначеном облику *ел*, без варијација које изазива утицај гласова из суседних речи: *Нефуд ел Дахи, Џебел ел Шифа, Баб ел Мандеб* итд. Констатовано је, међутим, да у текстовима појединих аутора треба поштовати и узус прецизније транскрипције, у коме се уважава асимилација према сугласнику којим почиње наредна реч.... [...]
>
> г. Члан се може изостављати на почетку имена: *Асад*, *Ријад*, *Гумхурија* (али унутар имена остаје: *Шат ел Араб*)“.

У поглављу *Правописа* IV. ВЕЛИКО СЛОВО – ВЛАСТИТА ИМЕНА (55–73) налазимо још једно правило везано за арапски одређени члан.

> „58. Ако властито име (пуно или скраћено) почиње помоћном речју (предлогом или чланом на пример), и та помоћна реч пише се великим словом: *Ван Гог*, *Ван де Сар*, *Де Гол*, *Дел Пјеро*, *Фон Деникен*, *На Логу*, *Под Горо*, *Ел Аламејн, али: Винсент ван Гог*, *Шарл де Гол*, *Роберт де Ниро*, *Масимо дел Пјеро*, *Ерих фон Деникен*, *Муамер ел Гадафи*, *Змај од Босне*, *Милић од Мачве*, *Јован без Земље*, *Двор на Уни*, *Петровац на Мору*“ (*Правопис* 2010: 64).

Колико је овако правописно упутство могло да допринесе интенцији аутора да се „изворна графија што једноставнијим поступком претвара у прилагођени лик, који ће се постојано и уједначено употребљавати у нашој јавној речи и литератури (*Правопис* 2010: 173) најбоље показују примери које смо последњих месеци пронашли у нашој дневној штампи. Иако *Правопис* препоручује варијанту члана *ел*, у писаним медијима се врло често може срести и *ал*, неретко и са цртицом; на ример: **Al Ahram, Al Džazira** (I Kairo ima TV Bastilju, *Danas*, XIV/4884–4885, 12–13. 2. 2011, 9), **Moza bint Naser al Misned**, **Hamad bin Halifa al Tani (**J. Stojković, Bahate prve dame prizivale su gnev naroda, *Blic*, 5038, 20. 2. 2011, 6–7), **Al Džala Habib al Obaidi**, **„Al Džazira“**, **Al Zavija** (J. Stojković, Gadafi poslao sina da uguši proteste na istoku zemlje, *Blic*, 5039, 21. 2. 2011, 6–7), **Mohamed al-Alagi**, **Al-Alagi** (Libijci istražuju firmu koja je zaposlila Srbe, *Blic*, 5227, 31. 8. 2011, 14–15), **Маријам ал Каваја**, **Ал Каида** (Протести тресу Јемен и Бахреин, *Политика*, CVIII/34940, 15. 2. 2011, 03), **Ал Каида**, **Ал Арабија** (Извештачи у Либији сарадници **Ал Каиде**, *Политика*, CVIII/34950, 25. 2. 2011, 03), **Аки Мохсен ал Ахмар**, **Ал Ахмар**, **Ал Џазира** (Д. В., Салехов генерал прешао у опозицију, *Политика*, CVIII/34975, 22. 3. 2011, 02), **Ал-Азхар**, **Ахмед ал-Таиб** (**Ал-Азхар**: Сахрана у мору против ислама, *Политика*, CVIII/35014, 12. 4. 2011, 05), **Башара ал-Асада**, **Ашар ал-Авсат**, **Махер ал-Асад** (Асадова војска напада, Клинтонова упозорава, *Политика*, CVIII/35061, 19. 6. 2011, 03), **Ал-Баиди**, **Абдел Монеим ал Хони** (М. З. Р., Рафали у демонстранте, *Вечерње новости*, LVIII, 21. фебруар 2011, 15), **Ал Хадба ал Кадра (**Гадафи: Мученишство или победа, *Политика*, CVIII/ 35128, 25. 8. 2011, 1 и 03), **Ахмед ал Суфи**, **Ал Суфи**, **Ал Каида** (Салех одбија да преда власт, *Политика*, CVIII/34976, 23. 3. 2011, 03), **Раед ал Керад** (Д. В., Бунт у Сирији не јењава, *Политика*, CVIII/34975, 22. 3. 2011, 02), **Аки Мохсен ал Ахмар**, **Ал Ахмар, Ал Џазира** (Д. В., Салехов генерал прешао у опозицију, *Политика*, CVIII/34975, 22. 3. 2011, 02), **Моамер Гадафи**, **Муамер ал Гадафи**, **Сеиф ал Ислам Гадафи** (Протести тресу Либију, *Политика*, CVIII/34947, 22. 2. 2011, 03).

Налазили смо често и на мешавину више облика члана у једном тексту. У чланку Гадафи на „црвеној потерници“ налазимо и реченицу: „Interpol je juče saopštio da je raspisao 'crvenu poternicu' za bivšim libijskim vođom **Muamerom <u>el</u> Gadafijem**, njegovim sinom **Sajfom <u>al</u> Islamom** i zetom **Abdelaom <u>al</u> Senusijem**“ (*Danas*, XV/5094–5095, 10–11. 9. 2011, 9.). У истом листу налазимо и овакве примере: **„Al Džumhurija“**, **„Al-Masri Al-Joum“**, **Šarm el-Šeik** (M. Maleš, Egipćanima smo pomogli da sruše vlast Hosnija Mubaraka, “*Blic*, 5033,

15. 2. 2011, 6–7). Ни у *Политици*, где се највише држи до правописне норме, не постоји јединствен начин преношења члана, па тако налазимо: **Маџлис аш-шура**, **Ал Газали**, **Ибн Хаџар ал Аскалани**, **Ен-нахда** (Б. Јакшић, Политички ислам добија рат за таленте, *Политика*, CVIII/34959, 6. 3. 2011, 06), **Абед ел-Хафиз Гога**, **Баб ал-Азизија** (Пуковник још може да портраје, *Политика*, CVIII/34975, 22. 3. 2011, 03), **Ал каида**, **Ал-каида**, **Ал-џазира** (**АЛ КАИДА** ратује против либије, *Вечерње новости*, LVIII, 25. 2. 2011, 11). У истом ступцу нашли смо облике: **Салам ул Танмија, Ал Азхар, Раба ел Махди** (Б. Јакшић, Политички рат око устава, *Политика*, CVIII/35132, 29. 8. 2011, 04), или у краћем чланку: **Атија Абд ел Рахман**, **Ајман ал Завахири**, **Саиф ал Адл**, **Абу Јахија ал Либи** (Убиство **Ал Каидиног** број два смањује претњу Либији, *Политика*, CVIII/35134, 31. 8. 2011, 02), **Ал Арабија**, **„Ел Ватан“** (Нека Либија гори!, *Политика*, CVIII/35136 (2. 9. 2011), 03).

У неким текстовима појављује се варијанта члана „ул“: **Сејф ул-Араб**, **Ул Араб** (С. Кљакић, Боље говорио српски од арапског, *Политика*, CVIII/35014, 12. 4. 2011, 03), **Салам ул Танмија** (Б. Јакшић, Политички рат око устава, *Политика*, CVIII/35132, 29, 8. 2011, 04).

Нашли смо и неколико примера у различитим новинама у којима је поштована асимилација члана са тзв. „сунчевим словима“: **Es Sajder** terminal (R.E.M., Beta, Apel Gadafiju da smesta ode s vlasti, *Danas*, XIV/4912–4913, 12–13. 3. 2011, 8), **Az Zitan** (Libijci istražuju firmu koja je zaposlila Srbe, *Danas*, XV/5227, 31. 8. 2011, 14–15), **Маџлис аш-шура**, **Ен-нахда** (Б. Јакшић, Политички ислам добија рат за таленте, *Политика*, CVIII/34959, 6. 3. 2011, 06), Куранска сура **ан-Ниса** (Б. Јакшић, Да ли бог мрзи жене, *Политика*, CVIII/34966, 13. 3. 2011, 06), **Рамлат ас Сабатин** (С. Лапатанов, Менхетн у пустињи, *Политика Магазин* 711 – *Политика*, CVIII/35026, 15. 5. 2011, 10–11), **Ар-Раи** (Гадафи демантује да је у Нигеру, *Политика*, CVIII/35143, 9. 9. 2011, 03).

Следећих неколико примера илуструју употребу варијанте „ел“, али која није увек у складу с правописном сугестијом: **Muhamed el Baradej**, **El Baradej**, **Muhamed el Masiri**, **El Masri**, али **Anvar (el) Sadat (**N. Vlačo, Egipćani uspeli da oteraju „faraona“, *Blic*, 5030, 12. 2. 2011, 6–7), **Mosen el-Fangari** (D. Milojković, Vojska drži ključ demokratije, *Blic*, 5032, 14. 2. 2011, 6–7).

У листу Политика нашли смо један врло интересантан и индикативан пример који недвосмислено потврђује наше мишљење о томе да је решење за транскрипцију арапског одређеног члана у *Правопису* лоше, компликовано и вишезначно. У тексту К. Ђорђевић, Приступ „Лимунду“ забрањен жртви претњи уместо прогонитељима, помиње се наш суграђанин сиријског порекла **Ел Ауодех Моуафек**.[3] Како новинарка није стручњак за арапски језик, прву реч **Ел** није схватила као члан, већ као једно од два имена.

„Администратори сајта ’Лимундо’ највећег интернет сајта за куповину и продају ствари у Србији искључили су свог корисника **Ела Ауодеха**

[3] Облик имена Ел Ауодех Моуафек установљен је у некој локалној полицијској станици у Сирији, у нашој фонетској транскрипцији траба да гласи: **Ел Аудах Мувафак** (ар. al-Awdah Muwaffaq).

Моуафека због претећих порука које су му упућене. Како у разговору за „Политику“ објашњава **Ел Ауодех Моуафек**, држављанин Србије сиријског порекла... [...]

Ел Ауодех Моуафек продавао је разне потрепштине... [...]

Одговор зашто су администратори „Лимунда“ искључили са свог сајта **Ела Ауодеха Моуафека**... нисмо успели да добијемо…“ (*Политика*, CVIII/34942, 17. 2. 2011, 08).

У арапском језику постоји много антропонима који стоје у конструкцији генитивне везе (анексије), при чему други члан има одређени члан „al-“; на пример: ʿAbd al-ʿAzīz, ʿAbd al-Qādir, Šams al-Dīn, Zayn al-ʿAbidīn итд. О таквим личним именима у *Правопису* стоји:

„**ђ.** Усвојено је да у арапским именима код нас треба заједно писати спојеве *Абд + ел* с наредном речју и *ел + дин* с претходном речју (изузимају се традиционално усвојена имена типа *Абдел Насер*). Разматрано је да ли при овоме дати предност варијантама заснованим на контекстуалном изговору: *Абдулах*, *Хајрулах*, *Фахрудин*, *Шемсудин*, *Абдулазиз*, *Абдурахман* – или пак варијантама које се ослањају на паузални изговор: *Абдалах*, *Хајралах*, *Фахредин*, *Шемседин*, *Абделазиз*, *Абдерахман*. Оцењено је да се, с обзиром на живи арапски изговор, предност може дати другој варијанти, али да су у обичај ушли и поједини ликови засновани на контекстуалном изговору, те вероватно и убудуће треба рачунати с овим двојством“ (184).

У овом случају правописно решење је потпуно у складу с предлозима Танасковића и Јанковића, који су се заложили да је „najcelishodnije ovakva imena prenositi u obliku jedne jedinice, odnosno kao jednočlani, a ne kao dvočlani antroponimijski izraz (Јанковић 1980: 56). Било би далеко боље, међутим, да је то решење дато у виду правописног правила, а не псеудонормативног упутства, које, само по себи, доприноси већ више пута поменутом шаренилу. На пример: **Mustafa Abdel Džalil**, али и само **Džalil** (R. E. M., FoNet, Perspektiva produženog sukoba, *Danas*, XIV/4905–4906, 5 – 6. 3. 2011, 9), **Abdul-Rahman bin Ali el Sajid** (J. Stojković, Gadafi generala poslao u Kairo da ga miri sa svetom, *Blic*, 5056, 10. 3. 2011, 6–7), **Абделазиз Бутефлика**, **Абдулах Други**, **Али Абдулах Салех** (Б. Јакшић, Иран није Египат, Азади није Тахрир, *Политика*, CVIII/34940, 15. 2. 2011, 03), **Сабри Абделрахман** (Тинејџер пронашао статуу фараона, *Политика*, CVIII/34943, 18. 2. 2011, 03), **Мустафа Мохамад Абдул Целил** (Протести тресу Либију, *Политика*, CVIII/34947, 22. 2. 2011, 03), **Гант Абдул Ахад** / **Гантом Абдулом Ахадом** (Француска признала либијску опозицију, *Политика*, CVIII/34964, 11. 3. 2011, 03), **Абед ел-Хафиз Гога** (Пуковник још може да потраје, *Политика*, CVIII/34975, 22. 3. 2011, 03), **Абдел Фатах Јунус**/**Абдул Фатах Јунус, Али Абдеселам Треки** (Б. Јакшић, Ударци пуковнику, *Политика*, CVIII/34986, 2. 4. 2011, 03), **Рами Абдел Рахман** (Масовна хапшења у Сирији, *Политика*, CVIII/35021, 10. 5. 2011, 02), **Мустафа Абдул-Џалил**/(с) **Абделом Целилом** (Побуњеници у резиденцији Гадафија, *Политика*, CVIII/35127, 24. 8. 2011, 1 и 03).

Анализирајући примере које смо пронашли у нашој дневној штампи, закључили смо да је главни узрок хаотичном стању у транскрипцијској праксу

код нас утицај језика посредника, и то на првом месту енглеског. Потом, ту су лоша, вишезначна и недовољно одређена правописна решења, као и непоштовање оног што стоји у *Правопису*, па чак и када је у утврђивању принципа фонетског транскрибовања елемената из арапског успостављен склад између стварног арапског облика и наших општих правописних начела. Исто тако, може се рећи да се правописна норма поштује у листовима које имају добре лекторске тимове, на пример, у *Политици*, али и ту само делимично. У текстовима састављеним према извештајима агенција далеко више се примећује утицај језика посредника, што је сасвим и разумљиво, док се у ауторским текстовима поштује слово *Правописа*, мада и ту има пропуста; на пример:

> „Лидер Хезболаха је **Хасан Насралах**, а у врху организације су још и шеик **Мухамед Хусеин Фадлалах**, заменик **Насралаха** шеик **Наим Касем**, те главни саветник **Насралаха**, **Хусеин Калил**“ (М. Лазански, Рат шпијуна на Блиском истоку, *Политика*, CVIII/35223, 2. 9. 2011, 03).

Аутор и лектори су се у овом примеру огрешили о правописне одредбе при преношењу имена: **Наим Касем** – треба: Касим, и **Хусеин Калил** – треба Хусеин Халил.

Мишљења смо да би се оваквом хаотичном стању врло једноставно могло стати на пут тиме што би се чланак о транскрипцији арапских имена у нашем **Правопису**, уз мало добре воље и бољег разумевања, дорадио и поправио, у смислу изналажења једноставнијих и рационалнијих решења која би осигурала аутентично преношење арапских имена и назива. То би могао бити користан и значајан заједнички пројекат наше србистике и арабистике.

ЛИТЕРАТУРА

Ђинђић 1971: С. Ђинђић, *Транскрипција топонима са арапског језичког подручја*, Глобус, 3, Београд, 91–95.

Јанковић 1980: S. Janković, *Imena i nazivi iz arapskog*, u: Radovi VII: Pravopisne teme IV, Sarajevo, Institut za jezik i književnost, Odeljenje za jezik, 9–73.

Јанковић 1960: S. Janković, *Transkripcija arapskih riječi i teksta*, Sarajevo, Bibliotekarstvo, VI/3, Sarajevo, 1–43.

Јанковић 1967: S. Janković, *Transkripcija kao ortografski postupak*, Sarajevo, Književni jezik, V/3–4, Sarajevo, 9–28.

Клајн 2002: I. Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, Beograd, Čigoja štampa, 2002.

Пешикан 1975: М. Пешикан, *Транскрипција арапских имена у светлу наше правописне и језичке норме*: (уз чланак Д. Танасковића), Наш језик, XXI/4–5, Београд, 261–265.

Правопис 2010: *Правопис српског језика*, измењено и допуњено изд., Нови Сад, Матица српска.

Танасковић 1975: Д. Танасковић, *Неколико примера транскрипције арапских имена*, Београд, *Наш језик*, XXI/ 4–5, Београд, 266–267.

Танасковић 1975: Д. Танасковић, Писање арапских речи у српском језику, Београд: *Наш језик*, XXI/4–5, Београд, 240–254.

Танасковић 1980: D Tanasković, *Problemi kod pisanja imena sa područja Magreba*, u: Radovi VII: Pravopisne teme IV, Sarajevo, Institut za jezik i književnost, Odeljenje za jezik, 113–119.

Танасковић 1975: Д. Танасковић, *Транскрипција текстова писаних арапским писмом*, Београд, Мостови, IV/4, Београд, 289–295.

Anđelka N. Mitrović

TRANSCRIPTION AND ADAPTION OF PERSONAL AND OTHER NAMES FROM ARABIC INTO SERBIAN

(Summary)

The news from the Arabic world have occupied for decades mainly the front pages in media all over the world, ours not being exception to the rule. In addition, the problem of transcription both of personal and other names from Arabic has come into focus in newspapers. For a long time there have been there a wide variety of unevenness and arbitrariness at rendering personal names and other names from Arabic, so that, for example, the same name can be found spelt in different ways in the same text. In 1970`s the problem of transcribing Arabic names into Serbian was comprehensively and in detail dealt with by our well-known orientalists and serbocroatists and in 1990`s an article was issued in the Orthography of Serbian. Nevertheless, this problem has not been completely solved yet and broad variety of transcription is still present. Having in mind the fact that in case of Arabic we face an important language of the world from the point of view of its civilization as well as from the economical, geopolitical, political, historical aspects encompassing significant speech community, we consider this problem to be worth having more space in the contemporary orthographic norm of Serbian. Our study, based on large amount of examples from various newspapers, aims at turning attention to the bad orthographic rules (eg. definite article) and presenting some solutions in solving the problems in transcribing the names from Arabic.

Key words: transcription, Arabic, Serbian, personal names, names, consonants, vowels, definite article

003.072=163.41
003.072=531

Вања С. СТАНИШИЋ*
Hankuk University of Foreign Studies,
R. of Korea

Оригинални научни рад:
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

О ДИГРАФИЈИ У СРПСКОЈ И КОРЕЈСКОЈ ПИСМЕНОСТИ[1]

Рад представља даљу разраду питања типолошких одлика диграфије. У претходном раду „Типолошки оквири српске диграфије“ (Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ 39/3, Београд 2010), покушао сам да пронађем типолошке паралеле конкурентној употре помоћу њих сагледам и прецизирам типолошке одлике саме диграфије. Конкурентна синхрона диграфија, или диграфија у правом смислу речи, каква постоји у српској писмености данас има добро познату паралелу у корејској писмености. То се у првом реду односи на заједничку конкуренцију културних обележја изражену кроз опозицију национално : интернационално (ћирилица : латиница, хангул – ханџа). Па ипак, конкретне прилике су сасвим супротне. Ближе упознавање с условима и тенденцијама графичке смене у обе писмености има за циљ боље разумевање диграфске проблематике.

Кључне речи: диграфија, контрастивна анализа, конкурентска синхрона диграфија, културна идентификација, корејска писменост, српска писменост.

Употреба различитих писама за један исти језик добила је стручној литератури назив диграфија. У средишту досадашњих описа ове појаве налази се управо овај тип напоредне употребе различитих писама у конкурентној или функционално разграниченој примени. Најпознатији примери такве употребе јесу три тзв. „диграфска архетипска случаја“: кинеско писмо и његова латиничка транскрипција pinyin, и два типолошки подударна случаја – један језик с два имена која имају подршку у употреби различитих графичких система – хинди / урду и српски / хрватски. Ова су два случаја обично навођена као идеални примери напоредне и равноправне употребе двају писама исте типолошке структуре, којима се бележи исти језички садржај, али у различитом културном окружењу.[2] У случају Индије и Пакистана то је био заједнички језик хиндустани, који је после политичког раздвајања тих двеју држава добио два етничка назива која на графичком плану јасно показују своју раз-

* vanjast61@gmail.com
[1] „This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund of 2011“
[2] Berlanda 2006; Coulmas 2003: 231–234.

личиту културну оријентацију (хинди / урду : деванагари / арапско писмо). Као што сам у прошлом раду већ био истакао, ова типолошка подударност је само површинска, пошто је српски језик задржао исту ону диграфичност својствену раније српскохрватском језику, у којем су два писма међусобно конкурентна. То значи да се српско-хрватски пример ипак не може свести на исту врсту диграфије као у случају Индије и Пакистана. Док је циљ претходног рада о диграфији био опис различитих врста диграфије, како би се боље сагледале прилике у српској писмености и разјаснио типолошки статус њене диграфије, ближе упознавање с донекле подударним, а ипак дијаметрално супротним корејским графичким приликама натерало ме је да проверим и коригујем своје типолошке закључке о диграфији изнете у претходном раду на основу мени тада доступних извора.

Један од првих аутора који је обратио пажњу на ову појаву, словачки стручњак Петар Зима [Zima 1974], описао ју је као искључиво синхронијску појаву, када се два писма употребљавају у истом времену за један исти језик. Дијахронијски аспект је искључио из свога разматрања с образложењем како је промена писма током времена својствена многим језицима и да се зато не може третирати на исти начин као и претходна појава. Око питања синхроне и дијахроне диграфије испољене су касније велике разлике у схватањима. Већ следећи аутор, Јан Дејл [I. R. H. Dale] 1980. године уводи разлику између синхроне и дијахроне диграфије, при чему ова друга представља употребу више од једног писменог система за дати језик током његовог постојања. Резимирајући расправу која се водила око синхроног и дијахроног аспекта диграфије, можемо рећи да је у радовима написаним у току последње деценије ипак превагнуло равноправно сагледавање синхроног и дијахроног плана, у којима се истовременој употреби двају писама за један језик супротставља бележење истог језика различитим писмима током одређеног временског периода – тзв. *секвенцијална* диграфија (упор. Grivelet 2001; Unseth 2006; Berlanda 2006; Станишић 2010: 87).

Временска димензија овог феномена у уској је вези с типолошким особинама диграфије. Основни тип диграфије, који је у суштини у сукобу са законом економије комуникативног система (Станишић 2010: 90), јесте пре свега синхрона диграфија – различито бележење истог језика у истом времену. У колико се користе типолошки различити системи писма, онда је њихова употреба функционално разграничена и они се међусобно надопуњују, какав је случај у све три земље североисточне Азије које данас користе кинеско писмо: у Кини се оно употребљава заједно с латиничком транскрипцијом пињином, у Јапану и Јужној Кореји се употребљава заједно с домаћим фонографским системима каном и хангулом. Ово је тзв. *структурна диграфија* у којој употреба различитих графичких система има превасходно лингвистички ослонац. У колико се пак употребљавају писма исте типолошке структуре, онда је њихово разграничење по правилу условљено ванјезичким чиниоцима. Такво разграничење може бити подржано културним и политичким чиниоцима, при чему носиоци истог језика у том случају нису чланови исте заједнице, као у идеалном примеру Индије и Пакистана. То би у суштини

био *формални тип* синхроне дифрагије. Такав тип дифрагије постоји само на нивоу заједничког језика који у одређеном, дужем или краћем, временском периоду повезује културно и политички различите заједнице.

Када се, међутим, различита писма употребљавају у истој средини, од стране чланова исте заједнице, стварају се услови за њихову конкурентну употребу која зависи од различитих културних или пак идеолошких оријентација унутар заједнице која их користи. То је најмаркантнији и најособенији тип дифрагије који сведочи о рушењу културног континуитета и културног јединства унутар дате заједнице. С променом културне оријентације долази и до неминовне преваге у употреби одређених писама, која се завршава сменом једног писма другим. Историја је препуна примера одумирања и замене појединих писама услед промене културних обележја и културне оријентације у датој средини. Смена писама може се окончати релативно брзо, ако уследи као последица званичног договора већине чланова дате заједнице, који може бити удружен с државном регулативом (као што је нпр. био прелазак на латиницу у румунској писмености 60-их година 19. в, албански Конгрес о избору националног алфабета 1908. године, као и прелазак на латиницу у Турској и Вијетнаму 20-их година 20. в. и једном броју бивших совјетских република при крају 20. в). Ако, пак, наступа спонтано и без договора већине чланова неке заједнице, пратећи смену генерација у њој, онда може трајати веома дуго, као у случају српске писмености у којој потискивање и спонтано гашење националног ћириличког писма траје већ читаво столеће. Док је први тип синхроне дифрагије – структурна (функционална) дифрагија – временски неограничен, овај други тип – *конкурентна дифрагија* – синхрон је само привремено и постоји само док се не оконча смена одређених графичких система. Без обзира на дужину трајања, конкурентна дифрагија је увек привремена и увек се претвара у тзв. дијахрону *секвенцијалну дифрагију*, што и оправдава увођење дијахроног плана у ову проблематику.

Међутим, синхрони и дијахрони план ипак нису равноправни, а у ширењу појма дифрагије отишло се толико далеко, да је у новијим студијама увелико превазишао оквире феномена који је привукао на себе пажњу као одраз тензија у културној оријентацији одређене средине, што је одвело у претерано формализоавање овог питања (упор. Berlanda: 63) и губљење из вида разлике између оног што је у њему особено од оног што је опште. Тако се нпр. источноазијски тип дифрагије само формално може назвати структурним, у толико што се у сва три случаја истовремено користе писма различите типолошке структуре. Али је само у Јапану она добила лингвистички ослонац, који обједињује *канџи* (кинеске „хан" знаке 漢字) и *кану* (оригинално слоговно писмо) у један систем. Што се пак саме Кине тиче, њена је дифрагија постала структурна силом прилика и то само због неуспеха замене хан-знакова латиничким алфабетом *пинјином* (*pīnyīn*). Иако је био званично уведен 1956. године, као један у низу револуционарних пројеката ондашњег кинеског политичког врха, латинички алфабет ипак није успео да замени старо кинеско писмо и за сада је изборио само место његове званичне међународне транскрипције. У основи, кинеска дифрагија није ни структурно ни типо-

лошки подударна јапанској. Пињин и хан-знаци се никад не употребљавају заједно. То је функционални тип тзв. *допунске диграфије* (aditive digraphia – подврсте структурне диграфије) који у суштини није намењен члановима истога колектива (Станишић 2010: 88).

Структурна диграфија постоји, дакле, у оквиру истога графичког система, и по правилу је сачињавају типолошки различита писма. Јапански графички систем данас је једини прави пример овога типа диграфије, што сумњивом чини и саму поделу на две врсте диграфије. Па ипак, то није ни први ни једини такав пример у историји и типологији писма. Такав модел у Јапан је стигао из Кореје. Престижан утицај кинеске културе у источној Азији био је у Кореји толики да су кинески језик и кинеско писмо у њој имали водећу улогу од 5. в. па све до почетка 20. века. Међутим, крупне структурне разлике између кинеског и корејског језика утицале су на рани развој допунских или алтернативних графичких система у Кореји. Међу њима су најпознатија три слоговна система настала упрошћавањем кинеских знакова: *иду / итву* (이두; 吏讀 *itwu / idu* "писарско писмо", писање кинеских знакова у њиховој гласовној вредности), *хјангчал* (향찰; 鄕札 *hyangchal*, којим је писана поезија и која је највероватније утицала на развој познате јапанске *манјогане*), *гугјол / квукјел* (구결; 口訣 *kwukyel / gugyeol*, скраћени облици кинеских знакова који су служили за транскрипцију кинеских текстова и који представља могући прототип јапанске *канбун* традиције).

Кореја је имала водећу улогу и у ширењу кинеске културе и кинеског писма средином 1. миленијума у Јапану. Најстаријим јапанским писмом сматрају се *камијо моџи* (神代文字 *kamiyo moji*) „знаци доба врачева" (према 神 *kami* „дух") из 4. века, за које је утврђено да потичу из корејског слоговног писма *ниток*. Исто као и у Кореји, у почетку се писало само на кинеском језику – тзв. *канбун* традиција (од кин. 漢文 *hànwén*). Текстови на јапанском појављују се од 7. века. Врло рано се као алтернатива употреби кинеског писма у Јапану појавила фонографска пракса употребе једног броја кинеских знакова само у слоговној вредности, тј. као силабограма, тзв. *манјогана* (万葉仮名 manyōgana) од педесетак знакова, којом су била написана нека од најзначајнијих дела старе јапанске књижевности. Као што се види, истовремена употреба кинеског писма и домаћих фонографских система била је неминовна у Јапану и у Кореји и од почетка је показивала тенденцију да се претвори у конкурентну диграфију. Њен преображај у структурну диграфију наступио је у каснијим временима, при чему је у Јапану он постао коначан, док је у корејској посмености почетком 20. века наступио одлучан заокрет према конкурентној диграфији, која је данас довела до повлачења и радикалног ограничавања употребе кинеског писма – *ханџе* (漢字 *hanja*) у корист корејског националног алфабета *хангула* (한글 *hankŭl* / *hangeul*).

При крају 19. века корејска писменост налазила се у стању диглосије сличне оној у којој је српска писменост била при крају 18. века: ханмун – или класични кинески у корејском изговору био је и даље званични књижевни језик, док је разговорни народни језик био писан домаћим корејским алфабетом под називом онмун „простонародно писмо"; постојао је и спој ових

двеју крајности под називом онханмун, који је традиционално коришћен у преписима кинеских конфучијанских и будистичких текстова.[3] Први корејски просветитељски прегалац, Ју Кил-чун (Yu Kil-chun [chul]), предузео је 90-их година 19. века прве кораке у покушају увођења и преображаја народног језика у званични државни језик под називом kungmun, задржавајући притом, у стилу Теодора Јанковића Миријевског или Доситеја Обрадовића у српској средини, и мешовити језички идиом као језик високо образованих слојева, што је било подржано и државним прогласом 1894. године у време Кабо реформи. Следећа два истакнута језичка реформатора, обојица васпитаници хришћанске мисионарске школе Хенрија Апенцелера, Со Че-пил (Seo Jae-pil [Sŏ Chae-p'il]) и Чу Си-гјонг (Ju Si-gyeong [Chu Si-gyŏng]) инсистирају већ само на националном корејском језику и писму, оштро се супротстављајући опстанку кинеског језика и писма у корејској култури.[4] Истакнуту улогу у пропагирању корејског националног писма има други аутор – Чу Си-гјонг – организатор Корејског ортографског друштва 1910. године, реформатор корејског језика и писма, идеолог смене кинеског писма корејским националним алфабетом, која је у корејској писмености данас у великој мери остварена, мада не и потпуно окончана.

Као што је могло да се види, гашење неког писма је увек спољашњи израз културног дисконтинуитета и рушења и потпуног или делимичног нестанка неке културе. Конкурентна диграфија је стога конкуренција двеју култура и у крајњој линији доказ смене култура или њихових битних обележја у одређеном времену.

Пресудна је улога културног чиниоца у свим видовима диграфије. С тачке гледишта међукултурне комуникације, стање у српској писмености данас је класичан пример културне експанзије – ширења писма тренутно престижне цивилизације. Ширење латиничког писма данас, које је у многим деловима света потиснуло и потискује друга писма, нпр. арапско писмо у Турској, западној Африци (хауса), Индонезији и Малезији, кинеско писмо у Вијетнаму, ћирилицу на простору Евроазије, управо је доказ културног дисконтинуитета у датим срединама и „жеље за поистовећивањем“ и укључењем у тренутно престижну цивилизацију, која по правилу и сама тежи ширењу својих етнокултурних обележја.

Конкуренција културних обележја представља, дакле, суштинску одлику диграфије у целини. При томе се дијахрона диграфија у суштини показује као формализација овог питања, јер се своди на различите културне оријентације у историји неког друштва. Прави тип диграфије стога је управо конкурентна синхрона диграфија, у којој, као што се из корејског примера види, графичка смена не мора обавезно да буде последица ширења доминантног или престижног писма. Ту је управо обрнуто – инсистирање на уникатности и посебности, које свој спољашњи израз налази у овом графичком сегменту културе. Међутим, ово инсистирање на националном алфабету и његово супротс-

[3] Упор. о томе R. King 1998.
[4] О томе такође R. King 2004: 17–33.

тављање хиљадугодишњој писменој традицији у Кореји у суштини говори о покушају културне смене – потискивању старе културне традиције оличене у будизму и кинеском писму од стране хришћански инспирисаних културних кругова.[5] Такво супротстављање националног писма националној традицији, како изгледа, угрожава културну идентичност корејске нације. Незадовољство том чињеницом, као и негативним последицама по корејски књижевни језик изазваним укидањем ханџе из система образовања током 80-их година 20. века, подстакло је при крају 20. појаву покрета за повратак ханџе у писмену праксу и обнову структурне диграфије у корејској писмености и, у крајњој линији, за повратак Кореје у источноазијску цивилизацију.[6]

Оно што је, дакле, заједничко и за корејску и за српску диграфију јесте конкуренција културних обележја која сведочи како је овај феномен у ускоj вези с питањем културне идентификације. Уколико та идентификација почива на националној културној традицији сасвим је свеједно да ли она издваја неку нацију из ширег окружења или је, напротив, укључује и чини саставним делом неке цивилизације.

ЛИТЕРАТУРА

Berlanda 2006: E. Berlanda, *New Perspectives on Digraphia: A Framework for the Sociolinguistics of Writing Systems*. Graduate Programme in Theoretical and Applied Linguistics. York University. Toronto.

Chang Jin Kim 2009: 김창진 (Kim Chang Jin), "한글전용 (專用) 체제 (體制) 에서 한자어 (漢字語) 표기 (表記) 의 문제 (問題) (Problems of rendering Sino-Korean words under the Hangul-only system)". 漢字 漢文教育, Vol. 23: 187–212.

Cheol Yong Jin 2005: 진철용 (Jin Cheol Yong). "A Study on the Effects of the Acquisition of Chinese Characters on the Semantic Understanding of Sino Ko-rean Word (한자 습득이 한자어의 의미 파악에 미치는 영향 연구)". 漢字 漢文教育, Vol. 15: 395–422.

Coulmas 1989: F. Coulmas, *The Writing Systems on the World*, Oxford: Blackwell 1989.

Dae Hae Kim 2010: 김대희 (Kim Dae Hee) "한자 교육의 필요성에 대한 논의 재고 (Reconsideration of the need for Chinese character education)". 漢字 漢文教育, Vol. 24: 353–376.

[5] Који нпр. с поносом истичу како је управо хришћанство пробудило успавану националну свест преко националног алфабета ("**Christianity awakens the sleeping** *Hangeul*" [12-24], **Soon Nim** Lee, *Christian* ***communication and its impact on Korean society: past, present and future***, University of **Wollongong Thesis Collection, 2009).**

[6] Упор. нпр. неке од радова у часопису 漢字 漢文教育: Cheol Yong Jin 2005; Chang Jin Kim 2009; Dae Hae Kim 2010; или пак један од слогана часописа 한글 漢字 문 화, који упозорава на то да потискивање кинеског писма не само да руши јединство азијско-тихоокеанског простора, већ га претвара у културног "сиромаха". На проналажењу и преводу ових материјала велику помоћ пружила ми је колегиница Yoo Sun Woo, којој се и овом приликом још једном захваљујем.

Dale 1980: I. R. H. Dale, Digraphia. I*nternational Journal of the Sociology of Language*, 26, pp. 5–13.

DeFrancis 1984: J. DeFrancis, Digraphia. *Word*, 35(1), pp. 59–66.

DeFrancis 1989: J. DeFrancis, *Visible Speech: The Diverse Oneness of Writing Systems*, Honolulu, Havaii UP 1989.

Grivelet 2001: S. Grivelet, Digraphia in Mongolia. *International Journal of the Sociology of Language*, 150, pp. 75–93.

King 1998: Ross King, „Nationalism and Language Reform in Korea“, *Nationalism and the Construction of Korean Identity*, Edit. by Hyung Il Pai & Timothy R. Tangherlini, Institut of East Asian Studies, University of California, 33–72.

King 2004: Ross King, „Western Protestant Missionaries and the Origins of Korean Language Modernization“, *Journal of International and Area Studies*, Vol. 11, Number 3, pp. 7–38.

Zima 1974: P. Zima, Digraphia: The case of Hausa. *Linguistics*, 124, pp. 57–69.

Станишић 2010: В. Станишић, „Типолошки оквири српске диграфије“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, МСЦ 39/3 (9–12. 9. 2009), Београд, 85–91.

Unseth 2005: P. Unseth, Sociolinguistic parallels between choosing scripts and languages. *Written Language & Literacy*, 8(1), pp. 19–42.

Ваня Станишич

КОНКУРЕНТНАЯ СИНХРОННАЯ ДИГРАФИЯ

(Резюме)

Конкурентная синхроная диграфия, или диграфия в подлином смысле слова, какая существует в сербской письменности, сегодня имеет хорошо известную паралель и в корейской письменности. Это в первую очеред относится к общей конкуренции культурных отличий, выраженую через оппозицию *национальное : интернациональное* (кириллица : латиница, хангыл – ханджа). Но все-же, конкретная ситуация совсем противоположна. При этом важно, что типологически общей для обеих диграфий является конкуренция культурных отличий, которая свидетельствует о том, что этот феномен уско связан с вопросом культурной идентификации. Если эта идентификация основана на национальной культурной традиции тогда совсем не важно выделяет ли она некоторую нацию из более широкого окружения или, наоборот, включает ее и делает составной частью определенной цивилизации.

811.163.41'276:27–1
316.74:271.2

Ксенија Ј. КОНЧАРЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НОРМЕ КОМУНИКАЦИЈСКОГ ПОНАШАЊА У ПРАВОСЛАВНОМ СОЦИОЛЕКТУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА**

У овом раду предмет истраживања јесу норме комуникацијског понашања чије је практиковање у заједници Цркве обавезно. Описују се вербална средства која се практикују у унутарцрквеној комуникацији у стандардним комуникативним ситуацијама, са уочавањем ф.ункционално-семантичког поља протективности као посебне менталне категорије која детерминише избор вербалних средстава адекватних конкретним комуникативним задацима носилаца православног социолекта у српској говорној и социокултурној средини.

Кључне речи: социолингвистика, теолингвистика, религиолект, православни социолект, савремени српски језик, норме комуникацијског понашања.

Један од најмодернијих теоријско-методолошких приступа изучавању феномена унутарцрквене комуникације, конституисан у славистичкој теолингвистици крајем 90-их година XX века, јесте социолошки, односно социолингвистички приступ (о методолошким парадигмама у савременој словенској теолингвистици в. Кончаревић 2011 а; Кончаревић 2012). Он полази од категорије *социјалног дијалекта*, односно *социолекта*, као идиома одређених друштвених група (Касаткин 1990: 133; детаљније о социјалној стратификацији језика те појмовима језичког и говорног колектива у социолингвистици в. Швејцер 1976: 69–86), изводећи из њега појам *религиолекта* – идиома који опслужује одређене верске заједнице. Премда поједини аутори социолект изједначавају са жаргоном (Беликов – Крысын 2001: 47), већина истраживача сагласна је у ширем поимању социолекта у смислу формације унутар општенационалног језика као система говорних средстава одређене социјалне групе детерминисаних низом чинилаца – стратума – и обједиње-

* prodekanzanastavu@bfspc.bg.ac.rs

** Рад је израђен у оквиру пројекта Православног богословског факултета Универзитета у Београду под насловом „Српска теологија у XX веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, потпројекат „Славистичка истраживања у теолингвистици“, који финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије (евиденциони број пројекта 179078).

них заједничким архетипом. Тако, Т. И. Јерофејева стоји на становишту да је социолект инваријантно обележје социјално маркираног подсистема језика, говор „просечног појединца“ који представља своју социјалну групу и њену културу (Ерофеева 2005: 141). Слично томе, В. С. Захаров социолекте дефинише као аналогне подсистеме који се граде и развијају пре свега по законима заједничким за целокупан систем одређеног националног језика, али се истовремено одликују и парцијалним законитостима трансформисања (Захаров 2003: 41). При томе, како истиче Ј. В. Јерофејева, није важна „сама чињеница ограничености социјалне базе круга носилаца (социолекта, *прим. наша*), него карактер те базе“ (Ерофеева 2005: 145).

Друштвене групе као базе круга носилаца одређеног социолекта јесу скупови појединаца који на системски начин ступају у односе интеракције, а чију основну карактеристику, независно од величине (од малих асоцијација до великих организација или читавих друштава), представља осећање њихових чланова о заједничком *идентитету* – припадништву групи (Gidens 2001: 190-195). Конфесионалне, односно верске групе, обједињене су окупљањем њихових чланова на религијским обредима и заједничким изражавањем вере у вредности и уверења која деле (Haralambos – Holborn 2002: 454). Појединци могу имати властита религијска уверења а да ипак не припадају некој посебној организацији. Религиозност као сложени феномен који се очитује на индивидуалном, нивоу може се дефинисати као „субјективни систем ставова који укључује особите облике веровања, мишљења, осећања и тенденција реаговања, а јавља се и као систем унутрашњих трајних диспозиција које се манифестују било на вербалан, било на невербалан начин у понашању верника. То је комплексан феномен који садржи: скуп веровања уз својеврстан поглед на свет, својеврсне емоције и својеврсне радње и ритуале“ (Bahtijarević 1988: 99). У социолошкој литератури изведене су и категоризације верника на основу превладавања или јаче наглашености неког од конститутивних елемената или компоненти религиозности (теолошки убеђени, емоционално-мистични, обредно-традиционалистички, милитантни тип верника) (детаљнији преглед в.: Kuburić 1996: 38–39). Такође, идентификовани су индикатори религиозности у више димензија – когнитивној, емоционалној, конативној, акционој, институционалној и етичкој (детаљнији преглед в. у: Kuburić 1996: 39–59).

Ипак, религија је пре свега друштвена појава која се манифестује на колективном нивоу, представљајући и део културног система и пружајући смернице за деловање чланова друштва, стандарде за процењивање понашања, обезбеђујући вредносни консензус неопходан за одржавање стабилности и поретка у друштву. Многи чланови друштва изражавају своја уверења у оквиру верских заједница, при чему те заједнице, са своје стране, обликују њихова уверења. Социологија религије указује на колективизам религијског живота, на постојање код свих припадника одређене религије вере у извесну трансцендентну стварност, на придржавање неког посебног начина живота и преобраћења човека у свету те на практиковање обреда који се остварује различитим симболичним ритуалима и радњама (Мандзаридис 2004: 141–145).

Поборници функционалистичког приступа истраживању религије као социјалне категорије и верских група напосе (детаљније в. Haralambos – Holborn 2002: 432–435) предложили су више класификација верских организација, од којих ћемо за потребе овог истраживања поменути типологију која се, са мањим варијацијама, среће код Емила Диркема, Талкота Парсонса, Макса Вебера и Ернста Трелча: (а) *Црква* – велика, формална верска организација чији се припадници регрутују из свих друштвених слојева, која прихвата и афирмише живот на овом свету и конзервира постојећи друштвени поредак, идеолошки је конзервативна и понекад је уско повезана са државом, залаже се за учествовање својих чланова у друштвеном животу, а њихово повлачење из друштва се не очекује; (б) *деноминација* – нема универзалну привлачност у друштву, не идентификује се са државом, одобрава одвајање Цркве од државе, обично прихвата друштвене норме и вредности, премда може наметати извесна мања социјална ограничења својим члановима; (в) *секта* – мања и чвршће интегрисана скупина од других верских организација, не регрутује чланове из свих социјалних слојева него углавном из маргиналних група и нижих слојева, посебно из оних елемената друштва који се противе држави и налазе се у опозицији према друштвеним вредностима; од својих чланова очекује повлачење из света и одрицање од било каквог живота изван секте; (г) *култ* – слабо повезана скупина коју вежу ставови и интереси, али не и чврсто дефинисан систем веровања; одликује се већим степеном индивидуализације у односу на друге верске заједнице, јер нема јасно дефинисану доктрину (Haralambos – Holborn 2002: 453–457; Gidens 2001: 282–283).

Верска заједница може се служити одређеним себи својственим идиомом – религијским социолектом. Под религијским социолектом (религиолектом) у теолингвистици се подразумева релативно стабилан, социјално маркирани подсистем националног језика који опслужује комуникативне потребе ограничене социјалне групе – припадника одређене конфесије, односно чланова одређене верске заједнице, рефлектујући теоцентричну слику света и поседујући лексичке, фонетско-прозодијске, творбене и граматичке специфичности. Са аспекта стратификације, религијски социолект представља укупност језичких средстава којима се служе чланови одређене етносоциокултурне заједнице обједињени основним стратумом вере у Бога, односно *теоцентричним виђењем света*, али и заједничким доктринарним и богослужбеним одликама иманентним одређеној конфесији или деноминацији (Бугаева 2008: 31–42; Бугаева 2010: 13–14).

На први поглед, рекло би се да у савременим, постатеистичким и посттоталитарним друштвима, посебно с обзиром на тенденцију оживљавања религиозности (Haralambos – Holborn 2002: 496–498) чланови већих, а пре свега традиционалних верских заједница, немају потребе за изграђивањем својих религиолеката. Оваква потреба пре би била својствена члановима оних верских заједница које немају универзалну привлачност у друштву и које се налазе у опозицији према друштву и држави, посебно у атмосфери јачања верског фундаментализма и рађања нових верских покрета, култова

и секти, од којих многи одбацују спољашњи свет и показују тенденцију ка самоизолацији. Новозаветна Црква, чије традиције данас баштине Православна и Римокатоличка црква, које једине поседују апостолско прејемство, никада није настојала да изгради неки властити, ексклузивни, само њој својствени језик којим би се разликовала од света, или пак некакав универзални језик који би обједињавао све хришћане. У „Посланици Диогнету", ранохришћанској епистоли насталој средином II столећа, у вези са овим налазимо карактеристично запажање: „Хришћани се од осталих људи не разликују ни земљом, ни језиком, ни одевањем. Јер, нити живе у својим (посебним) градовима, нити употребљавају неки посебан дијалекат (у говору), нити воде неки посебно означен живот... [...]. Свака туђина њима је отаџбина, и свака отаџбина туђина" (Јевтић 1999: 415).

Како онда објаснити феномен конституисања религиолекта својственог православним клирицима и уцрквењеним верницима? С једне стране, примарни мотив је, по нашем мишљењу, додатно потенцирање колективног идентитета чланова заједнице Цркве језичким средствима, а с друге стране, евидентна је и потреба одељивања „својих" од „оних који су изван". У атмосфери друштвене маргинализованости Цркве, која је у Русији трајала од Октобарске револуције 1917. до краја 80-их година, а у Србији и српским земљама од успостављања социјалистичког друштвеног поретка 1944–1945. до краја 80-их – почетка 90-их година, православни верници, регрутовани углавном из деградираних друштвених слојева (некадашња буржоазија, грађански сталеж, интелигенција, припадници оружаних формација поражених у грађанским ратовима), као и из нижих друштвених сталежа, имали су потребу да се и језичким и говорним средствима дистанцирају од већинског, секуларно вредносно усмереног становништва. Од краја 80-их и почетка 90-их година Црква доживљава изразити прилив неофита, који се регрутују из свих друштвених слојева, и који своју привржености вредностима и социјализацијским обрасцима прихваћеним у средини у коју су ступили настоје да истакну и формално-језичким средствима. Напокон, затворене групе унутар саме Цркве, попут свештеничког сталежа, монаштва, наставника и ученика духовних школа у свом изражавању, као и друге професионалне и сталешке групе, посежу за посебним социолекатским средствима. Све је то навело истраживаче на опсервирање језика чланова Православне цркве као посебног религиолекатског система са већом или мањом дозом унутарње кохерентности и изграђености.

Термин „православни социолект" увела је Ирина Владимировна Бугајова на основу својих опсежних емпиријских истраживања у руској средини у периоду од 1998. до 2009. године (темељ тих истраживања, спроведених на основу разних извора, укључујући средства јавног информисања, интернет, фонозаписе, видеозаписе, белешке фрагамената усменог говора, уметничку књижевност, јесте картотека примера са више од 30 000 јединица), везавши га превасходно за говор монаха, свештенослужитеља, ученика и студената духовних школа, као и уцрквењених верника (Бугаева 2008: 34). Основни налаз Бугајове јесте да језик православних верника представља самостал-

ни микросистем, религиолект у оквиру руског националног језика, са њему својственим специфичним параметрима и конфесионално маркираним елементима на свим нивоима организације језичког система (исп. Бугаева 2008: 78–205). Екстралингвистичку основу православног социолекта, по њеном поимању, сачињавају специфичне одлике слике света код религиозних носилаца руског језика, као и конституенте њиховог менталитета – протективност, сакралност, саборност (Бугаева 2008: 43–77).

Говор православних верника – носилаца српског језика до сада није био предмет лингвистичких проучавања, изузев фрагментарно, у радовима аутора овога чланка (Кончаревић 2010а, Кончаревић 2010б). Начелно, могло би се констатовати да се по најмање два критеријума – екстралингвистичком и интралингвистичком – српска језичка ситуација разликује од руске: прво, у руском друштву степен изолованости припадника Цркве знатно је изразитији него у српском, што је условљено вишедеценијском агресивном атеизацијом совјетског друштва, гетоизацијом Цркве у условима милитантног атеизма и далеко слабијим чувањем верских традиција (обредне побожности) код већинског становништва него у Срба, како у урбаним тако и у руралним срединама; друго, међу руским православним клирицима и верницима, услед литургијске употребе црквенословенског језика, присутна је активна црквенословенско-руска диглосија, што у српској средини, с обзиром на конкурентност употребе традиционалног и савременог стандардног богослужбеног израза са све изразитијим превалирањем овог потоњег, није случај (најпотпунију теоријско-пројективну и емпиријску анализу савременог богослужбеног израза Српске православне цркве са социолингвистичког становишта нуди Ружица Бајић у: Бајић 2007: 91–365). Ипак, и у српској црквеној средини запажају се извесне конфесионално маркиране црте језичких нивоа: (а) на акцентолошком плану (изговор типа *манастѝрскӣ, апостѝлскӣ, преподо̑бнӣ, богонѐснӣ, правѐславнӣ* или *православ̑нӣ, код ђца Јова́на* и др. за разлику од неутралног *мàнастирскӣ, àпостолскӣ, прѐподобнӣ, богòноснӣ, прàвославнӣ, код ђца Јòвана* и сл.), затим (б) присуство посебног графијског и ортографског стандарда који се примењује у издањима православних издавача за разлику од књижевнојезичке норме (детаљан преглед в. у: Кончаревић 2009), (в) постојање творбених специфичности (пре свега на нивоу префиксације, типа: *васпоставити, воздвижење, ниспослати, низвести, ниспасти, попразнество, пречисти, преблагословени, сабрат, саслуживати, сараспињати се, сутелесништво, узажелети, уипостазирати*, односно суфиксације – *апостолство, предстатељство, стараштво* (и русизам: *старчество*), *прејемство, постриженье, смирење, рукоположење, послушање, Воздвижење, Сретење, Преображење, Спаситељ, избавитељ, Сведржитељ, гонитељ*, *настојатељ, ревнитељ, свештенослужитељ, заступник, безмолвник, молитвеник, причасник,* и сл.) и (г) низ лексичких специфичности (терминолошка лексика, нетерминолошка лексика везана за сферу сакралног, особености конотативних значења, особености полисемије, синонимије, антонимије у говору православних клирика и верника, деархаизација лексике из сфере сакралног, деатеизација лексике, специфични неологизми и оказионализми, сужавање и

ширење лексичког значења и други динамички процеси на нивоу лексичког система). На основу нашег увида, као прелиминарни став који не пледира на коначност и дефинитивност, односно који потребује даља емпиријска истраживања, мислимо да се у српском језику може говорити о православном социолекту као категорији у формирању, чија ће даља судбина зависити од екстралингвистичких (положај Цркве у друштву, статус клирика, монаха, наставника и ученика духовних школа у самој Цркви, хомогенизованост верника, степен њихове тенденције за одељивањем од секуларних друштвених кругова) и интралингвистичких фактора (језичка политика Цркве у погледу заступљености традиционалног богослужбеног израза, рецепција црквенословенизама код савремених носилаца српског језика). Такође, склони смо да претпоставимо да ће се православни социолект као категорија у формирању најпотпуније развијати међу монаштвом и свештенством као затвореним и релативно изолованим друштвеним групама.

У овом раду предмет истраживања јесте један битан аспекат вербалне комуникативне културе клирика и уцрквењених чланова Српске православне цркве – комуникативне норме, односно комуникативна правила чије је практиковање у заједници Цркве обавезно[1]. Конкретно, занимају нас вербална средства која се практикују у унутарцрквеној комуникацији у стандардним комуникативним ситуацијама (поздрављање при сусрету и на растанку, обраћање, изражавање молбе, савета, захвалности, извињења, жеље, похвале, комплимента, утехе, саучешћа, честитања)[2].

И. В. Бугајова издвојила је верницима својствену менталну категорију протективности (од лат. *protector* – заштитник, покровитељ) и идентификовала њене манифестације у говору носилаца православног социолекта у руској средини, посебно на нивоу етикецијских формула, у избору стилистички маркираних синонима, граматичких и лексичких црквенословенизама итд.

---

[1] Под комуникативном културом или, уже, комуникативним понашањем подразумева се укупност норми и традиција у комуникацији унутар одређеног национално-језичког колектива, социјалне, професионалне или узрасне групе. По методологији разрађеној у Центру за комуникативна истраживања Универзитета у Воронежу (Русија) под руководством проф. Ј. А. Стерњина (исп. Стернин 2000, 8-27; Стернин 2008, 104-153; веома информативан приказ Стерњиновог учења в. у: Драгићевић 2010, 132–141), у нашим радовима први пут је по неколико методолошких приступа (ситуативни, параметарски, аспекатски) описано комуникативно понашање припадника Цркве у односу на представнике секуларне комуникативне културе, са циљем уочавања специфичности вербалног, невербалног комуникативног понашања и социјалног симболизма унутар одређених верско-социјалних категорија – монаштва, свештенства и верника у српској и руској говорној и социокултурној средини из синхронијске и дијахронијске перспективе, а размотрена су и општа теоријско-методолошка питања истраживања сакралне комуникативне културе. У испитивањима комуникативне културе (у нашем случају – норми и традиција у комуникацији везаној за сферу сакралног) пажња истраживача усмерена је на њене базичне категорије, као што су: комуникативне норме, вербално комуникативно понашање, невербално комуникативно понашање, социјални симболизам („језик уобичајеног понашања“), стандардна комуникативна ситуација, комуникативна сфера, комуникативна чињеница, комуникативно обележје, комуникативни фактор, комуникативне околности, комуникативни табу, комуникативни шок, комуникативни императив итд. (о овим појмовима детаљније в. у: Стернин 2008, 109–112; Драгићевић 2010, 133–134, 136).

[2] Неке одлике комуникативних норми у сакралној сфери на материјалу књижевних и публицистичких текстова из XIX и XX века расветлили смо фрагментарно у једној од претходних публикација (Кончаревић 2011б).

(Бугаева 2008: 63-70). Ова категорија може се уочити и у говору чланова Српске православне цркве. Тако, у етикецијски клишеираним упитно-одговорским дијалозима као реплике на питања типа: Како *сте? Јесте ли добро допутовали? Како Ваше здравље?* и сл. међу клирицима и верницима често се могу зачути одговори типа: *Слава Ти, Боже! Хвала милом Богу, добро! Слава Богу, све је у реду! Вашим светим молитвама, оче, све је добро прошло! Било је искушења, али слава Богу! Не баш најбоље, али даће Бог!* и сл.

У идентификовању комуникативних норми које се практикују међу носиоцима православног социолекта у првој половини 2011. године спровели смо испитивање међу студентима Православног богословског факултета Универзитета у Београду (прва и друга година основних студија). Испитаницима (110 студената прве и 90 студената друге године) је понуђен списак стандардних комуникативних ситуација, са задатком да запишу реплике које се по њиховим запажањима најчешће користе међу свештеницима, монасима и верницима СПЦ. Идентификовано је 85 основних етикецијских формула са пратећим варијантима које се примењују у 11 стандардних комуникативних ситуација:

(а) Поздрављање при сусрету: *Помаже Бог! / Помоз' Бог! Помоз' Бог и сви Свети! – Бог у помоћ! / Бог вам добро дао! Бог Вам добро дао и нико вам ништа не могао!;* (секуларни поздрави *Добар дан, Добро јутро* и сл. у православној средини се не практикују); *Благословите! – Бог да благослови! Благослов Божији!; Христос посреди нас! – Јесте и биће! Христос се роди! – Ваистину се роди!* (о Божићу); *Бог се јави! – Ваистину се јави!* (о Богојављењу); *Христос васкрсе /воскресе)! – Ваистину васкрсе/ воскресе!)* (од Васкрса до Вазнесења Господњег – Спасовдана); *Господ се вазнесе! – Ваистину се вазнесе*! (од Спасовдана до Педесетнице);

(б) Обраћање: *Браћо и сестре! Часни оци! Ваша Светости!* (обраћање патријарху*); Ваше Високопреосвештенство!* (митрополиту); *Ваше Блаженство!* (архиепископу); *Ваше Преосвештенство!/ Преосвећени Владико!/ Преосвећени!* (епископу); *Ваше Високопреподобије!* (игуману, игуманији, архимандриту); *Оче игумане! Оче Макарије!* (јеромонаху, монаху); *Честњејши!* (протојерејy); *Оче Ратко!* (свештенику, ђакону); *Оче ректоре!* (ректору богословије); *Мати игуманија! Мати Василија!* (игуманији, монахињи); *Сестро Филотеја!* (монахињи); *Сестро Милице!* (искушеници или верници); *Брате Милане!* (вернику, посебно у богомољачким круговима); *Старче!* (обраћање духовном оцу);

У писменој форми: *Предраги у Господу Владико и оче Амфилохије! Поштовани у Господу оче Никола! Драга мати / матушка Јелена!;*

(в) Молба: *Благословите...* (почетак излагања молбе свештеном лицу, нпр. *Благословите, оче, да поставимо сто*); *Помозите Христа ради! Кумим вас Богом и светим Јованом!*;

(г) Савет: *Отац Тадеј би у том случају казао...; Сећате се шта вели апостол Павле...; Помоли се Мајци Божијој!;*

(д) Захвалност: *Благодарим! Нека Вам Господ узврати десетоструко/ стоструко/ хиљадоструко! Хвала у име Христово!;*

(ђ) Извињење: *Опростите, Бога ради! Скрушено се кајем, опростите!* (формула *Извините* у православном социолекту се не користи);

(е) Изражавање жеље: *Нека Вас Господ/ Пресвета Богородица/ Свети арханђел Михаило чува! Нека те Господ благослови у све дане! Живео на многаја љета! Милост Божија нека буде на вама у све дане! Нека Вам Господ подари мир, радост и добро здравље! Многе године дому, домаћину и свој браћи и сестрама који овде бише, Богу се молише и славу подигоше!* (у склопу „дизања славе“ при ломљењу колача према народном обичају);

(ж) Изражавање утехе: *Све ће то Господ уредити! Даће Бог, биће све у реду! Даће Господ да све изађе на добро! Трпљен спасен! Ко претрпи до краја, спашће се! Не тугуј, све је то по вољи Божијој / по допуштењу Божијем! Бог види Твоју патњу, помоћи ће ти! Господ све види! Од Бога се ништа не може сакрити! Не тугуј, само веруј!;*

(з) Изражавање саучешћа: *Бог да му душу прости! Нека му је вечан спомен! Господ да упокоји душу његову у рајским насељима/ тамо где праведници почивају! Сви смо ми смртни! Сви смо земља и у земљу ћемо отићи!;*

(и) Честитање: *Срећна и благословена слава! Срећан данашњи празник! На здравље и спасење свето Причешће! Нека вам је благословено склапање брака! Спасавај се у анђелском чину / образу!* (после обреда примања монашког пострига);

(ј) Поздрављање на растанку: *Због ом! Због ом пошли! Помјаните, оче! – Да Вас помјане Господ од сада па довека/ у све дане! Куд год ходили, Богу се молили, шта год чинили, Господ вам добро даривао – мира, здравља и свакога берићета!*

Испитивање етикецијских формула које се користе међу носиоцима православног социолекта у стандардним комуникативним ситуацијама показује (а) њихову разуђеност, односно постојање широког спектра иницијалних и одговорских реплика применљивих у стандардним комуникативним ситуацијама; (б) постојање посебних алтернативних комуникативних норми које одељују клирике и уцрквењене чланове Цркве од оних који то нису и чије непрактиковање или неправилно коришћење (типа: **Ваша Светлости; *Господине Радовићу! *Да Вас питам, попе...; *Христос васкрс!; Помаже Бог! – *Добар дан! Христос се роди! –* И Вама!/ *И Вама исто желим!,* и сл.) изазивају код носилаца православног социолекта ефекат комуникативног шока или комуникативног неспоразума; (в) у односу на руски православни социолект постојање знатно ширег спектра етикецијских формула везаних за поздрављање при сусрету (преглед аналогних руских комуникативних норми в. у: Бугаева 2008: 66–68); (г) непостојање етикецијских формула везаних за изражавање комплимента или похвале, што је констатовано и на руском узорку (Бугаева 2008: 67).

Истраживање комуникативних норми прихваћених међу клирицима и уцрквењеним верницима Српске православне цркве показује њихову стабилност, изразиту стилску маркираност и јасну разграниченост у односу на комуникативне норме секуларне средине. Ове норме, као што смо показали,

репрезентују теоцентричну слику света и одраз су менталних категорија протективности, сакралности и саборности.

Православни релиолект не представља целовит и самодовољан комуникациони систем. Његова лексичка и граматичка основа адекватне су основи савременог српског књижевног језика. Међутим, религиолектизми се манифестују као маркери који омогућавају идентификовање представника одређене социјалне групе, у овом случају заједнице Православне цркве, и њихово диференцирање од других социјалних група. У оквиру овога социолекта комуникативне норме образују аутономан микросистем са вишедимензионалним могућностима функционисања. А даљи задаци србистичке науке на овом плану везани су за испитивање лексичких, фонетско-прозодијских, творбених и граматичких специфичности говора припадника Српске православне цркве, монолингвално и у поређењу са другим, пре свега словенским језицима, што би знатно раширило спознајне радијусе социолингвистике и теолингвистике.

ЛИТЕРАТУРА

Бајић 2007: Р. Бајић, *Богослужбени језик у српској православној цркви: прошлост, савремено стање, перспективе*, Београд, Институт за српски језик САНУ.

Bahtijarević 1988: Š. Bahtijarević, *Psihička struktura i ravoj religioznosti*, *u*: E. Ćimić (ured.), *Religija i društvo,* Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 98–107.

Беликов, Крысын 2001: В. И. Беликов, Л. П. Крысын, *Социолингвистика: учебник для вузов,* Москва, изд. РГГУ.

Бугаева 2008: И. В. Бугаева, *Язык православных верующих в конце XX – начале XXI века,* Москва, изд. РГАУ – МСХА им. К. А. Тимирязева.

Бугаева 2010: И. В. Бугаева, *Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития,* Автореф. дисс. ... д-ра фил. наук, Москва, Государственный институт русского языка им. А. С. Пушкина.

Gidens 2001: E. Gidens, *Sociologija,* Podgorica, CID.

Драгићевић 2010: Р. Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу,* Београд, Друштво за српски језик и књижевност.

Ерофеева 2005: Е. В. Ерофеева, *Понятие социолект в современной русской лингвистике*, в: *Язык. Речь. Речевая деятельность,* Межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 8. Ч. 1, Нижний Новгород, Изд. НГЛУ, 139–145.

Захаров 2003: В. С. Захаров, *Социолекты как отражение социального расслоения общества, в: Социальные варианты языка,* Материалы Междунар. науч. конф., Нижний Новгород, Изд. НГЛУ, 40–47.

Haralambos – Holborn 2001: H. Haralambos, M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive,* Zagreb, Golden marketing.

Јевтић 1999: А. Јевтић (прир.), *Дела апостолских ученика,* Врњачка Бања, Братство Св. Симеона Миротичивог – Требиње, Манастир Тврдош.

Касаткин 1990: Л. Л. Касаткин, *Диалект*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь,* Москва, Советская энциклопедия, 132–133.

Кончаревић 2006: К. Кончаревић, *Језик и православна духовност. Студије из лингвистике и теологије језика,* Крагујевац, Каленић.

Кончаревић 2009: К. Кончаревић, *Графијско-ортографска обележја сакралног функционалностилског комплекса у српском и руском језику (из социолингвистичке и нормативистичке перспективе)*, Нови Сад, Зборник Матице српске за славистику, 75, 11–38.

Кончаревић 2010а: К. Кончаревић, *Комуникативна личност српског парохијског свештеника: методолошке схеме и резултати параметарског истраживања*, Ниш, Црквене студије, 7, 267–283.

Кончаревић 2010б: К. Кончаревић, *О неким аспектима комуникативне културе свештенства у српској говорној и социокултурној средини*, Београд, Стил, 9, 189–200.

Кончаревић 2011а: К. Кончаревић, *Језик сакралног као предмет русистичких испитивања*, Београд, Јужнословенски филолог, 67, 163–184.

Кончаревић 2011б: К. Кончаревић, Књижевни текст као извор за проучавање српске сакралне комуникативне *културе (лингвистички и лингводидактички аспекти), Београд,* Научни састанак слависта у Вукове *дане*, 40/1, 493–503.

Кончаревић 2012: К. Кончаревић, Славистичка испитивања у теолингвистици: истраживачки проблеми и резултати, Ниш, *Црквене студије*, 2012, 9 (у штампи).

Kuburić 1996: Z. Kuburić, *Religija, porodica i mladi*, Beograd, Teološki institut za obrazovanje, informacije i statistiku.

Мандзаридис 2004: Г. И. Мандзаридис, *Социологија хришћанства,* Београд, Хришћански културни центар.

Стернин 2000: И. А. Стернин, *Модели описания коммуникативного поведения,* Воронеж, Истоки.

Стернин 2008: И. А. Стернин, *Теоретические и прикладные проблемы языкознания. Избранные работы,* Воронеж, Истоки.

Швейцер 1976: А. Д. Швейцер, *Современная социолингвистика; теория, проблемы, методы,* Москва, Наука.

Ксения Кончаревич

НОРМЫ КОММУНИТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПРАВОСЛАВНОМ СОЦИОЛЕКТЕ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

(Резюме)

В предлагаемой работе рассматриваются нормы комуникативного поведения, соблюдение которых в общности Церкви является обязательным. Описываются вербальные средства, практикующиеся во внутрицерковном общении в стандартных коммуникативным ситуациях, с выявлением функционально-семантичкого поля протективности как особой ментальной категории, определяющей выбор вербальных средств, адекватных конкретным коммуникативным задачам носителей православного социолекта в сербской речевной и социокультурной среде.

Ключевые слова: социолингвистика, теолингвистика, религиолект, православный социолект, современный сербский язык, нормы коммуникативного поведения.

811.163.41’35”18”
811.163.41 Мркаљ С.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ГРАФИЈСКО-ОРТОГРАФСКА НОРМА И ЊЕНА РЕКОНСТРУКЦИЈА У МРКАЉЕВИМ ФИЛОЛОШКИМ РАДОВИМА (1810–1817)**

Мркаљеви филолошки радови из 1810. (*Сало дебелога јера*) и 1817. (*Палинодија* и *Предложенија*) писани су различитим графијско-ортографским системима. Мркаљ се у обе фазе није у потпуности држао преовлађујуће норме с почетка 19. в. Два текста из 1817. немају никакве међусобне разлике у (орто)графији, али имају значајне у односу на *Сало дебелога јера*. У њима има доста ортографских недоследности, а одштампани су графијом која је блиска најраспрострањенијем моделу грађанске ћирилице почетком 19. в. У графији ових текстова најзначајнију новину представља стварање хибридне ћирилице, са основом из грађанске и графемом ук из црквене азбуке. Мркаљ 1817. врши и реформу ортографије, нудећи своја решења за писање дугих вокала, али задржава морфонолошки принцип. Он не одустаје од свог предлога графијске норме из 1810, али њу реконструише увођењем две нове графеме: <ъ> и <ръ>. Тиме је инвентар графема у Мркаљевој реформисаној српској ћирилици порастао на 31, међу којима је пет диграфа: <ль>, <нь>, <дь>, <ть> и <ръ>.

Кључне речи: Сава Мркаљ, графија, ортографија, норма, реконструкција, дебело јер, ук, диграф, вокално р, морфонолошки правопис

1. О Мркаљевим филолошким радовима толико је много писано да је на први поглед умесно поставити питање да ли се шта ново више уопште може рећи.[1] Међутим, пажљивим читањем обимне литературе лако се долази до увида у чињеницу да многа питања Мркаљеве реформе и употребе ћирилице или нису ни постављана или на њих нису давани сасвим задовољавајући одговори. Циљ овога рада јесте да понуди одговоре на нека питања која до сада нису привлачила већу пажњу истраживача, а која ближе осветљавају проблем Мркаљевог односа према графијско-ортографској норми.

*aleksandar.jus@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] В. литературу у Младеновић 2008 и Окука 2010.

2. Код овако формулисаног проблема одмах се отвара значајно методолошко питање: Како одредити графијско-ортографску норму почетком и средином 19. века? Понајпре је у питању узусна норма са много индивидуалних варијација, у којима се могу издвојити три групације књижевника и других интелектуалаца: „Прва генерација (с краја 18. и почетком 19. столећа) још увек је била рускословенске оријентације и образовања, те је употребљавала и такав графематски систем. Друга генерација користи се углавном традиционалном ћириличким системом, са мањим утицајем Вуковог писма. И најзад, трећа генерација (средином 19. века), која није имала директне везе са рускословенском традицијом, прихватила је потпуно Вука“ (Суботић 1991: 91). У оквиру прве генерације као највећи ауторитет, који је једини системски реформисао постојећу црквену ћирилицу, наметнуо се Сава Мркаљ својим делом *Сало дебелога јера либо азбукопротрес* (1810). После ове филолошко-ортографске расправе објавио је још само два прилога исте природе, под насловима *Палинодїя либо обрана дебелога* ъ (Новине Србске, 41, 1817, 326–328) и *Предложенїя противъ одбраненїя* (Новине Србске, 48, 1817, 383–384).

Када се ови текстови анализирају из перспективе примењених графијско-ортографских решења, могуће их је класификовати у три корпуса: а) првих 15 страна *Сала дебелога јера* и две стране његовог *Предисловија*; б) последње три стране *Сала дебелога јера*; в) два текста из 1817. године (*Палинодїя* и *Предложенїя*).

До сада је у литератури готово сва пажња посвећена резултатима Мркаљеве реформе, односно графијском систему у другом наведеном корпусу; први је анализиран са мање пажње, док је нарочито трећи остао ван поља интересовања србиста. То, прво, значи да недостаје сасвим прецизна дескрипција Мркаљеве целокупне графије и ортографије, на основу које би се могли изводити даљи аналитички закључци. Друго, недостају и закључци везани за Мркаљев коначан предлог графематског састава српске ћирилице изнесен 1817. године. Поједине поуздане смернице у литератури, ипак, постоје.

2.1. Мркаљево доследно опредељење за морфонолошки правопис и после реформе ћирилице први је коментарисао Вук: „Да ли бы болѣ было писати отворити и отиснути (као што сви говоримо), него одтворити и одтиснути?“ (Караџић 1968: 40). Многе позније расправе, понекад и тенденциозно, превиђале су да Мркаљ у *Салу дебелога јера* ипак није на плану реформе писања код Срба у 19. в. учинио баш све први, тј. пре Вука.[2] Мркаљева реформа из 1910. била је, дакле, само графијска, али не и ортографска. Међутим, ваља посебно истаћи да реконструкцију ортографске норме Мркаљ врши 1817, покушавајући да реши питање писања дугих вокала, али и тада остаје заговорник морфонолошког принципа.

[2] Уп. нпр. исправна разграничења К. Георгијевића и Ј. Деретића: „Мркаљева реформа није правописна него ’азбучка, графичка’, како је истакнуто у поменутој расправи др К. Георгијевића, па ни правило *пиши као што говориш* не игра у тој реформи значајнију улогу. Оно се појављује на крају Мркаљеве књижице и то скоро случајно“ (Деретић 2007: 137).

2.2. Пишући о језичкој ситуацији око 1817. и касније, када појединци попут П. Атанцковића или А. Драгосављевића и даље реформишу српску ћирилицу, А. Младеновић с правом примећује: „И сам Мркаљ се, наравно, у то време могао односити према азбуци на начин као и његови поменути савременици, окупирани разним графијским и ортографским решењима“ (Младеновић 2008: 292). Младеновић је, међутим, издвојио само два таква „нова решења“: једно је писање „удвојених вокала“ у *Палинодији* у „случајевима са дугим наглашеним или ненаглашеним самогласником“, док се друго тиче инвентара графема у саставу *Писмо и две пјесме* (Новине српске, 1821): „Тражење нових решења у писању код Мркаља се одражава у његовој недоследној употреби Вукових слова при чему задржава ъ“. Из примера се види да Мркаљ употребљава <ј>, <ћ> и <њ>, али недоследно и <љ> и <њ>, поред <ль> и <нь> (Младеновић 2008: 292–293).[3]

2.3. Остало је стога и после свих радова о Мркаљевом делу још доста простора за опис графијско-ортографског система у *Палинодији* и *Предложењима*. О графијском систему се углавном дају општа запажања о томе да не одговара реформаторском предлогу из *Сала дебелога јера*.[4]

3. У текстовима *Палинодија* и *Предложења* Мркаљ се углавном држи преовлађујућих графијско-ортографских решења с почетка 19. в., али доноси и одређене новине, које заслужују коментар.

3.1. Већ је у литератури вођена полемика о статусу графеме јат у Мркаљевој реформи, тј. о питању да ли је реформатор желео графијско-ортографску унификацију књижевног језика, којом би се превазишле изговорне разлике међу Србима (Маројевић 1999: 82–85). У текстовима из 1817. ортографска решења примера са етимолошким јатом нису доследна и могу се поделити у четири групе:

а) примери са графемом јат: бѣле 326, бесѣду 326, исповѣдити 327, сагѣшїо 327, рѣчи 327, умѣренни 328, умѣсто 328, слѣдѣе 383, мѣста 383;
б) примери са графемом <е> на месту јата у појединим лексемама, у складу са праксом славеносрпских писаца са тла Војводине: човек 326, човечїю 326;[5]
в) пример са графемом <и> на месту етимолошког јата, опет у складу са фонетизмом речи код славеносрпских писаца са тла Војводине: гди 384;
г) примери са ијекавским рефлексом јата, у складу са Мркаљевим говором: дїела 326 (х 2), дїела 383, најпрїе 384, прїе 384. Међу примере типичне за ијекавски изговор спада и фонетски икавизам: цыо 328; Цыо 384.

3.2. Док се у *Салу дебелога јера* у склопу диграфа јери налази дебело јер, по чему је оно ближе старословенсом решењу него српскословенском или рускословенском, у текстовима из 1817. јери је написано у складу са оп-

[3] Наведену недоследност регистровао је већ у коментару уз текст и уредник *Новина српских* Димитрије Давидовић.

[4] „Мркаљу могу понеки замерити то што *Палинодију* и *Писмо* (а и друге саставе) није штампао својом реформисаном ћирилицом из 1810. године“ (Младеновић 2008: 290).

[5] Исту основу са графемом <е> на месту етимолошког јата пишу касније често и други, нпр. Јован Хаџић: *човекъ*, *човека* (Суботић 1989: 57), Јован Суботић: *човека* (Милановић 2007: 72) итд.

штеприхваћеном актуелном праксом, односно са танким јером у саставу графеме: добыя 326, животынѣ 326, бытїе 326, мы 326, запыта 326, єзыку 327; быва 384 итд. Уосталом, Давидовићева штампарија и није могла понудити другачије графематско решење. По важећим узусима, графема јери јавља се и иза /ц/: цыо 328, Нѣмцы 328; знацы 383, пребацыласе 384, Цыо 384.

3.3. Јерова на крају речи које се завршавају сугласником нема у *Салу дебелога јера* нити у првом нити у другом корпусу, али их Мркаљ у финалној позицији речи, али и префикса са крајњим консонантом, враћа у текстовима из 1817. Оба текста, уосталом, првенствено су писана са циљем да одбране употребу ове графеме, будући да Мркаљ утврђује и полугласнички изговор у позицијама у којима враћа дебело јер (нпр. у *въ*, *къ* и *съ*, и сл.).[6] Зато у свим категоријама речи и свим фонетско-фонолошким контекстима Мркаљ доследно пише дебело јер, осим код речи које се завршавају на /љ/ и /ђ/, где је танко јер заправо сегмент диграфа (Сочинитель 384, Єзыкоиспытатель 384, Меркаль 384[7]; штогодь 384).[8] Ову графему Мркаљ пише и иза финалног /-ћ/ у им. м. р.(батачићъ 327, 384), као и иза /-ш/ у 2. л. јд. презента (приметнешъ 328, велишъ 328, волишъ 328), док се усамљени пример са танким јером у тој позицији у прилогу (їошь 383) у читавом систему најпре може тумачити као штампарска грешка слагача.[9] Дебелим јером обележене су доследно и именица III деклинације, у којима је норма налагала употребу танког јера: разностъ 383, яцностъ 383, тврдостъ 384, новостъ 384, нуждностъ 384 и др., што значи да код Мркаља јерови престају бити ортографски маркер граматичког рода. Ова графема у склопу је префикса испред речи са иницијалним вокалом /у/ (предъузети 384) и вокалом /о/ који је у тај положај дошао после губљења /х/ (предъодити 327, предъодно 327), док се на морфемском споју префикса и основе са иницијалним /и-/ јавља јери: изыскуесе 327, изышла 384. У осталим случајевима префикси са крајњим консонантом нису ортографски маркирани јером (истиснутисе 326, безсловесне 326, одтискуесе 326 итд.).

3.4. Обележавање вокалног /р/, не само у Мркаљевом делу већ и у читавој предвуковској епохи, такође изазива доста полемика због секвенце <ер> у многим примерима (Марojевић 1999: 85–86). Вокално /р/ Мркаљ 1817. бележи на три начина: <р>, <ер> и <ръ>:

а) <р>: трпи 326, Србскомъ 327, црковномъ 327, несавршени 327, Србльинъ 328; тврдости 384, тврдостъ 384, Србско 384, тврдо 384, Србски 384, тврдъ 384, потврдьую 384;
б) <ер>: перва 326, утвердити 327, Меркайлъ 328; первой 384, свесердный 384, Меркаль 384;
в) <ръ>: савръшенству 328; Свръу 383.

[6] О Мркаљевим фонетско-фонолошким погледима на природу полугласника в. Младеновић 2008: 253–277 и Окука 2010.

[7] Уп. облик Меркайлъ 328, у којем је вероватно у питању финално /л/.

[8] У текстовима нема потврда за финално /-њ/.

[9] Словослагач прави још једну сличну грешку, слажући реч са /-ћ/ без јера: већ 328.

На основу примера са истом основом /тврд-/ (потврдьую 384 : утвердити 327) може се закључити да строжег система у дистинкцији <р> : <ер> при обележавању вокалног /р/ практично и нема. Дограф <ръ> има функцију обележавања вокалног /р/ испред вокала (Сврьу тога 383), што је најчешће последица губљења /х/, о чему и Мркаљ експлицитно пише у *Предложенијима*: „На концу Обране бы се морало было штогодь о тврдости єзыка споменути; єръ може тко рећи: да на врьу, врьови, съ врьа, и остала подобна тврда єсу, пакъ да сбогъ тога писати се има: на верху, верхови, съ верха.“[10] У примеру *савръшенству* Мркаљ претпоставља корен /врх/, као у примерима о којима пише, па вокалност несистемски диграфом обележава и испред консонанта, више као маркер (погрешно) реконструисаног губљења /х/, јер дилеме о читању тј. изговору оваквог примера никако не може бити.

3.5. У *Салу дебелога јера* африкате /ђ/ и /ћ/ написане су доследно помоћу диграфа у читавом тексту. У нове текстове Мркаљ уноси само графему <ћ>, већ распрострањену у пракси, а задржава дограф <дь>, понајпре зато што није желео појаву нових графема у српској ћирилици:[11]

а) Градьанинъ 326, родьаака 327, измедьу 328, медьу 328; Такодье 383, медьу 384, штогодь 384 (х 2), потврдьую 384;

б) ће 326, оћемо 327, слћдующи 327; већма 383, ускраћено 383.[12]

3.6. Графема <х>, у складу са Мркаљевим фонетизмом, често је испуштена, тј. репрезентована као <ø>: њиови различны положеня 326, одъ кои 326, оћемо 326, оће 326, толико їй є 327; Одма 383, Я ы 383 итд.

3.7. У читавом тексту *Сала дебелога јера* нема лигатуре <щ>, за коју Мркаљ истиче да има вредност /шт/, а не /шч/. У *Предложенијима*, међутим, Мркаљ је враћа у употребу у два славенизма са истим кореном: найс8ществелнїя 383, с8ществении 383. Уколико је Мркаљ остао при гласовној вредности лигатуре за коју се експлицитно изјаснио 1810, обе речи заправо су славеносрбизми тј. хибриди, са српскословенском групом /шт/ и рускословенским рефлексом полугласника /е/. Управо такав славеносрбизам потврђен је у *Салу*, на стр. 16: сшштєствованїи. Изузетно је битно, међутим, да Мркаљ у истој основи на месту групе /шт/ сада „васкрсава“ <щ>, иако графематска секвенца <шт> ту није била нимало неуобичајена у *Новинама српским*.

4. У *Палинодији* и *Предисловијима* кључне иновације у односу на актуелну праксу из текстова штампаних грађанском ћирилицом представљају једна графијска и једна ортографска интервенција.

4.1. У *Салу дебелога јера* нема нити лигатуре нити диграфа за обележавање вокала /у/, већ је доследно написано ѵ. У питању је била графијска интервенција у црквеној ћирилици којом се она удаљавала од своје традиције,

---

[10] Исто решење имали су пре Мркаља и други писци (Младеновић 2008: 287–288) , а прихватио га је пре свега од Мркаља и Вук Караџић у *Српском рјечнику* (1818).

[11] О овом проблему в. Милановић 2011.

[12] Исти модел ћирилице са <дь>, <ль>, <нь> и <ћ>, али и са <j>, за 28 „простих гласова“ нуди и Вук Караџић 1818. у полемици са П. Атанацковићем (Караџић 1968: 232).

али је Мркаљ истовремено мислио и на будући изглед грађанске ћирилице.[13] Мркаљ пак 1817. у грађанску ћирилицу уводи црквену графему ук, стварајући тако штампарски проблем уреднику, који решава употребом цифре осам (8) наместо слова. Уз први и једини пример употребе графеме ук у *Палинодији* (возд8хъ 326) уредник *Новина српских* напоменуо је у фусноти: „ово 8 овде, и їошт' на неколика мѣста, значи укъ, зашто овдашна печатна їоште не ма тога слова, а у рукопису стои".[14] Интригантна је напомена да овог слова има „јошт на неколика места", што штампани текст не потврђује: уклонио их је накнадно словослагач, можда уз уредникову сагласност, можда без ње.[15] У наредном тексту, пак, решење за обележавање вокала /у/ неупоредиво чешће је традиционална графема из црквене ћирилице: пример8 383, постигн8та 383, најс8ществелнїя 383, къ том8 383, с8 383, одт8дъ 383, истиск8есе 383, одтиск8есе 383, против8 384, слѣд8е 384, примѣр8 384, коем8 384, нар8шена 384, др8го 384, с8мнѣ 384 итд. Чак и у истим речима и облицима као из *Палинодије*, у којима је <у>, сада је присутно ук: Одкудъ 327 : одк8дъ 383, єзыку 328 : єзык8 384 и сл.[16] И у самом тексту *Предложенија* постоје потврде конкуренције графематских облика: у гласк8 383 : у гласку 383, др8гачъ 383 : другачъ 384. Такође, и на основу великог броја речи са <у>, немогуће је утврдити било какву правилност дистинкције <8> : <у>: чувствуемъ 383, ову 383, у 383, читану Обрану 383, На концу 383, препоручуе 384 итд.

Мркаљ је тако у текстовима штампаним 1817. створио хибридну азбуку, уносећи у грађанску ћирилицу црквену графему ук, као неку врсту конкурента графеми <у>. Могуће је да је тиме хтео, барем симболично, превладати проблеме које су српској култури почетком 19. в. стварали диглосија и, с њом у вези, „диграфија".[17] За конкретније закључке у овом смеру, међутим, недостају ауторова сведочанства и други подаци.

---

[13] Уп.: „*Сало дебелога јера* штампано је црквеном ћирилицом и Мркаљеви предлози се односе конкретно на ту азбуку, мада имплицирају и паралелну реформу грађанске" (Ивић 1998: 174).

[14] Ову иновацију само региструје, без коментара, А. Младеновић, упућујући и на текст *Беда и ово наше Немче, што новине српске слаже!* (Новине српске, 46, 1817, 367–368), у којем се објашњава словослагачев поступак (2008: 267).

[15] Уп.: „Понекад су и сами слагачи мењали ортографију рукописа који су слагали држећи се традиције" (Младеновић 2008: 292). Уз то, и сам Мркаљ истиче у *Предисловијима* да је *Палинодија* „тїпографически пуна погрѣшака изышла" (383). Могуће је да и свесно изостављање графеме ук Мркаљ третирао као типографску грешку. У редакцијском тексту *Беда и ово наше Немче, што новине српске слаже!* каже се да је изостављање укова словослагач учинио без уредниковог знања.

[16] Можда су управо ово примери из *Палинодије* у којима је накнадном интервенцијом уклоњено ук. Чини се да је при штампању новог текста Мркаљ инсистирао да се ове недоследности отклоне.

[17] О Мркаљевој селекцији типа ћирилице у контексту присутне диглосије сјајно је писао М. Павић: „То [опредељење за славеносрпски језик – прим. А. М.] је имало последица и у питањима азбуке којом се бавио. Да је ишао путем језичке праксе класициста, Мркаљ би дошао уз двојезичје и до проблема да ли су потребне две азбуке. Суочио би се, као и остали класицисти, од Мушицког до Стерије, са употребом две азбуке, грађанске и црквене, које су одговарале диглосији класициста и пратиле једна (црквена) изражајну варијанту високога стила, а друга (грађанска) изражајну варијанту ниског стила, као што је био случај са делима Лукијана Мушицког, која су тако и штампана (дела високог стила црквеном ћирилицом, дела ниског стила грађанском ћирилицом)" (Павић 1985: 112).

4.2. Највећу ортогарфску новину свакако је представљало писање удвојених графема при обележавању дугих вокала: кодъ льууди 326, много пуута 326, 9 (...) знаака, 5 (...) отвоора, У родьаака наши Орваата 327; Тко дакле не ће оћети, таковоо и одъ старине већ наше родноо дебелоо ъ пустити на миру 328; саамо дебело єръ 384; муукомъ 384. Судећи према коментарима савременика, узор за овакво решење Мркаљ је нашао у холандском и немачком правопису, али су идеју осудили и Јернеј Копитар и Вук Караџић.[18] На основу примера видљиво је и да ни сам Мркаљ није био доследан у решењу: дїо ууста 326, дїела ууста 326 : крозъ (...) уста 326, одтвора ууста, отворъ ууста 327 : одтвора уста 327. Проблема у примени овог решења било је још, а на један системски указао је и Вук: „Зашто е написано льууди, ане люуди? Кадъ се ля може читати ља (н. п. Валя), зашто се небы могло лю читати љу?“ (Караџић 1968: 140). У *Палинодији* наведени пример је једини са секвенцом /љу/, али у *Предложенијима* Мркаљ пише: сбылю 384. Писање облика <люуди>, очигледно је, по Мркаљевом мишљењу не би правописно истакло дужину вокала и унело разлику у односу на краткоћу, за разлику од облика <льууди>. Када је /у/ у секвенци /љу/ кратко, Мркаљ је бирао традиционално решење.

Релативни изузетак у систему обележавања дугих вокала сасвим идентичним графемама (аа, оо, уу)[19] представља писање дугог /и/, које Мркаљ обележава традиционално, диграфима <їй> и <ый>: прїимаю 326, їй 327, више езыйка 327, у почетку рѣчїй 327, на краю рѣчїй 327, Неколико рѣчїй 328; дїо рѣчїй 383 итд. Ни ово решење није доследно примењено: маньїе (...) самогласнїйка 327 : два самогласника 328.[20]

Ваља подвући и да удвојене графеме у функцији обележавања дугих вокала постају хомографно решење у односу на обележавање геминираних вокала у говору, што најбоље илуструје управо Мркаљев пример, поновљен двапут на истој страни: устоодтвоора 327.

5. Познату полемику у науци изазвало је питање да ли се Мркаљ *Палинодијом* одрекао своје реформе ћирилице. Међу онима који су сматрали да јесте, најснажнији су били гласови Љ. Стојановића, А. Белића и М. Стевановића.[21] Сродно мишљење изнео је и Ј. Деретић, који је Мркаљевом чину

[18] Уп. следеће ставове: „Човек би још само могао да пожели да је Мркаљ пред своје судиште изнео још и акценат и нарочито дуге вокале и да је још прекорио холандско-немачку и сасвим несловенску моду удвајања вокала у одређеном случају, као, на пример, *воoз* за *вôз* или само *вóз*. Акценатским знацима се то далеко једноставније решава, али би њих, изузев у граматици и речнику, ради олакшања читаоцу, требало употребити само код страних речи. На тај начин би се божанска, у рукама западњака тако јако изобличена уметност писања, чија је првобитна једноставност и код нас почела да се замућује, поново јавила у свој својој природној лепоти“ (Копитар 1984: 142–143); „Види се изъ нѣгове ортографїе (премда ништа не говори о томъ), да е онъ радъ (Холландески) свуда писати по два самогласна слова, где е годъ слогъ дугачакъ“ (Караџић 1968: 136); „Што су Немцы већъ има неколико година, почели остављати, то е садъ Г. Меркайль примїо. То є башъ као каква мода кадъ продье у Бечу, а у Новомъ Саду и Земуну онда текъ настае“ (Караџић 1968: 138).

[19] Графематска секвенца <ее> није потврђена у текстовима.

[20] В. Младеновић 2008: 292.

[21] Историјат овог проблема и одговарајућу литературу в. у Младеновић 2008: 278–279, у фусноти 2.

приписивао и епитет очајничког,[22] а идеју о одбацивању реформе прихватају и савремени хрватски тумачи.[23] Насупрот наведеним мишљењима, нашли су се судови В. Опачић-Лекић и А. Младеновића.[24]

Чињеница је да се у текстовима из 1817. Мркаљ нигде не одриче суштине предлога о реформисаној и растерећеној српској ћирилици, већ заправо њен инвентар проширује за две графеме. То практично значи да не само да не напушта првобитну идеју о одстрањивању нефункционалних графема, већ је наставља и само реконструише графијску норму предложену у *Салу дебелога јера*. Вођен новим фонолошким ставовима, предложену ћирилицу од 29 графема сада употпуњује дебелим јером, у функцији обележавања полувокалског елемента иза консонанта, као и диграфом <ръ>, за обележавање вокалног /р/ испред вокала, што би представљало 30. и 31. графему у новопредложеном систему.[25]

6. Узроци Мркаљевих графијских интервенција из 1817. године могу се само реконструисати, будући да о њима немамо непосредна ауторова сведочанства. Узимајући у обзир целокупну језичку ситуацију почетком 19. в., чини се да се могу издвојити три најнепосреднија узрока настанка нових Мркаљевих филолошко-ортографских текстова: а) развој његових фонолошких ставова; б) Копитарови и коментари његовог рада; в) реакција српске цркве на његову реформу црквене ћирилице у *Салу дебелога јера*, што је макар посредно утицало да превреднује свој став о статусу дебелога јера, а вероватно и на одлуку да у грађанску ћирилицу привремено уведе ук и врати <щ>. Уношење <8> и <щ> остали су без Мркаљевих коментара, што указује на његов опрез, а можда и извесну резервисаност према оправданости ових интервенција. Седам година након револуционарног *Сала дебелога јера*, несумњива је Мркаљева жеља за привременим компромисним решењима: „Ни Вук није замерио Мркаљу што своју *Палинодију* није штампао својом реформисаном ћирилицом. Нема сумње да ту нису одлучивала само пишчева опредељења за један или други тип ћирилице, већ и могућност одговарајуће штампарије, као и став одговорних људи у њој према азбучној реформи“ (Младеновић 2008: 292).

7. Закључци о Мркаљевој графијској норми из 1810. и њеној реконструкцији из 1817. могу се изнети у више тачака:

а) Мркаљеви филолошки радови из 1810. и 1817. писани су различитим графијско-ортографским системима, па се може говорити о у три корпуса: првих 15 страна *Сала дебелога јера* и две стране његовог

[22] „Узалуд је било и то што се у једном тренутку очаја одрекао своје књиге и написао *Палинодију или одбрану дебелога јера*“ (Деретић 2007: 135).

[23] „Godine 1817. napisao je spis *Palinodija libo obrana debelog jera* u kojem odbacuje kao nevrijedno sve što je do tada postigao za srpski jezik svojim prvim spisom (Peti-Stantić 2008: 408). Ауторка оцењује да је у питању „gotovo nepojmljiv postupak oštroga poricanja svoga djela u *Palinodiji*“ (Peti-Stantić 2008: 411).

[24] Уп.: „Мркаљ се није одрекао реформе, већ само прогонства дебелога јера!“ (Опачић-Лекић 1978: 130). Младеновић износи категорички суд о садржају текстова: „У њима се [...] уопште не налази ни једна реченица која би указивала на то да се овај писац одриче целокупне своје азбучне реформе од 1810. године“ (Младеновић 2008: 280).

[25] Мркаљ, додуше, диграфе није рачунао као посебне графеме.

Предисловија; последње три стране *Сала дебелога јера*; два текста из 1817. године (*Палинодїя* и *Предложенїя*).

б) Нити у једном од корпуса Мркаљ се није у потпуности држао постојеће преовлађујуће узусне графијско-ортографске норме с почетка 19. в.

в) Два текста из 1817. немају никакве међусобне разлике у (орто)графији, али имају значајне у односу на *Сало дебелога јера*. У њима има доста ортографских недоследности.

г) Текстови из 1817. одштампани су графијом која је блиска најраспрострањенијем моделу грађанске ћирилице почетком 19. в., која представља својеврстан компромис и са грађанском и са црквеном интелигенцијом, и која, коначно, узима у обзир и типографске могућности *Новина српских*.

д) У графији текстова из 1817. најзначајнију новину представља стварање хибридне ћирилице, са основом из грађанске и графемом ук из црквене азбуке. Међу другима поново је и графема <щ>, острањена 1810.

ђ) Док је у *Салу дебелога јера* извршио само реформу графије, у текстовима из 1817. Мркаљ врши и реформу ортографије, нудећи своја решења за писање дугих вокала, али задржава морфонолошки принцип.

е) Из садржине текстова из 1817. видљиво је да Мркаљ не одустаје од свог предлога графијске норме из 1810, али њу реконструише увођењем две нове графеме: <ъ> и <ръ>. Тиме је инвентар графема у Мркаљевој реформисаној српској ћирилици порастао на 31, међу којима је пет диграфа: <ль>, <нь>, <дь>, <ть> и <ръ>. Функција јерова у склопу диграфа у складу је са риском и рсл. нормом: танким јером обележени су меки гласови, док је тврдо вокално /р/ испред вокала маркирано дебелим јером.

ИЗВОРИ

сало дебелога ера либо азбүкопротрес (Будим, 1810)

Савва Меркайлъ, *Палинодїя либо обрана дебелога* ъ (Новине Србске, 41, 1817, 326–328)

Савва Меркаль, *Предложенїя противъ одбраненїя* (Новине Србске, 48, 1817, 383–384)

ЛИТЕРАТУРА

Деретић 2007: Јован Деретић, *Огледи о српској књижевности*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Караџић 1968: Вук Караџић, *О језику и књижевности I*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига дванаеста, Београд: Просвета.
Копитар 1984: Јернеј Копитар, *Serbica*, Нови Сад: Матица српска.
Маројевић 1996: Радмило Маројевић, „Мркаљ, Вук и Његош – три темеља српског књижевног језика“, *НСЗВД*, 25/2, 133–144.
Милановић 2007: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, докторска дисертација, рукопис.
Милановић 2011: Александар Милановић, „Статус фонеме /џ/ у Мркаљевој реформи азбуке“, *Српски језик* XVI, 127–141.
Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика: одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
Окука 2010: Милош Окука, „Сава Мркаљ као фонолог“, *Наш језик*, XLI/3–4, 75–83.
Опачић-Лекић 1978: Вукосава Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ. Живот и дјело*, Нови Сад: Матица српска.
Пети-Стантић 2008: Anita Peti-Stantić, *Jezik naš i/ili njihov*, Zagreb: Srednja Europa.
Суботић 1989: Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
Суботић 1990: Љиљана Суботић, „Типови ортографских проседеа у предвуковском периоду“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/2, 91–96.

Aleksandar Milanović

THE GRAPHEMIC-ORTHOGRAPHIC NORM AND ITS RECONSTRUCTION IN MRKALJ'S PHILOLOGICAL WORKS

(Summary)

Mrkalj's philological works dating from 1810 (*Fat of the Thick Yer*) and 1817 (*A Palinode* and *The Proposals*) were written in different graphemic-orthographic systems. In both phases, Mrkalj did not stay perfectly consistent in keeping with the existent dominant graphemic-orthographic norm in the early 19th century. The two 1817 texts have no mutual differences in graphemics and orthography, but they considerably differ from *Fat of the Thick Yer*. They contain many orthographic inconsistencies, and they were printed in a graphemic system closer to the more widespread model of the then civil Cyrillic. The major novelty in the graphemics of the 1817 texts is the making of a hybrid Cyrillic, with the basis from civil Cyrillic and the grapheme *uk* from the church alphabet. In 1817 Mrkalj aslo accomplished an orthographic reform, offering his solutions for spelling long vowels, but he preserved the morphophonological principle. He did not abandon his 1810 proposal of the graphemic norm, but he reconstructed the norm by introducing two new graphemes: <ъ> and <ръ>. This increased the number of graphemes in Mrkalj's reformed Serbian Cyrillic to 31, including five digraphs: <ль>, <нь>, <дь>, <ть> and <ръ>.

811.163.41’367.633

Владислава Ж. РУЖИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

РЕКЦИЈА И НОРМА

У првом делу рада** бавим се рекцијом речи као теоријско-методолошким проблемом, могућностима њеног нормирања, као и представљањем рекције у описним и специјалним речницима. У фокусу рада је употреба предлога *око* у алтернацији са предлогом *о* и именицом у локативу уз групе глагола комуникативног и интелектуалног садржаја. Примери ексцерпирани из наших новина показују све већу учесталост предлошког генитива, што сам покушала да осветлим пре свега са семантичког и прагматичког аспекта и упозорим на случајеве које треба сматрати супстандардним.

Кључне речи: стандардни српски језик, рекција, нормативни аспект, глаголи, допуне, предлози *око* и *о*.

1. У *Граматици српскохрватског језика за странце* (Мразовић: 1990, 34/35) ауторке дефинишу *рекцију*[1] као општу способност неког реченичног елемента да веже за себе други елеменат. Представници немачке депеденцијалне граматике рекцију постављају као појам надређен појму валентности (Енгел 1986). Према Речнику лингвистичких термина (Симеон 1969), рекција је моћ, својство речи да прикључи допуну одређеног облика. То је рекција у ужем смислу, интерна, када се у зависном делу те конструкције појаве падежи тзв. унутрашње детерминације (Симић 1999: 183). Рекција јесте један вид зависног синтаксичког односа у којем једна реч семантички инкорпорира другу реч, граматички подређену, и при томе управља њеним обликом. Та друга реч прецизира, конкретизује значење главне речи, њоме је денотиран предметни садржај који је укључен у семантички потенцијал управне речи.

Ауторка Гортан Премк (1977: 237) дефинише глаголску рекцију ,,као компоненту опште глаголске вредност која условљава могуће директне, не-

* vlaslo@ptt.rs

** Рад је настао на Пројекту *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство за науку и технолошки развој.

[1] Употребљавам термин *рекција*, према латинском *regere* (управљати, водити, односно регирати). Та веза између граматички доминантне и друге, зависне речи зове се и *управљање* (рус. *управление*). Моделима управљања и семантичком валентношћу речи руског језика највише се бавио Апресјан, који је и коаутор контрастивног речника управљања и спојивости руског и мађарског глагола (1982).

посредне семантичко-синтаксичке односе зависних именичких речи према глаголу као главној, управној речи у синтагми.“

1.2. Рекцијски односи су веома развијени и разнолики у српском језику као флективном, те није нимало лако фиксирати сваки облик уз сваку реч у одређеном семантичком лику, семантичкој и синтаксичкој позицији. Многе речи српскога језика, као и других словенских језика, имају веома сложену и развијену полисемантичку структуру, а самим тим и широку колокабилност и морфосинтаксичку спојивост, о чему ваља водити рачуна при њиховом опису и лексикографској обради (Апресјан 1974: 133–163). Треба имати у виду и промене рекције речи током језичког развоја јер се неминовно губе неке форме, потискују их друге које се шире, или пак стари облици добијају нова значења у датим синтагматским везама и сл.

Но без обзира на то што је тешко прописати строге критерије за употребу рекцијских облика уз поједине управне речи, ипак је могуће, чак и нужно приказати и објаснити у нормативним приручницима рекцију речи српског језика, односно одређених класа глагола, именица и придева како се не би ширили неприхватљиви облици уз њих под утицајем страних језика или пак узимали они облици којима се преносе другачија значења. А валидно лингвистички обрађена језичка грађа – услов је за стандардизацију, стабилну језичку културу (Терзић 2008: 602).[2]

Најпотпунији опис рекцијских односа и одговарајућу лексикографску обраду могу да понуде специјални, граматички речници, тачније једнојезични рекцијски или морфосинтаксички речници, какви недостају нашем језику.[3] На то да је неопходна израда таквих речника за српски језик, одавно је указао М. Стевановић (1962). У својим истраживањима везаним за израду рекцијског речника савременог срског језика и глаголску рекцију уопште покушала сам да повежем значења глагола с његовом способношћу да управља, као и да укажем на друге, прагматичке регулаторе употребе беспредлошких и предлошких конструкција уз исту управну реч (Петровић 1986: 1989; 2000).[4]

1.3. У нашим описним речницима, иначе, рекцијски односи међу речима обележавају се, мање-више доследно, употребом неодређених заменица у зависним падежима, уз главну реч, као одредницу, обично испред њене семантичке дефиниције (нпр. *завидети* некоме, ређе на некога; на нечему, због чега и сл., ређе нешто у зн. ‘осећати (осетити) завист ..., прижељкивати оно што други има’ – РСАНУ). Испод одреднице нађе се пример којим

[2] Несумњиви допринос утврђивању језичких норми дали су многи наши лингвисти својим текстовима објављиваним, пре свега, у језичким поукама *Нашег језика,* као и *у* стручним и научним часописима, у новинским рубрикама, али и у језичким приручницима, где су скретали пажњу и на погрешну употребу падежа уз поједине врсте речи, тумачили их и вредновали. В. рецимо Ивић, Клајн и др. (1999), Егон Фекете (2002).

[3] Слични речници израђени су за многе језике. В. код Штрбац (2010), која даје преглед и опис таквих лексикографских подухвата у словенском свету и у ширим, европским оквирима.

[4] У малом Речнику глаголских допуна (1989) чији сам коаутор, у оквиру сваке глаголске одреднице уписан је и могући другачији рекцијски облик уколико је био семантички дистинктиван, нпр. *бојати се* /од/ кога, чега; *бојати се* за кога, шта + допунска клауза (у значењу ‘страховати’), *бојати се* са инфинитивом *прићи* у модалном значењу ‘не смети прићи.’

је илустрован рекцијски тип.[5] Речници бележе и рекцију која није актуелна (*подражавати* некоме, ~ некога; *зависити* о коме, чему, ~ од кога, чега; *интересовати се* нечим, ~ за нешто; *разумети се* у нечему, ~ у нешто). Стари рекцијски облици речи често се чувају као окамењени у идиомима: *изгорети ватром, кренути вером, досетити се јаду.*

При представљању рекције треба доводити у везу и морфосемантичко обележје глагола с обележјем аниматности рекцијске допуне. Да су и параметар *живо-неживо*, као и рекцијско окружење, дистинктивни и код устаљених израза, говоре примери: *имати пик* на кога (‘желети напакостити коме’) и *имати пик* на што (‘желети поседовати, присвојити што’), *дићи руку* на кога и од кога.[6] Према А. Менац (2007: 101–102), чак и одсуство рекције у изразу може бити знак у многим језицима да је у питању фразеолошки скуп речи (нпр. *затворио је /склопио очи* у значењу ‘умро је’), док различити рекцијски облици истог скупа носе промену значења: *затворити очи* пред чим (пред неком чињеницом, у значењу ‘намерно игнорисати нешто’).

2. Својевремено је Гортан Премк (1977) утврдила да је двојака глаголска рекција знак двојаког глаголског значења, односно промена насталих у глаголском значењу или промена у систему зависности и начину његовог уобличавања.

Када сам писала о синтаксичкој спојивости глаголског израза *рачунати,* сложене полисемантичке структуре (Ружић 2008), закључила сам да постоје извесне значењске разлике између *рачунати* с акузативском рекцијом на кога, шта и оне са инструменталском рекцијом са нечим,[7] као и семантичке интерференције, што се уочава и на плану зависносложене реченице (*Рачунао је на то да ће добити награду*. и *Рачунао је са тим да има акције*), и да семантички потенцијал израза *рачунати на шта* укључује, поред основне компоненте *очекиваности,* и друге компоненте садржане, иначе, у изразу *рачунати са чим*. О рекцијским могућностима глагола у одређеним синтаксичким позицијама било је речи у многобројним студијама. Овом приликом говорићу о употреби предлога ОКО с генитивом (и њему алтернативне конструкције с предлогом О и локативом) уз одређену класу глагола, као и о његовом нормативном статусу.[8]

---

[5] Испод нпр. глагола *захвалити* (**I.1. изразити, исказати захвалност, одати признање и II. ~ се** 2. (на нечему, за нешто, ретко нечега) на учтив начин одрећи се каквог положаја, почасти и сл.) дати су примери с именицом у дативу (коме), инструменталу (на чему) и акузативу (за нешто и на нешто).

[6] Уп. и фразему *пружити руку* коме у значењу ’хтети помоћи’ коме или ’понудити помирење’, а *пружити руку* за чим носи значење ’хтети насилно узети’ што.

[7] У РМС за први тип рекције дају се примери: *Можете рачунати на моју дискрецију. На тебе*. Други тип са значењем ’имати у виду нешто, узимати некога или нешто у обзир’ покривен је примером: *Морао је рачунати с том могућношћу*. При том, лексичка колокабилност првога израза је шира, он се често спаја с именицом у акузативу с обележјем човек (+) и његово је значење блиско значењу глагола *очекивати*, док је изразу с инструменталском рекцијом ближе значење ’пројектовати.’

[8] Коришћен је етикетирани и неетикетирани електронски корпус, сачињен под руководством проф. др Душана Витаса: http: www.korpus. matf.bg.ac.rs/korpus/login.php. **Отуд се уз примере** дају ознаке ЕК или скраћенице попут П = Политика.

2.1. У корпусу наших новина запажа се све већа учесталост предлога ОКО с генитивом уз групе глагола интелектуално-комуникативног садржаја, где очекујемо појаву предлога О с локативом.[9] Ово истраживање је показало да се уз једну групу комуникативних глагола и глаголских израза социјативног типа као што су *расправљати (се), дискутовати, преговарати, водити преговоре* може оправдати замена предлога *о* предлогом *око*, док је уз глаголе као што су *договарати се, споразумевати се, усаглашавати се* појава предлога *око* прихватљива само под одређеним синтаксичко-семантичким условима.[10] Међутим, уз глаголе као што су *разговарати, размишљати, одлучити* и др. не може се сматрати стандардном.

Према мишљењу Иване Антонић (2008), појава предлога *око* са генитивом уз комуникативне глаголе типа *преговарати, договорити се, сагласити се* између је стандарда и супстандарда. Она истиче да се обележје 'циркулативности' као транспоновано базично значење циркумлативности предлога ОКО може препознати у датим примерима. Раније је ауторка Мирјана Јоцић (1997) приметила да је битно семантичко обележје конструкције ОКО + Ген у везама са поменутим глаголима „неодређеност и уопштеност", те стога не би требало толерисати њену све већу распрострањеност уз глаголе чији семантички потенцијал, али и контекст то не допуштају, што ћу овом приликом покушати потврдити и детаљније објаснити на већем броју примера.

2.2. Комуникативни чинови *расправе, дискусије, преговора* који се воде поводом нечега, обележени су доминантно процесуалношћу и подразумевају учешће бар два или, чешће, више учесника, а при том исход није јасан, одређен.[11] Предмет расправе је по правилу широк, разноврстан, неодређен, што је значењски блиско предлошком генитиву *око чега*, који се појављује и уз глаголе типа *спорити се, препирати се, свађати се* или је то, рецимо, обавезна рекцијска допуна фраземе *ломе се копља* око тога.[12] Пошто су препирке, спорови, свађе увек нечим подстакнути, оправдана је употреба узрочног генитива с предлог ЗБОГ или ОКО уз те глаголске и именичке изразе.[13] Међутим, поводи спорења могу се изразити и конструкцијама *у вези са чим ...* или *поводом тога ...*Узмимо примере из електронског корпуса:

---

[9] Према РСЈ, предлог *око* има најмање три основна значења: 1. обухватање, опкољавање са свих страна и окупљање око центра; 2. узрок, разлог; 3. обухватање предмета, појма акцијом, радњом, у вези са чим, у односу на шта (нпр. муче се око превођења). А предлог *о* указује на: 4. (с лок.) предмет говора, писања, мишљења, бриге и сл.

[10] Код Стевановића (1974: 345–46; 503) предлог *око* има узрочно значење уз глаголе типа *свађати се,* а функцију даљег објекта уз групе глагола типа *бавити се* и др., док се предлог *о* с локативом најчешће употребљава у функцији даљег објекта уз глаголе говорења, мишљења и осећања.

[11] РСЈ даје следећи семантички запис глагола *дискутовати*: учествовати у дискусији, расправљати (о нечем), претресати (нешто): *о политици*.

[12] Према Фразеолошком речнику, фраземa *ломити копља* око чега за што, за кога има значење: борити се, препирати се, жестоко бранити што, расправљати о чему.

[13] У Речнику МС уз глагол *спорити се* наведене су конструкције *око нечега, у нечему*, а у примеру је дат локатив јер је то значење ближе глаголу *разговарати*: Ми немамо с њим о чему да споримо.

/.../ уколико Београд буде спреман да преговара око спорних питања (П, 12.1.2010); Тако се сада дискутује око геноцида у Сребреници[14] (П, 22.2.2008); О томе говори и садашња дискусија око отплате совјетских дугова (П, 20.1.2001) /... / социјалисти су прилично дуго с њим преговарали око услова и он је на крају дао сагласност да буде носилац листе (П, 7.7.2006); Са друге стране, Србија није у положају да преговара око правила игре у ЕУ. Она већ постоје. (П, 26.6.2006); /.../ садашња гарнитура водећих људи СПС-а не може да организује предстојећи конгрес нити да води преговоре око расписивања републичких избора и формирања прелазне владе (П,16.10.2000); Мада им је испод нивоа да се са сељацима расправљају око телефоније, дрско и набусито одбрусиће вам да ето, знају за квар, али морате да се стрпите (П, 9.04.2001).[15]

Примећујемо да је у примерима с предлогом ОКО присутно још једно обележје, контекстуално условљено, а то је дистанцираност новинара или саговорника од саме теме о којој се разговара, јер понекад је неизвесно да ли ће уопште доћи до преговора о чему, да ли ће се наведеном предмету пре званичних разговора оспорити легитимитет.

У нашем дискурсу ипак је далеко већа заступљеност предлога *о* у односу на предлог *око* уз глаголске изразе *преговарати, водити преговоре*, а посебно уз именицу *преговори*[16] (тај однос је 865 : 56 или 5217 : 369).[17] Вероватно је разлог томе што се *преговори* углавном воде о одређеној теми и с одређеним циљем, па ако је тај чин обележен компонентом интенционалности, тј. ако се води ради проналажења решења у вези с одређеном темом која је предмет разговора, онда је примеренија рекцијска допуна у предлошком локативу, којом се управо упућује на саму тему и све што је непосредно везано за њу, за конкретни, појединачни предмет говора, а не разлог или повод спорења. Ту је претежно референцијално значење допуне: *Израелски премијер у међувремену преговара о формирању владе националног јединства* (П, 24.10.2000); /.../ *посланик СПО Небојша Атанацковић потврдио је супротно – да се преговара о одласку владе Мирка Марјановића и неопходној потреби да се формира влада експерата* (П, 10.10. 2000); *Шешељ тврди да Мирољуб Лабус преговара о продаји Електропривреде за пет одсто од њене стварне вредности* (П, 17.11. 2000).

У следећим примерима конструкција с предлогом *око* није прихватљива:

На жалост, нико из стручних кругова није до сада на ово реаговао, нити се укључио у расправу око ових идеја[18] (П, 16.08.2000); И ту се преговарало око расподеле министарских места (П, 1.1. 2007); Користећи позицију која им омогућава да преговарају око цене рада и изборе се за боље коефицијенте, запослени у основном и средњем образовању и здравству ... (П, 17.12. 2000); /.../ поновио захтев да што пре крену преговори око цене нафте (П, 12.9.2009) Синоћ је у Београд требало да се врати председник Црвене звезде Драган Стојковић, како би преговарао око ангажовања штопера ОФК Београда Милоша Бајалице (П, 1.2.2007); Зато ћемо преговарати око надокнаде штете и претрпљеног душевног бола (П, 26.9. 2006); Зоран Живковић изјавио је данашњим нишким „Народним новинама“ да се са албанским терористима неће преговарати око повлачења из копнене

[14] Спорaн је заправо сам предмет дискусије – геноцид, тј. да ли је уопште било геноцида.
[15] Без контекста није јасно шта је заправо предмет расправе.
[16] У РСЈ пише да се ова именица јавља обично у множини.
[17] Те податке треба узети с резервом будући да је корпус електронски, но неспорна је доминација предлога *о*.
[18] Идеје се могу износити, али не могу бити предмет спора, расправе.

зоне безбедности на југу Србије (П, 4.1.2001); Још преговарамо око неких играча – истакао је спортски менаџер Црвене звезде (ЕК).

будући да су у питању конкретни, одређени предмети преговора.[19] Ако преговори, расправе, дискусије подразумевају само размену мишљења о каквом предмету или каквој могућности, акцији, онда је примеренија употреба локативске допуне, која је, иначе, обележена референцијалношћу, а уз глагол *разговарати* је обавезна.[20] Тако локативска допуна уз овај глагол упућује на предмет тако што га укључује у шири контекст. Узмимо и лексему *расправљати (се),* која увек подразумева реципроцитет (један с другим), а њено прво значење имплицира *договорно решавање каквог спора,* док друго покривају еквивалентни глаголи *свађати се, препирати се.*[21]

2.3. Рекција комуникативно-социјативних глагола *договарати се*[22] и *споразумевати се* може бити двојака, као и код претходних, али су услови за појаву предлога *око* више ограничени. Сем тога, глаголски изрази *сагласити се, бити сагласан, усагласити се, слагати се, сложити се* имају већи избор предлошких могућности (у чему, са чим, око чега и, ређе, о чему).[23] Раније сам изнела запажање у вези са употребом предлошког локатива уз глагол *слагати се* са ким у чему. Њоме се реферише о некој појединости у којој се манифестује слагање, а при томе се имплицира да у осталим стварима нема слагања, односно пресупонира се чин у коме су учесници имали на располагању више могућности (Ружић 2006: 210). У крајњој линији чин *усаглашавања* подразумева узајамност прихватања чијег суда, става, па отуд предлошки инструментал (са чијим предлогом, мишљењем, оценом).

Треба нагласити да је и чин споразумевања, договарања или усаглашавања обележен процесуалношћу, уз разматрање различитих опција и њихово решавање на различите начине (узмимо нпр. *труде се око деце, муче се око тога*), па је ту очекивана појава генитивске конструкције са *око*: *... чланице Савета безбедности УН усаглашавају се око мера којима би казнили Северну Кореју* (П, 29.05.2009). Међутим, свршеност, готовост чина договарања, када је постигнут циљ договора или дата сагласност у вези са каквим питањем, намеће друкчије решење, па је тако уз свршене глаголе *договорити се* или *усагласити се* неприхватљива појава предлога *око* уместо предлошких израза *о чему, у чему (у погледу чега), са чиме.* Нпр.

---

[19] У последњем примеру горе нашао се у генитиву именски појам *играчи*, што би могло бити само тема разговора. Тако се може разговарати уопште о играчима, њиховој игри, преласку у други тим итд.

[20] Еквиваленти глагола *разговарати* у његовом основном значењу јесу *говорити, причати*.

[21] У РМС стоји под 2: *водити расправу, дискусију о нечему, анализирати, размотрати нешто* ~ о догађајима. Често се греши када се уз *дискутовати* употреби акузатив *нешто*, што је аналогија према прелазном *расправљати, расправити* нешто.

[22] У РМС за глагол *договарати се* стоји да је *несврш.* према *договорити се,* а значење глагола *договорити се* описано је овако: 'учинити договор с ким, уговорити с ким, споразумети се.'

[23] У мом корпусу придев *сагласан* и именица *сагласност* у око 500 примера повезује се с предлогом *о*, у 229 са предлогом *око,* а чак у 1470 случајева с инструменталом *са чим*.

Договорили су се око услова кредитирања. Сагласили су се око појединих одредби уговора (примери преузети од И. Антонић); Град и република договорили се око обнове мостова. Мајстори ускоро на „Панчевцу“ (П, 28.8.2007); ... али и даље постоје питања о којима не постоји ни трунка сагласности. Договорили се око новца не и око извињења? Помак је постигнут пре свега око ревизије примања која има српски селектор (РТС, 17.08.2010); „Наши људи су се на административној граници нашли са припадницима Кфора и КЗК – а и договорили се око могућности да користимо граничну линију, односно пут ...“ (П, 28.08.2007); У „Имлеку“, такође, не крију да су преговарали са произвођачима и договорили се око новог повећања цене. Оно што се још строго таји је цена коју су договорили (П, 15.9.2007); На овом састанку, објаснио нам је, усагласили су се око састава и пет основних циљева будуће владе Србије (ЕК).

Објекатско значење (изражено предлошким локативом или инструменталом *са чим*, као и акузативом са предлогом *на*) утолико је ближе, уколико синтаксички контекст тога глаголског израза упућује на крајњи исход, односно прихватање каквог предмета разговора, договора, или слагање са чијим мишљењем, усаглашеност са конкретним, појединачним предлогом, ставом и томе сл.

Појава предлога *око* у овим примерима могла би се тумачити тиме што и завршни чин *договора* претпоставља извесну процесуалност (као код резултативносвршених глагола типа *сазидати, написати*), јер му је претходило преговарање које је трајало неко време, па и спорење око коначних решења или одлука. Ипак недопустива је његова појава у контексту у којем се јасно истиче одређени исход, резултат договора (било да је то састав владе, обнова мостова, услови кредитирања, повећање цена ...). Исто тако и када су именице у датој конструкцији недовољно детерминисане, непримерена је не само ова конструкција него и локатив с предлогом *о*. (Шта значи нпр. договорити се око новца и око извињења?)

Пример с именицом *одлучивање* у датом контексту: *... страховање да ће ова влада у свим својим правима у процесу одлучивања око промена власништва државних предузећа деловати брзо ...* (П, 3.6.2001) упућује на то да је у току самог процеса било и преговарања, и несугласица, и недоумица у вези с могућностима промене власништва, па отуд појава конструкције с предлогом *око*.[24] Иначе, уз именицу *одлука* неприхватљива је појава генитива, изузев у случају кад то није предмет одлуке него је посредно везан с њим[25]: *Најтрезвенија одлука око изградње ауто пута Хоргош – Пожега била је да се свечани почетак радова помери са 1. на 2. април* (П, 28.3.2008).

2.4. Што се тиче глагола *размишљати* који није социјативног типа и именице изведене од њега, неочекивана је појава предлошког генитива уместо локатива, премда бележим само неколико таквих примера. Нпр. *На почетку је унутар Агенције било неких правничких размишљања око тога да се закон примењује ретроактивно с обзиром на то да су избори одржани пре доношења закона* (П, 7.4.2010); *Дуго, чак и предуго трајало је Партизановоразмишљање око избора новог председника* (П, 25. 9. 2007).

[24] Кад је у питању завршни чин одлуке, предмет је јасан, одређен као и сам исход, те се предлошким локативом то отелотворује.

[25] Стога би овде више одговарала предлошка конструкција *у вези са* изградњом.

Пошто је у средишту оваквог интелектуалног процеса увек одређена тема која је предмет промишљања, претресања, разматрања (мислити о некоме, о свему што је везано за некога), примерена је употреба објекатског локатива. Појава генитива у овим примерима, где носилац процеса није појединац, већ колективни или анонимни агенс, а сам процес подразумева сагледавање теме из различитих углова и различите могућности за проналажење неког решења, могла би се на тај начин објаснити, али то не значи да такву рекцију треба препоручити.[26]

3. *Закључак*. Увидом у знатно обимнији корпус него што је овде могао бити презентован, утврдила сам да у језику наших новина има у погледу рекције драстичних примера нарушавања норме, посебно у случајевима када су одређени рекцијски облици везани за устаљене изразе или када су условљени семантичким и категоријалним обележјем управних речи, али има и таквих примера, где долази до семантичке интерференције допуна, па се појава другог рекцијског облика може прихватити. Такве појаве треба пратити, регистровати и указивати на евентуална огрешења у погледу норме.

Што се тиче предлошке конструкције *око + генитив*, она се уз одређене глаголе комуникативно-интелектуалног садржаја употребљава с разлогом у једном од својих старијих и основних значења (*спорити се, преговарати око нечега*), но и тада се мора водити рачуна о ширем контексту и могућности њене замене конструкцијом *поводом* чега. Уз поједине глаголске изразе само је под одређеним условима њена појава оправдана, док је неприхватљива онда када су у питању завршни чинови склапања каквог споразума, постизања договора, давања сагласности, доношења одлуке и сл.

Коначно, закључујемо да у јавном језику, посебно у нашим масмедијима, долази до све учесталије употреба предлога *око* уз поменуте глаголске и именичке изразе и његовог мешања с предлогом *о*, али, на срећу, доминирају примери с овим другим предлогом. Па ипак то свакако изискује позорност стручне јавности.

ЛИТЕРАТУРА И РЕЧНИЦИ

Антонић 2008: И. Антонић, Синтакса и семантика предлога *око. Семантичка проучавања српског језика.* САНУ, Одељење језика и књижњвности, Београд, 161–179.

Апресјан 1974: Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика.* Москва: Наука.

Апресјан 1982: Ю. Д. Апресян, Э. Палл, *Русский глагол – венгерский глагол. Управление и сочетаемость.* Будапешт.

Апресјан 2007: Ю. Д. Апресян, Семантические основы глагольного управления, *Зборник Матице српске за славистику*, 71–72, 49–69.

[26] Израз *врте јој се мисли* око тога има генитивску допуну, а њоме се упућује на то да је тема само оријентир у процесу размишљања према коме су управљени предмети мишљења.

Енгел 1986: U. Engel, P. Mrazović, *Kontrastive Grammatik Deutch–Serbokroatich*, München: Verlag Otto Sagner.

Ивић и др. 1991: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић. *Језички приручник.* Београд: РТВ.

Јоцић 1997: М. Јоцић, Семантичко-контекстуалне специфичности конструкције *око + генитив, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2*: 151–158.

Матешић 1982: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika,* Zagreb.

Менац 2007: A. Menac, *Hrvatska frazeologija,* Zagreb: Knjigra.

Мразовић 1990: П. Мразовић, З. Вукадиновић, *Граматика српскохрватског језика за странце.* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.

Николић, **М.** (ур.) **2007**: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска (РСЈ).

Петровић (Ружић) 1986: В. Петровић, Принципи за израду речника глаголских допуна у српскохрватском језику. *Књижевност и језик*, XXXIII/3–4, 10–17.

Петровић (Ружић) 1989: В. Петровић, К. Дудић, *Речник глагола, са граматичким и лексичким допунама.* Београд – Нови Сад – Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника – Свјетлост, 122, 24 цм.

Петровић (Ружић) 2000: В. Петровић, О предлошком објекату у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* XLIII, 437–445.

Премк 1977: Д. Гортан Премк, О неким питањима двојаке глаголске рекције. *Јужнословенски филолог,* XXXIII, 237–246.

Премк 1997: Д. Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику.* Београд: Институт за српски језик САНУ.

РМС: Речник *српскохрватског књижевног језика,* књ. I–VI (1967–1976). Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ: Речник *српскохрватског књижевног и народног језика,* књ. I–XVI (1959–2001), Београд: САНУ − Институт за српски језик.

Ружић 2006: В. Ружић, Допунске реченице у савременом српском језику II, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLXIX/2, 2006: 105–266.

Ружић 2008: В. Ружић, Синтаксички спојеви с изразима типа *рачунати* на то /с тим, *Зборник Института за српски језик САНУ 1,* Београд: Институт за српски језик САНУ, 529–542.

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva* I, II, Zagreb: Matica hrvatska.

Симић 1999: Р. Симић, *Основи синтаксе српскога језика, I. Теорија исказних форми.* Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.

Стевановић 1962: М. Стевановић, Рекција глагола и облици њихове допуне, *Наш језик*, н.с. XII, св. 1–2 (Београд), 1–11.

Стевановић 1974: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II,* Београд: Научна књига.

Терзић 2008: Б. Терзић, Драго Ћупић као проучавалац језичке културе, *Зборник Института за српски језик САНУ I,* Београд: Института за српски језик САНУ, 607–611.

Фекете 2002: Е. Фекете, *Језичке доумице*. Београд: Апостроф.

Штрбац 2010: Г. Штрбац, Специјални граматички речници у лексикографији. *Годишњак Филозофског факултета XXX*/2, 369–380.

Vladislava Ružić

RECTION AND THE NORM

(Summary)

Since Serbian has a complex system of inflection, it is difficult to standardize the usage of case forms with certain words or classes of words, but it is necessary to determine and comply with the general principles that regulate the use of certain noun forms, in order to minimize the oscillation in their usage. In this paper we investigate the distribution of the preposition *oko* with the genitive forms of nouns, which is commonly in free variation with the preposition *o* followed by the noun in the locative case when complementing a verb of communicative or intellectual lexical content. Research results indicate that these prepositional constructions may be equal under certain semantic-syntactic conditions, but that the increasing usage of the preposition *oko* followed by the noun in genitive is unacceptable when referring to a definite outcome of a communication process, as in the case of the verbs *dogovoriti se o čemu*, *odlučiti o čemu*.

Key words: Serbian language, norm, rection, verb, complement, preposition *oko* and *o*.

* galina606@mail.ru

811.163.41'36

Галина Г. ТЯПКО*
Московский государственный институт
международных отношений

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

РЕЧИ *ШТО* И *ШТА* У СВЕТЛУ ФУНКЦИОНАЛНЕ И ПЕДАГОШКЕ ГРАМАТИКЕ

Чланак је посвећен слабо стандардизованом сегменту српске граматике – употреби етимолошки сродних речи *што* и *шта*. Приручници, граматике и речници дају шкрту информацију о разлозима лексикализације тих речи, а ретке студије о њима већ су постале раритет – у сваком случају за странце. То нас је и подстакло да у првом делу чланка сведемо информацију о речима *што* / *шта* из ранијих извора. У другом делу разматрамо њихове „додирне тачке" у савременом језику ослањајући се на функционално-семантички метод. Анализа је показала да у случајевима неутрализације упитне семантике заменице *шта* у индиректном питању долази до зближавања ових исказа са онима који садрже односну заменицу *што*. То је дало подстрек још већем активитету речи *шта,* посебно у неформалном комуницирању.

Кључне речи: српски језик, речи *што* / *шта*, зависна реченица, функционално преклапање

1. На јужнословенској дијалекатској мапи назив за три дијалекта дале су заменице за неживо – *што* (штокавски), *кај* (кајкавски) и *ча* (чаковски), а не географски принцип као у већини класификација. Међутим та чињеница нехотице показује изузетну активност и фреквентност тих речи у дијалекатској комуникацији што је омогућило да се повуче граница на простору једног великог дијалекта. „Интрига" је тим већа што је данашњи српски језик за разлику од других словенских језика наследио два облика заменице за неживо – *што* и *шта,* настале у разно време. У ранијим епохама у оптицају био је само *један* облик у служби тих речи – *чьто,* који је касније добио народскији изговор *што*. Тај се облик употребљавао у двема основним функцијама – интерогативној и релативној. Затим се од њега одвојио облик *шта*, који је извесно време функционисао као дублетан. О каснијем настанку -а облика говори и назив штокавског дијалекта, који користе сви штокавци – на западу, истоку и југу: добио је назив *што*кавштина, не *шта*кавштина. Већ у новије доба, у дублетном тандему дошло је до расподеле функција: зависни падежни облик *шта* учврстио се у независним падежима – номинативу и акузативу – у упитној и зависно-упитној функцији, док је независни падежни

облик *што* статусно је деградиран и преусмерен на односну функцију – као односна заменица.

2. 1. Како је до тога дошло? Предложена су два објашњења настанка и осамостаљења облика *шта*. Први се о томе изјаснио познати језикословац, хрватски вуковац прве генерације Т. Маретић. Сматрао је да облик *шта* у генитиву једнине „jednako [je] običan kao i *čega*: oda šta, oko šta, do šta“ (Maretić 1963[3]:197). Свој став поткрепио је примерима из Вукових дела – народних умотворина и превода Новог завета (1847), где се облик *шта* употребљава с предлозима који захтевају генитив. Потврдио је то и облицима деклинације ставивши у генитиву облике *чега* и *шта* као једнаке: N što, šta G č-ega, šta D č-emu A što, šta L č-emu, č-em I č-im, č-ime (Maretić 1963:197).

2.2. Маретић је полазио од тога да је генитивни облик *шта* начињен према номинативу *што* аналогијом према именицама средњег рода: генитив именице *села* направљен је према номинативу *село*, а из генитива је облик *шта* прешао у номинатив и акузатив, „te se govori mjesto *što*, npr. *šta* je to? *šta* si vidio?“

2.3. Међутим, Маретић је сматрао да с предлозима који се слажу с акузативом треба употребљавати само облик *што*: на *што*, по *што*, у *што* итд.

3. Касније је о том проблему писао М. Стевановић (1964: 279–284; 1988: 204–211) који је изнео мишљење како је могло доћи до настанка дублета *што* / *шта*. Слабом тачком Маретићева тумачења сматрао је третирање облика *шта* као равноправног аналога генитивног облика *чега*. Према Стевановићу, Маретићево објашњење повлачи за собом низ питања: како се облик речи једне промене (именичке заменице *што*) могао изједначити с обликом речи сасвим друкчије промене (придевске код облика *чега*). Према њему, није довољно јасан прелаз са *што* на *шта*.

Стевановић се није сложио с тиме да су у дијалектима и књижевном језику облици *чега* и *шта* подједнако обични. С правом је писао да се данашњи стандардни језик још више удаљио од своје почетне фазе и неке особине Вукова језика нестале су с одласком ранијих генерација говорника. То се добро види из упоређења истих одломака у преводу Новог завета Вука С. Караџића и преводу Светог писма Српске Православне Цркве [СПЦ 1990]. У преводу СПЦ предлошке и беспредлошке генитивне *шта*-синтагме, које употребљава Вук и које наводи Маретић, редом су замењене обликом *чега*. Уп.: *ода шта* (НЗ 1847) / *од чега* (СПЦ 1990 – Дјел. 13–39; 1 Тим. 6–4; 2 Тим. 2–15).

Таква замена није случајна. Показује да *шта*-облик у генитиву са предлогом у савременом српском језику делује застарело и више није стандардан. Нова издања граматика прописују само облик *чега* у генитиву. Генитив *шта*-облика не одговара ни обновљеном тексту Светог писма који иначе са резервом прима радикалне језичке новине.

3.1. Стевановић није могао да се сложи с Маретићем ни у питању употребе облика *што* с предлозима који имају акузативну рекцију. У том питању Маретић је такође следио Вука који у тој позицији употребљава само облик *што*. Вуков превод Новог завета, који цитира Маретић, оби-

лује примерима те врсте. Али довољно је упоредити Вуков превод с новим преводом Светог писма СПЦ да се види неслагање – доследна замена облика *што* обликом *шта* после предлога који траже акузатив. Уп.: *ни за што* (НЗ 1847) / *ни за шта* (СПЦ 1990– Мат. 5–13); *у што* (НЗ 1847) / *у шта* (СПЦ 1990 – Мат. 6–25; Лука 12–17). Посебно је занимљив аналогни пример (СПЦ) који код Вука садржи обе падежне синтагме – у акузативу и генитиву. Уп:

Вуков превод	Превод СПЦ
Добро је не јести меса, и вина не пити, и оно не чинити *на што* се твој брат спотиче, или *ода шта* гори постаје или слаби (Римљ. 14–21).	Добро је не јести меса и не пити вина и не чинити оно *на шта* се брат твој спотиче или саблажњава или слаби (Римљ. 14–21).

У преводу СПЦ акузативна синтагма прилагођена је данашњој норми, док је генитивна уопште искључена. На основу тога може се извести први закључак да предлошке *шта*-синтагме у генитиву у стандардном језику нису издржале конкуренцију с обликом *чега* па су нестале и нико данас неће рећи *ода шта, око шта, до шта*, него ће рећи *од чега, око чега, до чега*. Са друге стране, облик *шта* је осетно учврстио своје позиције управо у акузативу, где се употребљава и са предлогом, што потврђује цитирани текст новог превода Св. писма (1990), као и литерарна дела савремених српских писаца и електронски медији:

> Од тога дана Наун се <…> *ни за шта* више није секирао (С Џун: 52); Склопивши стратешки савез са Американцима (*у шта* је урачунато и стицање права на истраживање нафтних резерви ... у Тексасу), они су обезбедили и не мала директна улагања партнера (Политика; „Понедељак? Биће то тежак дан", каже Кенеди, *на шта* му неко од особља Беле куће одговара: „То је пакао од дана, господине председниче" (Политика); ... материнство је нешто веома тешко и одговорно, *за шта* су потребни изузетни квалитети и посвећеност (Политика).

Објективности ради треба споменути и синтагме с предлогом *за*. Вук их је обилно користио у свом преводу Новог завета пишући *што* и *за* одвојено, као у примеру: Боже мој! *за што* си ме оставио? (Мар. 15–34). Таквих примера, који знатно повећују број и учесталост предложних *што*-синтагми у акузативу, у Вуковом преводу има подоста. Нови превод Св. писма (СПЦ 1990) не третира их као синтагме, него их сматра сложеницама које чине јединствену изговорну и творбену целину. Према томе, у преводу СПЦ облик *што* не замењује се обликом *шта* као у претходним примерима, него се користи други поступак: Вукове бројне акузативне синтагме преобразују се у прилог *зашто* који се пише као једна реч. Уп.: *За што* зло мислите у срцима својијем? (НЗ 1847) / *Зашто* ви зло мислите у срцима својим? (СПЦ 1990– Мат. 9–4; Мат. 13–10; Мат. 15–2 и сл.)

4. За разлику од Т. Маретића појаву облика *шта* М. Стевановић (1988: 204–211) образлаже на други, нешто сложенији начин, али је генитив као

полазни облик -а форме присутан и код њега. Сматрао је да се –а облик заменице *што* јавио прво уз одричне глаголе као у питању: Имате ли *што*? – одричан одговор би био: Немамо *ништа* (*што* → *ништа*). Тај облик, према Стевановићу, био је „словенски“ генитив, хомонимичан у одричном одговору падежу правог објекта. А пошто је за генитив остао једино облик *ничега*, облик словенског генитива *ништа* више није био потребан, па је нестао. Његов хомоним остао је само у служби акузатива. А како је хомонимија присутна у акузативу и номинативу код речи које се односе на ствари, облик *ништа* постао је и обликом номинатива. Према Стевановићу, падежни облици са завршетком -а, који су се употребљавали у негацији, могли су утицати и на формирање антонимског облика супротног значења *шта*. Прелаз од облика *ништа* према *шта* чини се уверљивијим, мада не искључује могућност и других тумачења узрока осамостаљења облика *шта*.

5. Свако од ова два тумачења настанка *шта*-облика има рационалне и слабије стране. Маретићево тумачење привлачи својом једноставношћу. Друго, што му се такође не може порећи, ослања се на језичку збиљу свог доба. Предлошки генитив *шта*-облика у Маретићево време била је још жива појава. Штавише, Стевановић који већ осећа стилску обојеност тих облика – њихову застарелост и локалност – на крају свог чланка наводи примере из дела послератних српских писаца у којима је нашао *шта*-облике управо у генитиву са предлогом. Цитира позната имена српске књижевности друге половине XX века – В. Петровића и Б. Ћопића. Али изнети примери врше у тексту стилистичку улогу, карактеришу сеоски начин приповедања и могу се третирати као уметнички поступак.

Гледано у целини, Стевановићево тумачење ослања се на норму новијег времена. Стевановић с правом показује да се *шта*, а поготово *чеса* као облик генитива не може стављати напоредо с *чега*, како је то учинио Маретић (у складу са Вуковим језиком). И поред местимичне употребе, *шта*-облик не може се сматрати обликом генитива *данашњег* књижевног језика, – с правом закључује Стевановић. Није случајно да је тај облик изостављен и у новом Речнику српског језика [РМС 2007], иако претходно издање Речника [РМС 1976] још бележи *шта*-синтагму у функцији генитива са предлогом. Елиминисан је и из основног текста нове Граматике Ж. С. Станојчића [2010: 153] уз коментар у фусноти.

6. Т. Маретић и М. Стевановић су показали *како* би могло доћи до осамостаљења млађег облика *шта*, међутим с тим у вези поставља се још једно питање *зашто* се тај облик ипак није одржао у генитиву и осталим индиректним падежима. Шта му је сметало на том путу? Примери са *шта* у генитиву, које наводи Т. Маретић, сасвим су реални и припадају сагледивој језичкој дијахронији. По нашем мишљењу, њихов нестанак је резултат оштре конкуренције основног – придевског типа деклинације који се јавља у индиректним падежима (генитиву, дативу, инструменталу, локативу) и суплетивног именичког типа који је освојио директне падеже – номинатив и акузатив. Даљи развој суплетивног низа именичке деклинације био је блокиран аутохтоним придевским типом који се већ толико „уклесао“ у индиректне падеже

да је спречавао сваку конкуренцију. Према томе, облик *шта* у генитиву није био системски па је временом испао.

7. У међувремену објављен је још један чланак о тој теми с једноставним насловом *„Што“ и „шта“* [Рончевић 1937: 135–151]. Аутор чланка скренуо је пажњу на пропусте у опису и обради тих речи у ондашњим граматикама и речницима. Сматрао је да штокавци свуда осећају разлике у употреби тих речи. Међутим, ондашњи граматичари (са малим изузетком) нису бележили семантичке особине тих речи или су заобилазили реч *шта* као да је нема. То га је подстакло на истраживање употребе тих речи код шесторице аутора, његових савременика, представника различитих штокавских крајева „да би се видело како новији писци штокавци употребљавају *што* и *шта*. Брижљиво описавши грађу, Рончевић је допунио истраживачки поступак наведеног дублетног пара увођењем акценатског фактора и критерија намене заменице *шта* – за „(не)познате ствари“. У закључку је истакнуо како је разлика између односнога *што* и упитнога *шта* није само у облику него и у акценту: односно *што* нема никад акцента (тј. атона је), а упитно *шта* увек је акцентовано. Према њему, то се може осетити само слухом (или акустичким апаратима).

Треба рећи да се сама подела функција између облика *шта* / *што,* коју налазимо код Рончевића, не разликује много од оквира првих граматика новог књижевног језика. Према Рончевићу, упитна заменица *шта* одмах се препознаје по акценту, што значи да су све упитне реченице исте. Он не узима у обзир статус *шта*-реченица у саставу индиректних питања. С друге стране, можда и ондашња језичка збиља још није пружила довољно доказа за ревидирање тих функција.

8. Маретићев опис деклинације облика *што* / *шта* више-мање је присутан у граматикама и речницима хрватских и српских аутора све до новијег времена – до осамостаљења штокавских варијаната. Све граматике су наводиле облик *шта* у генитиву, код појединих хрватских аутора облик *шта* био је присутан и у акузативу (у номинативу код свих само *што*), српски аутори у номинативу, генитиву и акузативу наводили су облик *шта* као споредан уз основни облик *што*. Међутим у уџбеницима српског (раније српскохрватског) језика за странце код српских и страних аутора предност у номинативу и раније и сада даје се облику *шта*. У српским граматикама последње деценије присутна су трагања нових решења – елиминисање облика *шта* у генитиву [Станојчић 2010: 153], раздвајање деклинације на две парадигме – за упитну заменицу *шта* и односну заменицу *што* [Клајн 2006: 8, 91].

	T. Maretić[3] (1963)	I. Brabec[2] (1954)	J. Hamm (1967)	Станој-чић и др. (1989)	Ц. Јахић (2000)	И. Клајн (2006)	
N.	što, šta	što (osnova č-)	što	што (шта)	šta, što	шта?	што

G.	č-ega, šta	č-ega (čeg), šta	čeg,-a ili šta	ч-ега (чег), шта	č-eg, č-ega	чега?	чега
A.	što, šta	što	što, šta	што (шта)	šta, što	шта?	што; шта

Колебања у опису говоре о сложености изналажења задовољавајућег решења за српски стандард. Давање предности у стандардизацији само старијем облику *што* било би лако решење, али на српском (и делимично, штокавском) подручју једва да је прихватљиво, јер у упитној (неузрочној) позицији овде апсолутно доминира облик *шта*. Ми смо пошли од функција речи *што* и *шта* у служби разних врста речи како су описане у речнику МС [РМС 2007]: *што* као (I) заменица, (II) прилог и (III) везник, а *шта* као (I) заменица, (II) прилог и (III) узвична речца са унутрашњом поделом у свакој врсти речи. Та функционално-семантичка подела била је за нас tertium comparationis за анализу грађе ексцерпиране из текстова српских аутора новијег времена[27].

9. У одредницама речи *што* и *шта* [РМС 2007] забележена је њихова припадност заменицама и истакнуто је њихово учешће у творби упитне конструкције „за непознате ствари“. Наш материјал потврђује ту функцију само код речи *шта.* Облик *што* у упитној функцији у директном говору нисмо нашли код српских аутора млађе генерације. Један пример забележили смо у другом тому исте антологије где су заступљени аутори прве половине XX века. Можда је условљен и географским фактором:

> – *Што* тражиш? – окоси се сестра.
> – Нешто духана био сам оставио овдје...(И. Ћип: 8).

Нема двојбе да у функцији упитне именичке заменице за *непознате* ствари, појаве и појмове у обичном заменичком питању (pronominal direct question) у савременом српском језику доминира реч *шта*. У свим приповетка, где је присутан дијалог, нашли смо мноштво примера упитних *шта*-реченица. Међутим, када смо почели анализирати комуникативну структуру тих реченица, показало се да је „семантика питања“ речи *шта* изражена у њима различито. Понекад је наглашен сасвим други део упитне реченице, што зависи од низа фактора – комуникативне намере говорника, позиције, модалности, негације итд. Уп. упитне реченице у којима се колеба јачина упитног значења заменице *шта*:

> *Шта* је још вредело рећи? [А. Тиш: 134]; *Шта*, заборављаш старе другове? [Д. Ник: 158]; Да. Па *шта*? [А. Исак: 87]; Шта ћемо с непријатељима радити *зими*? [Б. Пек: 241]; **А** шта ћемо радити ако буде *женско*? [М. Бул: 219].

[27] Основни део примера узет је из антологије српске приповетке друге половине XX века М. Пантића [2005], која садржи новеле 21 аутора. Прикупљена је такође грађа из електронског издања Политике on line.

У речнику МС издвојена је „узвична функција“ речи *шта* (III). У ствари ради се о реченичној функцији заменице *шта* која је присутна код функционално сличне заменице и у другим словенским језицима (СРЯ IV: 685). О реченичном својству заменице *шта* говори и мала пауза коју обично чини говорник у таквом питању: *Шта*, већ срушили мост? (А. Исак: 83); *Шта*, чобани га ухватили? (А. Исак: 88).

10. На слабљење упитног значења заменице *шта* утиче и прелазак питања у индиректни облик. Додуше, глаголи са значењем „распитивања“ упућују на интерогативну природу тих реченица (спречавајући донекле њихово мешање са реченицама друге врсте сходне структуре):

> Она ме *запита шта* ће бити с нама [М. Бул: 219]; *Занимало* ме је *шта* је то [М. Бул: 221]; Почесмо *да се распитујемо шта* је с њима, поготову *шта* је с њом [Ж. Пав: 312]. Муж зове супругу са посла и пита је *шта* ради (Политика).

Упитна природа зависне *шта*-реченице потврђује се и на други начин, на пример, узастопном употребом друге упитне реченице, стављањем упитне речи *шта* у „јаку“ позицију на крају реченице и сл.:

> Онда сам те поново привукао, да бих утврдио *шта* се то с тобом дешава, јеси ли још ту са мном (П. Угр: 186); Осећао сам да говоре о нама, али никако нисам могао схватити *шта* (М. Бул: 219).

До слабљења „упитне“ семантике зависног дела долази и код индиректних питања уз одричне глаголе, као у примерима:

> *Нико није знао шта* је мислила [А. Исак: 84]; Није знао *шта* људи веле: да је човек без порока опасна особа [Д. Ник: 157]; *Није имао шта* да обуче (Политика); Ипак, *није ми жао шта* сам рекла и написала (Политика).

У тим се реченицама приметно осећа наглашеност заменице *шта* осећа.

Истиче се још једна врста зависних *шта*-реченица са прикривеном негацијом. У основном делу таквих реченица употребљавају се глаголи позитивне, често „сензорне“ и менталне семантике (*гледати, видети, пазити, наслутити, сетити се, знати, разумети, схватити, чекат*и). Фактор негације, неприхватљивости, одбијања произилази из контекста. Копула *шта* у таквим реченицама је посебно интонирана:

> ... па једно дете – *гледајући шта* се чини – склонило куку (С. Џун: 52); Тек кад ти кости почну крцкати, знаћеш *шта* је шпанска чизма (А. Тиш: 143); Погледајте *шта* се сада ставља на репертоар?! (Политика)

Неутрализација упитног значења зависне *шта*-реченице најјаче је изражена у постпозицији:

> ...домаћини знају *шта* највише волите (Политика); … новинарка „Њујорк тајмса” настоји да удовољи знатижељи јавности и открије *шта* се збива у источном крилу Беле куће (Политика); Чим виде Науна, <…> Симијонка се сети где је био и *шта* је урадио (С. Џин: 58).

Шта-реченице ове врсте веома су сличне односним реченицама са везником *што* и анафором (*то, ово, оно, све* и сл.) у основном делу. Лако се трансформишу уз помоћ копуле *то што*. Понекад и код њих срећемо у основном делу анафору – показну заменицу *то* или неку другу:

> Размишљам *о томе шта* је заиста јуче могло да буде (М. Виш: 421); А моја мама му је причала *све шта* сам радила (Д. Мих: 273); Ја сам му испричала да сам много крала и *све шта* сам крала (Д. Мих: 281); Уметност је *оно у шта* увек могу побећи (Политика); На једном од снимака 35. први човек САД разговара са саветником *о томе шта* могу да продају младим гласачима (Политика).

11. Упитни облик *што* је сасвим друге природе у односу на упитну заменицу *шта*. По учесталости узрочне употребе упитне заменице *што* управо ту функцију требало би и у речнику МС ставити под а), а не под б). Узрочна нијанса *што*-питања одмах се види у преводу на други језик и делује као сажети облик узрочног прилога *зашто*:

> „Па *што* му само Кошута отвара врата?“ [С. Џун: 63] – [*Почему* ему только Кошута открывает двери?]; А он ме пита *што* ме тако гледаш [Д. Мих: 270] – [А он меня спрашивает, *почему* ты на меня так смотришь].

Узрочни прилог *зашто* и његов синоним *што* користе се у узастопним реченицама кад је потребно да се избегне понављање. Вишеструким понављањем једне па онда друге упитне речи, контрастном обојеношћу њихове семантике, аутор постиже стилски ефекат:

> Па *зашто* онда још и ове опсене? *Зашто* ово сунце и плаветна даљина, која као да зове да је испунимо, погледом, делом, маштом? *Зашто* је ово издајничко голицање на затегнутој осунчаној кожи, жедно миловања и игре, и та питома вода под ногама? *Ш*то се не смрачи небо у непрозирну претњу, *што* се не следи земља у камен стрепње, *што* не залају крици умирућих, убијаних, касапљених, да вечно испуњавају празне, мртве просторе? [А Тиш: 121].

Мешање облика *што* / *шта* у овој позицији нађе се ретко, углавном у директном питању:

> „*Шта* га жалиш?“ [А. Тиш: 133]; Он ме је познао и изгледао тужан и питао и *шта* ће ти те смрдљиве папуче [Д. Мих: 281]; *Шта* се то вас тиче – говорио сам – што сам ја диван, и што сам срце [М. Бул: 208].

С тим у вези, подсетимо на танку белешку Н. Рончевића, који сматра да је употреба *шта* у узрочноупитном значењу семантички условљена и показује „живљи, темпераментнији начин говора, док би *што*, напротив, означавало мирнији тон“ [Рончевић 1937: 139].

12. Под бројем I. 2. одреднице *што* у РМС налазимо два веома активна значења – зависни однос према именицама (2а) и према показним заменицама-анафорама *то, ово, оно* и сл. (2 б). По нашем мишљењу, оба та значења требало би изнети на прво место јер по броју примера знатно надмашују сва друга (укључујући и претходно 1б). Али пођимо од РМС. Једна од типичних и активних функција *односне* заменице *што* јесте описна карактеристика именице (у РМС – I.2 а). У тој функцији реч *што* се употребљава напоре-

до са заменицом *који*, али за разлику од ње не мења свој облик у складу са граматичким особинама именице. Користи се често, али углавном у књижевности:

> Костобоља *што* се јавља пред зору (В. Дес: 8); …упркос несрећи *што* их је била снашла (С. Џун: 42); ...зграда пуна људи *што* пате и наносе патњу (А. Тиш: 135–136); воде *што* пресецају тајгу (Д Киш: 338); свет *што* га је, некадашњи болесник, себи дочаравао (М. Ков: 387); брдо *што* се претвара у планину (В. Стев: 402).

У атрибутска функцији нема мешања облика *што* / *шта*.

13. Изузетно учестала функција односне заменице *што* реализује се у оним зависним реченицама које показују зависни однос према показним заменицама то, ово, оно и сл. Реч је о анафорама основног дела сложених реченица које са заменицом *што* чине двочлану копулу – *оно што* (често), *то што*, *ово што*, као у примерима:

> Његове очи гледале су *оно што* други, можда, никад видјети неће (Б. Ћоп: 28); Јер *ово што* нас сналази <…> понајмање личи на крсташки рат (В. Чол: 78); ...читам *то што* је штампано српским словима (Б. Ћоп: 27); Сваком *оно што* воли (А. Тиш: 138).

14. Срећу се реченице ове врсте без анафоре у основном делу која се лако успоставља (репродукује), као у примерима:

> Залуди жену коју хоће ... и са њом после чини *што* [то што] му падне на ум (С. Џун: 66); Зато разумем зашто је моја вредна, талентована, квалитетна колегиница, баш у вашим новинама рекла *што* [оно што] је рекла (Политика).

Управо овим реченицама сличне су реченице са везником *шта* у зависном делу који се лако трансформише у двочлану копулу *то што*:

> …али видиш ли ти *шта* [то што] се показа из тога човјека (Б. Ћоп: 32); Изиђоше така времена да свак нађе свој крај и покаже *шта* [то што] умије (Б. Ћоп: 32); ...нико није знао *шта* [то што] је мислила (А. Исак: 84); Знам *шта* [то што] те занима (А. Исак: 106); Стао је, није се мицао, као да га је Дулић позвао па сад чека *шта* [оно што] ће од њега чути (А. Тиш: 145); Говорити са женом, чути *шта* [то што] се десило, да ли се збиља обистинила страхота, као што је он дубоко веровао и осећао (А. Тиш: 150); Па говори *шта* [то што] има (А. Тиш: 151); Били су изузетно вешти у предочавању обавештајној заједници *шта* [онога што] желе да им се сервира (Политика).

Формална и функционална блискост зависних реченица ове две врсте (због неутрализације упитног значења *шта*-реченице и њене релативизације) јесте узрок лаке узајамне промене везника, посебно код страних корисника српског језика. Истовремено грађа показује да реч *шта* често служи писцима као танано стилско обележје слободнијег понашања, језика слабије образованог света, паланачке, пучке, малограђанске средине – и то кроз дијалог или монолог ликова.

15. У настави српског језика за странце битно је показати расподелу функција између речи *шта* и *што* и тачке њихова пресецања. Реч *што* има више функција: (1) узрочно питање у директном говору; (2) узрочно питање у индиректном говору; (3) везно средство у зависној реченици при изражавању емоције (ову позицију обично бележе уџбеници за странце: Срећан сам *што*

си опет овде!); (4) везно средство у одредбеној зависној реченици; (5) везно средство у објекатској зависној реченици уз анафору (*оно, то, ово*); (6) уз компаратив. Реч *шта* редовно се употребљава као: (1) упитна заменица за непознате ствари у директном питању; (2) упитна реч-реченица; (3) упитна заменица за непознате ствари у индиректном питању. До функционалног преклапања речи *што* / *шта* долази у објекатској реченици без израженог анафоре.

ЛИТЕРАТУРА

Клајн 2006: И. Клајн, *Граматика српског језика за странце*, Београд, Завод за уџбенике.

Пантић 2005: М. Пантић, *Антологија српске приповетке друге половине XX века*, Београд, Источник.

РМС 2007: *Речник српскога језика*, М. Николић (ред.), Нови Сад, Матица српска.

Рончевић 1937: Н. Рончевић, *„Што“ и „шта“,* Наш језик, V, Београд, 135–151.

Русская грамматика, *т.2. Синтаксис*, Москва: Изд-во Наука, 1982.

Станојчић и др. 1989: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, С. Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања* / Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад, Завод за издавање уџбеника.

Станојчић 2010: Ж. С. Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд, Креативни центар.

Стевановић 1964: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма),* Београд, Научно дело.

Стевановић 1988: *ШТА и ШТО у савременом српскохрватском језику*, у: М. Стевановић, *Студије и расправе о језику*, Ваљево, ГИРО „Милић Ракић“, 204–211.

Brabec² 1954: I. Brabec i dr., *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Školska knjiga.

Hamm J. 1967: *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance*, Zagreb, Školska knjiga.

Jahić 2000: Dž. Jahić i dr., *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica, Dom štampe.

Maretić³ 1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, Matica hrvatska.

Галина Георгиевна Тяпко

СЛОВА *ШТО* И *ШТА* В СВЕТЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ГРАММАТИКИ

(Резюме)

Сербский язык унаследовал две лексические единицы *што* и *шта*, восходящие к единому этимологическому источнику и отличающиеся высокой частотностью употребления. В статье рассматриваются возможные причины лексиколизации этих форм.

На материале репрезентативных литературных и частично медийных текстов исследуются особенности употребления лексем *што* и *шта* в современном языке, выявляются сферы их поляризации и пересечения.

Установлено, что пересечение лексем *што* и *шта* вызвано формальным сходством некоторых позиций исследуемых слов. Наиболее часто эффект сходства возникает в придаточной части сложных предложений разных типов – с вопросительным местоимением *шта* в косвенном вопросе, и с относительным местоимением *што* в дополнительном придаточном предложении, когда анафорический опорный элемент основной части (то, ово, оно) опущен. Сближению этих типов придаточных предложений способствует нейтрализация (ослабление) вопросительного значения косвенного вопроса, образованного с помощью местоимения *шта*.

Ключевые слова: сербский язык, слова *што / шта*, придаточное предложение, функциональное пересечение

811.163.41’366.584.2

Милош М. КОВАЧЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

О НОРМАТИВНОСТИ ФУТУРСКЕ УПОТРЕБЕ ПЕРФЕКТИВНОГ ПРЕЗЕНТА

У раду** се са синтаксичко-семантичког и нормативног аспекта, на примјерима из различитих функционалних стилова српскога стандардног језика, анализира значењска и употребна вриједност конструкција с модалним прилогом *можда* и перфективним презентом у предикату, типа: *Можда дођу сутра*. Издвајају се и научно провјеравају сви у литератури навођени критеријуми проскрипције ових конструкција, при чему се доказује да ниједан нема готово никаквог системсколингвистичког научног утемељења.

Кључне ријечи: нормативност, перфективни презент, футур, транспозиција презента, епистемичка модалност, модални прилози, модална хармоничност

У не баш оскудној граматичкој и научној литератури о глаголским облицима (в. преглед литературе нпр. код Милошевић 1978, Танасић 2005) увијек се помиње и футурска транспозиција презента, тј. употреба презента у значењу футура. Под транспозицијом се подразумијевају случајеви када „дата граматичка категорија није употребљена у неком контексту са својом примарном функцијом, са својим инваријантним значењем, већ добија значење друге граматичке категорије“ (Сааведра 2004: 161). Србистичка и/или сербокроатистичка литература у оквиру футурске транспозиције презента синтаксички и семантички разликовала је двије комплементарне категорије: а) темпоралну (или индикативну) и б) модалну. Те се двије футурске транспозиције презента међусобно сучељавају трима критеријумима: а) морфолошким, б) синтаксичким, в) семантичким.

Тако темпоралну транспозицију презента у футур могу имати само имперфективни презенти – али не од свих него само од имперфективних глагола који подразумијевају „планиране“, односно „предвиђене“ будуће радње (Танасић 1996: 160) – у контекстима са временском одредбом за будућност

* mkovacevic31@gmail.com

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

(израженом синтаксемом, синтагмом или клаузом), или у простој реченици или у некој клаузи независносложене реченице, или пак у главној клаузи зависносложене реченице, као нпр.:

> *Догодине* ја *частим.* (Печат, 155, 4. 3. 2011, 59: Гојко Ђого); *Сутра ујутру идем* у болницу. (Д. Ћосић, 167); Црно-бели ... *сутра играју* пријатељски меч против екипе Каљарија (Курир, 2. 9. 2011, 39); Тодоровић ипак *долази сутра*. (Прес, 30. 7. 2007, 6); Уосталом, ја *не идем* нигде ван Београда *овог лета.* (Прес, 30. 7. 2007, 5) и сл.

Међутим, у свим примјерима „с обликом презента у функцији означавања још нереализоване радње, уколико у реченици нема никакве одредбе која би је као извесну везивала за будућност [...], имамо модално употребљен презент“ (уп.: Хајд, Илија двору бијеломе / а ја *идем* своме винограду; Зашто *не начините* кућу?; Ја *не дам* сестре и сл.) (Стевановић 1967: 26). Тако се присуство или одсуство временске одредбе уз футурски презент јавља критеријумом диференцијације темпоралне и модалне презентске футурске транспозиције. Али само код презента имперфективних глагола. Јер перфективни презент – како се то и у литератури наглашава – могућности изражавања темпоралног футурског значења „у српскохрватском стандардном језику нема, па нису граматичне овакве реченичне форме: **сутра отпутујем на море; *данас положим фонетику“* (Милошевић 1982: 9). У литератури се као модална значења футурског презента (имперфективног или перфективног свеједно) по правилу наводе значење „жеље, спремности и воље“ као „најкарактеристичнијих примера личног става, личног осећања и расположења“, односно „значење убеђености да ће се радња извршити“ или „значење намере говорника да у будућности изврши радњу“ (Стевановић 1967: 25–31).

Ни темпорално нити иједно од модалних значења футурске транспозиције имперфективног презента није било предмет нормативних дилема или пак оспоравања[1]. (Дезидеративност и волунтативност заправо су контекстуална лексички „нефокусирана“ значења имперфективног и/или перфективног футурског презента.)

У србистичкој и/или сербокроатстичкој нормативистичкој литератури нема, међутим, сагласности о стандардној језичкој исправности модалне епистемичке футурске транспозиције перфективног презента. И то употријебљеног у апсолутној синтаксичкој позицији: у простим реченицама, или некој од клауза независносложене реченице, односно у главној клаузи зависносложе-

---

[1] Има аргументованих мишљења да ту у питању и нису различита, него суштински исто значење транспонованог презента. Тако Д. Сааведра каже: „Ми сматрамо да независно од тога да ли у реченици постоји временска одредба или не, значење овог Т-ног презента је једно те исто и то је временско значење (наравно секундарно), а семантичка обележја ’намера говорника да у будуће изврши радњу’ и ’убеђеност да ће је извршити’ су додатна стилистичка нијанса коју је Т изазвала. Уствари ова два семантичка обележја су карактеристични и за инваријантно значење футура, тачније ’намера да изврши радњу’ се изражава у 1. л. (једнине и множине): ’Ја ћу сутра отићи код маме’, а ’убеђеност у извршење радње’ подразумева се у сва три лица: ’Ја ћу отићи’ – убеђен сам, зато што имам намеру, а ’Ти ћеш отићи’ (у примарној, а не у Т-ној функцији футура у својству императива) и ’Он ће отићи’ – убеђен сам зато што имам такву информацију. Иста се семантичка обележја додају и значењу Т-ног презента (уп.: ’Ја сутра идем’, ’Ти сутра идеш’ и ’Он сутра иде’)“ (Сааведра 2004: 162).

не реченице. И одмах да кажемо, у таквим конструкцијама, епистемичност реченице с перфективним презентом у предикату није – као код дезидеративности или волунтативности – контекстуално него лексички предодређена: употребом модалног прилога (или ријечце) *можда.* Такве конструкције врло су обичне и фреквентне како у разговорном, тако и публицистичком, а сусрећу се и у књижевноумјетничком стилу српског стандардног језика, што потврђују и сљедећи примјери, који представљају само мањи дио из корпуса[2] ексцерпираних примјера:

> *Можда* их *поклони* неком? (М. Капор, Конте, 78); *Можда* и *положимо* те студије изводљивости пре него што нас потамане дивља племена с југа (М. Капор ДН, 152); *Можда* се неко од њих и *не врати* кући него *остане* у Београду и *постане* писац, ко зна? (НИН, 29. 10. 2009, 44: Момо Капор); Понела су деца крампове и секирице, у торбицама ужину, родитељи им реч нису рекли, нека их: *можда поплаше* вукове (Ј. Радуловић, 41-42); Полакомиће се на његов новац и он ће још једанпут заорати лединy, па, *можда, дође* и дијете. (Р. Вучковић, 104); ... свима ју је жао, *можда* нека жена из сажаљења *пусти* коју сузу, али претргнути се у жаљењу неће нико. (Р. Вучковић, 195); *Можда* Србија неким чудом *изнедри* свог Путина. (Правда, 21. 8. 2007, 6: Михаило Марковић); Ако дође време да почну озбиљне ствари да се дешавају, *можда* Баранда *заживи* као озбиљно филмско село. (Вечерње новости, 24. 8. 2011, 15); Топло ћу га [ново енергетско пиће] препоручити играчима, а *можда* им га *дамо* данас пред меч да од старта крену снажно. (Вечерње новости, 25. 8. 2011, 48); Снежана је опет била тамо, а ништа. И опет ће ићи. *Можда* неко нешто *каже*. (Вечерње новости, 25. 8. 2011, 12); *Можда* нека решења *потражим* у младој репрезентацији. (Блиц, 4. 9. 2011, 38); Могу то да замислим, никад се не зна, *можда и буде* тако. (Вечерње новости, 19. 7. 2011, 46); *Можда буде* још партнера. (Вечерње новости, 19. 7. 2011, 2); *Можда будем* селектор Србије (Курир, 21. 2. 2008, 20: наслов); *Можда* једног дана и трећи пут *седнем* на клупу Звезде. (Вечерње новости, 10. 2. 2011, 48); Привредна ситуација у Србији *можда наведе* преговараче о Косову да размотре могућност коришћења потенцијала светског тржишта трансплантационих материјала (Печат, 155, 4. 3. 2011, 25); Буквар је, веровали или не, замењен са две друге књиге које су својим насловима једва разумљиве, *можда* их *схвате* од петог разреда навише. (Политика, 3. 9. 2011, 13); *Можда дође* на јесен. (Вечерње новости, 10. 6. 2011, 22: наслов); *Можда одем* и у иностранство. (Вечерње новости, 16. 5. 2011, 42); *Можда се* Дуда *врати* (Вечерње новости, 16. 2. 2011, 40: наслов); *Можда стигнемо* и до саме завршнице (Вечерње новости, 6. 4. 2011, 40); *Можда* вас *позову* и у репрезентацију Србије једног дана? (Вечерње новости, 29. 4. 2011, 38); *Можда* дотад Србија *буде* у Европској унији, а *можда постане* руска провинција. (Правда, 18. 7. 2007, 2); *Можда* једном опет *заиграм* за државни тим. (Вечерње новости, 5. 9. 2011, 45); итд.

Овакву употребу перфективног презента у реченицама с модалним прилогом *можда* региструју хрватске граматике не доводећи у питање њену стандарднојезичку коректност. Тако Р. Катичић констатује да се „prezent svršenih glagola ne upotrebljava sam za relativnu sadašnjost kada se ona odnosi na buduće vrijeme, nego je označen modalnim prilogom. Najobičniji je tu prilog *možda: Možda štogod ulovim za večeru* (Luka Perković); *Možda se iz toga nešto izleže* (Josip Barković); *Možda me pogled na Grešnicu smiri* (Josip Barković) (Катичић 1986: 48), док Д. Рагуж у својој граматици констатује да „i buduću radnju izražava prezent (i svršenih i nesvršenih glagola), rjeđe sam, a češće uz

[2] Списак извора из којих су ексцерпирани примјери што их у овоме раду наводимо дат је на крају рада.

kakav prilog (*možda, vjerojatno, uskoro, večeras, sutra* itd.): – Večeras *idemo* u kino. – Možda i on *dođe* s njima“ (Рагуж 1997: 180).

А у српској граматичкој и научној литератури о глаголским облицима тек по изузетку се (непосредно или посредно) указује на овакву футурску употребу перфективног презента. Тако А. Белић „употребу презента перфективног у значењу футура“, уз констатацију да је у питању „модални презент“, поткрепљује примјером из народне приповијетке: *Ти се учини коњ, а ја ћу кобила, па се тако можда спасимо* (Белић 2000: 247), износећи увјерење „да се перф. презент употребљавао првобитно уз прилоге. Пошто је он значио сврш. радњу, то се за њега и могло везати значење будућег времена, док за имперф. презент то није могло бити, јер је код њега све тежиште било у прилогу“ (Белић 2000: 222–223). На овакву употребу перфективног презента посредно се указује и у Речнику САНУ, гдје се међу примјерима којима се потврђује значење ријечце *можда* наводи и примјер *Можда ме опет задржи код вечере* ... (Вј. Новак) (РСАНУ 12: 791). Интересантно је да се ни у монографији о презенту у савременом српском језику (Танасић 1996), ни у монографијама и књигама о српским, односно српскохрватским глаголским облицима (Стевановић 1967, Вуковић 1967) уопште и не помињу примјери овакве употребе перфективног презента.

Али их зато региструје и проскрибује дио србистичке нормативистичке литературе. Проскрибује их на два начина: а) без навођења разлога проскрипције или a priori и б) с навођењем синтаксичких и/или идиомско-статусних разлога проскрипције. Први начин карактеристика је вишепутног указивања И. Клајна на нестандардност ове конструкције. Тако Клајн у свом *Речнику језичких недоумица* уз одредницу *можда* констатује: „Није књижевна употреба садашњег времена у значењу будућег: ’Можда га нађем’, ’Можда престане киша’ (треба: Можда ћу га наћи. Можда ће престати киша)“ (Клајн 1992: 95), а то ће, уочавајући распрострањеност оваквих конструкције, у једном свом тексту 15-година касније само поновити: „Узрочне реченице које почињу са ’обзиром да’ чујемо из уста новинара, водитеља, угледних дискутаната, политичара, па и понеког књижевника. Подједнако су распрострањене и многе друге синтаксичке, морфолошке или лексичке грешке: *можда* с презентом уместо футура (’Можда га нађеш’), ’одмарам’ уместо одмарам се...и тако даље...“ (Клајн 2005: 59). Клајн ће се и трећи пут проскриптивно огласити, у једном од својих написа НИН-у, и то поводом огласа илити наградног конкурса индустрије „Имлек“ у коме се дјеца реченицом *„Можда баш твоја кравица постане ’Имлекова кравица’“* позивају да нацртају или насликају кравицу (ону коју знамо са тетрапака) и пошаљу је на наградни конкурс, уз могућност да добију награду до 5.000 евра, иронично закључујући да су „у праву оглашивачи. У земљи која нема будућности, треба говорити само у презенту. Будуће време је чист луксуз“ (Клајн 2006: 40). То „пророчко“ образложење једини је Клајнов аргумент за проскрипцију ових конструкција. Не позивајући се на Клајна, али очигледно према принципу per analogiam и П. Пипер проскрибује ову конструкцију. Наиме, у оквиру поглавља о модалности (или тачније, субјективне модалности) Пипер ће дати и нормативну

напомену: „Не препоручује се употреба модалне речи *можда* у конструкцијама с презентским обликом свршеног глагола, нпр. *Можда му то помогне*, *Можда закасним* и сл. Правилно је у таквим случајевима употребити футурски облик, дакле *Можда ће му то помоћи*, *Можда ћу закаснити* и сл.“ (Пипер 2005: 643). Ни Клајн ни Пипер (који, што можда и није без значаја, и нису србисти него је први италијаниста, а други русиста) не наводе ни један једини аргумент за своје проскриптивне ставове.

Аргументе према којима се ове конструкције проглашавају ненормативним једино, колико нам је познато, дају М. Лалевић (1980), и аутори *Картотека језичких недоумица* (1999)[3]. Лалевић ће, коментаришући реченицу *Можда се ипак састанемо*, коју је уочио у преводу једнога филма, рећи да „то не ваља“ јер „преводилац није знао наш језик“, пошто глагол *састанемо се*, као и низ других (нпр.: паднем, устанем почнем и сл.) „имају облик садашњег времена, али ни један од тих облика не значи садашњост него будућност. То су само облици садашњег времена, али им је значење – будућност. Тако ће се рећи за оно што ће се десити: Ако *пођем, нађем, седнем, почнем, свршим, прегледам;* Кад *прећеш, стигне, свршиш*; Чим *дођете, стигнете, почнете, запевате* и слично. И свуда је будућност: све те радње тек могу да се десе у будућности. То, дакле, није смисао садашњости, садашњег времена. Свуда бисмо ту могли рећи предбудуће време: Ако *будеш пошао, нашао, сео*...; Кад *будеш прешао, стигао, почео*...; Чим *будете дошли, стигли, почели* ... и сл. И све се те везе узимају у сложеним реченицама, управо у подређеној реченици: Ако *будем пошао*, свршићу послове, тј. *Ако пођем*, свршићу послове и слично.

Међутим, овде је у реченици ’Можда се ипак састанемо’ направљена још једна грешка и друге врсте. Из целе ситуације нам је јасно да је то радња која ће се тек десити, управо: *можда ће се десити.* Прво, то је свршен глагол: *састати се, састанемо се*. Према томе, то значи будућност: ако се састанемо, кад се састанемо, чим се састанемо... Али ту није употребљено то садашње време свршенога глагола у подређеној реченици, него је у простој реченици, а тако се овакав облик не употребљава. Још су овде узете речи ’можда’ и ’ипак’, а оне обе упућују на будућност. Стога је требало рећи правим будућим временом баш због тих двеју речи: *Можда ћемо се ипак састати*“ (Лалевић 1980: 925–926).

Аутори *Картотеке језичких недоумица,* међутим, ненормативност ових конструкција заснивају на друкчијим критеријумима. Они, наиме, констатују да је „све чешћа употреба презента свршених глагола уз *можда* у независним реченицама: ’Можда нешто нађеш.’ Мислимо – наглашавају они – да је оваква конструкција дошла или из кајкавског, или из регионалног *мож’да (= мож’ бити да, мож’ се деси да),* а да у стандардном језику оваке реченице морају имати футур (’Можда ћеш нешто наћи’)“ (Картотека 1999: 19).

---

[3] *Картотеку језичких недоумица* су, како се на њеном крају и наводи, припремили Бранислав Брборић, Радојко Гачевић, и Јован Вуксановић, а редиговали Павле Ивић, Иван Клајн и Слободан Реметић.

Према томе, нормативна литература као критеријуме проскрипција реченица, односно исказа[4] с перфективним презентом у комбинацији с модалним прилогом *можда* (не)посредно констатује:

а) некомбинаторност *можда* и перфективног презента,
б) немогућност употребе перфективног презента у простој реченици,
в) кајкавски, тј. нештокавски карактер конструкције, и
г) регионални (призренско-тимочки) штокавски карактер конструкције.

У даљој анализи покушаћемо аргументовано освијетлити научну лингвистичку (не)утемељеност сваког од наведених критеријума ненормативности разматраних реченица, односно исказа.

Кренимо од инкомбинаторности *можда* и перфективног предиката. Модални прилог или ријечца[5] *можда* оператор је епистемичке модалности, а она подразумијева степен увјерености говорника у извјесност или истинитост реализације садржаја исказа (в. исцрпно у Трбојевић-Милошевић 2004: 39-41. и другдје). У систему модалних епистемичких прилога и прилошких израза (у које нпр. улазе *свакако, сигурно, наравно, вјероватно, уистину, заиста, тешко, могуће, несумњиво* и сл.) „једини степен који се не може модификовати ни на који начин – ни амплификаторима [тј. појачивачима] ни атенуаторима [тј. ослабљивачима] јесте *степен праве контигенције,* означен прилогом МОЖДА. Није, дакле, могуће казати **Веома/врло/потпуно можда* је то истина“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 171). Према томе, на скали епистемичке вриједности прилог *можда* заузима „неутрално место“, односно, попут футура II, изражава „неутрални степен модализације“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 167, 171). И као такав, он може задати епистемичку пропозициону вриједност исказу с било којим временским или начинским глаголским обликом у предикату којим се не изражава „доживљеност радње“, као нпр.:

> *Можда* овим догађајима народна револуција *улази* у најдраматичнију фазу. (Д. Ћосић, 97); И *можда* ништа тако убедљиво *не метафорише* људски живот као та свећа. (Д. Ћосић, 271); *Можда се* и Црна Гора *упутила* од српства и његошевства, од свог архетипа, у нешто друго. (Д. Ћосић, 33); *Можда сте превидели* снагу конкуренције. (Вечерње новости, 25. 8. 2011, 36); Можда *се био уписао* на факултет? (разг.); Неки *ће се можда позвати* и на малер баксузног броја. (Вечерње новости, 31. 8. 2011, 14); А *можда се* једног дана *неће* све *завршити* само на гађењу (Печат, 2. 9. 2011, 8); *Можда* ЛДП и Г17 плус на неке будуће изборе *буду ишли* заједно. (Правда, 21. 10. 2009, 6); Сисе можда и остане у Ливерпулу, никада се не зна. Међутим, *можда* већ од сутра *буде носио* дрес неког другог клуба. (Блиц, 28. 8. 2005, 25); *Можда би* премијер *требало* да проведе малко времена током Ускрса на Итону (Вечерње новости, 9. 4. 2011, 15); *Можда би* историја српског народа *кренула* другим смером? (Д. Ћосић, 143); *Можда би* и *био дошао*, да су га позвали (разг.); и сл.

Као што се види, *можда* се употребљава у реченицама с предикатима: а) у имперфективном презенту, б) у (им)перфективном перфекту, в) у (им)перфективном плусквамперфекту, г) у (им)перфективном футуру I и II,

[4] Термине *реченица* и *исказ* употребљавамо синонимно само када се *реченица* односи на комуникативни – а не структурни – аспект предикатске конструкције.

[5] Термини *модални прилог* и *модална ријечца* кад се односе на лексему *можда* у овоме раду употребљавају се као синоними.

и д) у (им)перфективном потенцијалу I и II – и у свима њима подразумијева степен праве контигенције, тј. степен подједнаке (не)извјесности у погледу реализације или нереализације пропозиције исказа. Потврду томе даје и трансформациони тест увођења у исказ супротне клаузе с обрнутом истинитосном вриједношћу (потврдношћу или одричношћу) предиката, чиме се до краја експлицира значење неутралне модализације датих исказа, као нпр.:

> *Можда* овим догађајима народна револуција *улази* [→ *а можда и не улази*] у најдраматичнију фазу; *Можда сте превидели* [→ *а можда и нисте превидели*] снагу конкуренције; Можда *се био уписао* [→ *а можда се и није био уписао*] на факултет?; А *можда се* једног дана *неће* све *завршити* [→ *а можда ће се и завршити*] само на гађењу; Међутим, *можда* већ од сутра *буде носио* [→ *а можда и не буде носио*] дрес неког другог клуба; *Можда би* историја српског народа *кренула* [→ *а можда и не би кренула*] другим смером? итд.

Једино код глаголских времена и начина којима је иманентна компонента „доживљености“ (заснована на говорниковом стварном или фиктивном учешћу или присуству догађају), а то су аорист, имперфект, императив и оптатив, није могућа неутрална епистемичка модификација пропозиције[6], уп.: **Можда се оклизнух; *Можда они спаваху; *Можда не иди тамо; *Можда срећан био*. Употреба *можда* у исказима са аористом и имперфектом могућа је кад није у питању пропозицијска него „компонентна“, ванпредикатска епистемичка модификација, као нпр.: *Можда дође Марко* = Неко је, видио сам, дошао, а можда је то Марко; *Можда паде креда* = Нешто је, чуо/видио сам, пало, можда је то била креда; *Можда писаху сонете* = Нешто су, видио сам, писали, а можда су то били сонети, и сл.

Ако је употреба ријечце *можда* могућа у исказима с било којим „недоживљеним“ глаголским обликом, поставља се питање зашто не би била могућа само у реченицама с перфективним презентом, посебно и стога што је њему неиманентна компонента „доживљености“. Наиме, како је у литератури већ указано, значење модалног прилога *можда* готово је подударно са значењем футура II. При употреби футура другог, наиме, „говорник држи избалансирану епистемичку дистанцу према садржају пропозиције – његово опредељење према њеној истинитости није ни потпуно позитивно ни негативно, он дозвољава обе могућности. кад би бројчано изражавали вредност ове епистемичке дистанце на скали од 1 до 0, она би износила 0,5“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 146), па он „увек представља средство за изражавање неутралног степена епистемичке деиксе – када се говорник подједнако опредељује и за истинитост, као и за неистинитост пропозиције“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 145). А то значење неутралног степена модализације, односно степена праве контигенције управо и јесте темељно значење прилога *можда*. Због тога што изражавају исти тип епистемичке модалности, исти неутрални степен модализације, који би се могао назвати *неизвјесност,* модални прилог *можда* и футур други се слажу у хармоничну модалну комбинацију. А

[6] Ако се не ради о „идентификацији типа догађаја“, као нпр.: *Можда она заплака* = Нисам сигуран да се то може назвати плакањем, али је свакако било нешто слично плакању!

модално хармоничне комбинације остварују се када два или више модализатора, по мишљењу Џ. Лајонса пренесеном код И. Трбојевић-Милошевић, „изражавају модалност *истог степена* те се тако могу комбиновати јер дају комбинацију која је *модално хармонична*“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 34).

Општепознато је да се „у савременом српском језику перфективни презент јавља сасвим регуларно у служби исказивања будућих радњи које се иначе исказују и футуром другим“ (Танасић 1996: 136). А ако је перфективни презент синониман футуру другом[7], и ако је „у свим функционалним стиловима савременог српског језика он, са том службом, у великој мјери потиснуо футур други“ (Танасић 1996: 138), било би потпуно алогично и „немогуће“ да прилог *можда,* који је, како смо видјели, модално најхармоничнији са футуром другим, буде модално „дисхармоничан“ са перфективним презентом. А управо то сугерише нормативна србистичка литература која проскрибује реченице са хармонизацијом модалног прилога *можда* и перфективног презента у предикату. Насупрот том модално-семантички неутемељеном пропису стоји – очито подржана логичношћу хармонизације модалних значења – врло честа употреба оваквих конструкција у већини функционалних стилова српског стандардног језика.

Из свега наведеног јасно је да је комбинаторност модалног прилога *можда* у исказима с перфективним презентом, уз комбинаторност са футуром другим, семантички најутемељенија, будући да при таквој употреби долази до потпуне хармонизације модалних значења прилога *можда* и перфективног презента. Тај закључак не само да негира него и аргументовано обесмишљава на овом критеријуму засновану нормативну проскрипцију разматраних реченица.

У проскрипцији реченица с прилогом *можда* и предикатом у перфективном презенту аргумент семантичке (ин)компатибилности и није у нормативистичкој литератури експлицитно истицан толико колико синтаксички аргумент реченичне форме у којој се дати исказ остварује. Као основ проскриптивности, како смо у прегледу нормативистичке литературе видјели, истицана је везаност употребе перфективног презента само за зависну клаузу сложене реченице, а самим тим и искључење могућности његове употребе како у простој реченици тако и у независној или главној клаузи сложене реченице. И заиста: литература као да је унисона у мишљењу о могућности употребе футура другог и синонимног му перфективног презента само у зависној клаузи (зависно)сложене реченице. Тако је врло распрострањено, да не кажемо општеприхваћено (зато што је оповргнуто у радовима Ковачевић 2008, 2009, 2009а: 109–148), мишљење у србистици да је футур II „једино време које се употребљава само у зависним реченицама“ (Клајн 2005: 124), а сљедствено томе и да је, „кад год се јавља као замјена футура II,

[7] Разлика између њих – како то примјећује К. Милошевић – заснива се на неподударности стилско-семантичке компоненте „извршености“ глаголске радње, која карактерише перфективни презент, и „довршености“ глаголске радње, која карактерише футур други. „Тако, кад се каже: Ако *буду дошли*, зовни ме – више је несигурно јесу ли већ стигли, него хоће ли доћи, а у реченици: Ако *дођу*, зовни ме – неизвјесно је хоће ли уопште доћи“ (Милошевић 1970: 114).

облик перфективног презента обавезно смештен у зависној клаузи сложене реченице“ (Танасић 1996: 138).

Таква мишљења оповргава, међутим, језичка „пракса“, односно стварност језичке употребе. Већ смо видјели да је употреба простих реченица с модалним прилогом *можда* и перфективним презентом у предикату врло распрострањена у различитим функционалним стиловима стандардног српског језика. А у публицистичком стилу српскога језика сусрешће се и употреба футура другог и перфективног и имперфективног вида уз модални прилог *можда* како у простим реченицама тако и у независним или главним клаузама сложених реченица, што потврђују и сљедећи примјери:

> Сисе можда и остане у Ливерпулу, никада се не зна. Међутим, *можда* већ од сутра *буде носио* дрес неког другог клуба. (Блиц, 28. 8. 2005, 25); *Можда* једнога дана *будете* слична кратка славља *приређивали* и ви на Космету. (Правда, 4-5. 8. 2007, 20); Тако ће бити и са Ђукићем, који јесте рекао да би волео да ти фудбалери остану, али *можда* неко *буде морао* да оде, јер има оних којима у јуну истиче уговор. (Вечерње новости, 19. 1. 2007, 45); Ко зна, *можда* мој син Џордан *буде заиграо* за репрезентацију Енглеске? (Блиц, 30. 7. 2006, 27); Доћи ћу после Њујорка у Београд, а *можда будемо имали* разлога за дупло славље. (Политика, 17. 8. 2008, 3); *Можда* ЛДП и Г17 плус на неке будуће изборе *буду ишли* заједно. (Правда, 21. 10. 2009, 6); Тако је сада, а *можда буде играо* у реваншу. (Прес, 18. 8. 2011, 36); Ако се спреми, *можда буде играо* у Рену. (Прес, 18. 8. 2011, 36) и сл.

Очигледно је да такву употребу и футура другог и перфективног презента омогућава неким својим иманентним карактеристикама сам прилог *можда*, чије је експлицирање нужан услов реализације оваквих реченица[8]. Једна од најбитнијих карактеристика свакако је та што прилог *можда* – сагласимо ли се с мишљењем А. Белића – спада у групу модалних прилога који „представљају увек скраћену реченицу или скраћен или сажет њен део (исп. *можда = може бити, ваљда, ваљада = ваља да* и сл.)“ (Белић 1958: 74).[9] А будући да „уз глаголе модалног значења футур II може да дође и у допунској функцији, па се одавде та употреба проширила, као необичнија, на случајеве без модалног глагола као управног“ (Милошевић 1970: 122) – могло би се претпоставити да модални прилог *можда* при својој употреби у простим реченицама с футуром другим у предикату задржава своју исходишну вриједност *може бити да*. Јер, уистину, сви се примјери реченица с футуром другим и модалним прилогом *можда* могу преобликовати у зависносложене реченице у којима се *можда* замјењује са *може бити* док преостали садржај реченице постаје допунска *да*-субјекатска клауза, при чему би се оваква преоблика морала сматрати исходиштем структуром за дату просту реченицу:

---

[8] Оказионални су и стандарднојезички спорни, али без сумње стилистички изразито маркирани, примјери типа:

– Богами, Никола, *не будеш ти више видио* кује – невесело напомену дјед... (Бранко Ћопић, *Прича о доброј кући,* у збирци: Б. Ћопић, Стари невјерник, Сабрана дјела Б. Ћопића, књига трећа, Сарајево, Свјетлост, Веселин Маслеша, 1985, 354); Он се осмехну. „Шта ми *даш*, ако погодим?!“ „Шта ћеш да ми даш, ако погодим?!“ – понови с чвршћом решеношћу пред погодбом. (Мирослав Тохољ, *Венчање у возу,* Београд, Завод за уџбенике, 2007: 43).

[9] Такво мишљење о поријеклу модалне прилога *можда* налазимо и у Рјечнику ЈАЗУ: „можда *адв*. исто што и *морда,* постало од *може бити да*“ (РЈАЗУ 1911: 31).

Можда и ти *будеш имао* такву судбину [← *Може бити да* и ти *будеш имао* такву судбину]; *Можда* већ од сутра *буде носио* дрес неког другог клуба [← *Може бити да* већ од сутра *буде носио* дрес неког другог клуба]; *Можда* једнога дана *будете* слична кратка славља *прирећивали* и ви на Космету [← *Може бити да* једнога дана *будете* слична кратка славља *прирећивали* и ви на Космету]; *Можда* мој син Џордан *буде заиграо* за репрезентацију Енглеске? [← *Може бити да* мој син Џордан *буде заиграо* за репрезентацију Енглеске]; Доћи ћу после Њујорка у Београд, а *можда будемо имали* разлога за дупло славље; *Можда* ЛДП и Г17 плус на неке будуће изборе *буду ишли* заједно [←*Може бити да* ЛДП и Г17 плус на неке будуће изборе *буду ишли* заједно]; Тако је сада, а *можда буде играо* у реваншу [← ...а *може бити да буде играо* у реваншу]; Ако се спреми, *можда буде играо* у Рену [← ...*може бити да буде играо* у Рену] и сл.

На основу наведених трансформација може се закључити да у простој реченици с футуром другим у предикату модални прилог *можда* наступа у вриједности свог реченичног исходишта, тј. подразумијева клаузално значење *може бити да* и тиме омогућава футуру другом да оствари зависнореченичну реализацију. Зато је овакве просте реченице с модалним прилогом *можда* – будући да он представља „скраћену реченицу“ – логично сматрати „кондензованим“ зависносложеним реченицама с експлицитно реализованим садржајем допунске клаузе, али с с модалним прилогом *можда* као заступником предиката основне клаузе.

И перфективни презент обичан је као предикат у допунским *да*-клаузама уз главну клаузу: *Може бити (да)* и синонимне јој клаузе. *Може се десити/догодити (да),* што потврђују и сљедећи примјери из нашега корпуса:

Може се догодити да не *дочека* „други круг“ избора. (Д. Ћосић, 87); Јер, *може се десити да* нас време, а можда и законске одлуке, *претекну.* (Политика, 33341, 2. 9. 2006, 11); *Може се догодити да* Албанци *поломе* и Коштуницу онако како су поломили Милошевића. (Д. Ћосић, 116); *Може се десити да* руски вето *не буде* ни потребан (Вечерње новости, 30. 4. – 2. 5. 2007, 2); *Може бити да* с годинама *постанете* и мало толерантнији. (Политика, 2. 2. 2008, Културни додатак, 5)[10] и сл.

Дати примјери готово недвосмислено потврђују семантичку еквивалентност оваквих зависносложених реченица с простим реченицама у којима је семантичко-синтаксички пандан главној клаузи модални прилог *можда* будући да је етимолошки из ње изведен[11], наступајући тако у функцији њеног „кондензатора“. Уз то, дати примјери својим неспорним стандарднојезичким стаусом, оповргавају нормативистичко мишљење да је конструкција с *можда* и перфективним презентом „дошла или из кајкавског, или из реги-

[10] У овом примјеру имперфективни презентски предикат *постајете* замијенили смо перфективним да бисмо, у недостатку забиљежених примјера, показала обичност употребе и перфективног презента у допунским *да*-клаузама уз главну клауза *Може бити (да).*

[11] Томе су показатељ и примјери овог модалног прилога у форми *можебити,* која данас има призвук „књишке“ архаичности, али је зато стилистички изразито маркирана. Ево само неколика примјера за потврду:

Као књижевни критичар, Скерлић је, *можебити*, у праву кад оцењује гро омладинске поезије као лошу копију западне романтичке школе. (Драган Жунић, *Национализам и књижевност,* Ниш, Просвета, 2002: 47); То што је Поповић називао добротом, било би *можебити* тачније назвати питомошћу. (Слободан Јовановић, *Културни образац,* Београд, Стубови културе, 2009: 62); Богдан се питао да *можебити* није погрешио што се у своје време није сав заложио за класицизам (Слободан Јовановић, *Културни образац,* Београд, Стубови културе, 2009: 99) итд.

оналног *мож' да (= мож' бити да, мож' се деси да)"* (Картотека 1999: 17), будући да је потпуно нелогично исходиште овој конструкцији тражити у апокопираним дијалекатским (призренско-тимочким) формама, ако већ постоје књижевно неспорне неапокопиране. Што се пак утицаја кајкавског тиче, он је критеријално на граници могућег, из два разлога. Прво, такав утицај код писаца штокаваца који с кајкавицом немају нити су икад имали било какве везе (нпр. М. Капор, Ј. Радуловић, М. Марковић, Р. Вучковић и др.) може се окарактерисати плодом нормативчеве „маште", и друго – битније – нити је логично, нити је могуће да се такав утицај огледа само у употреби прилога *можда*, а изостаје код свих других модалних епистемичких прилога, уз које у кајкавском такође долази перфективни презент у вриједности футура (уп. у словеначком Топоришич 2004: 393, 446, 449).

Тако је проведена анализа свих у србистичкој нормативистици нуђених критеријума на којима почива проскрипција модалних епистемичких простих реченица с прилогом *можда* и перфективним презентом као нужним конституентима показала да ниједан од тих критеријума нема системско-семантичког нити системско-синтаксичког упоришта, тако да се и не може сматрати научно релевантним[12]. Из тога би онда нужно проистекло да су дате конструкције ненаучно нормативно проскрибоване, и да у подлози те проскрипције као критеријуми углавном стоје „импресије" нормативаца (и то само српских, али не и хрватских).

Тиме се, међутим, ове конструкције не „ослобађају" свих научних дилема. Оне су научно најспорније с обзиром на критеријум свог футурског

---

[12] А таквим се ни у ком случају не могу сматрати – с науком тешко доводива у везу – есејистичка импресионистичка „аргументовања" употребне превласти футурског презента над футуром првим, без обзира да ли се то односи на имперфективни презент (Д. Кликовац), или на двовидске презенте од глагола типа *вид(ј)ети* и *чути* (Е. Кош), или пак на перфективни презент (И. Клајн).

Узрок ширењу футурске употребе имперфективног презента – по мишљењу Д. Кликовац – „свакако треба тражити у савременом начину живота. Наиме, у данашње време живот је до те мере организован и будућност до те мере испланирана да човек зна (или мисли да зна) шта ће му се догодити не само у блиској него и у даљој будућности. Таква употреба презента евоцира човека који, заваљен у удобну фотељу, шкљоца даљинским управљачем телевизора и чини му се да му је читав свет, па и будућност, на дохват руке" (Кликовац 2009: 68).

Разлоге ширења презента на рачун футура књижевник Ерих Кош види у томе „што су нам промене друштвеног живота и тржишне економије променили стил живота. У ери реформације, транзиције, приватизације и глобализације збрисали највећи део прошлости и, како нажалост изгледа, сасвим нам одузела будућност. Ликвидацијом социјалистичких, утопистичких нада људима је, нарочито омладини, одузета могућност погледа у будућност од које нема више шта да се очекује, нити у њој има циљева за које се вреди борити

За наш свет би се могло рећи да не воли да се сећа али воли да живи, па макар само у узаном, скученом простору од данас до сутра, без највећег дела прошлости и традиције, а без видика у будућност. Није онда чудо што се на такав одговарајући начин одређује према животу па и према језику. Признаје и интересује се само за оно што је овде, у непосредној околини, а мари само за оно што је сада, у непосредном времену његове животне активности. Главна парола је: Данас и овде. Данас и овде!

И да би у том смислу живели и деловали [...] за исказивање оног што нас интересује и што нам је потребно довољан је један једини глаголски облик: садашњи Презент" (Кош 2005: 3).

Иван Клајн ће пак, како смо већ навели, „инвазију" перфективног футурског презента прокоментарисати ријечима: „У земљи која нема будућности, треба говорити само у презенту. Будуће време је чист луксуз" (Клајн 2006: 40).

семантичког еквивалента. Друкчије речено, основно је питање на које синтаксичка наука треба да понуди одговор да ли су конструкцијама с модалним прилогом и перфективним презентом семантички еквивалентније конструкцијама с истим прилогом и футуром првим у предикату, или конструкцијама с *можда* и футуром другим у предикату. Конкретно речено: да ли је реченици „Можда и он дође“ семантичко-прагматички еквивалент реченица „Можда и он буде дошао“ или реченица „Можда ће и он доћи“. Посебно и зато што прилог *можда* успоставља модалну хармонију и с перфективним презентом и с футуром другим, којима је као и датом прилогу „неизвјесност реализације радње“ архисемска семантичка компонента, док футур први карактерише управо обрнута архисемска компонента – а то је извјесност, будући да се, „употребљавајући футур први за изражавање будућности говорник/субјект опредјељује стопроцентно позитивно према истинитости пропозиције“ (Трбојевић-Милошевић 2004: 139). Друкчије речено, „футур I сигнализује *садашње знање о реализацији будуће радње*, а футур II – *саму реализацију будуће радње*“ (Милошевић 1982: 6). А та модална семантичка карактеристика „извјесности“, односно „знања о реализацији будуће радње“, која је иманентна футуру првом, готово је инкомпатибилна са степеном праве контигенције као иманентном карактеристиком прилога *можда.* С обзиром на ту чињеницу, а посматрано из аспекта модалне (дис)хармоније – конструкције с комбинаторношћу *можда* и футура првог кудикамо су научно спорније од конструкција с комбинаторношћу *можда* и перфективног презента или футура другог. Та проблематика, међутим, прелази и предметне и просторне оквире овога рада.

Извори

а) књиге

Р. Вучковић – Радован Вучковић, *Тумарања*, Београд, Свет књиге, 2005.

М. Капор ДН – Момо Капор, *Драги наши*, Београд, Књига-комерц, 2009.

М. Капор, Конте – Момо Капор, *Конте*, Београд, Књига комерц, 2009.

Ј. Радуловић – Јован Радуловић, *Мама врана, тата врана и деца вране*, Београд, Политика, Народна књига, 2006.

Д. Ћосић – Добрица Ћосић, *У туђем веку*, Београд, Службени гласник, 2011.

б) новине

Блиц – *Блиц*, дневне новине из Београда.

Вечерње новости – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.

Курир – *Курир,* дневне новине из Београда.

НИН – *НИН*, недељник из Београда.

Печат – *Печат,* недељне новине из Београда.

Политика – *Политика,* дневне новине из Београда.
Правда – *Правда,* дневне новине из Београда.
Прес – *Press*, дневне новине из Београда.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*, књ. 1, Београд: Нолит.

Белић 2000: Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Изабрана дела 14.

Вуковић 1967: Jovan Vuković, *Sintaksa glagola,* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Картотека 1999: *Картотека језичких недоумица,* Београд: Одбор за стандардизацију српског језика.

Катичић 1986: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku,* Zagreb: JAZU, Globus.

Клајн [3]1992: Иван Клајн, *Речник језичких недоумица,* Београд: Нолит.

Клајн 2005: Иван Клајн, Неопходно је увести наставу српског језика у средње школе, у: *Српски језик данас: округли сто,* приредио Славко Зорић, Београд: Синдикат образовања, науке и културе, 58–61.

Клајн 2005а: Ivan Klajn, *Gramatika srpskog jezika,* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Клајн 2006: Иван Клајн, У праву је крава, *НИН,* 10. 8. 2006, 40.

Кликовац 2009: Душка Кликовац, О презенту несвршених глагола за означавање будућих ситуација, *Научни састанак слависта у Вукове дане,* 38/1, Београд: МСЦ, 57–71.

Ковачевић 2008: Милош Ковачевић, Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику, *Зборник Матице српске за славистику,* бр. 73, Нови Сад, 2008, 195–211.

Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, Употреба футура II у простој реченици, *Српски језик,* XIV/1–2, Београд, 65–76.

Ковачевић 2009а: Милош Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Кош 2005: Ерих Кош, Памфлет о језику, *Политика,* 29. 10. 2005, Култура, уметност, наука, XLVII/29, стр. 3.

Лалевић 1980: Миодраг С. Лалевић, Можда се ипак сретнемо или Можда ћемо се ипак срести?, у: *Српскохрватски у мом џепу. Наша колебања,* Зајечар, 925–926.

Милошевић 1970: Ksenija Milošević, *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku,* Sarajevo: ANUBiH, Djela, Knjiga XXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 24.

Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, *Зборник за филологију и лингвистику,* XXI/2, Нови Сад, 93–121.

Милошевић 1982: Ксенија Милошевић, Обиљежавање будућности у српскохрватском језику, *Књижевни језик* XI/1, Сарајево, 1–12.

Пипер 2005: Предраг Пипер, Модалност, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица,* Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 636–648.

Рагуж 1997: Dragutin Raguž, *Praktična hrvatska gramatika,* Zagreb: Medicinska naklada.

РЈАЗУ 1911: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, tom VII, Zagreb: JAZU.

РСАНУ 1984: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика,* књ. 12, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.

Сааведра 2004: Сааведра Димка, Транспозиције презента и футура у српском језику, *Српски језик*, IX/1–2, Београд, 161–171.

Стевановић 1967: Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена,* Београд: САНУ, Посебна издања, књига CDXXII, Одељење литературе и језика, књига 20.

Танасић 1996: Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику,* Београд: Институт за српски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 12.

Танасић 2005: Срето Танасић, Синтакса глагола, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица,* Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 443–452.

Топоришич 2004: Jože Toporišič, *Slovenska slovnica,* Maribor: Obzorja.

Трбојевић-Милошевић 2004: Ivana Trbojević-Milošević, *Modalnost, sud, iskaz. epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku,* Beograd: Filološki fakultet.

Miloš Kovačević

ON THE NORMATIVITY OF FUTURE USAGE OF THE PERFECTIVE PRESENT

(Summary)

The paper analyzes, from a semantic and normative viewpoint, using examples of different functional styles of the Serbian linguistic standard, the meaning and usage value of constructions with the modal adverb *možda* [*maybe*] and perfective present in the predicate of the type: *Možda dođu sutra* [*Maybe they will come tomorrow*]. A review of the Serbian and/or Serbo-Croatian literature on these constructions indicates that their normative status is brought into question in only some segments of the Serbian literature, but not in the Croatian grammatical and normative literature.

All proscription criteria for these constructions forwarded in the literature are presented and scientifically examined, specifically: a) the modal (absence of) harmonicity of the adverb *možda* [maybe] and the perfective present; b) the impossibility of a standard normative realization in the form of a simple sentence; c) the Kajkavian, rather than Štokavian character of the construction; or d) the dialectal Štokavian character of this construction.

Each of the criteria enumerated undergoes a systemic semantic and structural analysis, which reveals that the above criteria have hardly any scientific validity. In establishing the systemic-semantic validity of these constructions, the author of the paper opens up a question that has thus far not been posed in the literature: are constructions with future first a closer semantic equivalent of these constructions, as has been suggested in the literature, or is this the case for constructions with future second, to which, as the analysis reveals, these constructions are linked by almost all of the most important semantic, structural and modal properties.

811.163.41‘366.58
811.133.1’366.58

Веран Ј. СТАНОЈЕВИЋ[*]
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПЕРФЕКТИВНОСТ И ТЕЛИЧНОСТ У СРПСКОМ СА ОСВРТОМ НА СИТУАЦИЈУ У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду[**] испитујемо однос (им)перфективности и (а)теличности у српском и у француском језику. У француском је очигледно да су у питању независне категорије, будући да се у овом језику (им)перфективност кодира путем флексије, а (а)теличност путем лексичке основе. У раду показујемо да су и у српском (им)перфективност и (а)теличност независне категорије, што је у овом језику мање очигледно услед морфологизације глаголског вида. Осим што указујемо на могућности примене категорије (а)теличности у дескрипцији синтаксичких факата, у раду преиспитујемо постојеће дефиниције перфективности и имперфективности.

Кључне речи: глаголски вид, перфективност, имперфективност, теличност, ателичност

1. Увод

Глаголски вид или аспекат је једна од оних граматичких категорија чију универзалност нико не доводи у питање, будући да нема језика који на неки начин не кодира видска значења (Смит 1991: 136–137). Познато је, такође, да се језици разликују у погледу граматичких средстава којима се аспекат изражава (в. Комри 1976, 2004; Дал 1985; Смит 1991; Биник 1991). У неким се језицима видска опозиција између свршених и несвршених радњи сигнализује путем флексије, док се у другим у исту сврху користе деривациони афикси. Тако се, на пример, у француском несвршеност радње означава презентом или имперфектом, а свршеност аористом или сложеним глаголским временима. У српском се, пак, за опозицију свршено-несвршено употребљавају деривациони морфеми (префикси и суфикси) којима се од несвршених

[*] veranva@gmail.com

[**] Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178002 *Језици и културе у времену и простору*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

изводе свршени и од свршених несвршени глаголи (нпр. *читати-прочитати*; *купити-куповати*, *куцати-куцнути* и сл.). У неким се језицима видска значења маркирају тачно одређеним морфемима или комбинацијама везаних и слободних морфема. Тако се, рецимо, у енглеском значење прогресивности (тј. радње у току) добија употребом партиципа презента (препознатљивог по наставку *–ing*) и помоћног глагола *to be*, а перфекат, тј. њему својствено значење резултативности, употребом партиципа перфекта и глагола *to have*.[1]

Иако глаголски вид и време углавном коегзистирају у глаголским облицима, потребно је имати на уму разлике међу њима. По Комрију, глаголско време као категорија представља „граматикализован израз локације у времену“ (Комри 2004: 9). Време, наиме, служи да предикатом означену ситуацију (у даљем тексту *глаголску ситуацију*[2]) локализује у односу на моменат говора (нпр. *Отишла је.*) или у односу на неки други моменат који се одмерава од момента говора (нпр. *Кад сам се вратио она је већ била отишла*).[3] У складу са овим је и Лајонсов став да је време деиктичка категорија, будући да се временска референца реченице са финитним глаголом може одредити тек у односу према моменту говора (Лајонс 1977: 682).[4] С друге стране, аспекат указује на интерну темпралну структуру глаголске ситуације независно од њене временске локализације (в. Комри 1976). По Вету, аспекат се односи на интерну структуру интервала током којег је на снази глаголска ситуација, при чему овај аутор под интервалом подразумева „време затворено у глаголској ситуацији“ (Вет 1980: 45)[5]. И време и аспекат дају нам, дакле, информације о времену у којем се одвија или је на снази глаголска ситуација. Међутим, за разлику од глаголских времена, која сигнализују да се радња локализује у односу на неки временски репер, аспекат у фокус ставља интервал којег заузима глаголска радња, а то за последицу има различите начине на које се она може представити. Исти тип ситуације може се, између осталог, представити као: а) глобална целина у коју се не може продрети, тј. чији се ниједан део не може издвојити (па се не може рећи нпр. **Почео је да преплива језеро,* или **Он управо преплива језеро*)[6]; б) радња у току (или на снази) у неком

[1] Треба се чувати преурањених генерализација које могу произићи из површинских сличности међу језицима када је реч о формалном изражавању неких видских значења. Тако, на пример, иако се перфекат и у француском и у енглеском гради од партиципа перфекта и помоћног глагола, значење резултативности које се за њега везује много је регуларније у енглеском него у савременом француском, а то је зато што у француском перфекат не изражава само резултативност него и антериорност глаголске радње, и то пре свега у говорном језику из којег је одавно потиснуо аорист, преузевши његову аспектуалну функцију. Тиме се објашњава лабавија веза перфекта са релевантним референтим моментом у француском него у енглеском језику (в. Сварт 2007).

[2] Под глаголском ситуацијом подразумевамо радње, стања, збивања, процесе, тј. све оно што се од Емона Баха (Бах 1981) у англосаксонској лингвистичкој традицији обједињује под генеричким термином *евентуалност* (eventuality).

[3] У србистичкој литератури говори се о индикативним и релативним употребама глаголских времена (Белић 2000, Вуковић 1967, Стевановић 1979, Танасић 2005).

[4] “The crucial fact about tense […] is that it is deictic category. A tensed proposition, therefore, will not merely be timebound, […] it wil, contain a reference to some point or period of time which cannot be identified except in terms of the zero-point of utterance.” (Лајонс 1977: 682).

[5] “L’intervalle I est le temps qui est enfermé dans une situation” (Вет 1980: 45).

[6] Звездицом бележимо аграматичне реченице.

моменту/интервалу (*У пет сати је већ препливавао језеро*); ц) понављање радње, које може имати и статус навике (*У то време је редовно препливавао језеро*.). Укратко, глаголска времена одговарају на питање када је нешто било или када ће бити (ако већ није), а аспекат указује на различите начине на које се глаголска ситуација представља (у току, у целини, у појединим својим фазама, као навика итд.).

Централно питање у овоме раду јесте однос између граматичког и лексичког аспекта у српском, односно питање умесности увођења категорије теличности односно ателичности у синтаксиче описе српског језика. У раду ћемо се осврнути и на ситуацију у француском језику у којем су граматички и лексички аспекат и формално одвојене категорије.

2. Напомене о аспекту у српском

Без обзира на различита терминолошка решења на која наилазимо у србистичкој литератури, сви се аутори слажу у једном, а то је да је централна аспектуална опозиција у српском она између свршених (тј. перфективних) и несвршених (тј. имперфективних) глагола. Ова опозиција у српском, као и у другим словенским језицима, морфолошки је кодирана и испољава се у облику тзв. аспектуалних глаголских парова (*читати-прочитати, купити-куповати, скочити-скакати* и сл.). Разлика између перфективних и имперфективних глагола се у србистици углавном описује својством ограничености, односно неограничености трајања глаголске радње, тј. присуством или одсуством временске границе у њиховом значењу (Стевановић 1979: 528 ; Станојчић и Поповић 1992: 98; Пипер и др. 2005: 781). Радње које подразумевају временско ограничење садрже у себи моменат после којег се новонастало стање ствари не може даље именовати истим глаголом. Тако, на пример, глагол *потрчати* подразумева моменат после којег новонасталу радњу више није умесно именовати на исти начин, него, евентуално, његовим имперфективним парњаком (тј. глаголом *трчати*). С друге стране, радња ‘трчати’ не подразумева такав моменат, што значи да се теоријски она може неограничено дуго вршити. Пошто је значењу перфективних глагола инхерентна граница вршења њима означене радње, ово се њима својствено ограничење може третирати као њихово лексичко својство. А ако је тако, поставља се питање која је разлика између теличности и перфективности (односно ателичности и имперфективности). Наиме, теличност и ателичност као компоненте лексичког значења глаголских предиката указују на постојање (код теличности), односно на непостојање (код ателичности) природног ограничења глаголске радње (уп. Герej 1957 ; Комри 1976: 45, Деклерк 1991: 121 ; Биник 1991 : 192; Дипрајтер 2007).

Присуство теличне или ателичне компоненте у лексичком значњу глагола осетљиво је на одређене синтаксичке тестове[7], путем којих се може иденти-

[7] Тако, у француском, могућност комбиновања глагола са одредбама типа *pendant X temps* сигнализује ателичност, а комбиновање са одредбама типа *en X temps* указује на теличност

фиковати, а у великој мери коинцидира управо са поделом на перфективне и имперфективне глаголе у српском као језику у којем је граматички аспекат морфологизован. Значи ли то да се између перфективности и теличности, односно између имперфективности и ателичности у српском може ставити знак једакости? Ово питање у србистици није постављано из простог разлога што у описима српског глаголског система телична компонента значења није узимана у обзир.[8] Следеће поглавље представља покушај да се на њега одговори.

3. О односу између (а)теличности и (им)перфективности

Као што смо истакли у претходној секцији овог рада, теличност се у србистици не помиње као компонента лексичког значења. Под појмом теличности се у лингвистичкој литератури подразумева инхерентна ограниченст, док ателичност подразумева инхерентну неограниченост глаголске радње (в. Герej 1957; Комри 1976: 45, Деклерк 1991: 121; Биник 1991: 192; Дипрајтер 2007).[9] Будући да се управо поменутим својствима у савременој србистици дефинишу перфективност и имперфективност, чини се као да перфективност имплицира теличност, а имперфективност ателичност, те да су довољни појмови перфективности и имперфективности.[10] Тако, рецимо, у *Синтакси савременога српског језика* налазимо следећу дефиницију свршених (тј. перфективних) и несвршених (тј. имперфективних) глагола: „Глаголи који значе временску границу као сигнал промене статуса догађаја или стања означеног предикатом зову се свршени (перфективни), а глаголи који значење временске границе немају, или не морају да значе границу радње као сигнал промене неке ситуације зову се несвршени (имперфективни)“ (Пипер и др. 2005: 781).

предиката: *Il a dormi pendant deux heures (*en deux heures)* / *Il a écrit la lettre en dix minutes (*pendant dix minutes)*. О примени ових тестова у француском ради идентификације теличних и ателичних предиката погледати у: Станојевић и Ашић 2008б.

[8] Термин *теличност* користи се, додуше, у новијој србистичкој литератури (Пипер и др. 2005), али не да означи инхерентно ограничење глаголске ситуације, него семантичку категорију циља, тј. ситуације чије се остварење жели, односно намерава постићи, као у примерима: *Они су дошли ради помирења*; *Предузете су мере у циљу побољшања квалитета*, које налазимо у *Синтакси савременога српског језика* (Пипер и др. 2005: 803–812).

[9] Наиме, ситуација је телична ако поседује инхерентан завршетак, кулминациону тачку или циљ чије досезање значи да се она даље не може бити на снази. У противном, ситуација је ателична.

[10] Иако ретки, вредни су помена аутори попут Ђуре Грубора који се противе дефинисању перфективног и имперфективног вида појмовима ограничености тј. неограничености глаголске радње. По Грубору, наиме, и код перфективног и код имперфективног вида радња је узета као целина потпуно иста, али није исто оно што у њој истичемо (Грубор 1953: 116). Имперфективни и перфективни глаголи „заједно прате радњу од почетка до краја, само не гледају на исту страну...“, каже Грубор (Грубор1953 : 136). Глаголи перфективног вида по Грубору радњу представљају као целину, а имперфективни глаголи представљају је у току, не искључујући могућност да (као са перфективним видом) она буде доведена и до свог краја. Са имперфективним глаголима, међутим, ништа се не каже о степену извршености глаголске радње. Ово последње Груборово становиште објашњава зашто аутор не прихвата ни појам несвршености као дефиниторно својство имперфективности.

Ова дефиниција потврђује Стевановићево гледиште по којем се перфективним глаголима описују радње ограниченог, а имперфективним глаголима радње неограниченог трајања (Стевановић 1979).

С друге стране, у француском су језику лексички и граматички аспекат, тј. (а)теличност и (им)перфективност формално раздвојене категорије. Теличност односно ателичност енкодиране су у глаголској основи[11], а перфективност, тј. имперфективност изражавају се путем флексије, тј. временским наставцима (имперфектом за имперфективност, односно аористом или сложеним временима за перфективност – Станојевић 2008, Станојевић и Ашић 2008б). Тако, у примеру 1) са ателичним глаголом *fumer*, имперфекатски наставак -*ait* у складу је са лексичким аспектом, тј. и сам представља као неограничену радњу без инхерентног ограничења.

1) Il fumait. (Пушио је.)
2) A ce moment-là il fumait. (У том тренутку је пушио.)
3) Avant, il fumait beaucoup plus. (Раније је пушио много више.)

У зависности од контекста, имперфективна радња се може интерпретирати као дуративна (2) или као хабитуална (3). С друге стране, са истим глаголом (*fumer*) употреба аориста ограничава радњу, представљајући је, зависно одц контекста, као глобалну целину (в. 4), или у својој почетној фази (в. 5):

4) Il fuma pendant 10 ans. (Пушио је десет година)
5) Il fuma à l'âge de 13 ans. (Пропушио је са 13 година.)

Примери 4) и 5) показују да, при комбиновању ателичног глагола са перфективним маркером (тј. наставком за аорист), превагу односи граматички аспекат, будући да је резултирајућа ситауција тада ограничена, и то без обзира на лексички ателичан инпут. Пошто је у француском језику граматички аспекат јачи од лексичког (в. Станојевић и Ашић 2006), маркерима за перфективност[12] ограничавају се *инхерентно неограничене*[13] тј. ателичне ситуације, а маркерима за имперфективност обезграничавају се теличне, тј. инхерентно ограничене ситуације, као у примеру 6):

6) Il sortait quand le téléphone sonna. (Излазио је кад зазвони телефон.)

---

[11] У неким случајевима, међутим, сам глагол није довољан да сигнализује теличан или ателичан карактер ситуације, него тип ситуације зависи од његове допуне. Тако се глаголске синтагме ***écrire une lettre*** и *écrire des lettres*, разликују по теличности без обзира што обе имају изражен директан објекат. Плурална форма неодређеног члана даје глаголској синтагми ателичну инетрпретацију (*Il a écrit des lettres pendant deux heures / *en deux heures*) док сингуларна форма неодређеног члана захтева теличну интерпретацију глаголске синтагме (*Il a écrit une lettre en deux heures / *pendant deux heures*). Исто тако, неки адвербијални модификатори у стању су да ограниче инхерентно неограничене радње, те да предикат учине теличним: За разлику од глагола *marcher* који је сам по себи ателичан, предикат marcher *jusqu'à la rivière* је теличан, будући да њиме означену радњу ограничава одредба *jusqu'à la rivière*. Ове чињенице указују делом и на синтаксичку природу теличности у неким језицима, као што су енглески или француски (в. Веркаул 1993, Новаков 2006, Станојевић и Ашић 2008б).

[12] А то су, као што смо већ рекли, аорист и сложена глаголска времена у француском.

[13] Подвукао аутор.

У следећем одељку овог рада покушаћемо да одговоримо на питање има ли основа говорити о теличности (односно ателичности) као засебној категорији у српском, независној од перфективности (односно имперфективности).

3.1. Теличности и ателичност као независне категорије у српском

Да би се дао одговор на питање какав је категоријални статус теличности и ателичности у српском, неопходно је поседовати тест којим се недвосмислено могу идентификовати телични и ателични предикати. Другим речима, неопходно је утврдити да ли радња има себи инхерентан, тј. природан завршетак или не. Аналогно тестовима за идентификовање теличности, који се помињу у општелингвистичкој литератури (Хинрикс 1985**;** Боријо и др. 2004), у српском би се могао користити еквивалент француских израза за трајање *en deux heures* (за два сата) и *pendant deux heures* (два сата). Одредбе за теличност у српском биле би оне увдене предлогом *за* (као у примеру 7) будући да оне подразумевају радње са интринсичним ограничењем, док би одредбе за детектовање ателичних предиката биле оне уведене одредбама *(током) два сата*, које означавају фактичко трајање радње, не подразумевајући при томе инхерентну ограниченост ове последње (в. 8).[14]

7) Спремио је испит *за три дана*. (*Спремио је испит три дана).
8) Спремао је испит *три дана*. (*Спремао је испит за три дана).

Дакле, *спремити испит* је теличан, а *спремати испит* је ателичан предикат. Теличност и перфективност, односно ателичност и имперфективност у овим примерима се слажу. У неким случајевима одредбама типа *за два сата* означава се припремна фаза која претходи кулминацији, тј. моменту после којег се радња може сматрати завршеном. Такав је, рецимо, глагол *наћи* у примеру: *Нашао је кључ за пет минута* (= пет минута му је требало да нађе кључ).

Вратимо се сада питању односа између теличности и перфективности у српском. Да бисмо доказали да теличност односно ателичност нису само семантички корелати перфективности односно имперфективности, него засебна категорија, довољно је доказати бар једну од следеће две ствари: 1. Да постоје ателичне ситуације које се могу означити перфективним глаголима, или 2. Да постоје теличне ситуације које се могу означити имперфективним глаголима. Иако у највећем броју случајева перфективност имплицира теличност, то није увек случај. Тако, у примеру 9) перфективни глагол *преседети* не може се комбиновати са одредбама типа *за два сата* које сигнализују теличност. С друге стране, са перфективним глаголом *препливати* овај тип одредби једино је могућ, као у примеру 10):

9) Преседео је код куће *две године*, без посла. (*за две године)
10) Препливао је језеро *за десет минута*. (*десет минута)

[14] Одредбе којима тестирамо теличност-ателичност предиката стављамо у *италик* у примерима који следе.

Дакле, перфективни глаголи добијени префиксацијом полазећи од имперфективног глагола *седети* нису сви аутоматски телични. Ево још неколико примера перфективних ателичних глагола из нашег корпуса:

11) Прележао је *цело јутро* у кревету.
12) Поседела сам код бабе Дане *два сата*.
13) Заостао је *десет минута* за осталима.
14) Преживео је *три недеље* без хране.
15) Остао је у банци *двадесет минута*.
16) Задржао се на састанку *више од два сата*.

Интересантно је приметити да се већина наведених глагола може уврстити, према Груборовој класификацији, у тзв. стативно-перфективне глаголе (Грубор 1953: 105), који се разликују од тзв. развојно-перфективних глагола по томе што „... указују на окончање временског тока у коме траје одређено стање“ (нпр. *прележао је целу ноћ* ; *поседео је пола сата* ; *остао је цео дан у* кревету).[15] За разлику од стативних перфективних, тзв. развојни перфективни глаголи (нпр. *саградити кућу, прочитати књигу*), комбинују се искључиво са одредбама типа *за два сата, за два дана.*[16] Ова се синтаксичка разлика између два типа перфективних глагола сада лако може објаснити ако се претпостави да стативни перфективни, за разлику од развојних перфективних глагола, нису телични него ателични.[17]

Све у свему, можемо констатовати да поред перфективних глагола који означавају теличне, има и оних који означавају ателичне ситуације. Према

---

[15] Грубор је у својој студији о аспекту, која до дан данас представља једину исцрпнију аспектолошку студију код нас, све глаголе дели према семантичком критеријуму на тзв. развојне (еволутивне) и стативне (тј. глаголе стања), а затим глаголе обе ове групе разврстава према глаголском виду на перфективне и имперфективне. Тако се добија подела на четири групе глагола. То су: а) развојни перфективни, који показују пуну извршеност целе радње или одређеног њеног дела (*сестра је оплела чарапу, пола чарапе; брат је узорао поктућницу*), б) развојни имперфективни који означавају да је развој, тј. вршење радње у току (*сестра плете чарапу; сестра је плела чарапу; људи иду у сајам*), в) стативни перфективни који указују на окончање временског тока у коме траје одређено стање (*прележао је целу ноћ; поседео је пола сата*) и г) стативни имперфективни који показују у ком стању се субјекат налази, „а стадија и развитка нема осим временскога“ (нпр. *пас лежи; пас је лежао* – Грубор 1953: 101).

[16] Нико, укључујући и Вуковића који се и сам дуго бавио темпоралним и аспектуалним темама, није схватио домашај Груборових тестова са одредбама типа *за два сата* и *два сата* (Вуковић 1967: 333–334). Чак ни чињеница што се путем ових тестова, као објективног лингвистичког критеријума, доказује умесност поделе на две групе перфективних глагола у српском, није била довољна да заинтригира Вуковића, као ни потоње истраживаче, а што је парадоксално ни у време када су у англосаксонској литератури већ уведене категорије теличности и ателичности, за које се као незаобилазан користи управо тест комбиновања глагола са одредбама типа *in two hours* (*за два сата*) и *for two hours* ((*током*) *два сата*).

[17] У основи Груберове поделе на две врсте перфективних глагола налази се, наиме, интуиција да се једнима означава инхерентан, а другима фактички крај радње. Наиме, никакво глаголу инхерентно ограничење не спречава нас да, ако лежимо на кревету, седимо у фотељи или се налазимо на мору, на истом месту останемо колико хоћемо или колико можемо, као и да такве ситуације опишемо исказима: *Прележао је цело јутро; Преседео је испред телевизора три сата; Остао је на мору два месеца*. Дакле, глаголи *прележатаи, преседети* и *остати*, иако перфективни, не имплицирају инхерентно ограничење собом описаних радњи. За разлику од њих, тзв. развојно-перфективни глаголи (нпр. *саградити* кућу), имају природан, себи инхерентан завршетак у том смислу да кућу коју смо већ саградили не можемо даље наставити да градимо.

томе, теличност се не може изводити из перфективности, без обзира што у највећем броју случајева теличност и перфективност коегзистирају у истој глаголској форми.

Као што има перфективних глагола који означавају ателичне радње, исто тако има и имперфективних глагола који означавају теличне радње. Упоредимо, у том смислу, пример 17) са примером 18):

17) Живео је у Паризу *две године* / * *за две године*.
18) Ту раздаљину је прелазио *за мање од два минута.* / **мање од два минута*.

Имперфективни глагол *живети* може се комбиновати само са одредбама за ателичност, као у примеру 17), а глагол *прелазити*, који је такође имперфективан, са одредбама за теличност, као у примеру 18).

Има глагола који могу описивати како теличне, тако и ателичне ситуације. Такав је глагол *излазити* у следећим примерима:

19) Излазио је *два минута*. (тј. 2 минута је трајало излажење)
20) Излазио је *за два минута*. (тј. обично му је требало 2 минута да изађе)

Пример 19) не имплицира да је радња и извршена, тј. да је дотична особа изашла, без обзира што је употребљена одредба *два минута* која ограничава трајање радње. Наиме, радња после два минута није нужно и завршена: *Чекали смо га у приземљу, а он је излазио већ два минута*. Пример 20) имплицира да је сваку радњу, из скупа радњи које су се понављале, субјекат извршио, тј. довео до краја.

Интересантно је приметити да ателичност у примеру 19) одговара дуративној интерпретацији имперфективног глагола *излазити*, а теличност у примеру 20) итеративној интерпретацији истог глагола. То, свакако, не значи да итеративност имплицира теличност, тј. да је свака итеративна радња телична. Наиме, у примерима 21) и 22) глагол *излазити* има итеративно значење, али се не може комбиновати са одредбама за теличност типа „за x времена“. Њиме описана радња у оба примера је ателична.

21) Тај часопис је излазио *две године*. / **за две године*.
22) Излазио је на то место *две године*. / **за две године*.

Сада је јасно да теличност и ателичност нису семантички корелати перфективности, односно имперфективности, без обзира на то што у српском језику перфективност и теличност, односно имперфективност и ателичност генерално коегзистирају. Показали смо и да теличност не имплицира перфективност, као и да ателичност не имплицира имперфективност (будући да има перфективних глагола који су ателични). Самим тим може се рећи да су теличност и ателичност категорије независне од перфективности, односно имперфективности.

4. Улога теличности и ателичнсти у описивању лингвистичких факата

Као што смо видели, категорија (а)теличности објашњава одређене синтаксичке принуде у српском, пре свега оне које се тичу комбиновања глагола са адвербијалним изразима за трајање. Сада имамо и критеријум по којем се категоријално разнородни изрази типа *два сата, дуго, цео дан* могу сврстати у исту синтаксичку класу, за разлику од оних које уводи предлог *за* (типа *за два сата*). То нису, дакле, ни перфективност ни импефективност него теличност и ателичност глагола са којима се ови изрази могу комбиновати.

Теличност и ателичност су оно што би могло објаснити и два типа употреба прилога *брзо*, које налазимо у примерима: *Брзо је трчао* (уз ателичан глагол) и *Брзо је дотрчао* (уз теличан глагол). Једино уз теличне глаголе прилог *брзо* значи 'за кратко време', док уз ателичне глаголе он означава начин вршења радње.

Нешто другачији домен примене категорије теличности у опису синтаксичких факата јесте могућност тумачења једног типа употреба имперфективних глагола, о којима је већ писано како из србистичке, тако и из контрастивне перспективе. Реч је о перфекту имперфективних глагола који може означити и свршену радњу чији је резултат дезактуализован, тј. поништен неком другом радњом, те није актуелан у моменту говора (Танасић 2009; Станојевић 2008; Станојевић и Ашић 2008а, 2010). У овом значењу имперфективни перфекат еквивалентан је, као што је то приметио Танасић, плусквамперфекту перфективних глагола (Танасић, 2009: 68), који означава радњу чији је резултат поништен, а самим тим неактуелан у моменту говора (*Био је отишао, али се у међувремену вратио*). Ово значење перфекта имперфективних глагола јавља се у контекстима у којима би се употребом перфективног перфекта могла изразити резултативност у садашњости. По нама, овакве употребе служе управо томе да се избегне резултативност у садашњости (уп. Станојевић и Ашић, 2010). У примеру 23) имперфективни перфекат значи да дотична особа (тј. Марија) више није ту. Одговарајући исказ у перфективном перфекту (*Дошла је Марија*) могао би значити управо супротно, тј. да је Марија и даље ту. Да би недвосмислено избегао ово друго значење говорник ће употребити имперфективни перфекат. Аналогно се могу анализирати и примери 24) и 25), који подразумевају да, иако је у моменту говора кофер затворен, а кошуља на свом месту, постоје индиције да је кофер неко отварао, односно да је кошуљу неко облачио.

23) Долазила је Марија.
24) Неко је отварао кофер.
25) Неко је облачио моју кошуљу.

Теличност је кључ за објашњење оваквих употреба перфекта имперфективних глагола. Наиме, ако претпоставимо да ови последњи могу бити немаркирани у погледу својства теличности, тј. да се, зависно од контекста, могу јавити као ателични[18] или као телични, онда се овакве употребе могу

[18] Нпр. *Отварао сам кофер кад је ушла у собу.*

објаснити активирањем њихове теличне компоненте, која је, по хипотези, једина у стању да имперфективном глаголу наметне инхерентно ограничење.

5. Ка редефинисању перфективности и имперфективности

Већ сама чињеница да категорија теличности (односно ателичности) омогућава да се опишу синтаксичке принуде неких предлошко-падешких, именичких и прилошких израза за трајање (нпр. *за два сата, два сата, цео дан, дуго*), указује на потребу да се ова категорија уведе у неке будуће синтаксичке описе српскога језика.[19] Сем тога, постојање перфективних глагола који су ателични указује на потребу да се перфективност и теличност не поистовећују. Наиме, пошто се теличност општелингвистички дефинише појмом ограничености глаголске радње (Веркаул 1972; Смит 1983; Тени 1994), то значи да би у дефинисању перфективности и имперфективности требало избегавати појам ограниченог, односно неограниченог трајања. Видели смо, наиме, на примеру Груборових стативних перфективних глагола да није перфективност, него теличност оно што радњу чини инхерентно ограниченом. Из претходно реченог произилази да перфективни глаголи могу означавати ограничено трајање само ако су телични. То, додуше, и јесте најчешће случај, али битно је нагласити да ништа у систему такво нешто не намеће.

Ако смо ограниченост радње приписали теличности, а неограниченост ателичности, како онда дефинисати перфективност, односно имперфективност? Која је улога перфективности код стативних перфективних (тј. ателичних) глагола типа *прележати, преседети, одспавати, остати, задржати се*? Покушаћемо најпре да одговоримо на ово последње питање. Перфективност поменутих глагола значи да се њима не може описати радња у току или на снази у неком референтном моменту. Другим речима, за разлику од глагола *лежати*, глагол *прележати* не допушта да се њиме означена радња представи у току у моменту интервенције неке друге радње. Наиме, док је могуће рећи *Лежао је два сата кад сам ушао*, исказ са одговарајућим ателичним перфективним глаголом није прихватљив: **Прележао је два сата кад сам ушао*. Ателични пефективни глаголи, за разлику од ателичних имперфективних глагола маркирају финални моменат собом означене радње, тако да тај моменат мора бити присутан у свести и говорника и саговорника при њиховој употреби. С друге стране, са ателичним имперфективним глаголима сваки тренутак интервала током којег је на снази њима означена радња може бити финалан, па се таква радња увек може пресећи неком другом, па чак и зауставити (нпр. *Лопов је бежао према шуми, кад га је полиција угледала и ухапсила*).[20] Маркирањем финалног момента радње представљене у трајању, што је својствено управо ателичним перфективним глаголима, радња се уст-

[19] Напомињемо да се у *Синтакси савременога српског језика* (Пипер и др. 2005: 802–812) теличност не третира као аспектуална, него као каузална категорија.

[20] То значи да финални моменат радње код ателичних имперфективних глагола има онтолошки исти статус као и остали моменти интервала током којег је радња на снази.

вари представља као недељива целина. То је, као што је запазио и сам Грубор (1953), карактеристично за све перфективне глаголе. Из претходно реченог произилази да не постоји конфликт између појмова ателичности и целине радње.[21] Представљање радње у целини могло би се, стога, узети као дефиниторно својство перфективности.

Перфективност би се сада могла (неформално) дефинисати као својство глагола да радњу представе као целину, а не као процес или стање на снази у неком моменту. Ова се дефиниција односи како на ателичне, тако и на теличне перфективне глаголе. Наше схватање аспекта ближе је Груборовом, по којем перфективни глаголи „кажу извршеност без обзира на икакав развитак“ (Грубор 1953: 111), него Стевановићевом по којем перфективни глаголи означавају „процесе ограниченог трајања“ (Стевановић 1979: 528). Већ смо, наиме, видели да је појмом ограничености радње боље дефинисати теличност него перфективност. Исто тако, наше поимање перфективности не имплицира ни појам свршености у оном смислу у којем је Белић перфективне глаголе дефинисао као глаголе који „означавају свршени тренутак радње“ (Стевановић 1979: 532). Дефиниција коју ми предлажемо у складу је са интуицијом да пефективни глаголи нису само тренутни (нпр. *умрети, сломити, разбити, дотаћи, лупнути* и сл.), него могу бити и дуративни, тј. могу подразумевати и одређено трајање (нпр. *прочитати, саградити, појести* и сл.)[22]. Што се тиче Стевановићевих глагола тзв. почетно–свршеног лика (нпр. *запевати, залајати*) они такође описују целину радње, само што целина овде значи почетну фазу неке друге радње (*запевати* описује почетак радње *певати*, док *залајати* означава почетак радње *лајати* итд.). Са овим је у складу и Вуковићево становиште по којем целина у случају перфективних глагола „садржи или пуно трајање радње коју показује основа простог трајног глагола, или је њен део дат као издвојена целина, или је сва радња дата у једном моменту“ (Вуковић 1967: 346).

Импрефективност би се сада могла дефинисати као својство глагола да радњу представи као процес или стање на снази у неком временском моменту. Тако је, у примеру *Писао сам кад зазвони телефон*, радња ’писати’ на снази у моменту када се одиграла радња ’зазвонити’.

Ако радњу означену имперфективним глаголом ограничимо неком одредбом за ателичност, не губи се у потпуности представа радње у току, него се акценат пребацује на количину, тј. на трајање радње (в. 26 и 27). Са перфективним глаголима радња се увек представља као завршена целина (в. 28 и 29).

26) Данас сам пливао петнаест минута без прекида.
27) Спавао је од три до пет.
28) Препливао је језеро.
29) Одспавао сам пола сата.

---

[21] Ателичним радњама ограничење се може наметнути само споља, било из неког разлога објективне, физичке природе (нпр. *Прележао је цело после подне, јер је имао температуру*), било да је субјекат сам одлучио да такву радњу у једном моменту оконча (*Остао сам пуних сат времена, али пошто је било јако досадно, вратио сам се кући*).

[22] *Прочитати књигу* не означава само финални тренутак извршења, него и трајање радње.

Итеративна интерпретација имперфективних глагола није у супротности са представом радње у току у неком моменту (интервалу) прошлости:

30) Скакао је од радости, јер је положио испит.
31) Обарао је противнике једног по једног.

И у једном и у другом примеру (30 и 31) понављање радње заузима интервал који се не представља као завршена целина. Хабитуалне интерпретације (као у примерима 32 и 33) одговарају интерпретацији типа стање на снази у неком временском интервалу у прошлости.

32) У то време је ишао пешке на посао.
33) На студијама је полагао испите као од шале.

6. Закључак

Ограниченост (односно неограниченост) радње не третирамо као семантичку компоненту перфективних (тј. имперфективних) глагола у српском, него као дефиниторно својство теличности, односно ателичности глаголске радње. Теличне су инхерентно ограничене, а ателичне инхерентно неограничене радње. Иако перфективни глаголи најчешће означавају теличне, а имперфективни ателичне радње, постојање теличних а имперфективних и ателичних а перфективних глагола, сигнализује да су теличности и ателичност независне категорије. Следећа табела указује на различите могућности комбиновања лексичког и граматичког аспекта. Из ње се види да нису сви перфективни глаголи телични, као што нису ни сви имперфективни глаголи ателични, као и то да перфективни глаголи могу бити и неограниченог трајања.

ТАБЕЛА 1.

	перфективност	имперфективност
Теличност (инхерентна ограниченост)	*Прочитати, препливати, купити, запевати ...*	*Прелазити, прeваљивати (неку раздаљину), долазити*
Ателичност (инхерентна неограниченост)	*Остати, задржати се, преседети, одспавати ...*	*Пливати, трчати, спавати*

Значење целовитости радње, али не и процеса у трајању, одлика је перфективних глагола, док је значење процеса у трајању у неком временском моменту својство имперфективних глагола.

За разлику од српског, у француском су граматички и лексички аспекат формално раздвојени. Перфективност, односно имперфективност у овом језику енкодирају се путем глаголских времена, док је значење теличности,

односно ателичности садржано у глаголској основи, при чему се у неким случајевима мора узети у обзир и тип глаголске допуне.

ЛИТЕРАТУРА

Бах 1981: E. Bach, On Time, Tense and Aspect: An Essay in English Metaphysics, in: P. Cole (ed.) Radical Pragmatics, New York: Academic Press.

Белић 2000: А. Белић, Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику, *Изабрана дела Александра Белића: О различитим питањима савременог језика*, том 13, приређивач Даринка Гортан-Премк, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Биник 1991: R. Binnick, *Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect*, New York – Oxford, Oxford University Press.

Боријо и др. 2004: A. Borillo, M. Bras, A. Le Draoulec, A. Molendijk, H. De Swart, H. Verkuyl, Co Vet, C. Vetters et L. Vieu, *Tense and aspect. Handbook of French Semantics*, ed. by Henriette De Swart and Francis Corblin,. Stanford: CSLI Publications; 233–350.

Веркаул 1972: H. Verkuyl, *On the Compositional Nature of the Aspects*. Dordrecht: Reidel.

Веркаул 1993: H. Verkuyl, *A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure*, Cambridge University Press, Cambridge.

Вет 1980: Co Vet, *Temps, aspects et adverbes de temps en français contemporain*, Genève: Droz.

Вуковић 1967: Ј. Вуковић, *Синтакса глагола*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево.

Герej 1957: H. B. Garay, Verbal aspect in French, *Language* 33, pp. 91–110.

Грубор 1953: Ђ. Грубор, *Аспектна значења*, Југословенска академија знаности и умјетности, Загреб.

Дал 1985: Ö. Dahl, *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell, Oxford – New York.

Деклерк 1991: R. Declerck, *Tense in English*, London and New York, Routledge.

Дипрајтер 2007: I. Depraetere, (A)telicity and intentionality, *Linguistics*, Vol. 45, Issue 2, pp. 243–269.

Комри 1976: B. Comrie: *Aspect, An introduction to study of verbal aspect and related problems*, Cambridge University press.

Комри 2004: B. Comrie: *Tense*, Cambridge University press.

Лајонс 1977: J. Lyons, *Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge, England.

Новаков 2006: P. Novakov Types of Verb Situations in English and in Serbian, *Romanian Journal of English Studies 3*, Editura Universitatii de Vest: Timisoara, pp. 143–149.

Пипер и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста речени-*

ца, у редакцији Милке Ивић, Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад, Матица српска, стр. 345–475.

Сварт 2007: H. de Swart, A cross-linguistic discourse analysis of the perfect, *Journal of pragmatics*, 39(12), 2273–2307.

Смит 1983: C. Smith, *A theory of aspectual choice*, Language 59, pp. 479–501.

Смит 1991: C. Smith, C. *The parameter of aspect*. Dordrecht: Kluwer.

Станојчић, Поповић 1992: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд и Завод за издавање уџбеника Нови Сад.

Станојевић 2008: В. Станојевић, Неке последице различитог енкодирања имперфективности у природним језицима: случај имперфективног перфекта у српском и имперфекта у француском, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, МСЦ, Београд, 99–111.

Станојевић, Ашић 2006: V. Stanojević, T. Ašić, L'aspect lexical, morphologique et grammatical – le jeu des perles de sens, *Primenjena lingvistika 7*, Beograd – Novi Sad, 98–109.

Станојевић, Ашић 2008а: В. Станојевић, Т. Ашић, Могу ли несвршене форме означавати свршеност? Случај српског несвршеног перфекта и француског имперфекта, *Српски језик у (кон)тексту*, Крагујевац, 207–219.

Станојевић, Ашић 2008б: В. Станојевић, Т. Ашић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, ФИЛУМ, Крагујевац.

Станојевић, Ашић 2010: V. Stanojević & T. Ašić, L'aspect imperfectif en français et en serbe, *Interpréter les temps verbaux*, eds. Nelly Flaux, Dejan Stošić, Co Vet, Peter Lang, Frankfurt, 107–129.

Стевановић 1979: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Синтакса, Београд, Научна књига.

Танасић 2005: С. Танасић, Синтакса глагола, у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, у редакцији Милке Ивић, Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад, Матица српска, стр. 345–475.

Танасић 2009: С. Танасић, *Синтаксичке теме*, Београдска књига, Београд.

Тени 1994: C. Tenny, *Aspectual roles and the syntax-semantics interface*, Dordrecht: Kluwer.

Хинрикс 1985: E. Hinrichs *A compositional semantics for aktionsarten and NP reference*-. Ph.D. dissertation: Ohio State University.

Veran Stanojević

PERFECTIVITY AND TELICITY IN SERBIAN IN COMPARAISON WITH THE SITUATION IN FRENCH

(Summary)

In this paper we examine the relationship between the perfective (or imperfective) aspect and the telicity (or atelicity) of the action denoted by predicate in Serbian and in French. In French these are two independent categories, since the grammatical aspect is encoded by the inflection, whereas the (a)telicity is expressed by the verbal base. In this work we show that in Serbian the telicity and the atelicity constitute an aspectual category independent of the grammatical aspect. Moreover, we show the applicability of the telicity / atelicity distinction to the description of the syntactic facts of Serbian and re-examine the existing definitions of the perfective and imperfective aspect.

Key words: verbal aspect, perfectivity, imperfectivity, telicity, atelicity.

811.163.41'367
811.163.41'37

Миливој Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРИНЦИПИ СИНТАКСИЧКЕ КОРЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТИ *ОСИМ*-СТРУКТУРА У СРПСКОМЕ ЈЕЗИКУ

Основни задатак овога рада** јесте утврђивање кореференцијалног домена *осим*-структура у српском језику, при чему је од посебне класификационе важности идентификовање граматичких образаца у којима се ове структуре појављују, а потом и критеријума за диференцирање значења изузимања и додавања, која су део семантичког потенцијала предлога *осим*. У раду се анализирају само конструкције и структуре чији је саставни елемент предлог *осим*, управо због различитих образаца граматикализације у којима се појављује, те због своје енантиосемичности. Начелно се могу уочити три модела осим-структура: рекцијски (у конструкцији *осим* + генитив), аналитички (*осим* + прилог / прилошка реченица / (предлошко-)падежна конструкција) и реченични са везником *осим што*.

Кључне речи: синтакса, семантика, кореференцијалност, ексцептивност, комитативност, предлог осим.

1. Синтаксичка и семантичка кореференцијалност[1] се заснивају на истом типу концептуалне везе међу, по правилу, различито, лексички и/или граматички, формализованим синтагматским структурама, а то је истоветна референција – синтаксичка и/или семантичка (Фоконије 1974: 7). Док истоветна семантичка референција, или кореференција, подразумева способност различитих синтагматских јединица да упуте на исти референт (Клајн 1985: 42), пре свега изванјезички, као на један семантички концепт (*Ана$_i$ је себе$_i$ представила у најбољем светлу*), истоветна синтаксичка референција претпоставља постојање једног синтаксичког коцепта, односно једне, најчешће базичне[2] синтаксичке јединице или фунције која стоји у основи ре-

* malanovic@ptt.rs.

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Премда сасвим арбитрарно, под кореференцијалношћу подразумевамо коцепт, појаву, те способност и особину језичког знака, док испољавање те способности називамо кореференцијом.

[2] Под базичним или интерпретативним структурама или нивоом, полазећи од схватања утемељена на генеративној граматици, мислимо на из нереченичних развијене реченичне, тј. пре-

ференцијалног домена двеју синтагматских, односно синтаксичких јединица (Васић 1998: 78).

У основи синтаксичке кореференцијалности, сагледавши је из перспективе генерисања реченице, стоји, дакле, двопропозициона или двореченична структура (Спејд 1999: 63), заснована, пре свега, на понављању истоветно лексикализованих предиката (*Поред моих родитеља, на Тасос су отпутовали и моји кумови*), или на понављању неког од његових аргумената (*Осим што добро [он$_i$] учи, он$_i$ игра добро и фудбал*), што је особеност и експептивних структура. Управо понављање истоветно лексикализованих базичних предиката отвара пут за сажимање дворечениčног у једнопредикатски површински модел ([Моји родитељи су отпутовали на Тасос и моји кумови су отпутовали на Тасос →] *Поред моих родитеља, на Тасос су отпутовали и моји кумови*), што није случај са оним дворечениčним моделима са различито лексикализованим предикатима.[3]

Дакле, специфичност синтаксичке кореференције, као, уосталом, и семантичке, јесте да се она остварује понајпре међу синтагматски различито формализованим језичким јединицама, лексички и граматички (*Поред прозе, он пише и поезију*), премда то није неопходан услов (*Осим у јануару, попуст ће важити и следећег месеца*), посебно ако се успоставља међу периферним глаголским аргументима, што поткрепљује став да се у кореферентном односу налазе у првом реду синтаксичке функције и њима изражена значења, а не и њихови граматикализациони обрасци. Премда је немогуће искључити потребу за сажетијим или економичнијим изражавањем, у основи синтаксичке кореференцијалности стоји прагматички и комуникативно мотивисана потреба говорника да са информативног стајалишта вреднује појединачне делове исказа, пре свега са аспекта претпостављене познатости или непознатости саговорнику, или са аспекта њихове релевантности, тј. важности (Васић 1998: 79–80).

1.1. У најопштијем смислу под *осим*-структурама, као најтипичнијим језичким изразом експептивности,[4] подразумевамо предлошко-падежне конструкције типа *осим* + генитив, нпр. *Осим ње, нико више није дошао на време*, затим, прилоге, прилошке синтагме, прилошке реченице и сл. уз предлог *осим*, нпр. *Никада не носим кишни мантил, осим зими / у јесен / кад пада киша*, и зависне експептивне реченице уведене везником *осим што*, нпр. *Осим што учи, не ради више ништа*.

Како се може запазити на основу увида у лексикографску и граматичку обраду (РМС 4; РЈАЗУ 9; Стевановић 31979; Фелешко 1995; Ковачевић 1998; Антонић 2005), облик *осим* нема истоветан или јединствен морфолошки статус, с једне стране, док, с друге, он у себи обједињава два енантиосемична

дикатске структуре.

[3] К. Фелешко наводи да се конструкција *осим* + генитив јавља трансформом реченице "спојене паратактички и опозитно са другом реченицом, са којом има заједнички предикат (лексички идентичан)" (Фелешко 1995: 147).

[4] Због тога се у овом раду и ограничавамо само на конструкције и структуре које конституише предлог *осим* и од њега изведени зависни везници *осим што*, *осим ако*, *осим кад* и сл.

значења[5] – значење изузимања, или ексцептивности, и значење додавања, или комитативности. Тако се у РМС облик *осим* морфолошки најпре одређује као предлог, и то за изузимање или издвајање, док се одмах затим наводи да се њиме шта „надодаје", чиме стоји у синонимичном односу са предлозима *поред* и *уз* (РМС 4: 208), што и М. Стевановић налази наводећи да служи „за означавање придруживања другоме чему" (Стевановић [3]1979: 287). Осим тога, у РЈАЗУ и РМС се за овај облик наводи и да се јавља у прилошкој служби (РЈАЗУ 9: 195; РМС 4: 208), што и М. Стевановић тврди (Стевановић [3]1979: 288), при чему се и тада појављује о оба наведена значења – значењу изузимања или издвајања и значењу додавања (Где је хармонија, осим у љубави? *Дуч.* РМС 4: 208), једино што тада не гради рекцијску конструкцију. Овоме низу спорних интерпретација треба додати и ону по којој је предлог осим употребљен у функцији партикуле (Станојчић / Поповић / Мићић 1989: 344). Сасвим супротно, али утемељено и оправдано, М. Ковачевић наводи да си у потоњим примерима *осим* јавља у функцији предлога где има „улогу какву имају предлози у аналитичкој деклинацији" (Ковачевић 1998: 213), док К. Фелешко, обрађујући генитивне синтагме са предлозима *осим* и *сем*, и не разматра другу употребу осим предлошке (Фелешко 1995: 147).

Полазећи од значења, у РМС и РЈАЗУ се посебно издвајају значења изузимања и додавања (РМС 4: 208; РЈАЗУ 9: 195), која нису остала незабележена ни у студијама посвећеним генитивним синтагмама (Стевановић [3]1979: 287; Фелешко 1995: 147, 148; Антонић 2005: 172−174) и ексцептивним реченицама (Ковачевић 1998: 301−302), али је изван пажње остало прецизирање критеријума на основу којих се она диференцирају и граматикализују у нашем језику.

Премда је у актуелним студијама, у свету али и код нас, било речи о концепту синтаксичке кореференцијалности, намера нам је да кроз један њен вид идентификујемо најважнија синтаксичка, прагматосемантичка и комуникативна правила у генерисању реченице, и то ексцептивне реченице, тачније реченице са ексцептивном конструкцијом.

1.2. Имајући у виду резултате досадашњих истраживања, неопходно је најпре утврдити да ли је могуће енантиосемична значења изузимања и додавања подвести под један семантички концепт, те, даље, установити јасне принципе њиховог диференецирања и граматикализације. С тим у вези неопходно је проверити да ли се и под којим условима ова значења појављују код свих граматичких типова *осим*-структура. С друге стране, полазећи од концепта синтаксичке кореференцијалности, намера нам је да укажемо да у кореферентном односу стоје у првом реду функције и њима изражена значења, а да је форма само средство за идентификацију кореферентног домена *осим*-структура, при чему нам у томе од велике помоћи могу бити њихов састав и интерна организација, што се може довести у везу са два основна принципа њиховога генерисања, а то су трансформација и редукција.

---

[5] О енантиосемији у нашем језику детаљно говори М. Шипка, наводећи као пример глагол *позајмити* и сл. (Шипка 2002: 152).

2. Оно што се, посебно на основу лексикографске обраде (РМС 4: 208; РЈАЗУ 9: 195), може уочити јесте да се тек значења изузимања и додавања налазе у односу непосрдне супротности, што није случај и са значењем издвајања. Наиме, док се изузимање спроводи на основу какве супротности или супротстављености међу појмовима, а додавање на основу истоветности или сличности међу њима, дотле се издвајање може поставити као својеврсни хипероним према ова два концепта, а то подразумева да се какав појам из групе истоврсних појмова може издвојити на основу какве сличности или, пак, разлике у односу на остале чланове каквог стварног или замишљеног скупа, колектива или заједнице, који су неретко именовани универзалним квантификаторима *други, нико, сви, остали* и сл.[6] (Фелешко 1995: 147). Стога се може рећи да је основна семантичка компонента *осим*-структура управо значење издвајања, које се надаље може спецификовати или као изузимање (ексцептивност) или као додавање (комитативност). На овакав нас закључак наводи чињеница да се ова два у основи супротстављена значења остварују тек на контекстуалном нивоу, те да су заправо нерашчлањива у границама саме *осим*-структуре: *Осим ње, нико више није положио : Осим њега, и остали су положили*. И још нешто. Издвајање једног елемента из скупа истоврсних служи како би се управо на информативном плану истакло оно што се саопштава изван саме *осим*-структуре, што потврђује и распоред реченичног фокуса.

2.1. Сагледана понаособ, значења изузимања и додавања не везују се за исти синтаксички концепт, а основна разлика међу њима јесте реализација и распоред базичне граматичке негације. Како је већ наглашено, у основи сваког модела са осим-структурама налази се двопропозициона или дворечена конфигурација, заснована на понављању предиката и/или понављању његових аргумената. Значење изузимања заснива се на укидању једне од напоредних радњи (евентуално неке њене развојне компоненте), док се значење додавања управо на напоредности радњи и заснива, при чему се напоредност може схватити или као понављање исте радње, али са различитим учесницима, или као учешће истога учесника у различитим радњама (*Осим њега, и други чланови комисије то знају; Осим што кречи, он и лепи тапете*).

Даље, укидање једне од напоредних радње формализује се увођењем негације, која на синтагматском плану може бити лексички или граматички означена (Ковачевић 1996: 111−112),[7] а базично искључиво граматички, и то у виду асиметрије у распореду негације, што је типично за значење издвајања (*Осим њега, остали су дошли; Осим ње, нико више није дошао*).[8] С друге стране, значење додавања подразумева или симетричан распоред негације међу

[6] В. Станојевић проверава да ли се овим структурама модификује рестрикција универзалног квантификатора у позицији левог аргумента ексцептивне речи или цео леви аргумент (Станојевић 2003: 478).

[7] Реализација лексичке негације везује се за префикс *ни-* у склопу заменица *ниједан*, *нико*, *никакав* и сл., док су *не* и *ни* и граматички негатори (Ковачевић 1996: 113).

[8] Под асиметријом подразумевамо да само једна пропозиција или базична реченица има негирани предикат, док је у случају симетрије могућ или изостанак негације или негираност оба предиката.

корелативним пропозицијама или њен потпуни изостанак (*Осим ње, ни он није завршио домаћи; Осим њега, и она је завршила домаћи*).

На основу ових неколико напомена, сасвим је јасно да се у анализи и диференцирању осим-структура мора поћи од структуре базичног реченичног модела, а посебно у случају када је *осим*-структура формализована као предлошко-падежна конструкција *осим* + генитив. Овај вид синтаксичке и семантичке реконструкције омогућује прецизнију конкретизацију значења саме осим-структуре, али и потврђује да су генерисане из одговарајућих пропозиционих или реченичних садржаја.

2.2. Наведене структуре стоје у односу синтаксичке кореференцијалности са саодносним реченичним конституентима, централним или периферним, или читавим реченицама, што се, изузев *осим што*-реченицом, може представити и напоредним реченицама, саставним или супротним (Фелешко 1995: 147). На тај начин уочавамо да, и када се синтаксичка кореференција успоставља међу различито формализованим синтаксичким јединицама, оне на базичном нивоу бивају хомоморфно и хомофункционално репрезентоване. Овај вид синтагматске асиметрије образаца језичке формализације омогућује нам рашчлањавање појединачних делова исказа с обзиром на критеријум познатости / непознатости садржаја саопштења. Осим тога, док је, међу члановима у кореферентној вези, управна јединица увек у типичној форми за дату синтаксичку јединицу (нпр. граматички субјекат је у номинативу, директни објекат у слободном акузативу и сл.), њен сателит то не мора бити, те када је у нетипичном формализационом обрасцу, то утире пут његовој семантичкој поливалентности.[9]

2.3. Полазећи од различитих структурних образаца, *осим*-структуре можемо разврстати у три типа, где у први сврставамо рекцијску конструкцију *осим* + генитив, у други, у основи редуковану ексцептивну *осим што*-реченицу, аналитичку структуру *осим* + прилог / прилошка реченица / (предлошко-)падежна конструкција и сл., и у трећи зависну ексцептивну реченицу уведену везником *осим што*, као својеврсни синтаксички прототип.

3. Специфичност рекцијске конструкције *осим* + генитив[10] јесте то што она обезбеђује успостављање синтаксичке кореференције у првом реду са централним члановима реченице, и то граматичким субјектом и директним објектом,[11] што додатно потврђује исправност издвајања ових двеју синтаксичких функција у односу на остале с обзиром на критеријум централности / маргиналности.

---

[9] Захваљујући томе се *осим*-структуре јављају и у значењу изузимања, или ексцептивности (*Осим њега, никога више нисам видео*), и додавања, или комитативности (*Осим ње, и други су дошли*), при чему, као што видимо, истом формом идентификују и агенс и пацијенс.

[10] У овом се обрасцу, са истим значењем, појављују и предлози *изузев*, *поред*, *сем*, *уз* и сл.

[11] И И. Антонић наводи да се „слободни генитив уз ексцептив може појавити, и по правилу се појављује, као супституент номинатива у функцији субјекта и акузатива у функцији објекта“ (Антонић 2005: 173).

Везир се одмах повукао у свој шатор и осим најближих и најоданијих није пуштао никога к себи. (ИА, Т); Осим њих ту су били долачки жупник фра-Иво Јанковић и млади викар гучегорског манастира фра-Јулијан Паш. (ИА, Т)[12]

Са којом од ове две синтаксичке јединице стоји у кореференцији не зависи од саме осим-структуре, већ од реченичног фокуса.[13] Ако упоредимо примере *Осим Ане, нико више није дошао* и *Осим Ане, никог више нисам видо* можемо уочити да је у првом примеру субјекат фокализован, док је у другом то директни објекат.[14] Из тога се може извући сасвим сигуран закључак да је у првом примеру именица у генитиву у осим-структури непосредни лексичко-граматички експонент базичног граматичког субјекта (те је косубјекат), а у другом базичног директног објекта (те је реч о кообјекту), што одговарајуће трансформације потврђују:

Осим што је Ана дошла, нико више није дошао. [← Ана је дошла, и нико више није]

Осим што сам Ану видео, никог више нисам видео. [← Видео сам Ану, и никога више нисам]

Ова кореферентна конструкција стоји у трансформационој вези са ексцептивном *осим што*-реченицом и, још даље, напоредном саставном или супротном реченицом (Фелешко 1995: 147; Васић 1998: 79). Овај трансформациони поступак се заснива на два корака: (а) формалнограматичкој и функционалној транспозицији косубјекта или кообјекта; и (б) увођењу испуштеног, а у основи репризираног предиката.

Као што видимо у претходним примерима, у истом се базичном синтаксичком обрасцу појављују синтагматски различито формализоване јединице, од којих оне у нетипичном обрасцу стичу статус сателита, тј. напоредних или побочних кореферентних синтаксема – косубјекта и кообјекта.

---

[12] С обзиром на то да смо примере преузели из Електронског корпуса српског језика Математичког факултета у Београду, наводимо само име аутора и назив дела: ББ, З: Боба Благојевић, *Све звери што су са тобом*; В: *Вива*; ВА, П: Владимир Арсенијевић, *Предатор*; ГБ, К: Григорије Божовић, *Косовске приче*; ДК, Б: Данило Киш, *Башта, пепео*; ДК, С: Данило Киш, *Складиште*; ДК, Ч: Данило Киш, *Час анатомије*: ЖТ, П: Жарко Требјешанин, *Представа о детету у српској култури*; ИА, Т: Иво Андрић, *Травничка хроника*; ИА, Ћ: Иво Андрић, *На Дрини Ћуприја*; Л-С, Т: Клод Леви-Строс, *Тужни тропи*; МП, С: Михаило Пупин, *Са пашњака до научењака*: МС, М: Милисав Савић, *Младићи из Рашке: приповетке*; МЦ, Д: Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*; МЦ, С2: Милош Црњански, *Сеобе*, друга књига; П: *Политика*; РК, О: Раде Кузмановић, *Одмор*; СБ, Ф: Светислав Басара, *Фама о бициклистима*; ФД, Х: Филип Давид, *Ходочасници неба и земље*.

[13] У функцији фокализатора или интензификатора најчешће се појављује партикула *и* уз афирмативни или *ни* уз негирани глагол, при чему и једна и друга имају појачајно значење (Ковачевић 1997: 7). Осим тога, можемо приметити да се квантификтори типа *нико*, *ниједан* и сл. појављују у 'правим' ексцептивним конструкцијама, док облици *други*, *остали* и сл. могу бити и у комитативним конструкцијама, што зависи од тога да ли је фокализатор реализован или није. Одсуство фокализатора наглашава супротстављеност чланова колектива (*Осим њих, остали / други су пристали на уцене*), док његово присуство упућује на истоветност са аспекта вршења (*Осим њега, и остали су стигли на време*) или невршења какве радње (*Осим ње, ни други нису дошли*).

[14] Ако су у управној структури реализовани (и лексички и граматички) и субјекат и директни објекат, присуство фокализатора је обавезно, при чему се и тада преко фокуса идентификује кореферентни домен *осим*-конструкције: *Осим Ане, и ја сам видео председника / Осим сира, ја једем и кајмак*.

Премда је термин коагенс сасвим одомаћен (Васић 1998; Алановић 2005), он је ипак недостатан у случају кореференције са субјектом пасивне реченице или субјектом медијалног глагола (*Осим Марка, и Биљана је ухапшена; Осим Биљане, и други су се разболели*).

3.1. Бележимо и ретка оступања од наведеног правила о успостављању кореференције само са субјектом и директним објектом, а то се односи на случајеве када се овом предлошко-падежном конструкцијом успоставља синтаксичка кореференција и са тзв. субјекатским генитивом у имперсоналној, најчешће егзистенцијалној реченици, или директним генитивним објектом.

> Осим поплава било је и других насртаја на мост и његову капију... (ИА, Ћ); Али нисам имао никаквих доказа, осим својих сумњи. (ББ, З)

Ова нам специфичност доказује да су наведене имперсоналне структуре високо граматикализоване и строго рематизоване, те изостанак граматичког и појава логичког субјекта у генитиву условљава обавезно преусмеравање домена синтаксичке кореференције *осим*-структуре.

3.2. С друге стране, уз предлог *осим* се могу појавити и номинатив и акузатив као кореференти субјекта и директног објекта (Ковачевић 1998: 210), што је одступање доста ретко у савременом језику. У овим случајевима, међутим, форму кореферента не предодређује предлог, већ испуштени глагол који допуњује – у функцији субјекта или директног објекта – при чему се у оба случаја да реконструисати редукована ексцептивна *осим што*-реченица.

> Не знам други одговор, осим онај спиритуални (П); Најбогатије неће никаква статистика ухватити, осим она коју буде водио МУП“, објашњава Богосављевић. (П)

3.3. Да ли је, међутим, реч о значењу изузимања или додавања, то зависи искључиво од остваренога распореда негације, пре свега оне базичне – изостанак или симетричан распоред типичан је за значење додавања, док је асиметричан распоред типичан за значење изузимања: *Осим Ане, други / остали су дошли* (изузимање: НЕ : ДА);[15] *Осим Ане, нико више није дошао* (изузимање: ДА : НЕ); *Осим Ане, ни други нису дошли* (додавање: НЕ: НЕ); *Осим Ане, и други су то научили*. (додавање: ДА: ДА).

4. Синтаксичку кореференцију успостављену са осталим реченичним члановима, односно функционално-семантичким јединицама (или синтаксемама), није могуће остварити помоћу рекцијске предлошко-падежне конструкције *осим* + генитив, већ аналитичком конструкцијом *осим* + прилог / прилошка реченица / (предлошко-)падежна конструкција и сл. Овај се структурни тип може сматрати и редукованим обликом *осим што*-реченице, у којој су изостали сви конституенти еквивалентни оним у управној реченици, што у крајњем доводи до свођења саме осим што-реченице на предлог *осим* (*Осим на њу, мислим и на тебе; Осим ујутро, вежбам и увече; Осим да радим, желим и да зарадим; Осим кад сам болестан, чај иначе не пијем*).

---

[15] Речцама ДА и НЕ обележавамо потврдност или одричност предиката, реализовану на синтагматском или само на базичном плану.

...али он ће са њим радити и разговарати о свему, осим о томе. (ИА, Т); Али су мајке ишле још дуго, обневиделе за све осим за сина кога одводе и не слушајући ништа друго до свој рођени плач. (ИА, Ћ); Ако верујеш у било шта осим у Бога, постајеш јеретик. (СБ,Ф); ...је ли кадгод твој побратим и кум поп Буњак и под Турцима сјео на друго мјесто осим покрај ојака с десне стране? (ГБ, К); А пошто фамилија Исаковича није била видела, никад, лава, осим на иконама у цркви, сваки је замишљао Кајзерлинга, према својој уобразиљи. (МЦ, С2); Није се хранио ничим другим осим речима бајалице. (ФД, Х); У соби је патос био од финијих дасака и шкрипао је сасвим тихо, као нове ципеле, осим на местима где је био простр ћилим и где су кораци сасвим замирали. (ДК, Б); Ускоро затим долазимо до једног малог црвеног воза који лети превози купаче, а у другој сезони, осим зими, хита у шуме, у поља, већ према својој ћуди и расположењу. (ДК, Б)

Будући да предлошко-падежна конструкција *осим* + генитив остварује кореферентну везу са централним реченичним члановима, остали реченични чланови, будући маргинални те формално маркирани, бивају интегрисани у осим-структуре без формалнограматичке и функционалне транспозиције, што резултује да се однос синтаксичке кореференције успоставља како међу истоветно формализованим јединицама – синтаксички или морфолошки (*Осим у Новом Саду, радио сам и Београду; Осим данас, радићемо и сутра*), тако и само међу истоветним функционално-семантичким јединицима (*Осим у Словенији, Горење има своје погоне и код нас*). Као што видимо, синтаксичка кореференција се и на синтагматском плану може успоставити међу хомоморфним јединицама, чиме се брише разлика у форми између управне јединице кореферентне везе и њеног сателита. Тако су коодјекти као корелативи индиректних објеката, коадвербијали, коатрибути и др. најчешће уведени понављањем или репризирањем структурног обрасца управне једнице (*Осим њему, и другима сам понудио пиће; Осим недељом, не радимо ни суботом; Осим са другим, носим и кошуље са кратким рукавима*). Ова одлика долази отуд што је дата *осим*-структура резултат брисања, пре свега предиката, уз граматички субјекат и директни објекат који остају изван кореферентног домена овог типа осим-структуре, што је непосредни ефекат редукције зависне ексцептивне *осим што*-реченице.[16] Редукција је, како је већ напоменуто, омогућена постојањем еквивалентних конституената у обема пропозицијама, што се на базичном, тј. нивоу развијених реченица остварује кроз њихову идентичну лексикализацију.

...немоћан да је сасвим пригуши а који се, ипак, не усуђује да убије, осим из потаје или из анонимности гомиле... (ДК, Ч) [← осим што се усуђује да убије из потаје...]; И у којој се још литератури, у којој се критици, осим у јеремићевској, може тим поводом написати једна оваква двосмислена и инфамна реченица... (ДК, Ч) [← осим што се може написати у јеремићевској...]

У наведеном типу структура управна јединица се, очито је, не издваја по типичности своје форме у односу на свој сателит, већ само по смештености у комуникативни фокус исказа. *Осим*-структуре, треба напоменути, никада

[16] О класификационим недоумицама у различитим студијама у погледу разграничења ових и ексклузивних реченица говори М. Ковачевић (Ковачевић 1998: 205–209), док начелно о проблему разграничења координације и субординације говори И. Прањковић (Прањковић 1980–1981).

нису информативно тежиште исказа, што подразумева да не интегришу реченични фокус.

Будући да није реч о рекцијској конструкцији, наведени тип *осим*-структура успоставља кореферентну везу и са логичким субјектом, агентивним допунама и сл.

Надам се да никоме осим мени ова подла комбинација није пала на памет. (П); Македонија заборавља да је, осим од Косова и Албаније, игнорисана од свих суседа на различит начин. (П)

4.1. Овај тип *осим*-структура интегрише и допунске реченице, допунске конструкције *да* + презент и неке прилошке реченице, најчешће условне и временске,[17] али и месне, што је, заправо, резултат синтаксичке контаминације.

Ја ништа не желим, осим да брзо прође све што дође. (МЦ, Д) [← осим што желим да брзо прође све]; Није памтио ништа осим да је заударала на друге војнике. (ВА, П) [← осим што је памтио да је заударала на друге војнике]; А сирота не зна да Божа дотле ни једну једину бомбу није развио, нити је бункеру пришао, осим када је већ освојен. (ББ, З) [← осим што му је пришао кад је већ освојен]; Ако си Јеврејин, ми ћемо те убити, осим уколико се даш покрстити. (ДК, С) [← осим што те нећемо убити уколико се даш покрстити]; …француски правник из шеснаестог века сматрао [је] да «нема тога што би се могло назвати суверенитетом осим где власт поступа у складу с природним правом и божанским законом. [← осим што би се то могло назвати тамо где власт поступа...] (П, од 08.04.'12)

До својеврсне синтаксичке контаминације долази након свођења *осим што*-реченице на предлог *осим*, чиме бива у непосредном контакту са њој подређеном реченицом. Укидање предиката *осим што*-реченице као и свих његових аргумената не би било могуће да она не представља, заправо, репризирану варијанту њој управне реченице (Фелешко 1995: 147), а једина разлика у односу на њу се односи на могућност реализације или изостанка негације.

Контаминираним ексцептивно-прилошким реченицама се уводи позната информација о томе под којим то још околностима, изузетним или регуларним, важи или не важи радња именована предикатом управне реченице, чиме стичу статус рестриктивне одредбе, при чему се реструкција тиче временских или месних параметара, те услова њене реализације.

4.1.1. Без обзира на неке формалне специфичности, оно што је инваријантно јесте да се и овим другим типом *осим*-структура изражавају и значење изузимања и значење додавања, што је, како је већ речено, регулисано распоредом негације. Укидање или симетричан распоред негације одлика је значења додавања, док је асиметричан распоред одлика изузимања.

[17] О принципима творбе сложених ексцептивних везника *осим што*, *осим да*, *осим ако*, *осим када* и сл. детаљно говори М. Ковачевић (Ковачевић 1998: 220). С друге стране, П. Мразовић наведене везнике сматра субјунктorима начинско-рестриктивних реченица (Мразовић / Вукадиновић 1990: 547).

...и био је стрпљив са њима. Осим, кад га обузме онај његов бес, кад ником ништа не прашта. (МЦ, С2) [← ОСИМ ШТО НИЈЕ БИО СТРПЉИВ КАД...]; Криволинијски стил се радије користи за сликање лица, а геометријски за сликање тела, ОСИМ КАД постоји и додатна подела и кад је свака област украшена комбинацијом оба стила. (Л-С, Т) [← ОСИМ ШТО СЕ КОРИСТЕ КАД ПОСТОЈИ И ДОДАТНА ПОДЕЛА...]

4.1.2. Својеврсни изузетак представљају *осим ако*-реченице, које се увек појављују у значењу изузимања.

Људе попут вас немогуће је уништити, осим ако се другачије не нареди. (СБ, Ф) [← ОСИМ ШТО ВАС ЈЕ МОГУЋЕ УНИШТИТИ АКО СЕ ДРУГАЧИЈЕ НАРЕДИ]

Ова се специфичност може довести у везу са категоријом услова. Наиме, условном реченицом се иденфикује услов реализације радње ексцептивне структуре, чијим се евентуалним испуњењем радња управне реченице ставља ван снаге. Дакле, код овог типа ексцептивно-прилошких реченица реализација једне радње неизоставно искључује реализацију оне друге, напоредне.

5. Међу осим-структуре сврставамо и зависне ексцептивне реченице уведене везником *осим што* (Ковачевић 1998: 215: Станојчић / Поповић / Мицић 1989: 344),[18] за које смо рекли да представљају синтаксички прототип ексцептивности, будући да су на њих, у генеративном смислу, сводива претходна два типа.

Захваљујући томе што је реч о развијеној реченичној структури, овом се зависном реченицом именује напоредна ситуација изван комуникативног фокуса говорника, коју чини, поредећи је са оном у комуникативном фокусу, или истоветна радња или исти учесници, што је и најчешће, односно исти концепт радње или учесници који стоје у каквој логичкој вези, међусобно или у односу на неко треће лице, што је основ за успостављање синтаксичке кореференције.

Исти сам као сви други људи, осим што сам проклет да живим вечно... (ФД, Х); Чинило ми се да је то једно мало, мирно месташце и да ћу тамо, осим што ћу променити околину, имати прилике и да учим француски. (МП, С); Напротив: никад га нико није видео за српском совром, осим што би у три године једном свратио код Новице... (ГБ, К); Испићу најпре ову шољицу не предузимајући ништа друго, осим што ћу се, као при буђењу, мешкољити на постељи, уз повремено подешавање јастука... (РК, О); – Шта има ново, осим што је све поскупело? – упита Мајстор по повратку из затвора. (МС, М); Сам Кениг није могао одговорити на моје питање, осим што ми је рекао да не види разлог зашто би немачка школа физике водила много рачуна о енглеској школи... (МП, С); Они који су смислили спољни зид санкција никада га нису до краја објаснили, осим што су посредно ставили до знања да постоји и унутрашњи... (В, фебруар 2011)

Како се да закључити, ексцептивне реченице показују висок степен темпоралне парадигматичности, с једне стране, и висок степен темпоралне еквиваленције у односу на управну реченицу, с друге. Тако ћемо у њима срести

[18] Ове се реченице уводе и другим сложеним везницима, нпр. *сем што*, *изузев што*, *изузев да*, *до што*, *до да* итд. (Ковачевић 1998: 222).

готово сва времена или начине, али њихов избор није слободан, већ се она одмеравају у односу на временски оквир управне реченице, при чему најчешће стоје у односу симултаности. Изостанак симултаности, сасвим логично, остварује се на рачун временске сукцесије, или већ реализованих радњи или оних чија се реализација тек очекује.

Осим тога, овим се реченицама исказују оба концепта типична за све *осим*-структуре, а то је и значење изизимања и значење додавања.

Повијање, осим што има улогу да дете заштити од хладноће, има несумњиво и магијску сврху: да га заштити од урока... (ЖТ, П); Осим што ће им на тај начинући врео ваздух у стан, никаквог другог ефекта неће бити. (П)

Регулатор ових енантиосемичних значења јесте присуство (у виду симетричног или асиметричног распореда) или одсуство негације, која је у овом случају, по правилу, реализована већ на синтагматском плану: *Осим што не ради, он се ни не дружи с људима* (додавање: НЕ : НЕ); *Осим што је њу упознао, ни са ким се није повезао* (изузимање: ДА : НЕ); *Осим што њу помиње, остале је, изгледа, заборавио*. (изузимање: ДА : НЕ).

6. У овом кратком раду настојали смо да укажемо на неке опште специфичности синтаксичке кореференцијалноти, те на најважније услове којима се она регулише. Сагледавајући, с друге стране, концепт синтаксичке кореференцијалности кроз инвентар и типове *осим*-структура, дошла је до изражаја њихова поливалентност, која се одражава кроз два, наизглед, међусобно супротстављена концепта – изузимање и додавање, где се њихово диференцирање спроводи: (а) на основу асиметрије или симетрије у распореду негације; или (б) на основу њеног потпуног изостанка. Симетрија или асиметрија у распоређивању негације може се видети тек у оквиру двопропозиционе или двореченичне конфигурације, при чему се под двореченичним моделом подразумева како зависносложена реченица са зависном *осим што*-реченицом, тако и базични независносложени реченични комплекс са реченицама у саставном или супротном односу.

Без обзира на ову конкурентност структура, необележеним или полазним моделом сматрамо управо независносложени реченични комплекс, будући да је за модел са *осим што*-реченицом релевантна и прагматосемантичка и комуникативна компонента којом се регулише информативна вредност делова исказа.

На тај начин се различити реченични делови исказа, или чак различите реченице, другачије информативно вреднују са аспекта познатости или очекиваности садржаја, где важнији део саопштења увек интегрише онај фокализовани елемент (*Осим што добро учи, она добро и боксује*). Ово нас наводи на логичан закључак да се осим-структурама наглашава мање важан део саопштења, што свакако не значи и неважан, а посебно стога што се њима преиспитује и само знање саговорника о каквом стању ствари, те, будући тематски део исказа, и потпомаже одржавање текстуалне кохезије.

ЛИТЕРАТУРА

Алановић 2005: Миливој Алановић, Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIII/1–2: 151–232.

Антонић 2005: Ивана Антонић, Синтакса и семантика падежа, У: Пипер, Предраг и др., *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска. 119−344.

Васић 1998: Вера Васић, Синтаксичка кореференцијалност, *Јужнословенски филолог*, LIV: 79−86.

Клајн 1985: Ivan Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.

Ковачевић 1996: Милош Ковачевић, Одрицање и тврђење двоструком негацијом, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIX/1: 111−124.

Ковачевић 1997: Милош Ковачевић, Дистрибуција и правила употребе партикула „и“ и „ни“ у српском књижевном језику, *Наш језик*, XXXII/1–2: 7–25.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, Ексцептивне и ексклузивне конструкције, У: *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд – Србиње: Рашка школа – Просвјета. 203−222.

Мразовић / Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović i Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Dobra vest – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Прањковић 1980–1981: Ivo Pranjković, O problemu razgraničenka koordinacije i subordinacije u hrvatskom književnom jeziku, *Filologija*, 10: 151–163.

RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 9, Zagreb: JAZU, 1924.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 4, Нови Сад: Матица српска, 1967.

Спејд 1999: Paul Vincent Spade, *The Cambridge companion to Ockham*, Cambridge: CUP.

Станојевић 2003: Веран Станојевић, *Ексцептивни изрази и њихов формално-семантички третман*, Српски језик, 8/1–2: 477–492.

Станојчић / Поповић / Мићић 1989: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, Стеван Мићић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*. *Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.

Стевановић [3]1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.

Фоконије 1974: Gilles Fauconnier, *La Coréférence: syntaxe ou sémantique?*, Paris: Edition de Seuil.

Фелешко 1995: Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Вукова задужбина – Орфелин.

Шипка 2002: Милан Шипка, *Енантиосемија у српском језику*, У: *Дескриптивна лексикографија и њене теоријске основе*, Нови Сад − Београд: Матица српска, 149−162.

Milivoj Alanović

PRINZIPIEN DER SYNTAKTISCHEN KORREFERENZ DER AUSSER-STRUKTUREN IM SERBISCHEN

(Zusammenfassung)

In dieser Arbeit untersuchen wir die Außer-Strukturen im Serbischen indem wir die syntaktischen und semantischen Bedingungen identifizieren, von denen die konkrete Form der außer-Struktur abhängt. Die Außer-Strukturen können als Präpositional-konstruktionen und Nebensätze aufträten, z. B. osim + Gen, osim + PP / Kondizionalsatz / Temporalsatz, oder osim što-Satz.

Schlüsselwörter: Syntax, Semantik, Korreferenz, Außer-Strukturen.

811.163.41'366
811.163.41'367.625

Сања Ж. ЂУРОВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

МОРФОЛОШКА АНАЛИЗА ГЛАГОЛСКИХ ДУБЛЕТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет рада** је анализа стандардних глаголских дублета које бележе нормативни речници српског језика. Циљ рада био је да се утврди да ли је употреба дублета равноправна или постоји нека функционална или семантичка условљеност прерасподеле облика. Закључено је да је код великог броја дублета дошло до укидања дублетизма тако што се један облик издвојио као једини. Код неких дублета јасно су формулисани критеријуми (најчешће функционални) за прерасподелу облика. Закључено је да се често не ради о синонимним облицима са истом фреквенцијом употребе.

Кључне речи: морфологија, конјугација, глагол, глаголски облици, дублетизам

0. Српски језик одувек је обиловао дублетима, који се јављају и данас. Дублети су често истраживани и коментарисани с нормативног аспекта, јер је најидеалнија слика у језику када имамо само једне облике као нормативне. Ипак, идеална језичка ситуација немогућа је због развоја језика и постојање дублета је, најчешће, сасвим оправдано. Поред нормативних речника и приручника који бележе стандардне дублете у српском језику, бележе их и нормативне граматике, па су у морфологији јасно издвојени облици у којима се јавља дублетизам, и многе двоструке форме, нарочито код именица, проучене су и описане.

Глаголи су најпроменљивија врста речи и због своје сложене структуре и бројних двоструких форми представљају најкомликованију, али по многим особинама и најинтересантнију врсту речи. Глаголски дублетизам је најчешће у литератури само констатован и није довољно проучаван и описан. Двоструке форме код глагола честа су појава и интересантно је да се јављају код најфреквентнијих глагола у српском језику (нпр. *дати*, *знати*, *имати*, *моћи*, *рећи*, *стати, стићи*, *наћи* и сл.). Глаголски дублетизам јавља се на

* bebisaki@eunet.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика*, број 178014 који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

линији стандардни : стандардни облик (нпр. аор. *могох*/*могадох*; радни гл. пр. *такао*/*такнуо* и сл.) и стандардни : нестандардни облик (нпр. през. *зидам*/*зиђем*; радни гл. пр. *пао*/*пануо* и сл.), али предмет овог рада биће само нормативни глаголски дублети односно дублети на линији стандардни:стандардни облик.

Под појмом дублет подразумевамо двојаке стандардне форме једног истог глаголског облика (нпр. у презенту *ткам*/*ткем*; аорист *макох*/*макнух* и сл.).

Циљ рада јесте морфолошка анализа глаголских дублета које бележе нормативни речници и њихово преиспитивање кроз анализу корпуса који сачињавају примери прикупљени из књижевности 20. века. Циљ рада је и утврђивање разлога за постојање двоструких форми и настојање да се утврди да ли је то појава која се развија или се тежи укидању дублетизма. Извршено је и нормативно преиспитивање глаголских дублета тако што је констатован њихов статус у актуелном *Правопису српскога језика* (2010) и направљено је поређење како су глаголски дублети обрађени у *Правопису српскохрватског језика* из 1960[1], а како у *Правопису српскога језика* из 2010. године[2].

1. Нормативни и морфолошки статус глаголских дублета анализиран је тако што је направљено поређење статуса глаголских дублета из нормативних речника и резултата о употреби дублета на основу анализе корпуса из књижевности XX века. Речници српског/српскохрватског језика (РМС[3], РСЈ[4]) и правописни речници (из 1960. и 2010. године) доследно наводе глаголске дублете, с тим да се код појединих глагола редослед навођења облика разликује, што није занемарљиво, јер би редослед облика требало да указује на фреквенцију, некада и на правилност.

Резултати скорашњег великог истраживања у вези са глаголима код којих долази до укрштања глаголских врста у конјугацији глагола, помогли су нам у конкретизовању тенденција и претпоставки за даљи развој и статус глаголског дублетизма у српском језику. У овом раду ослонићемо се на резултате тог истраживања. Нећемо представљати репрезентативну и обимну грађу која је чинила корпус за истраживање, а то је око 70 романа из књижевности XX века, Електронски корпус Д. Витаса и Интернет корпус као контролни корпус. У овом раду прегледно ћемо дати резултате истраживања у вези са глаголским дублетима, тако што ћемо истакнути глаголске облике у којима се дублетизам најчешће јавља и на примерима показати како се дублетизам остварује у конкретној реализацији језика.

У раду су анализирани прости глаголски облици у којима се дублети јављају (презент, аорист, глаголски придеви радни и трпни, имперфекат, императив и глаголски прилози садашњи и прошли).

Резултати анализе корпуса из књижевности XX века представљени су по глаголским облицима, а затим су у закључку дати сви резултати о глаголским дублетима, о оправданости њиховог постојања и могућим тенденцијама.

---

[1] У даљем тексту П60.
[2] У даљем тексту П2010.
[3] РМС- Речник српскохрватског књижевног језика, Матица српска
[4] РСЈ- Речник српског књижевног језика, Матица српска

2. *Морфолошка анализа глаголских дублета*

Највећи број глаголских дублета, према речницима, забележен је у облику презента, аориста и радног глаголског придева. На основу анализе глаголских дублета прикупљених из нормативних речника констатовано је да је велики број дублета у презенту дијалекатског или варијантског типа, тако да се може констатовати да је број нормативних дублета у презенту знатно мањи него што га осликавају речници (пр. бројни глаголски дублети на линији II и V Стевановићеве врсте типа *вагам/важем*, *зидам/зиђем, машем/махам, хрчем/хркам* и сл. више нису актуелни, јер је само једна норма стандардна). Двоструке форме у презенту, аористу и радном гл. придеву актуелне су код великог броја глагола и често су са истом фреквенцијом употребе. Код осталих глаголских облика дублетизам је редак и најчешће је дијалекатски условљен.

2.1. Презент и облици творени од презентске основе

а) Презент

Према нормативним речницима и лингвистичкој литератури, највећи број глаголских дублета забележен је у облику презента и то на линији II-V и V-II Стевановићева врста, укупно око 50 глагола, а анализа корпуса из књижевности XX века показала је да су данас то већином правилни глаголи II односно V врсте (нпр. *бајати – <u>бајем</u>/бајам, гакати- <u>гачем</u>/гакам, искати-<u>иштем</u>/искам, капати-<u>капљем</u>/капам, махати-<u>машем</u>/махам, пузати-<u>пужем</u>/пузам* и сл.). Укидање двојаких форми ових глагола региструје и П60 и П2010. Алтернативне форме су претежно дијалекатског типа тако да имамо само један нормативни облик у презенту. Може се закључити да је процес уједначавања глаголских основа код глагола II и V врсте већим делом завршен и резултат је издвајање само једног облика.

Од сто анализираних глагола само за десетак потврђени су примери дублетизма, али се и код тих глагола најчешће један облик фреквентнији и може се претпоставити да ће тај облик временом постати и једини облик презента. Ако упоредимо П60 и П2010 видећемо да по П2010 има много мање глаголских дублета у презенту, свега десетак (*бдети-<u>бдим</u>/бдијем*, *вапити – <u>вапим</u>/вапијем*[5], (тенденција облик *вапим* и може се очекивати да ће тај облик превладати); *даривати – <u>дарујем</u>/даривам*, *дрхтати – <u>дрхтим</u>/дршћем*[6], *жњети-жањем/жњем*, *зрети – зрим/зрем*, *отићи-отидем/<u>одем</u>*, *рећи–речем/рекнем* (код префиксалних само (-)*рекнем*), *ткати-ткем/ткам, тргнути-тарем/трем*).

Издвојићемо посебно облик презента глагола *надути се* који према речницима као стандардни облик има само *надмем се*, али се у корпусу није нашао ниједан пример као потврда за овај облик. У савременом српском језику

[5] П60 вапити-вапијем/вапим, а у П2010. вапим и вапијем.

[6] Тенденција је облик *дрхтим,* а *дршћем* је стилски маркирано.

као тенденција наметнуо се облик *надујем се*, уз који у речницима стоји да је дијалекатски облик.

б) Императив

У облику императива нормативни глаголски дублети су ретки. Од сто анализираних глагола само су код два глагола регистроване двојаке форме са приближно сличном фреквенцијом употребе: *лези/легни* и *седи/седни*.

Императив глагола *помоћи* је само *помози,* иако се у корпусу из књижевности XX века нашао је и знатан број примера за облик *помогни* (нпр. код Киша, Б. Ћосића, Политика и сл.). Облик *помози* је свакако фреквентнији и наметнуо се као тенденција вероватно под утицајем конструкције *помози боже*.

РМС, П60 и П2010 не бележе глагол *помагати* и његове облике, али су се у корпусу из књ. XX века јавиле двојаке форме: *помажи/помагај* (пр. Докторе *помагај*!; *Помагајте* другови ... и сл.) и то је пренето из презента *помажем/помагам*, с тим да је облик по V врсти застарео. Тако ће се и у глаголском прилогу садашњем јавити и *помажући* и *помагајући*.

Иако се код глагола *разумети* не бележи дублетизам у императиву, на основу анализе корпуса из књижевности облик императива *разуми*, који је нестандардни облик, чешћи је у језику од стандардног облика *разумеј* и наметнуо се као једини, тако да се стандардни облик *разумеј* може чути само у интелектуалним круговима који су научили да је то правилан облик, и то у писању, не у говору.

в) Глаголски прилог садашњи

У савременом српском језику нема нормативних дублета у глаголском прилогу садашњем. Чак и код глагола где је према речницима констатован дублетизам, а то су глаголи који имају дублетизам и у презенту, данас постоји само један облик, и то најчешће облик по оној врсти по којој је и облик презента. Заправо, ситуација у глаголском прилогу садашњем подударна је са статусом глаголских дублета у презенту. Анализа корпуса показала је да је тенденција само један облик типа *дрхтећи*, *зрући*, *помажући*, *ткајући* односно тенденција је облик императива према облику презента који се усталио као једини или фреквентнији.

2.2. Инфинитив и облици творени од инфинитивне основе

а) Инфинитив

У облику инфинитива дублетизам се најчешће испољава тако што се истовремено јавља инфинитив и са *-ћи* и са *-нути*, ређе са *-сти и -нути*[7]

[7] Једини глагол са односом основа *-ти*:*-нути* (*дести-денути*) данас постоји само у облику *денути* и правилни је глагол треће врсте.

(*бећи/бегнути, вићи/викнути, дићи/дигнути, маћи/макнути, мрћи/мркнути, мући/мукнути, нићи/никнути, обићи/обикнути се, осећи/осекнути, отпрећи/отпрегнути, подстрећи/подстрекнути, пући/пукнути, стићи/стигнути, таћи/такнути, црћи/ цркнути* и њихове префиксалне творенице). Двојаки облик инфинитива има око 20 глагола.

Глаголи са двојаким обликом инфинитива презентске облике (презент, императив, глаголски прилог садашњи) имају само по III врсти: *дигнем – дигни*; *денем – дени*; *макнем – макни*; *никнем – никни*; *пукнем – пукни*; *стигнем-стигни, такнем-такни, цркнем – цркни* и сл. Дублетизам се код ових глагола јавља код облика који се граде од инфинитивне основе: у облику аориста (*дигох*/*дигнух, макох*/*макнух* и сл.), код радног глаголског придева (*дигао*/*дигнуо, никао*/*никнуо* итд.) и глаголског прилога прошлог (*цркавши*/*цркнувши, макавши*/*макнувши* и сл.). Пошто постоје две инфинитивне основе, по I и по III врсти, логично је и двојство у поменутим облицима.

Лингвистичка литература констатује да су од неких глагола инфинитиви подједнако заступљени у стандардном језику нпр. *навићи-навикнути*, а код неких је један од облика чешћи и обичнији од другог (нпр. обичније је *денути*). Треба нагласити да су ови глаголски парњаци истог глаголског вида (свршеног) и да не постоји динстинкција глаголског вида која би их разликовала, односно нису видски парњаци већ само облички парњаци.

На основу анализе корпуса констатовано је да облици инфинитива типа *дићи, лећи*, *стићи* и *таћи* имају инфинитив или само по I врсти (нпр. *стићи*) или је чешћи по I врсти (нпр. *дићи, лећи, таћи*), а да се са сличном фреквенцијом јављају и данас као дублети: *маћи/макнути, навићи/навикнути, нићи/никнути* (али само *изнићи* и *проникнути*), *пући/пукнути, црћи/цркнути*.

б) Аорист

Највећи број дублета у аористу јавља се код глагола који имају двојаки облик инфинитива. Код ових глагола тенденција је облик аориста само по I врсти иако имају облик и по I и по III врсти (нпр. *свикох, вргох, легох, стигох, такох*) тако да је дошло до делимичног или потпуног укидања дублетизма у аористу. Двојаке облике у облику аориста још имају *дигох/дигнух, макох/макнух, мукох/мукнух, слегох/слегнух*. Облик аориста само по III врсти има *сећи-сегнути (сегнух)*.

Дублетизам у аористу констатован је и код глагола III врсте где се равноправно јављају и облици по I и по III врсти: *обртох/обрнух, осврну/осврте, погибох/погинух, нагнух/нагох, клекнух/клекох, кретох/кренух*. Код гл. V врсте дублетизам у аористу јавља се код глагола *знати, морати, имати, разумети*, па се поред облика по I врсти који су знатно чешћи (*знадох, морадох, имадох, разумедох*) јављају и облици по V врсти, али много ређе: *знах, имах, морах, разумех*. Дублети у аористу јављају се и код глагола донети-*донесох/донех* и стати- *стадох/стах*.

Важно је истакнути да се из анализе сто глагола наметнуло да трећина глагола има аорист по I врсти као једини или чешћи облик, што значи да иако речници бележе дублет, тенденција је облик по I врсти.

Ако се упореде речници и резултати анализе корпуса може се констатовати много мањи број дублета у аористу него што речници бележе.

в) Радни глаголски придев

Иако се према речницима бележе бројни дублети у радном глаголском придеву, резултати анализе показали су да се код ових глагола најчешће јавља само облик по I врсти (*дигао, легао, (-)мркао, стигао, цркао*), а дублети се још јављају код *вргао/вргнуо, слегао/слегнуо, никао/никнуо, такао/такнуо*. На основу анализе корпуса закључено је да се у облицима радног гл. придева код глагола са двојаким обликом инфинитива ((-)*вићи*/(-)*викнути,* (-)*маћи*/(-)*макнути,* (-)*нићи*/(-)*никнути*) тенденција облици по I врсти и код основног и код префиксалних глагола (*изникао, макао, навикао, никао, одмакао, умакао*), а само се код *пронићи/ проникнути* јављају облици и по I и по III врсти (*проникао/проникнуо*). Облик радног гл. придева само по III врсти, код ових глагола, није забележен.

Код појединих глагола III врсте равноправно се јављају облици и по III и по I врсти (*киснуо/кисао*, *клекнуо/клекао, тргао/тргнуо*), а код три глагола (*венути, мрзнути, трунути*) јасно се направила дистинкција у зависности од тога да ли је радни глаголски придев у атрибутској функцији или не. Према нормативним речницима српског језика констатовали смо да се и даље бележи дублетизам у радном гл. придеву код гл. (-)*венути* и (-)*мрзнути*, али и потврда да су облици радног гл. придева несвршеног глагола *мрзнути* засведочени и као прави придеви (*мрзао, -ла,-ло*). Попридевљене облике од глагола свршеног вида бележе и речници и граматике (*увео, -ела, -ело, смрзао, -зла, -зло*).

Код глагола (-)*венути* јасно се направила прерасподела облика и дошло је скоро до потпуног укидања дублетизма у радном гл. придеву. Кажемо скоро, јер се још увек ретко срећу алтернативни облици, али јасно је да је системски облик по III врсти фреквентнији у глаголској, а облик радног гл. придева по I врсти јавља се у придевској употреби и засведочен је и у речницима као придев (*увео, -ла, -ло*).

Код глагола *(-)мрзнути* у радном гл. придеву најчешће се и даље јављају дублети у радном гл. придеву, али је облик по I врсти знатно фреквентнији. Интересантно је да је облик по I врсти увек у придевској употреби, али да је тај облик фреквентнији и у глаголској употреби, што значи да не долази до прерасподеле облика, већ до потпуног укидања једног облика из система.

Поменути глаголи нису усамљени, таквих глагола има још, као на пример (-)*киснути* (*киснуо/кисао*) где је дошло до попридевљавања облика *покисао,-сла, -сло*; глагола *нагнути* (*нагнуо/нагао*); облик *нагао* користи се чешће у атрибутској функцији (*нагао* човек), а у функцији радног. гл. придева чешће је *нагнуо* (*нагнуо* се преко стола). Глагол *огрезнути* (о*грезнуо/огрезао*), у РСАНУ постоји одредница *огрезао,-ла,-ло* у придевској служби: р. пр. од *огрезнути*. Пошто је радни гл. придев издвојен у речнику као посебна

одредница, то указује да је на граници посебне лексеме и глаголског облика. Сви ови примери показују исте тенденције.

Као правило може се истаћи укидање дублетизма у радном гл. придеву код медијалних свршених глагола који означавају стања тако што се системски облик радног гл. придева (код истакнутих глагола по III врсти) јавља само у функцији радног гл. придева, а несистемски облик јавља се као једини у придевској функцији и најчешће алтернативно као радни гл. придев. Где је могуће попридеваљавање увек се јавља само облик по I врсти (пр. *увео, мрзао, промрзао, замрзао, смрзао*). На тај начин долази до потпуног или делимичног укидања дублета у радном гл. придеву код овог типа глагола.

г) Глаголски прилог прошли

У глаголском прилогу прошлом ретко се јављају дублети. Тако се дублетизам у речницима најчешће бележи уз глаголе са двојаким обликом инфинитива, али се из анализе корпуса закључује да се гл. прилог прошли јавља или само по I врсти (*дигавши, легавши, стигавши*) или само по III врсти (*макнувши*)[8]. Код неколицине глагола јавља се дублет типа: *слегавши* и *слегнувши*; *никавши/никнувши*.

Код глагола III врсте само се код глагола *клекнути* јавља дублет (*клекнувши/клекавши*) и то вероватно зато што је некада постојао и облик инфинитива *клећи*.

Од сто анализираних глагола дублетизам је забележен само код три глагола (*клекнувши/клекавши*, *никавши/никнувши, слегавши*/*слегнувши*).

2.3. Облици који се творе и од презентске и од инфинитивне основе

а) Трпни гл. придев

У оквиру глаголског придева трпног нема много дублета и на основу анализе забележени су само: *дат/дан, знан/знат (познат*), (-)*слат*(фреквентније)*/(-)слан* и дублети код гл. на *-нети*: *донесен/донет, занесен/занет, изнесен/изнет, однесен/однет, понесен/понет, унесен/унет*.

Дублетизам у трпном гл. придеву код глагола *дати* јасно је оцртан и у току анализе наметнула су се интересантна семантичка разједначавања представљених двојаких форми. Код основног глагола облик трпног придева је убедљиво *дат, -а, -о*, а облик *дан, -а, -о* има експресивну функцију и често се среће у конструкцији – *Богом дано* и сл. Глагол *додати* има само облике са *-т* (*додат, -та, -то*). Глагол *задати* има само облик *задат, -та, -то*, док се облик *задан, -на, -но* не јавља, иако је према РСАНУ облик трпног придева само *задан, -на, -но*. Глагол *издати* има чешће облик *издат, -а, -о* (20 примера), али се јављају и два примера са *-н*. Ипак, сматрамо да се направила

[8] Иако није било примера по првој врсти, сматрамо да се и облици типа *помакавши* јављају у савременом српском језику.

семантичка дистинкција и да се облик *издан* везује за секундарно значење глагола *издати* у значењу *изневерити, прећи на страну непријатеља.* Пр. Ја сам *издан*, на вјери издан!(РМС). Код глагола *продати* јављају се оба облика, али је облик *продат, -та, -то* много чешћи, док се облик *продан* јавља само у конструкцији *продана душа* (као атрибут). Глагол *предати* има само облик *предат, -та, -то*. Примери са обликом *предан, -а, -о* имају другачија значења. РМС бележи као посебну одредницу трпни придев *предан, -на, -но* и то у значењу: а) *одан, привржен коме или чему, веран*; б) *искрен*; в) *марљив, својски*; г) *одушевљен, занесен*. То није случајно, јер овај трпни придев развија посебна и другачија значења у односу на облик *предат, -та, -то*. У анализираном корпусу облик *предан* јавио се у функцији прилога. Пошто прилози настају поприложавањем придева, а и РМС бележи облик *предан, -на, -но* као посебну одредницу (што значи да је прави придев), намеће се закључак да трпни придев глагола *предати* има само облик *предат, -та, -то*.

Трпни глаголски придев код основног глагола *знати* јавља се само у облику *знан*, *-на, -но* док се префиксални глагол *познати* јавља у облику трпног гл. придева само са наставком *-т* (*познат, -та, -то*). Сви примери са *знан* су стилски маркирани (ради се заправо о књишкој форми), а у свакодневном говору облик трпног придева гл. *знати* (и *знан* и *знат*) ретко се употребљава. Трпни придев *знан* у савременом српском језику замењен је обликом трпног придева *познат* и потврда је да и РМС као посебну одредницу издваја *знан, -а, -о* у значењу *познат*. Закључак је да се више не може говорити о дублетизму, јер се јавља само *знан* и само *познат*.

Код свих глагола на *-нети* на основу корпуса може се закључити да су облици са *-ен* и са *-т* скоро равноправно заступљени. У анализираном корпусу само се за облик *донет* може закључити да је много фреквентнији него *донесен*. Приближно равноправно јављају се облици *занесен/занет* и *понесен/понет*.

б) Имперфекат

Пошто је имперфекат данас архаични глаголски облик у српском језику и ретко се среће, ни у анализираном корпусу није било пуно примера. Анализиран је само код три глагола (*моћи, знати, имати*) и само су код *имати* потврђени тројаки облици у корпусу из књижевности (*имађаше/имадијаше/имах*), а код *знати* и *моћи* јавља се само *знађаше, могаху* иако речници констатују дублетизам.

Иако речници констатују дублетизам уз поменуте глаголе, проблем је што ни у речницима нема примера за облик имперфекта, па то још више отежава истраживање.

3. Поређење Правописа 1960. и Правописа 2010.

Један од циљева рада био је и да испратимо нормативни статус глаголских дублета тако што смо упоредили П60 и П2010. Оно што је основни закључак јесте знатно мањи број глаголских дублета у П2010, али и другачији

начин представљања глаголских облика. У П60 било је око 100 глаголских дублета, а у П2010 упола, око 50. У П2010 се уз све глаголе са двојаким обликом инфинитива одвојено наводе облици типа **дићи**, дигнем (дигох, дигао) и **дигнути**, дигнем (дигнух и дигох, дигнуо и дигао), а уз *дигнути* стоји в. *дићи* што говори о фреквенцији. У П60 све је под *дигнути*, а уз *дићи* стоји в. *дигнути*, јер је испоштован азбучни редослед, а сви двојаки облици наведени су уз *дигнути*. Тако и за остале глаголе. У П2010 нема бројних дублета у презенту који су данас архаични, мада су још увек сачувани неки тог типа, за које претпостављамо да више нису стандардни дублети, нпр. *заимам (заимљем)*, *дремам (дремљем), уимам (уимљем)*.

4. *Закључак*

Глаголски дублети јављају се код многих базичних глагола српског језика (нпр. *дићи, моћи, рећи, стати, стићи*). Постоји општа тежња ка уједначавању глаголског система и одбацивању дублета и тенденција да се једна глаголска форма наметне као јединствени облик за једно глаголско време.

Коначни резултати анализе су да се највише дублета јавља у аористу, радном гл. придеву и презенту, иако је раније убедљиво највише дублета било у презенту. Појаву дублетизма код једне групе глагола условљава двоструки стандардни облик инфинитива и код тих глагола дублетизам је највише и очуван у аористу и радном гл. придеву.

Само поређењем правописних речника може се закључити да се језик развија у правцу укидања глаголских дублета и да је за 40 година преполовљен број глаголских дублета у српском језику. На то утичу функционално, семантичко и дијалекатско укидање дублетизама. Функционално укидање дублетизма констатовано је у радном гл. придеву код медијалних свршених глагола који означавају стања типа *венути, мрзнути, грезнути* и сл. код којих се један облик усталио у глаголској, а други облик у атрибутској функцији (пр. *увело* лишће: цвеће је *увенуло/увело*). Семантичко и функционално укидање дублетизама остварено је у трпном гл. придеву па се тако код глагола *продати* јавља дублет *продан/продат* и у зависности од значења користи се један, односно други облик (пр. Он је *продана* душа : *Продат* је цео тираж књига). Фунционални дублети јављају се у реализацији футура II многих глагола типа (*моћи – могу/могаднем, хтети – хоћу/хтеднем, смети – смем/смеднем* и сл.). Дијалекатски условљен глаголски дублетизам функционише само на нивоу целокупног српског говорног подручја, а само је једна форма примарна за један дијалекат (нпр. *ткем/ткам*, у централној Шумадији и западној Србији фреквентније је *ткем*, а у црногорским говорима *ткам* или примери типа аор. *крену*/*крете*, *стадох*/*стах* и сл.).

Смањење броја дублета последица је и губљења варијантних дублета (на линији српски : хрватски језик).

Код глагола који имају двојаке форме у облику презента и аориста, у оквиру целог корпуса тенденција је презент по III, а аорист по I врсти.

Појава дублета у конјугацији глагола мења се како се језик развија и убудуће се може очекивати само успостављање стабилнијег глаголског система, док се појаве нових глаголских дублета не очекују.

Сматрамо да ће глаголски систем и даље тежити ка укидању дублетизма и ка стабилности глаголског система у целини.

ЛИТЕРАТУРА

Ђуровић 2009: С. Ђуровић, „О неким глаголима на *-ати* у савременом српском језику“, у зб.: *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I: *Српски језик у употреби* (ред. М. Ковачевић), Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 227–239.

Ђуровић 2010: С. Ђуровић, „Облици аориста глагола *стати* у савременом српском језику“, Београд, *Српски језик*, XV, 447–457.

Ђуровић 2011: С. Ђуровић, *„Примери двојаких глаголских форми у језику штампе“*, у: Зборник радова са научног скупа *Наука и политика*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, књ. 5, том 1, 213–223.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб.

Правопис 1994: *Правопис српскога језика*, приредили: Митар Пешикан – Јован Јерковић – Мато Пижурица, Нови Сад: Матица српска.

Правопис 2010: *Правопис српскога језика*, приредили: Митар Пешикан – Јован Јерковић – Мато Пижурица, Нови Сад: Матица српска.

РМС 1967-1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, [израдили Милица Вујанић и др.; редиговао и уредио Мирослав Николић], Нови Сад: Матица српска.

Ћорић 2005: Б. Ћорић „Дублети и језичка правилност“, *Књижевност и језик*, LII/3–4, Београд, 285–297.

Sanja Đurović

MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF SERBIAN VERBAL DOUBLETS

(Summary)

This paper will attempt to analyze common verbal doublets entered into the normative dictionaries of the Serbian language. The aim of the paper is to ascertain whether the usage of doublets is evenly distributed or governed by certain functional/semantic constraints. The results indicate that in many instances doubletism has become obsolete, with one verbal form establishing dominance over

the other. Clearly formulated criteria of distribution, predominantly the functional ones, cause this to happen to some doublets. Additionally, synonymous verbal forms are seldom characterized by equal frequency of use.

811.163.4‘367.627
81’27

Александар СТЕФАНОВИЋ*
Paris-Sorbonne
Paris

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

УПОТРЕБА БРОЈЕВА *ДВ(Ј)ЕСТА/ДВ(Ј)ЕСТО*; *ТРИСТА/ТРИСТО*; *ЧЕТИРИСТО/ЧЕТИРИСТА* У СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ (у поређењу са босанском, хрватском и црногорском стандардном реализацијом)

У овом се раду** бавимо употребом једночланих (или кратких) облика кардиналних (или главних или основних) бројева 200, 300 и 400 у стандардном српском (у поређењу са босанском, хрватском и црногорском стандардном реализацијом**). Разматрају се језик књижевности, језик штампе као и говорни језик. Даје се историјски и дијалектолошки видик без кога се не може судити о данашњем стању и такође се посвећује посебна пажња подацима и гледиштима који се налазе у језичким приручницима. Констатује се, између осталог, да се ставови лингвиста, аутора садашњих граматика, правописа и речника босанског, српског, хрватског и новијег црногорског стандарда не подударују, у неким питањима, са савременим узусом – или узусима (нпр. када је реч о употреби лика -сто у српском стандарду, „статусу“ лика -ста у хрватском стандарду, употреби облика „двјести“ у црногорском стандарду итд.).

Кључне речи: бројеви дв(ј)еста/дв(ј)есто, триста/тристо, четиристо/четириста, босански, српски, хрватски, црногорски, стандардне реализације, узус, норма.

Као што је то случај са употребом суфикса -ер и -ор у образовању збирних бројева и бројних придева (*четверо/четворо* итд., *четвери/четвори* итд.), ликови -ста и -сто у конструкцији једночланих облика кардиналних (или главних или основних) бројева 200, 300, 400 не доносе, један у односу на други, никакву значењску разлику; стога су потпуно заменљиви. Једине се разлике налазе у учесталости и/или подручју њихове употребе. Осврнимо се на податке који се могу наћи у вези с тим у радовима новијих нормативиста и стандардолога.

* a.stefano@laposte.net

** Напоминьемо да сматрамо да су босански, српски, хрватски и новији црногорски један једини „полистандардизовани“ лингвистички систем, односно да су један једини лингвистички систем са више стандарда.

Велика већина граматика, речника и правописа српскога језика наводи лик -ста за градњу кардиналних бројева 200, 300 [*дв(ј)еста/триста*] а само лик -сто за стотину 400 (*четиристо*) [в. Пецо/Станојчић 1972: 47; Пешикан/Јерковић/Пижурица 1997; Мићуновић 2000; Станојчић/Поповић 1997: 95–96 (у примерима); Стевановић 1978: 103 (у примерима); Мразовић/Вукадиновић 1990: 215; Московљевић 1990; Ивић/Клајн/Пешикан/Брборић 2004: 239; Клајн 1997; Фекете 2008: 28]. Једино Живојин Живојновић (1992: 104) предлаже за конструкцију бројева 200 и 300 лик -сто као потпуно равноправан и заменљив са ликом -ста.

У новијим хрватским лингвистичким часописима, саветницима или приручницима налазимо знатно другачије закључке. Наиме, хрватски стандардолози дају одлучну предност лику -сто за градњу кардиналних бројева 200, 300 и 400, допуштајући међутим (односно не проглашавајући га систематски дијалекатском особином) и лик -ста[1] [в. Анић 1994[2]; Шоње 2000 (који чак даје обадва лика као потпуно еквивалентне); Барић *et al.* 1997: 218; Бабић/Финка/Могуш 1996[3]]. С тим у вези можемо навести једну интересантну анализу хрватског граматичара Стјепана Бабића из 1991. године:

> „Уз бројеве двјесто, тристо, употребљавају се и двјеста, триста као благо стилски обиљежени (као старински, покрајински)“ (в. Бабић *et al.* 1991: 664).

Или, у истом духу, један од закључака у вези с тим који се може прочитати у *Хрватском језичном савјетнику* из 1999:

> „Ријеч *сто* у творби бројева остаје у истом облику: *двјесто*, *тристо*, *петсто*. Уз бројеве *два* и *три* рјеђи су облици на а (*двјеста*, *триста*) и треба их избјегавати у његовану језику“ (Барић *et al.* 1999: 171).

Дакле, из наведених закључака и анализа изгледа да су за савремене хрватске нормативисте форме *двјеста*, *триста* постале обележје застарелог, маркираног, посебног језика и да би предност требало дати формама *двјесто*, *тристо*.

Што се тиче сарајевских филолошких стручњака, они упоредо нуде обе форме за вредности 200, 300 (*двјесто/двјеста*, *тристо/триста*) а искљу-

---

[1] Једино Тежак/Бабић (1996: 116) и Силић/Пранъковић (2005: 141) прописују само лик -сто. Што се тиче форме *четириста* (в. такође напомену бр. 23), она се спомиње у само двама новијим језичким приручницима. Барић *et al.* (1999: 101) тако упозоравају да тај облик постоји, али да се предност у језичкој употреби мора дати форми *четиристо*, а Рагуж (1997: 353) пише: „[...] за 200 и 300 постоји и облик двјеста, триста, а за 400 врло ријетко и необично четириста.“

[2] Владимир Анић 1994. године у свом *Рјечнику хрватскога језика*, наводи само *тристо* (стр. 1082) не спомињујући *двјесто/двјеста* и *четиристо/четириста*. Међутим, у дефиницији броја *тристо*, Анић бележи пример са *триста* у фразеологизму: „триста без њега ништа“. *Правописни приручник хрватскога или српскога језика* који је Владимир Анић потписао са Јосипом Силићем 1987. године је ипак много експлицитнији: бројеви *двјеста/двјесто*; *триста/тристо* су наиме представљени као потпуно еквивалентни – као и уосталом, али овог пута врло неочекивано, бројеви *четириста* и *четиристо*.

[3] Интересантно је, међутим, приметити следеће: тројица аутора *Хрватског правописа* дају предност форми *двјесто* у односу на *двјеста* (стр. 206) али представљају *тристо* и *триста* као потпуно равноправне (стр. 413)!

чиво облик на -сто за 400 (*четиристо*) (в. Халиловић 1996, Исаковић 1992, Јахић/Халиловић/Палић 2000).

У већини случајева резултати наших истраживања потврђују наводе и ставове цитираних граматичара.

Може се наиме констатовати да је лик -ста врло доминантан у српском и црногорском (о томе в. такође напомену бр. 22, и став главног „творца" црногорског стандарда, Војислава Никчевића, о градњи једночланих кардиналних бројева 200 и 300). Међутим, понекад (иако доста ретко) могу се забележити у писаном као и у говорном изразу поменути бројеви са ликом -сто.

Неколико ретких примера употребе лика -сто у писању:

– Ваљда ту живе од памтивека, имају сигурно заједно једно *двесто* година – рече тетка (Ј. Рибникар, Породичне приче, стр.48).

[...] није преостало материјала ни за једну од тих *двесто* теглица, које је намеравао да уновчи (В. Арсенијевић, У потпалубљу, стр.28).

[...] на челу чете од *двесто* див-јунака, седи суверен на белом коњу [...] (С. Селенић, Очеви и оци, стр.37).

Могло би се навести много примера из којих би се видело да се у српском и црногорском масовно употребљавају облици на -ста [*дв(ј)еста*, *триста*]. Цитираћемо само неколико од тих форми које се понављају и те како често:

Љубав Данице (г-ђа Мила Гец) према Станку дата је у оном романтичном епском облику, који нас враћа за *двеста* година уназад [...] (В. Парлић, Лет душе, стр.126).

На реци, код острва Туркханов, виде на обали неколико залеђених скела, а на једно *триста* корака, одатле, да има, завејана, црна, мрачна, шумица (М. Црњански, Сеобе, II-2, стр.375).

Допутовали су аутобусима, возом и у више од *двјеста* путничких аутомобила (Монитор, Подгорица, 30/08/2008, стр.11).

Аутор више од *триста* анимираних филмова и добитник три Оскара [...] Чак Џонс је оставио, снажан, неки би рекли и неизбрисив печат у седмој умјетности [...] (Монитор, Подгорица, 01/03/2002, стр.49).

Дешава се такође да оба облика (на -ста и на -сто) коегзистирају код истог аутора:

[...] Међу *двеста* четрдесет и шест ауторизованих биографија и аутобиографија великана и пратилаца револуције његовог имена нема (Д. Киш, Гробница за Бориса Давидовича, стр.70) .

али у истом делу:

[...] Хиљаду *двесто* четрдесете срушили су се њени сводови [...] (Д. Киш, Гробница за Бориса Давидовича, стр.40).

У говорној пракси лик -сто се такође може чути, иако је, као што смо то већ навели, много мање заступљен од лика -ста:

Приход од трансфера је око *тристо* хиљада евра (РТС, Дневник, 14/08/2008) .

Што се тиче изражавања броја 400, једино се облик на -сто употребљава како у писаном тако и у говорном језику:

Имаш *четирсто*[4] педест милиона на књижици? (РТС, ТВ серија „Бољи живот")

[4] Стандардна форма за кардинални број 400 је *четиристо*. То се потврђује у великој већини нормативних публикација. Чини се, међутим, да се редукована форма *четирсто* (као уосталом

[...] Та сума живљења, тај збир од неких осамнаест хиљада дана и ноћи (*четиристо* тридесет и осам хиљада сати) дата је овде, у Књизи мртвих, на простору од неких петшест страница! (Д. Киш, Енциклопедија мртвих, стр.73)

Четиристо педесет хиљада, преводи ми он цену са мађарског (М. Павић, Хазарски речник, стр.106).

Као што је то забележено у већ поменутим модерним граматикама, изгледа да савремени хрватски даје предност облику на -сто (*двјесто*, *тристо*) за стотине 200, 300. Тако ниједанпут нисмо чули облик на -ста за наведене бројеве у емисијама хрватске радио телевизије. Нотирали смо, нпр.:

[...] *Тристо* ступњева [...] (Z1, vijesti, 22/04/2007).

или:

У двама бомбашким нападима страдало је *тристо* људи (RTL, Dnevnik, 31/03/2007).

Међутим иако постоји јака тенденција да лик -сто преовлађује у новијим текстовима и у језику штампе или медија, већина хрватских говорних представника које смо интервјуисали за овај рад не сматра облике на -ста као стране или неприхватљиве у градњи стотина 200 и 300, што значи да они могу бити прихваћени по њиховом језичком осећању (о томе в. такође напомену бр. 19). Штавише, тај облик на -ста је чак знатно чешћи у делима старијих писаца. Навешћемо само неколико примера:

[...] као да се оно *двјеста* људи што су ту гласно жаморили њега не тиче (В. Новак, Последњи Стипанчићи, стр. 191).

[...] Свега *двјеста* и педесет лира [...] дај мами ових *триста* и педесет лира [...] (М. Крлежа, Аретеј, стр. 55).

Што ће синдикатима Пикасови пајаци Матис или Дерен или било тко други од тих *двјеста* хиљада де Сегонзака или Матиса или Дерена? (М. Крлежа, Глембајеви, Леда, стр. 426)

[...] Ко да писка *триста* змија отровница [...] ко да се смије *триста* паклених духова [...] (**А. Шеноа, Чувај се сењске руке, стр. 10)** .

[...] Помисао каква се не може опрати ни са *триста* псалама [...] (М. Крлежа, Аретеј, стр. 160).

Тај прилично „архаичан“ аспект лика -ста може вероватно објаснити и зашто на новчаници од 200 куна стоји написано *двјеста* а не *двјесто*. Ту би требало по свему судећи видети тежњу да се покаже да назив хрватске новчане јединице долази из далеке прошлости[5].

четристо или *четрсто*, в. напомену бр. 10) са губитком самогласника *и* на крају (прве) речи, јавља све чешће, нарочито у говору (нисмо нашли ниједан пример у писаном језику, изузев неколико врло ретких потврда на Интернету). Две граматике чак наводе ту форму као једину стандардну: Мразовић/Вукадиновић (1990: 215) и Живојновић (1992: 104), што међутим изгледа врло изненађујуће. Наиме, стандардна форма *четиристо* је једина потврђена у писаном језику и чини нам се да се бар у истој мери користи као *четирсто* у говору (обе форме се уосталом јављају у штокавским говорима). Претпостављамо, наравно, да се у наведеним граматикама није поткрала штампарска грешка.

[5] Наиме, ако је куна назив националне валуте Републике Хрватске од 30. маја 1994. године, када је заменила дотадашњи хрватски динар (валута истог имена се такође користила и на тери-

Као што смо то констатовали у српском, оба облика (на -ста и на –сто) могу понекад да коегзистирају у делу истог аутора:

Товарио га измишљеним, сувишним бригама, проналазио задатке ноћу у кревету: на првом пољу једно зрно [...] на деветом *двијесто*[6] педесет и шест [...] (Р. Маринковић, Киклоп, стр.65).

али, у истом делу:

– Лисницу са хиљаду и *двјеста* динара. И све документе (Р. Маринковић, Киклоп, стр.34) .

Већ је близу. *Двјеста* метара (Р. Маринковић, Киклоп, стр.202) .

Овоме се могу додати и следећи примери Мирослава Крлеже:

Господин сатник, покорно јављам, *двијесто* и три момка [...] (М. Крлежа, Три домобрана, стр.71).

Двијесто и пет круна и шеснаест филера, покорно јављам, господин сатник! (М. Крлежа, Три домобрана, стр.72).

[...] Зашто заправо стоји ту тих *двијесто*[7] људи под пушком [...] (М. Крлежа, Три домобрана, стр.71).

али, у истом делу:

– Тако са *двјеста* јутара! Не више! То је доста! *Двјеста* јутара! (М. Крлежа, Три домобрана, стр.105)

Онда је Кон јавио, да је примио од батаљона седам хиљада *двијеста*[8] педесет и три круне [...] (М. Крлежа, Три Домобрана, стр.59).

Као и у српском и црногорском узусу, једино се облик на -сто употребљава у изражавању броја 400, како у писаном тако и у говорном језику:

Између нас лежи најмање *четиристо* година [...] (М. Крлежа, Повратак Филипа Латиновића, стр.113) .

Тисућу *четиристо* хрватских бранитеља је повређено током акције олуја (HRT, Dnevnik, 05/08/2008) .

Четиристо тисућа куна је потрошено за ту сурадњу (HRT, Dnevnik, 22/10/2000).

Примере које смо нашли за босанске ауторе потврђују употребу обадва лика, -ста и -сто за градњу стотина 200 и 300 и само лика -сто за 400. Међутим, тенденција изгледа изражена у новијих босанских аутора ка употреби

торији НДХ), лик куне налазио се већ од прве половине 13. века па готово до краја 14. века на хрватском кованом новцу званом бановац (о овоме детаљније в. Зоричић 1998: 137).

[6] Нестандардна форма, в. напомену бр. 7.

[7] У ова последња три примера, Мирослав Крлежа користи форму *двијесто* која није стандардна. Међутим, у шеснаестом се тому *Рјечника хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетности* (у даљем тексту *РЈА*) напомиње да се та форма „говори [...] по нашим сјевернијим и источнијим крајевима.“ (1956: 591). У речнику се ипак прецизира да тај облик није потврђен у писменој форми (односно не даје се ниједна писмена потврда). Ваља такође приметити да се сва три наведена примера тичу транскрипције говорног језика.

[8] Нестандардна форма. За разлику од *двијесто* (в. напомену бр. 7), форма *двјеста* се не бележи као дијалектизам у речницима. С обзиром на чињеницу да Крлежа иначе користи *двјеста* у поменутом делу (и то чак и у примерима који се тичу говорног језика), претпостављамо да се ради о штампарској грешци. О формама *двијесто* и *двјеста*, в. такође напомену бр. 14.

облика на -сто иако се облик на -ста још увек јавља и не може се потпуно одстранити:

– Мораш човјече! Бар основне ствари. Рецимо, *двјесто*, *тристо* ријечи (Ј. Дујмовић, Крици из мрачног дома, стр.143).

Змај **од Босне, био је велики пријатељ Фидахића, племићке породице у којој се преко** *двјесто* година огледала сва власт у Зворнику (Х. Тулић, Сират Ћуприја, стр.110).

Помоћ није изостала и почела је одсудна битка за Глоћанско брдо које је бранило близу *тристо* непријатељских војника (Х. Тулић, Сират Ћуприја, стр.203) .

Занимљиво је запазити да се та тенденција (предност дата лику -сто, али такође употреба лика -ста) јавља и код српских писаца (пореклом) из Босне. Навешћемо само следеће примере из језика Радослава Братића и Мирослава Тохоља:

– Шаљем ти љуту змију, Мића Љубибратића, са хиљаду *двјесто* устаника, с пријетњом да ти опколи и уништи командни штаб (Р. Братић, Страх од звона, стр.55).

[...] **читаш ли шта је све поскупјело** *тристо* и више одсто [...] (М. Тохољ, Стид, стр.117).

[...] Ем, са *тристо*-четиристо глава, које сам инкасирао [...] (М. Тохољ, Стид, стр.161).

Једва да *триста* наших ријечи разумијеш [...] (М. Тохољ, Стид, стр.73) .

Вреди такође нотирати да се та наизменична употреба облика на -ста и облика на -сто у творби бројева 200 и 300 исто тако запажа и у пет анализираних романа Меше Селимовића[9] (*Дервиш и смрт*; *Тврђава*; *Тишине*; *Круг*; *Острво*), у којима смо наиме забележили шест облика на -ста (сваки пут број *двјеста*) и један облик на -сто (број *тристо*). Пр.:

Три године бих могао да проживим са *двјеста* гроша (М. Селимовић, Дервиш и смрт, стр.203) .

Гавран живи *тристо* година (М. Селимовић, Тврђава, стр.224).

Што се тиче бројке 400, једино се региструје употреба лика -сто:

[...] Нас је *ћетристо*[10] педесет рекли су нам да ћемо сви бити заклани [...] (Ј. Имамовић, Бесмртни јелени, стр.22).

Треба, међутим, нагласити да се у језику штампе босанских Срба појављује изражена тенденција употребе облика на -ста у творби кардиналних бројева 200, 300, насупрот ситуацији коју познају остала језичка подручја Босне и Херцеговине, у којима се наиме у штампи бележи блага превласт облика на -сто [исти је случај са употребом суфикса -ор у образовању збирних бројева у језику масовних медија босанских Срба, в. такође напо-

[9] Ако је по исказу (и тематици) дело Меше Селимовића углавном уткано у босанску књижевност, оно наравно несумњиво припада и српској књижевности, свесним ауторовим захтевом, као и урођеношћу немалога дела опуса у српске књижевне и културне теме.

[10] Стандардна форма је наравно *четиристо*. Овде се ради о типичном примеру говорног језика (са редукованим бројем) у којем говорник користи некњижевни, покрајински облик (в. напомену бр. 4). Такође, можемо приметити да говорник употребљава сугласник ћ уместо ч на почетку речи (*ћетристо*). То је доста позната одлика неких босанских говора, нарочито муслиманских, у којима се наиме јавља свођење двају африкатских парова стандардног језика (ч/ћ-џ/ђ) на један (ћ/ђ).

мену бр. 25]; узрок томе треба, вероватно, имећу осталог, тражити у утицају српског стандарда из Србије у коме јако доминира лик -ста (в. горе).

Примери из штампе босанских Срба:

На дружењу у суботу 2. августа било је око *двјеста* чланова Братства [...] (Српско Ослобођење, Српско Сарајево, 13/09/2000, стр.16).

Са преко *триста* метара висине, овај хотел ће понијети титулу највишег хотела на свијету (Репортер, Бањалука, 06/02/2000, стр.66).

Пример из несрпске штампе у Босни:

„ИВАНЕ, ЈАВИ СЕ“, ОДЈЕКИВАЛО ЈЕ У прошлу суботу београдским излетиштем Кошутњак, док је *тристо* полицајаца претраживало терен око трим-стазе (Дани, Сарајево, 01/09/2000, стр.40).

Из свега овога можемо, дакле, закључити да следећа слика представља употребну норму језичких стандарда када је реч о облицима једночланих кардиналних бројева 200, 300 и 400:

- у српском и црногорском стандарду: лик -ста и много ређе лик -сто за стотине 200 и 300, а лик -сто за стотину 400;
- у хрватском стандарду: лик -сто и ређе лик -ста (да би се броју дао специфичан старински, архаични аспект) за стотине 200 и 300 и лик -сто за стотину 400;
- у босанском стандарду: наизменична употреба ликова -сто и -ста за стотине 200 и 300 и лик -сто за стотину 400.

Интересантно је у овом погледу приметити да тенденције које смо навели нису у противречности са оним што се може наћи у дијалектолошким монографијама које смо анализирали за овај рад[11]. Наиме, у великој већини српски говори имају кратки облик на -ста за 200 и 300 и употребљавају углавном дуги (двочлани) облик (*четири стотине*) за вредност 400 (в. нпр. Белић 1905, Станојевић 1911, Павловић 1939, Реметић 1985, Вукадиновић 1996).

Што се тиче црногорских говора, они се такође одликују масовном употребом лика -ста за 200 и 300 али и за вредност 400 (в. нпр. Вуковић 1938-1939, Станић 1974), која упоредо познаје лик -сто (в. нпр. Пижурица 1981). Тај лик -ста у градњи стотине 400 не изгледа међутим заступљен у црногорском узусу (ту форму нисмо заиста забележили ни у писању, ни у говору, па чак ни на Интернету). Тим поводом, није без значаја подсетити да је форму *четириста* врло рано уврстио у црногорске регионализме Караџића и касније Маретић (в. даље).

[11] Те монографије углавном обрађују штокавске говоре од почетка двадесетог века до данас. Овде ћемо једино размотрити наставке -а и -о кардиналних бројева 200, 300 и 400 у различитим штокавским народним говорима. Наставци -и и -е се такође понекад чују нарочито када је реч о стотини 200; поменути наставци се могу објаснити историјским фактом: они наиме налазе своје корене у старим облицима двојине именице *сто* (о томе ће више бити речи у последњем делу овог реферата, који ће се између осталог бавити историјском еволуцијом разних наставака који су се јављали у творби стотина 200, 300 и 400).

Међутим, када се ради о босанским говорима, они познају лик -сто за сва три поменута броја (*двјесто*, *триcто*, *четириcто*) упоредо са ликом -ста за 200 и 300 (в. нпр. Пецо 1964); та слика одговара, као што смо то већ констатовали, наизменичној употреби облика на -ста и облика на -сто у творби бројева 200 и 300[12] у стандарду.

Треба коначно споменути да у неким хрватским говорима налазимо лик -ста у градњи стотина 200 и 300 – понекад, али много ређе, то је случај и са 400 (в. Шимундић 1971, Маштровић 1955) – док је у другима једино потврђена употреба лика -сто (в. Шојат 1973, Ившић 1913). Отуда изгледа да облици на -ста не губе заступљеност у односу на облике на -сто, за разлику од ситуације коју познаје хрватски стандард у коме се даје јака предност лику -сто.

Да би се добила што боља слика различитих ликова и наставака који се јављају у творби једночланих кардиналних бројева 200, 300 и 400, нужно их је посматрати и на дијахроном нивоу[13].

За градњу бројке 200, најстарији записани лик је -стê, што заправо одговара старом облику двојине именице *сто*, односно наставцима двојине именица средњег рода о-деклинације[14]. Према говорном подручју, тај лик -стê је такође долазио с различитим гласовним облицима: -сти у икавском и јекавском а -сте код екаваца (ти су се облици иначе задржали у неким народним говорима, в. напомену бр. 11).

Лик -ста се исто тако појављује у врло рано (први трагови у 13. веку), али је тек од 18. века масовно потврђен и од тада превлађује. Тај је облик на -ста познат као млађи облик двојине, у којем наиме број *сто* прима наставак -а из дуала именица мушког рода; стотина 200 добија дакле облике: *двеста* (источни крајеви), *двјеста* (јужни крајеви) и *двиста* (западни крајеви) (в. даље за допунска објашњења о географској дистрибуцији).

Бројеви 300 и 400 се врло рано појављују у облику *триста* (најстарије потврде из 13–14. века) и *четириста* (15. век) (као и у окрњеним облицима типа *четрста*, *четерста*...) у којима број *сто* прима наставак -а из множине именица средњег рода о-деклинације[15].

---

[12] Форма *четириста* може се такође понегде спорадично чути, нарочито у западној Босни (о томе в. Пецо 1982: 143).

[13] Занемаримо у овом раду могућност одвојеног писања кратких обика бројева 200, 300, 400 (типа *двје сто, три ста, четири сто*...) која се јављала у ранијим периодима језика, али која није имала утицаја на избор наставака (барем -а и -о) у градњи поменутих бројева.

[14] Као сви кардинални бројеви већи од *четири*, број *сто* се третира од почетка стварања језика, као именица средњег рода. Због тога је (данашњи женски) облик *дв(ј)е* (а не *два* како би се логично могло очекивати) повезан са именицом *сто*. Наиме, тај се облик (заправо *двê* са свим својим различитим гласовним облицима *две, двије, дви*) употребљавао (до 16. века) за квантификацију како именица средњег тако и именица женског рода, и одржао се у модерном језику у вези *дв(ј)есто(а)*. Напоменимо – и то се констатује још у старије време — да у творби форми *двјеста*, *двјесто*, када се састављају речи *двије* и *сто(а)* у једну, *двије* губи двосложност и скраћује се у један слог, те настаје облик *двје* (в. такође напомене бр. 7 и 8 о нестандардним формама *двијесто* и *двијеста*).

[15] Поред ових основних информација о дуалским и плуралским наставцима за стотине 200, 300 и 400 – в. Белић (1932, 91–133), као и РЈА, том 2. Додајмо, о пореклу лика -ста, да неки лингвисти неубедљиво сматрају да је наставак -а за стотине 300 и 400 дуалски, што се на дијахроном плану не потврђује (в. Брабец / Храсте / Живковић 1961: 109, Барић et al. 1997: 218 – закључци тих двеју граматика су цитирани у овом раду;в. и РЈА том 16, под одредницом *сто*, стр. 591).

Први облици на -сто ових кардиналних бројева (*двесто*, *двјесто*, *двисто*, *тристо*, *четристо*, *четерсто*) везују се за наставак -о, значи непромењен, броја *сто* у номинативу једнине средњег рода. Ти су облици забележени већ у 16. веку, у великој већини случајева у делима чакавских и кајкавских писаца.

Имајући у виду то кајкавско и чакавско порекло кратких (једночланих) форми кардиналних бројева с ликом -сто у другом делу речи, реформатори српског језика, Вук Караџић и Ђура Даничић, а касније под утицајем њиховог рада и један од најеминентнијих граматичара српскохрватског језика, Томислав Маретић, дошли су до закључка да треба сматрати све кратке (једночлане) облике на -сто као стране штокавском дијалекту и због тога их искључити из листа кардиналних бројева од 200 до 900[16].

Они су дакле у својим радовима забележили само облике на -ста за стотине 200, 300 и 400 [в. Караџић 1898: *двеста* (ист.), *двиста* (зап.), *двјеста* (јуж.), стр. 117, *триста*, стр. 773, *четириста* (црногорски регионализам), стр. 852; Даничић 1850: *двјеста*, *триста*, стр. 27 и још прецизније 1872. године (у *Облицима српскога или хрватскога језика*) што се тиче стотине 200: *двјеста*, *двеста* (источни говор), и чак *двјести* у „јужном говору", стр.46; Маретић 1963 (прво издање 1899., друго 1931., треће 1963.): *двјеста*, *триста*, *четириста* у Црној Гори, стр. 222)]. Напоменимо да прва граматика босанског језика (*Граматика босанскога језика за средње школе* непотписаног аутора Фране Вулетића) објављена 1890. године даје такође само *двјеста* (или *двијести*), *триста*, *четириста* (стр.79).

У свом преводу Новог Завета Вук Карџић тако врло логично користи само облике на -ста за стотине 200 и 300:

> А у лађи бијаше нас душа свега *двјеста* и седамдесет и шест (**В. Караџић, Нови Завјет, превод, стр.254)**.
>
> Зашто се ово миро не продаде за *триста* гроша и не даде сиромасима? (**В. Караџић,** Нови Завјет**, превод, стр.179)**

Као што је то био случај са превлашћу употребе дугих (двочланих) форми над кратким (једночланим) у градњи кардиналних бројева (стотина) од 400 до 900[17], југословенски лингвисти, укључујући хрватске, дуго су држали облик на -ста као једину прихватљиву форму у књижевном језику кад је реч о главним бројевима 200 и 300. Облик са наставком -а за 400 (*четириста*) се, међутим, слабије одржао вероватно због тога што су га Караџић и Маре-

[16] У другом тому РЈА, настао под уредништвом Ђуре Даничића између 1884. и 1886. године, стоји да облик *двесто* „није добар" јер „је јамачно постао по талијанском или по њемачком језику" (стр. 925), а да је облик *четириста* погрешан јер је „мјесто пл. ста гријешком синг. сто" (стр.5). Међутим, у истом речнику али доста година касније, под одредницом *сто* (том 16, написан између 1956. и 1958. године) једночлане форме кардиналних бројева 200–900 су такође цитиране, као и под одредницом *триста* (том 18, 1962); аутори ових томова били су хрватски филолози (Ј. Једвај, С. Мусулин...), а облици са наставком -о више нису оцењени као погрешни, иако нису исто рангирани као облици на -а, који су у језику још увек важили за боље.

[17] Детаљније о овој проблематици в. Стефановић 2011.

тић оценили као црногорски регионализам. Тако су форме *четири стотине* и/или *четиристо* врло брзо предложене као алтернативе.

Занимљиво је сада погледати шта је забележено о тој појави у нормативним текстовима који су следили Караџићеве, Даничићеве и Маретићеве радове.

Године 1924, два велика француска слависта Антоан Меје и Андре Вајан у својој граматици српскохрватског језика на француском (прво издање 1924, друго 1980. године), а под снажним утицајем Маретићевих радова, како уосталом и они сами тврде у предговору граматике, бележе: *двеста*, *триста* и *четири стотине* (Меје/Вајан 1980: 124-125). Године 1941, хрватски лингвисти Фрањо Ципра, Петар Губерина и Круно Крстић констатују у *Хрватском правопису* (прво издање 1941, забрањено и уништено, прештампано 1998. године) да „уз [...] *двјеста* [...] и *триста* [...] већ се врло уобичајило (говорити и) писати *двјесто*, *тристо* [...]“ (Ципра / Губерина / Крстић 1998: 31). Превласт употребе лика -ста се ипак дуго задржала у стручној литератури, понекад чак са јединоm забележеном формом *четириста*. Тако Александар Белић у *Правопису српскохрватског књижевног језика* 1950. даје *дв(ј)еста, триста, четири стотине* и (покрајински) *четириста.* У оба издања *Граматике хрватскосрпскога језика* (Брабец – Храсте – Живковић, прво издање 1952, друго 1961. године) стоји: „Сто (100) има стари облик двојине: двјеста (200) и триста (300)“ (1961: 109). Правопис и речник које су 1960. и 1967. издале Матица српска и Матица хрватска дају облике: *дв(ј)еста*; *триста* и *четириста* (у правопису)/*четиристо* (у речнику). Године 1971, Петар Скок, бележи у *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика* само *двјеста*, *триста* и *четириста* за стотину 400, а за облик на -сто даје једино *двисто*, наглашавајући да се ради о дијалектизму. Исте године, Славко Павешић и Златко Винце у *Језичком савјетнику са граматиком* (стр. 368), наводе: „Чују се и ликови двјесто, тристо и четиристо али они не иду у књижевни језик. Правилно је: двјеста, триста (двије стотине, три стотине, четири стотине). Али поред четири стотине [...] може се рећи и четиристо [...]“.

Видели смо међутим да се превласт лика -ста није одржала на западном/хрватском језичком простору. У том развоју је, између осталог, важну улогу одиграла последњих година промена гледишта на утицај чакавских и кајкавских говора на хрватски стандард [сличан феномен се констатује када је реч о крају доминантне употребе дугих облика (двочланих) над кратким (једночланим) у конструкцији стотина кардиналних бројева од 400 до 900 у хрватском стандарду, као што је уосталом и случај у осталим стандардима[18]], но и чињеница, коју не би требало занемарити, да тзв. хрватски „језички пуристи“ облике на -ста, а посебно 200 и 300 углавном сматрају стилски врло обележеним – што заправо значи да их сматрају као србизме[19]. Не узимајући

[18] О овоме в. Стефановић 2011.

[19] С тим гледиштем се тешко можемо сложити јер су ликови -ста распрострањени у неким хрватским говорима (в. горе анализу о народним говорима), а потврђени су такође код најстаријих хрватских граматичара. Нпр. Бартол Кашић бележи: *триста или тристо*; *четириста или четиристо*... (Кашић 1604: 125); Шиме Старчевић у првој хрватској граматици издатој на

у обзир то „националистичко“ гледиште, постаје једноставно очигледно да је у хрватском стандарду облик на -сто преовладао над обликом на -ста у стилски неутралној употреби, нарочито под утицајем једночланих стотина већих од 300 (*седамсто*, *осамсто* итд.), али и због чињенице да су само облици на -сто употребљавани у конструкцији именичких и придевских творениа од главних бројева од 100 до 900, нпр. *двестогодишњи*[20], као што се то уосталом истиче у *Хрватском језичном савјетнику* из 1999:

> „Од двоструких ликова сложених бројева сложених од бројева *два*, *три*, *четири* и броја *сто* предност дајемо ликовима на -о јер је тај лик уобичајенији а особито је уобичајенији, ако не и једини потврђен, у придјевним и именичким сложеницама; дакле: *двјеста* > *двјесто*, *триста* > *тристо*, *четириста* > *четиристо*, али само *двјестогодишњи*, *двјестотисућни*, *четиристогодишњица*, *тристогодишњи*“ (Барић *et al.* 1999: 100-101).

Или, у истом духу, у Хрватској Граматици из 1997. године (Барић *et al.* 1997: 218):

> „С бројевима *два* или *три* веже се некадашња двојина те именице[21], *(двје)ста*, *(три)ста*, али се облик -ста више не осећа као двојина именице *сто* те се под утицајем осталих назива за стотине (у којима је други део *-сто*) и место тих облика обично употребљавају облици *двјесто*, *тристо*.“[22]

Изгледа, дакле, да је у хрватском језичком стандарду облике на -ста кардиналних бројева 200 и 300 и донекле 400, задесила иста судбина као именицу *хиљада*[23]. Наиме, иако се појављују у народним говорима и премда се

хрватском даје: *двиста*; *триста*... (Старчевић 1812: 44); Антун Мажуранић је 1869. године забележио: *двјесто*; *тристо*; *четиристо*... додајући да те стотине могу такође имати следеће кратке облике: *двјеста* и *двјести*; *триста*; *четириста* (Мажуранић 1869: 57-59). Коначно, Карло (Драгутин) Парчић предлаже у табели кардиналних бројева: *двиесто* (*двиеста*); *тристо*; *четиристо*... (Парчић 1873: 47). Вреди, такође, запазити да, према језичком осећању већег броја консултованих хрватских информатора, *двјеста* и *триста* нису сматрани као србизми.

[20] Чини нам се да те исте чињенице могу објаснити употребу лика -сто у српском и црногорском стандарду.

[21] Ради се, наравно, о именици *сто*.

[22] Вреди запазити да у *Граматици црногорског језика*, Војислав Никчевић долази до потпуно истих закључака (калкираних реч по реч) као Барић *et al.* 1997. Значи, према Никчевићу, у црногорском стандарду најчешћи облици би требало да буду *двјесто*, *тристо* и *четиристо*. Он такође вели да се црногорски карактерише употребом старог облика двојине *двјести* упоредо са *двјеста* и наводи за то ова три примера: *двјести* људи, *двјести* жена, *двјести* ђеце (в. Никчевић 2001: 190-193). Потребно је међутим унеколико коментарисати закључке В. Никчевића. Прво, они су у противречности са оним што се може наћи у правопису истог аутора из 1997. године у коме су форме *двјеста*, *двјесто*, *триста*, *тристо* третиране као равноправне. Друго, Никчевић тврди да се облик *двјести* употребљава упоредо са *двјеста*, а на претходној страници његове граматике је записано да се форма *двјесто* најчешће јавља! Треће и можда најважније, облици које цитира Никчевић не одсликавају лингвистичку ситуацију у Црној Гори. Наиме, као што смо то већ навели у овом раду, облици на -ста за бројеве 200 и 300 су далеко доминантнији како у савременом узусу тако и у народним црногорским говорима; а што се тиче облика *двјести*, ако га познају неки црногорски говори, (в. нпр. Вуковић 1938-1939; Станић 1974), он се никада не јавља у стандардним црногорским реализацијама. Зна се међутим да је једна од карактеристика радова В. Никчевића покушај „убацивања“ црногорских регионализама у стандард. Намеће нам се међутим питање зашто онда није дат облик *четириста*, који се такође јавља у неким говорима и који је потврђен од стране Караџића и Маретића?

[23] Подсетимо, наиме, да у свим данашњим језичким стандардима, укључујући хрватски, бројке *четириста* готово и нема, и отуда она не представља исти „проблем“ као *двјеста* и *трис-*

обилно потвђују у делима најстаријих хрватских граматичара[24], у норми се испољава јака тежња за њиховим (уосталом успешним) уклањањем, из неки пут чисто лингвистичких разлога, нарочито када се имају у виду ликови –ста, али исто тако због чињенице да су стилски сувише обележени, или сувише окарактерисани као србизми.

Приметићемо међутим да ствар стоји потпуно друкчије у босанском. Наиме, у том се случају не ради о уклањању из норме именица или ликова који се потврђују у народним говорима и који су засведочени у писаном језику[25], већ о „убацивању“ или, боље речено, прихватању бројних именица *тисућа* и *милијун* (посредством наизменичне употребе са иначицама *хиљада* и *милион*) којих нема у босанским народним говорима и који се не јављају[26] у новијим текстовима, а ни код старијих босанских писаца. Изгледа међутим да се тај покушај артифицијалног „убацивања“ (да би се наравно што више удаљило од српског) репрезентативних стандардних хрватских верзија (или кроатизама) *тисућа* и *милијун* није конкретизовао.

Тим истим поводом изгледа на крају корисно навести закључке Ранка Бугарског о различитим правцима којима су пошли српски, хрватски и босански као резултат политичких баријера постављених међу њима: „Шематски се може рећи да, међу идиомима административно издвојеним из српскохрватског, српски стоји у месту, док се хрватски убрзано одваја од њега путем увелико вештачке кроатизације, а босански се такође издваја, иако спорије и у другом правцу, наглашавањем оријенталног наслеђа. Када кажем да српски стоји у месту, не мислим, дакако, да он није подложан нормалним променама које су неизбежан саставни део живота сваког језика, него да није предмет својеврсног лингвистичког инжењеринга са циљем систематског

та. Међутим, два новија хрватска језичка приручника бележе (иако га сматрају необичним и ретким) форму *четириста* (в. напомену бр. 1), док је ниједан српски граматичар не спомиње. Можемо претпоставити (иако се та форма јавља – премда спорадично – у неким хрватским говорима) да то можда долази одатле, што постоји већа тенденција код модерних хрватских граматичара да се не поведу за Караџићевим и Маретићевим закључцима (односно да се ослободе њиховог утицаја) који су наиме у својим радовима оценили (и уклонили) *четириста* као црногорски регионализам (в . горе).

[24] То је и разлог због кога се та „судбина“ не може упоредити са „статусом“ суфикса –ор у образовању збирних бројева и бројних придева у хрватском језичком стандарду. Уклањање суфикса –ор из стандарда изгледа наиме „логичније“ пошто се тај исти суфикс не јавља у говорима којима се служе Хрвати и скоро да га и нема у хрватским граматикама и речницима пре Томислава Маретића (о овоме детаљније в. у: Брозовић 1973–1974 и Худучек/Рагуж 1993).

[25] Тај се феномен такође јавља у новијој босанској норми фактом да се намеће суфикс –ер у творби збирних бројева, бројних именица на –ица (*четверица* и сл.) и бројних придева на уштрб суфикса –ор, иако тај суфикс постоји у босанским народним говорима и и те како је засведочен у писаном језику.

[26] *Тисућа* се сасвим изузетно појављује у новијих босанских писаца, а именице *милијун* готово да и нема. Узрок присуства бројних именица *тисућа* и *милијун* у новијим босанским граматикама и речницима (в. Халиловић 1996; Исаковић 1992; Јахић/Халиловић/Палић 2000; Јахић 1999), треба вероватно тражити у језичкој политици усвајања кроатизама (односно „несрпских” варијанти) почетком деведестих година прошлог века (период стандардизације „новог језика“ или ревидирања тадашње норме – од стране босанских лексиколога) уместо источних иначица (сматраних за србизме) које су до тада више биле у употреби. Та се тенденција међутим унеколико променила после распада муслиманско-хрватског савеза и хрватске офанзиве у Босни 1993. године.

усмеравања језичког развоја у неком смеру који држава сматра политички пожељним, а што је видљиво у случају хрватског и, у мањој мери, босанског" (Бугарски 2002: 48).

ИЗВОРИ

а) књижевноуметничка дела:

В. Арсенијевић – Vladimir Arsenijević, *U potpalublju*, Stubovi kulture, Beograd, 1997.

Р. Братић – Радослав Братић, *Страх од звона*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.

Ј. Дујмовић – Josip Dujmović, *Krici iz mračnog doma*, Libero, Sarajevo, 1994.

Ј. Имамовић – Jasmin Imamović, *Besmrtni jeleni*, Radio Kameleon – Bosanska biblioteka, Tuzla – Klagenfurt, 1996.

В. Караџић – Вук Караџић, *Нови Завјет*, превод, Издање библијског друштва, Београд, 1987.

Д. Киш – Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Д. Киш – Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 1999.

М. Крлежа – Мирослав Крлежа, *Три Домобрана – Битка код Бистрице Лесне*, Просвета, Београд, 1966.

М. Крлежа – Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovića*, Nolit, Beograd, 1969.

М. Крлежа – Мирослав Крлежа, *Глембајеви – драме*, Слобода, Београд, 1977.

М. Крлежа – Miroslav Krleža, *Aretej*, Mladost, Sarajevo, 1988.

Р. Маринковић – Ранко Маринковић, *Киклоп*, Просвета, Београд, 1965.

В. Новак – Vjenceslav Novak, *Posljednji Stipančići*, Branko Đonović, Beograd, 1962.

М. Павић – Milorad Pavić, *Hazarski rečnik – muški primerak*, Prosveta, Beograd, 1988.

В. Парлић – Велимир Парлић, *Лет душе*, Књижевна заједница Звездара – Апостроф – Народна библиотека Јован Поповић, Београд – Урошевац, 1996.

Ј. Рибникар – Јара Рибникар, *Породичне приче*, БИГЗ, Београд, 1995.

С. Селенић – Slobodan Selenić, *Očevi i oci*, Prosveta – Dereta, Beograd, 1996.

М. Селимовић – Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, Просвета, Београд, 1996.

М. Селимовић – Меша Селимовић, *Круг*, Блиц, Београд, 2008.

М. Селимовић – Меша Селимовић, *Острво*, Блиц, Београд, 2008.

М. Селимовић – Меша Селимовић, *Тишине*, Блиц, Београд, 2008.

М. Селимовић – Meša Selimović, *Tvrđava*, Marso, Beograd, 2009.

М. Тохољ – Miroslav Toholj, *Stid*, Prosveta, Beograd, 1989.

Х. Тулић – Himzo Tulić, *Sirat Ćuprija*, 1992.

М. Црњански – Miloš Crnjanski, *Seobe II–2*, BIGZ, Beograd, 1987.

А. Шеноа – August Šenoa, *Čuvaj se senjske ruke*, Mladost, Zagreb, 1981.

б) новине:

Дани – *Dani*, недељне новине, Сарајево.
Монитор – *Monitor*, недељне новине, Подгорица.
Репортер – *Репортер*, недељне новине, Бањалука.
Српско Ослобођење – *Српско Ослобођење*, дневне новине, Српско Сарајево.

в) телевизијске станице:

Z1 – *Zagreb 1*
RTL – *RTL Hrvatska*
РТС – *Радио Телевизија Србије*
HRT – *Hrvatska Radio Televizija*

ЛИТЕРАТУРА

Анић/Силић² 1987: V. Anić, J. Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Liber – Školska knjiga.

Анић² 1994: V. Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.

Бабић *et al.* 1991: S. Babić, D. Brozović, M. Moguš, S. Plavešić, I. Škarić, S. Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti – Globus.

Бабић/Финка/Могуш⁴ 1996: S. Babić, B. Finka, M. Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.

Барић *et al.*⁴ 1997: E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Plavešić, M. Peti, M. Znika, *Hrvatska Gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Барић *et al.* 1999: E. Barić, L. Hudaček, N. Koharović, Mijo Lončarić, Marko Lukenda, Mile Mamić, Milica Mihaljević, Ljiljana Šarić, Vanja Švaćko, Luka Vukojević, Vesna Zečević, Mateo Žagar, *Hrvatski jezični savjetnik*, Zagreb: Školske novine.

Белић 1905: А. Белић, „Дијалекти источне и јужне Србије“, Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, I, 459–464.

Белић 1932: А. Белић, *О двојини у словенским језицима*, Београд: Српска Краљевска академија.

Белић 1950: А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.

Брабец/Храсте/Живковић² 1961: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Брозовић 1973-1974: D. Brozović, „O sufiksu -er/-or u imeničkim i pridjevskim brojevima i njihovim izvedenicama“, Zagreb: *Jezik*, XXI, 129–136.

Бугарски 2002: R. Bugarski, *Lica jezika*, Beograd: Biblioteke XX vek.

Вукадиновић 1996: В. Вукадиновић, „Говор Црне Траве и Власине“, Београд: *Српски Дијалектолошки Зборник*, XLII, 193–197.

Вуковић 1938-1939: Ј. Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака“, Београд: *Јужнословенски филолог*, XVII, 65–67.

Граматика босанскога језика за средње школе – Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole, Naklada zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1890 (izdavač reprint izdanja: Bosanska Riječ, Sarajevo, 1994).

Даничић 1850: Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*, Беч: Штампарија јерменског манастира.

Даничић 1872: Ђ. Даничић, *Облици српскога или хрватскога језика*, Загреб: Штампарија Драгутина Албрехта.

Живојновић 1992: Ž. Živojnović, *Cours pratique de serbo-croate*, Pariz: Documents pédagogiques de l'Institut d'Etudes slaves.

Зоричић 1998: I. Zoričić, *Hrvatski u praksi*, Pula: Žakan Juri.

Ивић/Клајн/Пешикан/Брбовић² 2004: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић, *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига.

Ившић 1913: S. Ivšić, „Današnji posavski govor“, Zagreb: *Radovi Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, CXCVII, 54–55.

Исаковић 1992: A. Isaković, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Sarajevo: Bambi.

Јахић 1999: Dž. Jahić, *Školski rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Ljiljan.

Јахић/Халиловић/Палић 2000: Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.

Караџић³ 1898: В. Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Штампарија краљевине Србије.

Кашић 1604: B. Kašić, *Institutionum linguae Illyricae*, Rim: A. Zannetti [izdavač reprint izdanja na hrvatskom (*Osnove ilirskoga jezika*): Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002].

Клајн⁴ 1997: I. Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, Beograd: Nolit.

Маретић³ 1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Мажуранић⁴ 1869: A. Mažuranić, *Slovnica hervatska*, Zagreb.

Маштровић 1955: Lj. Maštrović, „Ninski govor“, Zadar: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, II, 109–124.

Меје/Вајан² 1980: A. Meillet, A. Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, Pariz: Collection de grammaires de l'Institut d'Etudes slaves – Librairie Honoré Champion.

Мићуновић 2000: Љ. Мићуновић, *Џепни правопис српскога језика*, Београд: Српска школска књига.

Московљевић² 1990: М. Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика*, Београд: Аполон.

Мразовић/Вукадиновић 1990: P. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

Никчевић 1997: V. Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje: Crnogorski PEN centar.

Никчевић 2001: V. Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.

Павешић/Винце 1971: S. Pavešić, Z. Vince, *Jezički savjetnik s gramatikom*, Zagreb: Matica hrvatska.

Павловић 1939: М. Павловић, „Говор Сретечке Жупе“, Београд: *Српски Дијалектолошки Зборник*, VIII, 181–183.

Парчић 1873: C. [D.] Parčić, *Grammatica della lingua slava (illirica)*, Zadar.

Пецо 1964: А. Пецо, „Говор источне Херцеговине“, Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XIV, 143–144.

Пецо 1982: А. Пецо, „Икавскошћакавски говори западне Босне“, Сарајево: *Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник*, III, 143–144.

Пецо/Станојчић 1972: A. Peco, Ž. Stanojčić, *Srpskohrvatski jezik: Enciklopedijski leksikon*, Beograd: Interpres.

Пешикан/Јерковић/Пижурица[2] 1997: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

Пижурица 1981: М. Пижурица, „Говор околине Колашина“, Титоград: *Црногорска академија наука и умјетности, посебна издања*, 151–154.

Правопис српскохрватског књижевног језика, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1960.

Правопис хрватскосрпскога књижевнога језика – Pravopis hrvatskosrpskoga književnoga jezika, Matica hrvatska – Matica srpska, Zagreb – Novi Sad, 1960.

Рагуж 1997: D. Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb: Medecinska Naklada.

Реметић 1985: С. Реметић, „Говори Централне Шумадије“, Београд: *Српски Дијалектолошки Зборник*, XII, 297–299.

Речник српскохрватскога књижевнога језика, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 6 књига, 1967–1976.

Рјечник хрватскога или српскога језика – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 23 knjige, 1880–1976.

Силић/Прањковић 2005: J. Silić, I. Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Скок 1971–1974: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 knjige, Zagreb: Jugoslavanska akademija znanosti i umjetnosti.

Станић 1974: М. Станић, Ускочки говор, Београд: *Српски Дијалектолошки Зборник*, XX, 218–219.

Станојевић 1911: М. Станојевић, „Северно Тимочки дијалект“, Београд: *Српски Дијалектолошки Зборник*, II, 408–409.

Станојчић/Поповић[5] 1997: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Старчевић 1812: Š. Starčević, *Nova ricoslovica iliricska*, Trst: G. Weis (izdavač reprint izdanja na hrvatskom: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002).

Стевановић[8] 1978: М. Стевановић, *Граматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, Цетиње: Обод.

Стефановић 2011: A. Stefanović, „Upotreba kratkih i dugih formi u izražavanju kardinalnih brojeva od 100 do 900“, Nikšić: *Riječ*, Nova serija, br. 4, 89–102.
Тежак/Бабић[11] 1996: S. Težak, S Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
Фекете 2008: Е. Фекете, *Језичке доумице I*, Београд: Београдска књига.
Халиловић 1996: S. Halilović, *Pravopis bosanskog jezika*, Sarajevo: Preporod.
Худучек/Рагуж 1993: L. Huduček, D. Raguž, „Brojevne izvedenice“, Zagreb: *Jezik*, XXXXI, 46–56.
Ципра/Губерина/Крстић 1998: F. Cipra, P. Guberina, K. Krasić, *Hrvatski pravopis*, pretisak, Zagreb: Artresor.
Шимундић 1971: M. Šimundić, „Govor Imotske krajine i Bekije“, Sarajevo: *Djela Akademije Nauka BiH*, XI, knjiga XXVI, 141–143.
Шојат 1973: A. Šojat, „Karlovački govor“, Zagreb: *Hrvatski Dijalektološki Zbornik*, III, 124.
Шоње 2000: J. Šonje, glav. urednik, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.

Aleksandar Stefanović

L'EMPLOI DES NUMERAUX *DVJESTA/DVJESTO*; *TRISTA/TRISTO*; *ČETIRISTO/ČETIRISTA* EN SERBE STANDARD (EN COMPARAISON AVEC LES REALISATIONS STANDARDS BOSNIAQUES, CROATES ET MONTENEGRINES)

(Résumé)

L'article traite des formes courtes dans l'expression des numéraux cardinaux 200, 300 et 400 en serbe standard (en comparaison avec les réalisations standards bosniaques, croates et monténégrines). Il se fonde sur des exemples de la littérature et de la presse, mais également sur la langue orale. L'auteur propose une approche diachronique et dialectale sans laquelle une analyse de la situation linguistique actuelle ne serait envisageable. Il porte également une attention particulière aux ouvrages normatifs (grammaires, précis d'orthographe, dictionnaires) et constate, entre autres, que les conclusions des prescripteurs et créateurs des normes actuelles des standards bosniaque, croate, serbe et du tout nouveau monténégrin sont dans certains cas en contradiction avec l'usage – ou les usages (par ex. lorsqu'il s'agit de l'emploi de la forme en –sto dans le standard serbe, du « statut » de la forme en –sta dans le standard croate, de l'emploi de la forme « dvjesti » dans le standard monténégrin etc.).

Mots clés: numéraux dv(j)esta/dv(j)esto, trista/tristo, četiristo/četirista, bosniaque, croate, monténégrin, serbe, réalisations standards, usage, norme.

811.163.41‘367

Илијана Р. ЧУТУРА*
Универзитет у Крагујевцу
Педагошки факултет у Јагодини
Катедра за филолошке науке

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

О ЈЕДНОМ НОРМАТИВНОМ АСПЕКТУ УПОТРЕБЕ ДЕКОМПОНОВАНИХ ЈЕДИНИЦА

У раду** се разматра један нормативни аспект употребе декомпонованих јединица. Будући да су декомпоноване јединице и њихови једнолексемски еквиваленти или истозначне или блискозначне јединице, циљ рада је анализа степена њихове истозначности у напоредним синтагмама твореним по моделу „лексема [*и*/Ø] од ње декомпонована јединица“. Структурно-синтаксичком и семантичком анализом потврђује се постојање потпуних еквивалената које творе ненормативне таутолошке конструкције, али се утврђује и постојање делимично синонимних лексема и њихових декомпозитума. Анализа функционалностилски разнородног корпуса показала је да је највећи број оваквих спојева који творе прилошке лексеме са универзалним афирмативним временским или месним значењем и њихови декомпоновани еквиваленти. Истраживањем су обухваћени и случајеви у којима вишелексемске јединице (творене по истим моделима као и декомпоноване јединице) немају једнолексемских еквивалената, те функционишу као попуне „празних места“ у одређеним системима.

Издвајањем структурних и семантичких (под)типова напоредних синтагми, у раду се анализирају случајеви који су сврстани у три групе, а са семантичког се аспекта могу одредити као: (а) однос ширег и ужег појма, (б) конкретизација деиксе, и (в) таутолошке конструкције.

Кључне речи*:* декомпоновање, експлицитна категоризација, конкретизација деиксе, таутологија, норма, хомофункционалност, хомосемичност

1. Уводне напомене

1.1. Предмет овога рада јесте анализа неких нормативних аспеката употребе декомпонованих јединица у савременом српском језику. Основни про-

* ilijanacut@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта 178014 *Динамика структура савременог српског језика* који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

блеми који се у раду разматрају тичу се семантичких одлика декомпонованих јединица и њихове појаве у напоредним синтагмама чији је други члан блискозначна или истозначна лексема.

Ти су проблеми додатно усложњени чињеницом да постоје вишелексемске јединице које су творене по истим моделима као и декомпоноване јединице, али које немају једнолексемских еквивалената, те функционишу као попуне „празних места“ у одређеним парадигмама, односно представљају једино средство исказивања одређеног значења.

1.2. Сами процеси декомпоновања језичких јединица – почев од студије М. Радовановића о декомпоновању предиката (Радовановић 1977) – заокупљају пажњу истраживача-србиста. Радовановић посматра декомпоновање предиката као особеност одређених функционалних стилова, примећујући да су номинализациони процеси уопште „у српскохрватском језику барем, посебно фреквентно заступљени примерима у тзв. специјалним функционалним стиловима језичког стандарда, тј. у оним његовим улогама када овај функционише као инструмент интелектуализованих а, по тематици, релативно уопштених и апстрактних домена језичке употребе, као што су нпр. право, наука, новинарство, политика, администрација итд.“ (Радовановић 1977: 58).

Са поља декомпоновања предиката (глагола),[1] пажња је одскоро – мада не опсежно – усмерена и на декомпоновање других пунозначних лексема: именица, придева и прилога. Разлози за декомпоновање именица, придева и прилога објашњавају се највише тзв. „експлицитним категоризовањем појмова“ (Радовановић 2004б: 44; Кликовац 2001: 92), које подразумева „да се из једног именичког појма изводи њему надређен појам и именује именицом, а првобитна именица постаје њена одредба“ (Кликовац 2001: 92): *пореска давања* ← *порези*, *акција рушења* ← *рушење*, *снежне падавине* ← *снег*, итд.

У литератури је назначено да се могу декомпоновати и придевске и прилошке лексеме (о прилошким изразима и декомпоновању прилога в. Ковачевић 2007), на пример: *црвена брада* → *брада црвене боје*; ишао је *брзо* → ишао је *брзим ходом* (Радовановић 2004а: 209–216). Поред декомпоновања пунозначних лексема, описан је и један случај декомпоновања демонстративних заменица *то* и *ово* у одређеним семантичко-синтаксичким условима (Ковачевић 2009): надређени глагол „мора припадати значењској скупини глагола комуникације“, па „предодређује постојање *теме* као архисеме коју преноси на подређени члан изражен замјеницом. При декомпоновању се тако издваја надређеним чланом задата архисема *тема* уз коју показна замјеница прелази из супстантивне у адјективну категорију и добија функцију неиспуститве одредбе“ (Ковачевић 2009: 47).

1.3. Декомпозиција је у тесној вези, дакле, са кондензацијом, номинализацијом и експлицитном категоризацијом. Ову везу М. Радовановић сумира на следећи начин: „та је појава [декомпозиција] у почетку била третирана у

[1] Како истраживања старијих текстова показују, декомпоновање предиката није нова појава, али су модели декомпоновања измењени (в. нпр. Војновић 2007, Бјелаковић 2007).

склопу језичке *кондензације* и *номинализације*. Појава *кондензације* у језицима [тиче се] сваковрсног сажимања реченичног и семантичког садржаја, ради економисања језичким средствима, особито у неким функционалним стиловима језичких стандарда (правном, новинарском, научном, политичком, административном...)... Употреба девербативних и деадјективних именица у ту сврху назива се *номинализацијама* (= употреба именица уместо глагола, нереченица уместо реченица, падежних парадигми уместо реченичних парадигми, и сл.). А *декомпоновање* језичких јединица дефинише се као њихово разлагање. Рецимо, уместо *анализирам*, номинализацијом добијамо *анализа*, а декомпозицијом *вршим анализу*. Процес се може наставити: даљом номинализацијом добијамо *вршење анализе*, па даљом декомпозицијом *обављам вршење анализе*, и тако даље“ (Радовановић 2004б: 43–44).

2. О семантици декомпонованих јединица и њихових једнолексемских еквивалената

2.1. За јединице настале декомпоновањем подразумевало би се да имају своје семантичке једнолексемске еквиваленте. Међутим, у извесним случајевима према „декомпонованим“ јединицама нема семантички еквивалентних лексема, већ су оне заправо *компоноване по моделима аналогним моделима декомпоновања*. Тако М. Ивић наводи, образлажући разлоге за декомпоновање а позивајући се на Радовановићеве налазе, да, „уколико не постоји глаголско име радњи, а постоји одговарајућа именица, предикатску улогу нужно преузима на себе конструкција с именицом (уп. *(из)вршити трансакцију*, *(из)вршити злочин* и сл.)“ (Ивић 1995: 181; упор. и пример: *имати интенцију* / **интендирати* (Радовановић 2004б: 44)). Овакви су случајеви, према нашим увидима, нарочито чести код прилога, где се вишелексемским прилошким изразима често попуњавају места у одређеној прилошкој парадигми (нпр. *лане* (*прошле године*) – *ове године* (Ø) – *догодине/нагодину* (*следеће године*)). Додатно, поједина прилошка значења могу се исказати само прилошким изразима (готово блокираним предлошко-падежним конструкцијама, најчешће предлошко-заменичким) који семантички и структурно одговарају изразима насталим декомпоновањем прилога. Тако се компензује непостојање читавих значењских поља: намере или сврхе, околности, концесивности, супституције и експективности, адитивности и контрастности (в. Ковачевић 2007: 15–17)[2]. Наведене чињенице показују да се дати случајеви не могу сматрати декомпоновањем у правом (ужем) смислу.

2.2. Ни када једнолексемски еквиваленти постоје, у семантичком погледу не постоји потпуна једнакост између њих и декомпонованих једини-

[2] Резултате анализе наведених семантичких група прилошких израза представили смо у (необјављеној) докторској дисертацији *Међуоднос прилога и прилошких израза у савременом српском језику* одбрањеној на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу новембра 2010. О значењу ових израза в. и Кликовац 2008а.

ца, нпр. прилог *тада* може се декомпоновати као: *у то време, у то доба, у том моменту* (/*тренутку/часу...*), *тог момента* (/*тренутка/часа...*). М. Ивић наводи и низ „околности које погодују предикатској декомпозицији“ (Ивић 1995: 181), илуструјући их примерима међу којима велики број говори о значењским разликама, нарочито у спрези са појединим прилозима (нпр. *изнети бесмислен предлог* : **бесмислено предложити*; *компликовано обрачунавати* (= „примењивати компликоване процедуре при обрачунавању“) : *вршити компликован обрачун* (= „бавити се обрачунавањем нечега што је по себи компликовано)) (Исто, 182–183).

2.3. Због свега наведеног, као један од основних проблема употребе декомпонованих јединица употребљених у синтагматским спојевима са својим једнолексемским еквивалентима издваја се семантичка редупликација, која је у овим синтагмама свакако присутна. Међутим, показује се да су лексеме и њихови декомпозити семантички еквивалентни у различитим степенима. Тако се и нормативни статус напоредних синтагми овога типа не може одредити истоветно за све случајеве.

3. Семантичка редупликација и питање нормативности

Проблем семантичке редупликације размотрићемо на примеру прилошких лексема и декомпонованих прилога, будући да смо у корпусу регистровали незанемарљив број оваквих примера једино у тој групи.

3.1. У оквиру разматрања „експлицитне категоризације“, Д. Кликовац само напомиње да „експлицитној категоризацији подлежу и придевски и прилошки појмови: тако *велики* постаје *великих размера*, *спорије – успореним темпом*, а *што више – у што већем обиму*“ (Кликовац 1998: 20). М. Радовановић експлицитну категоризацију објашњава као експликацију *општег својства појма*, те описује лексичко-семантичку структуру декомпонованог прилога на следећи начин: прилошка лексема која се декомпонује „мења свој прилошки статус у придевски (са улогом детерминатора), при чему, по једном такође веома продуктивном обрасцу, оно опште, инхерентно, неотуђиво својство појма (= ’квалитета’, ’начина’ или сл.), што се том декомпонованом прилошком лексемом денотира, бива сада исказано експлицитном (и при том обавезно апстрактном) именичком лексемом у одговарајућем падежном конструкционом лику” (Радовановић 2004а: 215).[3] Или, како М. Ковачевић закључује, „синтагматски прилошки изрази, бар они који су замјењиви прилозима, отјелотворују прерастање декомпонованих семантичких компоненти у самосталне (лексикализоване) семантеме, с тим да архисемска компонента заузима позицију надређеног члана синтагме, диференцијална лексичка семантичка компонента позицију конгруентног атрибута као неиспустивог де-

[3] Овај образац декомпоновања прилога реализује се код једног типа декомпонованих прилога. Остали обрасци, који не укључују обавезни детерминатор, јесу предлошко-заменички (нпр. *зато – због тога*) и предлошко-именички (*нестрпљиво – с нестрпљењем*).

терминатора, а диференцијална лексичко-граматичка компонента позицију предлога (експлицираног или нултог)“ (Ковачевић 2007: 21).

3.2. С обзиром на то да декомпоновање прилога, дакле, подразумева декомпозицију и лексикализацију семантичких компоненти, могли бисмо закључити да ће израз који је резултат декомпоновања бити потпуно синониман одговарајућој прилошкој лексеми. Међутим, значење прилога – нарочито заменичких – конкретизује се избором лексеме којом је експлицирана архисема, нпр. *тада = у том тренутку / у то време / у том периоду* и сл. Стога се отвара и питање да ли је – и у којим случајевима јесте или није – комуникативно оправдано и стилски прихватљиво уланчавање хомофункционалних и блискозначних декомпонованих и недекомпонованих јединица.

Да бисмо на ово питање макар делимично одговорили, анализираћемо спојеве недекомпонованих и декомпонованих јединица који представљају координиране синтагме. Три су компоненте о којима је расправљано у вези са координираним синтагмама. Оне се творе од хомофункционалних и хомосемичких чланова (хомосемичких у смислу истоврсности њиховог категоријалног значења), чија хомоформност[4] није нужан услов творења координиране синтагме. (Ковачевић 2011: 115–116). При томе, „[п]рви услов нормативности хомофункционалних и хомосемичких синтагми јесте тај да координиране компоненте не смију бити синонимне; оне морају припадати истој семантичкој категорији, али саме не смију бити истозначне“ (Исто: 124).

3.2.1. Спојеви прилога и његовог декомпонованог еквивалента у невезничким конструкцијама могу посматрати као конкретизација деиксе, на пример:

> [а] Тихо и насмејано, али узбуђено, као да казује нешто што му се *сада*, у овом тренутку, и самом открива, и о чему жели да убеди и себе и Давила, тефтедар је говорио као да чита: ... (ТХ, 413).

У датом примеру, елемент *у овом тренутку* јесте декомпоновани прилог (синтагматски прилошки израз), који у својој структури има именицу *тренутак* (управни члан синтагме) и демонстративну заменицу *ово* (неиспустиви детерминатор у позицији конгруентног атрибута). Синтагма је у облику локатива с предлогом *у*, са именицом *тренутак*, којом је експлицирана јединица времена кратког трајања. Тако су израз *у овом тренутку* и прилог *сада* супституентни. Разлоге спреге прилога *сада* и (истозначног) прилошког израза *у овом тренутку* треба тражити на семантичком плану. Будући да прилог *сада* може означавати садашњи период без обзира на трајање (упор. пример: *Сад* су, *у лето 1811. године*, ти послови били већ увелико у току. (ТХ, 398)), његово значење бива прецизирано, спецификовано, прилошким изразом.

3.2.2. Како смо на примеру декомпоновања прилога *сада* показали, избор именичке лексеме (*време/тренутак/период* и сл.) омогућује конкурентност различитих декомпозита прилошке лексеме. Уколико *основним еквивалентом* прилога условно назовемо онај израз који садржи семантички најопштију именичку лексему и најнеутралнији детерминатор, као *основне*

[4] Под хомоформношћу се подразумева припадност конституената истом типу морфосинтаксичке јединице.

декомпоноване прилоге можемо одредити следеће: *овде = на овом месту*, *ту = на том месту* и сл.[5] Највећи степен хомосигнификативности постигнут је управо у тим случајевима комбиновања прилога и њему конкурентног прилошког израза *(сада, у овом тренутку; ту, на том месту)*. У овом типу, уместо избора између двеју јединица, експлициране су обе, одн. јединице исте парадигме експлициране су у истом синтагматском ланцу.

Анализа нашег корпуса показује да су „основни“ еквиваленти веома ретко употребљени уз прилог. У таквој позицији чешћи су други декомпоновани прилози (или устаљени изрази) који – самим тим што исказују информацију специфицированију од „основне“ – конкретизују значење прилога, на пример:

> [б] [Д]оговарали су се, не знам ни ја како, без икаквих прича, углавном немо, више погледом, хуком, кашљем; преносила се порука звиждуком, писак се никад није занемаривао; разумео се одмах долазак „фашизма“ и ма којих опасника, и прерушавање је истог часа започињало, *ту* на лицу места, где се ко затекао... (Т3, 185);
>
> [в] Они ће се обновити, и *овде*, у нашем крају. (Т3, 415).

3.2.2.1. Конкретизација значења прилога још је очигледнија кад се прилошким изразом само делимично редуплицира семантичка структура прилога или другог прилошког израза, односно када један према другом стоје као ужи појам према ширем, на пример:

> [г] *Јутрос*, у свануће, јави ми Гојко да су партизани минирали пругу код Смедеревске Паланке и убили неколико Немаца (ВВ, 234); [д] Враћајући се *све ове године,* све ово време, родном граду... да ли Вам он, Београд, (...) често или увек изгледа боље, лепше? (НИН 2930, 22.2.2007, 55).

3.2.3. Хомосигнификативност је у примерима [а], [б] и [в] присутна, али је условљена контекстуално, тј. познавањем оквира говорне ситуације. Управо ситуационо одређење према *сада* и *овде*, гледано из угла говорника, даје могућност да се деиктички одређен појам (сегмент времена, место) дефинише и номиналном конструкцијом. По Мартинеу, један од битних ослонаца језичке комуникације је управо „повјерење у ситуацију“ које је присутно у свим језицима. Као један од видова ове појаве, он наводи и типове монема које функционишу тако што се ослањају на ситуацију (Мартине 1973: 61). У њих убраја и „референце на вријеме“, дакле и временске прилоге (као *јуче, данас, синоћ* итд.). Пример [г] управо садржи један такав временски прилог (*јутрос*), семантички нешто другачије (у извесном степену рестриктивно, као шири појам) одређен изразом „у свануће”. У примеру [д] блискозначне су конструктивно паралелне конструкције „све ове године“ и „све ово време“. Прилошки израз „све ово време“ семантички је само парафраза претходне

[5] Специфичност именица у склопу оваквих израза (*место*, *време*, *начин*) огледа се у њиховој значењској подспецификованости, која је анализирана у вези са лексемама *ствар* и *основа* (в. Ивић 2005: 73–81, Драгићевић 2008: 123). Њихова „недовољно специфична значењска природа омогућује [њихово] појављивање у упадљиво различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том су свакоме од њих, у значењском погледу, на одговарајући начин прилагођене“ (Драгићевић 2008: 123–134). Слично овим именицама, и лексема *место* може се наћи у веома различитим контекстима, будући да, као именица најшире, неспецификоване просторне семантике, не упућује ни на какве физичке карактеристике локализатора.

конструкције којом се истиче континуалност и, донекле, дужина протеклог времена, али ничим не допуњава и не модификује дату информацију.

3.3. У грађи су најчешћи случајеви уланчавања месног или временског прилога и декомпонованог прилога са значењем универзалне афирмативне квантификације, па ћемо њима детаљније позабавити. Спојеви ових прилога и прилошких израза представљају напоредне таутолошке конструкције које се реализују као везничке или (у далеко мањем броју случајева) као невезничке. Примере из грађе издвојићемо у (под)групе према следећим критеријумима: (а) семантичком, који подразумева хомосемичност (и степен еквиваленције) компонената и (б) структурно-синтаксичком, који подразумева примену двају поткритеријума: присуство/одсуство везника и минималност/проширеност конструкције.

3.3.1. Таутолошке конструкције са месним значењем најбројније су у нашем корпусу, а међу њима превладавају оне са везником *и*: *свуда/свугде и на сваком месту*. Прилошке јединице у оваквим конструкцијама повезује то што се у њима „значење степена, интензитета испољава (...) као интегрална сема ’пуног степена’“ (Ристић 1990: 117). У смислу информације други члан не доноси никакву конкретизацију нити значењску нијансу, па би се фреквентност оваквих спојева могла објаснити искључиво ефектом истицања, наглашавања универзалности. Функционалностилска заступљеност датих конструкција илустрована је и бројем наведених примера из књижевноуметничког стила (прва подгрупа примера) и публицистичког стила (друга подгрупа примера):

[ђ1] Господине, прво треба бити хитлеровце без застанка, *свуда* и на сваком месту их требити. (Т3, 371); [ђ2] А онда Доситеј закричи: – *Свуда и на сваком месту* заштитну повељу, златну, с калиграфским словима, и сви да је потпишу (Т3, 7) [ђ3] Сад су тек, у ствари, постали права војска, јер докле год чучиш на прагу свога села и очеве куће, ниси ти, братац, истински војник, спреман да се бориш *свуда* и на свакоме мјесту... (ГКНВ, 141);

[ђ4] Некакав расплет овако прегрејане афере у БиХ сад овде очекују и они најнезаинтересованији, јер су националне поделе, па и међусобне претње не само у институцијама, већ и *свугде* и на сваком месту. (НИН 2947, 21.6.2007, 62); [ђ5] Уједно, руски стални представник при алијанси Дмитриј Рогозин, је уверен да ће НАТО покушати да присуствује „*свуда* и на сваком месту“, и да преузме на себе улогу „глобалног полицајца“. (Восток 10.11.2010, www.vostok.rs); [ђ6] Маркетинг *свуда* и на сваком месту (наслов; dusha.mojblog.rs/p-marketing-svuda-i-na-svakom-mestu/111969.html); [ђ7] Ако они хоће да посланици одговарају без ометања за вербални деликт, то се практично своди на забрану критике власти *свуда* и на сваком месту! (www.slobodanjovanovic.org/2011/06/08/milos-aligrudic-imunitet); [ђ8] На питање да ли ће и убудуће бити сличних акција попут пријаве због „Телекома“ и да ли ће бити нових митинга и протеста, Ђурић само каже да ће „СНС наставити са веома интензивним активностима и *свуда* и на сваком месту пружати отпор власти која за свој циљ има голи опстанак на функцијама“. (www.politika.rs/rubrike/Politika/Da/li-SNS-menja-oblik-borbe-protiv-vlasti.srhtml, 12. 9. 2011); [ђ9] Свети Владика Николај Жички који је са њим био веома близак пријатељ, сведочи: „Он се *свуда* и на сваком месту поносио што је православни Србин“. (www.pravoslavlje.spc.rs/broj/913/tekst/delatna-vera-mihajla-pupina); [ђ10] Оно што се да приметити је то да је он присутан *свуда* и на сваком месту. (www.standard.rs/vesti/36-politika/6154, 15.12.2010).

3.3.1.1. Регистровали смо две варијанте датих таутолошких спојева. У првој, удвајањем већ наглашено значење универзалне афирмативне квантификације може бити и додатно интензификовано партикулом, на пример:

[ђ.а] Треба ли се дрпати, ватати **баш** *свуда* и на сваком месту? (наслов; forum.krstarica.com/showthread.php/383271).

У другој варијанти, уместо именице *место* као најопштијег експонента архисемског значења јављају се именице *корак* и *ћошак*. Ови изрази могу се сматрати варијацијама основног декомпозитума прилога *свуда/свугде*[6] јер је њихово значење универзалне афирмације осложњено семантиком именица *корак* и *ћошак* које означавају мале просторне размаке на једнаком растојању или једнаке дужине:

[ђ.б.1] Држава вас поткрада *свуда* и на сваком кораку... деру вам кожу. (www.rts.rs/page/stories/sr/story/57 коментар читаоца на текст *Нови протест малинара*, 10. 9. 2011); [ђ.б.2] Ако купујете банане, знате ко их једе. Разгађени модни детаљи су *свуда* и на сваком ћошку, тако да је права срећа што нема више и више саобраћајних несрећа. (thetransformationblog.wordpress.com/grudi-kao-odlikovanja).

3.3.2. На исти начин прилози са значењем универзалне афирмативне темпоралне квантификације уланчавају се у исказу са својим декомпонованим еквивалентима.

3.3.2.1. Међу овим конструкцијама издвајају се два општа типа – везничке (увек са везником *и*) и безвезничке. Друга могућност класификације заснива се на критеријуму одсуства/присуства додатног наглашавања значења универзалности. Приметно је да се, у односу на конструкције месног значења, временске ређе јављају без додатног истицања универзалног значења, на пример:

[е.а] Ако је мушкарац Рак, тада ће он у партнерки Стрелцу пронаћи праву мајку и праву заштитницу која ће му *увек* и у сваком тренутку дати све најбоље што у себи има... (www.kakopedija.com/kultura-i-drustvo/astrologija);

[е.а.1] Ручни сатови су посебна прича: ако хоћете да купите сат, потпуно сте „слуђени“ избором модела, што и јесте циљ Diesel компаније која *увек* **и свакога** у сваком тренутку шокира, на опште задовољство циљне групе... (www.bpmwatches.co.rs/cathegory.php?cid=4); [е.а.2] У сваком случају, јасно је да човек *увек* и у сваком тренутку говори о себи и **у сваком, баш сваком тренутку** нешто поручује свету око себе. (www.astro/book.com/magazin/doc/173.shtml).

Пример [е.а] представља непроширену везничку таутолошку конструкцију, док су примерима [е.а.1] и [е.а.2] илустрована два типа додатне интензификације (проширења). У првом од њих лексема *свако* у функцији објекта инкорпорирана је између прилога и (истозначног) декомпонованог прилога, додатно понављајући сему универзалности (*увек*, *свакога*, *у сваком тренутку*). У другом примеру, на почетку друге напоредне реченице поновљен је декомпоновани прилог, с тим што је његово значење интензификовано партикулом *баш*, коју сматрамо спољним, а не конструктивним елементом израза.[7]

[6] Обе именице везане су само за ове изразе (не јављају се у прилошким изразима других значења), тако да се дати изрази не могу посматрати као граматикализовани модели прилошких израза.

[7] „Партикуле функцију модификације реализују не везујући се у синтагматску везу са јединицама које модификују, а у реченицу се укључују као њени факултативни уводни или уметнути делови. На плану исказа њихова употреба доприноси другачијем смислу садржаја пропозиције

Партикула *баш,* истичући читав прилошки израз, наглашава његову важност за говорно лице, али и, првенствено, темпоралну идентичност локализатора и објекта локализације (што је у сагласју са њеном основном интензификаторском функцијом). Исказ је стилски незграпан: поред таутолошке везничке конструкције и понављања њеног другог члана са детерминатором *сваки*, на веома малом одстојању садржи и конструкцију *у сваком случају*.

3.3.2.2. Међу ексцерпираним безвезничким конструкцијама са универзалним темпоралним значењем налазе се једна минимална: *увек, у сваком тренутку* [е.б.1] и једна са додатном интензификацијом [е.б.2]:

> [е.б.1] „Мače моје мало", тако ме је звао, „не мораш", то је говорио, „не мораш да седиш поред мене, изађи некуда, прошетај се", али сам ја остајала поред њега, *увек*, у сваком тренутку, у свакој ситуацији. (ТС, 96); [е.б.2] И нормално је да је завера, него шта. Ако нас овде питате, ми добро знамо да се *увек*, у сваком **божјем** тренутку, по тајним бироима скривеним далеко од светлости званичне политике, кује већ нека, ова или она планетарна конспирација. (pressonline.co.rs/sr/kolumne/story175202/O+zaveri.html).

У примеру [е.б.1] конструкција обухвата прилог *увек* и два декомпозитума од којих је један са значењем околности (*у свакој ситуацији*). Овај прилошки израз нема свог једнолексемског еквивалента, па се може посматрати као секундарни или семантички делимични декомпозитум прилога *увек*. Према томе, можемо рећи да конструкција обухвата један лексички прилог, „основни" декомпоновани еквивалент и „секундарни", делимично еквивалентан прилошки израз. И оваква кумулација додатно истиче значење универзалности, не доносећи значајну семантичку конкретизацију.

Пример [е.б.2] садржи факултативну, придодату експресивну лексему *божији*. Експресивност конструкције почива на таутологији, али и на (латентном) присуству оценске компоненте, односно ставу говорног лица о претераном степену фреквенције/трајања. [8]

3.4. На основу прегледа корпуса можемо закључити да се таутолошке конструкције типа „јединица + истозначна декомпонована јединица" регуларно остварују само ако су јединице прилошке. Нисмо забележили такве конструкције које би укључивале друге врсте речи, типа „глагол + декомпоновани глагол" (нпр. *Он анализира и врши анализу), „придев + декомпоновани придев" (*Џемпер је црвен и црвене боје). Могуће је, међутим, конструисати такве – првенствено безвезничке – спојеве у појединим случајевима, на пример:

било да модификују неки сегмент исказа било исказ у целини. Функција модификације прилога заснива се на категоријалном значењу *односа – релације*..." (Ристић 1993: 77).

[8] Лексема *божији* често се јавља као носилац експресивности израза са значењем темпоралне квантификације, који се састоје од именице са значењем дана и доба дана, и детерминатора *цео/читав/сав* и *сваки*, нпр.: *свако божије јутро, сваки божији дан*. У РСАНУ описана су и следећа значења лексеме *божији*: „за појачавање значења именице а. велики, веома велики, б. прави, правцати, в. покр. прост, једноставан, г. без специфичног значења (Трчи по васцели божији дан)" (РСАНУ, s.v. *божији*). И лексема *боговетан* јавља се као придев у сличној функцији „уз речи: *један, сав, сваки, цео* за појачавање њиховог значења" (РСАНУ, s.v. *боговетан*, нпр. у изразу *цео боговетни* дан), а са сличним значењем и као хомоформни прилог *боговетно* „прил. свакодневно, по цео дан, стално. Боговетно кнезу напомиње / Из далека Милоша хвалећи" (РСАНУ, s.v. *боговетно*).

[ж.1] Он обрачунава, врши обрачун.
[ж.2] Он је благ, благе нарави.

Међутим, овакви спојеви подразумевају аутокоративну интенцију говорника или експликативно значење, а не значење конкретизације или истицања.

3.4.1. Како је класификација и анализа корпуса показала, таутолошке конструкције типа „прилог + истозначни декомпоновани прилог“ реализују се у далеко највећем броју случајева у значењским сферама простора и времена, и то са прилозима који имају значење универзалне афирмативне квантификације.

4. Прихватљивост таутолошких конструкција

На основу ових чињеница можемо закључити да постоје одређени семантички и прагматички услови под којима су конструкције типа „лексема [*и*/Ø] истозначна или блискозначна декомпонована јединица“ остварive. Ако искључимо поменути (а у раду неанализирани) прагматички услов *аутокоративности*, преостају прилошке лексеме и њихови декомпоновани – потпуни или делимични – еквиваленти.

Семантички услови под којима се они јављају у напоредној конструкцији начелно се могу означити као:

(а) однос лексеме и израза који подразумева релацију „шири појам → ужи појам“;
(б) конкретизација деиксе која се остварује делимичном семантичком редупликацијом;
(в) истозначост (у анализираним случајевма значење универзалне квантификације) јединица у конструкцији, када се остварује потпуна еквиваленција лексеме и декомпоноване јединице.

4.1. Формирање таутолошких конструкција у највећем броју случајева дозвољава семантичка компонента универзалности. Бројност оваквих конструкција последица је карактера диференцијалне семе универзалне квантификације која, уколико је редуплицирана, бива интензификована као „апсолутна универзалност“.

4.2. Једно од кључних питања јесте питање нормативне и стилске прихватљивости таутологије. У анализираним случајевима таутологија се остварује или као безвезничка конструкција или као конструкција са везником *и*. Везничке *и*-конструкције Д. Кликовац сматра особеношћу бирократског, политичког говора:

„Вишак речи се ствара и тзв. *и*-групама – како их назива Ратковић (1988), уз оцену да су оне једна од основних особина политичког говора; везник *и* је, наиме, сачињавао чак око 10% свих речи у политичком тексту. У питању су групе од две или, ређе, три речи везане везником *и*, којима се реченица могла повећати до било које, произвољне дужине (...) Ивас

(1987) их назива ’двочлани говорни облици’, и истиче да, захваљујући томе што сачињавају ритамске целине, остављају утисак потпуности и заокружености, коју слушалац са плана облика преноси и на план смисла. А пошто повећавају количину текста, имплицирају и већу важност садржаја. Те групе се обично састоје од синонима“ (Кликовац 2008: 81).

Као примере за овакве облике – клишее створене „по принципу синонимије“ – Д. Кликовац наводи конструкције: „безбедност и сигурност“, „спречавање и пресецање узрока појава“, „мере и активности“, па и спој прилога и декомпонованог прилога „како и на који начин“ (Кликовац 2008: 81)

4.3. Сличне таутолошке конструкције анализира и М. Ковачевић, правећи дистинкцију између везничких и безвезничких:

„И таутологија и плеоназам могу бити како стилске фигуре тако и стилске погрешке. Фигуре су по правилу када се жели посебно истаћи, нагласити неки појам, па се он вишеструко реализује, или пак у контекстима који подразумијевају наглашену емоционалност. У неадекватним, неемоционалним контекстима плеоназам и таутологија су по правилу негативне стилске појаве, тј. стилске грешке, а не стилске фигуре. Осим тога, и поједини шаблонизирани таутолошки изрази по правилу су у свим контекстима стилске погрешке. (...)[9] Треба нагласити да се таутологија као стилска погрешка по правилу везује само за везничке таутолошке конструкције, док невезничке, због увијек присутног епанортозичког (поправљачког) значења, најчешће добијају статус стилске фигуре“. (Ковачевић 2003: 266).

5. Закључак

Норма не допушта напоредне конструкције чије су координиране компоненте синонимне. Тако ће лексема и њен „основни“ декомпоновани еквивалент у највећем броју случајева представљати нормативно неприхватљиву напоредну конструкцију. Норма прихвата конструкције творене од оваквих елемената које имају епанортозичкио значење (значење корекције). Такве конструкције повезују се „искључиво раставним везником *или(ти)* и експланативним везницима *односно* и *то јест* где „друга [јединица координиране синтагме] коригује садржај исказан првом“ (Ковачевић 2011: 124); епанортоза, за разлику од таутологије, „никада није била на удару нормативиста“ (Исто: 124).

С друге стране, анализа координираних конструкција типа „прилошка лексема [*и*/Ø] блискозначна декомпонована јединица“ показала је да постоје два подтипа ових конструкција. Први, који реализује релацију „шири појам → ужи појам“, подразумева блискозначност а не значењску еквиваленцију лексеме и декомпозитума, односно координацију компонената које припа-

[9] Ковачевић овде наводи низ примера, међу којима и следеће: „Обојица смо *свуда и на сваком месту,* у ствари нигде (В. Стевановић, 155); Гледам, сликам, слушам Радио Београд 2 и по милионити пут се љутим! *Увек и свагда* бештије и Савићев интервју са Живком Николићем... (Политика, 31543. 25. 8. 2001); А онда Доситеј закричи: – *Свуда и на сваком месту* заштитну повељу, златну, с калиграфским словима, и сви да је потпишу (А. Исаковић, 7); Ја заправо питам све факторе *како и на који начин* могу да остварим своја права на стан (Вечерње новости, 10. 8. 2001, 13)“ (Ковачевић 2003: 266).

дају истој семантичкој категорији али нису истозначне. Други подтип има структуру „заменички прилог + декомпоновани прилог“, при чему је у декомпонованој јединици диференцијална сема изражена демонстративном заменицом. Овакве конструкције заснивају се на конкретизацији деиксе (*ту, на том месту* према *ту, у том граду* или сл.). Семантичка редупликација у оваквим случајевима је делимична, будући да се именичком лексемом (која је носилац архисемског значења) конкретизује значење прилога и делимично диференцира значење декомпонованог прилога у односу на декомпоноване јединице исте парадигме.

ИЗВОРИ:

ТХ: И. Андрић, *Травничка хроника*, Сабрана дјела Иве Андрића, Сарајево: Свјетлост, 1976.
ТС: М. Бобић-Мојсиловић, *Твој сам*, Београд: Чигоја штампа, 2006.
Т3: А. Исаковић, *Миран злочин (Трен 3)*, Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
ГКНВ: Б. Ћопић, *Глава у кланцу ноге на вранцу*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша, 1985.
ВВ: Д. Ћосић, *Време власти*, Ниш: Зограф, 2001.
НИН: Недељне информативне новине, Београд
РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1–17, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2006.
www.vostok.rs, Восток 10.11.2010
www.dusha.mojblog.rs/p-marketing-svuda-i-na-svakom-mestu/111969.html
www.slobodanjovanovic.org/2011/06/08/milos-aligrudic-imunitet
www.politika.rs/rubrike/Politika/Da-li-SNS-menja-oblik-borbe-protiv-vlasti.srhtml
www.pravoslavlje.spc.rs/broj/913/tekst-delatna-vera-mihajla-pupina
www.standard.rs/vesti/36-politika/6154, 15.12.2010
www.forum.krstarica.com/showthread.php/383271
www.rts.rs/page/stories/sr/story/57
www.thetransformationblog.wordpress.com/grudi-kao-odlikovanja
www.kakopedija.com/kultura-i-drustvo/astrologija);
www.bpmwatches.co.rs/cathegory.php?cid=4
www.astro/book.com/magazin/doc/173.shtml
www.pressonline.co.rs/sr/kolumne/story175202/O+zaveri.html

ЛИТЕРАТУРА

Бјелаковић 2007: И. Бјелаковић, Декомпоновање предиката у новинским и административним текстовима 19. и 20. века (смена модела), у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1, Граматика и лексика – дескрип-

тивни и нормативни приступ, Београд: Међународни славистички центар, 341–355.

Војновић 2007: Ј. Војновић, Семантички разлози смене појединих декомпонованих конструкција у новинским и административним текстовима 19. и 20. века, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1, Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ, Београд: Међународни славистички центар, 325–339.

Драгићевић 2008: Р. Драгићевић, О значењској подспецификованости лексеме *основа*, Јужнословенски филолог LXIV, Београд, 123–134.

Ивић 1995: М. Ивић, Још о декомпоновању предиката, у: М. Ивић, *О зеленом коњу*, Београд: Словограф – Библиотека XX век, 180–187.

Ивић 2005: М. Ивић, Значењска подспецификованост лексеме *ствар*, у: М. Ивић, *О речима*, Београд: Библиотека XX век, 73–82.

Кликовац 1998: Д. Кликовац, О јавном језику (Експлицитна категоризација именичких појмова), *Језик данас* 8, Нови Сад, 17–21.

Кликовац 2001: Д. Кликовац, О бирократизацији српског језика, *Наш језик* XXXIV 1/2, Београд, 85–110.

Кликовац 2008: Д. Кликовац, *Језик и моћ*, Београд: Библиотека XX век.

Кликовац 2008а: Д. Кликовац, О семантици текстуалних конектора у српском језику који се састоје од предлога месних значења и поименичене заменице тај (*поред тога, уз то, насупрот томе, поврх тога, при томе, према томе, иза тога, на то*), *Зборник Матице српске за славистику* 73, Нови Сад: Матица српска, 177–193.

Ковачевић 2003: Таутологија и плеоназам, у: М. Ковачевић, *Граматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: ЈУКЗ, 237–266.

Ковачевић 2007: М. Ковачевић, Синтакса и семантика прилошких израза, у: Србистичке теме, ФИЛУМ Крагујевац, 11–48.

Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, О декомпоновању показних замјеница у: М. Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 41–48.

Ковачевић 2011: М. Ковачевић, О неким структурним и нормативним питањима координираних синтагми, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 40/1, Два века савременог српског књижевног језика, Београд: Међународни славистички центар 115–129.

Мартине 1973: А. Мартине, *Језик и функција,* Сарајево: Завод за уџбенике.

Радовановић 1977: М. Радовановић, Декомпоновање предиката (на пеимерима из српскохрватског језика), Јужнословенски филолог XXXIII Институт за српскохрватски језик САНУ Београд 53–80.

Радовановић 2004а: М. Radovanović, *Planiranje jezika i drugi spisi,* Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Радовановић 2004б: М. Радовановић, Декомпозиција и универбизација, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVII 1–2, Нови Сад, 43–49.

Ристић 1990: С. Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику,* Београд: Институт за српскохрватски језик.

Ристић 1993: С. Ристић, Партикуле и њихови функционални еквиваленти, *Јужнословенски филолог* XLIX, Београд, 75–93.

Ilijana Čutura

ABOUT ONE NORMATIVE ASPECT OF USING DECOMPOSED ITEMS

(Summary)

The paper studies one of the normative aspects of using decomposed items. As decomposed items and their lexical equivalents are either synonymous or have a similar meaning, the goal of this paper is to study the level of their semantic equivalence in co-ordinated constructions which are created according to the model "lexical item [*and*/Ø] decomposed item". Structural-syntactic and semantic analysis verifies that there are full equivalents which form non-normative tautological constructions. On the other hand, there are cases of partially synonymous lexical items and their decomposed pairs. The analysis of the corpus, which involves different functional styles, shows that the biggest number of such constructions are made of adverbial lexical items with the universal affirmative temporal or spatial meaning and their decomposed pairs. The research also includes the cases in which there are no lexical items as equivalents to multilexical ones (which are composed using the same models as decomposed ones). In other words, such multilexical items function as the fillers of "empty slots" in respective systems.

By selecting structural and semantic (sub)types of co-ordinated constructions, the paper analyses constructions which form three groups. From the semantic aspect, the relations between two constituents in the constructions can be described as: (a) the relationship between a wider and a narrower concept, (b) concretization of deixis, and (c) tautology.

Key words: decomposing, explicit categorization, concretization of deixis, tautology, homofunctionality, homosemy.

811.163.41'35
811.161.1'35

Ирина ИВАНОВА*
Московский государственный университет
им. М. В. Ломоносова, Москва

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ТИПОЛОШКА ПОДУДАРНОСТ СРПСКЕ И РУСКЕ ИНТЕРПУНКЦИЈЕ

Истраживање интерпункције српске просте реченице показује да постоје одређене врло значајне црте заједничке српском и руском интерпункцијском систему. У првом реду то се тиче позиција у којима се могу употребити парни интерпункцијски знакови. У оба система долази до издвајања уметнутих речи и израза на том основу што они чине јединице које нису реченични конституенти. У обе интерпункције врши се издвајање осамостаљених зависних реченичних чланова, често проширених помоћу зависних речи. У том погледу српска интерпункција је слична руском интерпункцијском систему. Дубинско поклапање два наизглед супротна интерпункцијска система омогућава јасније сагледавање и оних делова где долази до њихове дивергенције.Српска интерпункција се разликује од руске у издвајању других елемената чији је синтаксички вектор упућен изван реченице и који служе као средство текстуалне кохезије, наиме везника и зависних реченичних конституената са анафорском функцијом. Сличност између две интерпункције огледа се и у коришћењу знака за обележавање информативне актуализације реченице. Најчешће се ту у оба језика употребљава црта, али се у српском писменом говору реализују и други интерпункцијски знакови, као што су две тачке и зарез.

Кључне речи: интерпункција, уметнуте речи, анафорски елементи, зарез, црта, две тачке, комуникативна актуализација реченице.

Интерпункцијска правила разних језика знатно се међусобно разликују. Обично се издваја два типа интерпункцијских система, један од којих Л. Шчерба назива француски, а други немачки и којима даје следећу дефиницију: „први ређе него други користи црту, знатно мање употребљава зарез, изражавајући помоћу њега смисаоне нијансе... други увелико користи црту и претерује са зарезом, стављајући га на више-мање формалном основу“ (Щерба 1974: 243). Српска интерпункција се сврстава у прву групу и назива се логичка, или слободна, и супротставља се руској као формалној или граматичкој.

* iva53@inbox.ru

Главне особине српске интерпункције формулисао је Александар Белић 1923. у свом Правопису: „...слободна интерпункција даје могућност да се оно што је у мишљењу повезано ужим или лабавијем везама – тако и на писму изнесе, ј. да се изнесе на писму оно што је и како је у нашем мишљењу“ (Белић 1950: 79). Белић наглашава суштинску разлику између ова два система – први полази од смисла текста, док је други везан с одређеним граматичким позицијама.

У Белићевом правопису се та разлика огледа и у прилазу формулисању интерпункцијских правила, пошто се избегавају граматичке (синтаксичке) дефиниције: „...све што је органски, језички непосредно повезано не може се одвајати запетом... све чиме се одређује, објашњава друга реч, други део реченице или сл., све што је од нечега непосредно зависно – не одваја се запетом“ (Белић 1950: 80). Разлика у прилазу интерпункцији састоји се и у томе да је српска кодификација усредсређена на дефинисање оних целина које се не смеју раздвајати интерпункцијским знаковима, док руска наводи синтаксичке позиције у којима знакови морају да се употребе.

Каснији правописи српског (српскохрватског) језика у већој мери користе граматичке дефиниције. Тако, Правопис из 1994. године констатује: „И наша логичка интерпункција условљена је граматичким односима. У њој се граматичком анализом утврђују могућне позиције зареза“ (Пешикан и др. 1994: 273). Дакле, граматички прилаз српској интерпункцији није толико парадоксалан како би се то могло учинити на први поглед. Такав прилаз смо користили у нашој анализи српског интерпункцијског система као инструменат истраживања упоређујући га с руским системом.

Испитивање међусобне једнакости два интерпункцијска система омогућава сагледавање њихове посебности и описивање српске интерпункције у тачним синтаксичким терминима, што сматрамо да је врло битно за сврхе предавања српског језика као страног, али и за откривање механизма деловања српске интерпункције.

Иначе се може рећи да се два интерпункцијска система у многоме поклапају пошто граматичка организација реченице одражава процес мишљења: „Синтаксичка подела реченице у крајњој линији је одраз поделе логичке, смисаоне, пошто делови који имају граматичко значење истовремено су и говорни делови који имају логичко значење...“ (Валгина 1991: 411). Дакле три главна правила српске интерпункције које је формулисао А. Белић, да све што чини један појам – не одваја се запетом; све што чини два или више напоредних појмова који се непосредно не одређују... одваја се запетом; када су речи уметнуте, стављају се између запета (Белић 1950: 81–83) – нису у супротности с руском интерпункцијом.

Интерпункција савременог руског језика не може се назвати само граматичком, него се базира на структурном, логичком и интонацијском принципима. На граматичком принципу базира се већи део случајева употребе интерпункцијских знакова. При томе се обележавају и одређене семантичке структуре.

Логички принцип одређује граматичку позицију у којој је употреба знака факултативна и до чије реализације долази у случају изражавања одређених семантичких односа.

Интонацијски принцип је за руску интерпункцију секундаран. Наравно да се интерпункција налази у одређеном узајамном односу с интонацијом („Језик који се записује помоћу алфабета никад неће да се ослободи окова усменог говора“) (Сэнсом 2002: 115), али и интонација изражава одређене логичке односе. Зато су знакови интерпункције везани пре свега с граматичко-логичком структуром текста.

Анализа великог обима текстова различите стилске припадности показује да у оба језика постоји очита подударност позиција које се обележавају интерпункцијским знаковима. Ту спада издвајање осамостаљених зависних реченичних конституената, уметнутих речи и израза, обележавање комуникативне актуализације реченице тако што појединачни интерпункцијски знак заузима позицију између теме и реме.

Размотримо издвајање осамостаљених зависних реченичних конституената. Н. Валгина сматра да је осамостаљење (обособљениje) смисаоно и интонацијско издвајање зависних реченичних конституената ради постизања њихове веће самосталности... Осамостаљене реченичне конституенте поседују додатну предикативност (Валгина 1991: 246). Други аутори описују ту особину као њихову већу семантичку тежину (Гвоздев 1965: 469). Сличан прилаз појави интерпункцијског издвајања зависних реченичних конституената налазимо код сарајевског лингвисте М. Миновића: „осамостаљени дијелови реченице нису сасвим аутономни у структурном погледу, већ само на комуникативном плану“ (Minović 1987: 56). Правопис српскохрватског језика 1960. (Правопис 1960: 94) као и радови југословенских стручњака који су коментар на тај правопис (Jonke 1965: 425), за услов интерпункцијског издвајања зависних реченичних конституената сматрају њихово смисаоно и интонацијско наглашавање.

У српским текстовима, као и у руским, долази до интерпункцијског издвајања апозитивних одредби у позицији после реченичног конституента који се одређује. Доста ретко се не издвајају апозитивне одредбе изражене глаголским придевом са зависним члановима. У таквом случају глаголски придев губи предикативну компоненту значења, реченица је идентична реченици без глаголског придева:

> *А усред села шетају процесије младића и девојака* ***окићених белим пешкирима и огледалима…*** (Моск., с. 21) = **А усред села шетају процесије младића и девојака* ***са белим пешкирима и огледалима****...*

У руском писменом говору глаголски придеви са зависним члановима редовно се издвајају. Т. Николајева претпоставља да је то везано с интенцијом руског језика да одвоји свако једно збивање од другог (Николаева 2000: 91).

Сличност постоји у редовном за руски језик и скоро редовном за српски издвајању апозиција. У српским текстовима, за разлику од руских, може

да дође до изостајања интерпункцијског издвајања апозиција које одређују личну заменицу:

*Ми **странци и деца** стајали смо на прамцу брода* (Пеш., с. 15).

Прилаз издвајању прилошких одредби у облику прилога и прилошких конструкција једнак је у оба језика. Издвајање није обавезно и зависи од тога да ли аутор намерава да изложи причу о збивању линеарно или у два плана, где други план чини додатна информација. Упоређење руских и српских текстова показује да, што се тиче прилошких одредби, у руској традицији је да се о збивању прича у једном плану, линеарно, док српски писмени говор изискује двопланско обликовање реченице. Зато у српским текстовима налазимо велики број издвојених прилошких одредби:

*... ови редови имају своју праву намеру у томе да, **у ситуацији дејства бумеранга**, спрече олако заобилажење чињенице да је, **управо у периоду о коме је реч**, из ове средине проистекао најзначајнији и најактивнији друштвено-политички субјекат читаве југословенске сцене* (НИН 1, с. 6).

У оба језика релативно често се издвајају конструкције с предлозима *благодаря, ввиду, в зависимости от, во избежание, вопреки, в отличие от, в противоположность, в связи с, в силу, вследствие, в случае* и др. у русском (Розенталь 1984: 75) и *на основу, на предлог, поводом, приликом, због, услед, у циљу, с обзиром на, без обзира на, у складу с, под условом, поред* у српском:

***Вследствие множества наехавших гостей**, никто не спал в одиночку* (Тургенев). *В домах, **несмотря на ранний час**, горели лампы* (Паустовский) (Валгина 1991: 255).

*Жене су, **углавном кришом**, за време радног времена боле иглама Вилерове Гоблене... (Кап. 1, с. 35). ... Извршни Савет града, **на основу извештаја специјалне комисије**, предлаже Скупштини...* (П. 2, с. 21)**.**

Другачија је ситуација код издвајања глаголских прилога и конструкција с њима. Руски интерпункцијски систем налаже њихово издвајање на оном принципу о којем је раније речено у вези с издвајањем апозитивних одредаба, док српски дозвољава да се издвајање не врши. Стигли смо до закључка да фреквентност издвајања глаголских прилога не зависи од броја зависних чланова, ни од положаја у реченици, него од семантике глаголског прилога. Редовно се издвајају глаголски прилози који означавају узрок основне радње:

***Немајући друга посла*, провели су ме кроз фабрику** (Пеш., с. 64)**.** = ****Пошто нису имали друга посла*, провели су ме кроз фабрику. Многи од њих, *везујући се у младости за Вука, за српску народну поезију*, везали су се доживотно за нашу културу** (НИН 1, с. 32)… = **Многи од њих, *пошто су се везали у младости за Вука, за српску народну поезију*, везали су се доживотно за нашу културу** (НИН 1, с. 32)**…**

Исто тако се издвајају прилози који означавају радњу која претходи основној:

***Изговоривши љутито последње речи*, Хамди-бег застаде** (Андр. 2, с. 12)**.** = ****Након што је изговорио љутито последње речи*, Хамди-бег застаде. …на што он захвално пог-**

леда и, *утишавши се*, превуче руком преко ознојеног чела (Петр., с. 115)**… = *...на што он захвално погледа и, *пошто се утишао*, превуче руком преко ознојеног чела.**

Ако прилог означава карактеристику основне радње, не издваја се:

Мица је *грцајући* шапутала (Петр., с. 40)**… Уз помоћ војске богови су жестоко светили пораженим сељацима *убијајући их јатомице*** (ПИЈН, с. 16).

Ако се издваја, добија ново значење – радње истовремене с основном:

***Не обазирући се на смех присутних*, господин Корелија је причао мирно** (Пеш., с. 58)**.**

Редовно се интерпункцијски издваја ова група прилошких одредби код И. Андрића (однос између издвојених и неиздвојених прилошких одредби у његовим текстовима је 13:1), М. Капора (11:1), ретко код О. Московљевић (1:1), у текстовима других аутора – 3:1, 4:1.

Ради истраживања обележавања зарезима уметнутих (модалних) речи требало је да се утврди њихова дефиниција. Као модалне речи смо сматрали оне речи и изразе који изражавају однос аутора према исказаном у реченици и који су пунозначне речи, дакле не могу да укључују речце, које не поседују сопствено значење, него нијансу значења. Разликујемо 6 група модалних речи према њиховој семантици. То су речи које означавају:

1) осећања говорника (***зачудо, нажалост, на срећу, на радост, на чуђење, чудно, на моје велико изненађење*** и др.); 2) обраћање саговорнику (***слушај, разумете, извините, знате, да знаш, да видите, видиш, дозволите***); 3) извор саопштења (***зна се, извесно, кажу, каже се, по (... Караџићу), по њему, по подацима..., по речима..., по... мишљењу, према..., према… мишљењу, према процени, према резултатима..., према оцени..., према извештају, сећа се*** и др.); 4) начин обликовања мисли (***без претеривања, боље рећи, боље речено, додуше, иначе, између осталог, мислим, наиме, рецимо, речју, тако рећи, тачније, у сваком случају, управо, укратко, укратко речено, уопште, грубо речено, једном речи, другим речима, оквирно речено*** и др.); 5) повезаност мисли (***дакле, друга ствар, значи, затим, међутим, на крају, на пример, на прилику, најпосле, најзад, наиме, напротив, опет, прво, друго, потом, према томе, све у свему, с обзиром на..., с једне стране, с друге стране, уосталом, штавише, на крају крајева*** и др.); 6) степен истинитости изнесеног у реченици (***без сумње, вероватно, ваљда, дакако, евентуално, збиља, заправо, заиста, истина, изгледа, истинабог, могуће, можда, може бити, мора бити, наравно, највероватније, несумњиво, очевидно, очигледно, по свој прилици, природно, разуме се, разумљиво, свакако, сигурно, стварно, у ствари, у суштини, уистину, уистини, чини ми се, како ми се чини*** и др.);

У већини случајева долази до издвајања уметнутих речи у српском језику и увек (осим једног условљеног синтаксичким особинама реченице случаја) у руском. Може се рећи да се увек у српским текстовима код аутора који поседују културу писменог говора издвајају уметнуте речи чија се семантичка

и синтаксичка аутономност најбоље осећа – то су речи прве четири групе: 1) ***Срећом*, од слободних радикала можемо да се бранимо и храном** (Баз. 1, с. 64). **Новцем, *нажалост*, не могу** (Пеш., с. 40). 2) ***Видите*, бог свети зна колико је кроз његове руке прошло разних чамаца** (Кап.1, с.82). ***Знате*, та ствар са националном слогом није баш једноставна...** (Угр., с. 60)**!** 3) ***По такозваном „Начертанију“ Илије Гарашанина*, Босна и Херцеговина улазиле су у први план српске спољнополитичке и националне акције** (ПИЈН, с. 17)**. Доколицу, *по њему*, могу да издрже изузетно снажни духови** (Кап. 2, с. 19). 4) ***Уопште*, госпођа Давил настојала је да створи и одржи што боље везе са долачким жупником** (Андр. 2, с. 54). **Стајала је обнажена испред огледала, или, *тачније*, лако прекривена пеном сапунице...** (Угр., с. 51).

Редовно се издвајају уметнуте речи пете групе када су на почетку реченице, однос између издвојених и неиздвојених речи те групе је 12:1: ***Напротив*, они се сматрају као изгубљени и изузетни** (Андр. 2, с. 128)**.** У средини реченице тај однос је 5:1. Модалне речи из шесте групе се најчешће издвајају на почетку реченице (14:1): ***Свакако*, има сласт у изговарању тих речи** (Андр. 1, с. 90). У средини реченице однос између издвојених и неиздвојених уметнутих речи је 3:2: **Тако му је везир испричао све појединости последњег чина Селимове и, *у ствари*, и своје трагедије** (Андр. 2, с. 213)**. Та времена после Бечког мира... била су *у ствари* за Давила времена великог рада** (Андр. 2, с. 333). Финална позиција је необична за уметнуте речи, али у оним примерима које поседујемо, увек су издвојене: **И ја, *дакле*** (Дав., с. 25)! **Ружа ветрова у осматрачкој станици Титов Врбас, *према подацима од 1948. до 1970. године*** (Цар., с. 35).

Анализа српских текстова показала је да се мора говорити о интерпункцијском издвајању средстава која служе за повезивање текста, конектора, обично анафорских елемената. Као такви елементи могу да се реализују везници, речце, уметнуте речи, као и зависни чланови реченице који наступају као тематска компонента исказа. Зато је позиција почетка реченице толико битна за интерпункцијско издвајање, о чему је раније било речи.

Издвајају се реченични делови који садрже упућивачке речи које се односе на претходни текст: ***Тих злих година*, моје књиге морале су да буду ледоломци** (Кап. 1. с. 9). ***А дотле*, целулит је доста и у вашим рукама** (Баз. 1, с. 60)**. *Стога*, сто за ручавање обично стоји у кухињи** (Баз. 1, с. 52).

На том основу често се издвајају српски везници ***и***, ***па***, ***такође***, ***при том***, ***уз то***, ***а***, ***или***, ***али***, ***но***, ***него***, ***тек***, ***само***, ***међутим***, ***јер***, обично на почетку реченице: **Најпре треба направити план... *И*, за једно поподне све може бити готово** (Баз. 1, с. 57). **Ово се, *такође*, у нешто блажој форми негативно одразило и на обучаре** (Мил., с. 38). **Али, тако мора да буде** (Андр. 2, с. 76)

У српским текстовима долази и до издвајања речца ***ипак***, ***поготово***, ***само***, ***пак***, ***чак***, ***напросто***, ***једноставно***, ***као***. Може се претпоставити да је основ за то њихова везничка функција: **Деда, *напросто*, за мене, до тог часа, није био мртав** (Угр., с. 10). **Ириг, *пак*, налазио се на путу који је**

Доњи Срем повезивао са Сремским Подунављем и Бачком (ЈИЧ, с. 124). **И, *чак*, као да је хтео да ми саопшти да без мене од свега тога не би било ништа** (Угр., с. 17).

Доследно се врши на том основу издвајање уметнутих речи које поседују анафорско значење: ***И заиста*, погледајмо зашто је настао НАТО** (Пол. 1, с. 22)**? *Укратко*, све је било тешко** (Андр. 2, с. 58)**... *Уосталом*, чули су они у свом дугом животу много тепала** (Андр. 2, с. 414)**...**

Улога издвајања речи које служе за кохезију текста најбоље се сагледава кад се ради о делу текста где служе за постизање целовитости текста, истовремено његове динамике, обележавајући развој мисли која уједињује тај сегмент текста: ***Дању*, док је разговарао са Пуквилом или са Давном, он је био одрешит и миран човек, са одређеним именом, звањем и рангом... *Али ноћу*, он је био и оно што јесте и све оно што је некад бивао или што је требало да буде… Па и кад би га, *већ у рану зору*, пробудила бајрамска свирка бубњева или зурла или дечја трка на спрату изнад њега**... ***Најпосле*, прођоше и та три дуга дана и њихове три необичне ноћи** (Андр. 2, с. 22–26)...

Постојећа нормативна литература не одражава ову интерпункцијску појаву.

Као у српском, тако и у руском језику интерпункцијски знак црта користи се за актуализацију комуникативне поделе реченице и истовремено обележавање њене експресивности: *Человек – кузнец своему счастью* (Шалимова 1987: 194). *Я вас спрашиваю: рабочим – нужно платить?* (Николаева 2000: 295). Правопис српског језика наводи примере такве употребе црте: **Али јаруга није крива, него права – као под конац. – Хладноћа је јака да све пуца од мраза, а он опет – предвече излази у шетњу. – И го је и бос и опет му – зима. – Треба њему много шта, али највише – батина** (Пешикан и др. 1994: 276).

Два интерпункцијска система разликују се по томе што се у српском језику наведену функцију може да врши, иако знатно ређе, зарез, а веома ретко и две тачке, што није могуће у руским текстовима: **Вођење човечанства , у реду** (Дав., с. 63)**. Почињало би... од служења црне кафе са свежим шлагом или капуцинера са ситним колачима, уз фине цигарете или хаване, за мушки део друштва, или сладоледа, кремова и тзв. женских цигарета, за дамски део** (Угр., с. 87)**. – Која је, шта** (Кап. 2, с. 7)?

Таква употреба зареза је, с једне стране, у супротности с принципима које је формулисао у свом правопису А. Белић („све што је органски, језички непосредно повезано, не може се одвајати запетом“) (Белић 1950: 80). С друге стране, у савременим правописима и другој лингвистичкој литератури посвећује се велика пажња утицају интонације на употребу интерпункцијских знакова, па се ова појава може донекле објаснити дејством интонацијског принципа.

Неке карактеристике српског интерпункцијског знака две тачке омогућавају му да се употребљава као замена црте или зареза у функцији о којој је овде ради. Његова способност да претходи ономе што логички завршава и

конкретизује раније речено може да се прошири на велики број позиција. Код Белића наилазимо на пример где су две тачке употребљене у функцији комуникативно-експресивне црте: **Месец јасни, звезда јато и сунашце умиљато: ти сатвори, вељи Боже!** (Белић 1950: 99).

У другим текстовима налазимо следеће примере: **Кад ја кажем да нема, онда нема. За тебе: нема** (Андр. 2, с. 162)**. Било је погрешно, а погрешно је и сада: чекати** (Угр., с. 63)**! Ту сам, поново, открио да је рај: немати брига и не мислити** (Пеш., с. 53).

ИЗВОРИ

Андр.1: Андрић, Иво, *Сабрана дела*, књ. 1, Београд, 1963.
Андр.2: Андрић, Иво, *Сабрана дела*, књ. 2, Београд, 1963.
Баз.: „Базар“, 29. 5. 1998.
Дав.: Davičo, Oskar, *Pesma*, Beograd, 1971.
ЈИЧ: „Jugoslovenski istorijski časopis“, Beograd, 1973, br. 3–4
Кап.1: Kapor, Momo, *Ada*, Beograd, 1980.
Кап.2: Kapor, Momo, *Zoe*, Beograd, 1990.
Мил.: Милановић, Драгомир, *Краљево и његово уже гравитационно подручје*, Београд, 1973.
Моск.: Московљевић, Олга, *Светлости Медитерана*, Нови Сад, 1972.
НИН: „НИН“ 20. 9. 1987.
Петр.: Петровић, Вељко, *Молох*, Београд, 1963.
Пеш.: Пешић, Стеван, *Светло острво*, Нови Сад, 1984.
PIJN: *Преглед историје Југословенских народа*, део 2, Београд, 1965.
П.1: „Политика“ 9.6.1990.
П.2: „Политика“ 28.10.1990.
Угр.: Угринов, Павле, *Фасцинације*, Београд, 1981.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1950: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд.

Валгина 1991: Нина Валгина, *Синтаксис современного русского языка*, Москва, Высшая школа.

Гвоздев 1965: Александр Гвоздев, *Очерки по стилистике русского языка*, Москва.

Николаева 2000: Татьяна Николаева *От звука к тексту*, Москва, Языки русской культуры.

Пешикан и др. 1994: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад, Матица српска.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад – Загреб, Матица српска, Матица хрватска.
Розенталь 1984: Дитмар Розенталь, *Справочник по пунктуации*, Москва, МГУ.
Сэнсом 2002: Джордж Сэнсом, *Япония. Краткая история культуры*, Санкт-Петербург, Евразия.
Шалимова 1987: Галина Шалимова, Галина, *О современной газетной пунктуации. Значение и смысл слова*, Москва.
Щерба 1974: Л. В. Щерба *Языковая система и речевая деятельность*, Л.
Jonke 1965: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, Znanje.
Minović 1987: Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog književnog jezika*, Sarajevo.

Ирина Иванова

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ СХОДСТВО СЕРБСКОЙ И РУССКОЙ ПУНКТУАЦИИ

(Резюме)

Сопоставительное исследование сербской и русской пунктуации простого предложения показало, что между этими двумя системами есть существенное сходство. Оно проявляется в выборе позиции употребления парных знаков для выделения вводных слов и словосочетаний, обособления второстепенных членов предложения, а также в использовании одиночного тире для обозначения коммуникативной актуализации предложения. Такое сходство связано с близостью двух синтаксических систем, поскольку грамматическая организация предложения отражает процесс мышления. Постановка знаков препинания в обоих языках основана на смысловом, грамматическом и интонационном принципах. Сходство двух пунктуационных систем, проявляющееся на глубинном уровне, позволяет обнаружить и своеобразие каждой из них, в частности возможность использования парных знаков для выделения текстообразующих единиц в сербских текстах, что является отличительной чертой сербской пунктуации.

Ключевые слова: интерпункција, уметнуте речи, анафорски елементи, зарез, црта, две тачке, комуникативна актуализација реченице.

811.163.41'35"13/14"
091=163.41"13/14"

Бранкица Б. ЧИГОЈА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НАПОМЕНЕ О ГРАФИЈИ, ОРТОГРАФИЈИ И ЈЕЗИКУ ИЗ НЕКОЛИКА ПИСМА ДУБРОВЧАНА УПУЋЕНА ДЕСПОТУ СТЕФАНУ (XIV/XV ВЕК)

У овом раду** ауторка анализира графијски, ортографски и језички ниво у неколика писма које је Дубровачка република упутила деспоту Стефану концем XIV и у првој деценији XV века. С обзиром на то да је концепте писама, које овде наводимо у Прилозима, писала иста рука Руска Христифоровића, резулати ће допринети расветљавању узуса овог писарског центра.

Кључне речи: Словенска ћирилска канцеларија у Дубровнику, писар Руско Христифоровић, рашки правописни узус, мешовити правопис, правописне одлике, лексика.

Дубровачка република као најзначајнија град-република и трговачки центар на источном Јадрану, имала је свој нотаријат за коренспонденцију на латинском и Словенску (српску) ћирилску канцеларију за вођење службене преписке са средњовековним српским и словенским земљама у унутрашњости Балкана на српском језику. Захваљујући томе, доста писане грађе значајне не само за нашу националну историју, већ и за историју српске ћирилске писмености, сачувано је непосредно и посредно до данас.

Као писари који су обављали службу у српској ћирилској канцеларији у Дубровнику наводе се: Аноним, који је своју делатност обављао у периоду 1214–1254; Јаков Крусић у периоду 1340–1347; Џиво Пармезан у периоду 1348–1363; Нико Бијелић у периоду 1363–1367; Руско Христифоровић у периоду 1392–1430; Никша Звјездић у периоду 1430–1455 и итд.

Из периода владавине деспота Стефана руком Руска Христифоровића написано је у име Дубровачке републике преко педесет писама чија је издања приредио Александар Младеновић у својој књизи *Повеље и писма деспота Стефана* (Чигоја штампа, Београд, 2007). Изабрали смо три писма из те

* cigojab@sezampro.rs

** Овај рад припада пројекту бр. 178030 са темом: „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције".

књиге за неколике напомене о њиховом правопису и језику. То су следећа писма:

Једно из времена када је кнегиња Милица управљала заједно са својим сином кнезом Стефаном из 1396. године (Младеновић, 2007: 22, I/4); *друго*, из времена када је кнез Стефан већ истакнути владар и војсковођа, из 1402. године (Младеновић, 2007: 37, I/21) и *треће*, из 1405. године када је владар стекао титулу деспота (Младеновић, 2007: 42, I/27). Овако хронолошки поређана ова писма међусобно се незнатно разликују у навођењу звања и положаја кнеза Стефана и господарице Јевђеније:

а) *прво* писмо (I/4): Почтенои госпоги кира Евгенији и кнезу Стефану... (1396),
б) *друго* писмо (I/21): Славному и велможному великому кнезу Стефану... (1402),
в) *треће* писмо (I/27): Славному и велможному господину деспоту Степану... (1405).

ГРАФИЈА

У три поменута писма (I/4, I/21, I/27) која су Дубровчани упутили деспоту Стефану, употребљена су следећа слова: **а, б, в, г, д, ѳ, є, ж,** з, **и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѹ, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, ь, ѵ, ѣ, ꙗ, ю.**

Слово ѹ редовно се пише у сва три писма на месту где је у рашком правопису углавном стајало слово **оу**: **славномѹ велможномѹ великомѹ кнезѹ, нкговѹ, тргѹ**….

У бројној употреби слова за обележавање дана и година употребљени су знаци:

·҃гі҃· (са титлом између тачака означава датум тринаести) док се година наводи речима **тисѹцѹ и триста и деветь десеть и шесто лѣто** (I/4), у другом писму (I/27) – **юна** m. cccc ij (означава 1402. годину), и у трећем писму – **мѣсеца априла ·к҃д҃· дьнь.** (означава 24. април), **лѣта ч҃ о҃у҃· є҃** ~ (означава 1405. годину).

Самогласник о бележи се на два начина: **о** и **ѡ**. У писму I/4: у предлогу **ѡ͡**, на почетку речи **wп'кинє**, **wниχ**, у осталим позицијама редовно се бележи обично о; у писму I/21, такође је заступљено поштовање истог принципа, а у писму I/27 осим наведених примера са омегом (**ѡ**) има и један случај бележења **ѡ** у завршном слогу у речи **божиѡи**.

о

а) **госпоги, комь, Господство, по комь, по, том, пошли, подь, прогю, воисками, могоше, проки, того, молимо, Господство, колико, дорѹ, нокмбра** (сви примери из писма I/4).

поздравлєниѥ, Господства, много, добромь, цѥно, Господство, Господинь, родитель, дорѣ, господинь, почтено, многопочтена, хотни, прошеньѥ (сви примери из писма I/21).

много, поклонєниѥ, Господство, томѫ, слободьцинами, посиламо (сви примери из I/27).

б) **примисмо, ѫвидѣсмо, како, по, толико, колико, Господство** (I/4). **примисмо, бисмо, благодарисмо, цѥтоно, єдинство, то, прилтелство, почтено** (I/21), **владуцѫ аго, потврьдило, записанно, тко, зато, нѣмамо** (I/27).

Групе j+a, e, у обележавају се са **ꙗ, ѥ, ю**. У већини примера који следе огледа се и истовремено и писање група: вокал + j + вокал.

На пример:

– **поздравлєниѥ** (2x, I/4), **свакоѥ** (I/4), **захвалюємо** (I/4), **поздравлєниѥ** (I/21), **писаньѥ** (I/21), **писаниѥ** (I/21), **новембра** (I/4). **писанїа** (I/4), **здравью** (I/4), **божию** (I/21), **нѣмаю** (I/27), **ѥ** (I/4), **єрь** (2x, I/4), **єдинство** (I/21), **єдан** (I/27).

Група **ꙗ, ѥ, ю** углавном се пише. Поред тога има и један пример неписања на почетку речи: **Євгении** (I/4).

Гласовна група *ju* се не означава никаквим посебним знаком. У групама вокал + j + и сугласник j редовно није означен, што је традиционална одлика наше ћирилице и много времена пре настанка ових писама. На пример: **Євгении** (I/4), **кои** (I/4), **достои** I/27).

У следећим облицима *и* на крају речи има вредност сугласника *j*: **почтеноі** (I/4), **всакоі** (I/4), **тоі** (I/21), **вьсоі** (I/27), **срьбьскоі** (I/27), **wвоі** (I/27), **тѣмеі** (I/27), **вьсоі** (I/27), **тѫі** (I/27).

Самогласничко р означава се графијском комбинацијом **рь**: **трьговци** (I/4), **трьзми** (I/4), **многосрьдачно** (I/4), **трьговце** (I/4), **трьговьць** (I/4), **потврьди** (I/21), **срьдьчни** (I/21), **дрьжахѫ** (I/27).

Самогласно л означава се са **ль**: **испльн[ити]** (I/21), **длъжни** (I/27), **длъжьнь** (I/27).

Слово **щ** које означава групу *шт*, срећемо у примерима: **владѫщаго** (I/4), **слободьцинии** (I/4), **тисѫщѫ** (I/4), **цѥ** (I/21), **слободьцинами** (I/27).

Сугласници ћ и *ђ* означавају се, у складу с рашком традицијом, словима **к** и **г**, која, наравно, истовремено служе за обележавање консонаната **к** и **г**. Исто тако у одређеним позицијама у комбинацији са **ѥ** и **ю** означава *ће, ћу* и *ђе, ђу*. На пример:

а) **госпоги** (I/4), **wп'кинѥ** (I/4), **проки** (I/4), б) **Євгєнии** (I/4), **прогю** (I/4), **догю** (I/4), **госпогѥ** (I/27), **мегю** (I/27), **кѥ** (I/4), **хокѥ** (I/21).

Консонант љ обележава се, наравно, словом **л** који истовремено служи и за означавање гласа *л*. На пример:

-ља-: **повелїаχ** (I/27), **любїаше** (I/4).

-ље-: **поздравлєниѥ** (I/4), (I/21), **срьблѥ** (I/4), **посталєна** (I/27), **болѥ** (I/27), **ѫмилєно** (I/27).

-љи-: **земли** (I/4, (I/27).

-љу-: **захвалюємо** (I/4), **любїаше, любити, сьблюдати** (I/4), **любовомь** (I/21), **любавь** (I/21), **любили** (I/21).

-љ: **родитель** (I/21), **прилтельство** (I/21), **прилтельѥ** (I/21).

Сугласник њ јавља се у примерима са групом *ње* и *њи*:

ње: **поклонєниѥ** (I/27), **нєговѫ** (I/21), **нєговѣ** (I/27).

њи: **ниχ** (I/27). Овде *н* има функцију да означи сонант *н*, али и *њ*.

Правопис

Од сугласничких група у везама: *префикс + нова реч, основа + суфикс* и у вези двеју засебних речи, долазе следећи примери:

а) дп: **ѡ҃дписѹкмо.**[1]

зп: **испроси** (I/4), **съблюдати** (I/4), **испльн[ити]** (I/21).

бћ: **wп'кине** (I/4, (I/21, (I/27).

бс: **срьбскои** (I/21).

б) дств: **Господства** (I/4, (I/21), **Господство** (I/4), **Господствѹ** (I/21).

чск: **дѹбровьчкога** (I/4).

в) с: **стрьзми, с нами** (I/21), **съде** (I/27), **съди** (I/27).

У наведеним примерима очита је тенденција ка једначењу гласова и одступању од морфолошког правописа.

Предлог *од* пише се готово увек са натписаним д, а иначе је у средњовековним текстовима распрострањено натписано т (ѿ). Примери са натписаним д изнад омеге јављају се у сва три писма ((I/4, I/21, I/27).

У наведна три писма *танко јер* које обележава полугласник у слабом положају на крају речи, готово редовно се пише иако је у слабом положају. На пример: **листь** (I/4), **комь** (I/4), **милость** (I/4), **наамь** (I/4), **безь** (I/4), **любовь** (I/21), **имать** (I/21), **родитель, живѣль, чьсть** (све I/21), **милость** (I/27), **нашемь** (I/27), **иχь** (I/27).

Јер се не пише у свега неколика примера у истој позицији: **всем** (I/21), **кст** (I/21), **здравеχ** (I/21), **ниχ** (I/27), **родител** (I/27).

Финало **-ь** не пише се у речима где се крајњи сугласници пишу надредно (у већ помињаном предлогу *од* и префиксу у речи *одписујемо* у писму I/21).

У почетном слогу или средини речи пише се: **кьде** (I/21), **вьсѹ** (I/21), **вь всем** (I/21), **дьнь, съди** (I/21), **вьсе** (I/21), **величьства** (I/21), **вьсои** (I/27), **съде** (I/27), **вьсои** (I/27).

Тачка се углавном пише у средини реда или је понекад спуштена на доњу линију реда. Одваја веће целине, а понекад и само мање синтагме.

Скраћно написане речи јављају се са натписаним словом за што смо раније већ наводили примере. Други начин скраћивања у тексту је контракција са титлом у облику благе полукружне линије са тачком на средини са горње и доње стране (уп. снимке рукописа у Прилозима на крају текста). Целине између речи су јасне и оделите. Такође, је одвојен наслов у коме се наводи име адресата и завршни пасус са наведеном годином у бројној вредности слова, о чему је већ било речи.

Од удвојених вокала срећемо се са малобројним примерима удвајања **а**: **наамь** (I/4, 2x), **Мааре** (I/27).

Удвојено писање консонанта **н**: **реченнии** (I/21), **записанно** (I/27). Велико слово пише се на више места, пре свега на почетку текста испред којег стоји

[1] У примеру **ѡ҃дписѹкмо** заправо се ради о натписаном слову д изнад омеге, које смо ми овде из техничких разлога дали у најприближнијем облику. Такође, обично смо у заграду стављали број писма I/4, I/21 и I/27 према нумерацији коју је навео Александар Младеновић у својој књизи *Повеље и писма деспота Стефана*, као што стоји у Прилозима на крају овог текста.

нацртан крстић (симболична инвокација). У осталим деловима текста појединa слова својим величином пробијају горњу и доњу линију реда (уп. текстове у Прилозима).

Гласови

У ова три писма налазимо следеће вокале: *а, е, и, о, у, л̥, р̥*, **ѣ**. У трећем писму из 1405. године ((I/27), већ је извршена вокализација ъ>а, о чему сведочи пример у коме уз именицу женског рода стоји заменица истог рода у следећој форми: **тьи свита**. На први поглед би се могло помислити да се ради о заменици мушког рода, али пошто је вокализација извршена сасвим је свеједно да ли се пише *а* или *ь* (Младеновић: 2007, 43).

Полугласник у слабом положају углавном се пише у финалној позицији, по правописној традицији, о чему је већ било речи. Констатовали смо да је полугласник у овим дубровачким изводима које је писао писар Руско Христифоровић већ вокализован. Међутим, на различито стање наилазимо у вези са заменицом *сав*, *све, сва* која се јавља у српскословенским текстовима од XV века са завршеном тзв. српскословенском вокализацијом до које је, што је познато, дошло аналогијом са примерима вокализације полугласника у јаком положају у народним говорима (Младеновић: 2008, 49).

Ево примера који показују све случајеве заменице **вьсь, вьса, вьсе.**

а) **все** (I/4), **вь всем** (I/21), **вась** (I/21), **вьсемѹ** (*васему*), **вьсѹ** (*васу*) (Младеновић: 2008 49)

б) **свакоѥ** (I/4).

У трећем писму (I/27), налазимо примере **все** (понародњени облик са неизвршеном метатезом) и **всѣмь, вьсои** (*васој*), црквенословенски облик.

У групи и + j + вокал, где долази до алтернације *и* (редукованог) и полугласника, у овим писмима пише се *и* или *ь*:

поклонѥниѥ (I/27), **поздравлѥниѥ** (I/21), **здравью** (I/21), **прошенью** (I/21), **записаниѥ** (I/21), **писаниѥ** (I/21).

ѣ

Самогласник *јат* у овим писмима налази се у већини примера тамо где му је по етимологији место са понеким одступањем.

У имену *Стефан* једном *е:* **Стефанѹ** (I/4, једном неизмењено **Стѣпанѹ** (I/27).

У корену и основи појединих речи:

дѣт- : **дѣцѹ** (I/21)

вѣр ·:· : **вѣри** (I/27)

лѣт ·:· : **лѣто** (I/4), **лѣта** (I/27)

мѣс ·:· : **мѣсеца** (I/4)

наслѣд ·:· : **наслѣдованьѥ** (I/21)

мѣст ·:· : **мѣсто** (I/27).

У промени именица, заменица, придева из морфолошких разлога јавља се *јат*: **добрѣми**, **нашѣмь**, **инѣми**, **добрѣми**, **вьсѣмь** (I/27), **по нѣговѣ** (I/21), **босаньсцѣми** (I/4)

Такође *јат* у прилозима: **всѣдѣ**, **инѣдѣ**, **инѣдѣ**, **кѣдѣ** (I/4), **тѣмеи**, **когагодѣ** (I/27), **дорѣ**, **доколѣ** (I/21), **добрѣ** (I/21), **прѣдь** (I/27), **поколѣ** (I/21).

У префиксу **прѣ**: **прѣчистѣ** (I/21).

У глаголским облицима: **нѣсѣ**, **нѣмаю** (I/27), **ѣвидевь** (I/21).

Све промене које су до XV века настале у вокалском систему штокавских говора у овим писмима су махом спроведене. Изузетак чине поједине књишке форме које су још увек заступљене, о чему је већ било речи. На њих је могла утицати и српска страна својим писмима, те се стога у отписивању, вероватно чувао део књишких „неспроведених форми“ (вокално *л,* етимолошко писање *јата*, црквенословенске заменичке форме, заменице **вьсь**, **вьса**, **вьсе** која се бележи недоследно). Сугласнички систем поред консонаната који одликују штокавске народне говоре *ћ, ђ, ј, њ, љ* и срећу се у језику споменика пословног стила (повеља и писама) чува се и понеки црквенословенски пример, група *шт* у партиципу: **владѣщаго** или црквенословенски облик именице **величаства**, такође и известан број облика именица на *-ије*: **поздравленик**, **поклонѣник**. Облик речи *љубав* у истом писму (I/21) долази у две различите форме: **любовь**, која припада црквеном и ондашњем књижевном језику и облик **любавь**, што је одлика народног језика.

Многе друге речи садржане у овим писмима биле су одлика ондашњег књижевног језика и као такве могу се пронаћи у *Рјечнику ЈАЗУ*, а пре тога неке од њих и у *Рјечнику из књижевних старина српских* Ђуре Даничића.

Такве су на пример: *нескроване* „очит, очигледан“, *уздржати* „подржавати, чувати“, *упвати* „уздати се, надати се“, *многоумиљено поклоњеније* „многопонизни поклон“, *велможан* „врло моћан“*; Рјечник ЈАЗУ*, XXI, 678–679, VIII 68, XX 306, XIX 272, Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I, 42).

Овај кратак прилог са напоменама о графијском, ортографском, гласовном, морфолошком и лексичком нивоу поменута три писма која је дубровачка општина упутила деспоту Стефану, пружају увид у неке опште карактеристике које се овде могу навести. То је следеће. Графијски систем у морфолошком смислу указује на неговање ћирилице западног типа, нарочито квадратно в, посебан облик слова са петљицама, извијеним деловима који прелазе горњу и доњу линију реда, брзописно писмо, уп. Јерковић: 2004, 86–101. У складу са рашком традицијом (са којом је овај писар долазио у контакт) бележи релативно доследно прејотоване вокале, затим, слово *јат* у етимолошким позицијама, словима *к* и *г* осим основне функције означава додатно и сугласнике *ћ* и *ђ*. У текстовима писама има трагова и утицаја црквенословенског језика, мада се у целини гледано ради о текстовима са народном језичком основицом штокавског типа. Многе речи, оновременог књижевног језика Дубровника имају своје потврде у *Рјечнику ЈАЗУ*, а такође, и оне који се срећу у српским повељама у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских*.

ЛИТЕРАТУРА

Дубровачка република, Српска канцеларија у Дубровнику. Из Википедије, слободне енциклопедије, 10. новембра 2011.

Ивић-Јерковић 1981: Павле Ивић, Вера Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирлских повеља и писама XII и XIII века,* Филозофски факултет, Нови Сад.

Јерковић 2004: Вера Јерковић, Ћирилица српскословенског периода (Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој), *Лингвистичке свеске*, 4, 86–104, Нови Сад.

Младеновић 2007: Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, текст и коментари и снимци, Чигоја штампа, Београд.

Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика*. Одабрани радови, Чигоја штампа, Београд.

Рјечник ЈАЗУ: *Рјечник хрватскога или српског језика*. – Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1880–1882–1976, I–XXIII.

Brankica Čigoja

ORTHOGRAPHISCHE UND SPRACHLICHE CHARAKTERISTIKEN IN EINIGEN BRIEFEN DER REPUBLIK RAGUSA, DIE AN DEN DESPOTEN STEFAN ENTSANDT WURDEN (XIV – XV JAHRHUNDERT)

(Zusammenfassung)

In dieser Arbeit analysiert die Autorin die graphische, ortographische und sprachliche Ebene in einigen Briefen, die die Republik Ragusa Ende des 14. und im ersten Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts an den Despoten Stefan entsandte. In Betracht dessen, dass die Konzepte der Briefe, die wir hier in den Beiträgen anführen, von der Hand des Rusko Hristiforovic geschrieben wurden, werden die Ergebnisse einen bescheidenen Beitrag zur Erläuterung des Usus dieses Schreibzentrums leisten.

Schlüsselwörter: Raška-Rechtschreibung, gemischte Rechtschreibung, Schreiber

ПРИЛОЗИ

Дубровник, 13. новембра 1396.

† Почтеноі госпоги кѵра Евгкнии и кнезѣ Стефанѣ ѡ̂ владѣцаго | дѣбровьчкога Кнеза и ѡ̂ все ѡп'кине поздравлкниѥ· | поздравлкниѥ

Примисмо листь Господства ви по комь | ѣвидѣсмо нескровнѣ вашѣ милость к наамь. како Господство ви | помѣчи се и испроси милость ѡ̂ великаго господара наамь | како да наши трьговци слободно гредѣ по земли Господства ви | с трьзми безь свакоѥ забаве· На томь захвалюѥмо. | многосрьдьчно Я такози ви ѥ и право. крь Светопочив|ши Кнезь наше трьговце люблѣше и ѣзьдрьжаше вь. | всакоі. слободьцини. Такози ѣпвамо крь кѥ и Господство ви. | наше трьговце любити и сьблюдати. Я сьди нѣколици ѡ̂. | нашѣхь трьговьць пошли сѣ пѣть подь Кѣчлать да тѣдези | прогю ѣ Срьблѣ. крь воисками босаньсцѣми не могоше· | инъдѣ проки Того ради молимо Господство ви толико wни· | колико дрѣзи коі догю· и всѣдѣ кѣдѣ бѣдѣ наши трьговци. | молимо вѣдите Господствѣ ви прѣпорѣчени. како ѣпвамо· | да кѥ бити и безь нашега писанига· И Богь ви ѣмножи. |

тисѣщѣ и триста и деветь десеть и шесто лѣто мѣсеца же | нокмбра ·гі· дьнь ѣ Дѣбровникѣ ⸗

Ово писмо-концепт писала је рука Руска Христифоровића.

Језички осавремењен текст (Б. Чигоја)

† Поштованој господарици госпођи Јевђенији и кнезу Стефану од владајућег дубровачког кнеза и од свеопштине поздрав!

Примисмо Ваше писмо у коме схватисмо Вашу очигледност наклоњеност нама јер се помучисте да испросите милост од великога господара како да наши трговци слободно иду по Вашој земљи са робом без икаквих потешкоћа. На томе захваљујемо много срдачно, а тако је праведно је светопочивши кнез (Лазар) наше трговце љубљаше и подржаваше у свакој слободи. Тако се надамо да ће те и Ви наше трговце љубити и подржавати, а сада неки од наших трговаца упутили су се под *Кучлат* да туда прођу у Србље, јер због босанских војски не могоше другде проћи. Због тога Вас толико молимо и за оне друге трговце који дођу и свуда где они буду препоручујемо Вам их, како се надамо да ће бити и без нашег писања. Нека Бог увећа Вашу власт!

Тисућу и триста деведесет и шесто лето, тринаестог новембра у Дубровнику.

I/21. *Писмо Дубровчана великом кнезу Стефану*
(одговарају му да су они његовог оца, кнеза Лазара, заједно са његовом децом, примили за свога грађанина, а ако Стефан хоће да му се то потврди, они ће то учинити кад се буде вратио)

јуна 1402.

† Славномѹ и вел'можномѹ великомѹ кнезѹ Стефанѹ ѡ владѹцаго града Дѹбровника | Кнеза властель и ѡ вьсе wп'кине многосмерено и вь всем срьдьчно поздравлюник |

С великомь любвьмь примисмо писаньк Господства ти и много бисмо весели ѹви|девь ѡ вашем добромь здравью и благодарисмо Христа Бога И цѣло пише Господство ти | крь би радь с нами любовь и кдиньство имать и да се називашь кдань ѡ нашега | града на то Господствѹ ти ѡписѹкмо Славни Светопочивьши Господинь Кнезь родитель. | вашь дорѣ ѹ живот[ѹ] биль ималь к с нами великѹ и нескровьнѹ любавь и пријатель|ство. и с нами к по нѣговѣ милости вьзда добрѣ живѣль а ми нѣга примили и записали | ѹтврьдили и ѹстановитили по нѣговѹ сладкомѹ прошенью. да кст нашь славни и много|почтени Дѹбровчанинь· речени господинь кнезь Лазарь и вась нѣговѹ дѣцѹ а сьди почтено | нѣгово наслѣдованьк и нѣга имали многопочтена и срьдьчна колико главе наше | и мимо вьсе любили колико дѹшѹ нашѹ. И тои записаниѥ кст записанно господинѹ Кнезѹ. | покоиномѹ и вьсемѹ трагѹ нѣговѹ· Да поколѣ Господство ви хоѥ да се този писаниѥ | понови и потврьди Господствѹ ви· молимо Господа Бога и Прѣчистѹ Матерь Божию да ви. | здравеѫ носи. и кьде се вратите цю кѥ бити на славѹ и на чьсть Величьства ви· | ми ваши срьдьчни пријателък хотни смо вьсѹ вашѹ волю и прошенък испльн[ити]

…јунја m. cccc ij

Ово писмо-концепт писала је рука Руска Христифоровића.

Језички осавремењен текст (Б. Чигоја)

† Славноме и моћноме великоме кнезу Стефану од владајућег кнеза Дубровника и од све властеле многоуљудан и срдачан поздрав! С великом љубављу примисмо твоје писмо и бисмо много весели увидевши да сте у добром здрављу и захвалисмо Христу Богу. И што пишеш да би радо с нама у љубави и јединству био, и да би радо био један од нас, од нашега града, на то Ти одговарамо. Славни светопочивајући Господин кнез (Лазар), родитељ Ваш, док је био жив имао је с нама очигледну љубав и пријатељство и с нама је по његовој милости увек добро живео, а ми њега примили и записали, утврдили по његовој слаткој молби да је наш славни и честити Дубровчанин. Поменутог господина Лазара и сву његову децу а сада и честито наслеђе његово поштовали и волели колико и главе наше и, мимо све, љубили колико и

душу нашу! А тај запис је записан покојном господину кнезу и свим његовим наследницима: да се ако Ви хоћете то поново запише и потврди Вама.

Молимо Господа Бога и Пречисту Матер Божију да Вас здраве носи и кад се вратите, што ће бити на славу и част Вашу, ми Ваши срдачни пријатељи вољни смо Вашу вољу и молбу испунити.

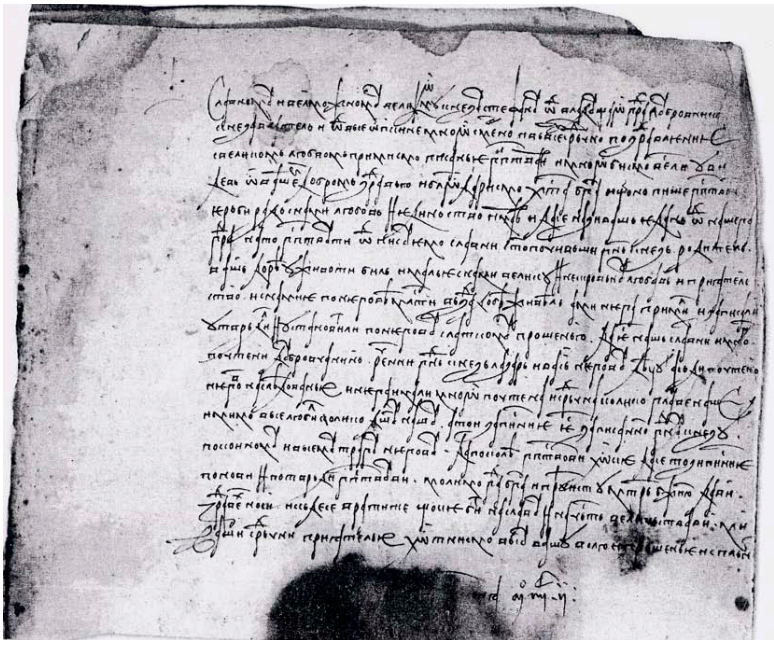

I/27. *Писмо Дубровчана господару деспоту Стефану (Стефану) (моле га да учини да се неким њиховим трговцима врати пет „товара свите", тј. тканине, сукна, одеће, што им је неки Турчин узео правдајући се тиме да му неки други дубровачки трговци нису платили со)*

24. априла 1405.

† Славномѹ и вел'можномѹ господинѹ деспотѹ Стѣпанѹ по милости Божиѭи
вьсои срьбьскои | земли господинѹ ѡ владѹщаго града Дѹбровника Кнеза властель и ѡ
все wп'кине много.|ѕмилѥно поклонѥниѥ.

Господство да ти ѕзна пишѹ ѡтѣде намь наши трьговци | крь wвои сьде нѣки
Тѣрчинь ѕзе имь ·ѕ· [5] товарь свите· а ѕзрокь томѹ говоре· | „Нѣки сѹ Дѹбровчане
дльжни за сwль платите ми ви". И тази к свита ѕ госпоѓк | Маарє посталѥна. а тизи
наши трьговци гредѣхѹ с трьзми ѕ дрьжавѣ Господства ви· | не чѹюѣи се никомѹ
криви ни дльжни. Я Господство ви зна мегю инѣми добрѣми закони· | и слободьцинами
коѓ имамо ѕ повелаѵ ке к наамь Светопочивьши Господинь Кнезь роди|тел ви по
никовѣ-милости записаль и Господство ви потврьдило кст записанно да· | прави за
кривога нѣдиѹ скрьбь ни цетѹ не приме· иѹ ѵко к дльжьнь wнь да | плати. Я тизи
наши Дѹбровчане тѣмеи нѣсѹ криви ни дльжни· Зато много | молимо Господство ти
вѹди ти милость ѵчинити како ви к болѓ Богь наставиль да имь се | тьи свита врати
и да за ниѵ нѣмаю зломь посла. крь сѹ прави. Ѧто ми сьди | пишемо запоѣдаѓ всѣмь
нашѣмь Дѹбровчаномь кѹнсѹломь ки сѹ по вьсои | Срьбьскои земли ако кои Тѣрчинь
или тко мѣсто ниѵ доиде прѣдь когагодѣ | ниѵ прѣти когагоде Дѹбровчанина за тѹи
сwль да имь wправе по законѹ и прав|дѹ ѵчине како се достои Богѹ и Господствѹ ви
наше прѣпорѵчамо крь иѵь на ваше | ѵпваниѥ и на вѣри посиламо ←|

† мѣсеца апрѣла ·кд· дьнь. лѣта ч оу. ѕ ←|

Ово писмо-препис писала је рука Руска Христифоровића.

Језички осавремењен текст (Б. Чигоја)

† Славноме и моћноме господину Деспоту Степану по милости божијој свој српској земљи господину, од владајућег дубровачког кнеза, властеле и од све општине многопонизни поклон!

Да знаш пишу нам отуда трговци да им сада неки Турчин узе пет товара тканине. А узрок томе је, говоре: „Неки су Дубровчани дужни за со, платите ми ви!" И та је тканина у госпође Маре узета, а ти наши трговци иду с робом на Ваше поседе не осећајући се никоме ни криви ни дужни. А Ви знате многе друге добре законе и повластице које имамо у повељама које је нама Светопочивши Господин Кнез, Ваш родитељ по својој милости записао и Ви потврдили, записано је, *да прав за кривога ни једну штету не прими него само што је он дужан да плати*. А ти наши Дубровчани тамо нису криви ни дужни. Зато Вас много молимо да милост учините како Вам је Бог боље

поставио да им се те тканине врате и да због њих немамо злог посла, јер су прави. Зато ми сада упућујемо заповед свим нашим дубровачким конзулима, који су по свој српској земљи, да ако који Турчин или ко место њих дође пред било ког Дубровчанина да прети туђом силом, да им они суде по закону и правду учине како је достојно Богу и Вама, препоручујемо их на Вашу наду и веру шаљемо.

Месеца априла, двадесет четврти дан, лета 1405.

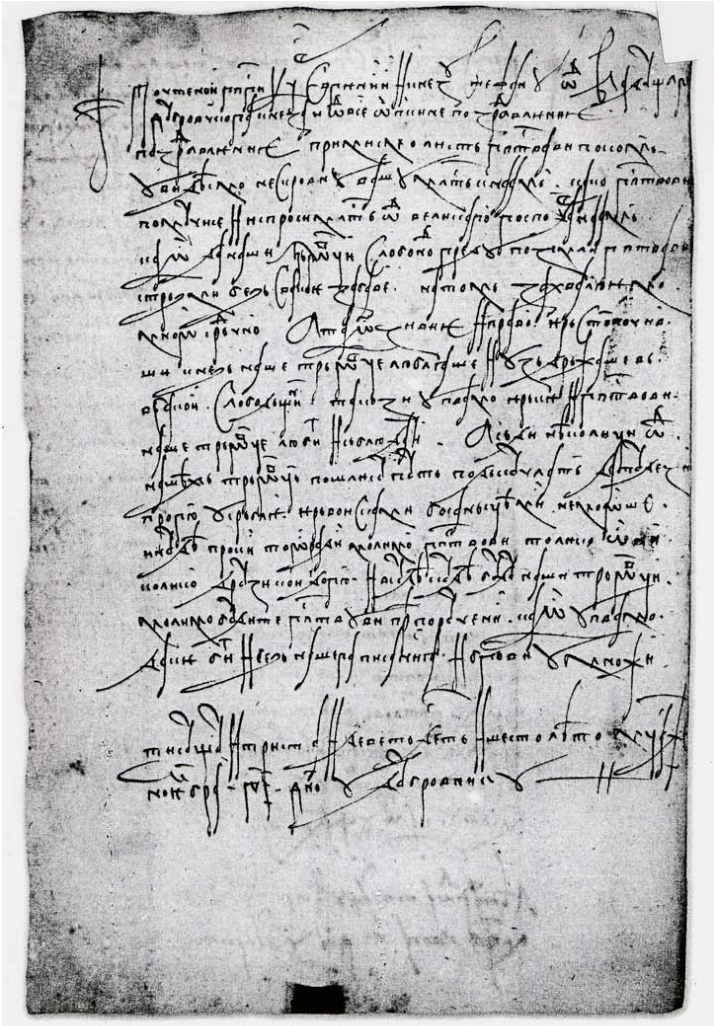

I/4. Писмо Дубровчана господарици госпођи Јевђенији и кнезу Стефану (Дубровник, 13. новембра 1396).

811.163.41-26”18”
821.163.41.08 Петровић Његош П. II
821.163.42.09-13 Мажуранић И.

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКА НОРМА У ФОРМИРАЊУ
(Рефлекси јата у Мажуранићевом спјеву *Смрт Смаил-аге Ченгијића* у поређењу с Његошевим спјевовима *Горски вијенац* и *Луча микрокозма*)

У овом раду** се, на примјеру Мажуранићевог спјева *Смрт Смаил-аге Ченгијића* (написан и објављен 1846) у поређењу с Његошевим спјевовима *Луча микрокозма* (написана 1845, стварно изашла из штампе 1846) и *Горски вијенац* (написан 1846, објављен 1847), разматра процес кодификације ријечи с рефлексима јата у периоду кад се српски књижевни језик налазио у фази формирања и када се може говорити о издвајању у њему пјесничког стила. Циљ рада је да буде прилог опису типа књижевног језика којему су Мажуранић и Његош тежили.

Кључне ријечи: књижевнојезичка норма, пјеснички стил, спјев *Смрт Смаил-аге Ченгијића*, спјев *Луча микрокозма*, спјев *Горски вијенац*, рефлекси јата.

0. Српски књижевни језик четрдесетих година XIX вијека налазио се у фази формирања. Зато је од значаја описати тип књижевног језика којему су водећи пјесници тежили и пјеснички стил који су конституисали, што и јесте предмет наше серије радова.

0.1. Овај рад из те серије комплементаран је с радом истог наслова: *Књижевнојезичка норма у формирању*, али с другим поднасловом: Инверзија у спјевовима *Смрт Смаил-аге Ченгијића* Ивана Мажуранића и *Луча микрокозма* Петра II Петровића-Његоша, који се паралелно објављује [Маројевић 2012], а представља природни наставак рада објављеног у претходној лингвистичкој књизи зборника под насловом *Језик књижевности и књижевни је-*

* radmilo@mail.ru

** Рађено у оквиру пројекта 178014 „Динамика структура савременог српског језика“ при Министарству просвете и науке Републике Србије.

зик у формирању. (На примјеру Његошевих спјевова Луча микрокозма *и* Горски вијенац*)* [Марojевић 2011[a]: 41–61].

У том претходном раду, на примјеру у наслову наведених Његошевих спјевова, „разматрамо однос између (нетерминолошке) синтагме *језик књижевности* и термина *књижевни језик* у периоду кад се српски књижевни језик налазио у фази формирања. Описује се тип књижевног језика којему је Његош тежио и образлаже издвајање пјесничког стила као првог функционалног стила српског књижевног језика“ [Марojевић 2011[a]: 42].

У комплементарном раду тематске серије, на примјеру Мажуранићевог спјева *Смрт Смаил-аге Ченгијића* и Његошевог спјева *Луча микрокозма*, разматрају се типови инверзије у стиху у периоду кад се српски књижевни језик налазио у фази формирања и када се може говорити о издвајању у њему пјесничког стила.

0.2. У закључном одјељку претходног чланка истакли смо сљедеће: „**6.** У усменој верзији овога рада, који је изложен на Научном састанку слависта у Вукове дане 2010. године, насловна тема је разматрана и на примјеру Смрти Смаил-аге Ченгијића. Разматрање Мажуранићевог спјева морали смо оставити за други рад, највише због обима овога текста, али ћемо назначити у закључку подударности и разлике између двају пјесника у погледу избора типа књижевног језика, који се налазио више пред формирањем него у формирању,| а разлике у погледу пјесничког стила, којему су и Његош и Мажуранић дали најзначајнији допринос, оставићемо за другу прилику. / **6.1.** И Његош и Мажуранић су, својим књижевним дјелом, одабрали онај тип књижевног језика у којем се, у пјесничком стилу, слободно варирају једносложни и двосложни рефлекси дугог јата. / **6.2.** Има крупних разлика између двају пјесника у погледу лексичког корпуса јекавских и ијекавских форми. Али је текстолошки једноставније такву диференцијацију спровести у Мажуранићевом спјеву с обзиром на то да је Ткалац, приређивач првог латиничког издања у посебној књизи, а по упутству пјесниковом, графијски разграничавао је-рефлексе кратког јата (је) и једносложне рефлексе дугог јата (ie), док су у анализираним Његошевим спјевовима истом графемом (ѣ) обиљежавана оба рефлекса. / **6.3.** Оба пјесника, и Његош и Мажуранић, опредијелили су се за *ђе* и *ће*, а не за „дје“ и „тје“, тј. за ранију фазу у развоју Вукових погледа на основицу књижевног језика, само што се у каснијим издањима Мажуранићевог спјева то није видјело јер се у Вуковој реформисаној српској латиници нису разграничавале секвенце *ђ* и *дј* (обје су се обиљежавале на исти начин: dj). Али је и ту ставио тачку над і Ткалац, приређивач и првог ћириличког издања у посебној књизи, који у том издању одговарајуће ријечи доноси у лику *гђе*, *ђеца*, *ђевојка*, *вићети*, *ђед*, односно *залећети*. Али о томе — другом приликом“ [Марojевић 2011[a]: 55–56 (знаком | обиљежавамо прелазак на нову страну у тексту који се цитира, док знак / указује на прелазак на нови ред)].

0.3. И ево, та друга прилика се указала у континуитету, временском и просторном. У овом, другом раду тематске серије, на примјеру Мажуранићевог спјева Смрт Смаил-аге Ченгијића (написан и објављен 1846) у поређењу

с Његошевим спјевовима Луча микрокозма (написана 1845, стварно изашла из штампе 1846) и Горски вијенац (написан 1846, објављен 1847), разматра се процес кодификације ријечи с рефлексима јата у периоду кад се српски књижевни језик налазио у фази формирања и када се може говорити о издвајању у њему пјесничког стила. Циљ рада је да буде прилог опису типа књижевног језика којему су Мажуранић и Његош тежили и да се образложи издвајање пјесничког стила као првог функционалног стила српског књижевног језика.

Текстологији Мажуранићевог спјева посвећена је наша расправа „*Смрт Смаил-аге Ченгијића* и Његошева епска трилогија (поредбена текстолошка анализа)“, која је објављена у часопису Књижевна историја [Марojевић 2009: 553–582], као и реферати на два научна скупа [Марojевић 2011б: 557–578; Марojевић 2011в: 34–42]. У првим одјељцима овога чланка, посвећених рефлексима јата, примјери се наводе из акцентованог издања спјева, које припремамо, па се полумасно наводи број стиха, а обичним слогом у загради број десетерца (с лијеве) или осмерца (с десне стране).

Текстологији првог Његошевог спјева посвећена је наша расправа „Нека питања критике текста Луче микрокозма“, која је објављена у књизи *Српски језик данас* [Марojевић 2000: 359–400] и чланак „Милан Решетар као текстолог Његошевих дјела (Луча микрокозма. Пјесна шеста)“, објављен у зборнику Дани Његошеви [Марojевић 2010: 9–28].

Текстологији другог Његошевог спјева, и оде „*Нек се овај вијек горди над свијема вјековима*…“ (Посвета: Праху Оца Србије), посвећена је наша монографија „Текстологија Горског вијенца“, објављена уз критичко издање спјева [Марojевић 2005: 5–34, 227–1004].

У Његошевим спјевовима асиметрични десетерац је тротактни стих, па се курзивом у њему означавају неметрички акценти. Мажуранићев спјев је написан комбинованим осмерачко-десетерачким стихом с јасно израженом трохејском тенденцијом (половина десетераца је у трохеју). Посвета уз Горски вијенац остварена је у шеснаестерцу који се разбија у два унутрашња симетрична осмерца, па је и у њој трохејска тенденција уочљива. Зато се у посљедња два дјела неметрички акценти не реконструишу. Двјема усправним цртама означавамо цезуру, а границу између другог и трећег такта у десетерцу, ако је има, једном усправном цртом.

1. И Његош, и Мажуранић, својим књижевним дјелима, одабрали су онај тип књижевног језика у којем се, у пјесничком стилу, слободно варирају једносложни и двосложни рефлекси дугог јата.

У приказу *Ново издање свих Његошевих дјела* Милан Решетар пише: „Не обазирући се дакле на питања чисте ортографије и интерпункције, није се чудити да међу В [= Вушовићевим издањем] и Д [= државним издањем које је приредио Решетар] има разлика и у погледу изговора. И ту у првоме реду треба говорити о изговору вокала ѣ. Владика је, као рођени Црногорац, био јекавац, па је зато увијек све писао по јекавском говору, а у пјесмама је за кратко *је* и за дуго *ије*, кад је у стиху и њега бројио као један слог, писао редовно ѣ, док је за двосложно *ије* узимао *ие*“ [Решетар 1936: 219].

Подсјећајући на овај Решетарев цитат, ми смо хтјели да укажемо да су стара текстолошка школа уопште и Решетар појединачно одлично знали да је Његош графему ѣ у својим пјесничким дјелима (Решетар и велике спјевове назива пјесмама) користио не само у гласовној вриједности [је] него и у гласовној вриједности [$^{и}_{\wedge}$јē], тј. „за дуго *ије*, кад је у стиху и њега бројио као ј е д а н слог“. У овом другом случају, тј. за једносложни рефлекс дугог јата *tě > т$^{и}_{\wedge}$јē, Решетар је користио различита графијска средства: 1° **т’је** (у [Решетар 1890] на примјер); 2° **тије** (у [Решетар 1940]); 3° **tie** (у латиничким издањима дубровачких пјесника).

Разликовање двосложног (ије) и једносложног рефлекса дугог јата ($^{и}_{\wedge}$јē), а овог посљедњег од рефлекса кратког јата (је) неопходно је из версолошких разлога (види аргументацију у [Марojевић 2009: 577–579]). У досадашњој текстолошкој пракси дјела која анализирамо (Мажураниħев спјев и Његошева дјела) објављивана су на шест начина. 1° Систем који је примијенио у првом издању Луче микрокозма Симеон Милутиновић Сарајлија јесте: ѣ (бѣлина) – іє (бієло) – ѣ (облик неодређеног вида бѣло = б$^{и}_{\wedge}$је́ло). Исти тај систем налазимо у првом издању Горског вијенца, само што је други лик писан с десетеричким *і* и обичним *е* (а не са *є* = је): іе (біело). Исти систем коришћен је и у латиници, само што је умјесто графеме јат коришћено „рогато“ ě. Траг такве употребе налазимо и у Мажураниħевом првом издању, иначе је у њему коришћен систем: ie (bielina) – ije (bijelo) – ie (bielo), тј. рогато ě је замијењено секвенцом ie. — 2° Вуков је систем: је (*бјелина*) – ије (*бијело*) – ’је (*б’јело*). Он се примјењује у већини новијих издања Његошевих дјела, укључујући и Решетарева издања (сем десетог самосталног издања Горског вијенца). Слабост Вуковог начина је што се у овом посљедњем случају апострофом не означава потпуно редуковање вокала него $^{и}_{\wedge}$ неслоговно, и што то читаоци, па и филолози — не схватају. Овај систем је хтио да примијени Ткалац у првом самосталном издању Мажураниħевог спјева, али се пјесник томе успротивио (Ткалац је то примијенио у свом ћириличком издању [Ткалац 1859]). — 3° Ткалац, по упутству пјесниковом, у латиничком издању [Tkalac 1857] примјењује систем: je (*bjelina*) – ije (*bijelo*) – ie (*bielo*). Слабост овог начина је што се у овом посљедњем случају не види да је $^{и}_{\wedge}$ неслоговно (и да је то *и* прва компонента фонетског дифтонга). Овај систем је примјењивао и Решетар, али само у издањима дубровачких пјесника. — 4° Због несхватања улоге апострофа у Вуковом (и вуковском) систему, Решетар је у десетом издању Горског вијенца [Решетар 1940] примијенио систем: је (*бјелина*) – ије (облик неодређеног вида *бијело* = бијѐло/бије́ло) – ије (облик неодређеног вида *бијело* = б$^{и}_{\wedge}$је́ло). Слабост овог система је очигледна и биће образложена у даљој анализи. Примјењују га и савремени приређивачи Мажураниħевог спјева. — 5° Младеновиħев систем је настао као резултат нетачног читања система који је примијењен у првим издањима анализираних Његошевих дјела: је (*бјелина*) – ије (*бијело*) – је (*бјело*, што приређивач тако и чита: *бје́ло). У 880. стиху Горског вијенца облик **засл$^{и}_{\wedge}$је́пило** Младеновић чита: (Мало људство, што си) *засљепило*? [Марojевић 2005: 816–817]. А у 1837. стиху Луче микрокозма он облик **н$^{и}_{\wedge}$је́ме** чита: (те јој) *њеме* (из мрачне утробе) [Марojевић 2005: 798–799].

Реконструишу се, дакле, непостојећи облици, с јотовањем за које није било фонетских услова (*л* и *н* од јоте раздвајало је неслоговно *и*). — 6° Најтачнији је, али и најсложенији, онај начин који смо ми примијенили у критичком издању Горског вијенца [Марojевић 2005]. То је тродјелни систем: је (*бјелина*) – ије (*бијело*) – ѣ (облик неодређеног вида *бѣло*, с прозодијском интерпретацијом у загради [б^{и}јéло]). — У три од наведених шест начина, дакле, графијски се разликују три рефлекса јата, тј. користе се три различита графијска рјешења, а у три се користе два графијска рјешења, тако да се једносложни рефлекс дугог јата не разликује од двосложног рефлекса дугог јата или од рефлекса кратког јата (подробније у [Марojевић 2009: 570–574]).

Различит текстолошки поступак за једносложне и двосложне рефлексе дугог јата неопходан је не само из версолошких разлога него и из ортоепских. Ако су у истом полустиху посвједочена оба рефлекса, из савремених издања није јасно који је који. Из нашег текстолошког поступка: над чадором трептили бијелѣм [СА 818], али и из првог и из Ткалчевог издања: Nad čadorom treptili bijeliem; [Miljić 2009: 55; Tkalac 1857: 40], јасно се види да је двосложни рефлекс у основи придјева, а једносложни у наставку, док се то из савремених издања не види: Над чадором трептили бијелијем; [Барац 1949: 64; Живанчевић 1969: 100].

У издању које је уредио, Живорад Стојковић у Napomeni (потписаној са Ur.) наводи да се у два критичка издања спјева, Давора Капетанића из 1968. и Милорада Живанчевића из 1969, тврди да се издање Имбра Ткалца из 1857. може сматрати као дефинитиван текст, па наставља: „Odstupanja od njega — i u najboljim dosadašnjim izdanjima, kao što su oba navedena — ma koliko se činila tekstološki opravdanim, ili izdavački praktičnim, stvarala su, međutim, uvek nove redaktorske probleme, a ponekad dovodili u pitanje i izvesna davno ozakonjena rešenja, ne samo pravopisne prirode“ [Stojković 1979: 139]. У наставку се истиче да су редактори генитивне облике типа *небесах* исправљали „према Вуку“ и да су се оглушивали и о Мажуранићево опирање упрошћеној замјени некадашњег јата. Зато се Стојковић опредјељује за фототипију Ткалчевог латиничког издања [Tkalac 1857]. Овдје треба напоменути да је у неким савременим издањима васпостављено *-х* у падешким наставцима [Radoman–Čirgić 2009; приређено према Frangeš–Moguš 2001], али нису разграничени једносложни и двосложни рефлекси дугог јата.

2. „У неким речима и у црногорском дијалекту може бити двојака замена ѣ: *је* или *ије*“ — каже Данило Вушовић, па наставља: „Наравно да таквих дублета има и код Његоша: *сњежна* В [= Горски вијенац] 1868, МП [= Мање пјесме] 186 и: *снијежан* МП 130, *снијежном* Л [= Луча микрокозма] 18, *одсјече* Ш [= Шћепан Мали] (1) 435 и: *одсијече* О [= Огледало српско] 250, *ођело* С [= Свободијада] 112 и: *одијело* С 57. То исто имамо и код прилога за време на -лѣ- : | *послье* Ш (3) 62, *најпослье* Ш (2) 268, Ш (3) 202 и: *послије* В [иза стиха] 2386, *послијед* В 1661, *најпослијед* Ш (3) 274, С 55 и сл.“ [Вушовић 1930^{а}: 102–103; Вушовић 1930^{б}: 10–11].

2.1. Вушовићев придјевски дублет је само привидан: лик **сњежни* новијег је и књишког поријекла, док је у Његошевом пјесничком језику пос-

вједочен само ијекавски лик *снијежни*, с тим што се из метричких разлога у неким стиховима реализује двосложни, а у другима једносложни ᴵ̯јē-рефлекс дугог јата (овај други и у деветерцу Мустај-кадије: снѣжна [снᴵ̯јêжнā] гривна ситна бисера, [ГВ 1868]) (подробније у претходном раду [Маројевић 2011ᵃ: 43–44]). — У Мажуранићевом спјеву придјев *снијежни* није посвједочен.

2.2. Да ли у глаголским облицима има дублета разматраног типа?

1º Глаголски Вушовићев дублет је привидан: у три стиха Горског вијенца реконструишеме једносложни ᴵ̯јē-рефлекс дугог јата послије *с*: и сѣчењем [и сᴵ̯јéчēњем] у опкладу плећаˣ, [ГВ 101]; четрнаест посѣци [посᴵ̯јéци] Турακаˣ [ГВ 334]; да посѣчем [дȁ посᴵ̯јéчем] Турке изјелице. [ГВ 2751]. У два- три „алтернативна“ савремена издања стихови се ортоепски погрешно интерпретирају. Приређивач једног не зна за једносложни ᴵ̯јē-рефлекс дугог јата, па даје неадекватну интерпретацију свих, па и наведених облика: сјечењем, посјеци, посјечем [Младеновић 1996: 52, 60, 161]. Приређивачи другог и трећег издања отишли су два-три корака даље — они јотују сугласник *с*, један према своме „црногорском правопису“: ćечењем, поćеци, поćечем [Никчевић 1997: 56, 65, 165], други према туђем „правопису црногорског књижевног језика“: śečenjem, pośeci, pośečem [Miličić 2010: 14, 24, 138]. Јекавско јотовање у наведеним облицима се не остварује зато што сугласници *с* и *ј* не долазе у непосредни контакт: њих раздваја редуковано (и неслоговно) *ŭ* (подробније у претходном раду [Маројевић 2011ᵃ: 44–45]).

2º Једносложни ᴵ̯јē-рефлекс дугог јата посвједочен је у облику 3. лица једнине презента глагола *сјећи* и у Мажуранићевом спјеву:

203 (76) нѣ̀го–нȁ–двā ‖ дȁ–ӣх сѣ̀че,

што потврђују не само Ткалчева издања: sieče [Tkalac 1857: 11], с’јече [Ткалац 1859: 11] него и силабичка структура стиха (ријеч је о симетричном осмерцу). Наведени рефлекс од несумњивог је значаја за текстологију Његошевих дјела.

3º Дублетима не треба сматрати ни друга два глаголска „пара“ које Вушовић није наводио. У Лучи микрокозма: она ће их свуда претѣцати [претᴵ̯јéцати] [ЛМ 2009] треба полазити од глагола *претијецати* с једносложним ᴵ̯јé-рефлексом дугог јата, са дугоузлазним акцентом, а не од *претјецати. У Горском вијенцу: а мени се ка у зарок стѣца [стᴵ̯јêцā], [ГВ 1379] потврђен је глагол *стијецати се* а не *стјецати се, па треба полазити од безличне употребе *(мени) се стијеца* ‘(мени) се снови обистињују, остварују, погађају’, што значи да у наведеном стиху реконструишемо једносложни ᴵ̯јê-рефлекс дугог јата, са дугосилазним акцентом у презенту (у инфинитиву акценат би био дугоузлазни) (подробније у претходном раду [Маројевић 2011ᵃ: 49–50]).

2.3. Дублетом не треба сматрати ни замјенички „пар“ *свјема – *свијема*, који Вушовић није наводио. Облик *свијема* са двосложним ије-рефлексом посвједочен је и у строгој силабичкој структури Његошевог десетерца и шеснаестерца и у прози. Али и да није посвједочен, ми бисмо у стиховима: Покољења дјела суде — / што је чије дају свѣма [свᴵ̯јéма]: [ГВ П 25]; међу свѣма [свᴵ̯јéма] бесмртним дусима, [ЛМ 1022 (III 152)] реконструисали

једносложни и̯је́-изговор. А то бисмо учинили зато што је у тврдој варијанти замјеничке деклинације било дуго јат, које је дало ије-рефлекс; то *ије* аналошки се преносило и на меку варијанту, чији је наставак почињао етимолошким *и*. Наставка *јема није било. Може се, међутим, говорити о постојању дублетног пара *свима – свијема*. У три стиха заредом у Његошевом препјеву прве пјесне Илијаде налазимо три облика инструментала множине замјенице *сав*, са наставцима који почињу двосложним фонетским слиједом -ије́(ма): охтио би владати свијема [Прев. ППИ 559], вокалом -и́(ма): и господит у рати над свима, [Прев. ППИ 560] и дифтонгом -и̯је́(ма): охтио би заповѣдит [запов и̯је́дит] свѣма [св и̯је́ма], [Прев. ППИ 561] (подробније у претходном раду [Маројевић 2011[а]: 47–49]). Додаћемо овдје двије напомене. Прва: може се претпоставити да су приређивачи прочитали: свјѐма према преовлађујућем књижевном изговору: свѝма/сви̏ма. А тај преовлађујући књижевни изговор (скраћивање примарног и изворног, али аналошког облика: сви́ма) настао је по аналогији с обликом: њи̏ма. А овај прозодијски лик опет је настао по аналогији са: на̏ма, ва̏ма. Друга: изворно је наведена замјеница, и прије метатезе, имала наставке који су почињали са јатом а не са *и*, и то јат је било дуго. Зато у разматраном облику, који је по поријеклу наставак датива и инструментала двојине, није ни могло бити је-рефлекса кратког јата.

Једносложни ије-рефлекс дугог јата посвједочен је у облику замјенице *сав* и у Мажураниће̄вом спјеву:

656 (263) тѣ̑р на ра̀до̄ст || свѣ̄х јо̀ш вѐћӯ

што потврђују не само Ткалчева издања: svieh [Tkalac 1857: 33], св’јех [Ткалац 1859: 33] него и силабичка структура стиха (ријеч је о симетричном осмерцу). У каснијим издањима на једносложност рефлекса се не указује: свијех [Барац 1949: 57; Живанчевић 1969: 92]. Наведени рефлекс од несумњивог је значаја за текстологију Његошевих дјела, у којима графија свѣма има вриједност [св и̯је́ма].

2.4. Вушовић је [види т. 2] навео само један стварни дублет, именички (*оћело* и *одијело* у Свободијади), остали дублети су му привидни. У Мажураниће̄вом спјеву у два сусједна стиха алтернирају двосложни и једносложни ије-рефлекс именице *одијело*:

(732) **1132** Чѝјē ‹j›е̯ о̀вō || злâтнō | одије́ло?
(733) **1133** „Тô ‹j›е̯ одѣ̄ло || àгē | Чèнгијића,

2.5. Проблем представља прилог (и предлог) ***poslě(dь) и од њега изведени** придјев.

1° И прилошки Вушовићев дублет је привидан [види т. 2]: у Његошевом пјесничком језику посвједочен је само прилог *послије* (који је граматикализацијом као подврстом транспозиције прешао у предлог). У облику послѣ првих издања Луче микрокозма и Горског вијенца треба реконструисати једносложни и̯је̄-рефлекс дугог јата послије сугласника *л*, а то значи да је текстологија облика — на традиционалан начин *посл’је*, у нашем издању графемски

послѣ, а фонетски [пȍсл^{и}јē] — оправдана. Што се тиче тврдње да се често у Црној Гори „чује“ *(нај)посље — заиста се тако „чује“, али је то варљиви акустички утисак: тако се заиста „чује“, али се тако не изговара, а тако се чује кад се изговара једносложни рефлекс дугог јата [пȍсл^{и}јē] умјесто обичнијег двосложног [пȍслије]. Другим ријечима, транскрипција *послье*, од које је полазио Вушовић, а по угледу на њега, и већина послијератних приређивача [Маројевић 2005: 817–819], неадекватна је пошто сугласници *л* и *ј* не долазе у непосредни контакт да би се остваривало јекавско јотовање (подробније у претходном раду [Маројевић 2011^{а}: 45–47]).

2º Једносложни ^{и}јē- рефлекс јата налазимо у прилогу *најпослије* и у два стиха Мажуранићевог спјева:

(652) **1029** пȁк нàјпослѣ, || гђȅ голѐм^{а} | ӣједа
(718) **1118** и нàјпослѣ || врху чѐла | вȉсī.

што потврђују оба Ткалчева издања: najposlie [Tkalac 1857: 50, 55], најпосл’је [Ткалац 1859: 50, 55]. У каснијим издањима неоправдано се наводи ије-рефлекс без указивања на његову једносложност: најпослије [Барац 1949: 73, 78; Живанчевић 1969: 110, 115].

3º У оба савремена критичка издања у облику из Мажуранићевог 192. стиха одражено је јекавско јотовање сугласничке групе: А pošljednja iz vidika zvijezda: [Kapetanić 1968: 107], А пошљедња из видика звијезда [Живанчевић 1969: 67]. Придјевски облик приређивачи су узели из трећег издања, које је приредио Имбро Ткалац: А pošljednja iz vidika zviezda [Tkalac 1857: 10]. У издању које је приредио Фрањо Марковић, и у издањима која су га слиједила, облик је исправљен према правописној норми: posljednja [Marković 1876: 11; исто у Mažuranić 1895: 165], посљедња [Барац 1969: 34].

У првом издању и у рукопису придјев је написан са графијским слиједом іе, али то овдје није значајно јер је у њима овај слијед коришћен и у вриједности је-рефлекса, и у вриједности једносложног ^{и}јē-рефлекса: posliednja [Miljić 2009: 31] (и у другом, Суботићевом издању, усљед двозначности графеме ѣ, није јасно да ли је ^{и}је- или *је-рефлекс: послѣдня). Изворни облик из првог издања и пјесниковог рукописа треба, свакако, читати: пòсл^{и}јēдњā (придјев је изведен од прилога *послијед*, који налазимо и код Његоша; касније је ^{и}је-рефлекс замијењен *је-рефлексом, па је дошло и до јотовања сугласника *л*):

(126) **192** а пòслѣдњā || из вид^{и}ка | звѣзда

2.6. У савременом српском књижевном језику ијекавског изговора заиста постоји један пар дублета — *свјетло* и *свијетло* (у именичкој функцији). Какав рефлекс у облицима с компонентом *světl- имају Његош и Мажуранић?

1º У Његошевом пјесничком језику (и у идиолекту његовом) имао је само придјев *свијетли*, у Мажуранићевом — само *свјетли*:

267 (131) Не звèкеђē || гвȍжђе свјȅтлō
(241) **433** нè машājте || за òрȗжје | свјȅтлō:

(279) **482** кр̂внӣ мо̂мци || и о̀рӯжје | свј̏етлō,
(282) **485** Штò ће̄ мо̂мци, || штȍ о̀рӯжје | свј̏етлō,
792 (306) вȉс$^{\text{и}}_{\text{˄}}$ о̀рӯжје || свј̏етлō $^{\text{и}}_{\text{˄}}$ љȗтō:

2º Исто тако, код Мажуранића је посвједочен глагол *расвјетљати*:

727 (300) тȅр рàсвјē̄тљā̄ || рȍсу зно̂јнӯ

3º Једини пар који у Његошевом језику стварно постоји јесу глаголи *освјетљати* и *освијетљати*, али није ријеч о дублету: први је свршеног вида (у имперфективној форми, али у перфективном значењу), а други је несвршеног вида (о њима види у раду [Марojевић 2010: 10]).

3. Посебан проблем представљају такозвани хиперијекавизми.

Данило Вушовић наводи аорист *видијесмо* из Горског вијенца, аорист *видијесмо*, инфинитив (трипут) *видијети*, радни глаголски придјев *видијели* из Шћепана Малог те облике *завијесу*, *побиједа*, *побиједе* из Свободијаде као „случајеве где имамо (као и у црн[огорским] н[ародним] песмама) дужење кратког ѣ, тј. место једносложног *је* узето је двосложно *ије*, што није особина народног говора у Црној Гори“, а у напомени вели: „У неким босанским дијалектима може се чути дужење кратког ѣ у сличним примерима, али код Његоша то имамо, несумњиво, стиха ради“ [Вушовић 1930^{а}: 102; Вушовић 1930^{б}: 10].

Милан Решетар је (у приказу *Ново издање свих Његошевих дјела*) из хиперијекавских облика искључивао глагол *видијети* сматрајући га особином неких црногорских говора: „Али управо треба рећи да се у Његоша кратко ѣ врло ријетко стиха ради расцијепи на двоје […]. В-ћ [= Вушовић] је могао навести само 3 примјера: *побиједа*, *побиједе* (мјесто *побједе*) и *завијеса* (ЈФ [= Јужнословенски филолог] 102), јер 6 примјера гдје је код Његоша *видијети* (у разним облицима), они не иду амо — тако се збиља у Црној Гори говори“ [Ре ше тар 1936: 221–222].

„Ми смо склони да све тзв. хиперијекавске облике третирамо као дијалекатске архаизме, позајмљене или из народних говора или из народних пјесама. Метричким разлозима, дакле, објашњавамо и з б о р овог или оног силабичког лика, али не и његов постанак“, закључили смо у претходном раду [Марojевић 2011^{а}: 50].

3.1. У Мажуранићевом пјесничком језику посвједочена је именица *гријех*, с једносложним и двосложним рефлексом дугог јата, и глагол *огријешити*, само с једносложним рефлексом, али они нису представљали текстолошки проблем:

(222) **388** жȉвот дȉгнӯв, || огрѣшио | дȗшу,
(227) **393** свѐ је грȉјех, || свѐ сӯ | дȅла прȋкā̄:
(261) **459** тȅр је чȅту || опрȍстио | грѣха

Проблем је представљала даља именичка изведеница, коју Мажуранић није изговарао ни *грешник*, ни *грјешник, него — *грије̄шник*:

248 (119) вàљā̄ дà је || грѣшнȉк тéжак
(351) **577** кà̄д се грѣшнȉк || с вје̏чнѣм мȕкā̄м | бȍрī̄.

Док је Ткалчево ie као једносложни рефлекс јата свуда замјењивао својим „ије“ не диференцирајући једносложност и двосложност, Живанчевић је брижљиво понављао штампарске (и редакторске) грешке Ткалчевог издања иако су оне у међувремену биле исправљене. Тако је у 248. стиху: грјешник [Живанчевић 1969: 70] поновио Ткалчеву штампарску грешку: grješnik [Tkalac 1857: 13], која је остала и у ћириличком издању: грјешник [Ткалац 1857: 13], иако је у каснијим релевантним издањима то исправљено: griešnik [Marković 1876: 15; Mažuranić 1895: 167]. Тако је стајало и у првом издању [Miljić 2009: 34], као и у пјесниковом рукопису, али то овдје није релевантно јер је у њима аутор користио графијски слијед ie и у вриједности је-рефлекса, и у вриједности једносложног ^И̯jē-рефлекса. Барац пак облик замјењује обликом према савременој му ортографској норми: грешник [Барац 1949: 37], што понавља и Капетанић: grešnik [Kapetanić 1968: 109]. Иако је у 577. стиху облик код Ткалца био исправан: griešnik [Tkalac 1857: 29; исто у Marković 1876: 32; Mažuranić 1895: 178], Живанчевић преноси грешку из 248. стиха: грјешник [Живанчевић 1969: 88], која је додуше била и у Ткалчевом ћириличком издању: грјешник [Ткалац 1857: 13], као што Барац и Капетанић изворни облик замјењују савременим књижевним ликом: грешник [Барац 1949: 53], grešnik [Kapetanić 1968: 118].

3.2. Разматрајући фразеологију дјела, Антица Менац као фонолошки варијантне облике везане за изговор јата наводи изразе: „*krepak stas* і *noga krjepka*“ [Menac 1992: 266]. — У изворном тексту спјева фонетског варирања нема: пјесник користи досљедно ијекавски лик (с једносложним рефлексом јата) у придјеву *кријепак* (као и у прилогу *кријепко* и именици *кријепост*). Варијанте су резултат „рада“ каснијих приређивача:

64 (36)	Вȉдēh^И̯ àга || крѣпо̄ст тàкӯ,
81 (49)	глѐдāj крѣпкī || стâс гӈѐ, свòју
221 (93)	пе̑ст пòмāљā, || нòгу крѣпкӯ,
(151) **315**	нѐго крѣпо̄ст || и мàнтија | цр̄нā,
431 (192)	крѣпк^И̯ овàкō || глâс свô̑j дȉже:
782 (303)	ра́скошно се || шȋрē ^И̯ крѣпко

Ијекавски лик у глаголским облицима није био споран:

291 (155)	са́нком крѣпит || снâгу тѣла,
(268) **466**	гӈѐ сла̏б ста̀рац || сла̏бē | крѣпī љȗде
(270) **468**	Кàдā ли ȋх || окрѣпио | стâрче,
(441) **741**	тѐр се крѣпē || сȉмитом | и мѐсом,

3.3. У Мажуранићевом пјесничком језику посвједочена је именица *ријеч*, с једносложним и двосложним рефлексом дугог јата, али она није представљала текстолошки проблем:

415 (177)	блâгō̄м рѣчи || стâрца бла́га:
(239) **418**	тàкā̄ чȕда || бòжjā̄ рȉјеч | пра̏вӣ!
444 (193)	Стȍ дѐснӣцāх || нà тē̄ рѣчи

609 (245) сȁн, и клѐтē || слȉшā рѣчи,
667 (273) клѐтē рѣчи || клѐтнȉк врȁћā.

Проблем је представљала изведеница *ријечца*, у којој пјесник такође има (једносложни) рефлекс дугог јата:

404 (168) дȍбру стȃрцу || рѣчца зȁпē
(642) **1016** Ȁл гђѐ Бā̄ук || зȁдњȳ рѣчц^{У} | ȉзȳстӣ,

3.4. Придјев *вриједан* у позитиву (и прилог *вриједно*) није изазивао текстолошке проблеме иако је у Мажуранићевом спјеву потврђен само с једносложним рефлексом дугог јата:

424 (185) од небéсāх || свра́тит врѣдно
(548) **890** вѐћ штȏ Сȁфер || с дрȕжинȏм се | врѣднȏм
(568) **922** „Ȍј Бȁ̄уче, || врѣднā | вȍјеводо,
(630) **999** лȉповȏме, || штȏ ^{О}нȏ врѣдан | нȉје
(646) **1022** сȁмо чȗвāј || ȕспомену | врѣднȳ!

Проблем је изазивао његов компаратив у другом полустиху 327. стиха (који је десетерац):

(163) **327** врѣдан слу́га || врѐдни‹ј›^{е}г | господа́ра

Текстолошки је најсложенији, изгледа, био 327. стих, бар за Милорада Живанчевића. У Ткалчевом издању (које слиједе каснији приређивачи) он гласи: Vriedan sluga vredn'jeg gospodara, [Tkalac 1857: 17]. Код Барца налазимо: Вриједан слуга вредн'јег господара, [Барац 1949: 41]. Живанчевић полази од првог издања (и пјесниковог рукописа), у којем је облик написан на сљедећи начин: vriednjeg [Miljić 2009: 37]. Ткалац је облик двоструко исправио: да се не би Мажураниће**во nj** (= нј) читало као „ањ“, умеће апостроф; у компаративу замјењује (неаутентични) рефлекс дугог јата аутентичним рефлексом кратког јата (*е*). Нема никаквих показатеља да тај облик Мажуранић није ауторизовао. Наш савремени текстолог прави вишеструку грешку — реконструише јотовање којега није било, опредјељује се за облик из рукописа и првог издања, који је пјесник исправио, тај првобитни облик (вр^{и}јȇдн^{и}јēг) није успио да прочита ни у првом ни у другом слогу: Вриједан слуга врједњег господара, [Живанчевић 1969: 74]. Свој поступак приређивач критичког издања покушава и да образложи, али с новим грешкама: „*врједњег* (ст. 327). Тако је у Рукопису и *Искри* (*вриедњег*), затим код Суботића (врѣднѣгъ), а код Ткалца и по њему код потоњих приређивача: *вредн'јег*“ [Живанчевић 1969: 157] — тако није ни у првом (vriednjeg треба читати вр^{и}једн^{и}јег: сегментом **ie** пјесник обиљежава једносложни рефлекс дугог јата, тај сегмент не користи и у другом слогу пошто у њему ^{и}је није истог поријекла), ни у другом издању (и врѣднѣгъ треба читати вр^{и}једн^{и}јег: сегмент врѣ имао је само вриједност вр^{и}је, сегмент нѣ није увијек значио ње него и н^{и}је, као у наведеном случају). Чини нам се да је и овдје у компаративу боље било апострофом означити изостављену јоту него редуковано *и*: врѣдан слуга вредни’ег господара [СА 327].

Није случајно Ткалац, очито по пјесниковом упутству, облик исправио. Првобитно је и у другом полустиху био облик позитива (па је, у самом рукопису, наставак позитива неодређеног вида замијењен наставком компаратива): Vriedan sluga vriedna gospodara [Kapetanić 1968: 74]. Пјесник није исправио и рефлекс јата у првом слогу, па је облик тако и одштампан, да би био исправљен тек у Ткалчевом издању.

3.5. У глаголу свршеног вида, који у савременом књижевном језику има лик *дремнути*, у Мажуранићевом језику је рефлекс дугог јата:

525 (214) дрѣ̑мнѣ̄ кàткад || ру́ка хрâбрā.

3.6. Аналошки рефлекс дугог јата у глаголу несвршеног вида *разлијегати се* потврђен је и у Мажуранићевом пјесничком језику.

(363) **604** с у́стāх тӯрскѣ̑х || пӧ̑ље | рàзлѣ̑гā се.
(625) **987** Бā̏ӯку се || гр̄мēћ | рàзлѣ̑гāше,

3.7. „Његошев пјеснички језик карактеришу глагол *видијети* (и *виђети*) и глаголске именице *видијеније* (и *виђење*), *привидијеније* (и *привиђење*) и *сновидијеније*, али не и глагол *видјети и глаголске именице *видјеније, *привидјеније и *сновидјеније“, закључили смо у претходном раду [Марojевић 2011[a]: 50–52]. — Мажуранићев пјеснички језик карактерише само глагол *виђети* (нема ни варијанте „видјети“, ни варијанте „видијети“) [види т. 4.2.2º].

3.8. Ије-рефлекс у Његошевом пјесничком језику карактерише не само именицу *пӧ̑биједа* као творбену базу него и од ње изведени придјев: *нѣ̑побиједнī* и именице: *пӧ̑биједнīк* и *побије́дитељ* те са њом сложени придјев: *пӧ̑биједоно̑снī* [Марojевић 2011[a]: 52]. — У Мажуранићевом спјеву посвједочен је трпни глаголски придјев, који је изазивао дилеме, а у којем ми реконструишемо, наравно, једносложни и̯jē-рефлекс:

(204) **370** кр̄̑ст ӧ̑в слâвнī, || непӧ̀бѣ̑ђен | ӧ̀йгда,

3.9. У Његошевом језику ије- рефлекс карактерише основни број (нулте деклинације) *ӧ̑бије*, придјеве *сви̑јетскī* и *цви̑јетнī* и именицу *зâвијеса* [Марojевић 2011[a]: 52–53]. — У Мажуранићевом тексту посвједочен је само број, са *је*-рефлексом:

(715) **1115** тѣ̑р ти смје̑рно || ӧ̀бје скр̄̑штā | рӯке,

4. И Његош, и Мажуранић прихватају *ће*, *ђе* као рефлексе кратког јата послије *т* и *д*, а не „тје“, „дје“ — али само у ријечима које карактеришу разговорни језик.

4.1. Што се тиче рефлекса кратког *tě, Вук је у почетку узимао за књижевни језик рефлекс *ће*, али кад је сазнао за постојање српских говора у којима се јекавско јотовање није извршило, опредијелио се за рефлекс *тје*.

У Његошевом пјесничком језику посвједочени су облици и изведенице глагола *лећети*, а нема примјера са фонетском варијантом „летјети“ ни у

Лучи микрокозма, ни у Горском вијенцу [Маројевић 2011[а]: 53]. — У Мажуранићевом спјеву посвједочен је повратни глагол свршеног вида с префиксом *за-* , у 519. стиху.

Треба напоменути да је у коријену |лет| етимолошко *е*, које се чува у именици:

521 (211) тѐр у ле́ту, || ку́шњ҃е ра̀ди,
(313) **529** тѐр лакòкрил || нѐједнацѣ̄м | лѐтом

и глаголу свршеног вида:

519 (209) залѐће се || стрелòвито

док се у глаголу несвршеног вида појавило секундарно, аналошко „јат“ (ě) односно његов рефлекс. Код Мажуранића у овом посљедњем случају имамо, поред ијекавског (с једносложним ^и̯је-рефлексом), и икавски рефлекс:

(129) **230** òде вòјн҃ик || òткуд глâс | дòлѝ̄ћ҃е.
(308) **514** Сѐ̂д нàдлѣ̄ћ҃е || ѝнѣ̄ Тӯрке | скѐ̀ком

Облик из 519. стиха изазивао је текстолошке недоумице, и то двојаке. Прво, у Ткалчевом ћириличком издању он се погрешно наводи као облик несвршеног вида, у презенту: Зал'јеће се стреловито [Ткалац 1859: 27]. То је сигурно грешка учињена према облику из 514. стиха: надл'јеће [Ткалац 1859: 26], гдје је стварно презент (на шта указују глаголски облици у куплету: игра, вјежба, надмеће). У 519. стиху глагол је у аористу, на шта указује и контекст: сподби, упути (на аорист упућује и Ткалац у латиничком издању стављајући надредни знак). Друго, у каснијим издањима облик се погрешно наводи без ефекта јекавског јотовања: Zaletje se strelovito [Marković 1876: 29; исто у Kapetanić 1968: 117], Zaletje se strjelovito [Mažuranić 1895: 177]; Залетје се стрјеловито [Живанчевић 1969: 85]. То се чини некритичким угледањем на пјесниково издање у часопису Iskra: Zaletie se strielovito [Miljić 2009: 44 (204)] и на Ткалчево латиничко издање: Zaletjè se strelovito [Tkalac 1857: 27]. Кажемо: некритичким, јер у тим издањима се и други облици пишу по „етимолошком“ правопису, тј. они у којима је одражено старо јотовање, на примјер: Sad nadlietje ine Turke skokom [Miljić 2009: 44 (204)]; Sad nadletje ine Turke skokom [Tkalac 1857: 26]. Ту је мјеродавно управо Ткалчево ћириличко издање.

Овдје смо дужни да учинимо још двије напомене. Ткалац је, у оба издања, очито по пјесниковом упутству, у прилогу *стреловито* замијенио ^и̯је̄-рефлекс дугог јата рефлексом кратког јата, што су прихватили Марковић и Капетанић, али не и пјесников син, Владимир Мажуранић, и Милорад Живанчевић. Поред тога, они првобитни облик нетачно интерпретирају (по њиховом правопису, требало је написати *strielovito* односно *стријеловито*). У латиничком издању Ткалац је неоправдано замијенио облик из 514. стиха („надлеће“), али је у ћириличком издању вратио пјесников облик с аналошким (једносложним) ^и̯је̄-рефлексом.

У Његошевом пјесничком језику посвједочени су и облици и изведенице глагола *ћерати* (а нема примјерâ са фонетском варијантом „тјерати“ ни у

Лучи микрокозма, ни у Горском вијенцу) [Маројевић 2011[a]: 53], али они у Мажуранићевом спјеву нису употријебљени.

4.2. Што се тиче рефлекса кратког *dě, Вук је у почетку узимао за књижевни језик рефлекс *ђе*, али кад је сазнао за постојање српских говора у којима се јекавско јотовање није извршило, опредијелио се за рефлекс *дје*.

1º Његош, у различитим функцијама (упитни замјенички прилог, везничка ријеч, везник те диграм у значењу ‘гдје је’ у свим тим функцијама), има варијанту *ђе*. Мажуранић пак — варијанту *гђе*. Вук се у почетку опредјељивао за *гђе*, затим за *ђе*, да би за књижевни језик коначно оставио *гдје*.

У Смрти Смаил-аге Ченгијића *гђе* је самостално употријебљено:

55 (32) гђѣ̀ се сѝлӣ̄ом || ди́вит мо̑рā
78 (46) гђѣ̀ с^{e} ѐхо̄ло || хра́бра дѝжѣ̄,
81 (49) гле̏дāj крѣпкѝ || ста̑с гђѣ̀, свѐју
89 (54) са̏д гђѣ̀ смàкох || гòрскѣ̄ мѝше:
(60) **126** тѣ̑р се бòјӣ || гђѣ̀ ће | пòгинӯти,
(91) **157** ни чувѐну || ни гђѣ̀ | ѐгледа̄ну:
225 (97) пӯт небе́са̄х || гђѣ̀ се ко̑чӣ,
260 (130) пѐра̄з кра̀ју || гђѣ̀ се вѝје,
429 (190) гђѣ̀ к пòбожну || стӯпа̄ крӯгу,
(268) **466** гђѣ̀ сла̏б ста̏рац || сла̏бе̄ | крѣпӣ љӯде
517 (207) Па̏к гђѣ̀ вѝће || кàкав плӣјен
617 (249) Гђѣ̀ доми́ље, || кр̑в^{и} ѐблӣта,
(418) **714** јѣ̑р те вѝдӣм || гђѣ̀ те бòлӣ | ја̑ко.
(506) **812** па̏че зна̀ди, || да̀ гђѣ̀ њѐга | нѝје,
(528) **852** вѝдио би || гђѣ̀ скӯп љу́дӣх | стӯпа̄;
(542) **879** гђѣ̀ се ӯ рѣ̄д || поре́дила | ре̑дом
(546) **888** за разàзнат || гђѣ̀ госпòда̄р | спа̑ва̄,
(565) **913** а̏л гђѣ̀ гла̏снѣ̄ || о сто̀жѣ̄ру | гӯсле
(581) **935** гђѣ̀ нам нòћца || не дòпӯшта̄ | мр̀ка̄
(588) **947** па̀к гђѣ̀ клӣнац, || нѐколико | пу́та̄х
(602) **963** гђѣ̀ од гла́вѣ̄ || по жӯт цѐкӣн | ѝшѣ̄,
(604) **965** гђѣ̀ од òгња || по дебѐла | òвна —
(606) **967** а гђѣ̀ за̀ нѣ̄ћ || млàђанӯ | ђѐвѣ̄јку —
(615) **976** па̀к гђѣ̀ скѐкнӯ — || пӯстӣ кòла̄н | пӯче:
(642) **1016** А̀л гђѣ̀ Ба̏ук || за̀дњӯ рѣчц^{у} | ѝзӯстӣ,
(652) **1029** па̀к на̀јпослѣ̆, || гђѣ̀ голѐм^{а} | ѝједа
1055 (394) Пòсјест àга || гђѣ̀ га хтје̏де,
(674) **1070** гђѣ̀ мнѝјахӯ || пушкòмет је | пу́та,
(695) **1093** бѐш гђѣ̀ јӯна̄к || к мр́тву | скѐчӣ ла̏ву
(700) **1100** гђѣ̀ вѣ̀ћ трӯдна || на нòћѝште | па̏де.
(706) **1106** бѣсно Тӯре || гђѣ̀ се кр̀сту | кла̏њā.

или са (атонираном) рјечцом *оно* у функцији постфикса:

(149) **313** гђѣ̀ ⸌о⸍нō крȍтак || к свôме стȁду | гре́де:
(520) **839** гђѣ̀ ⸌о⸍нō нȁјпри‹ј›⸌е⸍ || издалѐка | тȕтњӣ,

или са (атонираном) рјечцом *год* у функцији постфикса:

(45) **99** гђѐгод кôга || тѣ̀р се Влȁха | бȍјӣ,
(54) **120** Шȗшнē л’ гђѐгод || пȍкрāј пу́та | гу́ја

или са одричном рјечцом *не* у функцији префикса:

823 (312) Нѝгђе глâса, || вѣ̀ћ штȍ си́пӣ

Због графијске непрецизности латинице (секвенцом dj означавано је и „ђ“ и „дј“), за изговор *ђ* испред рефлекса кратког „јата“ релевантно је само Ткалчево ћириличко издање [Ткалац 1859]. А у њему досљедно пише *ђ* а не „дј“: Гђе (с. 3, 4, 22, 23, 31, 43, 46, 47 /х 2/, 52, 53), гђе (с. 4, 5, 7, 9, 12, 14, 27, 36, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 50 /х 2/, 51, 53, 54), Гђегод (с. 5), гђегод (с. 7), Гђено (с. 16), Нигђе (с. 41), Гђе но (с. 41).

2º Његошев пјеснички језик карактерише и глагол *видјети*, и глагол *видијети*, као и њихове именичке изведенице [види т. 3.7], Мажураниħев. — само овај први (нема варијанте „видјети“).

20 (19) Кȁд ӣх вѝђе || сѝлан àга,
447 (196) мјѣ̀ште сȗнца || ду́гу вѝђе.
646 (257) нѐ виђесмо || дâвно хљѐба!“
663 (269) нѐ виђесмо || дâвно хљѐба!“
816 (309) и дȁ ‹ј›⸌е⸍ вѝђет || проз ȍблāке,
(541) **878** дрȕжбу тâјнӯ || за чȁдо̄рјем | вѝђе

За изговор *ђ* испред рефлекса кратког „јата“ релевантно је само Ткалчево ћириличко издање [Ткалац 1859], а у њему је досљедно: виђе (с. 23, 27, 54), виђесмо (с. 33 /х 2/), виђет’ (с. 40).

3º Његошев пјеснички језик карактеришу облици и изведенице именице *ђед*, и то основна именица: ђѣ̀д ми га је || нà сабљу || дȍбио [ГВ 371]; Јâ сам чȕо || од једнóга | ђѣ̀да: [ГВ 1583]; штȍ ће јȁднӣ || ђѣ̀д ти Бâјко, / мôј Бȁтрићу, [ГВ 1958 (46)]; Сѐстра се Бȁтрићева зȁгрлӣ с ђѣ̀дом Бâјком (кнêзом) [ГВ –1964]; с ȕнучāћу || ђѣ̀дови | ѝграјȕ, [ГВ 2464]; из грȍбо̄вāˣ || нȁшијех | ђѣ̀до̄вāˣ! [ГВ 2617], њен хипокористик *ђедо*: Налȍжили, || ђêдо, | кâ трѣ̀бује, [ГВ 2440]; мȁло си се || ђêдо | ȕгријао [ГВ 2522]; Нѐ бо̄ј ми се, || ȁко Бо̑г дâ, | ђêдо: [ГВ 2538]; Слȕшāј ђêдо, || дȁ ти нѣ̀што | кâжѣ̄м: [ГВ 2548]; Нѝје, ђêдо, || тȁко ми | Рождѐства, [ГВ 2574]; Нѣ̀што си се || зàмислио | ђêдо [ГВ 2666] и придјев изведен од префиксалне именице *прађед*: кȕдā ћете || с клѣ̀тво̄м | прàђедовскō̄м, [ГВ 75]; штȍ би свêтē || кȍсти | прàђедовскē [ГВ 298]; пòхулио || вјѣ̀ру | прàђедовскӯ, [ГВ 383]; нȍ прȋмājте || вјѣ̀ру | прàђедовскӯ [ГВ 854]; кȁко сӯ се || дȗше | прàђедовскē [ГВ 2633] (нема варијанти с компонентом

„дјед“). — И у Смрти Смаил-аге Ченгијића потврђена је (с два примјера) именица *ђед* (а не „дјед“):

(172) **336** ђе̏ди ва̑ши || ро̀дишē се | ту́дђр,
(176) **340** ђе̏ди ва̑ши || за̀ њ’ лђва̄хӯ | кр́вцу,

Због графијске непрецизности латинице (секвенцом dj означавано је и „ђ“ и „дј“), овакав изговор реконструишемо према Ткалчевом ћириличком издању [Ткалац 1859], а у њему у оба примјера пише: Ђеди (с. 17, 18).

4º Мажуранићев пјеснички језик карактерише именица *ђевојка*, потврђена са четири примјера у Смрти Смаил-аге Ченгијића (нема у спјеву варијанте „дјевојка“):

(292) **495** и за нòћцу || òбредом | ђѐвōјку.
(553) **901** од ба̑лчāкāх, || и̑ од | ђѐвојāкāх,
(599) **960** и за нòћцу || на òбред | ђѐвōјку.
(606) **967** а гђе̑ за̑ нōћ || мла̀ђанӯ | ђѐвōјку —

судећи према Ткалчевом ћириличком издању [Ткалац 1859], а оно је изговор *ђ* у оваквим примјерима једино релевантно, а у њему је досљедно: ђевојку (с. 26), ђевојаках (с. 44), ђевојку (с. 47 /x 2/).

5º Његош и у Лучи микрокозма, и у Горском вијенцу има само облике варијанте *ђеца* (а нема ниједног примјера од „дјеца“) (види примјере у [Маројевић 2011а: 53–54]). — И у Смрти Смаил-аге Ченгијића потврђена је (са четири примјера) именица *ђеца* (а не „дјеца“):

272 (136) под òпа̄нком || хра̂брē ђѐцē
(169) **333** „Ђе̏цо мòја, || хра̂брӣ | за́точнӣци,
(230) **396** до̑к је до̑ба, || ђе̏цо, | ка̀јите се,
702 (295) да̀ ра̀сплашӣ || ђе̏цу пла̑чнӯ

У Ткалчевом ћириличком издању [Ткалац 1859] трипут су одштампани облици са одраженим јекавским јотовањем: Ђецо (с. 17), ђецо (с. 20), ђецу (с. 35), а једном, у 272. стиху, без тог ефекта: дјеце (с. 14), што је очито штампарска грешка настала претварањем латинице у ћирилицу.

6º И у облику глагола *запођести* народни језик карактерише, и данас, само *ђ* испред рефлекса кратког „јата“ (у књишком језику тај глагол се просто не користи), па у Ткалчевом ћириличком издању реконструишемо штампарску грешку насталу претварањем латинице у ћирилицу: Заподједе [Ткалац 1859: 41]. Зато у 826. стиху Мажуранићевог спјева читамо облик *запођеде* (а не *заподједе, како пише у свим издањима):

(514) **826** за̑пођеде || равнѝцо̄м | и гòро̄м

Његошев пјеснички језик карактерише још именице *ђевер*, која је потврђена једним примјером у Горском вијенцу (нема варијанте „дјевер“) [Маројевић 2011[а]: 53], и *међед*, потврђена једним примјером у Горском

вијенцу: за мѐђеда || скȍвāна | сјѐкира! [ГВ 1164] (нема варијанте „медвјед“). У Мажуранићевом спјеву, међутим, ове двије именице нису посвједочене.

4.3. Конкуренцијом партикула ***de** и ***dě** објашњава се коегзистенција облика *овђе*, *овђена* и *онђе* и *овде*, *онде* и *ондена* у Његошевом језику (подробније у претходном раду [Марojевић 2011[a]: 54–55]). У Мажуранићевом спјеву, међутим, прилози *овдје* и *ондје* нису посвједочени ни у једној фонетској варијанти.

5. У ријечима које не карактеришу народни разговорни језик, и Његош и Мажуранић, умјесто *ће и *ђе користе *тје* и *дје*.

5.1. Умјесто *ће оба пјесника користе *тје* у књишким ријечима:

1º И Његош, у именици *утјеха* и глаголу *утјешити*: зло̀ је *њѐму* || јѐдӣнā | ȗтјеха, [ЛМ 493]; *дȍк га* сѐби || врâтӣ | и ȕтјешӣ, [ЛМ 418]; *мѐђу* гȍре || за вјȅчнӯ | ȕтјеху [ГВ 62], и Мажуранић, у глаголу *тјешити*:

(648) **1025** цр́те ли́цу || крȍтӣ, | тјȅшӣ, блâжӣ,

2º Његош — у изведеницама и сложеницама именице *тијело*: у òкове || блā̀тнē | тјелѐсинē [ЛМ 1973]; ра́зличитā || тјелодвѝжѐнија [ЛМ 124]; и ђȅ сӯ ти || тјелохрàнитељи, [ГВ 2528]; тјелѐсинē || мр̂твē | и лӣјенē [ГВ 1417].

3º Мажуранић — у глаголу *трептити*:

(508) **818** над чā̀дором || трѐптили | бӣјелѣм,

Треба напоменути да варирање типа *трептјети* : *трептити* утиче на изостанак јекавског јотовања и код оних глаола који се шире користе у разговорном језику.

5.2. Умјесто *ђе оба пјесника користе *дје* у књишким ријечима:

1º И Његош: твâр ти *слā̀бā* || дȕела | не пòстижē, [ЛМ 149]; о́вде му је || погòтову / матерѝјāл || к слâвнōм дȕелу [ГВ П 11]; Покољѐња || дȕела сӯдē — / штȍ је чѝјē || дàјӯ свᴬ̂јéма: [ГВ П 25], и Мажуранић у именици *дјело*:

(195) **361** дâр ти дȕелом — || племѐнитā | пȕесма,
(274) **475** дȕелᴬ̂ ȍтāцāх || бѝљежӣ | вѝтешкā.

2º Мажуранић — у именици *одјећа* и трпном придјеву *одјевен*:

1075 (397) У òдјећи || нȍћи цр̂нē
(707) **1107** Стòјӣ Тӯре || одјевѐно | лѣпо

3º Мажуранић — у глаголу *рудјет(и)*:

307 (161) Ȕтō ᴵ̂ дâн вȅђ || ру́дјет пȍчē

Због графијске непрецизности латинице (секвенцом dj означавано је и „ђ“ и „дј“), за изговор *ђ* испред рефлекса кратког „јата“ релевантно је само Ткалчево ћириличко издање. А у њему пише: рудјет [Ткалац 1859: 16]. Треба опет напоменути да варирање типа *рудјети* : *рудити* утиче на изостанак

јекавског јотовања и код оних глагола који се шире користе у разговорном језику.

5.3. У својим бројним русизмима и црквенославенизмима Његош је давао је-рефлекс јата (само у неким примјерима реконструишемо е-рефлекс). Нема у таквим ријечима ни *ће ни *ђе.

1º У Његошевим спјевовима, нарочито у Лучи микрокозма, посвједочен је низ русизама, међу којима су и неколика с етимолошким **тě (по тадашњем руском правопису те ријечи су се писале са графемским слиједом тѣ)**. Његош је те ријечи примао са графемским слиједом *тје* (а не *ће). Такве су именице *растјенијe* и *произрастјенијe*, у Лучи микрокозма, и *стјесњењијe*, у Горском вијенцу: рàстјēнија || рȍда | свàкојēга [ЛМ 2125]; рâзнōг *рȍда* || произрàстјенијем; [ЛМ 1954]. стјèснѣ̄нија || слâмајӯ | грȍмове; [ГВ 2321].

2º У Његошевим спјевовима, нарочито у Лучи микрокозма, има низ русизама с етимолошким **дě (по тадашњем руском правопису те ријечи су се** писале са графемским слиједом **дѣ)**. Његош је те ријечи примао са графемским слиједом *дје* (а не *ђе). Такве су именице *добродјетељ* и *предјел*, посвједочене у оба спјева, те придјев *беспредјелни*, глаголски придјеви *необдјелан* и *преодјет* и именица *владјенијe*, потврђени у Лучи микрокозма: добрòдјетељ || у хрâм | освèштāвā. [ЛМ 2200]; Стрáдање је || кр̀ста | добрòдјетељ; [ГВ 2324]; до прéдјēлā^{X} || нѣ̀ти | за прéдјеле, [ЛМ 988]; прéдјел *шѝрӣ* || вѝдӣш | бò̀жјē *сѝлē* [ГВ 908]; у чо̀вјека || ѝскра | бе̏спредјēлнōг [ЛМ 142]; на шâр *мрâчнӣ* || неòбдјелāн | нѐкӣ [ЛМ 1557]; прѐодјēту || у рâзнӣм | вѝдима: [ЛМ 1993]; злòга *цȁра* || мрâчнō | влàдјēније; [ЛМ 1634].

3º Два фонетски адаптирана русизма са графијским сегментом **дѣ** у првим издањима анализираних Његошевих спјевова представљали су текстолошки проблем. За њих смо примијенили Решетарево начело о текстолошкој интерпретацији облика књишкога поријекла, које „је Његош тако п и с а о према руском и рускославенском“. Наиме, о реконструкцији рефлекса јата у Његошевој поезији Милан Р е ш е т а р пише: »Али има доста примјера гдје се у Владичиним пјесмама налази *е* мјесто **ѣ**, при чему не мислим на случајеве као *грешник* итд., гдје је **ѣ** у кратком слогу послије *р*. Како се ти „екавски“ облици у Његоша налазе понајвише у дугим слоговима послије сугласникâ *р* и *л*, то ја мислим — уколико их нису унијели екавци издавачи неких Његошевих пјесама — да су они књишкога поријекла, то јест да је Његош тако п и с а о према руском и рускославенском, гдје често *ре-ле* стоји мјесто *рѣ-лѣ*, али да он н и т и ј е с а м и з г о в а р а о, нити тражио да његови читаоци изговарају те ријечи екавски« [Решетар 1936: 219]. Решетарево начело има принципијелни значај, али у обрнутом смјеру: према рускоj (и рускославенскоj) графији и ортографији написана је компонента **дѣ** у првом издању Луче микрокозма [**Дѣятелный** (с. 51)] и Горског вијенца [**дѣйствіе** (с. 94), **Дѣйствія** (с. 95), **Дѣятелне** (с. 29) — ни овај посљедњи није потврђен у рукопису (из она је три стиха који су накнадно написани)], тим прије што су такво писање могли „скривити“ приређивачи текстова за штампу (Милорад М е д а к о в и ћ и Симеон Милȕтиновић С а р а ј л и ј а), а не сам пјесник. Дакле, графијски сегмент **дѣ** сматрамо ортографским русизмом (до 1917. писало се:

дѣйствіе, дѣятельный, послије тога (и данас) пише се: действие, деятельный), што значи да у првом слогу реконструишемо изговор [де]: Дѐјателнӣ || влàсттељ | нѐбеснӣ [ЛМ 1356]; дѐјателнē || ожи́вит | члѐнове [ГВ 755]; Йштѐ свӣјет || нѐкō | дѐиствије, [ГВ 2298]; дѐиствија || нàпрѐжӯ | дȕхове, [ГВ 2320].

У критичком издању Горског вијенца уз наведене стихове додали смо текстолошке напомене: „755 *дѐјателнē* — ак. мн. м.р. прид. *дѐјателнӣ*, фонетски адапт. рус. (**де́ятельный** 'активан')“ [Његош 2005: 82], „2298 *дѐјствије* — фонетски адапт. рус. (**де́йствие** 'активност') са вокалским изг. **й**“ [Његош 2005: 183], „2320 (ном. мн.) *дѐјствија* — фонетски адапт. рус. (**де́йствие** 'активност') са вокалским изг. **й**“ [Његош 2005: 184], уз позивање на одговарајући одјељак *Текстологије Горског вијенца* [Марojевић 2005: 836–838].

6. Посебан проблем су ријечи књишког поријекла, црквенославенизми и икавизми.

6.1. Оба пјесника, и Његош (у Горском вијенцу), и Мажуранић, узимају књишки облик *зјеница* умјесто народног *зеница*:

850 (324) дȁ зјѐницу || ȳпрēш бȳстрӯ,

6.2. Његош народне ијекавске ликове често варира с црквенославенским (који се често подударају са екавским ликовима), на примјер *време* и у Горском вијенцу и у Лучи микрокозма. Мажуранић има само ијекавски лик ове именице (с једносложним рефлексом дугог јата):

(251) **443** јȅр не ра́дит || хȳтро нȳкā | врѣ́ме.“

6.3. Мажуранић има неколико икавизама у своме пјесничком тексту.

1º Такав икавизам имамо у етнониму и адјектониму:

(504) **810** Не бòјē се || Слòвӣнкиње | вӣле
(507) **813** тȳ ни пјȇсан || слòвӣнскā | нѐ зрије.

2º Разматрајући фразеологију Мажуранићевог дјела, Антица Менац као фонолошки варијантне облике везане за изговор јата наводи изразе: „*djela prika* i *zgoda prijeka*“ [Menac 1992: 266]; нешто касније наводи и израз *jadi prijeki*, који укључује у одговарајући синонимски низ [Menac 1992: 266]. — Ако се изузму терминолошка питања (ауторка говори о синонимским *паровима*, али то није у реду ако синонимски *низ* чине три израза, говори о *фонолошким* варијантама, а то би могле бити *фонетске* варијанте), треба рећи да у изворном тексту спјева фонетског варирања нема: пјесник користи досљедно икавски лик *прик*. Варијанте су резултат „рада“ каснијих приређивача, а ми свуда реконструишемо икавски лик:

(227) **393** свѐ је грӣјех, || свѐ сȳ | дје̏ла прӣка̄:
(312) **526** Тàкō и̑ тàдā || прӣка̄ зго̀да | хтје̏де:
(408) **704** дȁ не цвӣлē || сво̀је ја̏де | прӣкē.
(679) **1076** прӣка у̑ кр́вцу || смр̏т по по̏љу | грѐзнē:

3º Глаголски облик с префиксом *над-* (надлијеће) Мажуранић је употријебио у ијекавском, а облик с префиксом *до-* (долиће) — у икавском лику [види т. 4.1].

ЛИТЕРАТУРА

Барац 1949: *Смрт Смаил-аге Ченгијића* / Иван Мажуранић. [Предговор и редакција Антуна Барца]. Београд: Југословенска књига, 1949.

Вушовић 1930[а]: *Прилози проучавању Његошева језика* / Д. В. Вушовић. – Јужнословенски филолог, Београд, 1930, књ. IX, 93–196.

Вушовић 1930[б]: *Прилози проучавању Његошева језика* / Д. В. Вушовић. Београд, 1930.

Вушовић 1935: *Цјелокупна дјела* Петра Петровића Његоша. У редакцији Данила Вушовића. Београд, 1935.

ГВ: *Горски вијенац*. Историческо событије при свршетку XVII вијека / Сочињение П[етра] П[етровића] Њ[егоша] владике црного[р]ског. Критичко издање. У редакцији Радмила Марojевића. – [У књизи:] Његош 2005: 35–222. Рукопис (*са ознаком* л[ист]) и прво издање (*са ознаком* с[трана]) цит. по: Павићевић Б. и др. 1985.

ГВ П: *Горски вијенац*. Историческо событије при свршетку XVII вијека / Со чињениje П[етра] П[етровића] Њ[егоша] владике црного[р]ског. Критичко издање. У редакцији Радмила Марojевића. Посвета: Праху Оца Србије. „*Нек се овај вијек горди над свијема вјековима*…“ / Сочинитељ. – [Прилог II у књизи:] Његош 2005: 223–226.

Живанчевић 1969: *Смрт Смаил-аге Ченгића* / Иван Мажуранић. Критичко из да ње приредио Милорад Живанчевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1969.

Kapetanić 1968. *Smrt Smail-age Čengića* / Ivan Mažuranić. Priredio Davor Kapetanić. Zagreb: JAZU, 1968.

ЛМ: *Луча микрокозма* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Марojевић. Подгорица: ЦИД. [У припреми]. Прво издање (*са ознаком* с[трана]) цит. по: Томовић 1981.

Mažuranić 1895: *Pjesme* / Ivana Mažuranića. Izdao Vladimir Mažuranić. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih novina“, 1895.

Marković 1876: *Smrt Smail-age Čengijića* / Pjesan od Ivana Mažuranića. [Priredio Franjo Marković]. Šesto ovlašteno izdanje. U Zagrebu: Nakladom sveučilištne knjižare Franje Župana, 1876: Dr. Marković. [*Predgovor*]. – C. III–XLVI; *Smrt Smail-age Čengijića*. – C. [1] + 1–60 (са 5 цртежа на посебним листовима).

Марojевић 2000: *Српски језик данас* / Радмило Марojевић. Београд, 2000.

Марojевић 2005: *Текстологија Горског вијенца* / Радмило Марojевић. – [У књизи:] Његош 2005: 5–34, 227–1004.

Марojевић 2009: Смрт Смаил-аге Ченгијића *и Његошева епска трилогија (поредбена текстолошка анализа)* / Радмило Марojевић. – Књижевна историја, Београд, 2009, XLI, бр. 139, 553–582.

Марojевић 2010: Радмило Марojевић. *Милан Решетар као текстолог Његошевих дјела (Луча микрокозма. Пјесна шеста)*. – Дани Његошеви: 2008/2009, Никшић, 2010, 9–28.

Марojевић 2011[а]: *Језик књижевности и књижевни језик у формирању. (На примјеру Његошевих спјевова* Луча микрокозма *и* Горски вијенац*)* / Радмило Н. Марojевић. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 8–11. IX 2010). [Књ.] 40/1: Два века савременог српског књижевног језика. Београд, 2011, 41–61.

Марojевић 2011[б]: *Ка текстологији Смрти Смаил-аге Ченгијића (Мажуранићев спјев и Његошева епска трилогија: поредбена текстолошка анализа)* / Радмило Марojевић. – Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora. Cetinje od 27. 09. do 01. 10. 2009. Zbornik. Cetinje–Osijek, veljača/februar 2011, 557–578.

Марojевић 2011[в]: *Смрт Смаил-аге Ченгијића као језичкоумјетничко дјело (лингвистика и поетика наслова)* / Радмило Марojевић. – [Новембарски сусрети 2009:] Научна и духовна утемељеност друштвених реформи: Границе естетског и идеолошког у књижевности и језику. Бања Лука: [Универзитет у Бањој Луци: Филозофски факултет. Филолошки факултет], 2011, 34–42.

Марojевић 2012: *Књижевнојезичка норма у формирању* (инверзија у спјевовима *Смрт Смаил-аге Ченгијића* Ивана Мажуранића и *Луча микрокозма* Петра II Петровића-Његоша) / Радмило Н. Марojевић. – Стил, Београд, 2012, бр. 11. [У штампи].

Menac 1992: *Frazeologija Mažuranićeve* Smrti Smail-age Čengića / Antica Menac. – Forum, Zagreb, 1992, br. 1–2, 261–269.

Miličić 2010: Petar II Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. [Tekst prilagodio pravopisu crnogorskog književnog jezika Božidar Ilijin Miličić. Podgorica: Grafo-Bale, 2010].

Miljić 2009: *Smèrt Čengić-age* / Ivan Mažuranić. Reprint „Iskrinog" izdanja iz 1846. godine. Podgorica, 2009: Marijan Miljić. *Slovo uz ovo izdanje*. – C. 7–17; *Smèrt Čengić- age*. od Ivana Mažuranića. – C. 19–68 (= 181–228); *Smèrt Čengić- age*. (Autograf). – C. 69–90; Ivo Frangeš. *Rječnik*. – C. 91–123. У обрнутом смјеру: *Smrt Smail-age Čengića* / Ivan Mažuranić. Reprint izdanja iz 1857. godine. Podgorica, 2009: Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac. *Predgovor izdateljev*. – C.11–13 (= V–VII); [текст спјева]. – C. 15–69 (= 1–55).

Младеновић 1996: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Цетиње, 1996.

Никчевић 1997: Петар II. Петровић Његош. *Горски вијенац*. Јубиларно издање поводом 150. годишњице првог издања с предговором приредио Војислав П. Никчевић. Цетиње: Црногорски ПЕН центар, 1997.

Његош 2005: *Горски вијенац* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Марojевић. Подгорица: ЦИД, 2005. Види: ГВ, ГВ П, Марojевић 2005.

Павићевић Б. и др. 1985: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Приређивачки одбор: Б. Павићевић, уредник, Б. Остојић, Ж. Перовић, М. Радовановић, Б. Бањевић, Д. Јоветић, Д. Калезић. Цетиње–Титоград,

1985]. Издање садржи факсимил рукописа (5–41) и репринт првог издања (43–169).

Прев. ППИ: *Прва пјесна Илијаде* / Превео Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. [У припреми].

Radoman–Čirgić 2009: *Smrt Smail-age Čengića* / Ivan Mažuranić. [Priređivači Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić]. Cetinje, 2009.

Решетар 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу, 1890.

Решетар 1936: М. Решетар. *Ново издање свих Његошевих дјела*. [Критика издања: Вушовић 1935]. – Јужнословенски филолог, Београд, 1936. књ. XV, 215–232.

Решетар 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.

СА: Иван Мажуранић. *Смрт Смаил-аге Ченгијића*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. [У припреми].

Stojković 1979: *Smrt Smail-age Čengića* / Ivan Mažuranić. Predgovor Jure Kaštelana. [Uređuje Ž. Stojković. Beograd]: S1ovo ljubve, [1979].

Tkalac 1857: *Smrt Smail-age Čengića* / Pjesma Ivana Mažuranića. Novo izdanje. U Zagrebu. 1857: Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac. *Predgovor izdateljev*. – C. V–VII; [текст спјева]. – C. 1–55. (Прештампано фототипски у: Stojković 1979 и Miljić 2009).

Ткалац 1859: *Смрт Смаил-аге Ченгића* / Пјесма Ивана Мажуранића. Издао је по други пут Др. Имбро Игњатијевић Ткалац. У Загребу. 1859: Др. И. И. Ткалац. *Предговор издатељев*. – С. V–VIII; [текст спјева]. – С. 1–55.

Томовић 1981: Петар Петровић Његош. *Луча микрокозма*. Фототипско издање са оригинала из 1845. године са коментаром Слободана Томовића. Цетиње, 1981.

Frangeš–Moguš 2001: *Smrt Smail-age Čengića* / Ivan Mažuranić. [Priredili Ivo Frangeš i Milan Moguš]. Zagreb, 2001.

Радмило Мароевич

НОРМА ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА НА СТАДИИ ФОРМИРОВАНИЯ

(Резюме)

В настоящей статье, на материале поэмы «Смерть Смаил-аги Ченгиича» И. Мажуранича (написанной и опубликованной в 1846 г.) в сопоставлении с поэмамти П. Негоша «Луч микрокозма» (написанной в 1845 г., вышедшей из печати на самом деле в 1846 г.) и «Горный венец» (написанной в 1846 г., опубликованной в 1847 г.), рассматривается формирующаяся норма литературного языка, а также поэтческий стиль в эпоху, когда сербский литературный язык находился на стадии формирования. Специально исследуются рефлексы гласного «ять».

Ключевые слова: норма литературного языка, поэма «Смерть Смаил-аги Ченгиича», поэма «Луч микрокозма», поэма «Горный венец», рефлексы гласного «ять».

811.163.41'367.625
34(091)(497.16)"15/18"

Јелица СТОЈАНОВИЋ*
Филозофски факултет
Никшић

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

МОРФОСИНТАКСИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕТЕРИТАЛНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У *ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА* (16–19. ВИЈЕКА)

У раду смо анализирали морфосинтаксичке карактеристике претериталних глаголских облика у Паштровским исправама (16–19. вијека). Језик Паштровских исправа показује у знатној мјери архаичност, што се тиче употребе неких глаголских облика, у поређењу са говорима сличног типа и писцима са простора који припадају зетско-рашком или источнохерцеговачком говорном подручју. Доминира аорист, како од перфективних (што је, иначе, карактеристика и говора са подручја Црне Горе и шире, као и писаца), тако и од имперфективних (што га разликује од говора Паштровића, Љубишина језика, али не и од говора западне Црне Горе гдје аорист импефективних глагола није риједак). Такође је чест од глагола хтјети (за разлику, опет, од говора Паштровића и Љубишина језика, гдје је у употреби имперфекат). Такође, Паштровске исправе одликује ријетка употреба имперфекта, а честа плусквамперфекта (што га, опет, у великој мјери одваја од говора Паштровића и Љубишина језика).

Кључне ријечи: глаголски облици, аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат, Паштровске исправе, говори, језик писаца.

Паштровске исправе су настале на подручју Паштровића, обухватају вријеме од краја 16. до прве половине 19. вијека. То је приморска област, која се простире између Будве и Спича. На овом подручју настао је у прошлости велики број докумената која данас представљају драгоцјену рукописну грађу за бројна лингвистичка проучавања, те употпуњавања историјскојезичке и дијалекатске слике српског језика.[1]

Паштровске исправе су тематски ограничене углавном на документа која се односе на уговоре, судске спорове, расправе, нагодбе, погодбе, тес-

* jelicast@yahoo.com

[1] У три књиге сабрано је и издато преко 200 докумената, најстарије су из тридесетих година 16. вијека, најмлађе из средине 19. вијека: *Паштровске исправе*, Цетиње 1959, Државни архив НР Црне Горе; *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва 1990; *Паштровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору 1999. Већину од ових објављених докумената користили смо и у оригиналу.

таменте. Зато је лексички фонд доста ограничен, понављају се слични лексички садржаји. Истовремено је и начин излагања типизиран, опредијељен формално-правним оквиром излагања, што је у једном дијелу могло утицати и на употребу глаголских облика.

Од глаголских облика у *Паштровским исправама* далеко су најфреквентнији у употреби аорист и инфинитив. Што се тиче глаголских облика за исказивање прошлих радњи, најчешће се користи аорист, потом плусквамперфекат, перфекат, ријетко се употребљава имперфекат. Акценат у овом раду ставићемо на употребу аориста и имперфекта, потом њихових конкурентата за исказивање прошлих радњи.

1. Употреба аориста и имперфекта

У нашој лингвистичкој литературуи дуго се водила полемика у вези са основним особинама ових двају глаголских облика, покушавало се одредити по чему су они специфични у односу на друге глаголске облике са којима се напоредо употребљавају, као и шта је заједничко овим глаголским облицима, односно шта их диференцира. У полемикама, као и одређивању особености ових глаголских облика, посебно мјесто припада Јовану Вуковићу.

Код неких синтаксичара су се као основне особине имперфекта истицале: одређеност (Мусић; Белић 1926–1927; Стевановић 1979; Ивић 1958)[2], напоредност[3] и трајање имперфектом означене радње. Управо у вези са тим карактеристикама, као обавезним диференцијалним карактеристикама, полемисао је најисцрпније Јован Вуковић, нарочито са поставкама Михаила Стевановића, и показао да ово не морају бити обавезна обиљежја имепрфекта: „I kada je reč o 'određenosti', i kad je reč o naporednosti, ne samo da nije suvišno nego baš treba i ovaj vid njegove upotrebe sagledati" (Vuković 1967:

[2] О одређености, као битном обиљежју радње означене имперфектом, говоре познати синтаксичари, као Мусић, Белић, Стевановић. „Između ostalog, Musić (koga najdoslednije prati Stevanović) naglašava određenost kao bitnu komponentu imperfekatske radnje (gdje Musić određenije o njoj govori, on tu osobinu pripisuje svim oblicima kad su u pripovedanju, a kad su u konstatiranju, samo imperfektivnom prezentu, aoristu, imperfektu i onom pluskvamperfektu koji je sa imperfektom glagola *biti*. Jasno se vidi da je za Musića određenost vremena za ove oblike isto što i doživljenost radnje, ili uživljavanje u radnju iz čega bi Stevanović mogao izvesti sigurnije zaključke); Belić, govoreći o određenosti u drugom smislu, ne prihvata Musićevu određenost; Stevanović je svoju određenost radnje u imperfektu strogo vezao sa naporednoššću sa drugom radnjom ili situacijom; Milka Ivić insistira na 'određenosti' a naporednost joj je za prezent irelevantna (Stevanoviću je onda itekako relevantna i za prezent i za imperfekat", Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, *Studije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo 1967, 281.

[3] „Имперфекат управо значи радњу која се у одређено време у прошлости вршила, која је трајала, дакле, истовремено са неком другом радњом, означену било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом...То ишчезавање, односно и потпуно губљење његово, могућно је управо зато што он у својој основној служби означавања напоредности радње у прошлости има исту семантичко-синтаксичку вредност с релативним, одн., прецизније речено – приповедачким презентом...", Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. II Синтакса*, Научна књига, Београд 1979, 656, 658.

279). Међутим, Јован Вуковић одређеност сагледава у контексту доживљености, тј., према њему, радња је одређена доживљеношћу: „Govornom licu je radnja vremanski određena po tome što ju je doživelo, ili je hoće (u umetničkom izrazu) kao takvu da predoči. Ali nam se nameće pitanje da li takvu radnju, kad smo je okarakterisali kao doživljenu, treba da obeležimo i terminom određena... Došao sam do zaključka da u doživljenoj prošlosti (toliko određenoj koliko je i doživljena) imamo posla sa vremenski određenim i neodređenim radnjama“ (Vuković 1967: 283).

Према Вуковићу, слично је и са напоредношћу: „Nikad događaje, pa tako ni radnje označene glagolskim oblicima, ne doživljavamo naporedo s vremenom, nego u vremenu, pa šta je prirodnije nego da tako o njima govorimo i kad ih stručno objašnjavamo? ...Koliko je radnja imperfekta određena vremenski, određena je tim što je doživljena; koliko je ona naporedna, naporedna je po tome što je imperfekat oblik preteritalnog prezenta (i po tome je baš i podesna da stoji naporedo s drugim iskazanim radnjama u prošlosti“ (Vuković 1967: 289, 290). Оно што је битна одлика (за разлику од других времена за исказивање прошлости) аориста и имперфекта, према Вуковићу, а и другим синтаксичарима, јесте да се њима исказује доживљеност, непосредна, или се као таква представља.[4]

Према проф. Симићу, „релативни аорист заменљив је презентом, а апсолутивни, тј. индикативни у белићевском смислу термина, ближи је по значењу перфекту... Прећашња времена обележавају двоструку временску вредност – однос према времену говорења као претерити, и према ситуацији коју описују презенти. Биваленција је стварно специфична семантичка особеност аориста и имперфекта којом се издвајају од осталих времена... Аорист и имперфекат јесу бивалентни временски облици – на једној страни еквиваленти са перфектом, на другој са презентом. Хоћемо рећи да су то истовремено и релациони и локациони облици...“[5] Њихова замјењивост и презентом за прошлост и перфектом доводила је до њиховог поступног потискивања у употреби у времену, нарочито у неким дијалектима.

1.1. Аорист

Аористом се означава радња која се извршила, односно (ако је у питању аорист несвршених глагола) вршила у неком другом времену у прошлости. Ређа је његова употреба у старом његовом значењу извршења радње непосредно пред тренутком говорења (Стевановић 1979: 646). „У савременом српском стандардном језику аорист има две синтаксичке функције: исказивање

[4] „Meni se poodavno ukazivala potreba da progovorim ponešto o doživljenoj prošlosti koja se očituje u upotrtebi aorista i imperfekta“, иако „doživljena prošlost ne mora biti stvarno doživljena, nego se kao takva može dati u težnji da se predoči kao da ju je govorno lice doživelo“ (Vuković 1967: 305, 307). И Стевановић говори о непосредној и посредној доживљености, тј. уживљаваљу у радњу (Стевановић 1979: 648). Код групе аутора (*Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Београд 2005) такође се каже да се аористом и имперфектом увијек исказује доживљена прошла радња или се представља као таква (Срето Танасић, *Синтакса глагола*, 424, 431).

[5] Радоје Симић, *Значај схватања Јована Вуковића о синтакси глаголских облика*, Зборник радова са научног скупа „Живот и дјело академика Јована Вуковића“, Плужине, 8–9. новембра 2003, Подгорица 2004, 128-129.

радњи које су се извршиле непосредно пре момента говора и радњи које су се извршиле знатно пре тог момента. То је његова диференцијална карактеристика према перфекту који исказује прошлу радњу без било каквих података о временском размаку између његова вршења и момента говора. Друга значајна карактеристика облика аориста у односу на перфекат јесте та што аорист увек исказује доживљену прошлу радњу или је представља као такву“ (Синтакса 2005: 424).

Аорист је веома фреквентан у *Паштровским исправама*. Често се скоро цијели текст, или велики дио своди на употребу аориста. Свака од *Паштровских исправа* почиње уводним дијелом у којем се прецизира вријеме вршења радње (Нпр.; *У име Христа. амин. 5. децембра 1606 године*...), тј. дају се информације о времену настанка документа (дан, мјесец и година), као и подаци о мјесту гдје је документ написан и, углавном, ко га је писао, ко су свједоцим, што најчешће подразумијева непосредну доживљеност. Тиме је сваки од докумената временски спецификован, често и уводним дијелом: *чини се знати*, *„да естъ ведение“* и сл., што је битно могло утицати и на употребу глаголских облика.

1.1.1. Аорист се, прије свега, употребљава од глагола свршеног вида. Према групи аутора, аорист свршених глагола „исказује прошле радње које се сагледавају у целини постојања, не информишући при том о процесуалности тог њиховог трајања. По том занемаривању процесуалности аорист се разликује од имперфекта, а од перфекта – по свом својству доживљености, које недостају перфекту. За савремени српски језик није карактеристична честа употреба аориста несвршених глагола“ (Синтакса 2005: 427).

Чест је и у употреби у говорима Црне Горе, према Стевановићу: „Аорист је у приповедању практично једини облик за казивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању“. Чест је и у језику писаца ранијих епоха са овог подручја, али није доминантан код свих, како налазимо код проф. Остојића, аорист у језику Петра I није онакве фреквенције као перфекат (Остојић 1976: 239).[6]

---

[6] Чест је и у употреби у говорима Црне Горе: старoцрногорским, средњокатунским и љешанским говорима (Митар Пешикан, *Старoцрногорски, средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ XV, Београд 1965, 199), источноцрногорским (Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Београд 1935, 120–121), говору Колашина (Мато Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Титоград 1989, 231), Паштровића (Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе 2005, 387–390). У говору Црмнице (Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб, књ. IX, Београд 1940, 544) веома је жива употреба аориста и имперфекта, али је мање жива него у западнијим говорима Црне Горе. У Мрковићима је аорист најчешће претеритално вријеме (Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, књ. XVIII, Београд 1969, 321–322). Чест је и у говору Бјелопавлића (Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб, XXIII, Београд 1977, 169), Пиве и Дробњака (Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII, 1938–1939, 82). Заступљен је и у језику писаца са овог подручја (Данило Вушовић, *О Његошевом језику*, Октоих, Подгорица 2004, 71); Миљанова (Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица 1977, 280), Николе I (Соња Нензић, *Језик Николе I Петровића*, ЦАНУ, Подгорица 2010, 350–355); С. М. Љубише (Миодарка Тепавчевић, *Језик Стефана Митрова Љубише*, ЦАНУ, Подгорица 2010, 481–483). Међутим, „аорист у језику Петра I није онакве фреквенције као перфекат, рецимо, или као што је, на пример, у савременим говорима Старе Црне Горе и околине. Овдје је он знатно мање фреквенције, што је сасвим разумљиво када се зна да у *Посланицама* Петра I или никако нема или веома мало има приповиједања, а аорист и

У *Исправама* су најчешћи примјери аориста перфективних глагола. Примјера има у великом броју те наводимо мањи дио корпуса:

> и воде обидосмо и очима видиесмо..., у име Божие судисмо и отлучисмо (3/1601,49); И по сетенци учинисмо и булом господском буласмо (3/1605,54); кое беше прода Радоо Нику... и данас Радо рече..., тои ѡ Радо даровах реченому Нику... (3/1629,62); и очима видѣ и маслинице уциенихъ... (3/1677,93); Да ие ведение васакому чоеку тко чуие и види сие писание како сиедосмо..., а от тогаи отбисмо на властеле... и отмолисмо и не оста друга веће... (3/1585,35); и тако отсудисмо да ие у комунъ имаю братски (3/1601,49); излезе предъ нама... ови прочитасмо и добро разумиесмо... и булом госпоцком буласмо како е по закону (3/1716,105); Него их лубисмо како исте Пашровиће, а сад познасмо да се држи от вас... (2/1822,114)...

1.1.2. Аорист имперфективних глагола није ни издалека чест као аорист перфективних глагола (Стевановић 1979; Савремени 2005), нарочито у савременом језику: "аорист несвршених глагола не само да је у савременом језику редак него је и необичан чак, уколико се на њега наиђе" (Стевановић 1979: 633).

Као диференцијална особина имперфекта и аориста имперфективних глагола често је навођена дужина трајања глаголом означене радње. Једни су сматрали да је овај тип аориста потпуно једнак имперфекту, други да се њиме означава само тренутак свршетка радње, извршену радњу у прошлости, односно да носи извјесно ограничење радње у прошлости,[7] са чим се не слаже Стевановић, према којем се аористом имперфективних глагола означава радњу која се вршила или, чак, и извршила, за једно одређено вријеме у прошлости, према чему има исто значење са перфектом.[8]

имперфекат су првенствено облици за приповиједање. Ова констатација посебно важи за аорист имперфективних глагола, који је у језику Петра I знатно рећи од аориста перфективних глагола. Ово је карактеристично и за писце 19. и 20. вијека, а риједак је и, како каже М. Стевановић, 'необичан' у савременом језику уопште" (Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Титоград 1976, 239). Језик Вука Караџића не одликује честа употреба аориста, наспрам чега је перфективни презент широко у употреби (Стевановић 1979: 633).

[7] „Једни граматичари (Т. Маретић, нпр. раније, а у новије време и А. Стојићевић) сматрали су да је аорист несвршених глагола по значењу потпуно једнак с имперфектом. Други од њих (Љ. Стојановић) тврде да се аористом несвршених глагола означава само тренутак свршетка радње. Трећи (А. Мусић) држе да овај аорист означава извршену радњу у прошлости, тј. да се њим казује радња која се не само вршила него и извршила. А ни мишљење А. Белића (по коме овај облик значи вршење радње и њен прекид, што ће рећи ограничење тога вршења), које унеколико коригује ове двије дефиниције и које смо ми раније у целини прихватили, ипак не може сасвим задовољити", налазимо код Стевановића (Стевановић 1979: 643).

[8] „Функције аориста несвршених глагола, међутим, не претпостављају никакво истицање прекида, иако можда изгледа да се без тога овај аорист подудара са значењем имперфекта, како је то мислио и изричито тврдио Т. Маретић и како мисле они који ту иду за њим. Међутим, и ако претпоставимо да се аористом несвршених глагола означава вршење радње у прошлости, што је свакако основно његово значење, то још не значи да се та два времена подударају својим значењима, иако је у функцији имперфекта као глаголског времена то баш најзначајније. Аористом несвршених глагола се означава вршење радње за једно одређено време у прошлости. Аорист имперфективних глагола, дакле, означава радњу која се вршила једно одређено време у прошлости, али за разлику од перфекта – у одређеној прошлости... И посебно је врло занимљиво што аорист несвршених глагола може значити и радњу која се не само вршила већ и извршила... И уопште се може рећи да аорист имперфективних глагола има исто значење са перфектом, да као и перфекат, наиме, значи вршење радње у прошлости" (Стевановић 1979: 636, 642–643).

Овим проблемом се бавио и Јован Вуковић, полемишући са мишљењем о наглашеном трајању глаголске радње изражене имперфектом, чиме би се он разликовао од аориста и перфекта,[9] истичући, при том, значај запажања А. Стојићевића у вези са овим проблемом, који је довео у питање укоријењено мишљење да имперфекат показује, за разлику од перфекта и аориста, наглашено трајање радње: „St. dopušta da je mogao nekad imperfekat imati to značenje, istaknutog trajanja, ali ga danas nema. Imperfekat, u stvari, građen samo od imperfektivnih glagola, može biti podesan da se njim istakne i trajanje glagolske radnje, i da obeleži naporednost sa drugom radnjom u rečenici, ali sve ti nije za njega bitno, sve je to sekundarnog značaja u njegovoj upotebi...“ (Vuković 1967: 99). Јован Вуковић као основну разлику између имперфекта и аориста имперфективних глагола наводи неограничено трајање, као карактеристику имперфекта, односно временски ограничено трајање, као карактеристику аориста: „...od značaja je bilo da se odbace stara mišljenja o istovetnosti u značenju imperfekta i imperfektivnog aorista (Maretić, Stojićević i drugi). Vremenska neuokvirljivost imperfekatske radnje, jasno je, zasniva se na osnovnom svojstvu imperfekta da on označava radnju u procesu... Za imperfekatsku radnju, kao radnju zapaženu u procesu, najvažnije je to da ona nije data kao celina trajanja“ (Vuković 1967: 293–294, 297).

Аорист од имперфективних глагола (или двовидских) чест је у *Паштровским исправама*. На то је могло утицати и то што је сваки документ у *Паштровским исправама* временски спецификован, што је могло утицати на употребу овог типа. Аористом имперфективних глагола често се износе и недоживљене радње из даље или ближе историје. У *Паштровским исправама* су, с обзиром на природу текста, исказане су доживљене радње.

И по сетенци учисмо и буломъ господскомъ буласмо (3/1854,35); него молише и поставише помећу собу два кмета... (3/1765,123), Да се зна како имах неке ријечи... зато каде самъ видио да ће бити мутна призвахъ два моя роћака.. и ту изниехъ нашъ девыжиюнъ ...писахъ и потписахъ моиомъ ртукомъ /скоро свака се завршава на овај начин (2/1606,15); Него их лубисмо како исте Паштровиће, а сад познасмо да се држи от вас... (2/1822,114), Како имаше пророке и диференъцир оте и едне стране Станько Миѧтовъ Марковићъ, а оте друге стране Стане... (2/1775,51); И ту Сава пред нама излеже... И мъного путахъ кумише и молише обие парте... (3/1778,140); А Перазића дионицу остависмо до исте баштине и до Тодоричића од истока, како сенѧсмо белеге... (3/1765,124); А ми сестре находисмо се плаћене... (2/1824,130).

Аорист имперфективних глагола није риједак у употреби и у једном дијелу говора Црне Горе (Пешикан 1965: 199, Милетић 1940: 546; Вуковић 1938–1939: 89). Међутим, таква ситуација није у говору Паштровића, чиме се *Паштровске исправе* не слажу са ситуацијом у говору, гдје је, према М. Јо-

[9] „Pod uticajem gramatičara i naše naučne literature, ja sam, sve doskora tretirao imperfekat sa tim naglašenim trajanjem i po tome ga diferencirao u odnosu na perfekat i aorist od imperfektivnih glagola. Ali, podvrgavši analizi, na prvom mestu, obični razgovorni jezik u govoru svoga kraja, pa onda, mnoštvo primera pisanog teksta, mogao sam lako uočiti da je takvo interpretiranje imperfekta bez stvarnog osnova“ (Vuković 1967: 100).

вановићу (Јовановић 2005: 387-390), у употреби искључиво аорист перфективних глагола: „изузетно имамо један примјер од имперфективног: *сваки не пи̑та*“, као ни са језиком С. М. Љубише код којег је употреба имперфективног аориста ријетка (Тепавчевић 2010: 482), а неједнака је ситуација и у језику других писаца.[10]

1.1.3. Од глагола *моћи*, *хтјети* (па и *смјети*, *знати*, *умјети, чути*...), који су по основном значењу несвршени или двовидски, у примјени, тј. у реченици, према Стевановићу, по самом њиховом облику уопште се не може одредити да ли се њиме означава један свршени тренутак или трајање онога што се тим обликом каже.[11]

У говору Паштровића „је необичан облик аориста од помоћних глагола *хтјети* и *бити* – за *хтјети* немамо ни један примјер док смо за глагол *бити* чули само два... али, у саставу потенцијала... веома су живе и форме аориста“ (Јовановић 2005: 389). У *Паштровским исправама* веома је фреквентан аорист од глагола *хтјети*, опет за разлику од говора Паштровића. Примјери аориста од *хтјети* не наводе се ни у језику С.М.Љубише (Тепавчевић 2010), Николе I (Ненезић 2010), Петра I (Остојић 1976: 239–243). Како имперфекат у *Исправама* није чест, то се и овај модални глагол најчешће јавља у аористу са допуном у инфинитиву (само су 2 примјера имперфекта). Углавном се употребљава конструкција са аористом од помоћног глагола, често је употријебљена у значењу да се је имала жеља која се је и остварила. Наводимо дио корпуса (у Исправама смо забиљежили близу 50 примјера и сви су из 18. и 19. вијека):

> да се зна како кѣеше учинитъ замъену..., (3/1748,111); да се зна како ѣа ... и мои синови кои ѣесмо од наше добре воле насиловани, ни по чесову наговору... ѣесмо продат и продасмо.. нашу половицу куће у катун цо сам купио Зеновићима... (3/1764,122), кѣесмо... нотара именовати..., а за наше потребе кѣесмо цедитъ и продатъ господину оцу... (3/1823,177); кѣесмо у добри часъ раздиелити и раздиелисмо наш темељъ... (3/1829,180); Да се зна по овоме истинитоме писму кое има имати сваку снагу... а кѣесмо... дати и продати нещо наше земле .. (2/1829,142); я... кѣехъ одлучи**ти** и продати и продадохъ за мое преше (2/1850,193); од мое добре воле ктехъ прода**ти**... (2/1866,202).

У *Исправама* није често употријебљен аорист глагола *бити* изван пасивних конструкција:

> на туи баџину бисмо и ногама обидосмо у све и за све... продахъ урвомъ (3/1624,60); бихъ сѣдок, како више пише (2/1745,40); а бихъ седокъ како више пише (2/1767,44); бигъ седокъ на керстъ (2/1829,143).

---

[10] У језику књаза Данила ријетко се налази аорист од имперфективних глагола (Александар Младеновић, *Језик владике Данила*, Матица српска, Нови Сад 1973, 155), као и у језику Петра I (Остојић 1976: 240); у језику Лазара Томановића употребљава се само аорист перфективних глагола (Јелисавета Суботић, *Језик Лазара Томановића у његовим научним списима с краја XIX века*, Филозофски факултет, Нови Сад 1981, 238), док у језику Николе I „поред релативног аориста перфективних глагола..., доста добро је заступљен и релативни аорист имперфективних глагола“ (Ненезић 2010: 351), а и код других писаца стање је различито.

[11] Њихов аорист, према Стевановићу, оставља утисак да се њиме означава само тренутно стање, односно расположење (Стевановић 1979: 638–640).

Од осталих глагола овог типа имамо само појединачне примјере:

> не могоше се међу собу погодитъ, него ставише ѣ̀ властелина међу собу (3/1644,84); добро чусмо и разумѣсмо разлоге(3/1846,196).

Чест је у пасивним конструкцијама, гдје имамо аорист помоћног глагола *бити* + трпни глаголски придјев. Код групе аутора се наводи да је овај тип конструкције риједак у савременом српском језику.[12] Наводимо дио корпуса из *Паштровских исправа*:

> за коие толаре бихъ плаћен (3/1591,41); како бисмо звани (3/1620,58); И ово све више нотано би подмирено... (3/1754,114); како бисмо погодни кметови... бих молѣъ отъ кметовахъ (2/1775,52); бише звати за видиети исту рану и раненика и чуућу медига... (2/1845,191); и би проглашено убивалство ... да ние био прикоѭсанъ речени Медин (12/1787,59)...

Паштровске исправе, дакле, показују доста особености што се тиче употребе аориста у односу на говор Паштровића, а и у односу на језик С.М. Љубише, – имперфективни аорист није риједак у употреби, често се јавља помоћни глагол *хтјети* у аористу (у говору и код Љубише је ту употријебљен имперфекат), чест је аорист од глагола *бити*.

1.2. Имперфекат

О основним карактеристикама имперфекта, о различитим погледима синтаксичара у вези са његовим синтаксичко-семнатичким карактеристикама (напоредност, одређеност, доживљеност, трајање...) говорили смо на почетку рада. Углавном се истиче да је једна од основних карактеристика имперфекта, као и аориста, да се њиме исказује доживљеност. Имперфектом се, опет, као и аористом, не означавају радње које је доживјело само говорно лице, већ ово лице њиме може говорити и о ономе што је доживјело, наравно у одређено вријеме, лице с којим се говори... Имперфекат се, осим тога, употребљава, истина врло ријетко, и за означавање радњи које нису ни видјела, нити на било који други начин доживјела, ни лица која учествују у говору. Такве имперфекте налазимо у историјским списима. Имперфекат овог типа немамо у *Исправама*, што је и разумљиво с обзирм на тип ових докумената.

Имперфекат је веома риједак у *Паштровским исправама*. Забиљежили смо само појединачне примјере (свега 13), највише од глагола *имати* (3) и *хтјети* (такође 3). Једино се често употребљава од глагола *бити* за грађење плусквамперфекта:

---

[12] Аорист „може учествовати у устројавању пасивне дијатезе. За савремени српски језик карактеристично је да се пасивна дијатеза са аористом у позицији предиката изражава првенствено у тзв. рефлексивним конструкцијама... Знатно ређе се остварује пасивна дијатеза са предикатом оличеним пасивном формом аориста... (*Лаћа Аранђела Исаковича... би захваћена водом и преврнута*)...“ (Синтакса 2005: 427, 428).

сиедосмо за властеле... що имаху међу собу, имавши виеру и либерта, що учинисмо међу нима (3/1598,45); от них добре волие погађаше се от иедне стране Франић... (3/1602,52); Махмут паша рече: Еда и желиѣахъ лани улисти у Цермницу (3/1786,162); и на остала места ће се находи од тога реда, а то оћаху ова више писата браћа... делиберат... (3/1824,178); изниеше за питатъ нихов труд що биеху служили исти манастиръ .. и то протенћиаху имати од оца Моисее... (3/1834,182); и паде подъ ноге своиози пасторки да е поричека еле о се синъ налазаше луту боланъ (2/1775,51)...

Овим се *Паштровске исправе* не слажу ни са говорима сличног дијалекатског типе са простора Црне Горе[13], ни са језиком писаца са подручја Црне Горе и Херцеговине[14], али се слажу са стањем у савременом паштровском говору гдје је имперфекат такође риједак у употреби (што се тиче свих глаголских облика, осим глагола *бити* и *хтјети*, за које је карактеристичан имперфекат у говору, али не и у *Исправама*).

Да се зна како Иовова жена киѣ беше родомъ ис Паштровиће..., кћехъ дати и продати... (2/1815,110).

2. Представићемо укратко и основне карактеристике у вези са употребом перфекта и плусквамперфекта, те њихову фреквенцију у односу на аорист и имперфекат. Детаљније о употреби ових глаголских облика биће ријечи у посебном раду.

2.1. Перфекат. Честа употреба аориста условила је да перфекат буде рјеђе у употреби. Подједнако често се употребљава и од глагола несвршеног и од глагола свршеног вида (иначе је перфективни вид чешћи у *Исправама* од имперфективног, што је условљено типом текста). Честа је употреба дужих форми помоћног глагола:

Несвршени вид: що учинимо све да ие доброучинено и никада непоречено, за тои за речно троие говедъ судили иесмо да плати речени Нико... а све остале ствари варгосмо абашо (3/1589,38); иа сам позива к правди и он дођи не хоће. а иа ви молим да ми чините дати у име от баштине моие (3/1605,53);

Свршени вид: и ис куће негове поробили иесу били брата реченога Луке... да ище тко га ие насочио (3/1602,51); како ниесмо ни манкали нако у само ютро дошли и чекали... враћамо се на наше домове промишлаюћи (3/1785,159).

2.2. Плусквамперфекат је фреквентан у употреби, није чест од глагола несвршеног вида, много су фреквентнији облици са имперфектом него са перфектом помоћног глагола.[15] Примјери са перфектом су углавном почев

[13] Жива је његова употреба у Црмници (Милетић 1940: 550–553), СК-ЈЂ (Пешикан 1965: 198–199), Мрковићима (Вујовић 1953–1954: 330–336), Бјелопавлићима (Ћупић 1977: 166), Пиви и Дробњаку (Вуковић 1967: 87–88).

[14] Код једних писаца је чешћа, као код Његоша (Вушовић 2004: 164), Љубише („Имперфекат је веома заступљен у Љубишином језичком потенцијалу за разлику од родног му паштровског краја гдје је он у постепеном губљењу“, Тепавчевић 2010: 484); Миљанова (Глушица 1997: 482), код других ређа, као код Петра I (Остојић 1976: 242: „фреквенција овог глаголског облика несразмјерно је мања од фреквенције аориста, с једне стране, и од употребе аориста у Његошеву језику, с друге стране“, 242), Николе I („Никола I употребљава имперфекат много мање од аориста, па ипак је овај глаголски облик у доброј мјери присутан у његовом језику“, Ненезић 2010: 354).

[15] Плусквамперфекат је релативно чест у употреби у говорима Црне Горе (Црмници, Милетић 1940: 555; СК-ЈЂ, Пешикан 1965: 201; Пиви и Дробњаку, Вуковић 1938–1939: 96–97; Бјело-

од 19. вијека, до тог периода су облици са имперфектом помоћног глагола. У говору Паштровића „употреба плусквамперфекта није широких размјера“[16], чиме се *Исправе* разликују од говора.

Примјера са имперфектом је неупоредиво више:

> седосмо међу нима за диференцију коꙗ биеше интревенала међу нима... коие биеше речени Нико убио реченому Паю а за разбои от обора и защо биеше речени Нико ударио Паиову жену (3/1589,38); Будући се погодили с пашом за умиритъ платит ово зло що беху учинили ово зло... (3/1785,155); а то за направитъ воду коя се бѣше развалила и пошла за нища (3/1818,176), изниеше за питатъ нихов труд що биеху служили исти манастиръ (3/1834,182); коꙋ блеше дониела Маре..., када блеше удата за покоиниемъ Томомъ..., коꙗ будуши остала удовица и кће се дигнутъ отъ куће своега первогфа мужа (2/1825,120); ова наша добра що бѣху продале Крсту Митровићу, коега намирише на друга добра (2/1824,131)...

Са перфектом је неколико примјера:

> Сва ова више писато миеста санъ била аквистала.. (2/1815,110); ево санъ био оста сиракъ иза оца и видим га данас (2/1716,29); и би проглашено убиваλство ... да ние био прикоꙗсанъ речени Медин (12/1787,59); ?А за оов Бошко речени био се опонио не будући био дома а у данасъ бише погодни у све и посве (2/1807,106); бихъ на исти денъ плаћена и подмирена у све и посве... що санъ била пониела и раскинула у нихову кућу..., И да се зна за оно що не бѣсмо измирили дадосмо и рецевуду коꙋ смо имали.. а за добити коя е била скурила приће... (2/1823,121).

Сажетак. Дакле, *Паштровске исправе* показују извјесну посебност што се тиче употребе глаголских облика за исказивање прошлих радњи. Доминира аорист, како од перфективних (што је, иначе, карактеристика и говора са подручја Црне Горе и шире, као и писаца), тако и од имперфективних (што га разликује од говора Паштровића, Љубишина језика, али не и од говора западне Црне Горе гдје аорист импефективних глагола није риједак). Такође је чест од глагола *хтјети* (за разлику, опет, од говора Паштровића и Љубишина језика, гдје је у употреби имперфекат). Такође, *Паштровске исправе* одликује ријетка употреба имперфекта, а честа плусквамперфекта (што га, опет, у великој мјери одваја од говора Паштровића и Љубишина језика). Ако упоредимо стање у говорима са подручја данашње Црне Горе, као и језик писаца, можемо констатовати да постоје опште заједничке тенденције, али да постоје и разлике у употреби и фреквенцији употребе појединих средстава за исказивање прошлих радњи. Језик *Паштровских исправа* показује у знатној мјери архаичност, што се тиче употребе неких глаголских облика,

---

павлићима, Ћупић 1977: 164, Колашину, Пижурица 1989: 212; Ускоцима, Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд 1974, 113–114). Што се тиче језика писаца ситуација је донекле различита: У језику Петра I „плусквамперфекат се ријетко употребљава. Забиљежили смо свега двадесетак примјера“ (Остојић 1974: 173); у језику Николе I је „осредње фреквенције“ (Ненезић 2010: 358), чешћи је код Љубише (Тепавчевић 2010: 491); Даковића (Бранислав Остојић, *Језик мемоара војводе Анте Даковића*, Никшић 1989, 187–188) Томановића (Суботић 1981: 244).

[16] „Иако немамо много примјера којима га потврђујемо, ипак се не би могло рећи да су Паштровићи потпуно изгубили језичко осјећање за овај облик – употребљава се углавном од свршених глагола, мада је забиљежен и од несвршених; морфолошки је јединствен – гради се само од облика перфекта помоћног глагола *бити* и радног глаголског придјева... што је можда у вези са процесом одумирања имперфекта из нашег говора“ (Јовановић 2005: 395).

у поређењу са говорима сличног типа и писцима са простора који припадају зетско-рашком или источнохерцеговачком говорном подручју. Разликују се и од стања у говору Паштровића у многим сегментима (стање у говору може бити последица каснијег стања).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белић 1926–1927: Александар Белић, *О употреби времена у српскохрватском језику*, ЈФ VI, Београд.

Биговић 1977: Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица.

Вујовић 1969: Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, књ. XVIII, Београд.

Вуковић 1967: Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, *Studije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

Вуковић 1938-1939: Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII.

Вушовић 2004: Данило Вушовић, *О Његошевом језику*, Октоих, Подгорица.

Ивић 1958: Милка Ивић, *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику*, ГФФ III, Београд.

Јовановић 2005: Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе.

Милетић 1940: Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX 1940.

Младеновић 1973: Александар Младеновић, *Језик владике Данила*, Матица српска, Нови Сад.

Мусић: A. Musić, *Prilozi nauci o upotrebi vremena u srpskohrvatskom jeziku*, GISAN CXXI, CHHIII, CXXVI.

Ненезић 2010: Соња Ненезић, *Језик Николе I Петровића*, ЦАНУ, Подгорица.

Остојић 1976: Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Титоград.

Остојић 1989: Бранислав Остојић, *Језик мемоара војводе Анте Даковића*, Никшић.

Паштровске 1959: *Паштровске исправе*, Цетиње 1959, Државни архив НР Црне Горе.

Паштровске 1990: *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва.

*Паштровске*1999: *Паштровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору.

Пешикан 1965: Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњекатунски и љешански говори*, СДЗБ XV, Београд 1965.

Пижурица 1989: Мато Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Титоград.

Симић 2004: Радоје Симић, *Значај схватања Јована Вуковића о синтакси глаголских облика*, Зборник радова са научног скупа „Живот и дјело академика Јована Вуковића“, Плужине, 8–9. новембра 2003, Подгорица.

Танасић 2005: *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица,* У редакцији Милке Ивић, Група аутора (Предраг Пипер, Ивана Антоњић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко

Тошовић), Срето Танасић, *Синтакса глагола*, Институт за српски језик САНУ/ Београдска књига/ Матица српска, Београд.

Станић 1974: Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд.

Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. II Синтакса*, Научна књига, Београд.

Стевановић 1935: Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Београд.

Тепавчевић 2010: Миодарка Тепавчевић, *Језик Стефана Митрова Љубише*, ЦАНУ, Подгорица.

Суботић 1981: Јелисавета Суботић, *Језик Лазара Томановића у његовим научним списима с краја XIX века*, Филозофски факултет, Нови Сад 1981.

Ћупић 1977: Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб, XXIII, Београд.

Jelica Stojanović

THE MORPHOSYNTACTIC FEATURES OF PRETERITE VERB FORMS IN THE PAŠTROVIĆ DOCUMENTS (16TH–19TH CENTURIES)

(Summary)

The paper discusses the morphosyntactic features of preterite verb forms in the Paštrović Documents (16th–19th centuries). To a great extent, the language of the Paštrović Documents demonstrates an archaic nature in the use of some verb forms, when compared to the speeches of a similar type and to the authors from the districts that belong to the Zeta-Raška or East Herzegovinian speech areas. The aorist is the dominant form, both in perfective verbs (which also is a stock characteristic of speeches of Montenegro and wider zones, as well as of their writers), and in imperfective verbs (which differentiates it from the Paštrović speech, Ljubiša's language, but not from the speeches of western Montenegro, where the aorist of imperfective verbs is not uncommon). It also often occurs with the verb *htjeti* (again unlike the Paštrović speech and Ljubiša' language, where the imperfect is in use). In addition, the Paštrović Documents are characterised by a rare use of the imperfect, and by the frequent use of the pluperfect (which again greatly separates it from the Paštrović speech and Ljubiša's language).

Key words: verb forms, aorist, imperfect, perfect, pluperfect, Paštrović Documents, speeches, language of the writers.

811.163.41‘367”11/12”

Слободан Ј. ПАВЛОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЛИНЕАРИЗАЦИЈА ИМЕНСКОГ ИЗРАЗА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ XII И XIII ВЕКА

У раду** се разматра позиционирање одредби у старосрпским именским изразима регистрованим у повељама и писмима насталим крајем XII и током XIII века. На основу детаљне статистичке анализе уочава се да је већ у најстаријим српским писаним споменицима конгруентна одредба доминантно препонована према управној именици (у 75,1% случајева), док је неконгруентна одредба доминантно постпонована (у 90,1% случајева). Процесу померања конгруентних одредби из постпозиције у препозицију најдуже одолевају придевски и заменички индикатори индивидуализоване и категоријалне припадности, тј. категоријални и присвојни придеви (који су постпоновани у 62,5% случајева) и присвојне заменице (које су постпоноване у 25,9% случајева), што је мотивисано посесивном семантиком у најширем смислу речи.

Кључне речи: (не)конфигуративна синтакса, именски израз, конгруентни атрибут, неконгруентни атрибут

1. Увод. Стабилизованост именског израза, односно именске фразе представља један од синтагматских показатеља изграђености конфигуративне синтаксе. Термин конфигуративна синтакса развија се у теоријским оквирима генеративне граматике, тј. генеративне *теорије управљања и везивања* (Government and Binding Theory) као ознака за савремене индоевропске синтаксичке системе којима је својствена наглашена реченична хијерахија, а који стоје у типолошкој опозицији према неконфигуративним синтаксичким системима с појачаном аутономношћу појединачних речи у реченичној структури, те наглашеним значајем морфолошких форми, тј. парадигматике на рачун синтагматике (уп. Хејл 1983; Јелинек 1984). Реченични елементи неконфигуративне синтаксе, регистровани у старим индоевропским језицима били би, између осталог, слободан ред речи, широка заступљеност нулте анафоре, дисконтинуираност именског израза, те доминација слободних падежних форми над предлошком фразом (уп. Вебелхут 1984–1985; Хјусон – Бубеник

* slobodanpavlovic@sbb.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001), који финансира Министарство просвете и науке Републике србије.

2006; Лураги 2010; Павловић 2011а), док би конфигуративној синтакси биле својствене управо супротне одлике.

Ширење интересовања за синтаксичку конфигуративност у дијахроно оријентисаним синтаксичким истраживањима подстакнуто је претпоставком да је праиндоевропска синтакса била доминантно неконфигуративна, те да се синтаксичка генеза индоевропских језика креће од праиндоевропске неконфигуративности (с наглашеном морфолошком парадигматиком) до савремене мање или више изражене конфигуративности (с наглашеном синтагматиком).

1.1. Траг синтаксичке неконфигуративности на нивоу именског израза била би дисконтинуираност именске фразе, која се огледа првенствено кроз дистантност њених саставних компоненти,[1] као што то показују старосрпски примери (1–2):

(1) ꙁла да ти не ѕ҃тиниѭ никогаре (Дубр. 1234–1235, № 8.16), всакоу глобоу да оу҃ꙁиѭа цркъь цалоу и великоу (Нем. 1300, № 45.41);

(2) клетвоу да ниѭа стго сущеѡна и стиа сави (Драг. 1381, № 188.36).[2]

Показатељи синтаксичког односа међу члановима овако структурираног именског израза јесу њихови морфолошки облици – слагање конгруентне одредбе у роду, броју и падежу с детерминисаном именицом (1), односно генитивни облик неконгруентне одредбе (2). На старијим језичким нивоима, међутим, чак је и дистантно позиционирана придевска одредба могла функционисати као неконгруентни атрибут, као што то показује староруски пример (3):

(3) и [бѣ] шюдъ с нєбесъ велико и страшно № 930 (Зализњак 2004: 694).

Примери овог типа (3) могли би се третирати као дистрибутивни траг старог, неконфигуративног праиндоевропског граматичког стања у коме је граница између именица и придева била врло флуидна, и у коме релација међу њима примарно није била морфолошки већ семантички и(ли) контекстуално дефинисана.[3] Два члана именског израза, односно синтагматског низа из кога ће се развити конфигуративни именски израз формално су се могла поклопити не зато што је један члан зависио од другога већ зато што су се односили на исти појам (уп. Гамкрелидзе – Иванов 1984: 277–281).

Развојем синтаксичке конфигуративности временом се стабилизује и конфигуративни именски израз кога карактерише (а) контактност његових саставних компоненти и (б) мање или више стабилна позиционираност кон-

[1] Ова је појава у низу старих индоевропских језика идентификована као *хипербатон*.

[2] Примери из старосрпских повеља и писама сигнирани су према регистру из књиге *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености* (Павловић 2006).

[3] Полазећи од Бејкерове констатације (2001: 1437) да „discontinuous constituents are possible only in languages with no more than a weak N/A contrast“, С. Лураги (2010: 220) подсећа: „Indo-Europeanists have long pointed out that the distinction between nouns and adjectives was weak in PIE, the only difference being that adjectives inflect for gender. In some languages, there are adjectives which do not even display gender variation. For example, Greek has a group of adjectives with no gender distinction“.

груентне и неконгруентне одредбе у односу на управну именицу као језгро именског израза. У старосрпском језику XII и XIII века већ је учвршћен именски израз с контактно позиционираним саставним компонентама. Фреквенцијски однос дистантно позиционираних и контактно позиционираних одредби према управној именици износи приближно 1 : 250 у корист контактне позиционираности, што значи да је дистантност одредбе и управне именице већ у најстаријим старосрпским текстовима сведена на свега око 4‰ примера. Оваква статистика указује на то да је у старосрпском језику XII и XIII века именица стабилизована у синтаксичкој функцији центрипеталног језгра именског израза, те да је именска фраза као један од показатеља развијености синтаксичке конфигуративности постојана синтагматска категорија. Дистрибуција одредбених компоненти именског израза, с друге стране, сасвим је неуједначена, и то како у случајевима различитих типова именских одредби тако и у случајевима истог типа одредбе. Статистичка анализа грађе показује доминацију једног или другог типа позиционирања именских одредби, што пружа методолошки ваљану основу за идентификовање профила старосрпског именског израза и смера његовог дијахроног кретања. У дијахроно постављеним лингвистичким истраживањима управо статистика надомешта савремени језички осећај истраживача, који у историјској синтакси може водити погрешном закључивању.

2. Позиционирање атрибута у старосрпском именском изразу. У старосрпском језику XII и XIII века конгруентне одредбе су доминантно препоноване, док су неконгруентне одредбе доминантно постпоноване. Фреквенцијски однос између препоноване и постпоноване конгруентне одредбе износи приближно 3 : 1 (75,1% : 24,9%) у корист препозиције, док је однос између постпоноване и препоноване неконгруентне одредбе у генитиву, односно у дативу сводљив на пропорцију 1 : 9,1 (9,9% : 90,1%) у корист постпозиције.

2.1. Доминантна препонованост конгруентне одредбе у старосрпском језику XII и XIII века категоријално је, међутим, изразито неуједначена и уско везана за тип именске одредбе. Тако препонованост заменичких одредби опада од релационих (општих, одричних, неодређених и показних) придевских заменица, које су препоноване у 92,5% случајева, до присвојних заменица, чија је препонованост готово на ниво препонованости конгруентних одредби уопште и износи 74,1%. Код придевских атрибута дистрибутивна неуједначеност још је очигледнија, будући да су описни, односно квалификативни придеви препоновани у чак 93,1% случајева, док су категоријални придеви доминантно постпоновани, и то чак у 72% случајева, што значи да две врсте придевских атрибута могу заузети готово супротне позиције на дистрибутивној скали позиционираности. Такви статистички односи указују да постпоновање конгруентне одредбе у старосрпском језику – мада регистровано тек у приближно сваком четвртом примеру – не мора бити комуникативно маркирано као што је то случај у савременом српском језику (уп. Поповић 1997; Тошовић 2005).

Ако се пође од стања регистрованог, с једне стране, у старословенским споменицима у којима се препонованост присвојних заменица, на пример,

креће од 0,2% у *Синајском псалтиру* до 42,8% у *Рилским одломцима* (Вечерка 1989: 78) и, с друге стране, у староруским споменицима, од XI до XIV века, у којима су присвојне заменице, на пример, препоноване у свега 21,7%, док је однос препоноване и постпоноване конгруентне одредбе уопште сводљив на пропорцију 13 : 12 (52% : 48%) у корист препонованости (Саников 1968: 61–69), постаје сасвим јасно да се конгруентна одредба у словенским језицима померала из постпозиције према препозицији у односу на управну именицу.[4] Овај процес, при том, није захватао све типове конгруентних одредби уједначеним интензитетом, што је на синхроном плану – како у старорусским, тако и у старосрпским споменицима – резултирало изразитом дистрибутивном неуједначеношћу различитих типова конгруентних одредби. Управо стога постпонованост конгруентне одредбе у старосрпском језику ваља посматрати првенствено као развојни реликт старијег дистрибутивног стања у процесу стабилизације реда речи у оквиру именског израза. Евентуално стилски, односно комуникативно мотивисано постпоновање конгруентне одредбе није искључено,[5] али је у другом плану (уп. Саников 1968: 62). Постпонованост старосрпских категоријалних придева, на пример, не може бити стилски маркирана јер је у старосрпским споменицима XII и XIII века још увек преовлађујућа. Статистичка анализа расположиве грађе пружа, дакле, увид у процес препоновања конгруентних одредби, те је неопходно статистички размотрити дистрибуцију свих типова именских одредби.[6]

2.1.1. Придевске заменице у функцији именских одредби препоноване су у 84% случајева, а постпоноване у 16% случајева, при чему је одступање од просечног фреквенцијског односа препонованости и постпонованости код различитих типова придевских заменица релативно ниско. Однос препонованости (а) и постпонованости (б) код општих и одричних заменица (вьсь, вьсакы, нѥкы, нѥкѣдьнь) као показатељâ опште нерашчлањене квантификације афирмативног и негативног типа износи 12,7 : 1 (92,7% : 7,3%) (4), код по-

[4] Мада оваква статистичка кретања сугеришу да је примарно место словенске конгруентне одредбе постпозиција према управној именици (уп. Лаптева 1959), низ аутора заступао је другачије гледиште (уп., на пример, Козловски 1901; Вондрак 1908). Висока учесталост постпоноване одредбе у старим словенским споменицима понекад је некритички тумачена страним, првенствено грчким утицајем, чак и када су староруски споменици били у питању (уп. Лаптева 1959: 99–102).

[5] О. А. Лаптева комуникативно образлаже и препозицију и постпозицију староруских атрибута, истичући да је „постпозитивное контактное положение означало, что прилагательное не является наиболее актуальным членом высказывания; препозитивное контактное положение было свойственно прилагательному, сообщающему нечто новое“ (1959: 110). О комуникативној мотивисаности постпоновања староруског конгруентног атрибута уп., на пример, Борковски 1949: 231; Борковски – Кузнецов 1963: 412.

[6] Описујући старосрпски именски израз према споменицима из XIII и XIV века, Л. Деже уочава да конгруентни атрибут „generally precedes the noun“ (1982: 374), док је неконгруентни атрибут доминантно постпонован („prepositive non-agreeing attributes can be observed only rarely“) (1982: 377). Овакву структуру старосрпске именске фразе уочава, уосталом, још Е. Бернекер (1900: 127–128). Међутим, генерални синтетички судови овог типа без статистичке анализе не откривају слику еволутивне динамике, тј. дијахроног развоја дате синтаксичке категорије. У томе и јесте суштинска разлика између синхроно и дијахроно постављеног лингвистичког истраживања.

казних заменица (сь, овь, ть, онь, сиковь, толикь и сл.) као егзистенцијалних квантификатора одређене референцијалности износи 14,4 : 1 (93,5% : 6,5%) (5), код неодређених заменица (нѣкы, кон) као егзистенцијалних квантификатора неодређене референцијалности износи 22 : 1 (95,8% : 4,2%) (6), док код придевске заменице сальнь у својству интензификатора егзистенцијалне референцијалности однос препонованости и постпонованости износи 1,6 : 1 (61,5% : 38,5%) (7), што је и највећи проценат постпонованости међу придевским заменицама уопште:

(4а) и да нань нѣ никере силе (жупан Стефан око 1215, № 4.8), да те приимемо јако г҃на : сь всяковь почьстию : и сь всякынь прьіанмедь (Дубр. 1234–1235, № 8.12), како хкю любити вьсь градь (Нем. 1267–1268, № 31.2);

(4б) да си погеши свободно сь всякою почьстию : и сь всѣми твоими : и сь добытковь всякынь твонынь : и онѣхь добытковь всякынь (Дубр. 1234–1235, № 8.21), да ви нѣ десетка никогаре (бан Нинослав 1235. или касније, № 10.6), и к҃нежина в҃са дахъ ю с҃тон цр҃кви (Нем. 1243–1253, № 22.18);

(5а) ѣ радое днѣкь бань : писахъ сию : книгъ : повеловь бановь (бан Кулин 1189, № 1.16), видѣ кралевьство ли толикоу ѡ|д| нихъ почьсть и вѣрно послоу҃женіе (Нем. 1234, № 5.7), да та кривина сѣ сь правиновь исьправи (бан Нинослав 1240, № 13.22), да онь краіанинь приде ѕ дѣбровьникь (Дубр. 1243, № 18.20), оволне иле : архипискѣпа дѣбровьчкога : алнарда и кнеза дѣбровьчкога : ивань сторлать (Нем. 1267–1268, № 31.5), сиковѣ ли|с|ть створи кралевьство ли : властеличикель дѣбровьчькынь : да гредѣ сь трьгомь ѕ ҁемль кралевьства ли (Нем. 1277–1281, № 35.1);

(5б) да є на нас клѣтва сиѣ (Дубр. 1234–1235, № 8.11);

(6а) и ако ти се ҁгоди : кое насилые и прибѣгнеши ѕ градь нашь к нань : да те приимемо јако г҃на (Дубр. 1234–1235, № 8.12), а да се нѣкоѣ кривина дѣю наши ѕчинн : да се с правиновь : исправи (кнез Андреја 1247–1249, № 19.17);

(6б) да не покрнѣте ни ѣдьне педи : или лоҁовь или житомь или вокелы конь (Нем. 1234, № 5.18);

(7а) а ины сальога кривца да даемо своѡвь главовь (Дубр. 1254, № 28.30);

(7б) а ѡни да подаю кривца сальога до ѕрока (Нем. 1254, № 27.17).

Опште заменице кон любо, кон годѣ као показатељи опште рашчлањене квантификације (8), и неодређена заменица нни као егзистенцијални квантификатор нефокусиране референцијалности (9) регистроване су само у препозицији према управној именици:

(8) аще кто дрьҁнеть ... или кон любо братъ ином или братоу҃е|д| ... раздроу҃шить сие : · тако [и] гнѣвь г҃а б҃а и с҃пса нашего і҃с х|с|а ... да нимать на себѣ (Нем. 1234–1243, № 16.39), и сь срьблиномь ѕ коемь годѣ сѣдѣ нигдѣ иньдѣ да се не прю (Нем. 1277–1281, № 35.6);

(9) а иномѣ влахъ да не бѣде изма (бан Нинослав 1232–1235, № 7.9).

Међу постпонованим придевским заменицама у функцији именске одредбе највећи проценат отпада на присвојне заменице. Фреквенцијски однос постпонованих присвојних заменица и свих осталих постпонованих придевских заменица у именском изразу износи приближно 3 : 1 (75,2% : 24,8%) у корист присвојних заменица, што значи да су се оне међу придевским заменицама најспорије померале из постпозиције у препозицију. Овај је процес, разуме се, и код присвојних заменица увелико одмакао у старосрпском језику XII и XIII века будући да однос препонованости (а) и постпонованости (б) код ове врсте именских одредби износи приближно 2,9 : 1 (74,1% : 25,9%)

(10), што је готово дијаметрално супротно од стања регистрованог у староруским споменицима насталим од XI до XIV века (Саников 1968: 69):

(10а) радѣѣ цѣо ли кто : да своєѣь воловь поклонь (бан Кулин 1189, № 1.10), да си сѣде твоѣ села свободьно : и твои лѣдне (Нем. 1238–1240, № 11.4), да сьда сѫ ходили ѥои жѫпланє ке є даль краль владиславь ѥьнѣ и ѥоєн женѣ а своєн кькерн прѣдь вашь градь (Ђура Качић 1243–1276, № 32.4);

(10б) излѣзохъ прѣд братомь ли владиславомь : за правовѣрнїа ѥоега (Нем. 1234, № 5.3), трьжници ваши да гредѫ на брьсково (Нем. 1254, № 27.23).

2.1.2. Фреквенцијски однос препонованости (а) и постпонованости (б) код редних бројева као деиктичких именских одредби износи приближно 2,8 : 1 (74% : 26%) (11), док је тај однос код основних бројева као нумеричких квантификатора именског израза приближно 14,3 : 1 (93,5 : 6,5%) у корист препонованости (12):

(11а) писахъ сню : книгѫ ... цѣѣѣца : авьгѫста : ѯ дьвадесети : и девѣты дн̃ь (бан Кулин 1189, № 1.16);

(11б) по|с|писахъ роукою кралевьства ли : вь лѣ|т| : выше писано ... индиктиѡна · ѯ̃ · (Нем. 1234, № 5.34);

(12а) три дн̃и да жьнє и три дн̃и да плѣвє (Нем. 1234–1243, № 16.31), да нидь се да вѣдѣнне трьли цѣсецн (Нем. 1277–1281, № 37.6);

(12б) и да стонло ... вь ѡнехъ ѕаконехъ кое сло нмелн сь шь |нн|ли прѣжде годнцнь петь на десеть (Дубр. 1253, № 23.37).

2.1.3. Придевски атрибути су у односу на управну именицу препоновани у 67% случајева, а постпоновани у 33% случајева, при чему је одступање од просечног фреквенцијског односа препонованости и постпонованости код различитих типова придева изразито високо. Наспрам доминантно постпонованих категоријалних придева стоје доминантно препоновани квалификативни и глаголски придеви (тј. партиципи), док су присвојни придеви тек нешто чешће препоновани него постпоновани. Придеви којима се идентификује општа и(ли) субјективна деиктичност (Пипер 2005: 94) – типа дьньшнн, горнн, донн, южьнн, вьсточьнн и сл. – регистровани су искључиво у препозицији према управној именици (13):

(13) ѩкоре ѡ[д] дн̃ьшнега дн̃е : да ти сло прьѣтели (Дубр. 1234–1235, № 8.6), право по горьнедь дѩлоу (Нем. 1254–1263, № 29.59), отъ граннце : право оу рьтъ дольца сь южьнє стране оу два цера (Нем. 1254–1263, № 29.85).

Однос препонованости (а) и постпонованости (б) код квалификативних придевских атрибута износи 13,5 : 1 (93,1% : 6,9%) (14), код партиципских атрибута 5,2 : 1 (84% : 16%) (15), док код присвојних придевских атрибута фреквенцијски однос препонованости и постпонованости опада на свега 1,2 : 1 (55,3% : 44,7%) у корист препонованости (16):

(14а) да мѫ се нє ѯзѣме нн тънкъ коньць (кнез Андреја 1214–1235, № 6.13), и да стонло ѯ старихъ цегахъ (Дубр. 1234–1235, № 8.25), и ѡ|д| тогде оусь потокъ кь девелоцоу кр|с|тоу цѣстонь ... оу црьноу стеноу (Нем. 1234–1243, № 16.20);

(14б) ѥдьнѫ книгѫ ѯзѣль бань велнкн нннослав (бан Нинослав 1240, № 13.27);

(15а) да си кѫпѷють и продаютъ своботьно вь прѣписанехъ зелѣхъ (Дубр. 1253, № 23.25), що си сѫ дрьжали виноградє ѯ г|д|на или стопочивьшега кра|л| · то да си и сьде дрьжє (Нем. око 1289, № 44.2);

(15б) да се прѣдадє оноумѫ кон за добитькъ прѣписань ... би биль посланъ (Дубр. 1253, № 23.32);

(16а) а ѿ срьгова брьда право по дѣлоу оу драганъ доль (Нем. 1243–1253, № 22.36), како греде цѣста оу сюшыцоу оу радова кючыща (Нем. 1254–1263, № 29.76);

(16б) ѣ радое днѣкь бань : писахъ сию : книгѫ : повелѣвь бановь (бан Кулин 1189, № 1.16).

Однос постпонованих (а) и препонованих (б) категоријални придевских атрибута (типа срьпскы, дѫбровьчькы, златьны, црькъвьны и сл.) износи приближно 2,6 : 1 (72,1% : 27,9%) у корист постпонованости (17):

(17а) стефан владиславь поломиню кѫ̑ньчь краль · сребски (Нем. 1235–1241, № 14.7), да се с пр̑авиноуь . иѣьпр[ ] по стари закоунь . кон иѣсть имегѫ гра̑дь дѫбровьчькы . и имегѫ кнежьство хелмьско (жупан Радослав 1254, № 26.32), да иѣсть послюхъ чловкю црькъвноумю вь всакоуь соудиа · в · диндра (Нем. 1254–1263, № 29.127);

(17б) хтиторь бысть иногиць манастырема вь срьп|с|кон wбласти (Нем. 1234–1243, № 16.2), а глобе нитькоре · да не вьзыма на црькъвноуь чловца (Нем. 1254–1263, № 29.126), да си кѫпю ... злато сребро свите и златьне поставѣ (Дубр. 1253, № 23.24).

Међу постпонованим придевима у функцији атрибутске одредбе највећи проценат отпада на категоријалне и присвојне придеве. Фреквенцијски однос постпонованих категоријалних и присвојних придева, с једне стране, и свих осталих постпонованих придева, с друге стране, износи приближно 7,1 : 1 (87,7% : 12,3%) у корист категоријалних и присвојних придевских атрибута, што значи да су се ова два типа придева међу придевским одредбама најспорије померала из постпозиције у препозицију.

2.2. Неконгруентни, генитивни, односно дативни атрибути доминантно су постпоновани од најстаријих сачуваних старосрпских споменика. Фреквенцијски однос постпонованости (а) и препонованости (б) генитивне именске одредбе износи приближно 8,4 : 1 (89,4% : 10,6%) (18), а дативске именске одредбе 16,9 : 1 (94,4% : 5,6%) (19):

(18а) а сѣ чинимо сь хтеннемь твога сла юрька (Дубр. 1243, № 17.7), а что є имала кѫпила да си ю продаю по земли кралевь|с|тва ми (Нем. 1254, № 27.26);

(18б) гн̑а и wца своего · с̑т̑го кр|л|а стефана повелѣнимє разоумѣвь (Нем. 1243–1253, № 22.11);

(19а) а се що ѥ работа сокалникоуь (Нем. 1234–1243, № 16.24), кога б̑ъ изволи быти г|д|на срьб'скои земли (Нем. 1276–1281, № 38.36);

(19б) а тоулоу селоу имега како ѥ пришьль рьть имегоу враховицовь и имегоу иместохновь црк̑вноуь имѣньемь имѣльци (Нем. 1234–1243, № 16.12).

3. Хијерархијско рангирање одредби у сложеном именском изразу. Именица као центрипетално језгро именског израза за себе може везати више конгруентних и(ли) неконгруентних, препонованих и(ли) постпонованих именских одредби, чиме се ствара сложени именски израз, односно сложена именска фраза. Груписање више међусобно контактно позиционираних конгруентних и(ли) неконгруентних одредби препонованих или постпонованих према управној именици открива хијерархијски ранг именских одредби, али и хијерархијску структуру сложеног именског израза. Мада распоред именских

одредби унутар сложеног именског израза – за разлику од распореда енклитика, на пример, унутар енклитичког кластера (уп. Павловић 2011б) – може донекле варирати, на основу учесталости појављивања једног типа одредбе у одређеној позицији према другом типу одредбе, старосрпске именске одредбе могу се хијерархијски рангирати, чиме се, даље, идентификује и сам линеарни профил старосрпског именског израза. Леви члан одредбене групе хијерархијски је виши од члана који му следи, што значи да хијерархијски ранг опада кретањем од леве ка десној граници одредбеног низа. Што је учесталост једног типа одредбе у иницијалним позицијама одредбеног низа већа то је и његов хијерархијски ранг већи и обрнуто.

Према позицијама које заузимају у сложеним именским изразима јасно се диференцирају, с једне стране, одредбени показатељи квантификације и референцијалности и, с друге стране, тзв. нуклеусни атрибути (уп. Пипер 2005: 92–93). Наиме, у сложеним именским изразима квантификативно-референцијалне одредбе, представљене различитим типовима придевских заменица и основним бројевима, доминантно су препоноване у односу на нуклеусне атрибуте, представљене различитим типовима придева, редним бројевима и неконгруентним генитивним атрибутом. Фреквенцијски однос препонованих квантификативно-референцијалних одредби према препонованим нуклеусним атрибутима у одредбеним низовима износи приближно 4 : 1 у корист квантификативно-референцијалних одредби, што значи да наспрам четири одредбена низа типа *квантификативно-референцијална одредба + нуклеусни атрибут* стоји свега један одредбени низ типа *нуклеусни атрибут + квантификативно-референцијална одредба*.[7]

3.1. Опште и одричне заменице (вьсь, вьсакы, ниждьнь) као показатељи опште нерашчлањене квантификације афирмативног и негативног типа увек су препоноване у односу на показне заменице (20), редне бројеве (21), описне (22), и категоријалне придеве (23), док су према присвојним заменицама доминантно препоноване (24а–24б):[8]

(20) и҃ всѣ сиѣ приписа́нье да и҃маю и҃ хоте́ю дрьжа́ти (Дубр. 1253, № 23.54);

(21) на вьсако ѕ҃. годи́ще . да поновѝю сѝзи . роть (Дубр. 1243, № 18.25);

(22) да́ти и҃мь : сьвѣтъ : и҃ подо́кь : какоре : и҃ себѣ коликоре мо́ге : безъ вьсега : зъло́га прида́ысла (бан Кулин 1189, № 1.13);

(23) стефань оурошь · по ми́лости кра́ль и҃ самодрьжъць всѣхъ срьбскихъ и҃ помо́рскыхъ зе́мль (Нем. 1243–1276, № 33.11);

(24а) да си погѣши свобо́дно : съ всакою почьстню : и҃ съ всѣ́ми твои́ми : и҃ съ добытко́мь всакыи́мь твои́мь (Дубр. 1234–1235, № 8.21), да и҃мь е́сть рокь : за три лѣ́сеце : да си и҃здоу́ть съ всѣ́мь·своими́мь добитько́мь (Нем. 1282, № 39.9);

(24б) а зла да ти не ѯ҃тиниѝю никогаре · ни тебѣ самомѣ г҃ѹ҃ : ни госп|о|ги же́нѣ твоен ни дѣци твоен · ни добытко́ѫ твоемѣ всако́мѣ (Дубр. 1234–1235, № 8.16), ѥдон нѣдьнь ѵ҃лѣ́кь нѣдьнь не сѣди онѣ́г҃е цьптата (кнез Црномир 1252–1254, № 24.18).

---

[7] Примери из старосрпских повеља и писама сигнирани су према регистру из књиге *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености* (Павловић 2006).

[8] Фреквенцијски однос између одредбених низова *општи нерашчлањени квантификатор + присвојна заменица* и *присвојна заменица + општи нерашчлањени квантификатор* износи 6,5 : 1 у корист првог комбинаторног типа.

Придевска заменица нни као егзистенцијални квантификатор нефокусиране референцијалности увек је препонована у односу на неодређене (25) и присвојне заменице (26):

(25) нин некою правьдѫ коую є имѣла ѡ|д|ь с҃тр҃нхъ врѣмєнєхъ да си има свобо҃тьно (Дубр. 1253, № 23.50), а севастъ ни нинь кон вл|д|альц · ни оу чемь да не соудє оу синхъ имєтохъшахъ (Нем. 1276–1281, № 38.14);

(26) ни владимирь · ни иньни твон врагъ · да не плєнє твою зм|л|ѕ (Дубр. 1238–1240, № 12.14).

Неодређене заменице (нѣкы, кон) као егзистенцијални квантификатори неодређене референцијалности регистроване су у постпозицији према неодређеној заменици нни (25), а у препозицији према описним придевима (27):

(27) ако богъ поможть с҃тоимь ти і҃р҃ствѣ и бѫдешь г|д|нь ѕ всєи зє҃мле х҃рпьскє да нєкъто злы людье имедѫ с҃тоимь ти і҃р҃ствѣ и имедѫ нашь градь зложє злєть паче да любвь вьсєгє ѡ|д| добро на побольше расти (Дубр. 1253, № 23.38).[9]

Показне заменице као егзистенцијални квантификатори одређене референцијалности постпоноване су према општим заменицама као општим нерашчлањеним квантификаторима (20), а препоноване према заменичком интензификатору самь (28), присвојним заменицама (29), основним бројевима (30), присвојним (31) и описним придевима (32):

(28) да ѥ чинимо правинѫ . ѡ|д|ь иєговь добитєкъ · или ѡноѕа самоѕа граданина дамо по гєрьлѫ (Дубр. 1243, № 18.37);

(29) потврьж|д|аю синь имонимь хрѹсовоѹлонь быстрицоу ѡколо цр҃кв҃е (Нем. 1234–1243, № 16.9);

(30) и сиѕи двѣ тисѧки да даю на димитровь д҃нь (Нем. 1277–1281, № 37.10);

(31) аще кто дрьзнєть ... поколѣбати синиль б҃жиѣ· и с҃тыѥ б҃ц҃є оутврьж|д|єниєль и раздроушить сиѥ (Нем. 1234–1243, № 16.39);

(32) да с- имамо ѡньѕи стари ѕаконь сьш |н|ьми (Дубр. 1253, № 23.37).

Присвојне заменице увек су постпоноване у односу на неодређену заменицу нни (26) и у односу на показне заменице (29), доминантно су постпоноване према општим и одричним заменицама као општим нерашчлањеним квантификаторима (24а–24б),[10] док су доминантно препоноване према описним придевима (33а–33б):[11]

(33а) изл҃ѣзохъ пр҃ѣ|д| братомь ими вла|д|славомь · за правовѣрниа моєга и за иєгова ра|д| великаго пр҃єклєтьвьства (Нем. 1234, № 5.3), ако богъ поможе твоемь с҃тоимь і҃р҃ствѣ и приимешь рашькѫ зє҃мль (Дубр. 1253, № 23.15);

(33б) с҃тоимь твоимь і҃р҃ствѣ дамо помокь проквь имѣи нашен (Дубр. 1253, № 23.15).

---

[9] Именска неодређена заменица нєкъто нашла се у позицији атрибутске одредбе, по свој прилици, стога што писару овог дубровачко-бугарског уговора матерњи језик није био српски (уп. Ивић – Јерковић 1981: 215–216).

[10] Именска неодређена заменица нєкъто нашла се у позицији атрибутске одредбе, по свој прилици, стога што писару овог дубровачко-бугарског уговора матерњи језик није био српски (уп. Ивић – Јерковић 1981: 215–216).

[11] Фреквенцијски однос између одредбених комбинација *општи нерашчлањени квантификатор + присвојна заменица* и *присвојна заменица + општи нерашчлањени квантификатор* износи 6,5 : 1 у корист првог комбинаторног типа.

3.2. Различити типови придевских атрибута и атрибутски генитив као нуклеусне именске одредбе доминантно су постпоновани према заменичким квантификативно-референцијалним одредбама, као што и показује део претходних примера (22–23, 27, 31–33). Комбинације нуклеусних атрибута јављају се у појединачним потврдама или у мање-више устаљеним комбинацијама, те је нешто теже утврдити њихов међусобни хијерархијски однос. Ипак, јасно је да описни придеви имају тенденцију препоновања у односу на присвојне (34), категоријалне (35) и глаголске придеве (36), као и у односу на атрибутски генитив (37):

(34) кльнемо се гн҃ѣ кралю хрошх ... х ст҃а бц҃ѣ еванъгелиѣ (Дубр. 1254, № 28.2);

(35) ѣ кнезь вели · хльмьскы анъдрѣн сь всѣми властелы · своими · кльнх се · кнезх дъбровьчькомх (кнез Андреја 1214–1235, № 6.2);

(36) и ѡ|д| ч|с|т҃наго и животворещаго кр|с|та да побиенъ боудеть (Нем. 1276–1281, № 38.39);

(37) сь архиепископьмь арсанниемь и сь всѣми пн|с|пи и сь огюдени и сь властели великими и малими · кралевьства ми и заклехъ се бц҃ми · и чстьнимь кр|с|томь (Нем. 1254–1263, № 29.28).

3.3. У сложеним именским изразима у којима је управна именица позиционирана између две одредбе испољавају се мање-више правила дистрибуције одредби у простом именском изразу. Постпоноване одредбе у 89,6% случајева чине генитивни или дативни неконгруентни атрибут, категоријални или присвојни придев, те присвојна заменица, док се у позицији препоноване одредбе у 95,8% случајева налазе конгруентне одредбе које не припадају категорији (индивидуалног или категоријалног) посесива.

4. Закључна разматрања. Уколико се ситемски сагледају предочени статистички подаци, постаје сасвим јасно, с једне стране, да је већ у старосрпском језику XII и XIII века конгруентна одредба доминантно препонована према управној именици (у 75% случајева), док је неконгруентна одредба доминантно постпонована (у 90,1% случајева) и, с друге стране, да процесу померања конгруентних одредби из постпозиције у препозицију најдуже одолевају придевски и заменички индикатори индивидуализоване и категоријалне припадности, тј. категоријални и присвојни придеви (који су постпоновани у 62,5% случајева) и присвојне заменице (које су постпоноване у 25,9% случајева). Када се има у виду чињеница да генитивни и дативни неконгруентни атрибути у старосрпском језику по правилу иступају, такође, као индикатори индивидуализоване и(ли) категоријалне припадности, може се закључити да је присвојне заменице и придеве, као и категоријалне придеве у постпозицији према управној именици задржавала семантика, тј. посесивност у најширем смислу речи,[12] док их је ка препозицији у односу на управну именицу усмеравало морфолошко својство конгруентности, чији ће „дистрибутивни притисак“ на крају и преовладати.

Из структуре одредбених низова у сложеним именским изразима јасно је да се у погледу дистрибуције раздвајају квантификативно-референцијалне

[12] Фреквенцијски однос између одредбених комбинација *присвојна заменица + описни придев* и *описни придев + присвојна заменица* износи 2,4 : 1 у корист првог комбинаторног типа.

одредбе, представљене придевским заменицама и основним бројевима, од нуклеусних атрибута представљених различитим типовима придева, редним бројевима и неконгруентним генитивом или дативом. Квантификативно-референцијалне одредбе су у одредбеним низовима препоноване у односу на нуклеусне атрибуте у скоро 80% случајева. Мада је у старосрпским споменицима XII и XIII века регистрован ограничен број сложених именских израза с одредбеним низовима – на основу учесталости појављивања једног типа одредбе у одређеној позицији према другом типу одредбе – профилише се следећа релативна хијерархија именских одредби: 1) опште и одричне заменице (вьсь, вьсакы, нникдьнь) као показатељи опште нерашчлањене квантификације афирмативног и негативног типа, 2) придевска заменица ннн као егзистенцијални квантификатор нефокусиране референцијалности, 3) неодређене заменице (нѣкы, кѡн) као егзистенцијални квантификатори неодређене референцијалности, 4) показне заменице као егзистенцијални квантификатори одређене референцијалности, 5) присвојне заменице, 6) описни придеви и 7) остале нуклеусне одредбе.[13] Различити типови одредби нижу се у одредбеним низовима сложених именских израза према степену општости од општијих ка конкретнијим успостављајући, на тај начин, својеврсни фазични дистрибутивни континуум (уп. Радовановић 2009), што је у складу с Гримберговом двадесетом универзалијом (1963: 52).

Типолошки гледано, већ од најстаријих сачуваних споменика српски језик у сфери именског израза добија профил језика у коме се – у складу с конституисањем предлошке (а не послелошке) фразе – стабилизује постпоновани неконгруентни атрибут (у складу с другом Гримберговом универзалијом), и препонована конгруентна одредба, што је према Гримберговим налазима (1963: 67), осим словенским језицима, својствено и немачком, холандском и исландском језику, али и низу неиндоевропских језика.

ЛИТЕРАТУРА

Бејкер 2001: M. Baker, Configurationality and Polysynthesis, *у*: M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.), *Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Volume 1*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1433–1441.

Бернекер 1900: E. Berneker, *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Belin: B. Behr's Verlag.

Борковски 1949: В. И. Борковский, *Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение*, Львов: Львовский государственный университет.

Борковски – Кузњецов 1963: В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Академия наук СССР.

[13] Појединачне потврде комбиновања релационих (категоријалних, односно глаголских) и присвојних придева, те неконгруентног генитивног атрибута не омогућавају прецизније рангирање нуклеусних атрибутских одредби.

Вечерка 1989: R. Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Sintax. I. Die lineare Satzorganisation*, Freiburg im Breisgau: UW Weiher.

Вондрак 1908: V. Vondrák, O místě attributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě, *у*: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 151–158.

Гамкрелидзе – Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и Индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. *I*, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Гринберг 1963: J. Greenberg, Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements, *у*: K. Denning, S. Kemmer (ed.), *On Language: Selected Writings of Joseph H. Greenberg*, Stanford: Stanford University Press, 40–70.

Деже 1982: L. Dezsö, *Typological Studies in Old Serbo-Croatian Syntax*, Budapest: Akadémiai kiadó.

Зализњак 2004: А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва: Языки славянской культуры.

Ивић – Јерковић 1981: П. Ивић, В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Јелинек 1984: E. Jelinek, Empty Categories, Case, and Configurationality, Dordrecht: *Natural Language and Linguistic Theory*, 2, 39–76.

Козловски 1901: I. Kozlovskij, Zwei syntaktische Eigenthümlichkeiten der russischen Sprache, Berlin: *Archiv für slavische Philologie*, 23, 95–106.

Лаптева 1959: О. А. Лаптева, Расположение древнерусского одиночного атрибутивного прилагателного, *у*: В. В. Виноградов (ред.), *Славянское языкознание. Сборник статей*, Москва: Академия наук СССР, 98–112.

Лураги 2010: S. Luraghi, The Rise (and Possible Downfall) of Configurationality, *у*: Silvia Luraghi, Vit Bubenik (eds.), *Continuum Companion to Historical Linguistics*, London – New York: Continuum International Publishing Group, 212–229.

Павловић 2006: С. Павловић, *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.

Павловић 2011а: С. Павловић, Елементи неконфигуративне синтаксе у старим словенским писменостима, Нови Сад: *Зборник Матице српске за славистику*, 80, у штампи.

Павловић 2011б: С. Павловић, Дистрибуција енклитика у старосрпским повељама и писмима XII и XIII века, Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/2, у штампи.

Пипер 2005: П. Пипер, Именски израз, *у*: М. Ивић (ред.), *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Богрaдска књига – Матица српска, 33–118.

Поповић 1997: Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Радовановић 2009: М. Радовановић, *Увод у фази лингвистику*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Саников 1968: *В.* З. Санников, Согласованное определение, *у*: В. И. Борковский (ред.), *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения*, Москва: Наука, 47–95.

Тошовић 2005: Б. Тошовић, Комуникативна перспектива просте реченицом, *у*: М. Ивић (ред.), *Синтакса савременога српског језика*. *Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 1061–1106.

Хејл 1983: K. Hale, Warlpiri and the Grammar of Non-configurational Languages, Dordrecht: *Natural Language and Linguistic Theory*, 1, 5–47.

Слободан Павлович

ЛИНЕАРИЗАЦИЯ ИМЕННОЙ ГРУППЫ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ XII–XIII ВВ.

(Резюме)

В настоящей работе описывается линейное устройство старосербской именной группы в грамотах XII–XIII вв. Согласованные определения (выраженные прилагательными, местоимениями, причастиями, числительными, которые согласуются с определяемым словом) используют препозицию чаще, чем постпозицию (на 75,1% препозиции приходится 24,9% постпозиции). Несогласованные определения (выраженные родительным или дательным падежами), напротив, чаще постпозитивны, чем препозитивны (на 90,1% постпозиции 9,9% препозиции). С точки зрения размещения по отношению к определяемому слову прилагательные распадаются на мелкие группы, одни тяготеют к препозитивности, другие – к постпозитивности. Например, качественные прилагательные обычно (93,1%) стоят в препозиции, относительные прилагательные, напротив, тяготеют к постпозиции (72,1%).

Ключевые слова: (не)конфигурационный синтаксис, именная группа, согласованное определение, несогласованное определение

811.163.41'35"13/14"
091=163.41"13/14"

Владимир Р. ПОЛОМАЦ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ТИПОВИ ОРТОГРАФСКИХ НОРМИ У СРПСКИМ ПОВЕЉАМА ОД КРАЈА XIV И ТОКОМ XV ВЕКА

У раду** се истражују најважније графијске и правописне одлике српских повеља насталих на територији средњовековне Деспотовине од краја XIV и током XV века. Основни циљ истраживања представља покушај продубљивања и прецизирања досадашњих сазнања о јављању и стабилизацији ресавског правописа у српској писмености овога периода. Најважнији резултати истраживања могу се свести на следеће: (1) у испитиваним повељама запажа се даље ширење најважнијих одлика ресавског правописа, забележених већ у последњој четвртини XV века у повељама из времена кнеза Лазара; (2) стабилизована употреба ресавског правописа може се пратити у испитиваним повељама тек од краја треће деценије XV века; (3) употреба ресавског правописа минимално је условљена жанром и дипломатичким статусом испитиваних повеља; и (4) најважније одлике ресавског правописа различито су усвојене у испитиваним повељама: (а) потпуно изостаје употреба графеме ѕ у словној вредности; (б) употреба низа одлика није стабилизована чак ни након треће деценије XV века (употреба графема ъ и ы, употреба графеме є у функцији обележавања [је], употреба акценатских знакова и новије интерпункције); и (в) доследније су изражене (а након треће деценије XV века и потпуно стабилизоване) следеће одлике: употреба графеме ї у функцији обележавања тзв. редукованог /и/, употреба графеме ѧ у функцији обележавања поствокалске групе [ја] и употреба грчких слова ѯ и ѳ.

Кључне речи: ресавски правопис, српске средњовековне повеље, XIV век, XV век, деспот Стефан Лазаревић, деспот Ђурађ Бранковић.

0. Уводне напомене

0.1. Предмет овога рада представља истраживање најважнијих графијских и правописних одлика српских средњовековних повеља насталих на простору средњовековне Деспотовине од краја XIV и током XV века. Истраживање је предузето са општим циљем продубљивања и прецизирања досадашњих сазнања о јављању и стабилизацији ресавског типа правописа у

* polomac@ptt.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

српској писмености овога периода. Посебни циљеви тичу се испитивања типова и варијација графијских и правописних норми у вези са хронологијом, жанром и дипломатичким статусом појединачних докумената, као и у вези са појединачним графијским и правописним категоријама.

0.2. Истраживање је проведено на репрезентативном корпусу који чини укупно 39 повеља које се наводе у наставку према хронологији настанка:

(1) МД 1392 – Писмо кнегиње Милице и кнеза Степана (Стефана) Дубровчанима којим траже да јој се врати појас (пре 6. VIII 1392. год.); **(2) ЈП 1395** – Први примерак повеље монахиње Јевгеније са синовима кнезом Стефаном и Вуком, којом дарује манастир Св. Пантелејмона на Св. Гори – што чини и српска властела – и којом подржава раније поклоне кнеза Лазара, а све то потврђује и патријарх српски Данило (Ново Брдо, 8. VI 1395. године); **(3) ЈЛ 1394–1395** – Повеља монахиње Јевгеније са синовима кнезом Стефаном и Вуком манастиру Великој Лаври Св. Атанасија на Светој Гори (између 1. IX 1394. и 31. VIII 1395. год.); **(4) Н 1396** – Акт игумана Никодима о оснивању двадесет адрфата у манастиру Св. Пантелејмону на Светој Гори (1396. год.); **(5) ЈЛ 1398** – Повеља монахиње Јевгеније манастиру Великој Лаври Св. Атанасија (манастир Жупањевац југоисточно од Рековца, 1. VIII 1398. године, писар Радич Дртьц); **(6) ЈП 1400** – Други примерак (одломак) повеље монахиње Јевгеније са синовима манастиру Св. Пантелејмона (Ново Брдо, 8. VI, 1400. год.); **(7) СХ 1392–1402** – Повеља кнеза Стефана, мајке кнегиње Милице и брата Вука, којом Хиландару прилажу цркву Св. Ваведења у селу Кукањ (између 1392(?) и 1402. год.); **(8) ЈХ 1394–1402** – Повеља монахиње Јевђеније са синовима господином кнезом Стефаном и господином Вуком којом се Пиргу Св. Василија прилаже село Ливоча „на Биначкој Морави” (између 1394. и 1402. год.); **(9) ЈД 1397–1402** – Повеља монахије Јевгеније манастиру Високим Дечанима (између 1397. и 1402. год.); **(10) СЈ 1404–1405** – Повеља деспота Стефана којом деспотици монахињи Јевпраксији поклања село Јабучје (између 1. IX 1404. и 31. VIII 1405. год.); **(11) СД 1405** – Повеља деспота Стефана Дубровчанима којом потврђује повеље ранијих српских владара (Борач у Гружи, 2. XII 1405. год.); **(12) ГД 1405** – Повеља Гргура, Ђурђа, Лазара и Маре Бранковић Дубровнику којом потврђују повеље ранијих српских владара (Вучји Трн, 29. XII 1405. год.); **(13) СТ 1406** – Повеља деспота Стефана манастирима Тисмани и Водици у Румунији (1406. год.); **(14) МХ 1406** – Повеља госпође Маре са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром манастиру Хиландару којом прилаже манастирској болници 100 унчи сребра од хочанског трга (15. X 1406. год.); **(15) СЛ 1407а** – Повеља (А) деспота Стефана манастиру Великој Лаври Св. Атанасија којом му прилаже четири села (5. I 1407. год.); **(16) СЛ 1407б** – Повеља (Б) деспота Стефана манастиру Великој Лаври Св. Атанасија којом му прилаже четири села (5. I 1407. год.); (17) **СХ 1406–1407** – Повеља деспота Стефана Хиландару којом му одређује наставак давања годишње помоћи у сребру из Новог Брда (између 1406. и 1407. год.); **(18) ГП 1403–1408** – Повеља Гргура Бранковића са мајком Маром и браћом Ђурђем и Лазаром манастиру Св. Павла којом му прилажу села Добрашевце, Вранин дол и Патеј, као и коло (топиоиицу) у Труповштици (између 1403. и 1408. год.); **(19) ЂП 1410** – Повеља деспота Ђурђа са мајком

Маром и братом Лазаром манастиру Св. Павла којом му прилажу село Кузмино на Ситници (Пећ, 15. XI 1410. године, писар Новак дијак); **(20) СХ 1411** – Повеља деспота Стефана којом прилаже Хиландару неколико села у Србији у замену за шест адрфата у овом манастиру (Јагодна, 8. VI 1411. год.); **(21) СМ 1413** – Повеља деспота Стефана манастиру Милешеви (1413. год. или нешто касније); **(22) СЛ 1414–1415** – Повеља деспота Стефана манастиру Великој Лаври Св. Атанасија на Светој Гори којом му замењује четири села (између 1. IX 1414. и 31. VIII 1415. год.); **(23) СВ 1417** – Повеља деспота Стефана манастиру Ватопеду на Светој Гори (2. VII 1417. год.); **(24) ЂП 1419** – Повеља деспота Ђурђа и госпође Јерине манастиру Св. Павла којом прилажу село Трнаву (Вучји Трн, 15. XI 1419. године, писар Богдан); **(25) И 1402–1422** – Акт игумана Илариона о оснивању два адрфата у манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори (између 1402. и 1422. год.); **(26) ЂД 1424** – Писмо деспота Ђурђа Бранковића Дубровчанима којим потражује доходак за јерусалимске калуђере (април, 1424. год.); **(27) СЛ 1427** – Повеља деспота Стефана манастиру Великој Лаври Св. Атанасија на Светој Гори којом му прилаже три села (20. I 1427. год.); **(28) ЂД 1428** – Повеља деспота Ђурђа Дубровнику којом му потврђује раније повеље српских владара (Некудим, 28. XII 1428. год.); **(29) ЂП 1427–1429** – Повеља деспота Ђурђа манастиру Св. Пантелејмона којом му потврђује добра и повластице (између 1427. и 1429. год.); **(30) ЂР 1428–1429** – Повеља деспота Ђурђа којом великом челнику Радичу потврђује баштину што је имао под деспотом Стефаном и што је добио од угарског краља Жигмунда (између 1. IX 1428. и 31. VIII 1429. год.); **(31) ЂЕ 1429** – Повеља деспота Ђурђа манастиру Есфигмену (Жича, 11. IX 1429. год.); **(32) ЂР 1430** – Повеља деспота Ђурђа великом челнику Радичу којом му одобрава да може поклонити манастиру Св. Павла село Пешчаницу (око 1430. год.); **(33) РК 1430–1431** – Повеља великог челника Радича, властелина деспота Стефана и деспота Ђурђа, манастиру Кастамониту на Св. Гори којом обнавља и дарује манастир (између 1. IX 1430. и 31. VIII 1431. год.); **(34) РК 1433** – Повеља великог челника Радича, властелина деспота Стефана и деспота Ђурђа, манастиру Кастамониту на Св. Гори којом обнавља манастир и прописује начин живота у њему (22. V 1433); **(35) ЂЛ 1429–1439** – Повеља деспота Ђурђа манастиру Великој Лаври Св. Атанасија којом јој даје прилог од 80 литара сребра годишње, чиме јој се надокнађује метохија отета од Турака (између 1429. и 1439. год.); **(36) ЂД1 1445** – Повеља деспота Ђурђа Дубровнику којом потврђује раније повеље српских владара (Смедерево, 17. IX 1445); **(37) ЂД2 1445** – Повеља деспота Ђурђа Бранковића и сина му Лазара Дубровнику којом потврђују раније повластице у Сребрници (Смедерево, 17. IX 1445. год.); **(38) ЂЛ 1452** – Повеља деспота Ђурђа манастиру Великој Лаври Св. Атанасија којом прима назад села од манастира Велике Лавре, а за узврат даје сребро и уговара помене (Смедерево, 16. II 1452. год.); **(39) ЂВ 1456** – Повеља деспота Ђурђа и деспота Лазара грачанском митрополиту Венедикту којом му поклањају цркву Св. Ђорђа у Врањевштици и истоимено село (Смедерево, 6. IX 1456. године, писар логотет Степан Ратковић).

Испитиване повеље – како показује наведени регистар – настале су у периоду између 1392. године (последња могућа година издавања МД 1392)

и 1456. године (година издавања ЂВ 1456) у канцеларијама кнеза (касније деспота) Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића. Корпусу су придружене и две повеље које је самостално монахиња Јевгенија (кнегиња Милица) (ЈЛ 1394–1395 и ЈД 1397–1402), две повеље које су у непосредној вези са монахињом Јевгенијом и кнезом (деспотом) Стефаном, а које су издали игумани манастира Св. Пантелејмона на Св. Гори, Никодим и Иларион (Н 1396 и И 1402–1422), као и две повеље великог челника Радича, властелина деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (РК 1430–1431 и РК 1433).

Највећи број испитиваних повеља (укупно двадесет и шест) чине манастирске даровнице. Мањи број повеља (укупно четири) представљају даровнице упућене световној или духовној властели, док је Дубровнику упућено седам повеља: од тога, пет повеља којима се потврђују трговачке повластице ранијих српских владара, и два кратка писма, односно захтевнице. Два повеље представљају акта игумана светогорског манастира Св. Пантелејмона – Никодима и Илариона – о оснивању адрфата, што је у првом случају резултат споразума са монахињом Јевгенијом и кнезовима Стефаном и Вуком, а у другом случају са Веселком, властелином деспота Стефана.

Од највеће методолошке важности је чињеница да се за највећи број испитиваних повеља на основу досадашње дипломатичке или филолошке литературе може са већом или мањом сигурношћу тврдити да представљају оригинале. Три повеље за које је утврђено да представљају копије оригинала (Н 1396, ЈП 1400, СЛб 1407) такође су унете у корпус будући да се њихов настанак везује за исто или блиско време из кога потичу и познати или претпостављени оригинали. У корпус су унете и две повеље које припадају наведеној епоси, али не представљају оригинале: СХ 1392–1402 представља недовршен препис или концепт (Синдик 1998: 107), а ЂП 1410 препис или концепт неуредно исписан (Синдик 1978: 194).

Истраживање је засновано на фотографским снимцима повеља објављиваним у различитим публикацијама (Ивић 1989, Младеновић 2007, Синдик 1978, Спремић 1996), затим на основу фотографских снимака из Архива САНУ (збирке са сигнатурама 1400, 7903, 8876, 8867 и 8885), као и на основу фотографских снимака научног пројекта Историја српског језика Филозофског факултета у Новом Саду. Из корпуса су изостављене три повеље упућене манастиру Ватопеду (повеља деспота Ђурђа издата између 1427. и 1428. године, повеља деспота Ђурђа издата 1432. године и повеља великог челника Радича издата 28. III 1432. године) (о наведеним повељама в. у Ласкарис 1935) чији су нам фотографски снимци остали недоступни, као и повеља деспота Ђурђа великом челнику Радичу (између 1429. и 1430. године) (издање у Стојановић 1890: 4–5) чини је снимак био недовољно читљив за овај тип истраживања.

0.3. На овако формираном корпусу детаљно је истражено присуство оних графијских и правописних одлика које су у досадашњој литератури означене као ресавске (уп. Мошин 1965: 472–473, Грицкат 1978: 117, Јерковић 1980: 27–28): употреба графеме **ѣ**; употреба графеме **ы** на етимолошком месту; употреба графеме **ї** у функцији обележавања фонеме /и/ у позицији испред /j/ (тзв. редуковано *и*); обележавање гласовне групе [ја] у

поствокалском положају графемом ѧ; обележавање гласовне секвенце [је] помоћу є или ѥ; фреквенција употребе акценатских знакова; употреба новије интерпункције са тачком на доњој линији и запетом; и употреба грчких слова ѯ, ѱ, ѳ и ѵ.

0.4. С обзиром на величину истраженог корпуса егземплификација описаних графијских и правописних типова у појединачним повељама сведена је у раду на минимум или је потпуно изостављена. Детаљније елаборације појединачних графијских и правописних категорија заједно са грађом из повеља наводе се у Поломац 2011.

Приликом писања рада узети су у обзир и досадашњи резултати испитивања графије и правописа појединих повеља из нашега корпуса саопштени у Недељковић 1971 (о МД 1392, ЈЛ 1394–1395), Ивић 1989 (о ЂЕ 1429), Јовановић 1989 (о СТ 1406), Јовановић 1999 (СЛ 1414–1415), Јерковић 1996 (о полууставним словним облицима у једном броју повеља из нашег корпуса), Младеновић 2007/2008 (о употреби графеме ъ у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана), Поломац 2009 (о РК 1430–1431).

1. Преглед графијских и правописних одлика појединачних повеља

1.1. Према типу правописа све испитиване повеље могу се сврстати у једну од три групе: (1) повеље у којима преовлађују одлике рашког правописа (одлике ресавског правописа нису потврђене или су потврђене изолованим примерима); (2) повеље у којима употреба ресавског правописа није стабилизована; и (3) повеље са стабилизованом употребом ресавског правописа.

1.2. Међу малобројним повељама са одликама рашког правописа најпре треба издвојити две повеље кнегиње Милице и кнеза Стефана у којима се употреба рашког правописа може објаснити хронолошком провенијенцијом докумената. У МД 1392 не налазе се графеме ã и á, употребљавају се само лигатуре ꙗ и ѥ у функцији обележавања гласовних група [ја] и [је], нема примера новије интерпункције, а од акценатских знакова „само четири квачице у функцији оксије” (Недељковић 1971: 248). У ЈЛ 1394–1395 налазе се само малобројни изоловани примери који упућују на предресавску еволуцију правописа: само један пример графеме ъ у финалној позицији забележен је у потпису: **ВЪСѠИ** 45 (Младеновић 2007: 76); минимална превага графеме є над лигатуром ѥ у функцији обележавања иницијалног [је] (изван иницијалног положаја редовно је ѥ); од акценатских знакова само двострука варија (али несистематично, у различитим правописним функцијама), а обична варија само у двама примерима: **тѹѭѥ** 20, **всѣѣс(вѥ)тѫѭ** 22; (4) употреба ѳ (али нередовно).

Другачије је мотивисана употреба рашког правописа у двема повељама из канцеларије деспота Ђурђа. У ЂП 1410 употреба рашког правописа условљена је дипломатичким статусом повеље. ЂП 1410 представља концепт или препис неуредно исписан у коме се не налазе примери употребе графема ъ, ы и ї, као

ни примери употребе акценатских знакова и новије интерпункције са тачком на дну реда и запетом. На нови тип правописа у овој повељи упућују само малобројни примери употребе грчких слова: ѧѳоно<м<(ь) 2, кѵ<ѱ<(ь) ѳєѡдѯлѣ 17, ѧлєѯѧ 18. Употреба рашког правописа у кратком тексту ЂД 1424 (само у двама примерима у овом писму среће се у финалној позицији слово налик на ъ: никанъдѫъ 4) може се објаснити прилагођавањем правописноме узусу адресата[1], затим изразитим световним карактером повеље, али и евентуалним угледањем на старији текст о овом предмету (писмо кнеза Лазара из 1388. год.).

1.3. Највећи број анализираних повеља из канцеларије деспота Стефана (укупно тринаест) припада групи повеља у којима употреба ресавског правописа није стабилизована. Унутар ове групе може се успоставити и финије градирање: (а) одлике ресавског правописа слабије су изражене у СХ 1392–1402[2], СХ 1411[3] и ЈД 1397–1402[4]); (б) у односу на ове повеље нешто су израженије основне одлике ресавског правописа у ЈЛ 1398[5], СХ 1406–1407[6], СЛа 1407[7], СЛб 1407[8] и СЛ 1414–1415[9]; (в) присуство највећег броја одлика

[1] У повељама насталим у Дубровнику током прве половине XV века преовлађује рашки правопис. О овоме добро сведочи и преписка између Дубровника и деспота Стефана (в. издање у Младеновић 2007).

[2] Доследније је изражена само употреба графеме ї (троструко чешће од и). Остале одлике ресавског правописа слабије су изражене: ъ и ы долазе само у изолованим примерима; ѣа и ѣє преовлађују (троструко, односно двоструко) у функцији обележавања [ја] и [је]; преовлађује старија интерпункција; од акценатских знакова само двострука варира у различитим функцијама.

[3] Доследније је изражена само употреба акценатских знакова. Остале одлике ресавског правописа слабије су изражене: графема и претеже над ї (око три пута); графеме и или ї претежу на ы (око један и по пута); лигатуре ѣа и ѣє претежу у функцији обележавања [ја] и [је]; слабије изражена новија интерпункција (јавља се запета, али тачка на средини реда преовлађује). Изостаје графема ъ.

[4] Доследније је изражена употреба ы у етимолошкој позицији и употреба акценатских знакова (редовно су присутни спирити, оксија и двострука варија). Остале одлике ресавског правописа слабије су изражене: само у двама примерима ъ; ї око седам пута ређе од и; графема ѧ у функцији поствокалског [ја] два и по пута ређа од ѣа; подједнак број примера за є и ѣє у функцији иницијалног [је] (изван иницијалног положаја око шест пута више примера за ѣє); слабије изражена новија интерпункција (присутна је запета, али преовлађује тачка на средини реда).

[5] Доследније су изражене следеће одлике: употреба графеме ї (око три пута више примера од и); употреба графеме ѧ у функцији поствокалског [ја] (скоро доследно); употреба акценатских знакова (посебно спирита); тачка је чешће на доњој линији реда (али нема запете). Слабије је изражена употреба графема ъ (само у једном примеру) и ы (око три и по пута је чешће и или ї), као и употреба графеме є за обележавање [је] (минималним бројем примера претеже лигатура ѣє).

[6] Доследније су изражене следеће одлике: употреба ы у етимолошком положају (око три и по пута чешће од и или ї); употреба акценатских знакова; употреба новије интерпункције. Слабије су изражене: употреба ї (око седам пута више примера са и); употреба ѧ у функцији поствокалског [ја] (само два примера више од ѣа); употреба є у функцији [је] (око четири пута више примера употребе ѣє). Изостаје графема ъ.

[7] У регистру се налазе следећи подаци: (1) скраћеница повеље – састављена од почетних слова адресанта (уколико их има више, онда од почетног слова првога) и адресата и године издавања документа (осим у повељама у којима адресат изостаје: Н 1396 и И 1402–1422); (2) условни назив повеље којим се идентификују адресант и адресат, и којим се сигнализује пропозитивни садржај повеље, као и место (уколико је познато) и датум издавања (на основу самога документа или посредно), као и податак о писару (уколико је наведен у повељи).

[8] У односу на СЛа 1407 доследнија употреба є у функцији обележавања [је] (у иницијалном положају скоро доследно, само два примера са ѣє; изван иницијалног положаја око три и по пута више примера за є и ѥ).

[9] Доследније је изражено писање ы у етимолошкој позицији (око 50% очекиваних примера), као и употреба акценатских знакова и новије интерпункције. Слабије је изражена употреба гра-

ресавског правописа уз њихову нестабилизовану употребу одликује ЈП 1395, Н 1396, ЈП 1400, СЈ 1404–1405 и СЛ 1427[10].

Употреба ресавског правописа није стабилизована ни у мањем броју повеља из канцеларије деспота Ђурђа (укупно пет). И у овој групи повеља степен стабилизације ресавског правописа благо варира: од ЂП 1419 у којој су ресавске одлике најслабије изражене[11], преко ГД 1405[12] и ГП 1403–1408[13], до МХ 1406[14] и ЂД 1428[15] у којима је ресавски правопис нешто стабилнији.

феме **ї** (подједнак број примера за **и**), употреба **ѧ** за обележавање поствокалског [ја] (незнатно претеже над **ꙗ**), као и употреба **є** и **ѥ** (незнатно преовлађују над **ѥ**). Изостаје графема **ъ**.

[10] У наведеним повељама доследније су изражене следеће одлике ресавског правописа: графема **ї** значајно преовлађује над **и** у функцији обележавања редукованог /и/ (ЈП 1395, Н 1396, ЈП 1400, СЛ 1427), а у СЛ 1427 употребљава се доследно; графема **ы** враћа се у етимолошки положај (најдоследније у ЈП 1400); графемом **ѧ** обележава се поствокалска група [ја] (доследно у СЈ 1404–1405 и СЛ 1427, скоро доследно у Н 1396, ЈП 1400; око два пута чешће него лигатуром **ꙗ** у ЈП 1395); графеме **ѥ** и **є** преовлађују или се доследно употребљавају у функцији обележавања [је] у поствокалском положају (преовлађују у Н 1396, ЈП 1400, СЈ 1404–1405, СЛ 1427, доследно у ЈП 1395); употребљавају се акценатски знаци (најредовније у СЈ 1404–1405; слабије у ЈП 1395 и Н 1396, најслабије у ЈП 1400 и СЛ 1427); употребљава се новија интерпункција (с тим да је тачка на средини реда и даље преовлађује у ЈП 1395, Н 1396, ЈП 1400, СЛ 1427). Најслабије је изражена употреба графеме **ъ** (само у изолованим примерима у ЈП 1400 и СЛ 1427; изостаје у ЈП 1395, Н 1396 и СЈ 1404–1405).

[11] Доследније су изражене само новија интерпункција (тачка на доњој линији скоро доследно; употребљава се и запета) и употреба грчких слова **ѳ** и **ѵ**. Слабије су изражене употреба графема **ъ** и **ї** (по један пример), затим употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја] (око три пута чешће **ꙗ**), као и употреба графема **є** у функцији [је] (само у иницијалном положају и то двоструко ређе од **ѥ**). Изостаје употреба графеме **ы** и акценатских знакова.

[12] Доследније су изражене употреба **ы** у етимолошкој функцији (око три и по пута чешће од **и** и **ї**) и употреба акценатских знакова (посебно двоструке варије) и новије интерпункције (преовлађује тачка на доњој линији реда; употребљава се запета). Слабије су изражене: употреба графеме **ъ** (само у једном примеру); употреба графеме **ї** (око два пута ређе од **и**); употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја] (један пример више за **ꙗ**); употреба графеме **є** у функцији [је] (**ѥ** доследно у иницијалном положају, а изван њега око три пута чешће).

[13] Доследније су изражене употреба графеме **ы** у етимолошком положају (око три и по пута чешће од **и** и **ї**) и употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја] (двоструко чешће од **ꙗ**). Слабије је изражена употреба **ї** (**и** незнатно претеже), употреба **є** и **ѥ** у функцији обележавања [је] (**ѥ** претеже у иницијалном положају; изван иницијалног положаја **ѥ** долази скоро доследно), као и употреба графеме **ъ** (само у трима примерима). Снимак није био довољно читак за истраживање употребе акценатских знакова.

[14] Доследније је заступљена: употреба **ї** (**и** се јавља само у четири примера); употреба графеме **ы** у етимолошком положају (око 50% примера); употреба графеме **ѧ** за обележавање поствокалског [ја] (скоро доследно); употреба акценатских знакова (посебно спирита, оксије и обичне варије); употреба новије интерпункције (тачка искључиво на доњој линији реда; употреба запете). Нешто је слабије изражено писање графема **є** и **ѥ** у функцији обележавања [је] (у иницијалном положају преовлађује лигатура; изван овога положаја двоструко више примера за **є** и **ѥ**). Изостаје употреба графеме **ъ**.

[15] Доследније су изражене употреба графеме **ъ** (четрнаест примера за обележавање /ə/; тридесет примера у финалном положају; седам примера за групу **ꙋъ**) и употреба графеме **ї** (око четири пута више од **и**). Нешто слабије су изражене: употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја] (око један и по пут више од **ꙗ**); употреба **є** и **ѥ** у функцији [је] (у иницијалном положају двоструко преовлађује **ꙗ**; изван иницијалног положаја обрнут однос); употреба новије интерпункције (преовлађује тачка на средини реда; само у двама примерима и запета). Изостаје употреба графеме **ы**. На снимку се не распознаје облик и тип акценатских знакова, али је несумњиво да се они употребљавају.

1.4. Стабилизована употреба ресавског правописа потврђена је у мањем броју повеља из канцеларије деспота Стефана (укупно шест), већ на прелазу XIV у XV век (ЈХ 1394–1402[16]), као и у првој и другој деценији XV века (СД 1405, СТ 1406, СМ 1413, СВ 1417, И 1402–1422[17]). Стабилизована употреба ресавског правописа одликује и повеље из канцеларије деспота Ђурђа настале од краја треће деценије XV века (укупно десет повеља, од чега шест манастирских даровница: ЂП 1427–1429, ЂЕ 1429, РК 1430–1431, РК 1433, ЂЛ 1429–1439, ЂЛ 1452[18]; две властеоске даровнице: ЂР 1428–1429[19] и ЂВ 1456[20]; две трговачке привилегије Дубровнику: ЂД1 1445 и ЂД2 1445[21]).

2. Закључне напомене

На основу изнетог стања графије и правописа испитиваних повеља, као и на основу поређења са стањем повеља кнеза Лазара из последње четвртине XIV (према Недељковић 1971, Младеновић 2007/2008 и Поломац 2008) могу се понудити следећи општи закључци о графији и правопису испитиваних повеља.

---

[16] Најважније правописне одлике: употреба **ѫ** у различитим функцијама, графема **ї** око четири пута чешћа од **и**, графема **ы** пише се у етимолошком положају у око 50% очекиваних примера, графема **ѧ** скоро доследно у функцији поствокалског [ја], графеме **є** и **ѥ** значајно претежу у функцији [је], употребљавају се акценатски знаци, слабије изражена новија интерпункција (мало примера запете, тачка на средини реда).

[17] Најважније заједничке одлике повеља из наведеног периода: употреба графема **ѫ** у нешто већем броју примера; доследна (СТ 1406, СВ 1417) или скоро доследна (СД 1405, СМ 1413, И 1402–1422) употреба графеме **ї** у функцији тзв. редукованог /и/; доследније враћење графеме **ы** у етимолошки положај (изузетак представља само СВ 1417); доследна (СТ 1406, СМ 1413, И 1402–1422) или преовлађујућа (СД 1405, СВ 1417) употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја]; употреба акценатских знакова. У наведеним повељама слабије је изражена употреба графема **є** и **ѥ** у функцији [је] (изузетак је СТ 1406 у којој ове графеме долазе доследно), као и употреба новије интерпункције.

[18] У повељама насталим у Дубровнику током прве половине XV века преовлађује рашки правопис. О овоме добро сведочи и преписка између Дубровника и деспота Стефана (в. издање у Младеновић 2007).

[19] Доследније је изражена само употреба графеме **ї** (троструко чешће од **и**). Остале одлике ресавског правописа слабије су изражене: **ѫ** и **ы** долазе само у изолованим примерима; **ѩ** и **ѥ** преовлађују (троструко, односно двоструко) у функцији обележавања [ја] и [је]; преовлађује старија интерпункција; од акценатских знакова само двострука варира у различитим функцијама.

[20] Доследније је изражена само употреба акценатских знакова. Остале одлике ресавског правопоиса слабије су изражене: графема **и** претеже над **ї** (око три пута); графеме **и** или **ї** претежу на **ы** (око један и по пута); лигатуре **ѩ** и **ѥ** претежу у функцији обележавања [ја] и [је]; слабије изражена новија интерпункција (јавља се запета, али тачка на средини реда преовлађује). Изостаје графема **ѫ**.

[21] Доследније је изражена употреба **ы** у етимолошкој позицији и употреба акценатских знакова (редовно су присутни спирити, оксија и двострука варија). Остале одлике ресавског правописа слабије су изражене: само у двама примерима **ѫ**; **ї** око седам пута ређе од **и**; графема **ѧ** у функцији поствокалског [ја] два и по пута ређа од **ѩ**; подједнак број примера за **є** и **ѥ** у функцији иницијалног [је] (изван иницијалног положаја око шест пута више примера за **ѥ**); слабије изражена новија интерпункција (присутна је запета, али преовлађује тачка на средини реда).

(1) У повељама из канцеларија деспота Стефана и деспота Ђурђа запажа се даље ширење најважнијих одлика ресавског правописа забележених већ у последњој четвртини XV века, у повељама из доба кнеза Лазара (уп. Недељковић 1971 и Поломац 2008).

(2) Повеље са доследно израженим најважнијим одликама ресавског правописа срећу се већ на прелазу XIV у XV век (ЈХ 1394–1402), као и у првој и другој деценији XV века (СД 1406, СТ 1406, СМ 1413, СВ 1417, И 1402–1422).

(3) Током прве три деценије XV века употреба ресавског правописа у испитиваним повељама није стабилизована. На ово указује: (а) различито усвајање најважнијих одлика ресавског правописа у појединачним повељама из овога периода; и (б) присуство повеља писаних рашким правописом у овоме периоду (ЂП 1410, ЂД 1424)

(4) Стабилизована употреба ресавског правописа може се пратити тек од краја треће деценије XV века у повељама из канцеларије деспота Ђурђа (ЂП 1427–1429, ЂР 1428–1429, ЂЕ 1429, РК 1430–1431, РК 1433, ЂЛ 1429–1439, ЂД1 1445, ЂД2 1445, ЂЛ 1452, ЂВ 1456).

(5) Употреба ресавског правописа минимално је условљена жанром испитиваних повеља. Степен повратка ћирилометодијевским узорима у повељама различитих жанрова није доследно изражен у свим правописним појединостима. Враћање графеме **ы** у етимолошки положај није проведено или је слабије проведено у потврдним трговачким привилегијама упућеним Дубровнику (СД 1405, ГД 1405, ЂД 1428, ЂД1 1445, ЂД2 1445), као и у једној властеоској даровници (ЂВ 1456)[22].

(6) Степен доследности у употреби ресавског правописа у појединачним повељама у вези је и са њиховим дипломатичким статусом. У повељама које представљају недовршене или неуредно исписане преписе или концепте употребљава се рашки правопис (ЂП 1410) или недовољно стабилизован ресавски правопис (СХ 1392–1402).

(7) Најважније одлике ресавског правописа различито су усвојене у испитиваним повељама. Према степену стабилизације разликују се: (а) одлике које нису уопште заступљене: употреба графеме **ѕ** у словној вредности; (б) одлике чија употреба није у потпуности стабилизована, чак ни након треће деценије XV века: употреба графема **ѣ** и **ы**, употреба **є** и **ѥ** у функцији обележавања [је] у иницијалном и поствокалском положају, употреба акцентуације и новије интерпункције; и (в) одлике чија је употреба доследније изражена, а од краја треће деценије 15. века и потпуно стабилизована: употреба графеме **ї** у функцији обележавања тзв. редукованог /и/, употреба графеме **ѧ** у функцији обележавања поствокалске групе [ја], употреба грчких слова **ѯ** и **ѳ** (нема примера у којима би се очекивало **ѱ**, док је употреба **ѵ** нестабилизо-

[22] Доследније су изражене следеће одлике: употреба графеме **ї** (око три пута више примера од **и**); употреба графеме **ѧ** у функцији поствокалског [ја] (скоро доследно); употреба акценатских знакова (посебно спирита); тачка је чешће на доњој линији реда (али нема запете). Слабије је изражена употреба графема **ѣ** (само у једном примеру) и **ы** (око три и по пута је чешће **и** или **ї**), као и употреба графеме **є** за обележавање [је] (минималним бројем примера претеже лигатура **иє**).

вана, што је и очекивано с обзиром на велики број конкурентних графема за обележавање /и/).

ЛИТЕРАТУРА

Грицкат 1978: Ирена Грицкат, Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика, Београд: *Јужнословенски филолог*, *XXXIV*, 111–147.

Ивић 1989: Павле Ивић, О језику и правопису у Повељи, у: Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић, Сима Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа/ Espfigmenou Charter of Despot Djuradj*, Београд/Смедерево: Југословенска ревија/Завод за заштиту споменика културе Смедерево, 12–18.

Јерковић 1980: Вера Јерковић, Средњовековне ортографске школе код Срба, Београд: *Југословенски семинар за стране слависте*, *XXXI*, 19–29.

Јерковић 1996: Вера Јерковић, Полуустав у српским повељама од краја XIV века и током XV века, Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII, 89–113.

Јовановић 1989: Гордана Јовановић, О повељи деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици из 1406. године, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/1, 53–58.

Јовановић 1999: Гордана Јовановић, О повељи деспота Стефана Лазаревића Лаври Св. Атанасија из 1414/1415. године, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 28/1, 155–163.

Ласкарис 1935: Mihail Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, Praha: *Byzantinoslavica*, VI, 167–185.

Младеновић 2007: Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд: Чигоја штампа.

Младеновић 2007/2008: Александар Младеновић, О једној правописној особини у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана, Београд: *Археографски прилози*, XXIX/XXX, 71–87.

Мошин 1965: Владимир Мошин, *Револуције* у историји српског правописа, Београд: *Библиотекар*, VI, 465–475.

Недељковић 1971: Олга Недељковић, Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара, у: *О кнезу Лазару*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд/Народни музеј, Крушевац, 243–254.

Поломац 2008: Владимир Поломац, Ресавски правопис у повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона, Крагујевац: *Наслеђе*, IX, 157–175.

Поломац 2009: Владимир Поломац, Језик у повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1430/1431. године, у: М. Ковачевић и др.: *Савремена проучавања језика и књижевности (Зборник радова I научног скупа младих филолога Србије)*, год. I / књ.1, 307–325.

Поломац 2011: Владимир Поломац, *Језик повеља и исправа деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића*, Докторска дисертација у рукопису, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Синдик 1978: Душан Синдик, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Београд: *Мешовита грађа*, VI, 183–205.

Синдик 1998: Душан Синдик, Српска средњовековна акта у Хиландару, Београд: *Хиландарски зборник*, X, 9–134.

Спремић 1996: Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд: Српска књижевна задруга.

Владимир Р. Поломац

ТИПЫ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ НОРМ В СЕРБСКИХ ГРАМОТАХ С КОНЦА XIV И В ТЕЧЕНИЕ XV ВЕКА

(Резюме)

В работе исследуются самые важные графические и орфографические отличия сербских грамот, возникших на территории средневековой Деспотии с конца XIV и в течение XV века. Основной целью исследования является попытка углубления и уточнения, до сих пор приобретенных узнаваний о возникновении и стаблизации ресавской орфографии в сербской средневековой грамотности этого периода. Самые важные результаты можно свести к следующему: (1) в исследованных грамотах замечается продолжение распространения самых важных отличий ресавской орфографии, записанных уже в последней четверти XV века в грамотах, принадлежащих периоду князя Лазара; (2) в исследованных грамотах можно следить за стабилизованным употреблением ресавской орфографии лишь с конца третьего десятилетия XV века; (3) употребление ресавской орфографии минимально обусловлено жанром и дипломатическим статусом исследованных грамот; и (4) самые важные отличия ресавской орфографии разными способами приняты в исследованных грамотах: (а) совсем отсутствует употребление графического знака ѕ в качестве буквы; (б) употребление ряда отличий не является стабилизованным даже ни спустя третьего десятилетия XV века (употребление графических знаков ъ и ы, употребление графического знака є в функции обозначения [је], употребление знаков ударения как и знаков более нового препинания); и (в) более последовательно выражены (а спустя третьего десятилетия XV века и совсем стабилизованы) следующие отличия: употребление графического знака ї в функции обозначения т.наз. редуцированного /и/, употребление графического знака ѧ в функции обозначения группы [ја], находящейся в позиции после гласного и употребление греческих букв ѯ и ѳ.

811.163.41‘373”17/18”

Исидора Ч. БЈЕЛАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРОЦЕСИ У ФОРМИРАЊУ ГЕОГРАФСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ У ПРЕДСТАНДАРДНОЈ ЕПОСИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
(математичка географија и астрономија)

Једна од последица наглог развоја науке код нас у XIX веку јесте појава неуједначеног терминолошког система, који је с обзиром на доминантне културне и језичке утицаје представљао својеврстан конгломерат стихијски креираних термина (кованице, калкови, позајмљенице). У овом раду** анализирани су термини у текстовима приручника и уџбеника из географије, објављених у периоду од 1783. до 1867. године. Циљ истраживања јесте маркирање основних праваца развоја географског терминолошког система (математичке географије и астрономије) у предстандардном језичком идиому.

Кључне речи: терминологија, предстандардна епоха, 18. и 19. век, српски језик

1. Увод. Иако нам је још средњовековно наслеђе оставило низ превода и преписа из области астрономије, претежно византијске провенијенције (Јанковић 1989: 1–9), у периоду наглог напретка географије и астрономије у Европи (од 15. до 18. века) српска средњовековна држава гасила се, потпуно искључена из свих токова европске научне мисли. Тек крајем 18. и почетком 19. века појављују се образованији појединци, попут Орфелина, Рајића, Соларића, Стојковића, који објављују прва дела из ових области, заснована на европским учењима (в. Димитријевић, Томић 2008: 8). До наглог развоја науке код нас долази у XIX веку и једна од последица тог рапидног напретка била је појава неуједначеног терминолошког система, који је представљао својеврстан конгломерат стихијски усвојених или креираних термина.

1.1. Предмет овог рада јесте анализа терминолошког система математичке географије и астрономије у предстандардној епоси развоја српског језика (дру-

* nsdoral@yahoo.com

** Овај рад настао је као резултат истраживања у оквиру пројекта Историја српског језика (178001) Министарства просвете и науке Републике Србије.

га половина 18. и првих седам деценија 19. века), која се подудара са преднаучном фазом у конституисању ових дисциплина код нас у модерном смислу. Анализа је спроведена на грађи ексцерпираној из приручника и уџбеника из географије и астрономије, објављених у периоду од 1783. до 1867. године[1] како би се уочили основни правци развоја географског терминолошког система у назначеном периоду.

1.3. Под терминологијом се подразумева систем термина, речи које се употребљавају у некој науци означавајући одређени појам одговарајуће научне, техничке и уметничке области (Шипка 1998: 126; Јарцева 1998: 508; Михаљевић 1998: 7; Драгићевић 2007: 20). Посебност термина огледа се у следећим карактеристикама: (1) у ограниченој способности даље семантичке дисперзије, односно у тенденцији ка моносемичности у оквиру једног терминолошког система, (2) у ограниченој деривационој способности, (3) у ограниченој способности развијања синонимије, (4) у већој могућности успостављања антонимских односа, (5) у већој способности развијања хипонимије (Гортан-Премк 1991: 50; Милић 2009: 182–185). Идеални квалитети термина подразумевају транспарентност, интернационалност, устаљеност (општу прихваћеност у датој дисциплини), краткоћу, системност (уклопљеност у терминолошки систем), недвосмисленост, прецизност и несинонимност (в. Шипка 1998: 128). За разлику, дакле, од лексике општег лексичког фонда, чије се богатство огледа у разноликости значењских дисперзија, термини теже ка једнозначности те се често каже да опште лексеме „живе“, а да су термини „мртви“, односно да нека лексема мора бити „убијена и балзамована“ уколико желимо да постане термин (Катичић 1965–1966: 139). Управо се у овој тежњи и налази разлог да су најприкладнији термини интернационализми, најчешће створени на бази грчког и латинског језика, затим

[1] Сви уџбеници и приручници, осим *Вјечног календара* З. Орфелина (1783), који је писан на руском језику (в. Ивић 1998: 128), објављени до 1861. године, писани су доситејевским језичким идиомом, дакле, оним језичким изразом који се подударао са српским народним на свим нивоима језичке структуре осим на лексичком и, евентуално, синтаксичком, у којима се уочава известан број славенизама (Суботић, 2004: 164). У питању су следећа дела: (1) ЗО – **Вѣчный то єстъ ѿ начала да конца міра трающій календарь. Написанъ Захаріємъ Орфеліномъ**. 1783, (2) ПС-К – *Ключићъ у мое землеописаніе,* Павломъ Соларичемъ, 1804; (3) ПС-З1 – *Ново гражданско землеописаніе*. Павломъ Соларичемъ. 1804. Частъ I; (4) ПС-З2 – *Ново гражданско землеописанїе.* Павломъ Соларичемъ. 1804. Частъ II; (5) ВБ – Предложенія численице и землеописанія, Из преподаванія Василія Булича. 1814. (6) ВБ – *Землѣописанія всеобщегъ.* Сочинѣно Василіемъ Буличемъ. 1824; (7) ЈВ – *Новѣйше землеописаніе цѣлаго свѣта, списано и изданно Іоакімомъ Вуичемъ.* 1825. (8) ДТ – *Политическо землѣописаніе*. Одъ Димитрія Тирола. 1832; (9) ГХ – *Прости описъ свецелогъ землѣпознаня*. одь Георгія Хаджића. 1844; (10) МС – *Землѣописаніє целогъ света, сачинѣно [..] Милованомъ И. Спасићемъ,* 1845; (11) МС – *Землѣописаніє.* М. Спасићъ. 1848; (12) ГП – *Астрономія или наука о звездама*. Гаврило Поповић. 1850; (13) ММ – *Обштый земльописъ,* Миланъ Міятовићъ. 1852; (14) ЈГ – *Краткій трговачкій земльописъ.* Ј. Гавриловић, 1853; (15) АВ – *Землѣописаніє старога свѣта*. Одъ Александра Васоєвића. 1854; (16) МР – *Краткій прегледъ чудесни промена земьѣ наше.* Дръ. М. Радойчићъ. 1858. Наредни уџбеници писани су на народном језику: (17) НК – *Обштый земльописъ*, Никола Крстић, 1861. (18) ЈГ – *Малый земльописъ Србіє и Турске*. Ј. Гавриловић, 1862; (19) ЂМ – *Математична и физична географија*, Ђ. Мишковић. 1864; (20) ДП – *Земља на којој живимо.* Д. Павловић, 1866; (21) ЈБ – *Ј. Белингера Упутство у Географию*. Александар Гавриловић, 1866; (22) ЈГ – *Мали земльописъ Србіє и Турске*. Ј. Гавриловић, 1866; (23) ДЈ – *Како је у Месецу? За зрелију младеж српски написао Димитрије Јосић*. 1867; (24) АК – *Мала ђеографија или земљеописање од Александра Кутнера*. 1867.

њихови дословни преводи или пак „neobične riječi vlastitoga jezika“ (Катичић 1965–1966: 139). Истраживања показују да је највећи број термина у свим језицима вишечлан, односно да је реч о фразним терминима (в. Прћић 2011), што је још једна од кључних разлика у односу на лексеме општег лексичког фонда (Милић 2009: 182).

Развијена терминологија јесте један од примарних услова који мора бити задовољен како би се о једном језичком изразу говорило као о стандардном те би требало да буде резултат свесне интервенције и неговања (Шипка 1998: 128). Познато је да је процес креирања трминолошких система код нас од почетка више имао стихијски, а ређе свесни и интердисциплинарни карактер. Будући да је почетак 19. века истовремено и време превирања на књижевнојезичкој сцени, на којој је владала отворена конкуренција између неколико језичких идиома, ситуација се додатно компликовала. Да је славеносрпски прихваћен као званичан књижевни језик, термини би се вероватно наставили позајмљивати из руског лексичког фонда. Победом народног језика, формира се негативан став према славенизмина, чиме не само да се прекида ланац богаћења лексикона на овај начин, него се и преправља или чак избацује знатан део већ стечених термина славенизама. Познат је неуспешан покушај стварања српске терминологије чији је иницијатор и реализатор било Друштво српске словесности. В. Караџић је, коначно, преводом *Новог завета* показао како види обогаћивање терминологије. Његове лексичке иновације делимично су речи које је сковао држећи се творбених образаца народног језика, а другим делом су просрбљене црквенословенске лексеме. Даљи развој ишао је путем прихватања све већег броја европеизама са латинском или грчком етимологијом. Сматра се да је до краја седме деценије 19. века основни слој терминологије био углавном створен и стабилизован (Грицкат 1964; Ивић, П. 2001: 292–294).

2. Анализа. На основу анализиране грађе (око 1700 регистрованих термина) може се уочити неколико система термина с обзиром на то у којој мери и коликом заступљеношћу одговарају савременом терминолошком систему у српском језику:

I. Термини који одговарају савременом терминолошком систему српског језика:
I.1. Термини забележени искључиво у стандардној језичкој форми
I.2. Термини забележени и у различитим фонетским варијантама, нетипичним за савремени терминолошки систем српског језика
I.3. Термини према којима је фунгирао известан број еквивалената, који нису укључени у савремени терминолошки систем српског језика.
II. Термини који се нису инкорпорирали у терминолошки систем стандардног српског језика:
II.1. Термини који више не представљају појмове савремене географске науке и астрономије код нас (историзми)
II.2. Формално једнаки, а семантички различити термини
II.3. Термини који се нису задржали у језику.

I. Термини забележени искључиво у стандардној језичкој форми

I.1. Термини који одговарају савременим, а забележени су искључиво у тој форми могу се поделити у две категорије.

Првој би припадали они термини који показују континуитет егзистирања у целокупном анализираном периоду, уз мања одступања: август, мај, март, западно, јужни; јужно, северно, зима, јесен, лето, Земља, Сатурн, небо и Рак.

Другој категорији одговарају термини који су забележени само у појединим уџбеницима, искључиво у форми која одговара савременом стању. У питању су следећи термини: Андромеда (1844, 1864), Вега (1824, 1864), Змија (1844), Капела (1864), Кастор (1783, 1824, 1864), Кит (1783, 1824), Кочијаш (1864), Круна (1844), Лабуд (1844), Лира (1824, 1844, 1864), Орао (1844), Полукс (1783, 1824, Спика (1864), Херкулес (1844), Хидра (1844), Викторија (1864, ДЈ 1867), Дијана (1864), Егерија (1864), Лутеција (1864), Масалија (1864), Метис (1852, 1864), Талија (1864), Тетис (1864), Флора (1852, 1864), Фортуна (1864);[2] Нептун (1852, 1861, 1864, Јб 1866, ДЈ 1867), Јупитеров (1783), Сатурнов (1783, 1804), Уранов (1824); северни пол (ДЈ 1867) – 'крајња северна тачка замишљене ротационе осе небеских тела', зрак светлости (1844, ДЈ 1867), безваздушни простор (ДЈ 1867), светски (1844, 1861, ДЈ 1867), екваторов (1864), елипса (ДЈ 1867), јужни пол (1864, ДЈ 1867) – 'крајња јужна тачка замишљене ротационе осовине небеских тела или сфера', опозиција (1864), четврт (1804, 1824, ДЈ 1867), уштап (ДЈ 1867) – 'видљивост неког небеског тела у потпуности (нпр. Земљин уштап)', Земљин уштап (ДЈ 1867), нова Земља (ДЈ 1867); ноћни (1824), окретање Земље (1845), помрачење Земље (ДЈ 1867), прва четврт Земље (ДЈ 1867), Месечев (1864, ЈБ 1866, ДЈ 1867); Месечев јужни пол (ДЈ 1867), календар (1783, 1824, 1850), јулијански календар (1824), стари календар (1824); месец (1825, 1850) – 'период од тридесет или приближно тридесет дана (почев од било којег датума)', минут (1824, 1825, 1832, 1845, 1864) / минута (1804, 1844, ЈБ 1866) – 'шездесети део степена', минут (1824, 1825, 1832, 1845, 1850, 1864) / минута (1783) – 'шездесети део сата', седмица (1783), секунд (1783, 1824, 1845) / секунда (1804, ЈБ 1866) – 'шездесети део минута, као део степена', секунд (1824, 1832, 1850, 1852, 1858, 1864) – 'шездесети део минуте, као временске јединице', час (1804, 1824, 1848, 1850), сат (1832, 1844, 1845, 1848, 1852, 1858, 1864); компасни (1824), зими (1850, 1864), југозападно (1804, 1845, ЈБ 1866), северозападно (1804).

[2] За поједине називе небеских тела сасвим је очекивано релативно касно појављивање будући да је реч о оним телима чија се открића везују управо за период у којем су и писани уџбеници.

I.2. Термини забележени и у различитим фонетским варијантама, нетипичним за савремени терминолошки систем српског језика

Фонетске варијанте које су забележене у анализираној грађи односе се;

(а) на различиту адаптацију речи страног порекла, на пример Јунона (1804, 1844, 1850) и Јуно (1824, 1844, 1845, 1852, ЈБ 1866, ДЈ 1867) и сл.,

(б) на присуство славенизама који се у односу на речи домаћег порекла разликују на фонетском плану: Сунце (1804, 1824, 1832, 1844, 1845, 1848, 1850, 1852, 1858, 1861, 1864, ЈБ 1866, ДЈ, АК 1867) и Солнце (1783, 1825) и сл.

I.3. Термини који одговарају савременом терминолошком систему, али према којима је фунгирао известан број еквивалената који се нису уврежили у језик

Ова је група термина веома бројна и у вези са њом поставља се питање шта је, међу конкурентним и/или коегзистентним терминима, утицало на фаворизовање једног (или више) и потискивање другог термина. Уочава се неколико хијерархијски постављених критеријума, често комбинованих и узајамно зависних, који су утицали на правац развоја и стабилизацију нашег терминолошког система: (а) критеријум порекла термина, (б) структурни и (в) семантичко-творбено-функционални критеријум. Треба напоменути да се наведени критеријуми веома често комбинују.

а. Критеријум порекла термина:

• интернационализам : славенизам, калк, твореница → **интернационализам**

Уколико је интернационализам конкурисао славенизму или домаћем називу, најчешће калку или твореници, по правилу се у језичком систему он и стабилизовао. Такву ситуацију илуструју наредни примери:

- меридијан (1804, 1825, 1844, 1845, 1852, 1861, 1864, ЈБ 1866, ДЈ, АК 1867),*:* коло полудено (1804); објатно Земље коло (1804); полуденик (1804, 1824, 1844); полудено коло (1804, 1844); јужно коло (1825); дугокружије (1844); полуданак (1845, 1848, 1852); полуданик (1861); подневница (ЈБ 1866, ДЈ 1867); дугачка линија (АК 1867)[3].

Уколико реч домаћег порекла у великој мери одговара идеалним квалитетима термина (моносемантичност, деривационо-семантичка уклопљеност у структуру српског језика, распрострањеност и сл.), отвара се једина могућност да она, према интернационализму, заживи у језику, али само као терминолошки дублет. Ако је интернационални термин једночлан, тада искључиво једночлани домаћи пандан може да се одржи уз њега. Таква је ситуација са лексемом *екватор* (1825, 1845, 1852, 1861, 1864, ЈБ, ДП 1866, АК 1867) и *полутар* (1864).

[3] Иако је забележен низ назива који представљају пандане латинском термину, у анализираној грађи није регистрован домаћи назив /подневак/ присутан у савременом терминолошком систему.

• интернационализам: домаћи термин → **домаћи термин**

Уколико је термин заснован на грчкој и/или латинској основи у језику постао вишезначан, тада је у терминолошком систему предност имао домаћи термин специфичније употребне вредности: мена (1844, ЈБ 1866, ДЈ 1867)[4]: фаз (1844) / фаза (ДЈ 1867).

• домаћи термин: славенизам, славеносрбизам → **домаћи термин**

Уколико се у конкурентном односу нађу домаћи термин, с једне стране, и славенизам или славеносрбизам, предност се даје домаћој речи:

- кретање (1864, АК 1867): движеније (1783, 1804, 1824, 1832, 1844, 1852) / движење (1845, 1848); теченије (1783, 1804, 1824, 1825, 1832); неботеченије (1824);

• Уколико међусобно конкуришу **вишечлани термини**, при чему се с једне стране налазе терминолошке јединице чије компоненте могу бити, поред домаће речи (без фонетских варијација нетипичних за савремени српски језик), и интернационализми, прилагођени структури српског језика, а с друге, вишечлани термини, чије структуре садрже интернационализам, неприлагођен структури српског језика, славенизам или калк, у језику се устаљује онај први:

- географска дужина (1864, ЈБ 1866): долгота земљеописателна (1804); земљеописателна долгота (1804); земљеписна дужина (1824, 1844); земљеописна дужина (1845); дужина земљописна (1852); земљописна дужина (1852, 1864); географијска дужина (1861);

б. Структурни критеријум

• једночлани термин: вишечлани термин → **једночлани термин**

Према анализираној грађи утврђено је да једночлани термин, чији квалитети одговарају особинама доброг термина, има предност у односу на вишечлани:

- оса (1783, 1804, 1824, 1844, 1864): средњаја точка (1783);

• једночлани термин: вишечлани термин → **вишечлани термин**

У случају када једночлани термин није уклопљен у систем будући да није створен према устаљеним творбеним моделима српског језика, у терминолошком систему може да фунгира вишечлани термин, на пример: *јужна ширина* (1804, 1824, 1825, 1844, 1845, 1864, ЈБ 1866) и *јужност* (1804). Оно што би се могло сматрати узроком нестабилизовања једночлане форме јесте (1) асиметричност у односу на комплементарне термине (иако према *северна ширина* у грађи постоји *северност* (1804), ни у једном уџбенику није регистрована форма *западност* или *источност*), као и (2) примена неодговарајућег творбеног модела, те је ова лексема остала на нивоу идиосинкразијске особине и није се интегрисала у језик.

[4] У овој семантичкој реализацији лексема/мена/ забележена је од 16. века у западнијим пределима српскохрватског језичког простора (РЈАЗУ).

• вишечлани термин: елидирани двочлани термини → **вишечлани термин (и елидиран двочлан)**

У случају појаве вишечланог и термина, насталог елизијом зависног елемента синтагме (овде придева), у терминолошком систему могу се одржати оба, при чему је употреба елидираног термина контекстуално условљена:

- географска дужина (1864, ЈБ 1866): дужина (1824, 1832, 1844, 1845, 1852, 1853, 1861, 1864).

Ова појава забележена је и у савременом терминолошком систему (в. Ћорић 1988: 77) и представља последицу језичке економије, у случајевима када је контекстом обезбеђена недвосмисленост.

• Редослед компонената вишечланог термина

Вишечлани термини са постпонованим придевом у односу на именицу уступају место оним терминима у којима се придев налази у препонованом положају:

- жарки појас (1783, 1804, 1852, 1864, ДП 1866): појас жарки (1804, 1824); појас Земље жарки (1804); појас Земље топли (1804);
- Земљина површина (1864, ЈБ 1866, ДЈ 1867): површина Земљина (ЈБ 1866);

• вишечлани термин (придев + именица) : вишечлани термин (именица + именица) → **вишечлани термин (придев + именица) и (именица + именица)**

Понекад се као дублетни фразни термини бележе спојеви типа: придев + именица и именица + именица (у беспредлошком генитиву):

- Земљина површина (1864, ЈБ 1866, ДЈ 1867) : површина Земље (1832, 1852, АК 1867) – 'горњи слој Земље'

Коегзистенција наведених структура могућа је само уколико се придевом или генитивом денотира посесивност. Уколико значење детерминатора није посесивно, придевско-именички спојеви нису се могли одржати у систему. Таква је ситуација код термина који су добили статус стандардних – *помрачење Месеца* (1832, 1845, 1864, ДЈ, АК 1867) и *помрачење Сунца* (1844, 1864, ЈБ, 1866, ДЈ, АК 1867), са експликативним генитивом, и оних који се нису могли интегрисати у систем јер у овим спојевима није реч о односу припадности, већ о експликацији семантичког садржаја именице, што се не може постићи присвојним придевом: *помрачење Месечево* (ДЈ 1867), *Сунчево помрачење* (ДЈ 1867).

в. Семантичко-творбено-функционални критеријум

Овај критеријум односи се на конкурентне термине засноване на домаћој лексици, од којих су се само неки стабилизовали у грађи. Показује се да су само они термини који су образовани према устаљеним творбеним моделима српског језика могли доживети своју експанзију и стабилизовати се у систему уколико су, наравно, задовољавали основне критеријуме добро скованог термина (недвосмисленост, прецизност и сл.). Тако, на пример, придев *земаљски*, грађен од именичке основе са задржаним непостојаним /a/

(Клајн 2003: 302), у анализираној грађи забележен је тек од 1864. године[5]. До тада је уместо ове форме фунгирала стара форма придева *земни*, изведена од крње основе и суфикса -ни (Клајн 2003: 262).[6] Оба придева могу имати и релационо и посесивно значење, што потврђује и анализирана грађа и РМС (земаљски – 'који се односи на Земљу, Земљин'; земни – 'земаљски, Земљин'). Ипак, иако је форма *земни* регистрована и у савременом српском језику, за уџбенички подстил везују се искључиво форме *земаљски* и *Земљин*. Оно што је сигурно утицало на стабилизовање форми *земаљски* и *Земљин* с једне, и губљење у предстандардно време далеко фреквентнијег *земни* јесте чињеница да се ова форма доследно употребљавала и у односном и у присвојном значењу да би се тек од шездесетих година ова значења и формално раздвојила.

Уколико је реч о конкурентном односу међу преведеницама или твореницама, тада се може уочити да дословни превод има предност (ако је творбено уклопљен у систем). Тако се, на пример, поставља питање зашто се у науци стабилизовао термин *жарки појас*[7], забележен 1783, 1804, 1852, 1864, ДП 1866. године, а не *топли појас* (1825, 1852, 1861, ЈБ 1866); *врућа зона* (1844); *врући појас* (1844, 1854); *врућ појас Земље* (1845); *жарки појас Земље* (1848) или *јужни појас* (1852). Сви називи осим *јужни појас* представљају, наиме, превод латинског назива *zona torrida* ('појас који спаљује, пржи', дакле, најдословнији превод би био *жарки појас* те се претпоставља да је ово разлог за стабилизацију наведене форме. Интересантно је да се овде у језику није одржао интернационализам *зона*, већ се стабилизовао домаћи пандан, тј. преведеница *појас*, што би се могло објаснити ужом, специфичнијом вредношћу лексеме *појас* у подручју географије, и далеко широм употребном вредношћу лексеме *зона* у истој области – 'ограничен део неке површине; област, подручје'. У овом случају, конкретно, треба рећи да термин *жарки појас* фунгира данас и у руском језику те је могуће да је преузет из руског језика или да је подржан њиме.

• примарно значење: секундарно значење → **примарно значење**

Уколико се у конкурентном односу налазе термини у примарној и секундарној семантичкој реализацији, предност се даје првом. Тако ће се у систему стабилозовати термин *залазак* (1864, ДП 1866), а не *рађање* (1824), термин настао метафоричном транспозицијом сема из примарног садржаја, којој је у основи функција.

Домаћа лексема који је настала метафоричком транспозицијом једне од сема примарног значења одговарајуће лексеме може добити статус термина само ако јој не конкуришу оне лексеме за које се показало да су на вишем

[5] Ова лексема у значењу 'Земљин' забележена је у РЈАЗУ углавном код писаца са западних предела српскохрватског језика с најстаријим датирањем од 16. века (код Рањине)

[6] Придев /земни/ забележен је у старосрпским текстовим од 14. века (РЈАЗУ), а у предстандардној епохи био је подржан руским утицајем.

[7] Интересантно је да у грађи ниједном није регистрована форма /жарки топлотни појас/, типична за савремени српски језик. Према РЈАЗУ лексема /појас/ у овом значењу употребљава се од 19. века (Вук Ст. Караџић).

степену хијерархијских односа кад је реч о терминологији. Такав је случај са лексемом *глава* (1864), чије је терминолошко значење мотивисано секундардним значењем и поред које је једино још забележен вишечлани славенизам *горјашчаја глава* (1783).

• моносемантичност: полисемантичност → **моносемантичност**

У анализираној грађи забележен је низ лексема које су се употребљавале у различитим значењима. Тако је, на пример, *звезда* означавала како небеско тело, тако и планету и звезду у данашњем смислу речи, веома често у истом делу. Оваква полисемантичност лексеме *звезда* утицала је на то да се у анализираној грађи веома често уз њу додаје врста спецификатора како би се избегла дилема у погледу интерпретације (нпр. *неподвижна, стојећа, стална, непокретна звезда* – 'звезда'; *звезда подвижна* – 'планета'). Оваква ситуација водила је ка томе да су, у тренутку када се форма *звезда* стабилизовала искључиво у вредности у којој се данас употребљава, све остале вишечлане терминолошке јединице постале сувишне јер се значење ове лексеме више није могло доводити у питање.

II. Термини који се нису инкорпорирали у терминолошки систем стандардног српског језика

II.1. Термини који више не представљају појмове савремене географске науке и астрономије код нас.

У питању су мерне јединице које су временом замењене другим те су добиле статус историзама у језику:

- риф (1825), росијска врста (1804, 1825); руска врста (1845, 1852), рута (1844), дрезданска миља (1825), цол (1824, 1825); париска стопа (1804, 1864), рајнландска стопа (1825); рајнландска рута (1825); рајнска стопа (1804), сопствена немецка миља (1804), клафтер (1825); тоаз (1825, 1864).

II.2. Формално једнаки, а семантички различити термини

У питању су обично шира/ужа значења забележених лексема од оних уобичајених у савременом српском терминолошком систему те се тако, на пример, термин *планета* и *планет* употребљава у семантичкој реализацији 'општи назив за планете и сателите', а *атмосфера* у значењу 'тропосфера' и сл.

II.3. Термини који се нису задржали у језику

Посебној групи припадају оне групе термина еквивалентних значења, међу којима се ниједан није инкорпорирао у савремени терминолошки систем. На пример, према савременом термину *ротација*, који није регистрован, у грађи фунгирају: дневни окрет (1844), јежедневно коловратно особраштениje (1804), према *Сунчев систем* – Коперникова мира система (7183), Солнечнаја система (1783), Состав солнечни (1804), Состав Сунца (1824), Сунцесостав (1824), Сунчана система (1844, 1861, 1866, 1867), Сунчани систем (1864).

Према неким савременим терминима, који су регистровани у анализираној грађи, у савременом терминолошком систему фунгирају и дублетне форме, које нису забележене у уџбеницима 18. и 19. века: космос, свемир, геоцентрични систем, галаксија, галактика, еквинокцијум (равнодневица) и сл. Поред тога, за бројне појмове којима оперише савремена математичка географија и астрономија у анализираној грађи не постоје термини. Они вероватно представљају резултат каснијег развоја терминолошког система, који је пратио општи развој науке код нас. Неки од њих су: азимут, албедо Земље, астрономска јединица, стратосфера, мезосфера, атмосферска рефракција, галактичко јато, гаус-кригеров правоугли координатни систем, и др.

3. Закључак. Број термина који је у потпуности остао неизмењен од анализираног периода до данас релативно је мали. У питању је око 300 терминолошкох јединица, што представља нешто мање од петине (17,6%) укупног броја регистрованих термина (1700), при чему је осамдесетак термина забележено искључиво у стандарднојезичкој форми.

У процесу формирања и стабилизације терминолошког система из области математичке географије и астрономије може се уочити неколико принципа, хијерархијски постављених. (1) Једночлани, краћи термин са специјалозованим, стилски немаркираним и имплементираним значењем домаћег порекла, са дугим периодом постојања у језику налази се на врху хијерархијске лествице, где се често огледа процес терминологизације – преласка речи из општег лексичког фонда у терминолошки систем. Овом слоју термина интернационализми нису ни конкурисали. (2) Одмах потом следи интернационализам, творбено адаптиран у складу са структуром српског језика. (3) На следећем месту налази се вишечлани термин, чији елементи морају одговарати једном од прва два критеријума. (4) Славенизми, калкови, творбено неуклопљене творенице, као и вишечлане терминолошке јединице са неком од наведених компонената нису могли да им конкуришу. (5) Монолексемске теминолошке јединице добијале су, по правилу, предност у односу на полулексемске. (6) Вишечлани термини са постпонованим придевом у односу на именицу уступали су место оним терминима код којих се придев налазио у препонованом положају. (7) У ситуацији коегзистенције низа једночланих или низа вишечланих назива, који су структурирани искључиво од домаћих елемената, предност су добијали они термини који су у највећој мери задовољавали следеће параметре: моносемичност, прецизност, дословност превода код семантичких позајмљеница, уклопљеност у творбене моделе српског језика, одсуство експресивности, устаљеност термина. (8) Термини настали семантичким варирањем основног значења могли су опстати у систему само ако нису имали конкуретне термине из прве две наведене категорије. (9) Елидирани термини могли су се одржати само уз пуне називе, при чему је употреба елидираног термина била контекстуално условљена.

ЛИТЕРАТУРА

Брозовић 1970: D. Brozović, *Standardni jezik,* Zagreb, Matica hrvatska.

Гортан-Премк 1988: Д. Гортан-Премк, *О месту термина у лексичком фонду*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 18/1, Београд, 15–21.

Гортан-Премк 1991: Д. Гортан-Премк, *О терминолошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ*, Наш језик, Београд, XXIX/1–2, 49–54.

Грицкат 1964: И. Грицкат, *Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века*, Наш језик, Београд, XIV/2–3, 131–140.

Димитријевић — Томић 2008: М. С. Димитријевић и А. Томић, *Астрономија за 4. разред гимназије природно-математичког смера*, Београд, Завод за уџбенике.

Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд, Завод за уџбенике.

Дудок 1996: М. Дудок, *Термин и текст*, Стандардизација терминологије, Београд, Српска академија наука и уметности, 17–20.

Ивић 2001: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јанковић 1989: Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у старим српским рукописима*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књига DXC, Одељење природно-математичких наука, књига 64, Београд.

Јарцева 1998: *Большой энциклопедический словарь. Языкознание* [ред. В.Н. Ярцева], Москва, Научное издательство „Большая Российская энциклопедия“.

Катичић 1965-1966: R Katičić, *Terminologija u suvremenoj lingvistici*, Jezik, Zagreb, XIII/5, 134–144.

Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику (други део). Суфиксација и конверзија*, Београд.

Милић 2009: M. Milic, *Defining Terminographic Requirements on the Basis of the Main Characteristics of the Term*, in: Olga Karpova and Faina Kartashkova [ed.], *Lexicography and Terminology. A worldwide outlook*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 180-188.

Михаљевић 1998: M. Mihaljević, *Terminološki priručnik*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

Прћић 2011: Т. Прћић, *И синтагме и речи – фразне именице у српском језику*, Зборник у част проф. Гордани Вуковић, Нови Сад (у штампи).

РМС 1969: *Речник српскохрватског књижевног језика I–VI*, Нови Сад – Загреб, Матица српска – Матица хрватска.

РМСа 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад, Матица српска.

РЈАЗУ 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpkog jezika,* JAZU I–XXIII, Zagreb.

Ћорић 1988: Б. Ћорић, *О терминологији у нашој творби речи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 18/1, Београд, 75–82.

Унбегаун 1995: Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд, Вукова задужбина – Орфелин, Нови Сад, Матица српска.

Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad, Matica srpska.

Isidora Bjelaković

PROCESSES IN FORMING GEOGRAPHY TERMINOLOGY
IN PRE-STANDARD EPOCH OF SERBIAN LANGUAGE
(MATHEMATICAL GEOGRAPHY AND ASTRONOMY)

(Summary)

Since the scientific terminology in the pre-standard epoch of Serbian language has not been exhaustively or systematically studied so far, this paper provides an analysis of terms in geography reference books and textbooks published in the period from 1783 to 1867. It has been concluded that there was an unsystematic system of mathematical geography and astronomy terms in the textbooks and reference books at the end of the 18th and the first half of the 19th century. It was only in the sixties that a greater number of terms appeared and became a permanent part of the system and standard terminology in the Serbian language. A small number of terms belonging to the contemporary system denote basic notions in the given scientific areas. Actually, they have been used continuously since 1783.

Key words: terminology, pre-standard epoch, 18th and 19th century, Serbian language

811.163.41‘373.235
811.163.41’37

Гордана Р. ШТАСНИ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЕТНИЦИ У ВУКОВОМ *СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ* (1852) И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА НОРМА

У раду** су сагледани етници као номинационе јединице са одређеним семантичким специфичностима у односу на јединице сличнога типа (антропониме), и то у погледу номинације, референције и семантичко-деривационог потенцијала. Анализиран је однос мотивне и мотивисане речи (топонима и етника), као и деривациони потенцијал етника.

Осим тога, као важно теоријско питање у вези са семантичко-деривационим, па и лексичко-семантичким аспектом нормирања ових јединица, јавља се однос супстантива мушког и женског рода, што је, такође, у раду разматрано. За извор грађе одабран је *Српски рјечник* (1852) због специфичне лексикографске обраде етника. Анализом семантичке структуре етника утврђено је када се одређена структура значења може сматрати полисемантичком, када је у питању само диференцирање значења, али не и стварање новог, и када се не може говорити о полисемантичкој дисперзији етника.

Кључне речи: етници, Вуков *Српски рјечник* (1852), полисемија, лексичко-семантичка норма

1. Етник – име или назив. Уобичајено је дефинисање етника као *назива* становника одређеног насељеног места, града, општине, географске или историјске области. С друге стране, о етницима се говори и пише као о *именима* становника (Пешикан 1958: 197; Алексић и др. 1960: 17). У *Правопису српскога језика* из 1993. говори се, такође, о именима народа и других етничких и етнографских јединица и заједница (као и о називима њихових припадника). У истом извору у употреби је и термин *житељска имена*, тј. називи људи изведени од географских имена да означе припадност по месту живљења, завичајности, пореклу, са наведеним примерима: *Словени*, *Хуни*, *Арапи* као народ или група народа (и *Арапин*, *Арапкиња* или *Арапка*, *Арапче*, *Арапчад*),

* gordanastasni@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Леси, *Цинцари*, *Буњевци*, *Роми* или *Цигани*, *Индијанци*; *Банаћани*, *Ресавци*, *Далматинци*, *Мачвани*, *Пивљани*, *Гласинчани*, *Кордунаши*, *Мостарци*, *Новосађани* (и *Банаћанин*, *Банаћанка* итд.) (Правопис српскога језика 1993: 49)

У раду Чилаш Шимпраге и Куртовић Буђе (2009: 36) отвара се питање о томе „јесу ли етници имена или називи", с обзиром на то да се и у кроатистици такође паралелно користе термини име односно назив становника. Ауторке се питају: „Upućuje li različito tretiranje etnika, u gramatikama je reč o nazivima, a u pravopisnim priručnicima o imenima, na terminološku zbrku ili teoretsku nerazriješenost statusa etnika".

М. Пети износи занимљив став о етницима: „Etnik je ime svih stanovnika naseljenog mjesta ili kraja, ne jednoga i ne mnoštva. Svih, bez obzira na uzrast, spol, rod i broj" (Peti 1997: 102). Из тога произилази: „Od imena mjesta Zagreb i kraja Dalmacija imena su ujedno i etnici samo tipa *Zagrepčani* i *Dalmatinci* sa agramatičkim oblikom *pluralia tantum* (i sa semantički nebrojivim oblikom pojedinačnosti kojim se na ono što se imenuje, svi stanovnici mjesta i kraja bez obzira na uzrast, spol, rod i broj, upućuje na nešto pojedinačno i u svojoj pojedinačnosti nebrojivo" (Peti 1997: 103–104).

Изгледа да граматичко обележје једнине односно множине, бројивости односно небројивости, битно утиче на схватање семантичке природе етника. У том погледу прихватљив је Шимуновићев став да етници у форми једнине имају особине назива (апелатива), а не имена иако поседују у асоцијативном (ономастичком) садржају особине властитог имена (2002: 531).

2. **Етници и антропоними**. Шта етник у једнини чини *именом* у семантичком смислу? Облик једнине карактеристичан је за властита имена људи. Заједничке семантичке особине етника и антропонима остварују се на плану денотације, а разлике међу њима произилазе из њихове номинационе и референцијалне функције.

Блискост са властитим именима етници испољавају семантичком непопуњеношћу. Наиме, постоји мишљење да су етници, по правилу, семантички празни, али да могу добити и неке значењске елементе, заправо, оне које једна друштвена средина приписује појединим народима, обично онима са којима долази у додир (Гортан Премк 2004: 22). Бјелановић каже „da su etnici znatno manje značenjski prazna etiketa od toponima i antroponima i da su od riječi svoje leksičke skupine znatno bogatiji značenjem i na razini denotacije i na razini konotacije" и закључује да су они сличнији апелативима и по значењу (Bjelanović 2007: 31). Према мишљењу Д. Гортан Премк, номинација етницима односи се на припаднике одређених група, што за последицу има могућност регуларног граматичког изражавања једнине и множине (Гортан Премк 2004: 22).

Има ли заиста облик једнине односно множине етника последице по значење? Према схватању Д. Шипке, властита имена приписују се оним реалијама које се могу сматрати засебним, посебним датостима. „Pod posebnošću se misli na svijest o odjelitosti svega ostalog i naročito odjelitost od kategorije kojoj pripadaju. Za razliku od toga oni elementi zbiljnosti na koje upućuju zajedničke imenice (apelativi) prvenstveno jesu pripadnici određene kategorije" (D. Šipka 1998: 119).

У том смислу етници заиста манифестују дуалистичку природу. Као именице у множини (*Срби*, на пример), они саопштавају информацију о посебности овог народа (територијалној, културној, историјској и сл.), а обликом у једнини *Србин* или *Српкиња* саопштава се информација о припадности именованог референта одређеној групи односно категорији.

2.1. Погледајмо каква је у том погледу наша лексикографска пракса. Вук не бележи као посебне одреднице облике етника у множини, док се у РМС ови облици претежно наводе као посебне јединице. У РМС множински облик је са статусом одреднице када је реч о номинацији одређеног народа, дакле са колективним значењем. Ова је компонента значења садржана у њиховој појмовној интерпретацији. На пример, РМС бележи облик *Бугари* м мн. (јд. Бугарин) у значењу ’словенски народ који живи на југоистоку Балканског полуострва, између Македоније и Србије с једне и Црног мора с друге стране’. Лексема *Бугарин* није дата као посебна одредница, али супстантив у женском роду јесте *Бугарка* ’женска особа бугарске народности, припадница бугарског народа’.[1]

У РСЈ не бележи се облик множине *Бугари* као посебна одредница, већ само *Бугарин* м (мн. Бугари) ’припадник словенског народа који живи претежно у Бугарској’ и *Бугарка* ’женска особа бугарске народности, припадница бугарског народа’.

Етници се у РМС наводе и као одреднице у сингуларној форми: *Балканац* ’човек с Балканског полуострва’; *Бечанин* ’човек из Беча’; *Американац* ’човек из Америке’ или *Африканац* ’онај који је из Африке’; *Аустријанац* ’онај који је из Аустрије’.

У лексикографској обради ових лексичких јединица у РМС постоји извесна недоследност. Очигледно је да се називи територијалних јединица или географских подручја истога типа јављају као мотивне речи за дериване дефинисане различитим типовима дефиниција, као што је и недоследна употреба облика множине за одредничке речи (зашто нису у множини нпр. *Африканци*, *Американци* и сл.).

3. **Етници и топоними**. Другачије је семантичко-деривационе природе веза етника и топонима у односу на везу етника са антропонимима. Они су, а нарочито ојконими, увек у функцији мотивне речи за деривацију етника, уз успостављање директне деривационе везе између назива неког насељеног места и становника тог места. Из тога произилази да су етници дворефернтне речи[2]. „Њихови су референцијални односи мотивисани, с једне стране,

[1] Тако се у РМС дају као одредница у плуралној форми *Абесинци* (јд. *Абесинац*) и *Абисинци*, *Албанези* (јд. *Албанез*), Арбанаси) = Албанци (јд. Албанац) ’индоевропски народ који живи у југозападном делу Балкана; становници Албаније’; *Арапи* ’народ семитске породице, који насељава земље Мале Азије (осим Турске) и северне Африке’; *Грци* ’индоевропски народ који живи на крајњем југу Балканског полуострва’; *Енглези* ’припадници англосаксонског народа настањеног у Енглеској, на Британским острвима’.

[2] Референцију схватамо као денотацију (однос знака према каквој реалији) и сигнификацију (однос знака према поимању те реалије). Референт схватамо као оно што је означено самосталном лексичком јединицом (Гортан Премк 2004: 126).

речју у творбеној основи и, с друге стране, семантичко-категоријалном вредношћу творбеног форманта“ (Гортан Премк 2004: 127).

И мотивна и мотивисана реч (ојконим и етник) имају скромне семантичке садржаје што се директно одражава на деривацију. Архисема јединица које припадају лексичкој скупини топонима несумњиво обухвата концепт *простора*. Међутим, идеографска вредност исказана архисемом веома је уопштена, па се стога у оквиру лексичких подскупова који припадају појмовоном домену топонима издвајају оне лексеме са заједничким диференцијалним семама високог ранга – *насељено место, планина, река* и сл.[3]

У појмовној интерпретацији, на пример, лексеме *град* садржана је диференцијална сема са квалификатором (*веће* насељено место) и диференцијала сема која носи информацију партитативног типа (*део* ширег региона) са квалификаторима: *културни, политички, административни* центар. Све компоненте значења општег појма (град) преносе се на сваки појединачни топоним (са властитим именом).

У односу на властита имена људи, топоними имају специфичнија семантичка обележја. Према мишљењу Д. Гортан Премк, властита имена су асемантичне речи, оне дакле, имају само номинациону вредност. Изостанак семантичког садржаја има за последицу изостанак многих семантичких подситема; властите именице немају могућност развитка полисемије, оне не ступају у синонимске и антонимске односе, а деривациони систем који стварају више је него скроман, своди се на деривате релационог односа (Гортан Премк 2004: 23).

4. Етници и деривација. Како у Вуковом речнику тако и у РМС и РСЈ као посебне одреднице по правилу се наводе мушко – женски еквиваленти за именовање становника односно становнице некога места (нпр. *Бугарин***,** *Бугарка*), затим именица средњег рода са значењем младо (*Бугарче*), деминутивним и хипокористичким значењем (*Бугарчић*) и збирна именица (*Бугарчад*); код Вука је забележен и деминутивни облик *Бугарчица* од Бугарка. Структура семантичко-деривационог микрогнезда са етником као мотивном речју показује специфичнсти етника у односу на антропониме и топониме.

Антропоними индукују само посесивне придеве, док топоними имају богатија деривациона гнезда, која претежно садрже граматичке деривате (релациони или посесивни придев, конвертовани прилог и адјективну именицу: на пример, *бугарски*, -а, -о; прилог *бугарски***,** *бугарство*); деривате сложеничког типа са формантом **-***фил* (*бугарофил*) и **-***фоб* (*бугарофоб*), **-***ман* (*бугароман*) и од њих изведене релационе придеве.

Деривациони потенцијал етника веома је ограничен. Разлог томе је у њиховом семантичком садржају. Могући деривати јесу придеви релационог

[3] Топоним је властито име неког места или другог географског појма. На семантичком плану лексеме са општим значењем показују значајне специфичне одлике у односу на појединачна имена. Тако су, на пример, лексеме *планина* (велико, масивно узвишење, обично с више брда и врхова) и *река* (стални водени ток јачег интензитета који потиче од једног извора или настаје од више притока и тече коритом до ушћа) истовремено и лексеме општег и терминолошког фонда, али не и ономастикона.

и посесивног значења и деривати субјективне оцене – деминутиви и аугментативи (*Туркешања* и *Туркињица*; *Србекања* и *Србенда*; *Немичица* и *Немчина*), хипокористици (*Бошњо*), и ту се деривација завршава.

Са нормативног становишта занимљиви су примери из Вуковог речника који представљају дублетне варијанте, моделе настале истим творбеним процесом при чему се творбена основа (потпуна или редукована) удружује са различитим суфиксима. Употребљени суфикси налазе се у конкурентном односу, а питање је да ли се конкуренција преноси и на њихове деривате. Наиме, разноврсност творбених модела сведочи о непостојећој или нестабилној норми или ниској употребној вредности одређених деривата (Штасни, Ајџановић 2011: 119).

Дублетни супстантиви у мушком роду показују да се у конкурентном односу налазе суфикси:

-(*а*)*ц* и -*ин* (*Бањан-ац* и *Бањан-ин*);

-(*а*)*ц* и -*јанин* (*Биоград-ац* и *Биоград-анин*);

-(*а*)*ц* са редукованом основом мотивне речи и суфикс -*анин* са пуном основом мотивне речи: (*Подунав-ац* и *Подунављ-анин*, *Поморав-ац* и *Поморављ-анин*);

-*лија* и -(*а*)*ц* (*Сарајев-ац* и *Сарај-лија*);

-*лија* и -*анин* (*Беч-лија* и *Беч-анин*);

-*анин*, -(*а*)*ц* и -*лија* (*Мостар-анин* и *Мостар-ац* и *Мостар-лија*);

-*ø* и -*ин*/ -*иħ*, -*љин* (*Арап-ø* и *Арап-ин*[4]*; Срб-ø* и *Срб-ин*, *Срб-иħ*, *Срб-љин*).

У РСЈ забележени су само облици: *Београђанин*[5], *Бечлија*[6] и *Сарајлија* чиме је укинут конкурентни однос; остали облици нису потврђени у РМС и у РСЈ.

Међу супстантивима у женском роду такође се јављају варијантни облици. Најпродуктивнији суфикс у њиховој деривацији јесте суфикс -*киња*, а према њему се у конкурентном односу јављају суфикси:

-*ка* (*Арап-ка* и *Арап-киња*, *Браничев-ка* и *Браничев-киња*, *Дубров-ка* и *Дубров-киња*, *Пештан-ка* и *Пештан-киња*; *Срп-ка* и *Срп-киња*);

-*анка* (*Пореч-анка* и *Пореч-киња*, *Тимоч-анка* и *Тимоч-киња*);

-*ица* (*Срем-ица* и *Срем-киња*).

Од свих забележених дублетних облика у женском роду у РСЈ потврђена је само реч *Арапкиња*. Облике *Дубровка* и *Дубровкиња* не потврђује РСЈ, у њему се налази реч *Дубровчанка*. Језичка пракса показује да су се неки облици са суфиксом -*киња* усталили (*Српкиња*), а да су други потиснути (само је *Сремица*).

Б. Ћорић наводи да су суфикси -*ка* и -*киња* конкурентни када обележавају моцију рода код именице, при чему су и формално сродни јер -*киња* је

[4] У РМС забележена су обе речи: *Арап* и *Арапин*.

[5] У РМС даје се податак да се облик *Биограђанин* сређе код старијих писаца.

[6] РМС бележи оба облика *Бечанин* и *Бечлија*, као и супстантиве у женском роду: *Бечанка*, *Бечкиња* и *Бечлика*.

настало спајањем *-ка* и *-иња*, а тек након тога су постали конкурентни (*Мисирка – Мисиркиња*) (Ћорић 2008: 223).

Овде је посебно питање у вези са семантичко-деривационим односом супстантива у мушком и у женском роду. Г. Вуковић сматра да именице у женском роду са значењем етника „представљају, у ствари, секундарна образовања према називима за мушки род који су примарни“ (Вуковић 2000: 242).

Могуће је, међутим, и другачије тумачење. Наиме, супстантиви мушког и женског рода са значењем становника односно становнице некога места могу се сматрати дериватима истога степена: *Београђ-анин* је становник Београда и *Београђ-анка* је становница Београда. Лексема *Београђанка* не би се могла интерпретирати као ’женска особа Београђанин’. Многи облици својом творбеном структуром поткрепљују овај став: *Словен-ац* и *Словен-ка*, *Црногор-ац* и *Црногор-ка*, *Босан-ац* и *Босан-ка*, *Херцегов-ац* и *Херцегов-ка*, *Јапан-ац* и *Јапан-ка*, *Бугар-ин* и *Бугар-ка*.

5. Етници и полисемија. Када су етници у питању, а према Вуковој обради, није редак случај да је мотивна реч (топоним) приказана као вишезначна (обично је то примарна семантичка реализација и једна секундарна).[7] Питање је да ли се сви случајеви са диференцираним значењима могу сматрати полисемантичким структурама. Извесно је да долази до преноса номинације с једног појма на други. Властито име, на пример реке, истовремено је и властито име неког другог географског појма или насеља на обаламе те реке. Чињеница је, такође, да се истим називом именују различити референти: река или насељено место. Међутим, има случајева када се истим именом називају исти ентитети (обично села) у различитим областима. Тада не бисмо могли говорити о ширењу семантичке структуре, нити је Вук доследно раздавајао ова два, условно да кажемо, значења на примарна и секундарна.

Можда би у домену овог лексичког слоја било упутније говорити о ширењу значења или примарној и секундарној номинацији, нарочито када је логичка веза међу именованим појмовима веома јасна (назив реке и села које налази на њеној обали; назив села и манастира у њему и обрнуто). Рекли бисмо да је у основи преноса имена метонимијска трансформација, при чему је главно обележје метонимије – регуларност, видљиво и очувано и у овој тематској скупини.

О полисемији би се могло говорити када примарна семантичка реализација мотивне речи нема значење насељеног места или неког другог географског појма (нпр. *ћуприја* и *Ћуприја; топлица* и *Топлица*) или када се секундарна значења односе на референте изван граница појмовног домена топонима. Пренос номинације је у овом случају подстакнут метафоризацијом (нпр. *зје-*

[7] И у РМС има забележених примера лексема са примерним значењем ’човек из из неког места’ и неком другом секундарном реализацијом, на пример *Белгијанац* 1. онај који је из Белгије. 2. (белгијанац) запрежни коњ или *Белгијанка* 1. она која је из Белгије. 2. (белгијанка) пушка белгијске израде.

ница – део ока)[8]; предмет (*сињ* – шиљак на којем стоји паприца). Наводимо лексему *каменица* као пример богате полисемантичке структуре са примарним значењем топонима према Вуковој обради. У секундарним значењима номинација се преноси на најразличитије референете: реку, животињу [ободница (у примор. ахтапод)], посуду, житну меру, за вештицу.[9]

Забележени топоними имају изразиту способност секундарне номинације:

а) **назив села → назив манастира** (*Врдник*); код Вука је продуктивнији модел: назив манастира → **назив села (***Беочин*, *Бешеново*, *Крушедол*, *Јазак*);

б) **назив града или вароши → назив кнежине (*Колашин*);**

в) **назив реке → село на десној или левој обали те реке (***Борча, Врбас, Рача*, *Трнава*); кнежина око те воде (*Јадар*, *Тамнава*), нахија (*Ресава*, *Црмница*), земља око те воде (*Цетина*), манастир код те воде (*Крка*, *Рача*);

г) назив потока → **назив варошице (*Рибница*);**

д) **назив поља → назив** долине (*Косово*); варошице (*Косово*, *Крижевац*);

ђ) **назив шире области (регије)**[10] **→ назив планине и реке (***Буковица***).**

Питање је да ли се и лексеме које Вук даје као вишезначне са примарним значењем ојконима и са секундарним значењима индукованим метафоризацијом заиста могу сматрати полисемичним или су понегде у питању чак хомонимне лексеме.

5.1. Следи приказ модела метафоричних трансформација на којима је заснован пренос номинације са општег појма на властито име неког географског појма или насељеног места[11]:

а) заграђено место са посебном наменом (*травник* – за испашу телади) → назив града или вароши (*Травник*);

б) назив биљке (врста цвета (*жабљак*); врста зачина (*орашац* [*орашак, орашац, орашчић*]; некаква трава (*прилип*) → назив града или вароши);

в) назив птице → назив града, воде и брда, зидина (*соко*).

---

[8] У првом примеру бисмо заменили редослед значења и примарним бисмо сматрали оно које је Вук навео као секундарно ’део ока’.

[9] Ево како је обрађена лексема *Каменица* у Вуковом речнику: 1) тако зову многа села, као н. п. у Сријему, у Јадру, у Кључу (код Кладова гдје данас нема ни једнога Србина, него Власи). 2. ријека у Рудничкој нахији. 3) (у примор.) ободница. 4) (у примор.) у камену ископано или само од себе издубено, као суд какав. У Задру се тако зове житна мјера од камена, која се не носи, него стоји на мјесту гдје се жито продаје. 5) каменица рјече се и за вјештицу кад јој се право име не ће да спомене, и ваља да се мисли како би се окаменила.

[10] За назив регије које је у саставу веће територијалне области или државе у употреби је термин макротопоним (Вуковић 2000: 243).

[11] Тако се у РМС дају као одредница у плуралној форми *Абесинци* (јд. *Абесинац*) и *Абисинци*, *Албанези* (јд. *Албанез*), Арбанаси) = Албанци (јд. Албанац) ’индоевропски народ који живи у југозападном делу Балкана; становници Албаније’; *Арапи* ’народ семитске породице, који насељава земље Мале Азије (осим Турске) и северне Африке’; *Грци* ’индоевропски народ који живи на крајњем југу Балканског полуострва’; *Енглези* ’припадници англосаксонског народа настањеног у Енглеској, на Британским острвима’.

5.2. Према Вуковим обрадама, може се видети и да су поједини етници, такође, развили своју значењску структуру ширећи се у више различитих семантичких праваца.

а) називи биљака и плодова: *будимка* – бјела бундева; *маџарка* – врста шљиве; *млеткиња* – (у Боци) некаке бијеле велике трешње; *сланкаменка*, *скадарка*, *смедеревка* – врста грожђа;
б) називи животиња: *мисирка* и *мисиркиња* – будија (пурка, ћурка);
в) називи новчаних и мерних јединица: *мисирлија* – мисирски дукат; *пожунац* – житна мјера; (у Хрв.) и винска мјера од једне оке;
г) називи реалија из свакодневног живота: *босанка* – округла и дугуљаста чутура; *стамболија* – стамболска зобница; *вараждинац* – вараждински бурмут;
д) речи које денотирају човека или жену: *Грк* / *Гркиња* – у Бачкој по селима зове се Грк / Гркиња сваки човјек / свака жена која држи дућан; *Пољак* 1) пољар 2) пољачина 3) становник Пољске;
ђ) име неког географског појма: *Босанка* / брдо више Дубровника /.

6. Закључак. С обзиром на то да се етници дефинишу као име или као назив становника неког места, у раду заузимамо став да су етници примарно називи, али да се у њима укрштају особине и апелатива и властитих именица. Етници у односу на антропониме показују извесне сличности, али и разлике: њихове заједничке семантичке особине остварују се на плану денотације, а разлике између етника и антропонима произилазе из њихове номинационе и референцијалне функције. Ова семантичка обележја манифестују се и кроз одређене граматичке категорије (једнина и множина, бројивост и небројивост). Лексикографска обрада етника као речничких одредница, такође указује на њихове семантичке и деривационе специфичност у односу на сродне лексичке јединице, њихов статус у лексикону српског језика, као и на различита нормативна решења од Вуковог доба до данас.

Анализом семантичко-деривационог односа топонима и етника као мотивних и мотивисаних речи, уочене су одређене карактеристике које се могу сматрати системским. Микрогнезда са етницима као мотивним речима такође се одликују специфичним семантичко-деривационим обележјима у односу на микрогнезда са антропонимима као мотивним речима. Захваљујући богатијем семантичком садржају топонима као мотивним речима и етницима као дериватима првога степена, њихов је деривациони систем развијенији од деривационог система антропонима.

Семантички садржај топонима и етника одражава се и на могућност ширења њихове семантичке структуре, и то у случају када је номинација топонима мотивисана лексемом која нема значење насељеног места или неког другог географског појма (нпр. *ћуприја* и *Ћуприја; топлица* и *Топлица*) или када се секундарна значења индукована метафоризацијом односе на референте изван граница појмовног домена етника.

Према Вуковим лексикографским обрадама, уочљиво је, такође, ширење семантичке структуре појединих етника код којих у секундарним значењима долази и до семантичких и до морфолошких промена.

ИЗВОРИ

Стефановић Караџић 1986: В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1852), I А–П, Београд: Просвета.
Стефановић Караџић 1986: В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1852), II Р–Ш, Београд: Просвета.

РЕЧНИЦИ

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић и др. 1960: Р. Алексић, *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
Бјелановић 2007: Ž. Bjelanović, Toponimi etnonimskog podrijetla i tvorba etnika od njih, Zagreb: *Onomastičke teme*, Zagreb, 13–15.
Вуковић 2000: Г. Вуковић, Етници женског рода у епској поезији, Београд: *Јужнословенски филолог*, 56/1–2, Београд, 241–248.
Гортан Премк 2004: Д. Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике.
Пети 1997: M. Peti, Koje su imenske riječi etnici i etnonimi, Zagreb: *Folia onomastica Croatica*, 6, Zagreb, 99–112.
Пешикан 1958: М. Пешикан, О грађењу имена становника у односу на имена земаља и места, Београд: *Наш језик*, IX/5–6, Београд, 196–205.
Пешикан и др. 1993: М. Пешикан, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
Ћорић 2008: Б. Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Чилаш Шимпрага/Куртовић Буђа 2009: A. Čilaš Šimpraga, I. Kurtović Buđa, Etnici i ktetici u kajkavskom narječju. Zagreb: *Rasprave Instituta hrvatskog jezika i jezikoslovlje*, 35, Zagreb, 35–52.
Шимуновић 2002: P. Šimunović, Antroponimija III – Ostali tipovi imena, *Słowiańska onomastyka – encykopedia tom I*, Worszawa – Kraków, 527–532.
Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Штасни/Ајџановић 2011: Г. Штасни, М. Ајџановић, Становници Новог Сада и Петроварадина: деривациони модели и употребна норма, Нови Сад: *Лингвистичке свеске 9, Говор Новог Сада. Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*, Нови Сад, 78–120.

Gordana R. Štasni

ETHNICS IN THE *SRPSKI RJEČNIK* (1852) AND LEXICAL-SEMANTIC STANDARD

(Summary)

This paper discusses the ethnics as nominated units with some specific semantic characteristics related to the similar units (anthroponyms) regarding nomination, reference and semantic-derivational potential. The relation between motivational and motivated words (toponyms and ethnics) and derivation potential of the ethnics are also analysed. Besides, this paper reflects the relation between the feminine and masculine substantives as an important theoretical question related to semantic-derivational and semantic-lexical aspects of standardization. The analysis of the semantic structure of the ethnics shows when certain structure of meaning is polysemic, when it is just a differentiation of the meaning, but not the creation of a new, and when there is a case of polysemic dispersion of the ethnics.

Key words: ethnics, *Srpski rječnik* (1852) by Vuk Karadžić, polysemy, lexical-semantic standard

811.163.41‘373.611
811.161.1’373.611
811.162.1’373.611

Драгана М. РАТКОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

РЕЧИ СА ИНТЕРФИКСОМ *-И-* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ДО ДАНАС У ПОРЕЂЕЊУ С РУСКИМ И ПОЉСКИМ

Рад** представља компаративно-историјску анализу речи са интерфиксом *-и-* у српском, руском и пољском језику са становишта модерне славистичке дериватологије. Циљ истраживања је да утврди када се интерфикс *-и-* у овим језицима јавља први пут и да опише дате речи према њиховој појмовној разуђености. Аутор утврђује да се у сва три језика творбеним моделом са интерфиксом *-и-* гради углавном пасивна лексика, и то именице, претежно шаљивог или пејоративног значења. Посебну групу чине оними (надимци прерасли у презимена, али и топоними, ороними, хидроними и сл.). Овај тип речи у српском језику први пут се јавља у XI в., а у руском и пољском у XV в. Речи са интерфиксом *-и-* највише има у (савременом) српском, знатно мање у пољском, док је у руском дати творбени модел слабо продуктиван. У савременом српском, с једне, и новопољском и савременом пољском језику, с друге стране, лексика грађена помоћу овог творбеног модела појмовно је приближно подједнако разуђена и односи се углавном на исте појаве.

Кључне речи: интерфикс *-и-*, сложенице, српски, пољски, руски, појмовна разуђеност, називи за људе, животиње, биљке, предмете.

1. Творбени модел са интерфиксом *-и-* општесловенског је карактера. По овом моделу се граде двотематске речи чија се прва компонента у многим словенским језицима формално подудара са императивом 2. л. јд. на *-и*, због чега се у литератури о тим језицима и називају „императивним сложеницама“ (српско презиме настало од надимка *Маснѝкоса* „онај који има масну косу“, као и нпр. пољска именица *cudzysłów* „интерпункцијски знак који стоји између туђих речи, наводници“, са придевом у првој компоненти, представљају изузетке). У другој компоненти углавном се налази именица – нпр. срп. *вр̀тирēпка*, мак. *вртипоп*, рус. *скопидом*, укр. *Нагнибіда*, чеш. *odřihost* итд.

* ratkovic1977@yahoo.com

** Овај рад је настао као резултат рада на пројекту 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Иако су посебно речима са интерфиксом *-и-* у српском језику посвећене само две студије: чланак М. Стевановића *Императивне сложенице* (Стевановић 1956) и монографија В. Михајловића *Име по заповести. Императивни ономастикон српскохрватског језика* (Михајловић 1992), о њима је много писано, углавном у монографијама уџбеничког карактера, и то од Вука, преко Ф. Миклошича, Т. Маретића, М. Стевановића, Е. Барић, С. Бабића до И. Клајна – исп.: Караџић 1964 [1828]: 300; Миклошич 1875: 350, 365–375; Maretić [3]1963: 386–387, 392–393; Стевановић [2]1970: 408, 412–415; Barić 1980: 26, 29–30, 85; Babić 1986: 326–327; Клајн 2002: 83–88.

Разматрали су ове речи, дакле, сви лингвисти који су се бавили типологијом двотематских речи односно проблематиком интерфиксâ у српском језику. При том, анализиране су са различитих становишта: творбено-семантичког, акцентолошког, лексиколошког, контрастивног и стилистичког а у складу са различитим појмовно-терминолошким апаратима – као: сложенице, сраслице, речи са интерфиксом -и- или без икаквог интерфикса.

2. У овом раду ћемо говорити о речима твореним интерфиксом *-и-* као творбеним формантом у језицима три словенске заједнице који имају највећи број говорника у својој заједници: српском, руском и пољском. Размотрићемо их у складу са поставкама појмовно-терминолошког апарата модерне славистичке дериватологије.

Задатак нашег рада је да утврди када се речи са датим интерфиксом јављају први пут у сваком од ова три језика понаособ и да их компаративно-историјски опише.

2.1. У српском језику помоћу интерфикса *-и-* граде се углавном именице. Придев *блàжибӣжан* (покр.) „доброћудан и побожан; постан“ представља редак пример друге врсте речи.

Речи са интерфиксом *-и-* представљају пасивну и експресивну лексику претежно шаљивог или пејоративног значења. Модел по коме се граде ове речи показао се као погодно средство за језичку креацију. Речи са датом структуром у великој мери представљају: локализме, покрајинизме, колоквијализме, архаизме, али и кованице, хапаксе, оказионализме, творенице неких писаца које нису заживеле у језику – нпр.: *гризиви́но* „пијаница“, кованица Марина Држића, из XVI в., која се појављује као надимак – „Ja sam Grizivino, a nijesam Vukodlak; uklon’ se svak meni knezu Grizivinu“) (исп. Rječnik JAZU 1880–1976, s.v. grizivíno). Од оних које су настале касније из пера познатих писаца, навешћемо: *дàвивӯк* (ков. индив.) „онај који дави вукове, онај који је кадар и вука да удави (о псу)“ (код Милована Глишића, у преводу *Рата и мира*, из 1900. г.), *кàжичас* (индив.) „часовник, сат“ (твореница Лазе Костића), *смлатимòзговица* „врућина, припека“ – код Матије Бећковића: „По летњој смлатимозговици“) (Бећковић 1997: 53).

Неке сложенице са интерфиксом *-и-* (у даљем тексту под сложеницама подразумевамо како речи творене чистим слагањем тако и сложено-изведене речи) које су настале у старијим епохама као индивидуалне лексичке иновације, одржавале су се кроз векове и заживеле у језику – нпр.: *лижиòтāр* „(женско) чељаде које лиже отаре“, твореница М. Држића за коју П. Будмани

каже да се употребљава и у његово време (исп. Rjечник JAZU 1880–1976, s. v. ližiòtār), а коју бележи и Речник САНУ квалификујући је као покрајинизам погрдног значења. Данас можемо потврдити актуелност речи нпр. *лȉжисахан* и *лижисàхан* (погрд.), чије је примарно значење „онај који живи на туђ рачун (обично ласкајући, улагујући се)“, а секундарно „улизица, удворица“, а коју налазимо још код Доситеја и Његоша (исп. Rječnik JAZU 1880–1976, s. v. ližisàhan).

Руска именица *держиморда* „примитиван човек који се налази на високом положају и тлачи потчињене, тиранин“, појављује се у Гогољевој комедији *Ревизор* као име једног лика. Из руског је ушла у пољски у истом облику и значењу (*dzierżymorda*), и у тим двама језицима одржала се до данашњих дана.

2.2. На који начин можемо компаративно посматрати ову лексику у одабраним језицима?

Један приступ је творбено-семантички. Можемо поћи од творбених начина – поделити ове речи на чисте сложенице и сложено-изведене речи, а последње разврстати још и према суфиксима који учествују у њиховој творби. У оквиру тога, све ове сложенице можемо поделити још и према морфолошкој припадности речи у њиховој другој компоненти. Затим их разврстати према синтаксичко-семантичком критеријуму односа речи у компонентама (на сложенице са субјекатском, објекатском и адвербијалном структуром и сл.), и најзад их поделити на основу семантичке усмерености (на егзоцентричне и ендоцентричне сложенице). У основи, тај метод је применио М. Блихарски контрастивно анализирајући сложене именске речи у пољском и руском језику (исп. Блихарски 1977). Такав приступ омогућава истраживачу да утврди продуктивност творбено-семантичких типова и стекне увид у творбено-семантичке еквиваленте одговарајућих двотематских речи у овим језицима.

Ми ћемо у овом истраживању поћи од појмовног критеријума – лексику коју разматрамо поделићемо на појмовне, значењске групе, а у оквиру тога, где нам грађа то омогућава, утврдити које речи са интерфиксом *-и-* у три различита језика обједињује исто или слично значење. Тиме ћемо добити слику појмова и појмовних група у које спадају ове речи, што нам може помоћи да стекнемо представу номинације одговарајућих реалија у три словенска језика, а тиме и начина виђења тих реалија од стране говорника три словенска језика.

3. На основу података које нам пружа Rječnik JAZU творбени модел са интерфиксом *-и-* у српском језику потврђен је већ у XI в., са сплитским именима *Платимесо* и *Платихљеб* „онај који сече месо, хлеб“, забележеним на латинском. Наравно, не можемо са сигурношћу говорити да је то најстарија потврда јер су многи одговарајући оними, заслугом етнографа, етнолога, састављача дијалекатских збирки речи и сл., забележени тек у XIX в и XX в. и, као такви, фиксирани у једном тренутку. Али, ова два имена представљају доказ да интерфикс *-и-* у српском језику није млађи од XI в.

Кроз историју српског језика, како нам сведочи Rječnik JAZU, дате речи јављају се углавном као оними, у највећој мери као надимци прерасли у презимена, док су апелативи, потврђени углавном као хапакси неких писаца, ретки: *Вртиглав, Вртимирић* (XIII в.), *Кршибабић, Курикућа, Мутиводић,*

Мучибаба, Чепикуће, село у Далмацији близу Стона (XIV в.). Затим: *Пожрикобила, Газиводић, Мажибрадић, Кучиврат* (твореница М. Држића), *Пàликућа, лижидòтāр* (XVI в.), те: *кàжипӯт, Мутигашевић, Вàриводе* (XVII в.), *Кӯрикāвга, Лȕжипjате, Млàтишума*, (*Пàликућа* се јавља већ као назив за село), *Пèцикоза, газипета* (XVIII в.) итд. (речи које су у Rječniku JAZU остале неакцентоване и ми остављамо без акцента).

Бројне потврде (око седамсто) из Вуковог *Рјечника* (Караџић 1852), *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (Речник САНУ 1959–2010), шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* (Речник МС-МХ 1967–1976) и једнотомног *Речника Матице српске* (Николић М. 2007) говоре у прилог томе да је овај творбени модел у савременом српском језику продуктиван (в. Ратковић 2009: 270–328).

4. Истраживачи сложеница у пољском и руском језику, како кроз историју ових језика тако и у њиховом савременом стању, нису се нарочито задржавали на овом типу сложеница.

Говорећи о сложеницама са интерфиксом *-u-* у старопољском језику, колектив аутора под руководством К. Клешчове примећује да је ова група малобројна, да је чине егзоцентичне сложенице, и то претежно ботанички и зоолошки називи (Клешчова 1996: 363–364).

4.1. У старопољској епоси речи са интерфиксом *-u-* представљају углавном називе за биљке *(łamikamień, męczygłod, gorzyknot, gorzykwiat)*. Називи за неке друге реалије су изузетни и у њих спада *pasiżyt* „човек који живи на туђ рачун, беспосличар, паразит“, најстарија реч са интерфиксом *-u-*, чија прва потврда датира из 1420. г. Скоро све остале јављају се у другој половини XV в. На самом крају XV в. (1500. г.) срећу се називи за људе: *płoczywłos* „онај који пере косу“ и *trzebiświnia* „онај који кастрира свиње“.

Овде треба напоменути да се речи са интерфиксом *-u-* у пољском разликују од тих речи у српском и руском по томе што се њихова прва компонента у наведеним примерима формално не подудара са императивом 2. л. јд. на *-u* – у савременом пољском императив 2. л. јд. глагола у првој творебеној бази не завршава се на *-i/y* већ на сугласник (*płocz, trzeb* и сл.). Тако је и у чешком језику, у коме налазимо именице: *lomikamen, kazisvět, vrtichvost* (облици императива 2. л. јд. глагола у првој творбеној бази ових речи гласе: *lom, kaz, vrtˇ*). То је чињеница коју не треба сметнути с ума при утврђивању постанка овог творбеног модела у словенским језицима.

4.2. У средњопољском раздобљу (од почетка XVI в. до осамдесетих година XVIII в.), поред тога што већину сложеница са интерфиксом *-u-* чине називи за биљке (*lubiszczek, łomikamień*), експанзију доживљавају називи за људе, и то различитих значења: називи настали на основу посла који ти људи обављају, типичне радње коју врше или карактеристичног изгледа.

Од nomina agentis, то су *cieszykamień* „каменорезац“ и *pędziwół* „гонич волова“. Називи за људе карактеристичног понашања или изгледа су: *przełomiwrota* „лопов, који упада у кућу, провалник“, *goliłeb* „онај који има обријану главурду“ (XVI в.) и *łomiprzysięźca* „онај који гази заклетву“ (XVII в.), *kręciwąs* „онај који извија брковима“.

Јављају се и надимци: *Wydrwigrosz* „онај који извлачи (некоме) новац, варалица“ и *Zawalidroga* „онај који заустављa саобраћај, који представља препреку за саобраћај“ (XVIII в.), и име ловачког пса *Morzysarna* (XVI в.) „онај који мори, убија срне“.

Бележимо затим називе за природне појаве: *łomiłas* „ветар који руши дрвеће“ (XVI в.), и неке друштвене појаве и болести: *złomiślub* „браколомство, превара“ (XVI в.), *łaminoga* „болест ногу, подагра“, *łomiprzymierze* „раскид савеза“, *łomiprzysięga* „гажење заклетве“ (појављују се, дакле, већ апстрактне именице), те називе за предмете: *cedziworek* „посуда за цеђење, цедиљка“ и *liczydeska* „даска, таблица на којој се броји новац“ (XVIII в.).

Сложенице са интерфиксом *-и-* у средњопољском раздобљу углавном не прате квалификатори. Изузеци су: *ciągniskóra* (шаљ.) „обућар“ (XVII в.) и *gasiświeczka* (шаљ.) „последњи у некој особини или друштву“ (XVIII в.).

Од придева налазимо само *łomikost* „који може да ломи кости“ (поред именице *łomikost*).

4.3. Новопољско раздобље (од осамдесетих година XVIII в. до 1939. г.) карактеришу многе именице са интерфиксом *-и-*, праћене квалификаторима.

Од назива за људе, бележимо примере из групе nomina agentis: *dławiduda* (шаљ.) „лош оргуљаш, музикант“, *łapiduch* (разг. заст. шаљ.) „лош лекар“.

Људи названи по карактеристичној особини односно радњи су: *trzęsigłówka* (арх.) „особа која тресе главом, одвраћа главу од некога“, *dusigrosz* (шаљ. погрд.) „грамзив човек, тврдица“, *dzierżymorda* (вулг.) „тиранин“.

У ботаничку и зоолошку лексику убрајамо нпр. *dusikorzeń* (агр.) „врста болести биљака која напада корен“ и *bolimuszka* „врста инсекта која напада људе и животиње и пије им крв“.

Од назива за предмете бележимо *wiercimak* (арх.) „ваљак, тучак за мрвљење мака“.

Већина ових речи заступљена је и у савременом пољском језику (в. даље).

4.4. У савременом пољском језику модел са интерфиксом *-и-* није продуктиван. Речник савременог пољског језика у редакцији Х. Зголкове (Zgółkova 1996–2005) бележи свега седамдесетак таквих речи, углавном наслеђених из старије епохе. Разлика између пољског и српског у њиховом историјском развоју је у томе што је у пољском ова лексика појмовно разуђенија (речи са интерфиксом *-и-* у средњопољској епоси обухватају скоро све појмовне категорије којима припадају речи са интерфиксом *-и-* у савременом српском језику – в. т. 6) иако се у пољском језику ове речи јављају знатно касније у односу на српски: тек у XV в.

5. Модел са интерфиксом *-и-* у руском језику није продуктиван – ни у савременом руском ни у његовом историјском развоју. Међутим, наше истраживање на основу систематски прикупљене грађе показује да ових речи има више него што их дериватолози и лексиколози руског језика наводе[1].

[1] У одређивању творбених значења ових речи у руском језику аутор је консултовао мр Марину Петковић, на чему јој најтоплије захваљује.

Наглашавајући да је група речи са интерфиксом *-и-* малобројна, Ј. Земска наводи само *перекатиполе* и *держидерево* (исп. Земска 1973: 129). И у руском, као у српском и пољском, ове речи представљају стилски маркирану лексику – покрајинизме, архаизме, колоквијализме: *катиляска* (покр.) „мали точак“, *секи-голова* (арх.) и *сорвиголова* (разг.) „човек који се никога не боји, човек лудачке храбрости“.

Апстрактна именица *любшмение* „користољубље, шкртост“ сведочи да се у руском сложенице са интерфиксом *-и-* јављају у исто време када и у пољском – у XV в. Из каснијег периода бележимо још и именице *ламикамень* „врста биљке“ (XVI в.) и *сладислово* „благоречивост, елоквенција“, као и надимке и презимена, нпр. *Подыминогин*, са суфиксом *-ин* и *Тягнибревно* (XVII в.).

5.1. Већину сложеница са интерфиксом *-и-* које налазимо у речнику В. Даља (Даль 1994 [1880–1882]) бележе и речници савременог руског језика настали у XX веку.

У Даљевом речнику се налазе зоолошки и ботанички називи: *вертиголовка, вертишейка, крутиголовка* „врста птице која врти главом, Junx torquilla“, *горихвостка* „врста птице црвеног репа“, *держилодья* „врста рибе која се држи за лађу припивши се, прилепивши се за брод“; *держи-дерево* „врста грма који ’чува’ стабло дрвета поред кога се налази“, *(пере)кати-поле* „степска биљка чије семе ветар преноси на великим растојањима“, *ломикамень* „врста траве која пробија, ломи ламен, Saxifraga“, *свербигуз* и *свербигузка* „врста траве Sinapis arvensis“, *устели-поле* „врста биљке која покрива поље, пузавица“, *устели-камень* „пузавица на камену“.

Налазимо затим и неке називе за људе: *оторвиголова, секи-голова* (арх.), *урвиголова* те *горибес, гориголова* и *гориголовка* „хиперактиван човек; човек који лако плане“ као и називе за неке друге појаве: *паликопа* (покр.) и *паликопна* (покр.) „дан Бориса и Глеба, 24. јул – време великих врућина, пожара, када могу изгорети, запалити се стогови сена“.

5.2. Од неких речи које су забележене и касније и, као такве, улазе у корпус савременог руског језика, у ботаничку и зоолошку лексику спадају: *болиголов, горицвет* „врста биљке с јаркожутим и црвеним цветовима“ односно *задерихвост* „птица која диже реп“ и *горихвостка* „врста птице црвеног репа“.

Од назива за људе, то су, поред *сорвиголова* и *урвиголова*, још и: *држиморда* те *скопидом* (разг.) „претерано штедљив човек, тврдица“, *загниголова* „кавгаџија, свађалица“, *манихвостка* „она која мами репом, која заводи или подбада“, док су предмети: *катиляска* (покр.) „мали точак“, *шумиголова* „кућица великог пужа која шуми кад се прислони уз ухо, која шуми у глави“. И, као посебна група, издвајају се презимена настала од надимака: *Гонимедов, Терпигорев, Болибрух, Голиборода* итд. (в. т. 7).

6. Посматрано контрастивно, појмовно у најширем смислу, овим речима се у савременом српском, руском и новопољском и савременом пољском језику именују: људи, животиње и биљке на основу карактеристичне радње коју врше.

6.1. У групу nomina agentis спадају следеће речи:

срп. *вàдизȳб*: пољ. *wyrwizą̨b* (разг. шаљ.) „стоматолог“;
срп. *мȕтимастило*: пољ. *gryzipiórek* (разг. пеј.) „онај који гризе перо“, *skrobipiórek* (разг. шаљ.) „онај који струже, гребе пером“ – „чиновник нижег ранга, писар“.

Од назива за особе карактеристичног понашања односно типичне особине наводимо:

срп. *вȕцибатина* и *вуцибàтина* (погрд.): пољ. *włoczykij* (шаљ.) „пробисвет, протува“. Блиска по значењу је рус. *перекати-поле* „особа која често мења место боравка“.

У ову групу спадају и следеће именице:

срп. *твр̀дипара*: рус. *скопидом* (разг.): пољ. *dusigrosz* (шаљ. или погрд.) „особа која претерано штеди, шкрта особа“;
срп.: *изједипò гача, ждèривȳк* (покр.), *мàжибрāда* (покр.) „особа неумерена у јелу“: пољ.: *moczygęba, moczymorda* (разг. фам.) „особа неумерена у пићу, пијаница“.

Овим речима се именују и:
људи и животиње на основу неке физичке особине или физичког изгледа као типичног обележја:

срп. *врчигȕбица* (погрд. покр.) „онај који има разврчене губице“, *вȕципрња* у загонеци „онај који вуче, носи прње (о јежу)“, *нàпнигуша* (погрд.) „она која напне/напиње гушу (о жаби)“;
пољ. *pasibrzuch* (разг.) „особа великог стомака, која се стара само да се наједе и не намучи, изелица“ (исп. срп. *пунитрбух* у Јамбрешићевом речнику), *wyrwidą̨b* „онај који може да ишчупа дрво“ (*Waligora* и *Wyrwidą̨b* у пољској митологији су два брата џиновске снаге, од којих први може да обори планину).

Назване по радњи коју обављају и последицама до којих те радње доводе, од животиња издвајамо:

срп. *скòчибуба* „врста бубе која скаче“, *гàзибара* (покр.) „рода; патка“.

Затим, срп. *туцимравинац* (покр.), *кȕпимрāв*: рус. *вертишейка, крутиголовка*: пољ. *wiercigłówka, kręcigłówka* „врста птице Junx torquilla“.
У ову групу спада и пољ. *bolimuszka* „врста обада који напада животиње и пије им крв“.
6.2. Именују се и биљке на основу изгледа, последица до којих доводе односно њихове намене:

срп.: *вȕсибаба, хлàпимуха* „врста биљке са листовима подешеним за хватање мува и других инсеката“, *врàтимȳж* (покр.), *лòмикамēн* (покр.), *болȕглав* (покр.) „назив за разне врсте биљака, између осталих за булку, лијандер“, *свр̀бигȳз* (срп.) „шипак“;
рус.: *болиголов, болиголовка, болиголовник, (пере)кати-поле, горицвет* (исп. стпољ. *gorzykwiat*), *свербигуз, ломикамень*;
пољ.: *łamikamien, marzymięta*.

6.3. Речима са интерфиксом *-и-* именују се и неки предмети и делови тела на основу изгледа и намене:

срп.: *пàлидр̄вце, кàживетар* (покр.), *вàдичеп* (ков.), *кàжипрст*;
рус.: *катиляска* (покр.) „мали точак“;
пољ.: *kipichron* (жарг.) „нерђајући уложак за кување млека, ватростално стакло против кипљења млека“, *łamigłówka* „гвоздена или метална шупља полуга, која се увије у хартију или крпе и која служи да се жртва онеспособи ударцем у главу“.

6.4. Овом лексиком се изражавају и духовне активности човека. Ту спадају називи за радње коју обављају људи:

срп.: *мѐћикука* (покр.) „подвала“, *губивре́ме* „губљење времена“.

У ову групу бисмо уврстили и неке друштвене игре и нека кола и песме које се певају уз њих:

срп.: *грàбикапа* (покр.) „врста друштвене игре (у којој је циљ да се украби капа коју чува један од играча)“, *пӯнишаке* „игра карата“; *љӯбиколо* (покр.) „врста народног кола односно песмица која се уз то коло пева“;
пољ.: *łamigłówka* „загонетка“.

Неке реалије везане за душевни живот човека назване су према последицама до којих доводе односно њихове намене:

срп.: *вàдивēк* (нар.) и *вàдикашљица* (покр.) „оно што живот чини тешким“, *мàмиоко* (покр.) „оно што мами поглед, привлачи пажњу“, *квàрирадо̄ст* (нераспр.) „оно што квари радост, изазива нерасположење“;
пољ.: *łamigłówka* „тежак проблем“.

Сва три језика карактеришу називи за јело и пиће:

срп.: *дѐригуша* (покр.) „јело или пиће које при гутању пече, пали, дере грло, гушу“, *гӯливрā̄т* (покр.);
рус. *вырвыглаз* (разг.) „љуто јело“;
пољ.: *trąbizupka* (ист.) „супа припремана у добротворним институцијама и вожена у котловима колима по граду“.

Неке су семантички празне – срп. *гулибра́да* „реч у дечјој бројаници“.

6.5. Сложеницама са интерфиксом -и- се изражавају и неке природне и натприродне појаве (митска бића):

срп. *дѐрикокō̄ш* (покр.) „ветар“, *кàћипер* „сунце“ односно: *кѐчизуба* (празн. покр.) „утвара, страшило у лику бабе која кези зубе“, *јѐжибаба* (празн.) „зао дух који, према народном веровању, изазива природне непогоде“, *крòјисрећа* (песн.) „вила милосница“.

6.6. Затим, именују се неке реалије везане за простор и време. У оквиру назива за простор, то су боравишта, просторије именоване на основу њихове намене и односа говорника према њима:

срп.: *мочилàна* „просторија где се мочи лан“; *љӯбистā̄н* (ков. песн.) „у хип. значењу: стан, боравиште“.

У називе за појаве које се односе на неки временски период, бележимо:

срп.: *гòнивēк* (ков. индив.) „век тираније“, *гòрикā̄м* (покр.) „време великих врућина у другој половини августа“, *грàнисӯнце* (индив.) „време када се рађа сунце, зора“;

рус.: *паликопа* (покр.) и *паликопна* (покр.) „дан Бориса и Глеба, 24. јул – време великих врућина, пожара, када могу изгорети, запалити се стогови сена“.

Затим, именују се неки конкретни делови простора на основу карактеристичног обележја и последица до којих доводе:

срп.: *вадидýша* (*вàдидуша*) (покр.) ‘узбрдица’, *лòмиврāт, лòмивратица* (покр.) „тешко проходан пут, на коме се може сломити врат“;
рус.: *тянигуз* (жарг. ир.) „блага велика падина“.

7. Посебну групу чине оними. Већину чине надимци који су прерасли у имена и презимена:

срп.: *Бòдирога, Гàзивода*;
рус.: *Гонимедов, Терпигорев, Верни-вода* (име витеза из бајке);
пољ.: *Kręcigłowa* односно *Waligóra, Wyrwidąb, Burczymucha* (ликови из легенди и бајки).

Затим, ту су топоними, ороними, хидроними и сл.:

срп.: *Скочињèвōјка* „стена у Паштровићима између Будве и Кастел-Ластве, са које је, према легенди, скочила девојка у море да је Турци не би заробили“, *Смрдùпоток* „поток поред Голупца“;
рус.: *Звенигород* „стари град у Подмосковљу, који је добио такав назив због мноштва цркава које се у њему налазе“;
пољ.: *Tłuczykąt* и *Odrzykoń* – топоними који су пробитно означавали млин односно место где су се драли коњи.

8. Иако овај тип речи нема развијену полисемну структуру ни у једном од ова три језика, неке именице имају два или више значења, нпр.: срп. *смр̀дибуба* „буба која смрди“ (основно значење) и „пакостан, злобан човек“ (секундарно значење); рус. *перакати-поле* „трава која се ваља преко поља“ (примарно) и „човек који стално мења место становања“ (секундарно значење); пољ. *łamigłówka* „загонетка“ (примарно) и „тежак проблем; (жарг.) раскрсница; гвоздена или метална шупља полуга, која се увије у хартију или крпе и која служи да се жртва онеспособи ударцем у главу“ (секундарна значења) итд.

9. Речи са интерфиксом *-и-* у српском, руском и пољском језику чине пасивну и експресивну лексику, претежно шаљивог или пејоративног значења. Сложенице са датом творбено-семантичком структуром представљају у великој мери: покрајинизме, колоквијализме, архаизме, али и кованице, хапаксе, чак и оказионализме, творенице неких писаца које нису заживеле у језику. Посебну групу чине оними (надимци прерасли у презимена као и топоними, ороними, хидроними и сл.).

У српском језику интерфикс *-и-* се први пут јавља у XI в., а у руском и пољском у XV в.

Речи са интерфиксом *-и-* највише има у (савременом) српском, знатно мање у пољском, док је у руском дати творбени модел слабо продуктиван. Посматрана дијахроно, лексика датог творбено-семантичког типа појмовно је најразуђенија у пољском, у периоду од почетка XVI в., док у историјс-

ком развоју српског језика представља углавном ониме, у највећој мери надимке прерасле у презимена. У савременом српском, с једне, и новопољском и савременом пољском језику, с друге стране, лексика грађена помоћу овог творбеног модела појмовно је приближно подједнако разуђена и односи се углавном на исте појаве.

ИЗВОРИ

Бећковић 1997: М. Бећковић, *Хлеба и језика*, Београд: БИГЗ.

Даљ 1994 [1880–1882]: В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Т. I–IV, Москва: Прогресс – Универс, репринт.

Дорошевски 1958–1968: *Słownik języka polskiego* [red. W. Doroszewski], T. I–X, Warszawa.

Зголкова 1996–2005: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* [red. H. Zgołkowa], T. 1–50, Poznań.

Караџић 1852: *Српски рјечник истумачен немачкијем и латинскијем рјечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852.

Линде 1854–1860: S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, T. 1–6, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Николић М. 2000: М. Николић. *Обратни речник српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Матица српска – Палчић.

Николић М. 2007: *Речник српскога језика* [ред. М. Николић], Нови Сад: Матица српска.

Ожегов [7]1968: С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва: Советская энциклопедия.

Rječnik JAZU 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, T. I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

РМС 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.

Речник МС-МХ 2004: *Wielki słownik rosyjsko-polski* [red. J. Wawrzyńczyk], Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.

Речник САНУ 1959–2010: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1–18. Београд: Српска академија наука и уметности.

SP 1966–2011: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, T. I–XXIV, Warszawa etc.

РСС 1965: *Русско-сербскохорватский словарь* [ред. Барсукова В. В. и Ешич З.], Москва: Советская энциклопедия.

СРЈ 1975–2008: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Вып. 1–28, Москва: Наука.

СРЈ 1984–2007: *Словарь русского языка XVIII века*, Вып. 1–17, Ленинград (Санкт-Петербург): Наука.

СЈП 1999–2004: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, T. I, Krakow.

СсП 1953–2002: *Słownik staropolski*, T. I–XI, Warszawa–Krakow.

Унбегаун 1989: Б. О. Унбегаун, *Русские фамилии*, Москва: Прогресс.
Хорацј 2010: M. Choras, *Nazwy złożone w toponimii śląskiej* [докторска дисертација], Opole: Uniwersytet Opolski. Wydział Filologiczny.

ЛИТЕРАТУРА

Babić 1986: S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
Barić 1980: E. Barić, *Imeničke složenice neprefiksalne i nesufiksalne tvorbe*, Zagreb: Liber.
Блихарски 1977: M. Blicharski, *Złożenia imienne w języku rosyjskim i polskim. Studium konfrontatywne*, Warszawa–Wrocław: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
Земска 1973: Е. А. Земская, *Современный русский язык. Словообразование*, Москва: Просвещение.
Караџић 1964 [1828]: В. Стефановић Караџић, Главна свршивања сушествителни и прилагателни имена у Српском језику, Београд: Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8. (Даница, забавник за годину 1828). Београд, 1964, 233–321: Просвета (Београд: БИГЗ).
Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. Слагање и префиксација (Прилози граматици српскога језика. I), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
Клешчова 1996: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczowników* [red. K. Kleszczowa], Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Maretić [3]1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
Миклошич 1875: F. Miklosich, *Lehre von der Bildung der componierten nominalstamme u Vergleichende Stammbildungslehre der slavisghen Sprachen*, Wien: Wilhelm Braumüller k.k. Hof- und Universitätsbuchhändler (Wien: Druck von Adolf Holzhausen in Wien k.k. Universitäts-Buchdruckerei).
Михајловић 1992: В. Михајловић, *Име по заповести. Императивни ономастикон српскохрватског језика*, Београд: Нолит.
Ратковић 2009: Д. Ратковић, *Речи са интерфиксима у српском језику* [докторска дисертација], Београд: Филолошки факултет.
Стевановић 1956: М. Стевановић, Императивне сложенице, Београд: *Наш језик*, н. с., VIII/1–2, 6–18.
Стевановић [2]1970: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I. Увод. Фонетика. Морфологија*, Београд: Научна књига.

Dragana Ratković

WORDS WITH THE *-I-* INTERFIX IN SERBIAN IN A DIACHRONIC PERSPECTIVE (CONTRASTED WITH RUSSIAN AND POLISH)

(Summary)

The paper gives a comparative-historical analysis of words with the *-i-* interfix in Serbian, Russian and Polish from the standpoint of contemporary Slavic derivatology. The author ascertains that all the three languages feature a derivational model of forming passive lexis by means of the *-i-* interfix, notably nouns, of mostly humorous or pejorative meaning. A special group is formed of onyms (nicknames turned into surnames, but also place-names, oronyms, hydronyms, etc.). This type of words first occurred in Serbian in the 11th century, and in Russian and Polish in the 15th.

Words with the *-i-* interfix appear most frequently in (contemporary) Serbian, much less in Polish, whereas in Russian the given derivational model has a low productivity. Viewed in diachrony, the lexis of the analysed derivational-semantic type is conceptually most developed in Polish, in the period since the early 16th century, while in the historical development of Serbian it is mostly represented by onyms, largely nicknames turned into surnames. In contemporary Serbian on the one hand, and in Modern Polish and contemporary Polish on the other hand, the lexis formed by means of this derivational model is conceptually almost as equally developed and relates predominantly to the same phenomena.

811.163.41‘366.582
821.163.41.08 Андрић И.

Вероніка И. ЯРМАК*
Київський Слов’яський університет
Україна

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

О МОГУЋНОСТИ МОДУЛИРАЊА АЛГОРИТМА ИСТРАЖИВАЊА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ОБЛИКА У РАЗЛИЧИТИМ ТИПОВИМА УМЕТНИЧКОГ ДИСКУРСА (на материјалу дела И. Андрића)

У раду се разматра могућност моделирања алгоритма истраживања особина употребе аналитичких и синтетичких претериталних облика у прозном, есејистичком и песничком дискурсу И. Андрића као низа унапред одређених корака лингвистичке анализе. Тај редослед произлази из корелације у оквирима теоријских дескрипција и изворне семантике дотичних глаголских времена те њихове реалне експресивно-стилистичке вредности у микро- и макроконтексту дела. Циљ анализе јесте прецизирање разлике између теоријских дескрипција претерита и реалног репертоара њиховог функционирања у уметничком тексту. У чланку аутор користи методу контрастивне анализе претериталних облика у прозним, есејистичким и песничким делима И. Андрића, а такође у њиховим преводима на генетско сродни (источнословенски) руски језик, што даје могућност дубљег проучавања изворног експресивно-стилистичког потенцијала српских претериталних облика, поготово оних које су у источнословенским језицима током историјске еволуције већ нестали. Лингвистичка мерила, о којима увек треба да водимо рачуна приликом анализе, посматрају се с обзиром на семантику претерита као дела интерпретације фрагмента језичке слике стварности у општим оквирима хронотопа књижевног дела, на унутрашњу форму глаголског облика, на врсту слитистичке фигуре итд. Од великог значаја су: улога претериталног облика као структурно-граматичког елемента кохезије, површинске организације текста, специфика претериталног облика на нивоу кохерентности, тј. садржинске, семантичке врсте везаности дискурса. У обзир исто тако долазе конфигурација претериталних облика у огледалу могућих преводилачких трансформација те изразита транспозиција претериталне семантике.

Кључне речи: Аналитички претерити, синтетички претерити, прозни дискурс, прича, проза, поезија, есејистика.

* yuveronika@gmail.com

Уводне напомене

Лингвостилистичко истраживање сваке врсте уметничког дискурса, а поготово дискурса књижевног дела српског нобеловца Иве Андрића који се показао као изврстан прозаичар, есејиста и песник, намеће једно озбиљно питање: да ли уопште може да постоји неки алгоритам као редослед полазних тачака односно корака обавезних, унапред одређених начина лингвистичке анализе? Другим речима, питање је, у суштини, у томе, да ли постоји комплекс сталних лингвистичких димензија претериталних облика које произлазе из теоријских дефиниција и о којим треба увек водити рачуна, те оказаоналних параметара који се јављају у контексту као израз индивидуалног ауторовог уметничког стила и особина перцепције читаоца. Академик Л. Булаховски истиче да „стил у уметности, чак само усменој, јесте појам, много богатији садржајем, него начин изражавања или језик дела. У појам стила уметности речи спада и карактер сижеа, и начини грађења композиције, и избор ликова и много других параметара. Основа за 'покретање' питања о језичком стилу је оријентација за разјашњавање **узајамног односа начина манифестације према томе што се манифестује**“ (Булаховски 1955: 242). Други проблем који настаје у вези с тим питањем – јесте проблем корелације између прве и друге врсте споменутих карактеристика, које се неминовно међусобно прожимају.

Филозофска основа Андрићевих ремек-дела увек је на неки начин повезана с темељним појмовима универзума и људског бића, наиме – с локализацијом у времену. Према томе временске карактеристике, и, наиме, претеритални облици као могућа средства њихове вербализације су, без икакве сумње, најизразитији, међутим и не једини облици језичке манифестације темпоралности и концепта *„време“* као једног од темељних каркатеристика универзума. Према дефиницији Т. Радзијевске, под концептом у најопштијем смислу „разумемо одређени скуп или конфигурацију смислова који стоје иза језичке јединице, то јест јединство изражајног плана и садржајног плана... Будући да је концепт производ развоја одређене културе и њен атрибут, сасвим је природно и, вероватно, неопходно и његово проучавање кроз призму његове везе са одређеном дискурсивном праксом, наиме, корпусом текстова који репрезентирају неку социокомуникативну област“ (Радзијевска 2010: 86). Сем тога, морамо увек имати у виду да „...језик не одражава свет, него интерпретира њега“ (Карасик 2004: 110; 101).

Према томе неопходан је један крађи осврт на теоријске темеље приче као начина приповедања који често користи И. Андрић. Анализа сведочи о томе да сам облик приче привлачи пажњу писца, јер су њене могућности практично неисцрпне. Временска концепција и њена вербална манифестација која се најчешће огледа у глаголским и, наиме, претериталним облицима, увек је релевантан елеменат комуникативне стретегије аутора и читаве композиционе конфигурације књижевног дела. Зато уметничке могућности приче директно предодређују и облик приповедања. Познати књижевни теоретичар Б. Ејхенбаум је први пут скренуо пажњу да прича има тенденцију

не само да приповеда, него и мимички и артикулационо изразито да репродукује речи, што се, наиме, огледа и у употреби одговарајућих претериталних облика (в. Ејхенбаум 2010: 20). Академик В. Виноградов је нарочито акцентовао на неопходности разликовања аутора и преповедача, одредивши структурне особине приче (в. Виноградов 1980: 49).

Анализирајући путеве развоја српске књижевности друге половине XX века, А. Једлинска тврди да написана у стилу „крње“ приче новела И. Андрића *„Проклета авлија“* (1959) сведочи о квалитетно новим могућностима те наративне форме: „...Усмена разговорна интегративност говора наратора се јавља као композициони начин који помаже аутору конструктивно ујединити низ тема које варирају, понављају се, међусобно се допуњују, стварајући јединствену уметничку структуру. Покушај динамизације стила ... везан је са отказом од традиционалних облика објективног ауторовог приповедања“ (Једлинска 1983: 14; 11).

Академик А. Пецо истиче да се „када (...) приступа проучавању језика једног уметника, без обзира на то да ли је у питању испитивање целокупне граматике тога писца или само неких њених делова, нужно је да се знају два података из пишчевог живота: а) да се зна његова биографија: где је рођен, где је одрастао; затим б) какво образовање стекао, какве је школе завршио. Ови подаци су нужни због тога јер се од њих могу зависити многи други чиниоци који су релевантни за пишчево стваралаштво“ (Пецо 2000: 75). Мислимо би тај принцип са пуним правом могао бити екстраполиран и на к њижевна дела И. Андрића. Рођен у Босни и Херцеговини, а школован у Сарајеву, затим у Загребу, касније у Бечу, Кракову и Грацу, радећи на дипломатском и књижевном попришту, И. Андрић је током целог живота у свом стваралаштву неговао језичку основицу свог завичаја. Без обзира на то да у српском језику постоје много семантички и емотивно изразитији аорист, имперфект и плусквамперфект, лингвистичка анализа јасно сведочи о томе да И. Андрић припада оном кругу писаца који постижу изванредне резултате не за рачун употребе сложених облика, него претежно захваљујући вештини у структурирању хронотопа дела и комуникативне стратегије. И. Андрић је углавном мајстор употребе перфекта као изразитог, експресивно обојеног претериталног облика. Аутор увек налази дивне, латентне могућности његове стилистичке употребе, што се као у огледалу можемо да пратимо у преводу његових дела на генетски сродне словенске језике. Аутор стално користи различите могућности да се јави читаоцу и истраживачу у оквиру неколико могућих опозиција – стварни аутор : стварни читалац; стварни писац одређеног књижевног текста : стварни читалац тог истог текста; имплицитни аутор: имплицитни читалац; фиктивни наратор : наратиј итд. (в. Јакобсен 2099: 10–12). Међутим, И. Андрић је не само истакнути прозаичар, него и мајстор есеја као књижевног прозног жанра мањег обима и слободније композиције, а исто тако и изврсни песник.

1. Лингвостилистичка анализа приче И. Андрића *„Проклета авлија“* намеће низ карактеристичних параметара употребе претериталних времена, који, изван сумње, формирају „костур“ њеног хронотопа, а, према томе, и

конфигурацију обавезних параметара алгоритма стилистичке анализе употребе претериталних времена, који никако не смемо заобићи. Позивајући се на Т. Енквиста и на своја сопствена запажања професор В. Митриновић тврди: „Да је стил питање *фреквенције* одређених језичких елемената у датом тексту, а не само питање њиховог јављања vs. не-јављања, давно је устаљено у стилистици" (Митриновић 95: 246). Заиста, можемо издвојити битну семантичку, емотивну и структурну улогу перфекта као ***стилистичке инкрустације, стилистичког оквира великог прозног дискурса, као неотуђивог елемента његове кохезије и кохерентности – на самом почетку прозног и есејистичког дискурса, а такође на крају излагања*** у делима И. Андрића и у њиховом преводима на руски језик: „Топло и мирно пополдне **спуштало је** прве сенке на друм" (Андрић 2011 (1)), „Теплая и покойная послеподуденная пора **опускала** первые тени на дорогу" (Андрић 1976: 516); „А другог дана, ујутру, **напустио сам** Бордо заувек" (Андрић 2011 (1)), „А на другой день рано утром **оставил** Бордо навсегда" (Андрић 1976: 533).

2. Сличну семантичку вредност и улогу перфеката образованим од глагола које припадају различитим лексичко-семантичким групама, (свакако, пре свега, од глагола ***„бити"***), пратимо ***у почетним и закључним пасусима различитих поглавља*** *„Проклете авлије"*, а исто тако и у његовим преводима на руски језик. Додуше, у већем делу пандана у домену руских еквивалената ориганала буквални превод споменутог и других глагола је уопште одсутан: „Сам положај Проклете авлије **био је** чудан, као срачунат на мучење и веће страдање затвореника" (Андрић 2004: 19), „Само местоположение Проклятого двора будто нарочно рассчитано на то, чтобы увеличивать муки и страдания заключенных" (Андрић 1976: 206); „И то **је било** све" (Андрић 2004: 66), „И это **все**" (Андрић 1976: 236); „**Било је** једно време, у Мадриду, пре ратова, кад су људи и жене у разговору са мном криомице погледали моје руке." (Андрић 2011 (1)), „До войны в Мадриде мужчины и женщины, разговаривая со мной, украдкой **разглядывали** мои руки." (Андрић 1976: 524).

3. Челну улогу у површинској организацији текста има имају и ***облици перфекта на почетку пасуса*** који ***отварају неки нови, важни део наративног тока***. У цитираном првом примеру, обрнуто, у руском преводу налазимо претеритални облик глагола ***„бити"*** којег нема у Андрићевом оригиналу, што се може третирати као ***преводиочево разумевање унутрашње форме речи***: „То **је** у новом и свечаном облику древна прича о два брата. (...) Два **брата су се нашла** лицем у лице, кад је 1481. године, једног мајског дана, на ратном походу, изненада умро султан Мехмед II Освајач" (Андрић 2004: 79), „Это **была** новая и величественная версия извечного рассказа о двух братьях. (…)Два брата **столкнулись** лицом к лицу" (Андрић 1976: 242).

Замена глагола *„постати"* у облику перфекта другим глаголом у руској верзији анализиране приче јесте још један фин пример манифестације преводивочеве слободе у избору контекстуалних еквивалента аналитичких конструкција оригинала: „Тај надимак му **је** одавно **постао** право име и под тим именом је познат не само овде него и далеко изван зидова Проклете авлије" (Андрић 2004: 17), „Это прозвище **дали** ему давно, и оно стало его

јединственным именем, под ним он известен не только здесь, но и далеко за пределами Проклятого двора“ (Андрић 1976: 208).

4. Дотични појам „унутрашња форма речи“ познати украјински лингвиста П. Селигеј разматра у интегративном смислу, као „одређени *чвор* који фиксира у својим оквирима четири различите врсте веза – номинативну (између речи и денотата), (...) фигуративну (између две реалије које се упоређују), (...) мотивациону (између етимона и деривата речи) и когнитивну (између два појма)“ (Селигеј 2005: 15; 17; 19). Зато од велике важности јесте и чињеница којој ***семантичкој групи припада глагол***. Јако изразити у овом контексту могу бити, рецимо, ***претеритални облици од глагола менталне делатности***, који, с једне стране, суштински семантички и емотивно допуњују глаголе кретања, а истовремено понекад доприносе и одређеној ретардацији контекста. Није случајно да у преводима оваквих одломака прозног дискурса на руски језик често налазимо ***сложене претериталне облике образковане од глагола несвршеног вида са изразитом континуираном семантиком***: *„Возећи даље,* ***мислио сам*** *непрестано на сличност између витих и престарелих катедрала и ових челичних торњева бежичне телеграфије“* (Андрић 2011 (1)), *„Следуя далее, я* ***продолжал*** *размышлять о сходстве между стройными древними соборами и этими стальными вышками беспроволочного телерафа“* (Андрић 1976: 516).

5. Следећи незаобилазни аспект моделирања анализе могућих алгоритама истраживања претериталних конструкција у различитим типовима уметничког дискурса И. Андрића јесте употреба дотичних облика ***у описима спољашњег изгледа*** и ***психолошког стања јунака*** што обично ствара стилистички ***ефекат*** одређене ***ретардације***: „Игра очију у том лицу **била је** једна од великих Карађозових вештина. Лево око **било је** редовно готово потпуно затворено, али **се** између састављених трепавица **осећао** пажљив и као сечиво оштар поглед. А десно око **било је** широм отворено, крупно“ (Андрић 2004: 26–27); „Особое искусство Караджоза **составляла** игра глаз. Левый глаз его обычно **был** почти закрыт, но сквозь полусомкнутые ресницы **проскальзывал** внимательный и острый, словное иначе релативно бритва, взгляд. А правый глаз был всегда широко раскрыт“ (Андрић 1976: 212).

6. Још један карактеристични уметнички начин функционисања перфеката јесте њихова ***употреба*** за ***увођење и „пребацивање“ реплика директног говора у тзн. „правим“ и „уграђеним“ дијалозима***. Треба имати у виду да је код И. Андрића уопште релативно ретка употреба претериталних глаголских облика за увођење директног говора, међутим, ако их ипак има, – то су ***углавном перфекти*** (често од ***verba dicendi***): „– Ех, видиш, видиш! – **рекао је** фра Петар први и неколико пута, као у забуни, **поновио** те две речи док су седели један поред другог“ (Андрић 2004: 76), „– Надо же так, надо же так! – первым **начал** фра Петар, *повторяя*, словно в замешательстве, эти три слова, когда они уселись рядом“ (Андрић 1976: 241).

7. Као велики мајстор свих врста уметничког дискурса И. Андрић, свакако, вешто користи у дијалозима и ***синтетичке претериталне облике***, нпр. ***аорист***: „**Извараше** ме Чивути, њена родбина“ (Андрић 2004: 17), „– Что потом? **Обманули** меня жиды, его родственнички“ (Андрић 1976: 205).

Професор М. Ћорац **истиче да** „сама чињеница што се аорист не употребљава подједнако на територији нашег [српског – В. Ј.] књижевног језика, показује да се ради о различитим условима његовог опстанка с обзиром на његову изражајну вриједност. Зато се може поставити питање да ли аорист уопште има индикативно, неекспресивно значење(…) Транспозиција аористовог значења је извор његове експресивности” (Ћорац 1974: 65–66). И. Андрић на различите начине вешто користи аористе:

- ***у описима радње која се понавља*** у есејистичком дискурсу: „Фра Петар ***прође*** понеком од њих и слуша и гледа мало поиздаље“ (Андрић 2004: 15), „Фра Петар ***подходит*** к одной компании и, держась в сторонке, слушает“ (Андрић 1976: 204);
- ***у ауторовим коментарима на почетку пасуса*** есејистичког дискурса:

„Slušajući najgorču i najlepšu muziku koju sam ikada čuo, odjednom mi **se ukaza** kameni most, presečen po polovini.“ (Андри ћ 2011 (3)), „Слушая однажды самую печальную и самую прекрасную музыку, какую мне когда-либо приходилось слушать, я *вдруг* **увидел** каменный мост, рухнувший на середине.“ (Андрић 1976: 514-515).

8. Мада је ***плусквамперфект*** релативно ретка појава у језичком структурирању хронотопа есеја И. Андрића, можемо навести низ интересантних примера „класичне“ употребе овог аналитичког претериталног облика. Као његове пандане у руском преводу „Проклете авлије“ или есеја *„Разговор са Гојом“* налазимо различите преводиочеве комбинације: „И као што бива, од младог човека, који **је био** већ **заузео** своје место међу коцкарима и господским дангубима, постао је добар и ревносан стамболски полицајац“ (Андрић 2004: 23), „Как это нередко бывает, из молодого человека, *уже занявшего свое место* среди картежников и богатых шалопаев, получился ревностный стамбульский полицейский“ (Андрић 1976: 209); *„Газда **је био вечерао** и сад је са својим гостима **играо** карата, на парчету зеленог сукна“* (Андрић 2011 (1)), *„Хозяин уже **отужинал** и теперь со своими гостями **играл** в карты на куске зеленого сукна“* (Андрић 1976: 533).

9. У прозном дискурсу И. Андрића често се запажа и изразито експресивно обојена ***транспозиција временских облика***, као што је, на пример, употреба ***кондиционала у функцији прошлог времена***. У том смислу писац наставља класичне традиције познатих српских прозаичара. Интересантно је, како се та изразито претеритална семантика манифестује у преводима на руски језик, наиме, када преводалац сваки пут нуди неку посебну врсту трансформације. Велики интерес такође привлачи и поливалентност различитих дискурсних маркера који се уз кондиционал употребљавају у оквирима истог микроконтекста (***с времена на време – изредка; сутрадан – на следующее утро***): „Само *с времена на време **јавио би се*** у њему стари Карађоз, и он ***би*** пред задивљеном и сујеверно уплашеном Авлијом ***изводио*** неки од својих великих подвига (Андрић 2004: 35), „Только *изредка **просыпается*** в нем старый Караджоз, и перед изумленным, дрожащим в суеверном страхе Двором он снова совершает один из своих великих подвигов“ (Андрић 1976:

217); „Разговор би почео рано, у топлој сенци неке настрешнице“ (Андрић 2004: 93), „Обычно разговор **начинался** рано утром где-нибудь под навесом...“ (Андрић 1976: 251); „*Сутрадан* ***би се појавио*** у том истом расположењу“ (Андрић 2004: 93)); „*На следующее утро* он ***появлялся*** в том же расположении духа“ (Андрић 1976: 251).

У Андрићевој есејистици можемо да пратимо и интересантне с***лучајеве изразите транспозиције облика футура*** I који због употребе у истом контексту ***са облицима перфекта и дискурним маркерима-адвербима*** добијају изразиту претериталну семантику: „Футур I у приповиједању се употребљава кад се њиме исказује радња која се вршила у прошлости, али која представља будућност према некој другој прошлој радњи послије које је вршена. (...) То је права транспозиција футурског значења која условљава експресивност футура“ (Ћорац 1974: 69). Та појава се нарочито огледа у преводу на генетски сродни руски језик из текста којег јасно произлази „...да се поред футура којим се означавају радње што ће се вршити у будућности, тај облик употребљава се и за исказивање већ прошлих радњи, које долазе после неког такође прошлог догађаја“ (Стевановић 1976: 117): „– Некако после тридесете године, много пре него што **ћу се разболети и почети да губим слух, уснио сам** чудан сан...“ (Андрић 2011 (1)), „– *Как-то вскоре после того, как мне исполнилось тридцать лет, много прежде, чем* **я разболелся и начал терять слух, я увидел** странный сон...“ (Андрић 1976: 530).

10. Поезија И. Андрића убедљиво потврђује тезу Р. Јакобсона о томе да је „песништво језик у његовој естетској функцији. Утицај језичког материјала на поетску форму је несоспоран. Репертоар поетских фигура (...) у великој мери се одређује овим материјалом” (Јакобсон 1987: 275; 24). Међутим и у песништву И. Андрић најчешће употребљава ***облике перфекта***, који ипак стварају непоновљиву музику и ритмомелодијске оквире: „*Ni ja* ***nisam živeo*** *bez ljubavi.* ***Imao sam*** *mnoge dragane, tek ja ih* ***nisam birao****, nego kako je koju slučaj* ***doneo***. (…) Mnoge ***su*** mi dugo ***pisale*** i ***nadale se***, ali ***su se*** konačno sve ***poudale***“ (Андрић 2001 (2)).

Професор М. Ћорац је тачно приметио да „перфекат може да буде употребљен и тако да постаје сликовито глаголско вријеме. Крњи перфекат представља неку врсту елипсе, јер је елидиран помоћни глагол. …А што се временског значења крњег перфекта тиче, морамо нагласити да оно није сасвим исто као значење перфекта пуног облика. Његовим се значењем наговештава резултат перфектове радње“ (Ћорац 1974: 66-67).

Низ стилистички финоћа у домену употребе претерита у песништву И. Андрића настављају ***перфекти са „стегнутим“ обликом основног глагола***: „I rumen **je** oblak **zgasno**. Večeras niko **nije** sa mnom **pošo**“, ***Nabreko*** lišaj na stijeni koju bije...“ (Андрић 2011 (2)).

Посебну стилистичку вредност понекад дају песничком дискурсу И. Андрића и употребљени негативни ***облик перфекта*** с намерно ***промењеним редом речи***, као, што, на пример, у песми *„Жеђ“*: „**Ostadoh** te željan, jednog letnjeg dana, O srebrna vodo, iz tuđega vrela. …Al` mira **ne nađoh** nigde, jer me nikad Vatra prve žeđi **ostavila nije**” (Андрић 2001 (2)).

На тај начин, „јачина човекове мисли није у томе да реч изазива у свести предходне перцепције (то је могуће и без речи), него у томе, заправо, на који начин она тера човека да користи ризнице своје прошлости“ (Потебня 1993: 97).

Закључак

Анализа претериталних облика у различитих врстама уметничког дискурса И. Андрића намеће ***следеће закључке***:

- И. Андрић је велики мајстор употребе свих претериталних облика српског глагола, а највише, вероватно, ипак перфекта. Комуникативна стратегија је код њега увек врхунски промишљена и усмерена на то да би вешто грађена манера излагања у склопу лексичким димензијама и хронотопом дела постала извор уметничке вредности дискурса. Стварно, аутор понекад и у великим одломцима прозног текста релативно ретко користи експресивно обојени синтетички облици. Приликом истраживања дотичних примера пре свега полазимо од одређене карактеристичне слике, односно индивидуалне манере употребе прошлих времена код једног аутора, што, заправо, и представља ***типологију њихове употребе***, која „диктира“ све наредне кораке и уоквирује њихову специфику;
- обавезно морамо водити рачуна о ***врсти претериталног облика*** у контексту његове ***теоријске дефиниције и корелације с репертоаром реалне употребе*** глагола. Другим речима, ради се о бројним врстама практично могућих одступања од теорије у различитим врстама књижевног дискурса. Исто тако у обзир стално долазе:
- ***тип дискурса*** *(прозни, есејистички, песнички итд.)* и његове релевантне карактеристике;
- ***семантика претерита као дела интерпретације фрагмента језичке слике стварности*** у општим оквирима ***хронотопа*** књижевног дела;
- ***унутрашња форма глаголског облика***;
- улога претериталног облика на нивоу ***кохезије текста као елемента структурно-граматичке врсте његове површинске организације***;
- специфичност претериталног облика на нивоу ***кохерентности текста***, тј. садржинске, семантичке врсте везаности дискурса;
- ***врста стилистичке фигуре***;
- ***емотивна улога*** претериталног облика ;
- ***ред речи*** (нарочито) код аналитичких претериталних облика;
- претеритални облици који се стално користе за стварање ефекта ***ретардације***;
- улога претериталних облика у ***комуникативној стратегији аутора***;
- претеритални облици и ***темпо приповедања***;

- ***превод на генетске сродне језике као огледало изворног потенцијала претериталне семантике и могућих преводилачких трансформација***;
- више или мање изразита ***транспозиција претериталне семантике***;
- ***улога адверба као дискурсних маркера*** микро- и макроконтекста;
- ***индивиудална манера аутора*** и његов стилистички рукопис.

Целью доклада является анализ претеритальных форм в разных типах художественного дискурса сербского писателя И. Андрича, лауреата Нобелевской премии в области литературы, с точки зрения типологии их употребления и роли в коммуникативной стратегии автора. Серьезным подспорьем в методологическом аппарате автора служит контрастивный анализ употребления форм прошедшего времени сербского глагола в оригинальных текстах и в их переводах на генетически родственный русский язык. Особенно это касается повести *„Проклятый двор“*, написанной в форме сказа, который позволил писателю оптимально выстроить коммуникативную стратегию. Как известно, в формальном отношении и в своем количественном составе арсенал русских претеритальных времен за последние 5–6 веков претерпел большие изменения. Интерпретация сербских претеритов на русском языке и использованная при этом гамма переводческих трансформаций дает основание актуализировать, „вытащить“ в переводе на поверхность именно те семы и потенциально заложенный экспрессивный потенциал сербских претеритальных форм, которые в ходе исторического развития русского языка оказались приглушенными. Таким образом, при исследовании сербских аналитических и синтетических форм глагольных времен в различных типах художественного дискурса автор доклада отталкивался от типологии их употребления, шаг за шагом определяющей возможные разновидности моделирования последовательности их лингвистического анализа. Автор констатирует безусловное преобладание перфекта как формообразущего вербального выражения особенностей хронотопа произведений И. Андрича. Этим, однако, не исчерпывается своеобразие их авторского использования. Следует учитывать индивидуальную авторскую манеру, в которой немаловажным фактором является корреляция между теоретическим определением глагольной формы прошедшего времени и диапазоном его реального использования. Особого внимания также заслуживает определение типа художественного дискурса, семантики исходного глагола, его внутренней формы, роли в когезии и когерентности текста. Немаловажными также являются: вид стилистической фигуры, экспрессивная роль претерита, порядок слов в рамках аналитической формы и в микроконтексте, темп повествования, более или менее выразительная транспозиция претеритальных форм, индивидуальная манера автора и многие другие факторы.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1976: И Андрич, *Избранное*, Москва: Художественная литература.

Андрић 2004: И. Андрић, *Проклета авлија*, Београд: Новости.

Андрић 2011 (1): I. Andrić, elektronski resurs: http://www.rastko.rs/rastko/delo/10109 (преузето са Интернета 18. 08. 2011).

Андрић 2011(2): I. Andrić, elektronski resurs: http://www.scribd.com/doc/7867842/Tri-Pjesme-Iva-Andrica (преузето са Интернета 18.08.2011.).

Андрић 2011 (3): I. Andrić, elektronski resurs: http//www.yurope.com/people/nena/Zabeleske/Ivo_Andric /Mostovi.html (преузето са Интернета 18. 08. 2011.).

Булаховски 1955: Л. А. Булаховський, *Нариси з загального мовознавства*, Киев: Рад. школа.

Виноградов 1980: В. В. Виноградов, *О языке художественных произведений*. Избранные труды, Москва: Наука.

Ејхенбаум 2010: Б. М. Эйхенбаум, *Как сделана „Шинель“ Гоголя*, Москва: Директ-Медиа.

Јакобсен 2009: П. Јакобсен, Аутор као читалац – на примеру Драгослава Михаиловића, Врање: *О делу Драгослава Михаиловића*, Врање, 9–19.

Јакобсон 1987: Р. О. Якобсон, *Работы по поэтике*, Москва: Прогресс.

Једлинска 1983: А. Н. Едлинская, *Творчество Д. Михаиловича и проблемы развития сказовой формы повествования в современной сербской прозе*, Автореф. дис... канд. филол. наук, Киев.

Карасик 2004: В. И. Карасик, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Москва: Гнозис.

Митриновић 1995: В. Митриновић, Неколико запажања о плусквамперфекту као средству стилизације текста у „Сеобама“ Милоша Црњанског (у оригиналу и пољском преводу дела), Београд: *Зб. радова Научног састанка слависта у Вукове дане*, 23/2, Београд, 245–254.

Пецо 2000: А. Пецо, Језичким стазама Десанке Максимовић, Београд: Просвета.

Потебња 1993: А. А. Потебня, *Мысль и язык*. – Киев: Синто.

Радзијевска 2010: Т. В. Радзієвська, *Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість*, Київ: ДП „Інформ.-аналіт. агенство“.

Селигеј 2005: П. О. Селігей, *Внутрішня форма слова: на шляху до створення єдиної теорії*, Київ: Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності. П’ятий Міжнародний конгрес україністів, Київ, 15–22.

Стевановић 1976: M. Stevanović: Belićevo učenje o sintaksičkim sistemima glagolskih vremena, glagolskih načina i glagolskog vida, Beograd: *Zb. radova o Aleksandru Belići*, knj. 28, Beograd, 91–131.

Ћорац 1974: M. Ćorac, *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd: Naučna knjiga.

Veronika Jarmak

ON MODELING ALGORITHMS FOR RESEARCH OF PRETERIT CONSTRUCTIONS IN VARIOUS KINDS OF LITERARY DISCOURSE (BASED ON WORKS BY IVO ANDRIĆ)

(Summary)

The article deals with the possibility of modeling algorithms for research of analytical and synthetic preterit constructions used in prosaic, essayistic and poetic discourse of Ivo Andrić, Nobel prize winner in literature.

Key words: analytical preterit forms, synthetic preterit forms, prosaic discourse, essayistic discourse, song discourse, tale, modeling of possible algorithm of preterit tenses' use.

811.163.41'367
811.163.41'37
821.163.41.08 Раичковић С.

Тијана В. АШИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЈЕЗИЧКА НОРМА У ПОЕЗИЈИ СТЕВАНА РАИЧКОВИЋА

Циљ овог рада** је да се опишу језичка онеобичајења у поезији Стевана Раичковића. Притом се описује и разматра кршење лексичке, синтаксичке и семантичке норме. Наша анализа показује да је најоригиналнији Раичковићев дорпинос брисање граница између основних концептуалних опозиција конкретно-апстрактно, живо-неживо, људско-нељудско.

Кључне речи: стил, поезија, семантика, синтакса, лексикологија, ефекти

1. Увод

Поетска фигура је одступање од уобичајене и свакодневне употребе језика[1]. У овом ћемо раду показати како српски песник Стеван Раичковић, свесно кршећи језичку норму, ствара песничке слике и стилске ефекте. Најпре ћемо дати кратак преглед нестандардне лексике коју он користи у својим стиховима[2], потом ћемо се окренути специфичним и атипичним синтаксичким обртима у његовој поезији. У последњем одељку овог чланка анализираћемо Раичковићева поигравања са семантичким правилима. Наш циљ је не само да опишемо језик овог великог уметника, већ и да покушамо објаснити његову лепоту.

* tijana.asic@gmail.com

** Овај рад урађен је у оквиру пројекта Министарства за науку 178014.

[1] Како у својој књизи показује Ковачевић (Ковачевић: 2000, 321). Све стилске фигуре настају применом четири поступка којима се уобичајени израз онеобичавњаа: замена, умножавање, одузимање и премештање.

[2] У раду су анализиране песме из следећих Раичковићевих збирки: *Камена успаванка, Записи о Црном Владимиру, Стихови, Пролази реком лађа, Гурије, Слике и Прилике.*

2. О поезији и стилу Стевана Раичковића

Стеван Раичковић (1928–2007) је песник који је много пажње обраћао на језик и форму. У том је смислу његова поезија чиста и класична. Пишући о његовим песмама Б. Миљковић је рекао: *Само захваљујући строгом облику песма је могла да испуни празнину у којој се јавља.*

Из љубави према лепом и савршеном поетском облику Раичковић се често опредељује за сонет, али није му стран ни слободни стих (управо због тога М. Лалић његов опус назива *великим поетскм опитом* (Лалић 1971)). Ипак, његова брига за лепоту језичког звука и поштовање стиха и ритма нису парнасовско и ларпурлалтистичко идолопоклонство форми. Раичковић, у критици познат као *песник трава, тишина и смрти* (види Потић 2003) пре свега пева да би описао природу и исповедио душу. Он не жели да запањи формом већ да форму до савршенства верленовски усклади са оним што жели слушаоцу да саопшти.

И њега као и В. Попу, одликује изванредна економичност у употреби језичких знакова (Јовић 1975: 46). Његови стихови су сажети и згуснути. Нема код аутора *Камене успаванке* ничег сувишног, не постоје непотребни украси и гомилања епитета. Раичковићев тон је чист, лак и наизменично тужан и распеван, попут Моцартових концерата и соната. И управо због тога нам се његове песме, иза којих стоји један огроман рад и напрезање да се нађе права реч, чине једноставним[3].

Иако Стеван Раичковић не прихвата надреалистички принцип поезије као језичког експеримента, односно поезије као уништења стандардног језика да би се створио нови и бољи, у његовом делу ипак наилазимо на одступања од норме и на кршења правила која се односе на различите нивое језика.

3. Необично у лексици

Лексичко онеобичајење[4] у Раичковићевој поезији настаје на три начина која имају различиту стилогену моћ: у њој се јављају неправилни облици речи (они експлицитно крше језичку норму), маркирани облици (обележени као дијалекатски, архаични или поетски) и најзад, необичне и сасвим оригиналне кованице.

Тако песник употребљава следеће нестандардне (неправилне) облике: к*ао нападнут баКцилима*[5] (Болест[6]), *по сутуренима* (Тугованка), *поврацима* (Тиса 2), к*олача од ваниље*[7] (Гурије). Песник користи придеве *розу* (Гурије)

[3] Н. Милошевић описујући Раичковићев стил користи термин *сложена једноставност* (Милошевић 1974).

[4] Детаљније о онеобичајењу види у Ковачевић 2000.

[5] Типична грешка неуког света, обично скована по аналогији с речима која имају консонантску групу *КЦ . аКЦија, конфеКЦија* итд.

[6] У загради иза примера дата је назив песме одакле потиче.

[7] Све до Другог светског рата, па и касније, у речима преузетим из француског, група –ill (у изговору: -ij) изговарала се као „љ“, као у ваниља, Марсељ, вероватно под утицајем шпанског.

вишља, упаничени (Пост Скриптум), *каком* (Ветрењача) *дигла* (Остани у том лету), неправилне и скраћене глаголске облике *капа* (О дај ми!)*, маша тучући, уго* (Метаморфозе), *машам, присто* (Стихови), *јаши* (Немања), *обрво* (Записи о ЦВ[8], Гурије), *промаша* (Цртам по песку кругове).

Напоменимо да Раичковић често прибегава елизији и тако добијамо облике попут *примисо* (Ти си мој живот видела из близа), *мисо, посо* (Записи о ЦВ).

Неки од ових облика употребљени су да би се створила рима *(*нпр *обрво* римује се са *дрво*), *капа (уместо, капље)* са *слапа, розу* са *козу, неима* са *свима*) неки да би се одржао одређени број слогова у стиху а неки просто због своје звучности (*баКцили*).

Међу маркираним речима ту су застарело *вавек* (Двојник)*, стинути* (Крлетка), *чатати*[9] (Веселину) *робити* (Остани), *проминути* (Цртам по песку кругове)*, зибати* (Касно лето), *смотрити* (Запис о песми), данас ретко коришћени турцизми *букагије, аргата, еспап* (Захарије) и два русизма *причина* (причина) и *небосклони* (Плавет).

Каткад необична реч има посебну експресивну вредност, као у стиху *не чита он те књиге но чати с наших лица загонетке и бриге* (Веселину) где насупрот обичног *читати књиге* имамо афективно *чати с наших лица*.

Раичковић радо у својој поезији користи и звучне дијалектизме. Његова поезија за децу врви од таквих речи, речи које често стварају и комичан ефекат: *колеба* (Гурије), *ора* (Уморна песма), *руво* (О како дуго), *апати* (Страшило), *лилав* (Балада о уцветалом бадему), *главиња* (Немања), *ланула* (Пантелија), *крува, рженице, гужваре празнаре, нарезанца* (Ветрењача), *кровињара* (Кровови), *нек се ије, близ* (Гурије), *ветроушка* (Ветар), *скотној* (Тамница), *танцати* (Михајло), *шлаг-обрст* (Језидимир), *танца* (Микаило).

Раичковић каткад употребљава такозване „поетске“ речи, тј. речи које су карактеристичне за лирски израз: *среброст, сутоњ, дањ* (Слика у родитељском дому), *даљ* (Урлик), *гонетати* (На друму), *борја* (Час), *зурим ниче* (Уместо да у свилу лаку), *негве, дискоси* (Седим на твоме гробу), *рујати* (Акваријум), *ресити* (Записи о ЦВ), *непобедан, свањива, тмуша, летнути* (Пролази), *прихујалости* (Остани у том лету), *унавидели, наузнако (*Корачам другом улицом), *лисичине* (Причина).

Веома често употреба маркираних речи може се објаснити потрагом за римом (*ланула-нанула, вертоушку-крушку, пије-ије, близ-низ, ниче-лице, искоси-дискоси*). Каткада се римовањем две необичне речи добија забавна каламбура: *Да купим еспапа*[10] */ треба да се апа*[11] (Страшило)

---

[8] *Записи о Црном Владимиру.*

[9] Чатати, -ам несврш. заст. *в. чатити.* — Они су чатали молитву. *Мат.* Свештено [би] лнце... чатало подушне молитве. *Јел.*

[10] еспап, -апа м тур. покр. *Предмети роба за трговину.* — Напуни пуну мараму свога еспапа. *Торд.* Пред вратима се пресавијао нов еспап, нарочито добављен за пролетњу сезону. *Уск* (Речник Матице српске)

[11] *Апати* значи *јести.*

Посебно је звучан варваризам *пумпозне* (*Прекрстио пумпозне*[12] // (Веселину), који чак добија пренесено значење: *ушао је наш доктор беђ и у године позне ал још увек – пумпозне.*

Најзад, у његовој брушеној поезији наилазимо и на речи које је сковао сам Раичковић, у потрази за савршеном римом, милозвучјем или пак за снажним значењским ефектом. Те речи имају најјачу стилогену моћ. Ту су најпре придеви добијени уз помоћ префикса *не: Даске криве, небеле* (Записи о ЦВ), *Дуб нетесан* (Киша је тако блага), *нестрога* (Киша је тако блага). Близак њима по звуку је облик (*Камен) невени* (Камена успаванка) сасвим аутентичан, чије се значење мора извести из значења оквира у којем се налази а који се римује са обликом *не вени* : *Заустави се биљко и не вени // Успавајте се, ко камен, невени // Успавајте се тужни, уморени.* (овај облик се може тумачити и као вокатив множине именице *невен – цвет*).

Потом имамо придеве, *безмости (Преко воде безмосте- (*Скелеџија), и шаљиво *варав* (Гурије).

Посебно је упечатљива језичка игра у песми *Нова ера,* где је домаћа реч *вук* замењена латинском речју *lupus* (која се не користи у нашем језику сем као назив једне болести):

Овце би штитио ЛУПУС – како би се добила рима са *купус.*

Поменимо најзад и мушки облик именице Весталка *Вестал* (Причина), односно женски облик именице ђак *ђакуша* (Микаило), баш као и кованице из поезије намењене деци: *пре пола века и и-ха* (Рафајло), реч без значења *Трапалапа* (Нов шешир) и узвик који би требало да је ономатопеја за пољубац: *Мљас!* (Гурије).

На морфолошком плану посебно је упечатљив облик *неима*[13] који се јавља у неколико песама: *неима ока / уха* /Књиге), *кад мисли неима* (Празнина), *Где мемла трује а неима лека* (Монолог), *неима шаке* (Двојник) и постао је обележје Раичковићевог стила.

Умећући у класичне лирске структуре жаргонизме, дијалектизме, неправилне и чудноватe речи Раичковић примењује стилистички поступак који је, почев од шездесетих и седамдесетих година, карактеристичан за наше прозне писце (сетимо се на пример збирки *Рефуз Мртвак* или *Периферијски змајеви* В. Стевановића, види и Јовић, 1975) чинећи тако језик живим и опипљивим.

4. Необично у синтакси

Синтаксичко онеобичајење у поезији најчешће подразумева измене у каноничком реду речи: језичка јединица (види Ковачевић 2000: 335) се измешта из положаја који јој је предодређен у основној граматичко-семантичкој структури (чиме се добија стилска фигура *анастрофа*).

---

[12] пумпхлаче и пумпхозне ж мн. варв. *пумперице.* — Пумпхлаче употребљавамо за све врсте успона. *З-Г.* Станко се загледа. . . у рогату капу [војникову] и пумпхозне (Речник Матице српске).

[13] Етимолошки облик, врло уобичајен у Босни и у Западној Србији.

Раичковићеве реченице теку природно и лако, његови стихови нису подвргнути страшним синтаксичким експериментима и вратоломијама. Баш због тога се често говори о Раичковићевој наглашеној наративизацији израза (Потић 2003), односно о непостојању границе између стиха и прозе (Јерков 2010: 77). Па ипак, песник се каткада користи поступцима коју су у песничком језику уобичајена одупирања прототипичном реду речи. Тако је инверзија релативно честа: постпозицијом конгруентног атрибута у први план доводи се особина именице која означава предмет или појам: *Усред дана бела* (Уморна песма), *стазе тајне, даске криве, небеле* (Записи о ЦВ), *с кровљем непознатим* (Пролази реком), *и моја по биљу распрострта сена* (Стихови), *Школьке ушне* (Школька). Поменимо овде и облик *зорин цик* настао онеобичајењем синтагме *цик зоре* (Гурије).

Такође је субјекат често премештен иза глагола: *Ал се мени није ни у сну сва хтела та реч да покаже и да буде цела* (Записи о ЦВ), *Ломи се већ твоја трска на ветру* (О врати се), *Мада мало опор звучи густи звук* (Песма и смрт). Запазимо у последњем наведеном стиху и употребу придева (*опор*) уместо прилога (о сематици целине биће речи у следећем одељку). Наилазимо и на реченице у којима директан објекат претходи глаголу, и тиме је наглашен: *А трубу младости нек затрубе други за друге и грубе* (О врати се), као и на пример где је извршена инверзија именског дела предиката и субјекта: *да руке нису ми два прста // да очи нису ми две руке* (Отвори сву тишину). односно где и објекат и допуна за место претходе глаголу *Лице у птицу сад окрећеш ко некад пре* (Куда потону век), чиме се ствара врло моћан тон.

Поменимо и следећи поступак наглашавања постпозицијом прилошке одредбе и претфокусном стилском паузом (која се и формално обележава цртицом, види Ковачевић 2000: 336) *Лете кроз зимску језу – југу* (Запис).

Раичковић, да би нагласио или дао стиху жељени ритам, разбија уско синтагматски повезане компоненте[14] (ова стилска фигура назива се хипербатоном)[15] како би се ставио нагласак на одређену реч (појам): *Горчином зар већ обузет?* (Куда потону век) – где је разбијена придевска синтагма, *Мог живота ево понавља се прича* (Стихови) – где је разбијена именичка синтагма са допуном у генитиву. У примеру *Напрежемо вид не би ли што више запамтили неких слика из те кише* (Стихови) глаголом *запамтити* раздвојени су модификатор и остатак синтагме, док је у примеру *Кроз шупљине између нас ветар дува што времена по два спаја* (Нити) именица одвојена од своје релативне клаузе.

У Раичковићевим стиховима има и елипсе. Најчешће се изоставља глагол: *У окну- ни гласа, ни слике* (Сан или јава), *ал још увек – пумпозне* (Веселину), или и глагол и неки предлози: *Коров: трска и слама. Са стане: два прозорска рама, По средини: врата.*(Гурије), а некад и сви реченични конституенти сем фокуса: *Дај ми две-три чисте хартије, ал исте* (Цртанка).

---

[14] Ово се иначе коси са једним од основних принципа генеративне граматике: нема разбијања синтагми (види Ашић 2011)

[15] У стиховима се јавља и синхиза, која се односи на пермутацију реда речи и њихово раздвајање.

Ипак ће Раичковићев песнички израз пре свега остати упамћен по следећим стиховима из његове чудесне *Камене успаванке: Успавајте се где сте затечени По свету добри, горки, занесени, Ви руке по трави, ви уста у сени, Ви закрвављени и ви заљубљени.* У њима је изостављен предлог *са* и самим тим избегнут инструментал (*са рукама по трави, с устима у сени*) чиме је скраћен стих. Али песник овим стилским поступком постиже много више он истовремено даје могућност да дате речи интерпретирамо као синегдоху, јер пред нама ниче призор у којем ми видимо пикасовску слику руку и уста.

Раичковић некада експлицитно крши јасна граматичка правила. Тако он по угледу на ослобођеног Диса, од непрелазних глагола твори прелазне *Напокон и ја чезнем неки посед* (Стабло), *Он хоће песму, ко кад је песник вапи* (види Делић, 2007) (Записи о ЦВ), *Медвед слепе слонове стари* (Уснули кавез), последњи стих звучи као надреалистичка поезија А. Вуча.

Поменимо такође и пример изневеравања граматичке тмезе[16]: *Зовем те из ничега* (Стихови).

Запазимо и намерно погрешан облик множине *Триста на дрвету листа* (Цртанка) – да би се постигла унутрашња рима, и слично *Сто и хиљаду метра // протрчала по хати* (Вијорка).

На једном месту Раичковић мења род именици и тако добијамо љупки стих *Причу звану Шарен лаж* (Шарен лаж) – где је такође измењен облик фразеологизма *шарена лажа.*

Поменимо најзад, конструкцију из песме *Ти оде пре свих*: *још увек си под мојим негама,* где се реч *нега* јавља у множини (да би се направила рима са *жегама*), а сама необична конструкција[17] ствара слику изузетне лепоте – слику туге, љубави и посвећености.

5. Необично у семантици

5.1 Анализа примера

Једна од најзначајнијих идеја генеративне граматике и савремене семантике је да су структура реченица и могућност комбиновања њених елемената одређени природом јединица лексикона. Другим речима, речи у себи носе информацију о томе с којим речима могу стварати сложеније структуре (види Ашић, у штампи). Тако је познат принцип субкатегоризације глагола по којем сваки глагол у себи носи и информацију колико допуна захтева као и каква је значењска природа тих допуна[18].

---

[16] Тмеза је растављање сложене речи тако да се између њених делова уметне нека друга.

[17] У свакодневном језику нега се јавља у предлошко-падежној конструкцији са *на: бити на интензивној нези.* Раичковић не користи предлог *под* случајно: песма говори о човеку који, нагнут над гроб своје супруге, залива цвеће: дакле вољена жена је заиста под његовим негама.

[18] Тако на пример глагол *дати* захтева субјекат, директан објекат и индиректни објекат, при чему је субјекат по правилу живо биће (бар у основном значењу овог глагола). Глагол *трчати* захтева само субјект који мора бити човек или животиња.

У својој поезији Стеван Раичковић се поиграва синтаксичко-семантичким принципима комбиновања речи. Његови стихови врве од комбинација које би у обичном језику биле сасвим неприхватљиве. Речи, како је објаснио Д. Јовић анализирајући стваралаштво В. Попе ступају у везу не својим стандардним значењем већ могућностима асоцијативних веза (Јовић 1975: 51). Тиме оне бивају ослобођене ригидности и статичности.

Основни принцип Раичковићевих семантичких поигравања је порицање базичних концептуалних опозиција између апстрактног и конкретног, живог и неживог, односно нељудског[19] и људског. Бројни су примери где песник апстрактним појмовима приписује особине материјалних објеката (у облику епитета): *Речи густе ко смола, шум спор, голо ћутање, густи звук, шум спор (*Руке бола*), тешки тамни звук* (Песма и смрт), *плав сан камени* (Камена успаванка), *меки болесни сан*, *тупи сан* (У зимски сумрак), *худе крпе* (Сунцу крај је), *кристално празан слеп и чист час* (У зимски сумрак), *тамна глад* (Стихови), *Изломљену сенку // сенку шупљу* (Касно лето)*, Магнетску тишину* (Запис), *непроходне мисли* (О какав јуче беше дан), *напуклу струју мора* (Остани).

Материјализација апстрактног се огледа и у могућности да појмови постану директне и индиректне допуне прелазних глагола који захтевају конкретне објекте: *Нагни сан* (Отвори сву тишину), *Одшкринути страшни круг* (Флор), *Сударимо с јеком* (Нови повратак), *У глас и перје облачим* (Стихови), *Тренутак је кратак и треба га напречац Ухватити за узде* (Људи се буде без оружја). Спацијализација апстрактних концепата види се и на следећим примерима, где они добијају димензије, делове и множину : *Дохват вида* (Стихови), *на половини близине* (Балада), *Дно видика* (Цртам), *сметови година* (Остани).

Материјализовани појмови могу постати субјекти глагола који означавају радњу карактеристичну за предмете: *песма труне* (Пост скриптум). *вече се као рана*[20] *отварало* (Касно лето), *реч што тоне* (Руке бола), *слива самоћа* (Опрости камену што ћути) *житак капље слух у дно пустолине, празнина брује* (Празнина), *тоне реч* (Слушам), *// тишина расте између нас , пење се као прозирна кула* (Непозната у давнини), *Мисао чили у небо ишарано* (На два смо глува места), *Свита времена се збира // око мога купка мота* (У мојој глави станујеш), *песма споро улази у тмину, глави о коју лупа простор сав.*(Хвала сунцу, земљи, трави).

Приметимо да већина горе наведених појмова односи на звукове (или одсуство звука), на снове, сенке, време и само лирско певање (језик).

Апстрактно такође, код осетљивог Раичковића, може попримити особине живих бића: *успаванка без гласа* (О дај ми!) или *Песма нема оштрих зуба*), те улази у субјекатске или објекатске конструкције глагола које по правилу субкатегоризују категорију живог: *успаванка свет непознати отвара* (О дај ми)*, земља живински криче* (Наилазу), *кроте луду реч* (Пост Скриптум). Катkада појмови поприме и људске особине: *речи горде ко мач топола*

[19] Овде *нељудско* треба схватити као оно што није људско, а не у пејоративном значењу овог придева.

[20] Овде је семантичко онеобичајење додатно обигаћено поређењем *као рана,* које материјализовано *вече* преводи у домен живог ткива.

(Руке бола), *Будни сан (*чиме се истовремено добија и оксиморон, песма „О дај ми!“), *спојој грма* (Метаморфозе).

Насупрот томе и живо може постати апстрактно па се уз *грмље* ставља епитет *штур* (Плавет).

У Раичковићевој поезији живо – нељудско постаје људско (ради се, наравно, о стилској фигури персонификације), што је постигнуто било употребом одређеног глагола: *Шкољка роби струју мора* (Остани), *Липа смеје као густ врт,* (Букет), било прилога *Удовички одлази река* (Варка од лета). Запазимо чудесну цикличност стиха из песме „Букет“: најпре се дрвету дају људске способности, а онда се то пореди са биљним светом (*вртом)*! И људско тело добија карактеристике људског ума *Моје тело сања спокој грма* (Метаморфозе).

И материјално такође поприма одлике људског, што је изражено било употребом придева *Уснули кавез* ((Уснули кавез), *строго небо* (Пролази...), *киша је блага и нестрога* (Киша је тако блага), *бесловесно око* (Запис о песми, било употребом одређених глагола *по голом месу што пати* (О врати се), *Облаци ти кулу облаче у бело* (Тврђава), *Ко зиба маховину* (Касно лето), *нека се и твоја крв повуче у мук* (О врати се).

На једном месту супстанца оживљава, али не претвара се у човека већ у биљку: *Пустом ваздуху без иједне гране* (Стихови)

Посебно оригинални су обрти где песник – чаробњак речи, жива бића (односно њихове делове), употребом одређених глагола претвара у предмете: *Златна куна тиња* (Уснули кавез), *Где сам живео, сивео, болно вредео* (Тугованка), *трошно месо* (Сунцу крај је)*, одшкринем зене* (У сну те нема), *горко чело разбијено* (Руке бола), *болне очи хоћу да посејем* (Мир). У извесном смислу овом проседеу блиска је и комбинација *метално брдо* (Куда потону пек), у којој се нежива природа претвара у предмет.

Од необичних а изузетно лепих спојева наведимо и две употребе глагола *вејати,* који по правилу захтева специфичан субјекат (снег), чиме се стварају снажне песничке слике: *трава мирно веје* (Букет), *Нек веје о сунце и ветар на путање* (Мир).

Занимљива је и употреба прилога *кобно* (који обично иде уз глаголе произвођења звука) уз глагол *лелујати* (Нити), односно прилошког израза *наште срца* (који се користи уз глагол *попити*) с глаголом *читати*, као и глагола *шушкати* као ономатопеје за звук срца (уз који се обично користе *кучати, лупати, ударати).*

5.2 Запажања

Једна од најизразитијих одлика Раичковићевог стила, али и погледа на свет, је синестезија. У његовим стиховима звук добија опор укус (*Опор звучи густи звук* (Песма и смрт), *речи* постају *густе као смола* (Руке бола), *крик капље (Наилази*).

У његовој поезији отелотворена је *локалистичка хипотеза* (по којој су све апстрактне речи изведене од речи које су првобитно служиле за изража-

вање просторних односа, види Лајонс 1977 и Ашић 2008): време ту постаје опипљиво и мерљиво попут простора, а и сам језик добија тежину у густину конкретних објеката.

Управо тим тектонским покретима који разбијају темеље семантичких правила настаје оно што Н. Милошевић (Милошевић 1974) назива *фантастична дубинска раван Раичковићеве поезије* (која се налази испод површинске, реалистичне равни).

И тако, наизглед једноставне слике природе приповедају о сложености и недокучивости универзума.

Напоменимо да трансформације апрстактног у материјално, неживог у живо и нељудског у људско нису само резултати метафоризације, фигуре којом се уз помоћ једне речи објашњава и описује друга. Код Раичковића као да заиста долази до метафизичког претварања супстанце у форму и оживљавања неживог света. Он то, уосталом, и сам поручује у својој песми „Људи се буде без оружја“*: Онда полако // Звезде навиклим знаком најављују // Метаморфозу // И невидљиво //Тихо се иза кулиса мењају улоге.*

Стеван Раичковић је притом велики јер никад не прелази границу бесмисла и не мучи језик: нема код њега дадаистичког механичког нагомилавања речи или семантичких егзибиција неталентованих квази-поета.

Његово значењско онеобичајење није производ насилног разбијања језичке норме већ одраз његовог дубоког проживљавања света у којем живи, проживљавања које он успева да чудесним стиховима *скамени,* као на најбољим импресионистичким платнима.

Стеван Раичковић је једно од ретких, одабраних људских бића коме је муза удахнула моћ да разуме говор неживих ствари и биља, да ослушне тишину, да физички осети лепоту речи и риме. Презент који је преовладавајуће време у његовој поезији потврђује да он у сваком описаном тренутку осећа дубину и ширину вечности. А лепота његове поезије потврђује да је он ту вечност у стању и да искаже.

6. Закључак

Може ли лингвистичка анализа да објасни *трептаје добрих стихова и наговештаје сличне даху.* Може ли наука, сецирајући стихове, да покаже како настаје оно што је једва изрециво, тај лирски звук који је више од говорења, али је јаснији од музике?

Ми смо на претходним страницама описали каквих све лексичких, синтаксичких и семантичких онеобичајења има код Раичковића. Расветлили смо како она настају и какви су им стилски ефекти. Али нисмо ни покушали немогуће, а то је – разумети наднаравну тајну стварања добре поезије. Јер поезија никако није једноставан производ низања стилских фигура, кршења језичке норме и проналажења речи које се римују.

Мишљења смо ипак да ако лингвистичке анализе не могу никако помоћи стварању поетских дела, оне могу, бар у извесној мери, допринети њиховом разумевању.

Хвала песницима што постоје.

Хвала свему што оставља по свету сен, у мени траг[21].

ЛИТЕРАТУРА

Ашић 2008: Tijana Asic, *Espace, temps, préposition,* Droz, Genève.

Ашић 2011: Тијана Ашић, *Наука о језику,* Беобук и Филолошко-уметнички факултет, Београд/ Крагујевац.

Делић 2007: Јован Делић, „Ноћни откоси стихова и смрти“, Поговор Записима о Црном Владимиру, Београдска књига, Београд, 39–89.

Јовић 1975: Душан Јовић, *Лингвостилистичке анализе*, Библиотека Друштва за српскохрватски језик и књижевност, Београд.

Јовановић 1997: Александар Јовановић, „Мукла исповест трава“, предговор Збирци *Камена успавнка и друге песме,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 7–22.

Лајонс 1977: John Lyons, *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.

Јерков 2010: Александар Јерков, *Смисао (српског) стиха*, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Лалић 1971: Иван В. Лалић, „Искушење лирског певања“, предговор књизи *Критика и дело,* Нолит, Београд.

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура,* Кантакузин, Крагујевац.

Милошевић 1974: Никола Милошевић, *Раичковићева сложена једноставност*, Београд, 7–16.

Потић 2003: Душица Потић, „Раскошни хаос вишегласја, Српска песничка сцена последње деценије прошлога века, *Поља*, година XLVIII / број 426.

ЦИТИРАНЕ ЗБИРКЕ СТЕВАНА РАИЧКОВИЋА

Камена успаванка (1963), Просвета, Београд
Стихови (1964), Српска књижевна задруга, Београд
Пролази реком лађа (1967), Матица Српска, Нови Сад
Варке (1967), Просвета, Београд
Записи о црном Владимиру (2007), Београдска књига, Београд
Фасцикла 1999/2000 (2001), Српска књижевна задруга, Београд
Гурије, Слике и прилике (1998), БИГЗ, Београд

[21] Из песме *Хвала сунцу, земљи, трави.*

Tijana Ašić

LINGUISTIC NORM IN STEVAN RAIČKOVIĆ'S POETRY

(Summary)

In this paper we attempt to describe and elucidate different manners in which a Serbian poet Stevan Raickovic, violating the linguistic norm create stylistic effects. Our analysis shows that in his poetry there are three types of norm violation: lexical, syntactic and semantic. The first one is expressed in the usage of marked words and neologisms, and the second in altering the word order, splitting phrases and changing the verb subcategorisation, Finally the most important invention in Raičković s poetry is semantic by nature: his queer combination of words xx the basic conceptual oppositions: *abstract – concrete, livng – nonliving, human – nonhuman.*

Key words: verse, poetry, semantics, syntax, lexicology, effects

811.163.41'367.625.4

Димка САВОВА*
Софийски универзитет „Св. Кл. Охридски“
София

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ДЕАГЕНТИВНИ ИНФИНИТИВ С МОДАЛНИМ ПРЕДИКАТОМ *ТРЕБАТИ/МОРАТИ* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У чланку се ради о употреби једне одређене врсте инфинитивних конструкција без експлицираног агенса – оних с модалним предикатом *требати/морати*. Будући да је инфинитив једно од језичких средстава која могу датој пропозицији дати деагентивну перспективу приказивања, ауторов је циљ овде да истражи такве инфинитивне конструкције у модалном предикату, осврћући се управо на њихову деагентивну употребу. У раду се прикупљена грађа из лепе књижевности анализира на основу таквих прагматичких чинилаца као што су говорни облик и говорникове комуникативне намере, којима се у неким случајевима додаје и семантика одговарајућег предиката. У резултату семантичке и прагматичке анализе поменуте деагентивне инфинитивне конструкције разврставају се у посебне подврсте употребе. Посебна пажња се у раду посвећује језичком изражавању деонтичке модалности и његовим варијантама, везаним, с једне стране, за модалног субјекта, а с друге, пак, стране – за говорни облик, у којем је дата инфинитивна конструкција употребљена.

Кључне речи: инфинитивна конструкција, деагентивност, деонтичка модалност, говорни облик, директни говор.

1.1. Двострука природа инфинитива, као што је познато, ставља га на размеђу између имена и глагола, у његовој семантици се одражава једна од основних функционалних особина имена – непригодност за самостално вршење улоге предиката.

Номинални карактер инфинитива чини га семантички блиским девербативним именицама. На пример, један исти именски предикат *забрањено је* може: 1)да се приписује као **карактеристика** некој девербативној именици: *Пушење* ***је забрањено***; 2) може да буде предикат који значи актуелан у тренутку говорења **резултат услед прошле радње** *забранити*, и који за собом уводи обухваћени извршеном радњом пацијенс: ***Забрањено је*** *да се пуши* = ***Забрањено је*** *пушити*. Две деагентивне варијанте – с девербативном именицом и с инфинитивом – у српском су језику синоними, али формално припа-

* dimkasav@abv.bg

дају различитим синтаксичким структурама. Варијанта с инфинитивом нам се чини мање прихватљивом у првој врсти структура – са субјектом на почетку реченице (уп. (?)*Пушити* ***је забрањено/лоше/штетно***) и с предикатом карактеристиком – у тој улози обичнија је девербативна именица за коју је то, као и за именице уопште, прототипична позиција[1]. Синонимна инфинитиву деагентивна да-конструкција је још мање прихватљива него инфинитив у почетној позицији, уп.: **Да се пуши је забрањено*; **Да се пуше* ***такве цигарете*** *је забрањено*.

С друге стране, улога постпозитивног субјекта са значењем пропозиције, који препозитивни предикат уводи у видокруг саговорника, није прототипична за девербативну именицу, већ за инфинитив (***Забрањено је*** *пушити*), зато ће овде варијанта с девербативном именицом бити у већој мери неприхватљива, уп.: (?)***Забрањено је*** *пушење*.

1.2. Као што је познато, инфинитив глагола не садржи у својој валенцијској структури валенцу за вршиоца изражаване радње па му је за надокнаду тог мањка потребна нека главна реч. Код **агентивне** употребе инфинитива се понекад његов агенс[2] подудара с експлицитним агенсом главне предикације (***Он*** *није планирао ићи на излет*), а понекад је агенс зависне инфинитивне конструкције експлициран на неки други начин у главној реченици – најчешће индиректним објектом уз главни глаголски предикат или помоћу присвојног атрибута уз именицу у главној реченици, уп.: *Он* ***нам/им/вам*** *је забранио ићи на излет*, односно: ***Моје*** *омиљено занимање је ићи на излет*. Код **деагентивне**[3] употребе инфинитива у зависној предикацији агенса често нема ни у управној реченици: ***Забрањено је*** *ићи на излет*, мада је могуће да предикат главне реченице буде и агентиван, уп.: ***Он*** *је забранио ићи на излет* (деагентивност инфинитивне конструкције је овде изазвана тиме што је индиректни објекат уз главни предикат опуштен: *забранио је коме?*).

2. У зависности од семантике главног израза употреба деагентивног инфинитива може се поделити на неколико врста[4] од којих ћемо се у овом реферату осврнути на једну која је нарочито фреквентна – на употребу деагентивне инфинитивне конструкције (у тексту даље – ДИК) с модалним предикатом *требати/ морати*.

2.1. Пре свега, обе варијанте инфинитива могу изражавати како генерализовано поиману у говорниковој свести тако и конкретну ванјезичку ситуацију. Наиме, иза агентивног исказа: (1) *Мораш говорити с овим људима!* стоји пропозиција која одговара конкретној ванјезичкој ситуацији. Иза другог

[1] Мада је варијанта с инфинитивом уз проширенији предикат прихватљивија, уп.: *Пушити* ***је штетно по здравље***. То је, међутим, по нама, изазвано околношћу да проширивање предиката удаљује га од прототипичног за карактерисање именице предиката типа: *Књига* ***је интересантна***.

[2] Да бисмо сачували везу с устаљеним термином *деагентивност*, користимо термин *агенс* у ширем смислу него што се он обично употребљава – у смислу *актора*, макроулоге вршиоца.

[3] ***Деагентивношћу*** зовемо перспективу синтаксичке конструкције с уклоњеним с позиције субјекта вршиоцем (=агенсом у најширем смислу).

[4] У свом раду посвећеном **инфинитиву, М. Ивић (Ивић 1972) каже, између осталог, да** одређене врсте инфинитива садрже информацију да је вршилац анониман, а ово тумачење се, у ствари, подудара с деагентивним инфинитивом, који ми овде разматрамо.

агентивног исказа: (2) *Човек мора говорити с људима!* стоји генерализовани суд, генерализована ситуација. Такву ситуацију говорник увек приказује као да се она понавља до бескраја. С друге стране, говорник може да деагентивно изрази исту конкретну ситуацију из исказа (1), обезличавајући агенса: (3) *Треба говорити с овим људима!*, а може изразити деагентивно и генерализовану ситуацију из (2) – уп.: (4) *С људима треба говорити!* У овим реченицама су инфинитивне конструкције употребљене у ДИРЕКТНОМ ГОВОРУ те имају модалног субјекта[5], који УТВРЂУЈЕ као актуелну деонтичку модалност за изражавану пропозицију. У односу на њега, чини нам се да се тај субјекат подудара с говорником у агентивном исказу (1) за конкретну ситуацију; дакле, тамо говорник утврђује деонтичку модалност као свој властити став. У другом исказу за конкретну ситуацију – у деагентивном примеру (3) – говорник је опет „аутор" модалности, али се за деагентивну перспективу веже и визија о објективности те модалности, о њеној изазваности објективним околностима. Код изражавања генерализоване ситуације у (2) и (4) потребу за извршењем радње као да намећу једино околности, док је говорник само исказује; дакле, ту су „аутор" деонтичке модалности саме околности које су увек генерализоване. Битно је да се у свим наведеним примерима, где је ДИК употребљена у ДИРЕКТНОМ ГОВОРУ, деонтичка модалност увек утврђује као актуелна; уз то, деагентивност приказује ту модалност више као објективну, као да је намећу углавном околности.

Уп. и примере за такву употребу из лепе књижевности[6]: – *Ја, – вели – браћо, остах тако самохран са овијем црвом. Тако је божја воља, нека му је слава! Али дијете* ***ваља*** *гледати. Шта ћу ја, стар и нејак, с њиме?* (Л. Л.)*; –... Отпуштен је кући из болнице да се поправи, па после у име бога опет!... И треба...* ***Треба*** *гонити пексијана!* (Л. Л.)*; Добра девојка, да је Бурмазовић није страшно размазио...* ***Не ваља*** *то мазити дете и попуштати му, па да је једно на свету. Ама никако!* (Л. Л.)*; – Знам! Али он кад је у рату изгубио ногу,* ***треба*** *да му се плати!* (Л. Л.).

2.2. Као што то наводи још М. Ивић (Ивић 1972), глагол *морати* (као и глагол *моћи*) у деагентивној употреби и с инфинитивом добија повратну партикулу *се* (укључиво и код негативне варијанте с глаголом *не смети)*, уп. : (1)*У позориштима* ***се****, такође,* ***не сме*** *пушити* (М. К.); (2) *Хлеб јој прегори,да* ***се*** *цела пећ* ***мора*** *бацити свињама* (Л. Л.); (3) *За време рата, да би се некако преживело,* ***морала се*** *научити због шверца и покоја немачка реч* (М. К.). За разлику од ових примера, у примеру: (4) *Она зна све најбоље! Увек* ***мора*** *бити на њену!* (Л. Л.) модални је глагол употребљен с инфинитивом без речце *се*, пошто се подразумева агентивни исказ типа: *Увек* ***све*** *мора бити на њену!*

---

[5] Термином *модални субјекат* означавамо субјекта који намеће пропозицији деонтичку модалност, онај који сматра да је дата пропозиција потребна.

[6] Ексцерпирали смо примере из: М. Новаковић, *Страх и његов слуга,* 2001 (М. Н.); В. Бајац, *Друиди из Сингидунума*, 2000 (В. Б.); М. Капор, *Хало, Београд,* 2002 (М. К.); Л. Лазаревић, *Приповетке,* 1996 (Л. Л.).

За разлику од примера из т. 2.1., у овде наведеним примерима (1–3) деонтичка модалност се не утврђује у условима директног говора.У примеру (1) реченица је искључена из контекста, који би био пресудан за њено тумачење. Ако је ову реченицу рекао у позоришту портир који је ухватио неког скривеног пушача, у њој ће се модалност, као и у примерима из т. 2.1., утврђивати као актуелна у директном говору. Овог пута ће, међутим, „аутор" модалности бити не само говорник (портир), већ и институција чији је он службеник. Уп. и питање попут: *Где треба потписати*?, које поставља неки човек који попуњава формулар у некој институцији и занима га административно правило које је она дефинисала. У њему исто деонтичку модалност, која се на пропозицију надева, деле како говорник (онај ко пита), тако и друго лице или институција.

Вратимо се сад исказу из примера (1). У изворном тексту са овим исказом аутор (говорник) М. Капор приповеда о незахвалном положају пушача и не утврђује предикат *не сме се пушити,* него прича, између осталог, и о њему. На исти начин и у примерима (2) и (3) говорник приповеда о неким догађајима, а ДИК су део тог приповедања и смештени су у говорни облик[7] НАРАЦИЈЕ. Код тог се облика деонтичка модалност не утврђује као актуелна, него говорник о њој САОПШТАВА у области асерције исказа.

Понекад се у тексту с ДИК у говорном облику НАРАЦИЈЕ може изразити и „туђа" модалност, нпр.: *У ушима ми још увек одзвања стравична бољшевичка девиза: „Сви на један казан!" којом* ***је требало*** *до краја уништити приватност живљења* (М. К.). У овом примеру је из контекста јасно да се аутор не слаже с наведеном паролом; „аутор" модалности нису ни он, а ни објективне околности. Говорник овде преузима на себе улогу једног од својих јунака – социјалистичке власти, која је одговарајући модални субјекат – и у свој говор убацује конструкцију која изражава њену тачку гледишта, с тим што је помоћу ДИК оставља обезличеном. У сличним случајевима убацивања елемената јунаковог говора у ауторови говор Б. Успенски говори о „неправом директном говору" (Успенски 1970).

На сличну разлику у семантици таквих исказа с модалним предикатом + инфинитивом у руском језику указују И. Кобозева и Н. Лауфер, које наводе две њихове семантичке врсте:

> (1) ***Врач****: Почему Вы не хотите ехать в санаторий? –* ***Пациент****: Там надо каждое утро делать зарядку / (*2) ***Врач****: Вы едете в санаторий. Там надо каждое утро делать зарядку. Иначе лечение не будет успешным.*

За први исказ аутори дефинишу описни говорни облик (они говоре о описној „илокутивној модификацији") „констатовања постојања неке норме понашања", док за други дефинишу „побуђивање (прескрипцију)" (Кобозева/Лауфер 1991: 170). У исказу (1), где они говоре о „некој норми понашања", ми бисмо поново видели једног модалног субјекта с карактером сличном ин-

[7] Под *говорним обликом* разумемо конвенционално повезану с одређеним обликом типизирану за језичку свест говорника датог језика комуникативну стратегију за постизање конкретне комуникативне намере: изражавања прескрипције, уопштавања, приповедања, констатације итд.

ституцији, који се очигледно не поклапа с говорником а који је наметнуо ову норму понашања. Говорни облик у коме је модални исказ употребљен јесте НАРАЦИЈА, затошто говорник приповеда о догађају, а не утврђује модалност. У тексту (2) исти се исказ налази у говорном облику ТВРДЊЕ – говорник деонтичку модалност утврђује као актуелну.

2.3. Карактеристична је једна специфична употреба ДИК са модалним глаголом *требати*, помоћу које аутор свог саговорника ПРИКЉУЧУЈЕ јунаковим доживљајима. Она се среће у говорном облику НАРАЦИЈЕ (ПРИПОВЕДАЊА) када аутор приповеда с тзв. *унутрашње тачке гледишта* (Успенски 1970). Такву тачку гледишта задаје приповедање с глаголима за унутрашње стање типа *мислити, сећати се, претпостављати* и сл. (или њихово подразумевање у контексту), који говорнику омогућују да прича о јунаковим доживљајима који се споља не виде. (Уп. разлику између спољне и унутрашње тачке гледишта у примеру: ***Уставши*** *у сам цик зоре, Александар* ***позва*** *писара и* ***стаде му диктирати*** *писмо за Аристотела.* ***Преносио*** *му* ***је*** *садржину синоћног разговора* ***хвалећи*** *свог саговорника.* ***Питао је*** *учитеља да ли су Келти могли...* ***Признао*** *му* ***је*** *осећај благе нелагоде који* *је* *у њему* *изазивао* *свештеник јер се на том тлу* *није осећао* *сигурним.* *Сетио се своје насилности када је пред овај поход* ***натерао*** *врховну свештеницу...*(В. Б.). Овде се спољашња тачка гледишта задаје глаголима исписаним дебелим словима, који изражавају радње које се виде споља, док подвучени глаголи изазивају визију унутрашње тачке гледишта).

Уколико се у таквом „унутрашњем“ приповедању говорник пребаци у тренутак о коме приповеда и прикаже у њему деонтичку модалност као актуелну модалност, коју он као такву утврђује, уочавамо један специфичан случај преплетања говорног облика НАРАЦИЈЕ с говорним обликом ТВРДЊЕ. Ако уместо агентивног облика предиката, којим јунак размишља о потреби да изврши неку конкретну радњу у конкретној ситуацији, говорник употреби ДИК, онда ће се у то обезличавајуће значење предиката уклопити како тачка гледишта јунака, тако и тачка гледишта говорника, а њој ће се ПРИКЉУЧИТИ и слушалац (читалац). Рецимо, у следећем тексту: ***Размишљао сам*** *о Македончевој збуњености мојом реченицом о страху... А опет, њоме ја јесам исказао исконски страх у који смо веровали: ко се то не би плашио краја света?... Сада сам био изасланик једног народа, али не и мудрац у сигурном окружењу. Могао сам научено користити, шта више – морао сам, али* ***требало*** *га* ***је*** *применити у грубој свакодневици и њиме –* *овладати* (В. Б.) још првом речју – предикатом *размишљао сам* – аутор преноси приповедање на унутрашњу тачку гледишта. У овом примеру приповедач приповеда о свом јунаку – о себи у неким ранијим временима, пратећи своје мисли и осећања. У задњој реченици се најпре предикат са значењем деонтичке модалности (*морао сам)* налази управо у таквој специфичној употреби, где се комбинују говорни облици НАРАЦИЈЕ и ТВРДЊЕ (говорник приповеда о прошлом тренутку, утврђујући истовремено деонтичку модалност као актуелну). Тај предикат, заједно с претходним: *могао сам,* јесте у агентивном облику. Радње су код њих приказане с унутрашње перспективе, затошто ау-

тор приповеда о мислима и менталним стањима који се споља не виде. Иако и унутрашња, перспектива је једино јунакова; аутор једноставно „завирује“ у њу: *размишљао сам, јесам исказао, могао сам користити, морао сам*.

Међутим, на крају текста се евентуални агентивни предикат *морао сам га применити у грубој свакодневици и њиме овладати* приказује с деагентивне перспективе: *али* ***требало*** *га* ***је*** *применити у грубој свакодневици и њиме овладати*, чиме аутор ствара обезличавајућу визију ових радњи. Док је у њиховој агентивној варијанти говорник истовремено и „аутор“ деонтичке модалности, модални субјекат (*ја сматрам да је потребно то и то*), у деагентивној варијанти се потреба за конретном радњом утврђује као актуелна од стране аутора, али је, с друге стране, намећу и објективне околности. Управо та „објективна“ изазваност потребе за радњом у њој омогућује да се деонтичкој модалности придруже, осим јунака, и сам аутор[8], као и саговорник (читалац). За разлику од ове употребе говор приповедача с предикатима у 1. л. једн. не помаже да се читалац „прикључи“ перспективи јунака, јер није могуће да се изврши директан прелазак с првог лица приповедача на прво лице читаоца.

Ево и другог примера који илуструје разлику у начинима на које се пропозиција перцепира од читаоца код облика за 1 л.једн. и код облика са деагентивном визијом радње: ... *тек пошто су постали узвишени зналци, схватали су да њихове будуће одлуке носе у себи претешко бреме ширине. Пред таквом капијом* ***налазио сам се*** *и ја* (агентив, 1 л.једн.). *Тек* ***је требало*** *стицати* (деагентив) *животни наук* (В. Б.). (Уп. с агентивном варијантом у 1. л.једн.: *налазио сам се, ... тек* ***сам требао*** *стицати*..., која би једноставно била наставак унутрашње перспективе коју је задала претходна реченица). Ова врста ДИК се користи, као што смо рекли, у приповедању с унутрашње тачке гледишта (такви су и горњи примери, али је тамо јунак чије мисли аутор преноси сам аутор у прошлом времену), уп. са примером о јунаку чију перспективу усвајају аутор и читалац а који се не поклапа с аутором, тј. предикат није у 1. л.једн., већ у 3. л.једн.: ... *Обичај му* ***се није допадао*** *јер му* ***је изгледао*** *као лов на главе. Али,* ***није на њему било*** *да мења нечија утемељена веровања. Из различитости је требало извлачити наук, обогаћивати сопствено искуство и тражити корист* (В. Б.).

Овом се специфичном употребом ДИК изражавају само конкретне радње у конкретним ситуацијама, у којима се говорник „обрете“ и у којима утврђује као актуелну деонтичку модалност. Код ове се, дакле, употребе преплећу говорни облик НАРАЦИЈЕ (с унутрашње тачке гледишта) са говорним обликом УТВРЂИВАЊА модалности као актуелне, а од значаја је и деагентивна перспектива. Уколико је истом употребом ДИК изражена радња која није конкретна него се понавља, а говорник деонтичку модалност не утврђује као актуелну, већ о њој приповеда, онда се, по нама, не постиже уметнички ефекат ПРИКЉУЧИВАЊА читаоца; уп. раније наведене приме-

[8] У размотреном примеру јунак и аутор су једна иста особа, али је аутор везан за актуелни садашњи план, док је јунак иста особа у плану прошлости.

ре: *У позориштима* ***се****, такође,* ***не сме*** *пушити*; *Хлеб јој прегори,да* ***се*** *цела пећ* ***мора*** *бацити свињама; За време рата, да би се некако преживело,* ***морала се*** *научити због шверца и покоја немачка реч*, иза којих не стоје конкретне ситуације с конкретним деагентивношћу обезличеним вршиоцима.

Наведена специфична употреба ДИК, којом се читалац ПРИКЉУЧУЈЕ јунаковој (и ауторовој) тачки гледишта, разликује се од директног говора по говорном облику у којем је одговарајућа пропозиција употребљена. У зависности од темпоралног плана можемо илустровати ту разлику употребом исказа: *Треба оставити суседу поруку!* у следећим примерима: (1) *Дуго сам мислио шта да радим. Није било никакве шансе да стигнем на време. Треба оставити суседу поруку!* Због презентског облика предиката овде ћемо одредити говорни облик ТВРДЊЕ и директни говор (мада формално он и није неизражен, уз реченицу се могу ставити наводници: „*Треба оставити суседу поруку!*“). Ако предикат пренесемо у основни план прошлости, добићемо говорни облик НАРАЦИЈЕ с унутрашње тачке гледишта и с деагентивном перспективом предиката, која ПРИКЉУЧУЈЕ читаоца: (2) *Дуго сам мислио шта да радим. Није било никакве шансе да стигнем на време. Требало је оставити суседу поруку!* (поново морамо имати конкретну ситуацију с конкретним вршиоцем једнократне радње).

Понекад се те две врсте употребе могу експлицитно и не разликовати. Рецимо, уколико се из претходног контекста сазнаје о нечијој намери да у будућности изврши неке радње па се те радње набрајају, модални глагол *требати* може се изоставити (као да говорник пише план својих радњи), уп.: *Али нисам дозволио да ме ухвати паника. Прво, наћи Шмидлина и питати га да ли он зна да су хајдуци радили за Аустријанце... Четврто и најважније, питати Шметауа ко је још изнајмио костим ђавола. Нулто,* ***требало*** *их је све открити међу маскираним, осим регента који је био очигледан* (М.Н.).

У овом тексту се тек у задњој реченици испоставља да говорник подразумевани модални глагол ставља у прошли план, тако да ДИК користи у поменутој ПРИКЉУЧУЈУЋОЈ читаоца употреби. За претходне реченице, уколико ове задње не би било, могли бисмо претпоставити и употребу у директном говору, у говорном облику ТВРДЊЕ, уп.: *Али нисам дозволио да ме ухвати паника. Прво,* ***треба*** *наћи Шмидлина и питати га да ли он зна да су хајдуци радили за Аустријанце...*

2.4. Уз одговарајућу промену синтаксичких услова можемо имати трећу врсту говорне употребе за наведени мало пре исказ *Треба оставити поруку!,* уп.: (3) *Да... Чак га не користимо ни ми, друиди. Чинимо то само у изузетним приликама. Рецимо,* ***када*** *треба оставити поруку поколењима о неком владару* (В.Б.). Овде је горња конструкција смештена у говорни облик НАРАЦИЈЕ, али сем тога – у зависну реченицу и у посебан контекст који је експлициран прилогом *када*: *Чинимо то само када треба оставити поруку...* . У овом примеру ДИК означава пропозицију која служи за оријентацију друге пропозиције (*чинимо то)* о којој се приповеда. У њему говорник не саопштава у асерцији, већ подразумева као пресупозицију истинитост изражаване у изразу *треба оставити* модалности и та неангажованост утврђивањем бри-

ше везу између говорника и модалног субјекта. Зато у таквим случајевима модалног субјекта и нема. Код ове употребе ДИК читалац се не прикључује тачки гледишта јунака (говорника).

На сличан начин се истинитост модалности не утврђује нити саопштава, већ се подразумева понекад и у оквиру зависно сложене реченице с главним предикатом са специфичном семантиком везаном за говорникову идеју о *факту*, о истинитости дате зависне пропозиције. У примеру: *Усељавали су се у пропале спортске клубове на Ади Циганлији... и почињали скромно..., своју подземну угоститељску геpилу.* ***Научени*** *добро да* ***се*** *у овој земљи у приватном бизнису ни за живу главу* ***не сме*** *<u>ширити</u> посао, нити <u>бити</u> исувише упадљив (искусили су то предобро на својој кожи), стизали би на крају до највише десетак столова у каквој изнајмљеној башти, ...* (В. Б.) у подвученим деагентивним конструкцијама, пасивној и ДИК (*не сме се ширити посао; не сме се бити исувише упадљив*), нема перспективе јунака којој би се прикључивао и читалац. Говорник се не подудара с модалним субјектом јер поново не утврђује у области асерције истинитост деонтичке модалности. Изречене у овим деагентивним конструкцијама пропозиције изражавају принципе који остављају утисак да су колико јунакови (јунаци су власници малих приватних гостионица у Београду), толико и ауторови. Ова семантичка особина везана је за фактивни предикат *научити неког (неким истинама)*, који претпоставља за своју зависну предикацију истинитост у говорниковим убеђењима, тј. за аутора је чињеница *да* ***се*** *у овој земљи у приватном бизнису ни за живу главу* ***не сме*** *<u>ширити</u> посао,* и он то своје мишљење као пресупозицију преноси и читаоцу. Будући да говорник не утврђује, већ подразумева истинитост деонтичке модалности, говорни облик у који је смештен разматрани исказ јесте поново НАРАЦИЈА. Уколико трансформишемо горњи исказ заменивши фактивни главни предикат нефактивним, на пример, глаголом *мислити*, који исто омогућује употребу неке деагентивне тврдње, добићемо: *Ти људи* ***су мислили*** *да <u>се</u> у овој земљи у приватном бизнису ни за живу главу <u>не сме ширити</u> посао...* и тада ће иза модалног предиката стајати само јунаци. Ево и другог примера нефактивног главног предиката – *учити нечему*, који исто као и *мислити* није везан за перцепцију зависне тврдње као чињенице за говорника и који зато исто своди субјекат модалности само на јунака: *Не могавши да изнађе одговор, морао се задовољити својом упитаношћу јер га је она* ***учила*** *да <u>не треба</u> увек и на сваком месту <u>бити</u> лаковеран према сопственој истини. Нарочито када се нешто не разуме* (В. Б.). И у овим случајима је употребљени говорни облик НАРАЦИЈА јер говорник не утврђује модалност и није модални субјекат.

Уколико у главној реченици употребимо неки нефактивни предикат попут глагола *мислити*, али с говорником као агенсом, при томе у актуелном презенту, тада ћемо за модални исказ поново имати говорни облик ТВРДЊЕ, уп.: ***Ја мислим*** *да се у овој земљи у приватном бизнису ни за живу главу <u>не сме ширити</u> бизнис.*

Према томе, код главних предиката везаних за менталне активности, попут *учити, мислити, знати,претпостављати* и мн.др., који уз себе имају

као зависну модалну предикацију, говорник може да буде модални субјекат само када је главни предикат нефактивни глагол у 1. лицу једн. презента, затошто једино тада говорник утврђује (а не подразумева) као актуелну ту деонтичку модалност. У складу с тиме, у овом случају ће говорни облик бити ТВРДЊА, а у свим осталим случајима – НАРАЦИЈА.

Можемо, на крају, уопштити да, уколико се ДИК с модалним глаголом налази у говорном облику ТВРДЊЕ (и у директном говору), говорник деонтичку модалност утврђује као актуелну. Уколико се та ДИК налази у говорном облику НАРАЦИЈЕ, деонтичка модалност се не утврђује као актуелна, већ се саопштава у области асерције исказа. На крају, ако се таква ДИК налази у зависно сложеној реченици са неким средством за изражавање фактивности (зависним везником или фактивним предикатом), деонтичка модалност се само подразумева.

2.5. У текстовима публицистичког карактера, где аутор отворено стоји иза написаног и његов је текст монолог за читаоца (дакле, једна посебна врста директног говора), издвајамо употребу инфинитива с глаголом *требати* са специфичном комуникативном намером – аутор директно проглашава свој везани за говорну активност циљ, уместо да га постиже не изражавајући га вербално, нпр.: *За оне који то не знају, треба рећи да су кеве постарије и подебље жене ниског раста...* (В. Б.)*; У тој јагњетини има мириса чудотворног биља и митског укуса наших хајдучких предака. Треба знати: јагњетина се не окреће на ражњу свакога дана* (М. К.). У њима се деонтичка модалност опет налази у говорном облику ТВРДЊЕ, тј. говорник је утврђује као актуелну. У наведеним примерима пада у очи да се агенс у првој реченици подудара с говорником (= *ја морам рећи*), док у другој реченици агенс који се за деагентивни инфинитив подразумева јесте слушалац (*ти, ви треба да знате*). Будући да су управо то комуникативне функције двојице саговорника: једног – да изговори информацију, да је каже, а другог – да је перцепира, да зна, можемо уопштити да у таквој употреби аутор **експлицира комуникативне функције**, при чему на ову експликацију надева и деонтичку модалност; уп. три врсте – са неексплицираном комуникативном функцијом: *Јагњетина се не окреће на ражњу свакога дана,* с експлицираном перформативним предикатом комуникативном функцијом: ***Кажем****: јагњетина се не окреће на ражњу свакога* дана, и с експлицираном комуникативном функцијом с наденутом на њу модалношћу: ***Треба рећи****: јагњетина се не окреће на ражњу свакога дана.* Модалност се може придодати, наравно, како деагентивној варијанти (*Треба рећи*), тако и агентивној варијанти (*Треба да кажем; Морам рећи*). Међутим, тамо где се пропозиција односи на конкретну ситуацију, као што се у овом примеру ради о конкретном аутору, који сматра да је потребно да нешто каже, обезличавајућа варијанта деагентивног инфинитива мења карактер деонтичке модалности. Док се код агентивне варијанте предиката модалност веже пре свега за говорника као модалног субјекта, она од њега углавном и произлази, нпр.: *Морам то рећи; Мораш то рећи* итд., код деагентивне варијанте се та иста модалност поима као везана пре свега за неке објективне околности којих је говорник само свестан, уп.: *Треба рећи.*

У оба примера се ДИК могу опустити а да текст не изгуби ни на који начин од своје буквалне, семантичке информативности. Употреба ове врсте ДИК може се упоредити с перформативном употребом у првој реченици (*морам рећи= тренутно кажем*), док је друга реченица варијанта императивног значења (*мораш знати = знај!*).

Можемо навести пример за разматрану у овој тачци употребу и са синонимом модалног предиката *требати* – с модалним прилошким предикатом *потребно је: За млађе читаоце, одрасле у ери која није запамтила пенцетирање ципела,* ***потребно је (=треба)****, најпре,* <u>*објаснити*</u> *шта су то блокеји...* (М. К.) – ово је пример прве семантичке врсте експликације комуникативне функције – функције говорника (објашњава нешто, тврдећи пре тога да је потребно да га објасни).

2.6. Код неких врста ДИК с модалним предикатом изражаваној у оквиру говорног облика ТВРДЊЕ деонтичкој модалности надовезује се неки **емотивни однос** говорника.

2.6.1. Таква је врста ДИК с предикатом за чулну перцепцију, најчешће *видети* или *чути*, обично употребљеним испред реторичког питања које изражава говорникову **усхићеност** нечим што врши улогу перцепта, нпр.: *Море, чисто ме мрзи да причам, то* ***треба*** <u>*видети*</u>*.* ***Каква*** *је то кућа!* (Л. Л.)*; Само нас је његова невероватна храброст спасла.* ***Требало је*** <u>*видети*</u> ***како*** *је тај човек јуришао на ноћ и маглу и Турке!* (Л. Л.). Такву тврдњу дефинисали бисмо као посебну врсту одговарајућег говорног облика – ТВРДЊЕ са појачаном емотивношћу, или као ЕМОТИВНУ ТВРДЊУ. Уз то, чини нам се да у таквим случајима не само садашњи већ и прошли план чулног предиката изражава модалност која се **актуелно** утврђује, затошто преко реторичког питања говорник изражава своју **актуелну** оцену дате прошле пропозиције, уп.: <u>*Требало је видети*</u> ***како*** *је тај човек јуришао;* <u>*Требало је чути*</u> ***како*** *та девојка пева* и др.

ДИК са таквим предикатима се могу, наравно, користити и у говорном облику ТВРДЊЕ без појачане емотивности, нпр.: *Понекад* ***треба*** <u>*видети*</u> *да ли нешто вреди напора које желимо у њега уложити;* односно и у прошлом времену: *Дуго смо размишљали шта да радимо.* ***Требало је*** <u>*видети*</u> *је ли све спремно, а затим* <u>*ризиковати*</u>. У првом примеру модална деагентивна пропозиција се налази у говорном облику ТВРДЊЕ – пошто је изражена генерализована ситуација, говорник у њему утврђује као актуелну потребу за нечим. У другом примеру имамо случај специфичне употребе ДИК у говорном облику НАРАЦИЈЕ с унутрашње тачке гледишта, која ПРИКЉУЧУЈЕ ЧИТАОЦА. Одговарајућа ДИК се може налазити и у говорном облику НАРАЦИЈЕ, где се истинитост модалности предиката подразумева, а не утврђује, уп.: *Када* ***је требало*** <u>*видети*</u> *је ли све спремно, увек смо слали њега.*

2.6.2. У другој специфичној говорној употреби модални предикат у прошлом времену може исто да изражава модалност, која се као **актуелна** утврђује у тренутку говорења, али са другим говорниковим емотивним односом. За ову је употребу карактеристично да је подразумевани (код агентивних предиката – експлицирани) агенс одговарајуће радње имао могућност да

је извршити, али то није урадио. Говорник опет утврђује истинитост модалног предиката који укључује ту нереализовану радњу као тренутно актуелну и поново уз то изражава и неки емотивни однос. За разлику од горњих исказа у говорном облику ЕМОТИВНЕ ТВРДЊЕ с усхићеношћу, у овде наведеним исказима је говорном облику ТВРДЊЕ додат емотивни однос **сажаљења** (због нереализованости радње)**.** Уп. с размотреним у т. 2.5.1. примером следећу реченицу: *Тада* ***је требало*** *<u>видети</u> је ли све спремно, а сад је* ***већ прекасно*** – како употреба речце *већ*, тако и префикс *пре-* везани су за очекивања и оцене говорника, тј. за његове емоције. Из позиција садашњости говорник даје **актуелну** оцену неопходности за неку прошлу радњу. И у агентивним исказима ДИК у прошлом времену у говорном облику ЕМОТИВНЕ ТВРДЊЕ може се везати за изражавање сажаљења, уп.: *Требао си с нама доћи – било је прекрасно/ упознао бих те са својим братом!*

3. Употреба ДИК с модалним глаголом за деонтичку модалност понекад није везана за размотрене говорне облике и за говорникову комуникативну намеру, него је изазвана неком особином претходног текста, која предикацији следећој иза себе намеће деагентивну перспективу. Таква је употреба, рецимо, у тексту: *Јесам. Схватио сам да* ***ће*** *и ове најгоре године једнога дана* ***бити добро, старо време****!* ***Треба*** *само до тада <u>остати</u> жив* (М. К.). У овом се примеру налази предикат с аксиолошком семантиком: *је добро, старо време*, који предвиђа валенцу за објекта, за кога је изражавана оцена на снази (*за некога*), али се ова валенца у примеру не попуњује. То, са своје стране, следећем суду који изражава услов за остварење будућег догађаја омогућује да се схвати као очишћен свакојаке визије о агенсу, као генерализован (= *човек мора остати жив*), уп. агентивну варијанту са попуњеном поменутом валенцом: *... да ће и ове најгоре године једнога дана* ***за мене*** *бити добро, старо време! <u>Морам</u> само до тада остати жив.*

4. У следећем примеру опет имамо употребу ДИК у знатној мери изазвану претходним контекстом, који преферише да се даљи текст настави с деагентивне перспективе, уп.: *Чак је и војску..., увео у такав ред да ми се чинило како су сви тек изашли из свлачионица, чисти и одморни. Није то могло бити само* ***питање гвоздене дисциплине****.* ***Требало је*** *<u>имати</u> прејаку жељу <u>да се</u> и <u>изгледа</u> боље од других. Дакле, боље од* ***нас****...* (В. Б.). Иако размишља о изгледу конкретних људи – непријатељске војске, говорник својом другом реченицом износи своје судове на генерализовани ниво: *питање гвоздене дисциплине*, па због тога не прецизира чија је та гвоздена дисциплина. А тај генерализовани ниво, са своје стране, преферише наставак са ДИК (мада је, као и готово увек код деагентивности, могућа и агентивна варијанта). Ту је, међутим, занимљива семантика модалног глагола (***требало*** *<u>је имати</u> прејаку жељу...*), који не изражава деонтичку модалност, већ га говорник користи у конклузивном значењу – као знак да за оно што следи он не зна, већ то претпоставља. А пошто се из логичких разлога та употреба веже само за неку другу особу, не за самог говорника, и пошто говорни облик овде, по нама, није ТВРДЊА, већ РАЗМИШЉАЊЕ о нечему/некоме, мада је формално и испуњен услов (модални глагол је у прошлом плану) за говорни облик

којим се читалац ПРИКЉУЧУЈЕ ауторовој перспективи, конклузивна семантика ДИК с модалним глаголом не врши ту уметничку улогу.

5. На бази прикупљене језичке грађе приказали смо, без претензија на потпуну исцрпљеност проблема, како се чешће употребљавају деагентивне инфинитивне конструкције с модалним предикатом *требати* у српском језику. Издвајамо следеће фреквентније употребе ДИК: у ДИРЕКТНОМ ГОВОРУ – иако је модални субјекат често сам говорник, помоћу деагентивности он ствара утисак да деонтичку модалност намећу објективне околности; код НАРАЦИЈЕ с унутрашње тачке гледишта о некој конкретној радњи с додавањем говорног облика ТВРДЊЕ – деагентивном конструкцијом аутор ПРИКЉУЧУЈЕ у највећој мери читаоца доживљају свог јунака; код говорног облика НАРАЦИЈЕ се деонтичка модалност саопштава у асерцији, а понекад се и подразумева; код говорног облика ТВРДЊЕ се она утврђује као актуелна; ДИК може служити за експликацију комуникативне намере говорника у публицистичким текстовима, приказане као да је намећу околности; код говорног облика ЕМОТИВНЕ ТВРДЊЕ са две врсте изражаваног говорниковог емотивног односа: усхићености и сажаљења, које се додају утврђивању модалности; са конклузивним значењем модалног глагола. Понекад се употреба ДИК преферише услед деагентивне перспективе, наметнуте неким језичким средством из претходног текста.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1972: М. Ивић, *Problematika srpskohrvatskog infinitiva* – у: *Зборник за филологију и лингвистику,* књ. XV/2, Нови Сад.

Кобозева/Лауфер 1991: И. Кобозева, Н. Лауфер, *Семантика модальных предикатов долженствования* – у: *Логический анализ языка. Культурные концепты*, Москва, 169–175.

Успенски 1970: Б. Успенский*, Поэтика композиции*, Москва.

Димка Савова

ДЕАГЕНТИВНЫЙ ИНФИНИТИВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

(Резюме)

В статье идет речь об употреблении одного определенного вида инфинитивных конструкций без эксплицированного агенса – конструкций с модальным предикатом *требати/морати*. Так как инфинитив является одним из языковых средств, которые могут данной пропозиции придать деагентивную перспективу репрезентирования, цель автора здесь исследовать такие инфинитивные конструкции с модальным предикатом, имея в виду именно их деагентивное употребление. В работе собранный из художественной литературы материал анализируется на базе таких прагматических факторов, как речевая форма и коммуникативные намерения гово-

рящего, к которым иногда добавляется и семантика соответствующего предиката. В результате семантического и прагматического анализа упомянутые деагентивные инфинитивные конструкции классифицируются в отдельные подгруппы употреблений. Особое внимание в работе уделяется языковому выражению деонтической модальности и его вариантам, связанным, с одной стороны, с модальным субъектом, а с другой стороны – с речевой формой, в которой данная инфинитивная конструкция употребляется.

Ключевые слова: инфинитивная конструкция, деагентивность, деонтическая модалность, речевая форма, прямая речь.

81'22:659.1
659.1:811.163.41'37

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ФУНКЦИЈА ГЛАГОЛА У ЈЕЗИКУ РЕКЛАМЕ

У раду** су изложени резултати истраживања до којих се дошло анализом глагола употребљених у новинским рекламама ексцерпираним из дневне штампе у периоду од марта до септембра 2011. год. Полазећи од претоставке да пропагандна порука своју делотворност добрим делом дугује динамичности, дакле − (и) глаголима, корпус од 183 реклама (197 глагола, укључујући и поновљене) сагледан је из семантичке, прагматичке и когнитивне перспективе. Утврђено је да се комуникативна стратегија реклама ослања на: а) оказионалну семантичку интеграцију, тј. на истовремено побуђивање двају или више значења исте лексеме, б) појмовну интеграцију несродних концепата и успостављање веза између необично удаљених домена, в) максималну темпоралну поједностављеност (окренутост садашњости), г) наметање дијалога у коме се неретко користи императив. Такође су размотрена прагматичка значења императива, као и различите стратегије ублажавања директивности исказа.

Кључне речи: реклама, глаголи, семантичка интеграција, појмовна интеграција, императив.

1. Рекламни дискурс карактеришу сажетост, апелативност, експресивност, емфатичност и квазиреференцијалност. Поред честе употребе суперлатива и придева с наглашено позитивним значењем (*најбољи, најефикаснији; непоновљив, јединствен, супериоран* и сл.), илузији ексклузивности и подстицању потрошачке еуфорије доприноси употреба именица којима се алудира на припадност елити и експлоатацију симболичког капитала (*квалитет, ексклузивност, гламур, уживање* и др.; уп. Брдар 2006: 140–150), али и пажљив одабир глагола и глаголских облика (нпр. „*Верујте* ружичастом − *заборавите* флеке!“; „... јер Ви то *заслужујете*!“; „*Осетите* освежавајућу лепршавост пролећа...“ и сл.). С обзиром на то да свака рекламна порука има за циљ промену понашања (адресата), прагматичка значења глаголских облика (пре свега императива) усмерена су на уверавање да ће вршење одређених радњи потрошачу донети благостање.

* draganavs@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1.1. У рекламама запажамо употребу глагола са оказионално замагљеним значењима ослоњеним на асоцијативни потенцијал појединих лексема и/или исказа у целини (нпр. *ублажавати, допринети, деловати, чувати* и сл.). Ови глаголи често се јављају у облику презента (индикативни квалификативни презент), а функција им је да пажњу реципијента истовремено усмере у три правца: (а) понајпре према препорученом, рекламираном производу (промотивни фокус), (б) потом према неслућеним добицима у којима ће потрошач уживати ако га буде набавио и користио (сфера добитка, благостања), и најзад (в) према дезавуисању неименованих, конкурентских производа, који припадају аморфном скупу негативног и непожељног (сфера губитка, непожељног понашања). Имајући у виду чињеницу да изражајна средства која се користе у рекламама − преко колоквијалног језика − утичу на лексичку норму, па и на комуникативну стратегију изворних говорника, у раду смо, на корпусу пропагандних слогана и реклама објављених у дневним новинама (у периоду од марта до септембра 2011. год.), посебну пажњу посветили: избору глаголских лексема, њиховом семантичком и прагматичком значењу, заступљености и функцији у језику економске пропаганде, као и импликатурама појединих глагола у рекламном дискурсу.

2. Конструисање и разумевање комуникативних садржаја рекламе готово да није замисливо без појмовне интерграције, под којом когнитивна лингвистика подразумева селективно пројектовање, а потом и комбиновање елемената из различитих менталних простора у нову, особено структурисану целину. Није мали број реклама које разумевамо захваљујући интегрисању семантичких и појмовних садржаја уграђених у језик. За декодирање телевизијских реклама неопходни су: познавање вербалног и невербалног кода, развијеност способности асоцијације, индукције и дедукције. Зато би се могло рећи да прагматичка значења многих реклама конструишемо сами − на основу понуђеног и вешто аранжираног језичког и нејезичког садржаја. Овај процес генерисања рекламне поруке гледаоцу и читаоцу нуди задовољство одгонетања, а напор уложен у разумевање, поред тога што доноси задовољство, као после решене слагалице, осигурава и дуже запамћивање, што и јесте један од главних циљева рекламне поруке.

3. Инерција и неделање највећи су непријатељи рекламе, зато смо − водећи се Кочићевом мишљу да је „снага српског језика у глаголу" (Кочић 1972: 357) − пошли од хипотезе да је комуникативна стратегија пропагандне поруке добрим делом ослоњена на глагол. Ова тврдња, међутим, није у потпуности применљива на рекламне огласе с почетка прошлог века, који понајпре подсећају на претрпане излоге: у њима преовлађује номинација са примарно информативном улогом. То је разумљиво, јер се заправо ради о огласима трговачких и занатских радњи, а не о високо комерцијализованим рекламама модерног потрошачког друштва.

3.1. Већ и овлашан преглед реклама које су, пре Другог светског рата, могле да се прочитају у ондашњим београдским часописима обзнањује јас-

ну разлику између тадашњег и савременог погледа на макетинг.[1] Употреба глагола у старим огласима била је веома шкрта (нпр. Пре спавања *чисти* зубе! Саргов Kalodont), преовладавале су номинације (нпр. Чипке вунене и свилене;Чувени холандски [радио] апарати SIERA), а препоруке су биле врло одмерене (нпр. Нарочиту пажњу обраћам на врло лепе прстенске и деверске спреме; Цене најсолидније!). Речју, било је то доба неагресивних, ненаметљивих рекламних огласа, чији бољи примери импонују својом сведеношћу.

4. У телевизијским рекламним спотовима језички садржај је у толикој мери изложен модификацији визуелног, гестовног, па и музичког сегмента поруке, да издвајање искључиво вербалног дела рекламе лако може показати да у овом медију језички део саопштења има секундарну улогу, јер је основни задатак произвести *потребу за виђеним*. Тако се порука потчињава медијском преобликовању и хипервизуелизацији, свет постаје „растворен у фикцији, материја у слици, а стварност постаје чист сопствени симулакрум, односно копија без оригинала“ (Ђорђевић 2009: 238).

5. Разлози због којих смо се определили за разматрање прагматичке улоге глагола у новинским рекламама су следећи: (а) новинска реклама поседује мање могућности синкретичког деловања вербалних и невербалних елемената, (б) њен текст је најчешће много краћи[2] од телевизијске пропагандне поруке и самосталнији у односу на визуелни део садржаја (уп. Јовановић 2010: 230−264), (в) статичност је привидна, јер дозвољава поновљена враћања тексту, асоцијативна гранања и учвршћивање импликација (уп. Ивић 2007: 1−4), речју − разноврсниja и богатија „читања” но што би се на први поглед очекивало.

6. Корпус рада чине 183 рекламе ексцерпиране у периоду од марта до септембра 2011. године из дневних новина (*Политика, Вечерње новости, Press, Blic, Alo, Kurir, Правда*). С обзиром на врсту производа и грану делатности, све прикупљене рекламе поделили смо у 11 категорија: (1) мобилна

---

[1] Ондашње поимање доброг укуса наметало је потребу да се производ представи у лепом, али не у лажном светлу. Старе рекламе биле су, у оквирима могућности оновременске штампе, графички и ликовно знатно сиромашније; као и данас, произвођач је главну поруку често истицао верзалом (нпр. 400 ДЕЗЕНА!), но, место богатих и (модерним софтверским програмима) максимално естетизованих фотографија, оку потрошача били су понуђени једноставни цртежи, а текст огласа био је сведен на набрајање артикала који се у дућану могу пазарити. (Фотографије старих огласа, чији садржај у раду цитирамо, доступне су на сајту http://www.skyscrapercity.com).

Међу особености савремене рекламе треба уврстити потхрањивање, истицање и проблематизовање квазипотреба. Рекламом се намећу питања: Зашто ово немате? Како можете замислити добар и удобан живот без нашег производа/услуга? и сл. Економска пропаганда вреба усред телевизијских емисија, прекида и омета праћење програма. Звук је амплификован, сценарио и режија рекламног спота врло пажљиво су осмишљени, текст ослобођен сваке сувишности, често тенденциозно онеобичаван, каткад духовит, тесно повезан с невербалним елементима комуникације (гестом, мимиком).

[2] И поред наглашене краткоће, новинска реклама, уз основни текст и слоган, често нуди и друге податке: адресе продавница, бројеве телефона, опширнија сведочења или препоруке задовољних потрошача и сл., који у телевизијским рекламама − због временске ограничености − обично изостају. Приметно је економисање језичким средствима, изразито рестриктиван однос према визуелним елементима, али и наглашена тежња да текст рекламе буде што занимљивији и за читаоца подстицајнији.

телефонија, (2) новине, рекламе подлистака новина, наградних игара и сл. (3) аутомобили, (4) банке, (5) интернет, (6) фармацеутски производи, (7) храна и пиће, (8) одећа и обућа, (9) козметика, (10) тв емисије, (11) туризам. С обзиром на припадност артикала одређеној делатности, уочено је да су глаголи најфреквентнији у рекламној промоцији 1) мобилне телефоније (42), 2) новина, новинских подлистака и наградних игара за читаоце (31), 3) банкарских услуга (24) и 4) фармацеутске индустрије (22); императив је у већини случајева имао благу предност, док је убедљиво доминирао само у домену рекламирања новина и новинских подлистака, тј. у сфери ауторекламе.

6.1. У наведеном корпусу употребљено је укупно 197 глагола (од којих су поједини поновљени и јављају у оквиру више категорија). Идентификоване су различите семантичке класе, а анализа је показала да ниједна нема убедљиву превагу; ипак, треба напоменути да је, као што се и могло очекивати, нешто већи број глагола асистенције и глагола афективних стања и осећања.[3]

6.2. Оно по чему се рекламни дискурс издваја јесу његова темпорална једнодимензионалност и директивност: од глаголских облика доминирају императив (47,72%) и презент[4] (43,65%). Заступљеност других глаголских облика веома је ниска, свега 8,63% (∑=14: 7 футура I, 4 инфинитива, 2 потенцијала, 1 перфекат). Дакле, нећемо погрешити ако кажемо да свет рекламе не води рачуна о будућности, док је прошлост сасвим потиснута (њу, заједно са до тада коришћеним производима, треба заборавити); адресант и адресат су обема ногама у садашњости, комуникативни акт дешава се у тренутку читања, а то је и час када се на потенцијалног купца утиче императивом.

7. Рекламна порука најчешће је срочена с намером да је читалац протумачи и прихвати као савет и пријатељску помоћ. Такав комуникативни циљ јасно се огледа у употреби глагола асистенције (подврсте каузативно-манипулативних глагола, исп. Алановић 2011: 138–140) – *ублажавати, помагати, побољшати, деловати* (≈ производити учинак олакшања) и др. Ови глаголи

[3] Овде, према семантичким групама којима припадају, наводимо најфреквентније глаголе забележене у нашем корпусу: *глаголи кретања*: водити, стићи, кретати се; *глаголи говорења*: позивати, причати, одговорити, разговарати; *глаголи афективних стања и осећања*: заљубити се, уживати, привући, одушевити (се), обрадовати (се), осећати (се), осетити, опустити се, желети, пожелети, заволети; *глаголи когниције*: знати, замислити, памтити, откривати, сазнати; *глаголи асистенције*: помагати, помоћи, омогућавати, ублажавати, доприносити, побољшати, олакшавати; *глаголи перцепције*: погледати, истражити, гледати, осетити, чути; *фактитивни/резултативни*: уштедети, изабрати.

[4] Заступљеност и висока фреквентност презента, посебно квалификативног презента, у рекламама је очекивана јер се њиме истичу својства и, на пример, континуативност деловања одређеног препарата, а имперфективни глаголи сугеришу најширу могућу (недогледну) обухваћеност процесом, те сталност особина, што доприноси стварању утиска стабилности и поузданости, на којима се гради поверење у одређени производ (нпр. Sports cream sadrži mešavinu prirodnih analgetika ... Poboljšava i ubrzava cirkulaciju. *Новости*, подлистак *Живот плус*, 3. јул 2011. год.; Život čine male stvari. I Grandissimo sladoled. *Новости*, *Живот плус*, 26. јун 2011. год. и др.). У оквиру темпоралне једнодимензионалности, окренутост садашњем тренутку и наглашавање трајности процеса у рекламном дискурсу заслужује посебно истраживање, а у овом раду, настојећи да осветлимо стратегије директивног деловања на читаоца, пажњу смо посветили пре свега употреби императива у рекламама, његовом прагматичком значењу и модалитетима ублажавања потенцијалне угрожености образа (уп. принцип уљудности, Јул 1996: 63).

посебно су фреквентни у рекламирању фармацеутских производа и суплемената, јер се од њих помоћ најжељније очекује.[5]

7.1. Утицај на читаоца (потенцијалног потрошача) појачава се истовременим контекстуалним побуђивањем и интеграцијом двају или више значења исте лексеме. Интеграција значења се у свакодневној комуникацији избегава јер изазива неспоразуме, док се у пропагандном дискурсу користи као једна од комуникативних стратегија усмерених на оптимализовање утицаја поруке (на читаоца/гледаоца). На пример, у многим рекламама актуелизовано значење глагола *помоћи* (сврш.) и *помагати* (несврш.) можемо посматрати као семантички амалгам у коме се препознаје укрштање и садејство више значења, која овде бележимо како су дата у РМС: **помáгати** 1. *несвр. и уч. према помоћи*; **помòћи** и **пòмоћи** сврш. **1. а.** *олакшати вршење неког рада, дати помоћ, подршку, потпору у чему*. **б.** *улити поуздање, сигурност, охрабрити, ободрити*. **в.** *спасти, избавити, заштитити*. **2.** *изазвати побољшање, поправити стање*.

Побуђивањем сродних значења исте лексеме рестриктивна функција контекста намерно се слаби, те у исказима у којима се каже да „препарат X *помаже* регенерацију“ или сл. значење гл. *помоћи* разумевамо као особен семантички комплекс (помоћи ≈ олакшати+осигурати добробит+побољшати спасти), при чему се, као оквирна импликација, јавља значење (1. в) *спасти, избавити, заштитити*. Размотримо један од таквих случајева у следећем примеру:

> (1) Za korak bez bola
> Hepathrombin
> gel i krem
> – ublažava bolove, otoke i osećaj težine u nogama
> – povećava čvrstinu i elastičnost velikih venskih zglobova i pomaže regeneraciju tkiva kod oboljenja vena
> – deluje blagotvorno kod bolnih uganuća i podliva, upala tetiva i mišića. (Zdrav život, подлистак Pressa, 27. 3. 2011. год.).[6]

7.2. Телеолошка функција рекламне поруке подразумева и разложан, прагматички мотивисан след речи. У наведеној реклами глагол *деловати* није случајно употребљен као последњи у низу. Наиме, ова позиција указује на интенционално експонирање, а оно омогућава интензивнију значењску кореспонденцију између претходно наведених глагола и гл. *деловати* (*ублажавати* [*негативне појаве, нпр. тегобе*], *повећавати/снажити* [*позитивне*

[5] Произвођачи то добро знају, зато се приликом осмишљања текста рекламе води рачуна о потребама потенцијалних потрошача, а препоруке различитих фармацеутских производа често су засићене асистивним глаголима којима се сугерише: „препарат X је ваш помоћник / спасилац / лекар / заштитник“.

[6] У раду смо, колико је то било могуће, настојали да и графички (нпр. употребом верзала, курзива, интерпункцијских знакова, сажетим описом илустрација уз текст и др.) што верније пренесемо језички и нејезички садржај реклама, као и начин организовања текста, те писмо оригинала није мењано (углавном је то латиница); на поједина одступања од ортографске норме, нпр. (не)писање великог слова, која имају промотивну и појачајну улогу (нпр. ProAgro Lider, прим. 7), није указивано, а остале правописне грешке кориговане су у угластим заградама (исп. прим. 10).

појаве, нпр. виталност], *помагати* [*штитити, спасавати, олакшавати... досезање жељеног благостања, нпр. излечење*] → *деловати* [*повољно, успешно, ефикасно*]), који, у финалном делу исказа, преузима улогу конклузије и читаву поруку боји изразито афирмативним, мада (још) непотврђеним квалитетима: „ублажава, повећава, помаже → дакле, заиста *делује*!“ (у РСАНУ: **де̏ловати 1. б.** *производити неки учинак* [овде учинак олакшања], *имати утицај, одражавати се*).

7.2.1. Запажамо да наведена реклама обећава *ублажавање* болова, али *не* и њихово *отклањање*. Међутим, снага слогана *За корак **без** бола* − ојачана једновременим активирањем више значења појединих глагола исте семантичке класе − утиче на њихову (семантичку) интеграцију и, паралелно с њом, на формирање прагматичког значења које се битно удаљава од денотативних значења појединих лексема: пошто предлог *без* (којим се означава немање, непостојање, одсуство некога/нечега) има функцију додатног модификатора, читалац − и поред познавања значења употребљених речи − поруку разумева на следећи начин: „деловањем препарата Х болови (симптоми) *се отклањају*“.

8. Нема сумње да је структура новинских реклама данас неупоредиво сложенија но што је била у прошлом веку, па од читаоца захтева нешто већи напор приликом разумевања. Порука је често усмерена према слабостима потенцијалних потрошача, док су њихове стварне потребе маргинализоване. Основни циљ је продаја, а отуда и придобијање потрошача по сваку цену; зато су честе метафоре, наглашена је интертекстуалност, а намерно призивање амбивалентних значења чешће је но што би се очекивало.

8.1. Иако склоност номинацији ни у модерним рекламама није реткост, глаголи у њима имају значајну улогу, а намеравана порука безмало се никад не задржава на нивоу денотата, већ представља сложену структуру у којој, по правилу, садејствују семантичко и прагматичко значење. Пажња се привлачи повезивањем наизглед неспојивих концепата, а декодирање се ослања на заједничко лингвистичко и ванлингвистичко знање[7], као и на атрактивност укрштаја понуђених асоцијација:

(2) DINARSKI KREDITI SA IZUZETNO
UMILJATIM KAMATAMA
Zavolećete ih na prvi pogled
(*Press* 31. јул 2011. год.; Piraeus bank)
илустрација: два мачета)

[7] Има рекламних порука за чије је разумевање неопходно шире ванлигвистичко знање, нпр.: ŽIVITE SA SUNCEM SVAKOG DANA (*Новости*, подлистак *Живот плус* 26, јун 2011. год.; суплемент Де-витамина). Очито је да оглашивач рачуна са читаочевим знањем да сунчеви зраци активирају Де-витамин; на ту претпоставку ослоњена је метафора ПРЕПАРАТ Х ЈЕ СУНЦЕ. Међутим, треба запазити да је идентификација суплемента са сунцем делотворна чак и у случају када читалац није обавештен о претходно поменутој чињеници, јер тада − можда још снажније − делује преко метафоре СУНЦЕ ЈЕ ИЗВОР ЖИВОТА → ПРЕПАРАТ Х ЈЕ СУНЦЕ. Уз то, глагол *живети*, не само због дуративности, већ поглавито због изразито позитивних конотација, појачава импликацију „препарат Х вам је − као и сунце − неопходан”.

(3) JA SAM GIULIETTA.
BEZ SRCA BISMO BILI SAMO MAŠINE.
(*Blic* 1. април 2011. год.; Alfa Romeo Giulietta)

(4) Raiffeisen banka daje sigurnost i zasluženu negu
Vašoj štednji tokom ovog leta.

Sa zaštitnim faktorom štednje od čak 4,5% tokom 6 meseci,
Vaša oročena sredstva se konstatno hidriraju kamatom i
bezbedno dobijaju preplanuli ten.

Opustite se i odmorite [se], jer mi nudimo najbolju zaštitu Vašem
novcu ovog leta. (*Новости* 3. јул 2011. год.; Raiffeisen banka).

8.1.1. У првој од наведених реклама (2) појмовна метафора КРЕДИТИ СУ КУЋНИ ЉУБИМЦИ (*импликације → не треба се плашити високих камата, кредити не угрожавају породични буџет*) ослоњена је на чврсто повезивање вербалног и ликовног садржаја.

У препоруци за нови модел аутомобила (3), позивајући будућег власника да се заљуби у Ђулијету, „ауто са срцем“, оглашивач поред персонификације користи и познати шекспировски сценарио (АУТОМОБИЛ ЈЕ ЈУЛИЈА, ВОЗАЧ ЈЕ РОМЕО); међутим, иако је акценат промоције на „вечној љубави“, запостављена је и од стране промотера очигледно потцењена снага скривене стране метафоре, која упућује на трагичан исход романсе и генерише несумњиво штетне импликације (уп. ванлингвистичко знање, фн 7).

У потоњој реклами (4) − под окриљем концепта заштите (уп. *хидрирати* → заштитити) − у метафоричком сценарију запажамо инвентиван укрштај несродних домена − козметичке неге и банкарских услуга: НОВАЦ ЈЕ НАЈВЕЋИ ЧОВЕКОВ ОРГАН [кожа], ОРОЧЕНИ НОВАЦ ЈЕ НЕГОВАНА КОЖА, НЕОРОЧАВАЊЕ НОВЦА ЈЕ РИСКАНТНО ИЗЛАГАЊЕ КОЖЕ ШТЕТНОМ [УЛТРАВИОЛЕТНОМ] ЗРАЧЕЊУ, КАМАТЕ СУ БЛАГОТВОРНА ЗАШТИТНА КРЕМА → БАНКА Х ЈЕ ВАШ ЗАШТИТНИК.

8.1.2. Садржај наведених реклама показује да су прагматичка значења − „пожељно Х“, „потребно Х“, „неопходно Х“ − изграђена на атрактивним метафоричким сценаријима и привлачности изворних домена, али и њиховој упадљивој одударности од циљних домена, што се одражава и на необичан избор глагола, неочекиваних у контексту промоције одређене врсте производа (уп. *заволети* [кредите], *хидрирати* [орочен новац каматом] и сл.).

9. У функцији максималног појачавања пожељних и маскирања непријатних конотативних (и/или имплицираних) значења јављају се и глаголи *изабрати* (*изаберите* телефон ... = купите телефон), *искористити* (понуду), *постати* (корисник, власник), *одабрати* (артикал), *определити се* (за одређену услугу или сл.), као и негирани глаголи (*не пропустити, не заборавити*), најчешће у облику императива (в. ниже, 10), којима се указује на значај велике, непоновљиве шансе коју промотер нуди:

ISKORISTITE SPECIJALNE SAJAMSKE USLOVE DO KRAJA APRILA I ODVEZITE VAŠ NOVI CHEVROLET KUĆI.
(*Press* 28. април 2011. год.; Chevrolet)

(6) NE PROPUSTITE PRILIKU
ZA VOŽNJU KOJA SE PAMTI.
(*ТВ Ревија, Политика* 15. август 2011. год.; Chevrolet)

(7) Postanite ProAgro Lider za 2011. godinu
(*Press* 26. април 2011. год.; ProCredit Bank).

10. Императив, као модус којим се сугерише и усмерава активност (адресата) (уп. Звекић-Душановић 2007: 193), учествује у креирању имагинарног сценарија, тј. подстиче на вршење радње којом ће се, према препоруци рекламне поруке, освојити каква награда, приуштити корист, задовољство и сл.:

(8) ВОЗИ нови скутер! Један од 9 скутера може бити ТВОЈ!
(*Press* 27. март 2011. год., реклама за наградну игру намењену читаоцима).

Императив је овде употребљен зарад конструисања слике лажне стварности, те има манипулативну функцију (уп. Пантић 2008: 366).[8] Ипак, реклама не губи ефекат јер се – управо захваљујући привиду обављања логички повезаних радњи (освојити→возити) – значење „учини X“ снажи, и то уз импликацију „добитак је могућ/на дохвату је руке“.

10.1. Уобичајена рекламна формула гласи: минимизујте све што је непожељно/штетно/опасно, а максимизујте оно што је благотворно/пожељно/корисно (Y−↓ : X+↑):

(9) Poboljšajte pokretljivost zglobova i smanjite bol!
(*Новости – Живот плус*, 26. јун 2011. год.; Osteo Bi-Flex).

Чак и мање агресивне рекламе користе семантички оказионално сфуматиране речи и исказе. На пример, у поруци *Побољшајте покретљивост зглобова* [...] (в. прим. 9) глагол побољшати може значити једино „учините своје зглобове покретљивијима” (РМС: **побо̀љшати** сврш. *учинити бољим, поправити, унапредити*), међутим, овако преформулисан исказ смањио би делотворност рекламе јер би глагол бенефита изгубио иницијалну позицију којом снажно подржава неутрализацију непожељног осећања (*смањите бол*). Истина, не обећава се немогуће (потпуно отклањање бола), али позиција лексема пресудно утиче на ефективност поруке; реклама има структуру ваге: у центру је проузроковач проблема (оболели зглобови), а на симетричним тасовима позиционирани су глаголи који доносе корист и олакшање (*побољшати, смањити*; исп. глаголи асистенције 7).

10.2. Тако императиви, поред упућивачке улоге, имају прагматичку функцију којом се врши притисак на читаочеву свест: „игнорисањем ове поруке

[8] „Вози нови скутер...“ заправо значи: „*купуј* и *читај* наше новине и *надај се* да ћеш добити награду, *размишљај* о томе шта се *може догодити* ако је добијеш и какве то благодети доноси“. Предикцији благостања често се супротставља визија губитка.

наудићете себи“. Преформулисање садржаја рекламе – уз избегавање заповедног начина – то јасно показује, нпр.: *Препарат X побољшава покретљивост зглобова и смањује бол*, но таквој поруци, упркос информативности, неостају побуђивачки елемент и њиме импликована одговорност (овде: према себи и свом здрављу), на основу чега закључујемо да императив у пропагандном дискурсу − паралелно са снажењем иницијативе − утиче на размишљање о штетности оглушења и одбијања препоручене акције, а такође и о непожељним последицама таквог понашања („кажем X јер желим да учиниш оно што је добро за тебе“ : „кажем X јер је за тебе лоше/штетно ако то не учиниш“).

10.2.1. Дакле, поруком која садржи императив читалац се поставља пред избор да учини (себи) добро (и тиме утиче на креирање боље/лепше реалности), или да ту шансу пропусти. Тако се употребом императива у рекламама подстрекачка и активна улога пребацују са адресанта на адресата (купца), те овај глаголски облик постаје (и) иницијатор одговорности, што му прибавља две прагматичке функције: функцију директног и индиректног подстрекача (делања). Парадоксално, директним подстицајем се ублажава угрожавање образа (уп. принцип уљудности), док индиректни подстицај (тј. притисак на адресатову свест) препознајемо као агресивнији, што не чуди, јер на њему и почива снага рекламне поруке.

10.3. Сугестија добробити само је једна од стратегија које се користе са циљем ублажавања и избегавања угрожености образа приликом употребе императива, те ваља указати и на друге начине којима се директивни акт исказан императивом слаби. У анализираном корпусу запажене су следеће стратегије минимизације потенцијално грубе директивности рекламне поруке која садржи императив:

(а) императив + кондиционална реченица (нпр. Ако желите корист/добробит Y, учините/купите/користите производ X)

(б) императив + указивање на добитак, олакшање и сл. (могуће или обећано после извршења радње) (в. прим. 9)

(в) императив + максима великодушности (принцип уљудности) (нпр. Opustite se i odmorite [se], jer mi nudimo najbolju zaštitu Vašem novcu ovog leta; Новости 3. јул 2011. год.; Raiffeisen banka)

(г) императив + образложење користи и/или потребе за вршењем радње (нпр. Dovedite prijatelje! ... Za svakog vašeg prijatelja koji sklopi novi postpaid ugovor dobijate 100 din kredita ... Press 27. јул 2011. год., Telekom)

(д) императив + срдачност, спонтаност (в. прим. 10)

(ђ) императив + рима (нпр. Реума више није траума и сл.).

10.3.1. На први поглед, висока фреквентност императива указује на кршење принципа уљудности и на неуважавање реципијента, потенцијалног купца. У неким случајевима угрожавање образа је несумњиво, посебно када је реклама наметљива. Тада императив доживљавамо као непримерено обраћање, посебно уколико је лична заменица употребљена у облику 2. лица једнине.

Наведене стратегије ублажавања директивне оријентације не примењују се увек јер подразумевају продужење рекламне поруке (нпр. опширније об-

разлагање предности одређеног артикла, употреба кондиционалних реченица и сл.). Један од начина умањивања негативног илокутивног учинка императива, коме се поједини оглашивачи окрећу, јесте успостављање блискости с потрошачем, и то најчешће уз коришћење дијалога, сленга и колоквијалних обрта:

(10) JE L' [m. jel'] IMA NEKI SUPERODMOR
AL' DA BUDE NEŽAN I ROMANTIČAN?
Sestro slatka − ima!
samo klikni
www.SuperOdmor.rs
(*Blic* 17. јул 2011. год.; понуда свих туристичких агенција „на једном месту", тј. на истом интернет сајту).

10.3.2. Запажамо разлику у употреби императива у свакодневној, интерперсоналној комуникацији (лицем у лице) и његове улоге у језику пропагандне поруке. Наиме, у усменој комуникацији, посебно када се саговорници не познају, императив се најчешће користи веома опрезно, да не би повредом образа изазвао нежељену реакцију. С друге стране, уколико су саговорници блиски − упркос својој директивној функцији − императив по правилу неће бити схваћен као претња образу, већ као добронамерно упутство, опомена, савет и сл.[9] Зато већ и сама употреба императива у рекламама (нарочито када јој је придружена нека од стратегија усмерених на ублажавање директива) сугерише смањивање дистанце и имплицира афилијацију читаоца. Обраћајући се императивом, оглашивачи симулирају и намећу тон интимности (без обзира на то да ли читаоцу персирају или не) те сугеришу (квази)заштитнички став (уп. *Заштитите* срце!!! и сл.).

10.3.3. Још једна чињеница отупљује оштрицу императива. Наиме, императиви су чести у комуникацији са децом, а уобичајена функција им је усмеравање или спречавање какве радње (нпр. Пази! Не дирај! и сл.); такође, многи искази детета, иако не садрже заповедни облик, имају директивну функцију (Лутка! = *Дај* ми лутку! и сл.). Усвајање матерњег језика подразумева узајамно подстицање саговорника на (не)вршење одређених радњи.

10.3.4. Инфантилна императивна ситуација добро је позната свима, природно се везује за најдраже и зато се читалац у њој не осећа неудобно, па ни угрожено. Подређени положај, који би у другим околностима било немогуће превидети, бледи захваљујући наметнутом сценарију блискости у коме оба учесника у комуникацији учествују у пројектовању и грађењу нове реалности (уп. *Уради* ово и изменићеш ситуацију набоље). Императивом се та ситуација оцртава; у случају да сугестија буде прихваћена − водити делању

[9] Такође не треба изгубити из вида да је реклама, за разлику од реплике у разговору, која је упућена одређеној особи, адресирана на све читаоце, али се, у моменту читања, увек обраћа само једном адресату. Ова околност подржава привид непосредованог дијалога. Парадоксално, иако су и адресант и адресат један другоме непознати, управо та чињеница их зближава: подстрекач активности се, заогрнут језичким средствима карактеристичним за фамилијаран, пријатељски тон, представља као упућен у проблеме ближњег и нуди најбоље, најбрже, или најбезболније решење. Угроженост образа се успешно заобилази, сугерише се неопходност делања и смањује дистанца.

(куповини, коришћењу производа и сл.), а самим тим и промени стања, околности и расположења (императив→куповина→добробит→срећа).

10.4. У складу с метафорама ПРОМЕНА ЈЕ КРЕТАЊЕ и АКТИВНОСТ ЈЕ ЖИВОТ (Лејкоф и др. [2]1991: 2, 18, 26) читалац је склон да сугестију императивом протумачи као неопходну (зарад свог добра), те је схвата и као предуслов самог одржања које, већ по природи постојећег реда у друштву, подразумева динамичну измену животних околности. Зато се подстицај на чињење и промену (увек набоље) не доживљава као агресиван чин, већ као добродошао савет, а маркетиншка понуда се перципира као збир благонаклоних упутстава за корисно делање. Због тога рекламе имају тако добар учинак, јер је њихово дејство много јаче на подсвесном но на свесном нивоу, на коме их неретко доживљавамо као наметљиве и реметилачке. Дакле, не само да се садржај реклама осмишља тако да побуди комуникативно активне импликатуре, већ и сам одабир лексема и глаголских облика, поред експлицитног значења усмереног на информативну функцију, ствара метафоричку потку: ИМПЕРАТИВНА СИТУАЦИЈА (БЕЗ ПОВРЕДЕ ОБРАЗА) ЈЕ ЗНАК БЛИСКОСТИ (уп. 10.5). Оваква концептуализација употребе императива има значајног удела у оцртавању прагматичког профила заповедног начина у рекламама, а његове елементе могуће је формулисати на следећи начин:

- оквирна ситуација: кажем X јер мислим да ти нешто не знаш
- субјекат 1, тј. адресант (1. л. јд./мн.)
- комуникативна намера везана за саговорника: кажем X јер желим да нешто учиниш (ово чињење треба да произиђе из потребе реципијента)
- комуникативна намера везана за исход: кажем X јер желим да променим ситуацију/реалност (реципијент то треба да разуме као промену реалности у своју корист)
- имплицирана порука субјекту 2, тј. адресату (2. л. јд./мн.): то што треба да учиниш је сврсисходно/корисно/добро за тебе, зато − учини то одмах.

10.5. У рекламама императив је делатан модус везан за садашњост. Комуникација између пошиљаоца и примаоца активира се у тренутку читања, а императивна сугестија „учини то што пре/сада" такође је окренута домену садашњости. Императивно интонирана порука је каузативно-усмеравајућа; оглашивач настоји да иницирање комуникације представи као потребу потенцијалног купца за новим информацијама о производу или услугама; такође се труди да вербалним и невербалним садржајем поруке ту потребу произведе. Зато се употребом глагола у облику императива, уз неугроженост образа, и пажљивим семантичко-прагматичким профилисањем поруке потенцијални купац уверава да су његови интереси и интереси промотера исти.

11. *Уместо закључка*. Садржај новинских реклама усаглашен је са језичким знањем потрошача, психолингвистичким профилом циљне групе и доминантним концептуализацијама комуникативних ситуација у којима преовлађују блискост и поверење.

Посматрајући фреквентност глаголских облика у језику новинске рекламе, закључујемо да пропагандна порука, уопштено узевши, зна само за једно време − садашњост, јер се садашњи тренутак користи за истицање пожељних својстава производа (квалификативни презент) и за подстицање делања (императив), што у потрошачкој свести треба да произведе жељу за поседовањем, а одмах потом и да резултира преобликовањем стварности: куповином, уживањем у потрошњи и коришћењу производа, услуга и др. (*позовите, набавите, уживајте, сазнајте, путујте, заљубите се* и др.).

Императивна ситуација је инхерентно комуникативна јер подразумева дијалог, или бар његово отварање. Уз то, она има двоструку експозицију: чин подстицања је у садашњости, а финализација је неизвесна. Кључни елементи прагматичко-семантичког профила императива у пропагандном дискурсу − директивни и персуазивни (*желим да нешто учиниш; учини то одмах, за своје добро*) доприносе слабљењу његовог основног својства − модалности, јер се извршење савета/упутства/сугестије, или макар доношење повољне одлуке у вези са вршењем препоручене радње, призива као *активност* коју треба извршити сада.

Зато поимање идеалне ефикасности рекламе почива на комуникативно-акционој схеми *императив → презент* (*императив: кажем [сада]* чини/купи/наручи → апсолутни *презент* чиним/купујем/наручујем *[сада]*); наиме, у виртуелном свету маркетинга реклама тежи стицању моћи да *препоруку акције X* одмах претвори у *саму акцију X*, што и није ништа друго до − такође у виртуелном свету заробљено − настојање да се модалност императива што више ослаби како би се омогућила промптна реализација радње.

Оно што спаја два субјекта, као актере маркетиншке промоције, јесте усмереност на промену реалности. Како језик категоризује и концептуализује стварност, концептуализацији подлежу и глаголски облици, те се императив поима као иницијатива, тј. као примарно вербална акција која је подстицај правој акцији, радњи. Отуда се императивна ситуација − баш зато што асоцира на чињење − и концептуализује као *акт*, а не само као пуко подстицајно деловање на саговорника/читаоца. Активности оба субјекта су сврсисходне и узрочно-последично повезане, али као извориште имају различите покретаче: С1 (пошиљалац) поседује интерну мотивацију (ону која произилази из његове воље), а С2 (прималац) екстерну мотивацију (подстакнуту туђом иницијативом). Императив карактеришу прагматичка и волна компонента, јер без потоње императива не може ни бити (уп. Танасић [2]2009: 42−43, нпр. гл. *тицати се, гадити се, догађати се* и сл. немају облике императива). *Зато императив имплицира концепт волне измене који се очитује у метафорама активности и промене (в. 10.4), а у рекламама најчешће реализује прагматичко значење „учини то сад и промени се/промени околности у своју корист”*.

ИЗВОРИ

Дневне новине: *Политика, Вечерње новости, Press, Blic, Alo, Kurir, Правда* (март−септембар 2011. год.).

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967−1976).

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XVIII), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959−2010).

РСЈ 2007: Речник српскога језика (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.

Стари новински огласи [текст старих новинских огласа преузет је са фотографија доступних на интернету]: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=406398&page=313>. 15.05.2011.

ЛИТЕРАТУРА

Алановић 2011: Миливој Алановић, „Глаголи асистенције и њихова синтаксичко-семантичка валентност”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 54/1, 137−150.

Брдар 2006: Милан Брдар, „Динамика реформско-демократских капацитета у структурним променама субјекта транзиције“, *Социолошки преглед* XXXX/2, 137−164.

Васиљевић 2007: Јелена Васиљевић, „Семиолошка анализа рекламе: методолошка разматрања“, *Етноантрополошки проблеми* 2/1, 41−54.

Ђорђевић 2009: Jelena Đorđević, Postkultura: uvod u studije kulture, Beograd: Clio.

Звекић-Душановић 2008: Душанка Звекић-Душановић, „О српским конструкцијама са модалним значењем ‚унутрашњег подстицаја’ и њиховим мађарским еквивалентима“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 51/1−2, 189−204.

Ивић 2007: Милка Ивић, „Информативне улоге пресупозиција и импликација документоване српским језичким фактима“, *Јужнословенски филолог* LXIII, 1−6.

Јовановић 2010: Јелена Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа: језичке и стилске особине новинарства*, Београд: Јасен.

Јул 1996: George Yule, *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.

Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u jeziku i mišljenju*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Кочић 1972: Петар Кочић, „За српски језик“ [објављено у: *Отаџбина* 37, 1912. год.], у: *Јауци са Змијања*, Српска књижевност у сто књига, књ. 46. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга.

Лејкоф и др. [2]1991: George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.

Лејкоф и Џонсон 2003: George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
Пантић 2008: Danijela Pantić, „Psihologija reklame: kako da ti kažem da me kupiš“, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti* 13–14, 361–368.
Танасић ²2009: Срето Танасић, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига.

Dragana D. Veljković Stanković

SEMANTIC AND PRAGMATIC FUNCTION OF THE VERBS
IN ADVERTISING LANGUAGE

Summary

This paper presents the results based on analysis of the verbs used in newspaper advertisement excerpts during the March – September period 2011. Considering the presumption that advertisement message owes its effectiveness mostly to its dynamics involving verbs, the set of 183 advertisements (197 verbs including those repeated) has been considered from the semantic, pragmatic and cognitive prospect. The conclusion is that a communicative strategy relies upon the following: a) occasional semantic integration involving the arousing two or more meanings of the same lexeme, b) conceptual integration of different concepts and building up the relationship of unusuallly distant domains, c) the highest temporal simplicity (facing the present time), d) imposing the dialogues that often contain imperatives. Pragmatic meanings of imperative mood are also considered as well as different strategies for mitigating the directiveness of statement.

Key words: advertisement, verbs, semantic integration, conceptual integration, imperative.

811.163.41‘367.626

Јованка Ј. РАДИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЗАМЕНИЦЕ: СТРУКТУРНА ОСНОВА И НЕПОСРЕДНО УКАЗИВАЊЕ НА ЕНТИТЕТЕ[1]

У раду** се на примеру српског језика износе увиди у логичко-језичке основе устројства језичког система, које се препознају у категоријалним схематима (систем „упитних“ заменица организованих у триплете) и трочланим категоријално-елементарним структурама (структуре типа *ово|оно–то*), тј. у систему заменичких речи. Циљ је да се покаже како се заменичке речи, осветљене из овог угла и систематизоване, могу посматрати као основ самоорганизације језичког система. Чини се могућим доказати да се по принципима организације заменичког система (модел двочлано-трочланих структура) организује све у језику (парадигматске везе и односи) и говору (синтагматске везе и односи).

Кључне речи: заменице, категоризација, непосредно указивање, трочлане структуре, елементи, бројеви, низ, пар, систем.

1. Нерепрезентативност: непосредно указивање на ентитете

Пре него се пређе на анализу самих структура, неопходно је направити отклон од уобичајених граматичарских приступа речима које називамо заменице,[2] првенствено указати на њихову способност да непосредно (на

* jovanka.radic@gmail.com

** Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 178030, који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

[1] Рад је за усмено излагање био најављен (и на скупу изложен) под насловом *Трочлане језичке структуре у лексикону и граматици српског језика.*

[2] Граматички термин *заменица* (лат. *pronomen*) узимамо као потпуно погрешно терминолошко решење, јер те речи нису могле настати (и не би се могле одржати) као јединице које долазе ’уместо имена’, као ’замена имена’ (уп. „budući da bi bilo neprikladno svaki put ponavljati ista imena, ljudi su iznašli neke riječi koje zamjenjuju te imenice, a zbog toga ih i nazivamo *zamjenicama*“, Port-Rojal: 143) или било које друге пунозначне речи. Модел за лат. *pronomen* није могло бити грчко *antōnimía* (уп. Клајн 1985: 12): њиме је, највероватније, у први план извлачена ’супротност’ (уп. *антоними* – речи супротног значења) као логичка основа на којој се конституишу како

нерепрезентативан начин) категоризују (*ко* 'људско' | *шта* 'не-људско'), непосредно изразе или апострофирају (*ја* 'ја', *ти*→☺), означе (*она*→☻ | *он*→☺), и, најзад, непосредно укажу на стварносне ентитете, својства, околности и сл. (нпр. *ово*→*, *овако*→ʔ, *овде...*). Основна разлика између заменица и пуноznачних речи лежи, дакле, у томе што заменичка реч непосредно указује на ентитете који су по свему изван ње, док речи са значењем подразумевају репрезентацију, тј. подразумевају сопствено значење као вид посредовања између вербалне јединице и одређеног сегмента реалности (в. Радић 2011а: 504-506). Непосредног односа типа *ово*→♣ свакако се тицао последњи од четири могућа односа између вербалног ентитета и „субјекта" (*субјекат* као „тело") издвојена у Аристотеловим Категоријама (*Кат.*1a20-1b10), који је објашњен као оно што „niti je u nekom subjektu, niti se izriče o nekom subjektu". Кад се упореди однос вербалног и невербалног (стварносног) ентитета у примерима типа *ово*→♣, на једној, и *лист*→♣, на другој страни, – то само по себи постаје јасно.

1.1. С овим у вези, важно је на уму имати увиде да се „razvoj psiholoških funkcija čoveka" у онтогенези и филогенези креће (/ морао се кретати) од „neposrednog procesa, koji je određen direktnim odnosom draži i reakcije", – до момента када као одраз развијености виших психичких функција почне превладавати „posredovano" понашање и мишљење, у коме главно место заузимају речи (Виготски 1988: 40). Стога, ако „čovek pomoću govora ovladava svojim mišljenjem" (Исто), онда мора бити неспорно да се и више психичке функције развијају управо у говору. У том примарном функционалном систему своје место морају имати како „речи" које почивају на директном односу одређене дражи и реакције (тип *не*[/одмахивање главом], *да* [/климање главом], *ух, јоој* [/израз бола]*, мац-мац*, и сл., али и *ја, ти, ово, овако*), тако и речи које категоризују „дражи" (*ко* | *шта, куда* | *где*) и „реакције" (*колико* | *како*). Ако се говор (и језик) у филогенези гради (и развија), а у онтогенези усваја (и развија), онда мора бити неспорно и то да след елементарног (укључујући и след елементарних јединица типа *ово*, *оно*, *теби, ти, мени, ми, ја* и сл.) и категоријалног у филогенези и онтогенези не може бити исти.

1.2. Увек жив директни однос „draži i reakcije" на коме почивају јединице заменичког система говори да се централни део тога првобитног система не разграђује, већ се само повлачи у најдубље зоне свести и остаје да живи као конструктивна основа људске мисли и свести, говора и језика. Још је Порфирије (римски филозоф из III века) указивао на то да су и Аристотелове категорије „proste, izvorne semantičke jedinice govora čije *značenje* predstavljaju 'same

---

категоријалне схеме (противуречни тип супротности типа *ко* 'људско' | *шта* 'не-људско', *куда* 'линеарно' | *где* 'не-линеарно'), тако и елементарне структуре (супротности типа *ово*|*оно*). На то, поред осталог, упућује значај појма *супротност* (ἀντικείμνοῃ – „противстављено") у читавој античкој филозофији (в. нпр. *Мет.*986b).

stvari', a ne 'sama bića' [појмови] označena tim rečima" (према С. Благојевић, д.н. у *Кат.*: 60, уп. фус. 7).[3]

1.3. Све ово говори да се управо у систему заменичких речи (систем категорија и елемената) мора тражити конструктивна основа језика: оно што му је развојна основа и модел самоорганизације (в. Пипер 1988: 8), а истовремено и темељни услов за развој језика (свести) и говора (мишљења) у онтогенези. Изгледа да се систем категорија и елемената може препознати као универзални систем језичко-менталних прима – по много чему упоредив са системом хемијских елемената. Посредством категоријално-елементарног система којим доминирају нарочито организоване трочлане структуре може се разумети и давна тврдња В. Вунта (W. Wundt) да је језик кључ „за разумевање начина на који функционише наш ум" (према Костић 1996: 26–27), те да се, као и све друге изразито сложене структуре, и језик развија тако што „у непосредном искуству долази до 'стваралачке синтезе' елемената из којих се генеришу сложени процеси свести [/сложени граматички системи]" (према Исто: 25).

„Стваралачка синтеза" елемената и развој сложених система могући су захваљујући финим архетипским моделима структурне организације јединица које чува (носи и преноси) заменички систем.[4] На то да су заменице надкласа и модел по коме се обликује и класира све друго у језику указује њихова привидна разуђеност[5] и различити видови њихове повезаности са свим класама пунозначних речи (именице, придеви, прилози, глаголи, бројеви).

[3] На истом трагу били су, изгледа, и неки од нововековних истраживача: уп. учење о „podeli jezika na 'simboličko' i 'pokazno' polje" и доказивање да заменице, речи које припадају „показном" пољу, „nisu nikakvi pojmovni znaci" (К. Bühler /1934/, према Клајн 1985: 40-41); уочавање да су заменице „асемантичне" речи (И. Стевовић /1973/, према Пипер 1983: 28-29); подела речи на „немнемичне" (заменице) и „мнемичне" (S. Jodłowski /1973/, према Исто: 30).

[4] Занимљиви су скорашњи налази етнолога И. Тодоровића, који у својим трагањима за потврдама „примарне митске матрице" Срба долази до „примарног језичко-логичког модела". Тај модел препознаје у „основним заменицама и прилозима српског језика", са трочланом структурном организацијом (в. Тодоровић 2005: 215).

[5] Ове речи се по правилу деле у две или три класе (заменице и прилози; заменице, придеви и прилози), што је допринело да се оне још од времена латинитета никада не „сакупе" и не посматрају као једна системска целина. У граматографији појединих језика се отишло тако далеко да се „појам заменице сузи само на именичку заменицу" (Клајн 1985: 26), што најпре може бити одраз буквалног „читања" термина типа *pronomen*, тј. последица лошег терминолошког решења.

2. ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ. КАТЕГОРИЈАЛНА СХЕМА
И КАТЕГОРИЈАЛНО-ЕЛЕМЕНТАРНЕ СТРУКТУРЕ:[6]

ПРИНЦИПИ и КАТЕГОРИЈЕ / ЕЛЕМЕНТИ		ДИСКОНТИНУАЛНО (ОГРАНИЧЕНО)				ОДНОС (НЕУТРАЛНО)			КОНТИНУУМ (БЕЗ-ГРАНИЧНО)		
		ЉУДСКО	НЕ-ЉУДСКО	НЕУТРАЛНО		КВАНТИТЕТ	КВАЛИТЕТ	ПОСЕСИВН.	ЛИНЕАРНО	ПРОСТОРНО	НЕУТРАЛНО
		ЋО	*ШТА*	КОЛИ…		*КОЛИКО КОЛИКИ…*	*КАКО КАКАВ…*	ЧИЈИ…	*КУД(А)*	*ГДЕ*	КАД(А)
СУБЈЕКТИ	ЈЕДНО ПО СЕБИ (ИЛИ) ПОЛМУ	*ЈА | МИ*		*ОВАЈ…| ОНАЈ… – ТАЈ…*							
	ЈЕДНО ПО «ТВАРИ» МЕРА I БРОЈ.	*ОВ| ОН – ОНО*	*ОВО | ОНО – ТО*		*себе, се*	*ОВОЛИКО | (ОНОЛИКО) – ТОЛИКО*					
	ЈЕДНО ПО ОДНОСУ, ОДНОС (И СВОЈСТВО).	ТИ | ВИ				*ОВОЛИКИ… | ОНОЛИКИ… – ТОЛИКИ…*	*ОВАКАВ…| ОВАКАВ… – ТАКАВ…*	*МОЈ…| ТВОЈ./НЈЕГОВ… – СВОЈ…*			
НЕУТРАЛНО		СВИ…	⇐ С В Е ⇒	СВИ…		СВЕ, САВ…					
ОКОЛНОСТИ	СТЕПЕН. НАЧИН. ПРАВАЦ (ПУТ).					*ОВОЛИКО | ОНОЛИКО – ТОЛИКО*	*ОВАКО | ОНАКО – ТАКО*		*ОВУДА | ОНУДА – ТУДА*		
	ЦИЉНА ТАЧКА. МЕСТО.								*ОВАМО (| ОНАМО) – ТАМО*	*ОВДЕ | ОНДЕ – ТУ*	
	ВРЕМЕ										*ТАД(А) | ОНДА – САД(А) САД – ПОСЕБ. ИТД*

3. Базични структурни модел

У табели је истим графичким средствима истакнут положај ентитета у оквиру тријадичних схемата (категоријална димензија као парадигматска)[7] и у оквиру трочланих категоријално-елементарних структура. Откривају се структуре чија организација почива на вредносним разликама типа ***ОДРЕЂЕНО***|*НЕОДРЕЂЕНО*–НЕУТРАЛНО,[8] што је изразито еластичан тип структуре која доминира у свим димензијама заменичког система. Положај ентитета у оквиру оваквих и њима сличних структура опредељује степен њихове „еластичности“ (ширину њихове примењивости), с чиме морају бити повезане и све основне разлике у вредностима и функцијама међусобно повезаних језичких (и граматичких) „категорија“ сводивих на тријаде (нпр. род, лице, време).

3.1. Почевши од највишег нивоа парадигматске димензије (ниво принципа као пре-лингвистички ниво), сусрећемо се, дакле, са трочланим струк-

[6] Ово је верзија тебеле дате у Радић 2011а, са неколике важне измене (поправке) у приказу елементарних структура, које, међутим, овом приликом не можемо коментарисати.

[7] У антици је подвучена прилично јасна разлика између (1) категорија као делова „категоријалне схеме“ (σχημάα τῆς κατηγορίας) – оне које „po sebi postoji“ (*Met.*1017a24) и категоризују саме ствари (в. т. 1.2) и мисао, а има их, изгледа, најмање осам (в. Исто); и (2) категорија појмова („бића“ свести) које подразумевају „различите начине придавања“ (*Met.*/ 2007/1024b15), тј. различите начине поимања (и именовања) „оног што јесте“ (ετερον σχημάα της κατηγοαν τοῦ υντος, Εηοι) – оне које се развијају, а има их четири: „бивства“, квантитети, релативи, квалитети (о томе у Радић 2007, 2011а).

[8] Раније смо ово структурно устројство означавали као разлику ***ОБЕЛЕЖЕНО***|*НЕОБЕЛЕЖЕНО*–НЕУТРАЛНО (Радић 2011а), што су, у ствари, разлике карактеристичне за многе именичке (в. Радић 2011в, уп. Клајн 1983: 120–121), и за само једну заменичку структуру (*она*|*он–оно*). Заменичке структуре не почивају ни на разлици ***ПОЗИТИВНО***|*НЕГАТИВНО*–НЕУТРАЛНО (типа *висок*|*низак–висина*), али ни на разлици „central“ /нпр. *овамо*/ и „perifer“ /*тамо*/, уз „distal“ /*онамо*/ у трочланим структурама (уп. Пипер 1988: 18, в. фус. 15). Овога пута нисмо у прилици да образлажемо на који су начин ова три структурна модела повезана са три основна облика силогизма код Аристотела.

турама које чине два противуречно поларизована члана и један члан неутралан на дату разлику.

3.1.1. Међу поларизованим члановима прво место заузима пол одређеног (област која настаје издвајањем на основу самознаних или очевидних одређења), а друго пол неодређеног (област која садржи све што преостане након издвајања одређене категорије): (I) 'дисконтинуирано (свет субјеката као јединичних / јединично узетих ентитета)' || (II) 'континуирано (не-јединично, протежно)'; I. *ко* 'људско^{биће}, | *шта* 'не-људско^{биће}, II. *куда* 'линеарно' | *где* 'не-линеарно (просторно као дво(/тро)димензионално)'. На нивоу принципа, „треће" или „средње" место заузима посебна категоријална схема, са категоријама које би се могле представити као (III) 'људски однос према већ поларизованом свету субјеката и околности': одређено је *колико* 'квантитет' – вредност која се може изразити „мерама" сопственог тела, док ће свака друга процена и оцена потпасти под неодређено *как(в)о* 'квалитет'.

3.1.2. У српском језику су у оквиру сваког од ова три категоријална приниципа развијене категорије (или оперативни механизми) неутралне на разлику међусобно поларизованих чланова: *који, чији, кад*. Дакле, једнолико уређене трочлане категоријалне схеме непосредно категоризују све што јесте у свету и човековој свести (*ко*|*шта–који...*, *куда*|*где–када*), и непосредно категоризују основне човекове приступе свему што јесте и што га окружује (*колико/колики...*|*како/какав...–чији...*).

3.2. На другој страни, елементи трочланих структура које стоје у оквиру сваке од тих категорија имају способност да непосредно издвоје (изразе, апострофирају или „покажу") сваки унапред категорисан ентитет (^{ко}*ја*|*он...–ти*, ^{шта}*ово*|*оно–то*, $^{који\cdots}$*овај...*|*онај...–тај...*), да непосредно укажу на околности (^{где}*овде*|*онде–ту*; ^{куда}*овуда*|*онуда–туда*, *овамо*|*онамо–тамо*;[9] ^{кад}*сад–после*|*пре*, *сад–тада*|*онда*), да непосредно укажу на човеков доживљај („меру" и процену) оног што га окружује (^{како}*овако*|*онако–тако,* ^{колико}*оволико*|*онолико–толико*; $^{какав\cdots}$*овакав...*|*онакав...–такав...*, $^{колики\cdots}$*оволики...*|*онолики...–толики...*), те да непосредно изразе припадање или поседовање, за човека најважнији однос према другим субјектима ($^{чији\cdots}$*мој...*|*твој...–свој...*).

4. Централна (архетипска) елементарна структура

У наслову и образложењу теме пријављене за усмено излагање наговештено је да ће се пажња посветити разнородним трочланим структурама, укључујући и оне типа *жена*|*човек–ЧОВЕК, ученица*|*ученик–УЧЕНИК*,

[9] Српски језик познаје и специјализоване категоријалне изразе за циљ (*камо*, где потпада *овамо*|*онамо–тамо*), аблативност (^{одакле}*одавде*|*оданде–одатле*) и адлативност (^{докле}*довде*|*донде–дотле*). Познато је, међутим, да савремени српски језик на чисто категоријалном плану показује тенденцију губљења категоријалног израза *камо* и његовог подвођења под *куда* ('правац и циљ кретања'), што може бити повезано са унутарсистемском тежњом за (ре)конструкцијом трочланих категоријалних схемата. Та се тенденција показује и на нижим категоријалним нивоима, нпр. у томе што категорија *куда* са опозитима *одакле*|*докле* чини нову трочлану структуру: *одакле*|*докле–куда* (уп. Пипер 1988: 18).

низак|*висок–ВИСИНА, узак*|*широк–ШИРИНА* и сл., – са пунозначним јединицама које подразумевају представљање (репрезентацију). Ипак, као и у усменом излагању, и у овој форми ћемо се усредсредити само на категоријално-елементарне (заменичке) структуре, и то првенствено на ону у којој се најлакше открива улога елемената у структури. Реч је о структури *ово*|*оно–то*, на чију сам посебност више пута скретала пажњу (в. Радић 2009а, 2009б, 2010). Јединице ове структуре тамо су означене као „општепредметне заменице“, док би самој структури најпре одговарало одређење а р х е т и п с к а с т р у к т у р а. Тамо сам скретала пажњу и на то да граматичари по правилу не препозају посебност ових јединица, те да их, руковођени чисто формалним критеријем, уобичајено квалификују као неутрумске форме показних („придевских“) заменица *овај..., тај..., онај...* (в. Радић 2010).

Наиме, свим елементарним јединицама заменичког система заједничко је то да их у јединствене структуре повезује припадност истој категорији (што би се могло разумети као својеврсни „енергетски потенцијал“), док им одређену знаковну вредност обезбеђују њихове међусобне разлике, тј. положај елемента у структури: способност да непосредно изразе, означе, или апострофирају људско биће (ко*ја*|*он...–ти*), односно, да непосредно укажу на одређени ванговорни ентитет (шта*ово*|*оно–то*, како*овако*|*онако–тако*, где*овде*|*онде–тамо*). Сталност организације карактеристична је за структуре сачињене од еленемата *ов-*, *он-* и *т-*типа, који увек подразумевају једну од три прагматички утврђене сфере, док су односи елемената у оквиру структуре *ја*|*он...–ти*, који подразумевају различите начине указивања на лице (само изражавање|означавање–апострофирање), – директно зависни од димензија семјозе, тј. од углова посматрања (о томе у Радић 2009а: 111–113).

4.1. Елементи са -в-

У структурама типа *ово*|*оно–то* улогу одређеног елемента има јединица са *ов-*, која упућује на све што је актуелно доступно примарним чулима (додир, укус, мирис) – и што се на непосредан начин, уз помоћ „мера“ и покрета сопственог тела (уп. *ово*→ ◊ / ϧ / ♦, *овим га гађао*, *овако пева*, *оволико* → ○○○/*О*, *оволико те волим*, *имам овакву оловку*) може показати, или се може исказати и показати уз помоћ било ког присутног тела, укључујући и сопствено (нпр. *овакав* – квалитет изражен помоћу „овог“ што додирујем или држим у рукама).

4.2. Елементи са -н-

Супротно овом, сфери неодређеног *он-* припада све што је изван домена примарних („непосредних“) чула: ту је (1) све што се налази у видном или слушном пољу, али на таквој раздаљини да се њиме не може манипулисати, тј. да се не може „додирнути“ (*оно, онако, онолики...*), као и (2) све што се има у искуству и памћењу. Свакако је то (уз сличну фонолошку структуру са

он, она, оно)[10] створило привид да се елементи *оно, онакав* и сл. тичу домена тзв. трећег лица.

4.2.1. Заменице и бројеви. Односи између елементарних заменичких јединица са *ов-, он-, т-* најсличнији су односима између бројева, са разликом што вредност заменичких елементарних јединица почива на вредносним разликама између елемената фино уређене „монаде“, тј. на односу одређена|неодређена–неутрална вредност, док увек одређена вредност броја произилази из утврђеног му места у низу. Међу основним бројевима нема неодређених, као што нема ни негативних или неутралних вредности: тзв. негативни бројеви (-1, -2, -3...) и неодређен број (*x*) су продукти математике до којих се могло доћи аналошким повезивањем бројева са заменицама (уп. *ово* | *оно* и 5 | – 5; *неко, неколико* и *x*). Ти математички конструкти су учинили да се *нула* (*ниједан*, уп. *ништа, нико*) нађе у положају неутралног члана, иако је јасно да у обичном (нематематичком) смислу ’нула’ или ’ниједан’ није број већ *не-број*, – засебна вредност која стоји у контрадикторном односу са *број*.[11] У ствари, бројеви се, у неком смислу, могу узети као потклаcа заменица, са *јединицом* (тј. са речју *један* која има заменичко-бројну вредност) као полазном тачком за бројни низ.

4.2.2. Сфера „онолико“ и бројеви. Ако наставимо поређење заменица са бројевима, схватићемо да се бројеви најпре могу разумети као систем јединица развијен на месту заменичког елемента *онолико*. Наиме, са *онолико* се може визуелно или ментално представити (на неки начин показати) приближна количина (мера), али не и тачан број ентитета. Из позитивног и прецизног начина исказивања бројчаних вредности у сфери „оволико“ (уз помоћ 8 или 10 испружених или скупљених прстију), није се могло прећи у сферу „онолико“ (сфера развијенијих чула – слух и вид, и ментална сфера) помоћу заменице *онолико*, што је свакако повезано са нашим опажајним и менталним ограничењима, тј. са неспособношћу да непосредно (без бројања) опазимо и знамо (у представи имамо) више од пет елемената – како су показала нека психолошка истраживања (в. у Костић 2006: 60, 106, 114),[12] или више од

[10] Логично је што су се тзв. заменице трећег лица (*он, она, оно*) у српском језику развиле управо у сфери *он-*: као једине заменичке јединице са податком везаним за „твар“ оног што се означава (*он* ‘мушко’, *она* ‘женско’, *оно* ‘дете’ или ‘младунче’ – „сема“ неутрална на разлику ‘мушко – женско’), оне уз категоријалну вредност подразумевају и утврђену елементарну семантику, а тиме и способност да репрезентују. Њихова употреба зависи, дакле, од знања, тј. од познавања елементарних разлика у „твари“ (и њоме условљеном „облику“) оног што се означава. Могуће је да се у појединим језицима заменице 3. лица развију и у неутралној *т-* сфери (тип *тој* ‘он’), али је немогуће да се развију у сфери *ов-*. Сличних увида се могло тицати и запажање да „nije slučajno što su [у енглеском језику] i određeni član *the* i lična zamenica srednjeg roda *it* dijahronijski nastali kao redukovana forma demonstrativa“ (J. Lyons, према Klajn 1985: 121), и то, изгледа, онда када је тај члан већ почео покривати и сферу ‘оно’ (в. Исто: 116).

[11] То ‘не-број’, међутим, није могло задобити „неодређену“ вредност сличну оној у *шта* (‘не-људски ентитети’), јер ‘број’ подразумева свет посебних ентитета свести, који се ни по ком, па ни по противуречном односу не могу доводити у везу са каквим другим (неодређеним) ентитетима.

[12] У психологији је било и оних који су ту границу везивали за „седам, плус/минус два“ (в. Костић 2006: 115–118).

четири – како показују многи граматички системи (уп. *четири <u>човека</u>, пет <u>људи</u>*).[13]

4.2.3. Пар, бројни низ, архетипска структура. Поред осталог, заменицама и бројевима је заједничко и то што представљају системе који су потпуно независни од реалности: као што су елементи заменичке структуре *ово|оно–то* потпуно неосетљиви на природу оног на шта указују (неутрално *то* може указати на све што јесте и није, и то било у физичком, било у метафизичком смислу: *то* →●/♪/♣/☺; *<u>то</u> сам ја, <u>то</u> се не зна, <u>то</u> не постоји, <u>то</u> је ништа*), тако су и бројеви потпуно неосетљиви на природу оног што се броји. Тиме су, на једној страни, бројеви тесно повезани са заменицама, где лежи основ развоја свих бројевних подсистема (и читаве математике), док их, на другој страни, одређеност њиховог значења држи у тешњој вези са пунозначним (лексичким) речима, што је могло бити основ Питагорине тврдње да «sve je uređeno na osnovu Broja“ (према Кљакић 1996: 4, в. *Мет.*986а).

Наиме, сасвим је логично претпоставити да је бројевни систем као систем чисто менталних јединица развијених у сфери ’онолико’ (*пет, шест, седам...*) послужио као модел по коме су у сфери ’оно’, ’онако’ / ’онакав...’, ’онде’, ’онда’ итд. развијани и сви други системи семантичких јединица, тј. јединица са репрезентативном (представљачком) функцијом. Управо се тако може разумети низ од 10 првих супротности (прва одређења) које су издвојили питагорејци: „granica – bezgranično, neparno – parno, jedno – mnoštvo, desno – levo, muško – žensko,[14] mirujuće – pokretno, pravo – zakrivljeno, svetlost – tama, dobro – zlo, četvorouglo – duguljasto“ (према *Мет.*986а20–30). Све су прилике да у *н*-сфери семантичке јединице настају и организују се у подсистеме претежно по моделу бројева (н и з или п а р као преовлађујући принципи организације: нпр. *час*, *дан–дан|ноћ*; *недеља, понедељак, уторак... – недеља*, *месец*, *година...*; *извор*, *поток*, *река*, *море...*; *пар|непар*, *добро|зло, горе|доле, лево|десно, живот|смрт*), или претежно по моделима организације заменичких структура (двочлано-трочлане структуре: нпр. *жена|човек–човек, човекжена|човек–дете, човекмуж|жена(–дете), лако|тешко–тежина*, *живети|умрети–живот* и сл.). Несталност ових структура (и несталност смисла оваквих лексичких јединица) повезана је са њиховом репрезентативном (и референцијалном) улогом, што подразумева превагу интерпретације (в. Морис 1975: 44), односно, превагу прагматичке и семантичке димензије семјозе над синтактичком.

Супротно овом, апсолутна одређеност јединица бројчаног система произилази отуд што се тај систем гради самостално и независно од реалности, и што је вредност јединице одређена самим местом у низу (синтактичка димензија семјозе), где је уједно извор прецизности и основ елиминације свих

[13] Променљивост *основних* бројева до *четири* мора бити повезана са нашим могућностима да целине које чине *два*, *три* или *четири* ентитета (нпр. ‘четири човека’) узмемо као засебне јединице, односно, као схеме (слике) са 2–4 елемента до којих не долазимо менталном операцијом бројања, већ их можемо непосредно опазити.

[14] Супротност *мушко – женско* заузима пето место у низу, са чим мора бити повезано то што су питагорејци број 5 везивали и за *брак*.

разлика у употреби бројева. У овом последњем се огледа још једна тесна веза између заменица и бројева: поред ове две класе речи, смо се још уз везнике и поједине речце (*да*|*не*) никада не везују термини *смисао, употребна вредност, метафора* и сл. Ако бисмо и даље водили рачуна о димензијама семјозе, закључили бисмо да су и заменице и бројеви потпуно неосетљиви на семантичку димензију (што је најважнија димензија лексичких речи осталих класа); да су њихове вредности утврђене у категоријално-синтактичкој (*ко*|*шта–који...*), односно, на елементарном плану, додатно утврђене у прагматичко-синтактичкој (*шта**ово*|*оно–то*) или искључиво у синтактичкој димензији (*колико*1,2,3,4,5...); те да је само њима познат језиком утврђен инвентар прагматичких нијансирања типа *ко?*, *неко, понеко, било ко, ико, нико*, *свако...*; *један*, *иједан, ниједан*.

4.3. Елементи са т-

Трећи (или „средњи“) елеменат заменичких структура типа *ово*|*оно–то* је неутралан на разлику између елемената *в-* и *н*-типа, и то неутралан на тај начин што се њиме исказује било сфера типа ’ово’, било сфера типа ’оно’. Идући за онима који су енглеско *that* објашњавали као „’not this’“ на основу тога што „*that* nema posebnu tačku orijentacije“ (J. Lyons, према Klajn 1985: 121), и за српско *то* би се могло рећи да се од *ово* и *оно* разликује по томе што „нема посебну тачну оријентације“. Прецизније: елементи типа *то* су, за разлику од елемената типа *ово* и *оно*, неосетљиви на разлике у начину перцепције оног на шта указују. Дакле, ни заменичке јединице типа *то, тако, ту...* не припадају домену тзв. другог лица, како нас уче граматике, већ су то јединице неутралне на разлику између *ово* и *оно*. То говори да је разлика између елемената типа *то* и чистих категоријалних израза типа *шта* садржана само у томе што *т*-елементи као делови структуре имају вредност примењене категорије. Тиме се да објаснити чисто категоријална употреба таквих удвојених елемената (*Речено му је да уради <u>то и то</u>,* ’речено му је <u>шта</u> (тачно) да уради’, *Рекли су му да дође <u>ту и ту</u>* ’Рекли су му <u>где</u> (тачно) да дође’, и сл.), спојева категоријалног израза и *т*-елемента (*кад-тад*, *како-тако*, *колико-толико*), способност *т*-елемента да заузме место одређеног члана структуре (исп. одређено *тад* у структури *сад–тад*|*онда*) итд.[15]

Поред много чега другог, овај приступ категоријалним и елементарним јединицама открива логику која дозвољава примену исте заменице у привид-

[15] Показује се да подела домена међу јединицама оваквих трочланих структура није ни „prostorna“ (као што није персонална), јер оне не указују на „oblasti oko svakog od tri lica“ (Клајн 1985: 118). Однос међу елементима типа *ово*|*оно–то* најтеже се да илустровати примерима употребе заменице за обележавање идентитета опојмљених (/именованих) предмета, *који**овај...*|*онај...–тај...* (о тој категорији у Радић 2010), а управо се они најчешће користе у анализама (в. Клајн 1985: 102–123). Превиђа се да у овој изведеној категорији нема непосредне везе типа *ово*→♪, већ да ту увек посредује пунозначна реч (у српском језику именица са својим родом), што подразумева извесно знање о именованој класи ентитета (нпр. *ова*нота →♪). Хоћемо ли неку *мелодију* која нас данима прати „идентификовати“ са *<u>ова</u> мелодија* или *<u>она</u> мелодија* зависи од чисто субјективних (уско прагматичких) критерија, пре свега од „присуства“ те мелодије у тренутку говора..

но различитим реченичним функцијама (нпр. употреба у функцији реченичног конституента, везника, речце); чини разумљивом појаву да у језицима са чланом (што су обично и језици са површински двочланим структурама, в. Клајн 1985: 110–117) ту улогу по правилу заузима неутрални елеменат првобитних трочланих структура (елеменат типа *то*); разумљивим чини многе слободе и ограничења у стварању спојева заменичких речи (нпр. *ово-оно*, *овако-онако*, *овде-онде*, али не **сад-онда*, **ово-то*, **оно-то*; *штошта*, *гдегде*, *каткад*, али **ко-ко, *куд-куд*); велике разлике у фреквентности елемената у тзв. анафоричкој (говорни низ) и деиктичкој финкцији (в. Клајн 1985: 40–55, Радић 2010: 612–613, 2011б: 122); след усвајања категорија и елемената у онтогенези (в. Радић 2009б: 115–119) итд.

5. Модел језичког знака

Указаћемо још само на то да се структура *ово*|*оно–то* може посматрати и као архетипски модел унутрашњег устројства језичких знакова са „простим“ значењима (речи без сопствене предметнсти, тј. зависне лексичке речи типа *велико*|*мало*, *горе*|*доле*, *спавати*|*не спавати*), као и структурни модел појма као мање или више сложене језичко-логичке јединице која подразумева одређене видове, тј. одређене категорије предметности (нпр. *велико*|*мало–величина*, *горе*|*доле–положај, кума*|*кум–кум*). Наиме, (1) *ово* је модалитет успостављања непосредне везе између вербалног знака и одређеног предмета (непосредна референција), (2) *оно* је његово наличје и модалитет репрезентативне (менталне) улоге речи (посредна референција), док је (3) *то* модалитет општих вредности, тј. неодређено-референцијалне или нереференцијалне вредности речи-појма: нпр. *човек* →☺ (1) || ’☺’ / ’„онај“ човек’ (1) – *ЧОВЕК* (’људско биће’ – појам из категорије „бивства“)(3); или, *лист* →♣ (1) || ’♣’ / ’лист биљке’ (2) – *ЛИСТ* (појам из категорије „релативи“ – слободан да ступа у односе типа ’*лист* храста’, ’*лист* купуса’, ’*лист* хартије’, ’*лист* на нози’, ’окренути нови *лист*’ и сл.) (3).

***

Све указује на то да еластичност структурних модела које носи заменички систем (двочлано-трочлане структуре) омогућава како самоорганизацију (и самоодржање) језика, тако и самоизградњу, тј. усвајање говора (и језички развитак) у онтогенези. Постојањем овако фине структурне основе у парадигматској и синтагматској димензији може се објаснити саморганизујућа моћ језика као динамичног система који, упркос свеприсутним просторно-временским променама, опстаје као основа људске мисли и основно средство комуникације међу људима. Због свега овог, чини се да је неопходна ревизија граматичарских приступа језику уобичајених у науци и образовању:

у центар граматике (и граматографије) треба поставити заменички систем као систем категоријалних и категоријално-елементарних структура, па се од њега кретати према сложенијим граматичким системима.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1959: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развитку,* књ. II (1959), у: Изабрана дела Александра Белића, том I, Београд, 423–582.

Виготски 1998: L. Vigotski, „Istorijski razvoj ponašanja čoveka“ (изводи), у: *Kognitivni razvoj deteta*, Beograd: Savez društava psihologa SR Srbije, 39–46.

Кат.: Aristotel. *Analitika I-II, Kategorije, O izrazu* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан)*,* Beograd: Paideia, 5–74.

Клајн 1985: I. Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd.

Кљакић 1996: Lj. Kljakić, „Samosvest prve civilizacije: slučaj božanskih Pelasta sa Balkana”, *SVEST – naučni izazov 21. veka*, Beograd: ECPD – Čigoja štampa, 3–26.

Костић 2006: А. Костић, *Когнитивна психологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

***Мет.*/1988/**: Aristotel. *Matafizika* (превод Томислав Ладан), Zagreb: Globus.

***Мет.*/2007/**: Aristotel. *Matafizika* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Beograd: Paideia.

Морис 1975: Č. Moris, *Osnove teorije o znacima*, Beograd: BIGZ.

Пипер 1983: P. Piper, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad.

Пипер 1988: П. Пипер, *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.

Port-Royal /2000/: *Opća i obrazložena gramatika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Радић 2007: Ј. Радић, „Аристотелово учење о појму, речи и категоријама“, *Зборник Матице српс ке за филологију и лингвистику L*, Нови Сад, 715–731.

Радић 2009а: Ј. Радић, „Заменички систем и заменица *себе, се*“, *Српски језик у употреби*, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 213–226.

Радић 2009б: Ј. Радић, „Логичко-граматички приступ заменичком систему – Структуре *ја/ти – он* и *он/она – оно*“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LII/2, Нови Сад, 107–121.

Радић 2010: Ј. Радић, „*Који, неки... овај*... – придевске или именичке заменице?“, *Српски језик* XV, Београд: Филолошки факултет, 609–627.

Радић 2011а: Ј. Радић, „Нацрт категоријално-елементарне организације заменичког система у српском језику“, *Граматика и лексика у словенским језицима*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик, 499–512.

Радић 2011б: Ј. Радић, „Заменице *шта* и *што* у српском језику (на језичком материјалу из романа Дервиш и смрт Меше Селимовића)“, *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, Бања Лука – Источно Сарајево, 119–135.

Радић 2011в: Ј. Радић, „Именички род у језику и равноправност полова у друштву (Логички нивои и моција рода у српском језику)“, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 43–57.

Тодоровић 2005: И. Тодоровић, *Митска истина Срба*, Београд: Звоник.

Jovanka Radić

PRONOUNS: THEIR STRUCTURAL BASIS AND DIRECT ENTITY REFERENCE

(Summary)

The paper draws on Serbian language examples to present conclusions about linguistic-logical fundamentals of a language system structure, identifiable in categorial schemata (trinomial schemata of principles and categories of the ***MARKED***|*UNMARKED* – NEUTRAL type) and in trinomial categorial-elementary structures (of the sta ***ovo***|*ono* – to; what ***this***|*that* – it type), i.e. in the system of pronominals. The aim of the paper is to demonstrate that pronominals, seen from this point of view and having been subjected to a process of systematisation, can be studied as the basis of language system self-organisation. We expound the thesis that the principles of pronominal system organisation (the models of binomial, binomial-trinomial and trinomial-quadrinomial) inform the organisation of entire *langue* (paradigmatic connections and relations) and *parole* (syntagmatic connections and relations). We point to the need to revise grammatical approaches to language: the focus of grammar (and grammatography) should concern the pronominal system as a system of categorial and categorial-elementary structures, providing grounds for the research to progress towards more complex grammatical systems.

Key words: pronouns, categorisation, direct reference, trinomial structures, elements, numbers, series, pair, system

821.163.41.08 Андрић И.
811.163.41'367

Соња В. НЕНЕЗИЋ*
Филозофски факултет у Никшићу
Никшић

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НЕКЕ ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ АНДРИЋЕВОГ ЈЕЗИКА У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНЕ КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКЕ НОРМЕ

Полазећи од појединих падежних конструкција језика Иве Андрића, у раду говоримо о томе како општефункционална језичка средства временом могу постати специфична. Као таква, с ниском фреквенцијом у просјечном језичком стандарду, потискују се на маргину језичке норме, иако се срећу у књижевноумјетничком стилу, чијој егзактности и експресивности доприносе. У закључку констатујемо да вриједност и стабилност једне језичке јединице треба утврђивати не само у односу према језику у цјелини већ и у односу на његове функционалне стилове.

Кључне ријечи: падежна конструкција, књижевнојезичка норма, књижевно-умјетнички функционални стил, Андрићев падежни систем.

1. Будући да књижевни или стандардни језик није јединствена већ слојевита цјелина јер своја средства прилагођава, између осталог, и функцијама које врши, односно његови различити функционални стилови траже у извјесном смислу и различите изразе, нарочито у синтаксичком и стилском погледу, онда би и његова норма требало да прати и уважава његову функционалностилску диференцијацију. Или, друкчије речено, нормирање књижевног језика треба да подразумијева и укључи и нормирање његових функционалних стилова зато што језичка средства са статусом норме у језичком стандарду имају своју функционалну расподјелу (Вуковић 1966: 5). У том смислу језичка проучавања која имају за циљ извођење општих и цјеловитих закључака о књижевном језику неопходно је базирати на корпусу који репрезентује све његове функционалне стилове, а посебну пажњу усмјерити на језичке специфичности сваког појединачног регистра и његових жанрова.

У сербистици су се језичка истраживања дуго ослањала на језик добрих писаца. Међутим, како су они „језички новатори по вокацији“ (Ивић 1997б: 150), и њихов језик не одражава најбоље просјечност језичке свакидашњице,

* sonjan@t-com.me

то се у новије вријеме прави заокрет према свакодневном и језику мас-медија, језику штампе, телевизије, радија и филма, језику који Јован Вуковић назива лингвистичком робом широке потрошње (1966: 7), а Милка Ивић – језиком безбојног просјека (1997б: 150). Под тим се подразумијева основни језички материјал који служи подмирењу најнужнијих комуникативних потреба. Али, да ли је важно само то да се разумијемо?

Језик белетристике се описује као превише специфичан, самосвојан, индивидуалан, истиче се да је његова комуникативна функција у сјенци естетске функције, иако задовољење естетских потреба не искључује подмирење комуникацијске потребе. С друге стране, језик масовне комуникације константно се прозива због честих, крупних и упорних огрешења о норму. У том смислу треба разграничити сљедеће: језик масовне комуникације ближи је језичком просјеку и треба га узети као основу за успостављање стандарда, а мјесто језичког узора оставити језику књижевности.

2. Оно што чини „безбојни просјек“ језика јесу, у ствари, општефункционална, неспецифична језичка средства, која нијесу маркирана ни по каквом основу и која су стабилне употребе, средства која се срећу у свим функционалним стиловима. Излишно је рећи да се срећу и у књижевноумјетничком стилу с обзиром на његову ширину и разноврсност. Језичке јединице које се вежу за више функционалних стилова, али не за све, спадају у полуспецифичне, а оне које се јављају само у једном функционалном стилу – представљају специфична језичка средства (Тошовић 2002: 72). Ове групе језичких јединица нијесу непромјенљиве. Неке језичке јединице могу из неутралних прећи у специфичне, односно – временом се повући пред конкурентнијим средствима истог или сличног значења. Оне се често у граматичкој и научној литератури квалификују као ријетке, необичне, застарјеле и сл., чиме се потискују на маргину језичке норме, иако се и даље употребљавају у књижевноумјетничком стилу, чијој егзактности и експресивности доприносе.

На примјеру падежних конструкција језика Иве Андрића, судећи и према нормама његовог и према нормама данашњег времена, лако је закључити да највећи број падежних конструкција спада у неутрална језичка средства. Међутим, данашњи књижевни језик, очекивано, није једнак књижевном језику од прије пола вијека и више. Према подацима које нам пружа монографија Ж. Станојчића (1967), поједине падежне конструкције имају у Андрићевом језику употребу која не одговара ни ондашњој ни данашњој норми књижевног језика (мислимо на мијешање предлога *због* и *ради*[1]), некима је

[1] Стевановић истиче да се „у језичкој пракси ова два предлога толико често употребљавају један у значењу другог да се поставља питање има ли места настојању да се на разлику међу њима указује“ ([3]1979: 258). Међутим, диференцијација међу њима нормирана је, што Вуковић узима као примјер позитивног утицаја стручног дјеловања на језик (1966: 43). Употребу предлога *ради* умјесто предлога *због*, дакле с каузалним значењем, Антонићева сматра супстандардном (2005: 167–168). Међутим, истичући да је предлог *због* све чешћи, и у говорном и у писаном језику, умјесто предлога *ради*, дакле с интенционалним значењем, и да је као такав дуго сматран супстандардном формом, наставља: „Данас је, међутим, веома раширен, и више му се не може оспоравати статус стандардне форме. Ипак ваљало би га избегавати у оним доменима употребе

у међувремену признат оспоравани нормативни статус (као конструкцијама *код + генитив*[2] и *за + акузатив* у адлативном значењу[3]). Одређене предлошко-падежне везе које је и Андрић ријетко употребљавао данас се никако или готово никако не користе (нпр. *с + генитив* у узрочном значењу, *иза + генитив* у постериорном значењу, *уз + акузатив* у временском значењу). Нијесу малобројне ни оне падежне конструкције које су стабилне употребе у Андрићевом језику, док им је фреквенција у савременом језику, судећи према најновијој синтаксичкој литератури, ниска или у најбољем случају ограничена на језик понеког писца. Управо ћемо њима, боље рећи – некима од њих, у овом раду посветити нешто више пажње. Како општепознату промјењивост језика сасвим логично прати и промјена његове норме, приказаћемо их у свјетлу дескриптивне а истовремено и прескриптивне граматичке литературе: Стевановићевог другог тома *Савременог српскохрватског језика* и *Синтаксе савременога српског језика* Предрага Пипера и групе аутора (Ивана Антонић је аутор поглавља о синтакси и семантици падежа). При том ћемо на одабраном корпусу савремених српских писаца провјерити ограниченост употребе разматраних падежних конструкција.

3. За ову прилику, издвојићемо конструкције *за + генитив* у временском значењу, *пут + генитив* у значењу правца и усмјерености, *у + генитив* у посесивном значењу, *уз + акузатив* у статичном мјесном значењу и *при* и *према* с локативом у мјесном значењу.

3.1. Живојин Станојчић констатује врло често присуство темпоралне конструкције *за + генитив* у Андрићевом језику (1967: 135). Поред примјера које он наводи (са конструкцијама: *за њеног дугог и узбуђеног причања, за лета, за свакодневних сакупљања, за свих двадесет година, за сутона, за првог великог бомбардовања*), илустративан је и назив једне Андрићеве приповијетке – *За логоровања*, као и још неки примјери које смо сами ексцерпирали, а наводимо их да бисмо показали које су све лексеме искоришћене у ову сврху:

стандардног језика који захтевају стилску перфекцију“ (2005: 170). С препоруком о нормирању неочекивано руку под руку иде препорука о избјегавању исте језичке јединице.

[2] Генитивној конструкцији с предлогом *код* у адлативном значењу дуго је оспораван нормативни статус. Стевановић је у својој великој, двотомној граматици оцјењује као врло распрострањену појаву, којој се не може оспоравати књижевнојезички статус ([3]1979: 305). Антонићева, такође, наводи да се ова конструкција раније сматрала супстандардном, али да је током друге половине XX вијека потпуно превладала у употреби, „тако да се може сматрати одликом савременог стандардног језика, и говорног и писаног“ (2005: 153).

[3] Стевановић великим бројем примјера демантује неке граматичаре који су тврдили да оваква употреба акузативне конструкције с предлогом *за* није нормативна ([3]1979: 434). Антонићева напомиње да је такав акузатив дуго сматран супстандардном формом, „али данас преовлађује мишљење да нема озбиљног разлога оспоравати му статус стандардне форме“ (2005: 214). Она га везује искључиво за говорни језик, мада наш корпус показује да је чест у књижевноумјетничким текстовима, и у ауторовом казивању и у говору јунака: ...враћајући се аутобусом *за Пулу*... (Великић, 116), Ја сам продужио *за Песаро*. (Исто, 156), У коначиштима на путу *за Букурешт*... (Велмар, 73), ...ја сам овде на пропутовању *за Цариград*... (Павић, 89), То је било оне ноћи када је кренуо *за Цариград*. (Исто, 189), ...дуж пута што води од манастира *за Диљ* (Ненадић, 123)...

...не мислим више *за овог мог живота* да се бавим ни везирима ни слоновима. (Андрић, 101), Стигли су још *за снега* у Вишеград. (Исто, 111), И као што често бива *за немирна и луда земана*... (Исто, 131), ...тако се често радило *за великих врелина*... (Исто, 186), *За њеног кратког детињства*, ... дешавало се ... да је по целу боговетну ноћ ослушкивала тако неки мучан и једнолик шум споља... (Исто, 344)...

Стевановић је ову језичку јединицу сврстао у особине савременог књижевног језика, али са једном врстом резерве с обзиром на то да се не јавља у појединим срединама српскохрватског језика, гдје је „доста необична и осећа се као књишка и архаична чак“ (³1979: 350). Милка Ивић је још 1957, говорећи о разликама између Вуковог и савременог књижевног језика, за такве конструкције изјавила да звуче „донекле архаично“ (1997а: 24). Готово истовремено, у једном другом раду, каже да се не јављају „у модерном књижевном језику, изузев у појединим устаљеним изразима (*за живота*, *за владе*, *за видела*)“ (1957–1958: 144). У најновијој синтакси српског језика налазимо готово истовјетну формулацију, уз напомену сљедеће садржине: „Тек код понеког савременог писца може се срести ова предлошко-падежна конструкција са друкчијим лексичким избором“. У циљу илустрације наведене констатације дају се два примјера из језика Виде Огњеновић (са конструкцијама: *за времена* и *за Михајловог боравка*) (Антонић 2005: 155).

За разлику од корпуса И. Антонић, наш корпус показује да је темпорална конструкција *за* + *генитив* веома фреквентна у језику Горана Петровића. У његовој *Ситничарници код срећне руке* налазимо бројне примјере од глаголских и именица које означавају временске појмове, при чему су врло ријетко употријебљене без атрибута:

...с времена на време му се чинило да *за читања* сусреће друге читаоце. (10), ...*за суседове лупе* никад није могао да чује сопствене мисли. (19), …која је грешком зазидана *за прерасподеле* 1947. (31), ..., да се прихвати подлагања кањаве пећи *за великих хладноћа*, ... (32), Укупно, *за славских припрема*, пред Јелену је изнесено више успомена… (40), ...али је млади Петар Други Карађорђевић *за часова* читања имао личног пратиоца… (48), *За великог, пролећног и јесењег спремања* – песак је кришом односила у подрум. (90), Видесте ли колика је опасност од рибе *за летњих врућина*? (99), ...што хиљадама миља одавде чита исти наслов, *за дугих, тропских дана* одсуства свога мужа... (126), ...гледајући замагљене пастеле начињене *за својих излазака* са Анастасом. (136), ...обоје су ... у слово знали где су стали *за прошлог виђења*. (137), Да би уз све, у тим писмима, *за њиховог напорednог читања*, постојао и један невидљиви додатак… (143), ...предвиђајући кретање облака *за различитих годишњих доба*… (146), ...препричавала изглед већег дела царске колекције васкршњих јаја јувелира Фабержеа, разграбљене *за револуције*. (158), ...понуда, дариваних *за редовних годишњих надзора* господина вицепредседника… (182), *За својих кратких боравака* у Београду,..., све је постојаније мирисао на карбид… (182), У општој пометњи, *за непојмљивог англо-америчког бомбардовања* Београда 1944. године, пропустио сам редовну посету стрицу. (219), ...формиран још *за старе Југославије*... (235), ...правећи јој друштво *за његових шетњи* са госпођом Наталијом Димитријевић. (251)...

Осим у Петровићевом, ова предлошко-падежна веза јавља се често и у језику других савремених српских писаца:

...већ су то биле једине, по њиховој оцени, голицаве приче *за дугих зимских седељки* у нашој кући… (Огњеновић, 42), И Бошко и ја смо се напутовали *за ових наших заједничких година*… (Исто, 81), Да је ту жену ишта вукло да ме види *за свих ових деценија*…

(Исто, 114), Године 1814, *за Хаџи-Проданове буне*, кажу, стално су освитале нове главе. (Велмар, 22), ...*за влажних ноћи* познајем по мирису свако слово у њима… (Павић, 60), Исак ујутру, *за лепих дана*, пажљиво процењује вредност ваздуха. (Исто, 327), (*за врелих дана* зрачило је пријатну студен) (Великић, 78), Прича се да *за ноћних дежурстава* одвлачи пацијенткиње у магацин поред лабораторије. (Исто, 112), Пре него што Французи *за своје кратке владавине* у време Наполеона сруше зидине према мору... (Исто, 137), *За ветровитих ноћи* гроздови металних плочица ... одазивају се... (Исто, 139), ...док осталим докторима, и *за дежурстава*, ..., чаша чашу... акцептује. (Марковић, 62), ...ко, *за свог века*, у души доколичио није... (Исто, 153), ...где смо *за срећних и мирних дана* ... седели, ленчарили, доконо ћаскали... (Ненадић, 36), Ту виле *за ноћи* пуног месеца, ..., играју коло око нагог младића... (Исто, 123), Није се потрудио да *за свих ових петнаестак година* измени једну једину љускицу на својим рутавим и оклопљеним ногама. (Исто, 141)...

3.2. Говорећи о падежном систему Андрићевог језика, Станојчић указује и на честу употребу генитивне везе с предлогом *пут* у значењу правца и усмјерености (1967: 106). Такву њену употребу, напоредну са *према* + *датив* и *у правцу* + *генитив*, констатује и Стевановић (³1979: 356). Тим прије изненађује што већ у *Синтакси* из 2005. налазимо напомену сљедећег садржаја: „Генитив с предлогом *пут* данас је доста редак, а ако се и појави, онда је то најпре у белетристичком тексту.“ (Антонић 2005: 152) Други дио цитиране напомене у овом, као и у претходном случају, напомиње да језик белетристике није најважнија мјера књижевног језика.

И ова конструкција је заступљена у нашем корпусу, мада неупоредиво мање од претходне, и само код појединих писаца:

Девојчица и човек у плавом оделу крећу *пут центра*. (Великић, 25), Касанова се после девет паклених дана отиснуо првим бродом *пут Кварнера*. (Исто, 129), Шапућем имена док са Валцана крећем *пут центра*. (Исто, 145), ...и као сенке замичемо стрмим пролазом *пут Каштела*. (Исто, 147), ...при одсјају пламена што је палацао *пут звезданог неба*. (Ненадић, 17), ...и отишао *пут манастира*... (Исто, 24), ...а за њима одлучни коњи и одлучни људи грабе *пут Вратимља и Куле*... (150)...

3.3. Сљедећа конструкција на коју ћемо скренути пажњу такође је генитивна. С предлогом *у* генитив у Андрићевом језику има и просторно и посесивно значење (Станојчић 1967: 110). Да је ова категорија врло распрострањена у књижевном језику, указао је и М. Стевановић илуструјући је бројним примјерима (³1979: 312–316). Антонићева истиче архаичност ове форме издвајајући језик медицине, гдје је још увијек сасвим уобичајена, мада као потврду своје тврдње наводи само примјер: Кожа *у детета* је глатка и еластична (2005: 146). У нашем корпусу, напротив, потврђена је бројним примјерима, најчешће у поредбеним конструкцијама:

...како то *у нас* бива... (Петровић, 213), Лада је витке фигуре, нежног тена, скоро као *у њене ћеркице*... (Огњеновић, 167), ...да би све било као *у живих*... (Павић, 48), Огрисци Грка били су огромни, као *у дивова*, а каганови мајушни, као *у детета*. (Исто, 75), Понекад то воће испушта гласове као *у зебе*. (Исто, 171), ...очију избечених као *у мртве рибе*... (Великић, 17), ...а румена туфна на врху носа шири се као *у кловна*. (Исто, 24), Њихова тврда лица као *у лутака*... (Исто, 58), Има снажан стас, што ја пре никад нисам видела *у једног монаха*. (Ненадић, 9), ...али видело се да *у њега* нема веселости... (Исто, 42), А *у жене* је, зна се, разум сличан мутном поточићу... (Исто, 55), ...нутрина ми је чиста као *у новорођенчета*... (Исто, 90), *У ње* је кипућа крв... (Исто, 94), ...јер је то доказ да је *у њега* вера постојана... (Исто, 129),

...гњечећи својим дебелим млохавим трбусима као *у Црног Стевана* танки исцеђени срп месеца. (Исто, 141), ...а трбух му је опуштен као *у спрасне крмаче*. (Исто, 144), ...кад се свака душа као *у кнеза* на балу испрва приказује... (Марковић, 152)...

3.4. Акузативна *конструкција* с предлогом *уз* с обиљежјем непосредне близине уз статичне глаголе такође је одлика падежног система језика И. Андрића (Станојчић 1967: 116). Станојчић, наиме, навођењем примјера из Андрићевог језика демантује М. Ивић, која је још 1957. тврдила да ова конструкција с наведеним значењем није карактеристична за књижевни језик (1957: 153). Стевановић овакву њену употребу наводи без икакве ограде (³1979: 405). Најновија синтакса српског језика констатује њену врло ријетку употребу у данашњем језику, с напоменом да се „у језику понеког писца још увек може срести“, па доноси четири примјера од Светлане Велмар-Јанковић (2005: 216). Наши примјери говоре да се она још увијек доста често употребљава у језику књижевности, при чему примјећујемо нешто чешћу употребу у адноминалној функцији:

Утопљеник *уз себе* није имао никаквих личних докумената. (Петровић, 67), ...били су све ближи, толико једно *уз друго* да је само он чуо... (Исто, 141), ...чинећи провидним платно *уз дуге обрисе* ногу... (Исто, 254), ...породица Бранковић је на свом новом подручју *уз реку* Мориш ... дала низ истакнутих свештених лица. (Павић, 38–39), Стајао је *уз прозор*... (Исто, 185), Гладни крајеви *уз планински масив* Кавказа једу бојени хлеб... (Исто, 228), ...а у четвртом је углу један камени бунар и *уз њега* стуб. (Исто, 179), У малом парку испред Дома ЈНА, ..., *уз свој споменик*, стоји Васа Чарапић. (Велмар, 21), Мирко је седео *уз прозор*... (Исто, 27), ...прекрили вилу и дрвеће *уз ограду*. (Великић, 38), Наранџасте мрље *уз линију* мора обележиће купалишта... (Исто, 84), На крају терасе, *уза зид* суседне куће, налази се Бруново склониште. (Исто, 114), ...како се Луда кућа само *уз пристан* за чамце може саградити... (Марковић, 118)...

3.5. У Андрићевом језику није необична ни појава локативне везе са предлогом *при* у мјесном значењу (Станојчић 1967: 130). И Стевановић је бројним примјерима илустровао употребу ове конструкције у српскохрватском језику (³1979: 520–521). Антонићева је смјешта у напомену, са објашњењем да се ријетко среће у савременом језику. Предлог *при*, износи она, увијек се комбинује с именицом *земља*, у метеорологији, и са именицама *дно*, *врх*, *крај* у функцији фрагментизатора уз локализатор у генитиву (2005: 283). Број примјера предлога *при* с мјесним значењем у нашем корпусу није занемарљив, а они показују и да се неке друге именице могу јавити у функцији фрагментизатора:

...иако никада раније *при руци* није имао било какав инструмент... (Петровић, 251), ...израстао је шупаљ стуб, богато украшен биљним мотивима, нарочито *при врху*, званом глава... (Исто, 258), ...показала је девојчица на обрис склупчан *при тлу*. (Исто, 262), ...угледао је *при земљи* ..., ситно тело паука... (Великић, 31), ...у згради која се налазила *при самом углу* данашњих улица Вишњићеве и Браће Југовића... (Велмар, 42), *При корену* беле трске увек се виде отисци као од зуба... (Павић, 288)...

3.6. Локатив с предлогом *према* с просторним значењем врло је стабилна категорија у Андрићевом језику (Станојчић 1967: 131). И Стевановић је као такву представља у својој граматици, гдје не налазимо ни наговјештај о њеној могућој суженијој употреби (³1979: 518). Међутим, Антонићева је

уопште, ни у напомени, не наводи међу локативним конструкцијама са специјалним обиљежјем (2005: 282–284). Она је и у нашем корпусу најрјеђа од свих праћених конструкција, али је ипак има:

> ...подигли палисад који је, баш на падини *према Дунаву*, изгледао нарочито висок. (Велмар, 5), ...чувао београдске опкопе *према Сави*,... (Исто, 28), ...по доскорашњим пустим косинама и мочварним низинама *према Сави*... (Исто, 85), За време рата живео је подаље од села, у некој колиби *према Јарећим брдима*... (Данојлић, 93), ...како је у шумарку *према Белој коси* смотрио за тренутак монаха Доротеја. (Ненадић, 70)...

4. Према томе, разматране предлошко-падежне конструкције, које су својствене Андрићевом језичком изразу, а у језику просјека, како се то у најновијој синтаксичкој литератури констатује, веома су ријетке или их уопште нема, могу се наћи у језику савремених српских писаца. Губећи општефункционалност, оне добијају нову функционалну вриједност, од неспецифичних постају специфична или, ако се користе у још којем функционалном стилу, што би требало посебно истражити, полуспецифична језичка средства. Међутим, видјели смо да се њихов данашњи нормативни статус доводи у питање или се једноставно укида. С тим у вези неизбјежно је питање кад се и под којим условима за једно језичко средство, у овом случају падежну конструкцију, може констатовати да не спада више у књижевни језик, да остаје у његовој историји.

4.1. То што су се неке предлошко-падежне конструкције временом ограничиле на специфичну употребу која се огледа у њиховој припадности једном функционалном профилу – књижевноумјетничком стилу, не значи да су престале да егзистирају у језичком стандарду. Стабилност једне језичке појаве оцјењује се не само у односу према језику у цјелини већ и у односу на његове функционалне профиле, у овом случају – у односу на језик књижевности. Оне не морају бити и нијесу одлика језичког израза свих представника тог стила, чиме још више добијају на плану индивидуалности. Да ли је тиме њихова вриједност доведена у питање? Ј. Вуковић сасвим директно одговара на ово питање: „... вриједност једне лингвистичке појаве у стандардном језику не зависи од њене опће уобичајености, од њене фреквенције у обичном смислу мјерене, него је она, та вриједност, условљена њеном функционалношћу“ (1966: 7). Апсолутна и функционална употреба су обрнуто пропорционалне: што је неко језичко средство веће апсолутне фреквенције, мања му је функционална фреквенција и обратно, а опет – његова функционална вриједност може се процијенити само у односу на језички просјек.

4.2. Маркирајући сопствени језички израз, писци посежу за неком језичком јединицом која више из било ког разлога није дио најмасовнијег језика. Такве јединице не чине њихов језик неекономичним и нефункционалним, напротив – оне својом ниском фреквенцијом доприносе оригиналности и експресивности индивидуалног израза. Њиховом употребом они оживљавају и освјежавају писану ријеч избјегавајући монотонију масовног језичког израза, а доприносећи језичкој варијантности и богатству. Иако се уклапају

у језичку структуру, оне данас дјелују необичније, међутим, нијесу мртва синтаксичка категорија, већ нека врста стилске резерве. И да није наведених предности њихове употребе, треба их чувати ради језичког континуитета.

ИЗВОРИ

Андрић – Иво Андрић, *Изабране приповетке*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд,1999.
Великић – Dragan Velikić, *Via Pula*, Rad, Beograd, 1989.
Велмар – Светлана Велмар-Јанковић, *Дорћол*, www.ask.rs, 2009. 8. 10. 2011.
Данојлић – Milovan Danojlić, *Oslobodioci i izdajnici*, Filip Višnjić, 1997.
Марковић – Radovan Beli Marković, *Orkestar na pedale*, Evro–Giunti, Beograd, 2009.
Ненадић – Добрило Ненадић, *Дopomej*, www.ask.rs, 2009. 6. 9. 2011.
Огњеновић – Vida Ognjenović, *Preljubnici*, Stubovi kulture, Beograd, 2006.
Павић – Милорад Павић, *Хазарски речник*, Дерета, Београд, 2000.
Петровић – Goran Petrović, *Sitničarnica „Kod srećne ruke“*, Narodna knjiga, Podgorica, 2008.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић 2005: И. Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: П. Пипер и др., *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 119–300.
Вуковић 1966: J. Vuković, Stabilnost i nestabilnost pojedinih gramatičkih kategorija i inovacije u književnom jeziku, Sarajevo: *Radovi*, knjiga XXX, 5–92.
Ивић 1957–1958: М. Ивић, Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику, Београд: *Јужнословенски филолог*, XXII, књ. 1–4, 141–161.
Ивић 1997а: M. Ivić, Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom, u: *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, 11–34.
Ивић 1997б: M. Ivić, Problem norme u književnom jeziku, u: *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, 145–157.
Тошовић 2002: B. Tošović, *Funkcionalni stilovi (Funktionale Stile)*, Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
Станојчић 1967: Ž. S. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića (funkcije sinonimskih odnosa)*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
Стевановић ³1979: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II*, Београд: Научна књига.

Sonja Nenezić

SOME CASE CONSTRUCTIONS IN ANDRIĆ'S LANGUAGE IN THE LIGHT OF THE CONTEMPORARY LITERARY/LINGUISTIC NORM

(Summary)

This paper shows how basic functional elements of language gradually become specific. This has been proved on the example of certain case constructions used by Ivo Andrić. Infrequent elements in the average language standard are pushed to the limits of the language norm, even though they can be encountered in the literary-artistic style, where they contribute to its exactness and expressiveness. The concluding remark is that the value and stability of a certain language element should be established not only taking into account language as a whole, but also taking into account its functional styles.

Key words: case construction, literary/linguistic norm, functional literary style, Andrić's system of cases.

811.163.41'373(497.113)
811.163.41'37
39(497.113)

Љиљана Ј. НЕДЕЉКОВ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА У ВОЈВОДИНИ

У раду** ће бити речи о појмовном свету традиционалне културе староседелачког српског становништва у Војводини који се у ери глобализације губи усвајањем новог, савременог модела живота. Указује се на значај системског истраживања језичког израза регионалног културног идентитета за лингвистику и друге антрополошке дисциплине. На основу података са терена у оним тематским целинама које су биле карактеристичне за традиционалну културу у Војводини стиче се представа о архаичним терминолошким системима који су чинили културни идентитет Срба у Војводини. Свеобухватним пописом лексема и њиховим лексиколошко–лексикографским описом добијамо језичку слику света карактеристичну за Војводину из прошлих времена која је непозната млађим генерацијама носилаца српског језика. Функционално посматрано ови лексички системи немају комуникативну него кумулативну функцију у српском језику данас.

Кључне речи: лексикологија, лингвокултурологија, тематска лексика, лингвокултуреме

У монографији *Српски језик на крају века* међу екстралингвистичким факторима који су обликовали српски језик у другој половини двадесетог века и условили промене на свим језичким нивоима у стандардној језичком изразу и дијалектима, наводе се утицај „совјетског" политичког и културног обрасца, „самоуправно" устројавање свих области живота, убрзана индустријализација и урбанизација, развој технике, технологија, експанзија електронских медијума, растакање Југославије, свеопшта „европеизација" културе па и језика (Радовановић 1996: 2).

Посебна пажња у монографији посвећена је утицају политике на српски језик и издвајању посебних језика из заједничког српскохрватског стандардног језика. Што се тиче дијалеката, истиче се губљење маркираних структурних дијалекатских црта и нестајање лексике дијалекатског идиома, за коју

* jiljan@neobee.net

** Овај рад настао је у оквиру истраживања на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* бр. 178020 који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

се наводи да није довољно проучена ни територијално ни тематски (Ћупић 1996:167, 168).

У оквиру српског језика недостаје потпун опис лингвистичких промена у разним типовима локалне руралне културе није до сада урађен, мада постоје монографије и мањи радови о неким аспектима традиционалне културе који приказују стање аутентичног лексичког израза у појединим крајевима српског језичког простора[1].

Језички садржаји и облици језика који одражавају аутентичну, територијално ограничену културу створени су као резултат деловања друштвено и економски комплексних структура на неком мањем простору у оквиру једног језика у прошлости. Свака локална култура у савременим условима глобализације осуђена је да постепено нестаје и као појмовни и као лексички систем заједно са малобројним носиоцима те културе, тако да остаје једино сећање на њу у усменој форми.

Један од задатака лингвистике, и код нас и у свету, јесте бележење првенствено лексике – *лингвокултурема,* и то оне која је лексички израз одређеног културног кода (Кончаревић 2006). Опис угрожености малих језика специфичне локалне културе и процеса нестајања тих култура, па самим тим и језика, аргументовано је дат у књизи „Смрт језика“ Дејвида Кристала, где се каже да „велики део онога што ми проучавамо данас будућим генерацијама...неће бити доступно. Културно наслеђе читавих народа ишчезава“ (Кристал 2003:6). Говорећи о узроцима угрожености појединих језика Кристал истиче опседнутост „глобалним енглеским“ као разлогом за одумирање језика наводећи да се на основу бројних научних радова уочавају и други релевантни фактори, чији утицај у глобалним оквирима још није довољно испитан (Кристал 2003: 100).

Појам глобализације у нашим лексикографским изворима није посебно обрађен, па ни у у једнотомном речнику МС из 2007. године, а ни у консултованим најобимнијим и најновијим речницима страних речи (Вујаклија, Клајн-Шипка). Детаљнији подаци о економским, финансијским, демографским и политичким аспектима глобализације дају се у Википедији, где се лингвокултуролошком аспекту глобализације, која се као феномен посматра пре свега као резултат технолошке револуције, посвећује одељак *Културалне карактеристике глобализације.* Истиче се да глобализација „може да потисне локалну културу, да изазове умањење културне разноликости“, тако да се „сматра за опасност по културни идентитет...“ (Www.wikipedia.org). Ако се има у виду оваква дефиниција утицаја глобализације на културу, па самим тим и на језик, може се рећи да је *глобализација* само актуелни назив за процесе модернизације (колонизација, механизација, индустријализација, урбанизација) који доводе до промене односно губљења културног идентитета неке језичке заједнице.

Заједничко за све локалне културе на територији српског језика је да је уз губљење лексике традиционалног културног кода ишло формирање мо-

[1] Библиографија оваквих радова мени није позната, подаци се могу добити из различитих часописа и (делимично) у библиографијама посвећеним лексиколошкој, терминолошкој, дијалектолошкој, културолошкој и етнолингвистичкој проблематици.

дерног, интернационалног, урбанизованог лексичког израза. Ова смена културне парадигме на овим просторима обележила је другу половину 20. века. Њен одраз на језичком плану дошао је до изражаја на целом простору српског језика, а био је различит у појединим крајевима, тако да су негде промене и у свакодневној стварности и у језику биле веће и уочљивије, а негде су ишле споријим темпом.

Посматрање и вредновање промена лексикона изазваних наведеним екстралингвистичким факторима предмет је лингвистичких испитивања, пре свега у лексикологији, семантици и етнолингвистици (Толстој 1995). Свакако је за овакво истраживање потребан интердисциплинарни приступ, где би се на основу постојећих резултата емпиријских истраживања културолошке лексике анализирао карактер, квантитативни и квалитативни обим и последице промена на лексикон српског језика.

Овде ће бити речи баш о проучавању културног наслеђа које је део одређеног културног идентитета, у овом случају Војводине.

Истраживање културолошког аспекта лексике на простору српског језика најпре је почело у Институту за лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду (Пижурица 2004), у новосадској лингвистичкој школи у којој се седамдесетих година 20. века пошло од аутентичног језичког израза Срба староседелаца, Буњеваца и Шокаца – представника западнојужнословенских аутохтоних дијалеката у Војводини, а испитивала су се лексичко–семантичка поља везана за традицију. Испитивања су заснована по теоријско-методолошким поставкама изучавања семантичих микрополја Н. Толстоја (Толстој 1963, 1966). У жижи интересовања били су стари занати и занимања и традиционални начин живота у руралној заједници који су, заједно са предметно-појмовним светом нагло нестајали под утицајем савремених промена у економији и пољопривредној технологији и уопште културној парадигми глобализованог света. На основу тих испитивања до сада су објављени лексиколошко-лексикографски монографски радови или краћи прилози из неколико области материјалне културе (Јоцић 1991, Недељков 2009).

Иако би било значајно за испитивање лексикона српског језика анализирати све ове радове о традиционалним терминолошким системима, за потребе овог рада представиће се само делимично најобимније монографије урађене по принципу лексичкосемантичке анализе тематских целина.

Лексичка терминолошка грађа са терена сакупљана је осамдесетих година прошлог века од стручњака занатлија или сељака/земљорадника. Многи од њих били су рођени у 19. веку, већина до Првог светског рата или непосредно после њега и сви су познавали добро одабрану тематику јер је традиционална култура у Војводини била начин живота.

Да би се проверио степен очуваности лексике традиционалне културе код данашњег становништва Војводине, анкетиране су особе које данас имају преко шездесет година, пореклом су са села и одрасли су у традиционалном културном миљеу војвођанског села, неки и данас тамо живе.

Шта је то локално што нестаје под утицајем глобалног?

1) ВОЈВОЂАНСКА КОЛАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА (1984)

Коларски занат потиснут је савременим превозним средствима, најмлађи информатор био је рођен 1937. године. Говорећи о разлозима за сакупљање коларске терминологије у уводу ове монографије каже се да се: „и ова лексичка скупина ...укључује у општи фонд дијалекатске лексике, и то управо у онај слој који је највише изложен променама. Промене услова живота на селу, убрзана... модернизација села утичу на измену реалија...и на нестајање или промену лексема којима се те реалије означавају Тако... данас у великом броју села постоје...тек по која запрежна кола...па је занимање колара постало ...излишно. Са нестанком колара нестаће и многи ...уско стручни термини“ (Вуковић и др. 1984:2).

У овој монографији обрађена су 22 семантичка поља са укупно око 1400 лексема лексичко – семантички анализираних и лексикографски представљених. За потребе овог рада посматраћемо фундаменталне појмове из ове области, а детаљно ће бити анализирано највеће семантичко поље: *врсте и делови (запрежних) кола,* где се издвајају 94 појма за које је забележено 351 лексема. Неки појмови именују се само једном лексемом, за неке је забележен велики број синонима. Поред општег назива кола**,** познате су неке врсте кола: каруце, фијакер; двоколице**;** черге; шпедитер**;** мала колаколица, трагаче/ трагач, сонице**, а** у сећањима испитаника остале су и следеће лексеме: кочијаш, кочијашити**.** У неким случајевима испитаници су знали називе врста кола, али су њихова знања о семантичком садржају тих лексема била магловита: таљиге, чезе, гик, сулке, ласкола. Када су у питању делови кола, знали су опште називе: лотре, шараге, левча, руда, патос, точак (и делове точка: паоци / жбице, шина, наплотак), неких лексема су се присећали, али не и њиховог значења: обртањ, подложањ, предњи и задњи трап, цупанте, срчаница, осовина. Када је у питању опрема за упрезање, познат је општи назив амови, серсан, као и неки делови опреме за упрезање: кајаси, оглавина, наочаре / поклопци / капци, жвале, улар, прапорци **(**метални украси на свечаном аму**)** камџија **(**предмет за терање коња и волова**)** и дрвени део канџије**:** бичаље и јарам (опрема за упрезање волова).

Ником нису биле познате лексеме: паризер, каре / корде / тумпер, брек / каравијоте / хаптике / тарнице, батар, платкаре / платон, дерегља / таљичке / текна, тачке / траље / троге , каланћови (украси на оглавини).

2) ПАСТИРСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА СРЕМА(1985**)**

Иако у уводном делу ове студије нема података о променама овог домена дијалекатског лексикона због модернизације, јасно је да је и пастирска терминологија у Срему (и у целој Војводини) потиснута савременом технологијом гајења стоке у затвореном простору на фармама и да ће сва лексика везана за гајење стоке везане за испашу, заједно са чобанима, свињарима, говедарима и чикошима нестати. Најмлађи информатор рођен је 1940. године

У овој монографији са 1200 лексема обрађено је 18 семантичких поља, од којих ћемо за потребе овог рада посматрати два: *Општи називи домаћих животиња* и *Коњ.* У оквиру ова два поља налази се 77 појмова за које је забележено 111 лексема. Осим општих немаркираних назива домаћих животиња (копитара и папкара) који су сви познати испитаницима, чувају се временски и територијално маркиране лексеме: марва, марвинче, говеда (женски род)**,** ждрепкиња, ждребац / пастув. Као посебни називи за *већи број скупљене стоке* постоје лексеме чопор или стадо**,** док лексема чорда (за говеда) није позната. Називи за врсте коња по различитим критеријумима чувају се у сећању кад је у питању *изнемогао, стар, неугледан коњ:* кљусе, рага, мрцина, или кад су у питању неке расе*:* липицанери, штајерци**.** Лексеме логов **(**трећи коњ при орању), парадош **(**коњ који се користи за параду**)** испитаници имају у пасивном фонду.

Непознате су лексеме: нутрак, рнкач, жљебак, сисавче, таљигаш, логош, кретач / кретош, бацаруша / ћифтара, ћинтраш, блатфус, папучар, штуцер, липицанац, полштајерци, посавци, нонијус / њонус / нонус.

3) ТЕРМИНОЛОГИЈА КУЋЕ И ПОКУЋСТВА У ВОЈВОДИНИ (1988**)**

Најмлађи анкетирани информатор за ову тему рођен је 1950. године. Традиционална војвођанска кућа не гради се више, нема разлике у изгледу и опремљености нове куће у урбаној и руралној средини у Војводини што је наведено у монографији као повод за почетак прикупљања терминолошке лексике овог типа: „Производи индустријске израде освајају све веће просторе и потискују домаћу радиност и занатску производњу, а савремена средства комуникације приближавају културним средиштима и најудаљеније крајеве... Нов начин грађења кућа постепено брише границе између руралног и урбаног и доводи до губљења специфичних одлика појединих региона... многобројни технички апарати...потискују некадашње предмете материјалне културе везане за кућу и покућство, а заједно с њима поступно нестају и њихови називи“ (Вуковић 1988:1).

Ова тематска целина тиче се општепознатог миљеа за све припаднике војвођанског културног кода, у свим местима из којих су били испитаници појмовни свет је исти и свака жена и мушкарац у прошлости познавали су одређене сфере из овог појмовног поља, мушкарци градњу куће и других објеката у домаћинству, а жене опрему просторија.

Ово је најобимнија монографија, и по броју семантичких поља (39) и по броју лексема које су лексиколошко–лексикографски обрађене (2500). За потребе овог рада анализираћемо највеће семантичко поље: *Кућа и њени делови,* у оквиру којег се издвајају као мање тематске целине врсте и делови куће, процеси и радње у вези са кућом. У овом семантичком пољу издваја се 159 појмова, а на терену је забележено 411, од којих је највећи број једночланих, а вишечланих има свега неколико. Осим ових 411 лексема у овом семантичком пољу има и велики број њихових фонетизама о којима овога пута неће бити речи.. Осим општепознате лексеме кућа**,** познати су и тер-

мини за основне делове куће: забат, зид, темељ, ћошак / буџак, патос, земља, плафон, кров, стреја, цреп, цигља, черпић, леп / блато, креч, фарба, оџак, олук, конк / гонак, кибла**.** Као војвођанске лингвокултуреме (локално/покрајинско) овде се издвајају термини забат**,** земља **(**под у просторијама**),** цигља, фарба, олук конк / гонак, кибла. **У** пасивни фонд лексема које се тичу делова куће спадају: фронт **/** лице **(**предњи део куће**),** бибер – цреп, бокал/шоља **(**полукружни цреп на врху крова**),** ваљак / витла (ваљци за таваницу), штукатур (трска за таваницу), рог (чешће рогови), пајанта / жиока **(**водоравна греда која спаја рогове грађе за кров**),** венчаница **(**греда која се ставља по дужини зида куће**),** греда / слеме[2] **(**греда по средини куће паралелна са венчаницама**),** гредица[3] (мања попречна греда између слемена и венчаница).

Испитаници немају остале лексеме за делове куће, поступке и процесе при прављењу куће у свом лексикону : баскија / ветрењак (греда која косо спаја све рогове), шиндра **(**дашчице којима се покрива кров**),** перваз **(**врх крова**),** ступице/ ступци (делови дрвене конструкције крова у облику слова П), туљац (греда између венчанице и слемена), као и све лексеме у вези са тршчаним кровом: бунт / жамља / сноп **(**сноп трске за тршчани кров**),** перваз / повраз / пошивач / шав (укрштена трска за тршчани кров), игла / (у)шивара / чига / чунак / шивач / шило; набивача / набијач / равнало / равњача; набијати / подбијати /пошивати / четкати / шифтовати; смутати; жамљити.

Подела кућа по врстама заснива се на подели према материјалу, положају, изгледу и познати су називи набијача и тршчара; кућерак / кујница **(**у дворишту**)**, земуница **(**под земљом, може бити и у земљи ископана**),** док лексеме за остале врсте кућа немају савремени Војвођани у свом језичком осећању (черпићара, дашчара, плетара (од прућа), црепара); бугарка **(**без тавана**)**.

За називе кућа према положају забележене су само вишечлане лексеме и сви типови познати су и појмовно и лексички у менталном лексикону савремене генерације средовечних Војвођана: дужна кућа / кућа на бразду / паорска кућа; прека кућа / попреко кућа / кућа нус пут / швапска кућа[4]; кућа на лакат / кућа на кључ).

4) АРХАИЧНА ПЧЕЛАРСКА ЛЕКСИКА У ВОЈВОДИНИ (2009)

Најмлађи информатор рођен је 1939. године. Традиционално пчеларство на простору Војводине заснива се на старом типу кошница са непокретним саћем које се данас више не употребљавају, а такође је у свим фазама пче-

[2] Ова лексема чува се у изреци: *Пало му слеме на теме*.

[3] Иако гредица нема више у конструкцији савремене куће у Војводини, ова лексема може се чути у препоруци за мешење квалитетног хлеба: „Да лебац буде добар каже се треба месити док се гредице не озноје“.

[4] Детерминатор *швапски* указује на то да је у питању тип богате велике и украшене куће какве су правили Немци (у Војводини су их Срби звали Швабама), који су почетком 18. века колонизовани у Војводини у оквиру масовне привредно-економске колонизације Немаца за потребе хабзбуршког двора (Јањетовић 2004).

ларења примењена нова технологија која је на глобалном нивоу присутна у овој сфери људске делатности, о чему се у монографији каже: „Савремена технологија пчеларења утицала је не само на други однос према гајењу пчела у овим крајевима, него је условила и промену у лексичком фонду у овој терминолошкој области. Са губљењем важности и значаја неких процеса и поступака у пчеларству, губе се и називи везани за те појмове. Из лексичког фонда нашег језика, са променом технологије пчеларења заувек нестаје и део лексичког блага из ове области“ (Недељков 2009:11).

У овој монографији лексичка грађа подељена је у 13 семантичких поља (1500 лексема), из којих ћемо за потребе овог рада посматрати само оно што је било карактеристично на локалном нивоу.

Оно што је локално на простору Војводине, јесу архаичне лексеме за појмовни свет пчеларства.

Тако су лексикализовани сви делови тела који у данашњем језичком изразу нису познати: пипци / рогови, вилица / усташца, груди / прса, оклоп, прстен / пршљен / пругица, забатак, кесица / кичица / корпица; такође се обраћала пажња на поделу посла код пчела, па су постојали различити називи за пчеле према послу који обављају: брижница, дадиља, домаћица, дојиља, зврндалька, играчица, крадљивица, медарица, медљиковица, нектарица, поленарица, сабирачица, стражарица, чистачица, чуварка**.** По својој архаичности истичу се називи, ономатопеје за *певање матице:* ка-ка, зу-зу**,** ква-ква, ти-ти и различити називи за *јављање матице:* певати, викати, дрекати, квоцати, пиштати**.** Да би спречио рој да оде, пчелар предузимао *певање матици да уђе у плетару: Седи мајка! Седи мацо, стани мацо!* Постојала је велика разноврсност назива за стари тип кошница: батара**,** вршкара**,** корпара**,** кошарка, рогозара, саћурица, стрнка, трмка, дуб, дубина, копаница пањ, уљ, данас само кошница. Важност редоследа и времена ројења истиче се називима: првенац, другенац, трећак, пародјак, унук, ђурђевка, спасовка. У савременом пчеларству кошнице се углавном не роје, чак се предузимају неки поступци како не би дошло до ројења. Поред општепознатих назива за различите врсте меда (багремовац, липовац, мешанац), постојали су различити називи за мед од медљике: буванац, медљиковац, ушенац**,** док се данас се може чути само један назив: медљиковац**,** мада ће се и за ову врсту меда најчешће употребити само лексема мед**.**

У овде представљеним монографијама приказана је лексика традиционалне културе локалног војвођанског типа која је била карактеристична за 19. век, а очувала се до средине 20. века у руралној средини. Ако посматрамо функције које језик има у друштву, можемо констатовати да је овај тип лексике добар пример за илустрацију акумулативне функције језика јер „прибира и чува у себи традиционалне културне и цивилизацијске вредности заједнице која тим језиком говори.“ (Станојчић, Поповић 1995:5).

Анализирана лексика репрезентује начин живота и рада људи једног краја – Војводине, у време традиционалног начина живота у данашњем зна-

чењу речи,, и она омогућује да се исцрта језичкоа слика света, да се препознају обележја локалног културног кода. Анализирани лексички системи на основу којих реконструишемо традиционалну културу локалног војвођанског типа у данашњем времену глобализације у опасности су да буду потиснути у пасивни лексички фонд или да сасвим нестану из лексикона говорника војвођанског простора.

Анкетирање старијег становништва из сеоске средине у Војводини показало је да је сужен разматрани појмовни круг, па је самим тим и лексика сведена на мали број лексема. Углавном су свима познати, и лексички и појмовно, општи називи и лексеме за најуочљивије делове или врсте–основни делови; врсте кола: *каруце, фијакер, трагаче*; врсте домаћих животиња; карактеризација домаћих животиња по некој особини: *марва, ждребац / пастув, липицанери, рага*; кућа – основни делови: *стреја, черпић, конк, забат, кибла***;** пчела – основни делови; основни појмови за nomina agentis : *кочијаш, чобан, пчелар*, као и називи за основне процесе и радње: *кочијашити, пчеларити*.

Терминолошка лексика коларског, пастирског и пчеларског занимања, као и лексика традиционалне војвођанске куће и покућства која је овде анализирана, и која није била ускоспецијализована и терминолошки непозната сеоској средини, није у великој мери заступљена у лексикону испитаника (Коготкова, 1991:28).

Познато је из литературе да се у сећању задржавају лексеме за појмове који су дуже били у употреби и са којима се човек среће иако их не употребљава, али се памте углавном општи називи предмета, а детаљи/делови тих предмета губе се из сећања. Ова констатација потврђује се у анкети коју сам спровела.

Закључак

Све теоријске поставке о утицају на језик економских, привредних, технолошких и културолошких промена у друштву, о губљењу архаизама, промени семантичког садржаја лексема, уопште о промени лексикона у савременим условима живота потврђују се овим испитивањем. Савремена популација Војвођана више не познаје лексичке системе дате у овим монографијама који су у прошлости били део њиховог културног идентитета.

Анализиране студије, осим тога што су исцрпан извор дијалекатске терминолошке лексике, истовремено су и добар модел за приступ прикупљању, обради и лексикографском представљању оних делова лексикона који треба да буду примарни задатак лингвиста који се баве културолошким аспектом лексике. Ове монографије, као и други радови са темом *терминолошки системи традиционалне културе Војводине,* могли би послужити за израду синтетичке студије о развоју и променама у српском лексикону које су последица економско-привредних, као и историјских дешавања од почетка 18. века, насталих

колонизацијом Немаца у Војводину, па све до последњег периода активног испољавања традиционалне културе код нас до средине 20. века.

Ако би се, уз то, по истом моделу прикупио и анализирао лексички материјал из крајева чија локална култура није лингвистички испитана, стекли бисмо комплетну слику о некадашњем културном идентитету носилаца српског језика. Идеално би било направити јединствену студију о аутентичном културном коду носилаца српског језика који се већ сада само фрагментарно чува у условима актуелне глобализације.

ИЗВОРИ ЛЕКСИЧКЕ ГРАЂЕ

Вуковић и др. 1984: Гордана Вуковић, Жарко Бошњаковић, Љиљана Недељков, *Војвођанска коларска терминологија,* Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.

Бошњаковић 1985: Жарко Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема,* Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.

Вуковић 1988: Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини,* Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.

Недељков 2009: Љиљана Недељков, *Архаична пчеларска лексика у Војводини,* Нови Сад, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику,

ЛИТЕРАТУРА

Братанић 1991: M. Bratanić, *Rječnik i kultura,* Zagreb.

Бугарски 2003: Р. Бугарски, *Увод у општу лингвистику,* сабрана дела, књ. 6, Библиотека XX век, Београд.

Бугарски 2005а: Р. Бугарски, Култура и језик, *Сусрет култура,* зборник радова, Нови Сад, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 31–37.

Бугарски 2005б: Р. Бугарски, *Језик и култура,* Београд, Библиотека XX век.

Вуковић 2002: Г. Вуковић, *Општа и терминолошка лексика у лексикографској пракси*, Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе, Нови Сад–Београд, 273–276.

Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика,* Београд, Завод за уџбенике.

Ивић 2006: М. Ивић, (2006) *Језик о нама*, Београд, Библиотека XX век.

Ивић 2001: М. Ивић, *Правци у лингвистици,* Београд.

Јањетовић 2004: З. Јањетовић, *Швабе у Војводини*, Скривене мањине на Балкану, Београд, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 82, 121–134.

Јоцић 1991: М. Јоцић, *Лексикографија у Војводини*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIV/2, 145–157.

Клајн 1996: И. Клајн, *Српски језик на крају века,* Београд, Институт за српски језик САНУ, Службени гласник..

Коготкова 1991: Т. С. Коготкова, *Национальние истоки русской терминологии*, Москва.

Кончаревић 2006: К. Кончаревић, *Функција трансмисије културе у уџбенику страног језика – теоријски оквир и конструкцијска решења*, Сусрет култура*,* зборник радова, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, 763–772.

Кристал 2003: Д. Кристал, *Смрт језика,* Београд, Библиотека XX век.

Недељков 2006а: Љ. Недељков, *Експликација културне димензије у речнику*, Филозофски факултет у Нишу *,* Ниш, 291–300.

Недељков 2006б: Љ. Недељков, *Методологија истраживања лексике Срба у Румунији,* Зборник реферата Проблеми словенске филологије XIV*,* Темишвар, 117–124.

Недељков 2006в: Љ. Недељков, *Модели културе – проблем језичке лексичке експликације*, Сусрет култура, Филозофски факултет, Нови Сад, 537–545.

Недељков 2009: Љ. Недељков, *Општи принципи истраживања лексике традиционалне материјалне културе,* Гласник Етнографског института САНУ*,* свеска 1, 189–200.

Пижурица 2004: М. Пижурица, *Речник српских говора Војводине*, Зборник Матице српске за књижевност и језик*,* књига L II, свеска 3, 615–617.

Радовановић 1996: *Предговор*, Српски језик на крају века, (ред. М. Радовановић) Београд, Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 1–16.

Станојчић, Поповић 1995: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика за 1, 2, 3 и 4. разред гимназије*, Београд, Завод за уџбенике.

Толстој 1963: Н. И. Толстой, *Из опытов типологического исследования славянского словарного состава,* I, *ВЯ* 1, 29–45.

Толстој 1966: Н. И. Толстой, *Из опытов типологического исследования славянского словарного состава,* II , *ВЯ* 5, 16–36.

Толстој 1995: Н. И. Толстој, *Етнолингвистика у кругу хуманистичких наука*, Језик словенске културе*,* Ниш 31–46, Просвета.

Ћупић 1996: Д. Ћупић, *Дијалекти,* Српски језик на крају века, (ред. М. Радовановић) Београд, Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 159–170.

Шипка 1998: Д. Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина,* Нови Сад, Матица српска.

Ljiljana Nedeljkov

LA CULTURE TRADITIONNELLE DE LA VOÏVODINE ET LES PROCESSUS DE LA MONDIALISATION

(Resume)

Nous abordons ici le monde conceptuel de la culture traditionnelle de la population autochtone serbe en Voïvodine qui, dans l'ère de la mondialisation, faisant face à l'acquisition d'un nouveau modèle de vie, toujours plus moderne, est en train de se perdre. Nous soulignons l'importance d'une étude systématique des expressions linguistiques de l'identité culturelle régionale, pour la linguistique aussi bien que pour d'autres disciplines anthropologiques. Grâce aux résultats obtenus par des recherches sur le terrain par unités thématiques, caractéristiques de la culture traditionnelle en Voïvodine, nous sommes en mesure de présenter les systèmes de terminologies archaïques qui composaient l'identité culturelle des Serbes en Voïvodine. La formation d'une liste complète des lexèmes et leur description lexicologique et lexicographique nous donne une image linguistique du monde, caractérisant la Voïvodine des temps passés, inconnue des Serbes de la jeune génération. Quant à leur fonction, ces systèmes n'ont pas une fonction communicative à proprement parler, mais plutôt une fonction cumulative dans la langue serbe d'aujourd'hui.

81'27
316.32:81

Предраг Д. ДИЛПАРИЋ[*]
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

„ЈЕЗИК ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ" ИЛИ ГЛОБАЛНОСТ ЈЕЗИКА

Рад[**] се бави социолошким и културолошким схватањима феномена глобализације, његовим дефиницијама у речницима савременог српског језика и импликацијама неких од тих дефиниција. Централно место заузима указивање на појам специфична језичка глобалност и његова лингвистичка и граматолошка значења, као и на његове филозофске основе. Теза о специфичној језичкој глобалности развија се насупрот поједностављеном схватању глобализације као претеране стандардизације или бескрајне диверсификације. Њен најважнији смисао је да потврди важност језика и писма у савременом свету не служећи се неупитним, традиционалним концептима него употпуњавајући уобичајене социолингвистичке, социолошке и културолошке ставове о језику као извору идентификације.

Кључне речи: глобализација, српски језик, писмо, социолингвистика, специфична језичка глобалност.

1.1. У *Лексикону савремене културе*, приређеном од стране Р. Шнела 2000. године – *KULTUR DER GEGENWART*, *Themen und Theorien, Formen und Institutionen seit 1945*, Verlag J. B. Metzler Stuttgart Weimar – објављеном 2008. на српском језику у библиотеци „Посебна издања" издавачке куће „Плато", једну од одредница чини *глобализација* (ЛСК 2008: 210–211). У тексту се наводи да појам потиче из економске идеологије менаџмента, „по којој о свим одлукама из сфере производње и пласмана треба размишљати са становишта глобалне конкуренције", и да је његова прихватљивост основана на „искуству растуће економске и комуникационе преплетености", које се уобличило захваљујући активностима транснационалних компанија, интернационализацији финансијских тржишта и политичке и војне моћи, развијеној масовној потрошачкој култури и бољим комуникацијама. Стварањем, једном речи, перспективе једне глобалне сцене и уз промовисање глобалних тржишних вредности.

[*] dilparasir.dilparic4@gmail.com

[**] Рад је настао у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Истиче се, осим тога, да се појам *глобализација* користи на различите, често противречне, начине, са позитивним или негативним конотацијама, али су у фокусу приређивача лексикона економске (питања односа глобалне економске конкуренције и устројства социјалне државе) и политичке (питања трансформације суверенитета и функција националних влада као и питања демократске контроле) дијагнозе овог модерног феномена. Истовремено, наглашава се и његово натурализовање будући да га властита реторика често представља као жељени исход неизбежног друштвеног и економског процеса који се одвија са законитошћу природних појава, као и не мање важна његова „спорна дијагностичка моћ", јер се „тим појмом један крајње противуречан процес своди на (превише) једноставну формулу" (ЛСК 2008: 211). Један од најчешће навођених заједничких именитеља противника глобализације, без обзира на политичке и идеолошке разлике, брига због разарања заједнице и друштвене солидарности, није експлицитан у тексту одреднице. Међутим, претеже, чини се, опис негативних аспеката глобализацијских процеса над оним неутралним (глобализација тврди да је „већ ту" и да „против ње нема лека", она обећава док „истовремено јасно поручује да је наш економски положај одређен конкретним неумитностима", њен универзализам је „подметнути закључак" о једнаким условима и праведности итд.).

Одредница, односно српски превод, не упућује на сродне термине *глобализам* и *глобално(ст)*, што је и разумљиво с обзиром на сврхе лексикона, иако они нису ређе у употреби у расправама о друштвеним и културним појавама позне модерне. Одговори на таква питања – о друштву, нацији, култури и језику – биће потпунији уколико се доведу у однос појмови *глобализација*, *глобализам* и *глобално(ст)*, који иначе представљају једне од кључних појмова савремених друштвених и културолошких теорија. Описи рецентних друштвених феномена и смера будућег развоја савремених друштава зависе од разумевања ових појмова, од неколико супротстављених или делимично подударних социолошких експланаторних оквира. Место националних језика у свету који у неким аспектима несумњиво тежи глобализовању исто се сагледава у сагласности са тим оквирима. Још чешће се то, међутим, чини у складу са политичком идеологијом актера расправе.

1.2. Према У. Беку *глобализам* означава „идеологију владавине светског тржишта" које „елиминише или потискује политичко деловање" чиме је отклоњена „основна разлика прве модерности, то јест, разлика између политике и економије"; *глобализација*, према истом аутору, односи се на процесе који „пресецају и поткопавају суверене националне државе"; *глобално(ст)* представља „нову ситуацију друге модерности" у којој је „замисао затворених простора постала илузорна" јер су догађаји стекли више од локалног значаја, а „светско друштво", или стварање светског хоризонта, које се назире означава „тоталност друштвених односа" одвојених од политике националне државе, незаснованих на систему националних држава (Бек 2003: 138–142; Склер 2003: 32). Али попуно слагање о свим аспектима изнетих дефиниција у литератури која се бави глобализацијом, треба нагласити, углавном не постоји.

Са друге стране, како упозорава Д. Келнер, термин *глобализација* често се меша са старијим терминима *империјализам* и *модернизација*: у првом случају, као замена за *империјализам*, употреба термина *глобализација* прикрива привидном неутралношћу доминацију развијених земаља или транснационалних корпорација над неразвијеним земљама или националним економијама и њихову експлоатацију, оно што се у старијем дискурсу називало и *колонијализам;* као замена за *модернизацију*, употребом термина *глобализација* затамњују се негативне стране индустријског и технолошког прогреса модерне (Келнер 2003: 61–62).

Најважнија подела објашњења глобализације, према В. Вулетићу, односи се на схватања глобализације као историјског процеса, дужег или краћег, у модерној епохи или као позномодерног пројекта подржаног неолибералном идеологијом (Вулетић 2003: 25). Другим речима, расправа се води о томе да ли се повећање светске међузависности, схватање света као целине, јавља рано у модерној историји људских друштава, у распону од неколико векова до периода после другог светског рата, како мисле, на пример, Д. Келнер, Р. Робертсон, А. Скот и В. Закс (Келнер 2003: 69; Робертсон 2003: 182; Скот 2003: 86; Закс 2001: 6) или је реч о модернијем феномену развоја капитализма, чак позномодерним процесима након шездесетих или седамдесетих година 20. века, како објашњавају, на пример, Л. Склер, Е. Гиденс и У. Бек (Склер 2003: 42; Гиденс 2003: 146; Бек 2003: 141–142). У једном се, међутим, сви наведени аутори слажу: најновије доба донело је истовремено значајан пораст светске међузависности, „згушњавање света“ и обликовало „светски хоризонт“ који карактерише „вишеструкост и неинтегрисаност“, односно, модерни свет одликују „комплементарност процеса глобализације и фрагментације“ и паралелизам процеса стандардизације и диверсификације (Бек 2003: 142; Скот 2003: 80–81; Робертсон 2003: 212). Слажу се и у томе да постоји континуитет са друштвеним и историјским процесима модерне, а да пренаглашавање новина у постмодерном духу тек ствара привид дисконтинуитета.

Свет се у својим појединим аспектима, према поменутим ауторима, показује кохерентнијим и интегрисанијим него у прошлости, али се ни издалека не може говорити о довршеном или довршивом процесу постизања потпуне хомогености. Заједничко им је, осим тога, указивање на „позитивне потенцијале за повећање слободе и демократизације, као и на опасности од повећања доминације, угњетавања и деструкције“ (Келнер 2003: 63; Бек 2003: 142). У специфичнијем културолошком смислу, позитивна страна би се, између осталог, састојала у отварању „локалног животног контекста“ и суочавању са будућношћу на индивидуалнији и рефлексивнији начин, са неизбежношћу опажања „транскултурних других“, састојала би се у измицању детерминисаности неупитним „традиционалним историјским облицима“ и у увећању рационалности пропитивањем културног наслеђа, у децентрирању погледа на свет итд. (Гиденс 2003: 151; Бек 2003: 142). Негативни аспекти укратко се могу описати као брига због уверења да глобализација уништава националне и локалне традиције, да доприноси хомогенизацији културе, да

од ње нераздвојни конзумеризам празни свет од смисла, да глобализацијски процеси нарушавају друштвену солидарност, да фаворизују логику тржишних односа на рачун свих других принципа социјалне организације, да угрожавају национални суверенитет и партиципативну демократију, да пустоше природно окружење итд. (Келнер 2003: 62; Скот 2003: 74, 76, 82).Модерна времена, могло би се рећи, говоре (са) нам(а) језиком глобализације, најчешће „нељубезно".

2.1. Једнотомни *Речник српскога језика* Матице српске, објављен у Новом Саду 2007. године, настао на основу старијег шестотомног *Речника* Матице српске 1967–1976. године, не бележи лексему *глобализација*. Деривационо гнездо лексеме *глобал* изгледа као одавно напуштено, са понеким сасушеним остатком: (1) **глобал**, -ала м лат. *целокупност*, *укупност*, **у глобалу** *у укупном износу*, *укупно*; *у целини*; *заокружено*, *глобално*. (2) **глобалан**, -лна, -о *укупно*, *целовито узет*, *целокупан*, *укупан*, *свеобухватан*; *заокружен*: сума, план, износ, политичка. (3) **глобално** прил. *укупно*, *у целини*; *заокружено*: узето (узевши), (4) **глобалност**, -ости ж *особина онога што је глобално*.

Могло би се закључити да је реч о хиперкоректном решењу услед пролиферације термина везаних истим кореном или превиду, пропусту, односно игнорисању појма који означава феномен савременог друштва и културе. Са друге стране, *Оксфордски речник нових речи* из 1991. године (Oxford Dictionary of New Words, compiled by Sara Tulloch.Oxford: Oxford University Press.) садржи лексему *global* „глобално", али, према Р. Робертсону, погрешно фокусирајући њену употребу у „жаргону о животној средини" и дефинишући „глобалну свест" као пријемчивост за друге културе и разумевање других култура, везујући је за културне покрете „подизања свесности" шездесетих година прошлог столећа (Робертсон 2003: 182–183).

Велики Речник страних речи и израза, И. Клајна и М. Шипке, из 2008. године, комплетнији је од оба претходно поменута речника: **глобал**, -ала м (в. глобалан) свеукупност, уопштеност, целина; **у глобалу** у целини, укупно узето. **глобалан**, -лна, -лно (фр. global према globe земаљска кугла од лат. globus лопта) 1. који се односи на читаву територију Земље; светски, планетаран, 2. свестран, потпун, свеобухватан, универзалан, широк, 3. приближан, уопштен. **глобализам**, -зма м (в. глобалан) начин гледања на ствари у целини, глобално (нарочито у политици и економији); тежња ка уоштавању; уп. мондијализам. **глобализациј**а, -е ж (в. глобалан) пол. екон. процес повезивања економских и финансијских токова на светском нивоу; тежња ка уједињавању тржишта и ширењу економске активности на глобалне размере, изван националних граница, уз јачање међусобне зависности у светској економији. **глобализовати**, глобализујем сврш. и несврш. (в. глобалан) 1. (у)чинити глобалним, општим, *занемарујући* појединачне разлике. 2. (из)вршити глобализацију. **глобалност**, -и ж (в. глобал) особина онога што је глобално, свеобухватност, свеукупност.

Деривационо гнездо лексеме *глобал* могло би се рећи, уколико бисмо донекле следили метафорику из првог пасуса ове подтачке, наликује добро очишћеној крлетки. Једна конструкција, кључну реч у њој истичем курзивом,

међутим, привлачи посебну пажњу. Термин *глобализовати*, наведено је, значи чинити нешто глобалним *„занемарујући“* (/запуштајући?/не узимајући у обзир?/) „појединачне разлике“. То је, чини се, поједностављујући идеолошки исказ, јер се, како је речено, модерни свет одликује паралелним процесима глобализације/ стандардизације и фрагментације/ диверсификације, или, како каже Р. Гвидијери, одликује га то да истовремено са усвајањем савремене синтаксе задржава се старија лексика (УУА 2002: 197; Ђорђевић 2009: 373). Шири контекст сугерише да се можда мислило на „занемаривање“ појединачних економских интереса или разлика у економској организацији друштава, али вероватније је да се тај исказ односи на културне разлике и на уверење о хомогенизацији модерне културе на штету националних и локалних традиција. Ипак, све то није сасвим јасно, будући да ни остали деривати лексеме *глобал* немају културолошка или нека друга релевантна тумачења, изузев економских. Питање је, осим тога, колико је тврдња да је глобализовање чињење глобалним уз занемаривање разлика уопште тачна (насупрот томе, савремене студије друштава, како је речено, углавном истичу комплементарности наизглед супротстављених процеса), и ако је тачна, да ли је то парадигматски (са могућим низом основних питања: постоји ли друга врста универзализма која не асимилује партикуларно или је сваки универзализам асимилујући? да ли није могуће мислити истовремено јединство и плуралитет? на које начине се успостављају темељне релације према другом?), или у неком посебном смислу итд.

Такође би се овај исказ можда могао довести и у везу са схватањима о крају националне државе у глобалној епохи, међутим, и у том случају би био, чини се, поједностављујуће идеолошки као и у претходним, с обзиром на то да се социолози углавном слажу, како наводи Д. Хелд, да се регулативна активност држава управо увећава у сложеном и непредвидивом савременом свету, и да се не може говорити о њиховом крају, већ пре о трансформацији односа између државног суверенитета, територијалности и државне моћи (Хелд 2003: 57–60). Осим тога, овако дефинисан термин *глобализовати* близак је дефиницији термина *мондијализам* у истом речнику, односно термину *мондијализовати*, који није забележен, али се може претпоставити на основу дефиниције *мондијализма* да би означавао „чињење које је у складу са схватањем да је човечанство јединствена заједница која мора имати иста начела и правила, чињење које подразумева превазилажење националних граница“ (ВРС 2008: 796). Изгледа као да је у питању сабласт која вреба у позадини децентног глобализма и глобализације, оно језиво што заправо није изречено о њима.

Како год било, између „баналног национализма“ и „баналног космополитизма“, националног и наднационалног, локалног и глобалног, вредело би чути упозорење М. Даглас које се односи на људске заједнице: „Будимо опрезни да не идеализујемо заједницу. Она не поступа увек љубазно са својим члановима“ – ни са онима који то нису, како додаје А. Скот (Скот 2003: 88). Једном речи, да ли су „појединачне разлике“ занемарене, неузете у обзир, учињене неважним или су на неки други начин успостављени односи према њима, једно је од питања која заокупљају пажњу и модерног мишљења.

У већој мери него што је наговештено у претходним подтачкама и него што то наговештавају последњи пасуси, обимна литература о глобализацији приказује овај феномен као вишеструк, вишесмислен, противречан и у многим аспектима неухватљив и неподатан једноставној генерализацији. Иако одсуствује у првом поменутом речнику, има веома сужено енвироменталистичко и културолошко тумачење у другом, и искључиво економистичко у трећем, несумњиво је да, поред социолошких, филозофских, културолошких и др., он представља значајан део и савремених лингвистичких расправа о глобалним језицима, о угроженим језицима, о положају националних језика и језичкој политици националних држава, о модерној конзумеристичкој култури и језику, о питањима различитих врста идентитета и језика итд.

2.2. Али, постављају се наизглед једноставна питања зашто су потенцијали језика и писмености у овом контексту уопште важни или на које све начине нам могу бити важни. И какви треба одговори да буду да би се притом не само избегли неупитни, саморазумљиви традиционални концепти, него и допунили уобичајени социолингвистички, социолошки и културолошки ставови о језику као једном од извора идентификације. У зависности од одговора на та питања обликоваће се схватање о неким аспектима односа језика, писма и историјских „глобализујућих епоха“, схватање које треба да буде одређено неким од најмање проблематичних алтернативних начина на који су нам језик и писмо важни. Са тим циљем желим да уведем/испробам појам *специфична језичка глобалност* и укажем на његове основе.

У образлагању тезе о *специфичној језичкој глобалности* може се кренути и од схватања У. Бека о обликовању „светског хоризонта“ и губљењу илузије о „затвореним просторима“ као појавама друге модерне (Бек 2003: 142). Одмах треба додати да ова теза подразумева да језик и писменост одувек – уколико се остварује комуникација/споразумевање – суделују у настанку „светских“ хоризоната, хоризоната као феномена границе властитог видног поља различитих историјских епоха и култура са двоструком улогом, како каже Р. Елм, ограничавања и омогућавања, предназначивања „шта смо, на који начин и у ком опсегу способни да смислено опажамо, тематизујемо, сматрамо смисленим, разумевамо са одређеног становишта унутар хоризонта...или да задобијемо неки последњи хоризонт“, односно да искорачимо и пустимо хоризонте других култура у сопствени хоризонт , задобијемо светскост хоризонта (Елм 2009: 8, 14). У том смислу језици и писмености потенцијално теже не-партикуларном, „светском“ по мери властитих историјских ситуација, а „затворени простори“ никада нису херметично изоловани, о чему сведоче историје језика и писмености различитих народа. То је у сагласности са епистемолошким и херменеутичким становиштем да замишљање поретка потпуно изолованих и несамерљивих јединица (дијалеката, језика, писмености, култура ...) представља крајње неприхватљив перспективистички и релативистички став.

Језици (и писмености), са друге стране, представљају резервоаре информација, они организују оно што се у филозофији и социологији назива „свет живота“ – „хоризонт у којем се одвија разумевање“, спремиште имплицитног

и холистички структурисаног позадинског знања – организују на различите начине залихе „интерпретативних образаца“ и симболичких структура које су претпоставка формирања људске личности, комуникације, друштвене солидарности и социјалне интеграције (Спасић 2004: 259–261). На тој рационалној организацији, рационалној јер било који природни језик показује својства структуре (у једном уже лингвистичком смислу говорећи, одликује се и универзалним језичким структурним обележјима), па и њена ограничења, а не представља бесмислен/ неинформативан скуп јединица које нису ни у каквој релацији, и темељи се *специфична језичка глобалност* – тачније, ако је најважнија сврха језика споразумевање, онда природни језици морају бити *потенцијално* комуникативно рационални, а то значи и специфично глобални/ „светски“ у пракси споразумевања јер се у њој подвргавају „јавним критеријумима рационалности споразумевања“ (Хабермас 2002: 89). Једино на тај начин, чини се, могуће је сачувати нежно језгро рационалности, а не посегнути за различитим рутинским трансценденталним утемељењима. Али, не зависи све само од језика, иако нам он даје свет, нити се стварност може одредити као језичка – језик нема апсолутну моћ генерирања смисла.

У исто време, од различито језички организованих „светова живота“, различитих политика означавања, несумњиво донекле потиче и жестина у „ратовима језика“ и борбама за управљањем националним културним и језичким ресурсима, које су управо и могу сагледати као једна од манифестација поменутог „губљења илузија“ модерног доба. Језичке разлике, наиме, већ у рано доба историје људских друштава уочаване су и на различите начине културно маркиране, но никада, чини се, тако вехементно као у модерно доба националних држава и националних језика, схваћених као органске друштвене или језичке заједнице. У тој мери да неки филозофи и теоретичари друштва говоре о „новом варварству“, истина у нешто другачијим контекстима, као појави позне модерне. Идеје о друштвеним и/или језичким органским заједницама или о бескрајној диверсификацији, друштвеној и/ или језичкој, имале би у том смислу много више заједничког него што се чини на први поглед – биле би последице поменутог дезилузионисања. Коначно, језик у тим сукобима није недужан, али није ни једини одговоран, он је, како се обично наводи, једноставно моћан извор идентификације, као што су то и нација или етнија. Утолико пре потребно је покушати одговорити на питања о његовој специфичној глобалности, отворити његова пуномоћја за обделавање хуманитета.

Основе појма *специфична језичка глобалност* налазе се, сасвим прецизно, у идејама Ј. Хабермаса о инхерентној рационалности у комуникативном делању оријентисаном на консензус, комуникативној рационалности која постепено нараста током историје људских друштава, таквој да истовремено значи превладавање и есенцијализма и радикалног контекстуализма/ културног релативизма (Спасић 2004: 258; Хабермас 2002: 54, 73). Реч је, према Ј. Хабермасу, о новој парадигми која је форма де-трансценденталзације, парадигми споразумевања: „Субјекти који делају и користе језик, и који се на позадини заједничког света живота споразумевају око нечега у свету, истовремено и зависе од медија свог језика, и аутономни су у односу на

њега... С једне стране, субјекти се увек већ налазе у језички структурираном и отвореном свету, и „живе“ од граматички унапред датих склопова смисла... С друге стране, језички отворен и структуриран свет живота ослонац има једино у пракси споразумевања у оквиру једне језичке заједнице“, а консензус зависи од аутономног исказивања да/ не становишта (Хабермас 2002: 54–55). Кључни су, међутим, искази о „симетричности односа“ у процесима споразумевања и о стапању хоризоната интерпретације на основу општих језичких претпоставки: „Без обзира на то што се различито тумаче и према различитим критеријумима примењују, концепти као што су истина, рационалност или оправдање, у *свакој* језичкој заједници имају *исте* граматичке улоге“, и „У прагматику употребе језика уграђена је претпоставка заједничког објективног света. Дијалошке улоге сваке говорне ситуације приморавају на симетрију међу перспективама учесника.“ (Хабермас 2002: 193). Симетричност улога је заштита од културног релативизма и радикалног контекстуализма, прејаких појмова културолошке парадигме нашег доба, која је, према неким социолозима, сменила старије, двадесетовековне, економску и социолошку и, деветнаестовековну, политичку парадигму.

Специфичну језичку глобалност овде треба разумети као *потенцијал* комуницирања, рационалним споразумом дефинисаног узајамног повезивања, инхерентну (језичку) прагматичку тежњу ка превазилажењу ограничења језичке структуре и партикуларног – она представља могућност задобијања и обнављања замишљене целовитости / светскости која почива на претпоставкама о заједничком објективном свету, али је и „једновремена“ са децентрирањем властитих погледа. Границе једне језичке заједнице нису трансцендентални окови, језицима је својствена проводљивост (са специфичнијег, лингвистичког становишта, довољно је присетити се важности лексичких позајмљеница, њиховог дијахроног и синхроног статуса, и релативне пријемчивости синтаксе за стране утицаје) и језици су узајамно преводиви (упркос разликама у структури и семантици), а неколико историјских типова писмености , истовремено језички и културно условљених, обухвата велику разноликост природних језика. Зачарани шапат језика (и писма) одувек је обећање на језику глобалности, нарочито у мноштву различитих гласова савременог „децентрираног“ ума, али порука тог шапата често се чита(ла) као претња.

3.1. Коначно, о којим је то сведочанствима историја (језика и) писмености различитих народа, у прилог тезе о *специфичној језичкој глобалности*, реч ? Које је то тачке/ периоде нарастања на овај начин схваћене „комуникативне рационалности“ могуће регистровати током историја различитих језика и писмености ? Анализирајмо укратко, са тим циљем, опште услове настанка и развоја писмености, графијске и ортографијске континуитете и иновације, истовремено се фокусирајући на неке аспекте односа језика и писма . Овде треба приметити, најпре, да значајне појаве еволуције писма су, разуме се, и историјски, политички, културно и на друге начине условљене, али да језици, како је речено, отварају и структурирају свет живота, поседују својство (могућност) да (се) могу отворити (за) те другачије„изванјезичке“ садржаје, оцртати за нас нове хоризонте, а не учинити да просто проширимо властите

старе. То својство је управо овојница оног поменутог нежног језгра рационалности. Писмо, са друге стране, није производ експлицитне лингвистичке анализе, нити је транскрипција говора/ језика, оно је само условно расположиво језику (Мунен 1996: 93–96; Амирова 1977: 9, 25, 55), и управо због тога што није директан одраз језичке структуре, али усредсређује пажњу на комуникацију – различито у алфабетском типу писмености у којем се мора познавати језик да би се запис прочитао и у неалфабетском типу писмености, какав је на пример кинески, у којем графички симболи повезују / наткриљују велику дијалекатску разуђеност, често међусобно неразумљивих говора, у којем је, према томе, пажња усредсређена на писмо – потенцијално учествује у *специфичној језичкој глобалности*. Писмо суделује у томе, из перспективе неких праваца модерног филозофирања, и тако што указује на самосталност означитеља, сразмерно уочљивију у неалфабетском типу писања, и у крајњем исходу на децентрираност / детрансцендентализованост, растемељеност значењских структура које постоје по себи, отварајући на тај начин приступ парадигми споразумевања.

Стога се може тврдити да су језици и писма истовремено и више и мање од једноставних извора идентификације, то јест, да су у њих положене много значајније могућности. То постаје утолико јасније, изгледа, што више препознајемо дисфункције преосталих историјских система давања смисла и претеће „ губљење хоризонта“ савремених глобализованих друштава, која теза о глобалности језика жели критички да што боље нацила.

3.2. Веома сложен подухват какав је стварање и развој писмености не би био могућ без потенцијала *специфичне језичке глобалности* – овде схваћене као својство језика да отвори свет и могућност језика да се отвори за свет , комуницира заједнице – која се успоставља и обнавља између представника једне или различитих језичких заједница и да не постоји “конвергенција „наших“ и „њихових“ перспектива, то јест, поменуто стапање хоризоната интерпретације, које је незамисливо без извесног децентрирања властитог. (Иако, историјски посматрано, много чешће је долазило до асимилација туђих хоризоната). Стандарди рационалности културних традиција често су различити, али вођене претпоставком о „заједничком објективном свету“, инфраструктуром језичког феномена, вођене, другим речима, повећаном пажњом усмереном на језик и комуникацију, имплицитним почетним разумевањем могућности раздвајања представљања смисла од представљања звука, делимично или потпуно различите језичке и културне традиције доспевају до истоветне или кохерентне парадигматике писма, што је сасвим очигледно када је реч о консонантским и пуним алфабетима, семитским и индоевропским изумима (Мунен 1996: 52), иако то није сасвим рационално артикулисано, већ је присутно у митовима о утемељивачима писмености, неретко страним божанствима. Далекоисточне писмене традиције неалфабетског су типа, али и ту се уочавају путеви деривације писмености. Отуда се о епохама стварања, развоја и конвергирања писмености може говорити као о глобализујућим или интегришућим епохама.

Изумевање писма, претпоставља се, најчешће се збива у једној језичкој заједници, због старине и ограничења сачуваних потврда углавном непознатог дијалекатског састава и степена његове повезаности. Потом тај графички систем преузимају, прилагођавају на различите начине и у различитој мери властитој језичкој структури, и даље развијају, иновирају или конзервирају суседне сродне или несродне језичке заједнице (на пример, индоевропска писменост према исходишној семитској). Цео тај историјски развој одређују и политички, административни, културни и економски разлози , а не искључиво језичка структура , међутим , битно је то да је дисконтинуитет у развоју само привидан, јер планови израза писама, њихова синтагматика, може бити различита, и најчешће то јесте, али је значајније то што им је план садржаја, парадигматика често истоветна. Историјске деривације писама, и оних неалфабетског типа, разуме се, сведоче о континуитету или кохеренцији графичког мишљења различитих, чак несродних језичких заједница или језичких породица, а то значи, како је речено, да су се хоризонти интерпретације стопили, да се дошло до, у суштини, заједничке дефиниције ситуације у вези са односом језика и писма, као и да су препозната основна комуникативно рационална и интегришућа својства језика и писма. Тај процес подразумева учење, акумулацију и кориговање сазнања.

Истовремено, потпуно парадигматски различите и хронолошки раздвојене древне писмене традиције на сличан начин решавају проблеме писања, комбиновањем пиктограма, идеограма, фонограма и детерминатива, и доцнијим повећањем апстрахованости и конвенционализованости графичких симбола и постепеним ограничавањем/ смањивањем њиховог броја (Бугарски 1996: 41, 60, 86; Мунен 1996: 52, 86–88). А то, такође, не представља само решавање питања технике писања или фаворизовање комуникативних и симболичких потреба друштвено доминантних, него је и имплицитна сагласност о основним комуникативно рационалним одликама феномена људског језика и писма. (Незамислив је природни језик који није могуће записати кохерентним системом графичких симбола, неком ортографијом, независно од начина на који би то могло бити учињено и од језичке припадности записивача, иако је писмо веома позни изум у историји људске врсте)

Језици и писма поседују „способност“ да нас изместе из највластитијег и приведу опажању другог (што је можда донекле и сугерисано у митовима о њиховом настанку), а то се, парадоксално, може одиграти једино у комуникацији, посредством претпоставки које су нам заједничке – чувам другог, јер је он конститутиван за мене, тако што га увећавам за оно заједничко. На ту могућност упућује појам *специфична језичка глобалност*. Са становишта филозофске антропологије овај појам такође упућује на, како би рекао П. Слотердајк, настањивање у „сфери“, на то да „ живети у сфери значи створити димензију у којој човек може бити садржан“, као и на то да „за све ствари, на свим равнима постојања, важније су везе... од бивања при себи самима“ (Слотердијк 2010: 28, 222). Али, усредсређивање на потенцијале језика и писма може имати, подразумева се, и другачији смисао и импликације, и само наизглед сродне овим наведеним.

4. Писмо у неким савременим правцима мишљења, како је претходно наговештено, може показати развлашћивање говора/ језика, али само да би ваљано обеснажило један фундаментални поредак значења који постоји сам по себи – познат као фоноцентризам и логоцентризам, заснован на схватању о апсолутној блискости гласа и бића – и на тај начин указати на децентрираност и на распад трансценденталне субјективности итд. (Норис 1990: 47–49; Хабермас 2002: 271–272). Са друге стране , „језичке структуре“, „граматичка правила“ и „дискурси“ не комуницирају, али развлашћују језик као *медијум за комуницирање / споразумевање* на другачији начин, чинећи да се поништавањем сваке субјективности изгуби „и систем односа према свету, и перспективе говорника и претензије на важење које пребивају унутар саме језичке комуникације“ (Хабермас 2002: 272). Тиме би био урушен, како каже Ј. Хабермас, и сам концепт реалности, упркос покушају да се он минимално сачува као језички дефинисана стварност.

Међутим, смисао модерног децентрирања погледа на свет није у том урушавању, тај смисао се у једном аспекту састоји од низа прихватљивих филозофских и социолошких импликација покрета од филозофије свести преко филозофије језика ка парадигми споразумевања, али га такође, последично, чине и једнако прихватљиве импликације не само за доминантне тржишну и културолошку парадигму, већ и за антропологију, социолингвистику и лингвистику и др. Значајно је то што се, не однедавно, чују, у многим дисциплинама, гласови обуздавања бескрајне диверсификације. У контексту социолингвистичких и граматолошких питања, парадигма споразумевања могла би значити и да потенцијале језика и писма треба сагледавати из перспективе очекиване „утопије“. Уколико утопију разумемо као супротност парцијалности, као противтежу, како наводи П. Слотердајк, парадоксу појма човечанства да „спадамо заједно са онима са којима не спадамо заједно“ или уколико је разумемо као „настањивање у сфери „ (Слотердајк 2001: 12; Слотердијк 2010: 28).

Те позитивне „утопијске“ потенцијале језика и писма не треба занемарити не само због већ поменутих или наговештених разлога, већ и због тога што, како наводи К. Манхајм, „ишчезавање утопије собом доноси статично стање ствари у коме се човек своди на ствар..., са напуштањем утопије човек би изгубио вољу да обликује историју, а тиме и могућност да је разуме“ (Џекоби 2002: 190). Занемаривање ових потенцијала, чини се да је сасвим јасно, не може бити надомештено најсавременијом (мулти)културном парадигмом, јер њено тежиште, према неким схватањима, није на комуницирању/споразумевању и мишљењу плуралитета и јединства истовремено, него превасходно на коегзистенцији различитих културних традиција, иако то подразумева њихово опажање, могуће и разумевање, као и призивање „невидљивих“, историјски, друштвено и културно занемарених. Надомештање ових могућности, уосталом, није било могуће на непроблематичан начин ни другим премодерним и модерним парадигмама. (То надомештање је фингирано савременим инсистирањем на настави језика, математике и природних наука, уз занемаривање друштвених наука.)

Са друге стране, такође је несумњиво, *специфична језичка глобалност* нема ништа заједничко са језиком моћи и речима моћи које, према П. Слотердајку, „морају бити преводиве на све стране језике“, нити са целим империјалним склопом, хоризонтом саприпадања у којем „периферије језик света морају изучити као језик центра“ (Слотердајк 2001: 12, 37). Теза о специфичној глобалности језика и писма, посматрано не само са становишта једне специфичне филозофије политике и теорије друштва, него и са културолошког и социолингвистичког гледишта, налази се у вези са ставом да је vox populi одувек већ био populus vocis, да је, другим речима, смисао ове последње синтагме генеративан за ону прву. Овај почетни став о надређености populus vocis надаље одређује схватање о историјској драми феномена језика и писма која заједно са једном старијом крипторелигиозном драмом тихе „куће бића“ сведочи о њиховој важности и њиховим ограничењима.

Коначно, на питање о *којем* језику и о *којем* писму је заправо реч, као и на приговор да није реч *ни о једном* језику и *ни о једном* писму, овај текст оглашава себе ненадлежним да одговори. Можда стога што неће да изневери оно што је обећано, или од „стида због тога што неком у паклу још остаје ваздуха за дисање“.

ЛИТЕРАТУРА

ЛСК 2008: Р. Шнел, *Лексикон савремене културе*, Београд: Плато.

Бек 2003: У. Бек, *Виртуелни порески обвезници*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Склер 2003: Л. Склер, *Ривалска схватања глобализације*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Келнер 2003: Д. Келнер, *Глобализација и постмодерни заокрет*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вулетић 2003: В. Вулетић, *Глобализација – pro et contra*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Робертсон 2003: Р. Робертсон, *Глобализација као проблем*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Скот 2003: А. Скот, *Глобализација:друштвени процес или политичка реторика?,* Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Закс 2001: В. Закс, *Увод*, Речник развоја – водич кроз знање као моћ, Нови Сад: Светови.

Гиденс 2003: Е. Гиденс, *Свет који нам измиче: прво предавање*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Речник матице српске, Матица српска, Нови Сад, 2007.

Oxford Dictionary of New Words, compiled by Sara Tulloch. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Клајн, Шипка 2008: *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, Прометеј.
УУА 2002: У. Фабијети, Р. Малигети, В. Матера, *Увод у антропологију – од локалног до глобалног*, Београд: Клио.
Ђорђевић 2009: Ј. Ђорђевић, *Посткултура*, Београд: Клио.
Хелд 2003: Д. Хелд, *Дебате о глобализацији*, Глобализација – мит или стварност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Спасић 2004: И. Спасић, *Социологије свакодневног живота*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Хабермас 2002: Ј. Хабермас, *Постметафизичко мишљење – филозофски чланци*, Београд: Београдски круг.
Мунен 1996: Ж. Мунен, *Историја лингвистике*, Београд: 20. век.
Амирова 1977: Т. А. Амирова, *К истории и теории графемики*, Москва: Наука.
Бугарски 1996: Р. Бугарски, *Писмо*, Нови Сад: Матица српска.
Норис 1990: К. Норис, *Деконструкција*, Београд: Нолит.
Џекоби 2002: Р. Џекоби, *Крај утопије*, Београд: Београдски круг.
Слотердајк 2001: П. Слотердајк, *У истом чамцу*, Београд: Београдски круг.
Слотердијк 2010: П. Слотердијк, *Сфере 1. Мехурови*, Београд: Федон.
Елм 2009: Р. Елм, *Хоризонти појма хоризонт – херменеутичке, феноменолошке и интеркултуралне студије*, Нови Сад: Академска књига.

Predrag D. Dilparić

„LANGUAGE OF GLOBALIZATION“ OR GLOBALITY OF LANGUAGE

(Summary)

This work deals with definitions of globalization in serbian language dictionaries. It is indicated on socially and culturally perceptions of this modern phenomenon and it is also completed usual perceptions of language like source of identification.

Key words: globalization, serbian language, script, sociolinguistic, specifical globality of language.

81’22:659.1
659.1:811.163.41’37

Вељко Ж. БРБОРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРАВОПИСНА НОРМА ДАНАС: (НЕ)ОПРАВДАНОСТ ИЗМЕНА

У раду** се говори о промени правописне норме у *Правопису српскога језика* Матице српске из 2010. године. Наиме, после вишегодишњег чекања појавило се ново, измењено и допуњено издање *Правописа српског језика* из 1993. године.

Ово издање потписују приређивачи *Правописа српског језика* из 1993. године (Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица), али је редакција измењеног и допуњеног издања четворочлана: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић.

Рад ће се, дакле, бавити новим решењима у ортографској норми, односно истраживањем да ли су сва нова решења потребна или нису. Мишљења смо да има решења која су сасвим оправдана, али и оних која су унела додатну забуну и отежала усвајање и познавање правописне норме српског језика.

Кључне речи: правопис, правописна норма, правописне измене, правописне допуне

Увод

У лингвистичким круговима се мисли, тврди и доказује да је српски правопис у последња два века имао еволутивни развој, да наглих заокрета и великих промена није било од 1818. године и Вуковог *Српског рјечника*. Ипак, промена је било, некада су чињени и већи захвати, а не само ситни ретуши постојеће ортографске норме (Брборић 2010).[1]

Измене су се у последњих стотину година очитовале израдом нових приручника:

* brboricv@eunet.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] О променама правописне норме код Срба у двадесетом веку видети рад Митра Пешикана Правописна норма у књизи *Српски језик на крају века*.

а) Белићевим *Правописом српскохрватског књижевног језика* (1923),
б) *Правописом српскохрватског књижевнога језика* Матице српске и Матице хрватске (1960),
в) *Правописом српскога језика* Матице српске (1993) и
г) измењеним и допуњеним издањем *Правописа српскога језика* Матице српске из 2010. године. Све промене правописних правила могу се најчешће окарактерисати као разрада постојећег стања и трагања за бољим решењима, али се увидом у нова решења може закључити да је било непотребних измена, па се таква решења могу окарактерисати као штетна и погрешна.

Подсећање

Неспорно је да основу сваког правописа чине правила за писање гласова, речи и знакова за раздвајање реченица и реченичних делова. То су правила која представљају ортографску норму; она се односи на писани језик и ње би требало да се придржавају образовани људи (Дешић 2004: 7–8). Задатак правописних приручника није се мењао, па можемо као илустративно навести упозорење Александра Белића из 1923. године: „Свако зна да у писању речи влада у нашем језику прилична неједнакост. Задатак је ове књиге да ту неједнакост, у колико је могуће, уклони“ (Белић 1923: 2).[2]

Говорећи о правописним променама Павле Ивић каже: „Правопис има смисла мењати само ако је ново решење далеко боље од старог; иначе је грехота уносити забуну у публику, кршити створене навике, одучавати људе од наученог“ (Ивић 1998: 12–13).

Остаје отворено питање како се долази до нових правописних решења, ко их предлаже, ко их утврђује и ко их верификује. Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1923) био је ауторски и можемо сматрати да је лингвиста великог формата сам пресуђивао о правописним решењима. Заједнички *Правопис српскохрватског књижевнога језика* (1960) био је резултат договора и компромиса, што се може видети и из закључака Новосадског договора, датих у предговору: „Нацрт правописа израдиће споразумно комисија српских и хрватских стручњака. Пре коначног прихватања нацрт ће бити поднет на дискусију удружењима књижевника, новинара, просветних и других јавних радника“ (Правопис 1960: 7).[3]

[2] Ово упозорење Александар Белића и данас је актуелно, оно звучи поучно и сведочи да се ништа није променило од Белића до данас. Истина, оно нам даје и право на закључак да нисмо превише одани правописној норми и да и даље правописно „стојимо“ на почетку двадесетога века.

[3] На изради правописа био је ангажован велики број стручњака: Радомир Алексић, Александар Белић, Јован Вуковић, Људевит Јонке, Радован Лалић, Славко Павешић, Павле Рогић, Михаило Стевановић, Јосип Хам, Милош Хаџић и Мате Храсте. Сазнање да је Новосадски договор био 1954. године и да је до појаве правописа прошло шест година (1960) даје нам право да закључимо да је о појединачним решењима било разговора и дискусије, без обзира на то колико се тешко долазило до решења и каквих је све компромиса било.

Када је у последњој деценији двадесетога века нестала друга Југославија, она настала 1945. године, и када је дошло до појаве националних држава и именовања нових језика, и Срби су добили нови правопис, *Правопис српскога језика* (1993), где приређивачи у предговору кажу: „Сврха овог приручника, који предлажемо да служи као правопис, није да опозове правописну норму утврђену првим Матичиним правописом (П), који је 1960. године Матица српска заједно с Матицом хрватском објавила као обједињени српскохрватски правопис; он ту норму само осавремењује, дорађује и у потребној мери прилагођава и поправља, држећи се начела постојаности и континуитета српске књижевнојезичке културе и норме“ (Правопис 1993: 9).[4]

Након два „поновљена“ издања *Правописа српскога језика* (1993) Матице српске, из 1994. и 2002, појавило се и „**измењено и допуњено издање**“ које, поред ранијих приређивача има и нову редакторску групу: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић. Урађене су измене у погледу стилизације текста, нове илустрације, изостављени су делови који се не тичу правописне проблематике и напуштен је „дискусиони карактер излагања“. Приређивачи напомињу и да је „написан готово нов текст о интерпункцији“, а допуњен је и текст о транскрипцији (енглески и француски језик, словенски и скандинавски језици) (Правопис 2010: 7).[5]

Ново, измењено и допуњено издање, било је најављено још 23. јануара 2004. године када је одржан **састанак редакторске групе** за израду нове верзије *Правописа српскога језика* (Списи 2004: 153–154). Тада се дошло и до предлога одлуке *Одбора* бр. 44 *Прецизирање и оснаживање послова око нове редакције Правописа,* а нешто касније и до *Предлога за даљи рад на Правопису*. Договорен је и публикован *Подсетник за даљи рад на правопису и око њега* у десет тачака у којем се између осталог каже да је „рок за предају готовог рукописа најкасније 30. септембар 2004. године” те да „*Правопис српскога језика* (2004) није нови правопис, него ново издање претходног”.[6]

Најава је деловала оптимистички и у њој се јасно каже: „Све ово треба учинити без знатнијих нормативних измена (мада такав карактер имају и ускраћивања двојстава), јер би то пољуљало ионако слабашан ауторитет норме, а то би нас увело и у нове (непотребне и погубне) правописне спорове. Уз све то, или тачније упркос свему томе – ми смо обавезни да у књизи сачувамо све оно што је несумњиво добро” (Списи 2004: 155). Ово је *Одбору за стандардизацију* почетком 2004. године доставио Мато Пижурица као председник *Комисије за праћење и истраживање правописне проблематике*.

---

[4] Тешко је рећи шта се све може подвести под осавремењивање, дорађивање, прилагођавање и поправљање норме. Јасно је да ту има „простора“ и за озбиљне заокрете и одступања од ранијег стања.

[5] Никада нисмо сазнали чиме су се руководили приређивачи и редакторска група када су доносили нова решења. У предговорима то није објашњено, па остајемо у сфери „нагађања“, без ваљаних објашњења. Овде мислимо и на она решења из 1993. и ова новија, из 2010. године, без обзира на то да ли су нова решења оправдана или не. Сигурни смо да има и једних и других.

[6] Ипак, било је потребно пуних шест година да се појави измењено и допуњено издање *Правописа*.

После шест година и као резултат свеукупног правописног стања и као пројекат Матице српске, а у организацији Одбора за стандардизацију српског језика, актуелни Правопис српског језика Матице српске (1993) „претрпео је знатне измене и допуне“ (Правопис 2010: 7).

Измене су назначене у 10 тачака, а овде доносимо само две, мислимо најважније:

„6. унете су ограничене новине у скоро свим поглављима, али углавном само у детаљима у којима је пракса демантовала важећа правила или је уочен несклад између дефинисање норме и пописа примена које су даване у Речнику уз Правопис; у новине свакако спада и укидање сувишних ужеправописних двојстава;

7. написан је готово нови текст о интерпункцији, потпунији и инструктивнији, али је он, наравно, у пуној сагласности са традиционалним српским правилима белићевске логичке интерпункције (аутор овог поглавља је Живојин Станојчић), а одељак о транскрипцији допуњен је скандинавским језицима (прилог је дао Љубиша Рајић), замењен је текст о прилагођеном писању из енглеског језика (дат је незнатно скраћен и у детаљима престилизован текст Тврткa Прћића), а ретуширан је и проширен део о француском (...) и незнатно о словенским језицима...“ (Правопис 2010: 7–8).[7]

Додатну правописну пометњу 2010. године донела је појава *Правописног речника српског језика (са правописно-граматичким саветником)* Милана Шипке. Наиме, *Правописни речник* се појавио пре *Правописа српског језика*, постоји неусклађеност око неких решења, па то уноси додатну забуну. Овде наводимо неколико реченица из предговора Милана Шипке: „Чињеница је да ни након две деценије од раскидања српскохрватског стандардножезичког заједништва и формирања засебних националних језичких стандарда: хрватског, бошњачког, па на крају званично и српског, који се, сваки за себе, заснивају на властитим граматичким и правописним нормативима, србистика није успела да изради темељит и свеобухватан правописни приручник са усаглашеним и стручно, па и друштвено, верификованим правилима и задовољавајућим правописним речником као додатком“ (Шипка 2010: 7).

Правописне промене

Овде ћемо навести новине које се тичу великог слова, гласовних односа, скраћеница, писма те спојеног и одвојеног писања речи.

Прво што уочавамо у *Правопису српског језика* (2010) у односу на издање *Правописа* 1993. јесте распоред поглавља. Наиме, у *Правопису* 1993. поглавље о великом слову се налазило одмах иза поглавља о писму, тј. на другом месту, док се у *Правопису* 2010. наводи као четврто поглавље, однос-

[7] У току школске 2010/2011. године са шест студената мастер студија детаљно смо анализирали промене које је претрпео правопис и одговорно можемо рећи да су измене и допуне прилично велике и да превазилазе обим овог рада.

но следи тек иза поглавља о писму, екавском и ијекавском изговору и гласовним променама и односима гласова. Посматрајући ортографску онтогенезу, природнији и прихватљивији био би распоред понуђен у *Правопису* 1993. јер се правопис усваја прво писмом, а потом и свеукупном употребом тога писма и правописних правила.

Затим можемо уочити да је распоред питања унутар овог поглавља у *Правопису* 2010. измењен у односу на *Правопис* 1993: у садашњем нема *Прегледа и сажетка поглавља*, али постоји нови одељак о *Првој речи у реченици, огласу, обрасцу и сл*. Одељак *Уводне напомене* је много сажетији и јаснији од претходног. У њему се под т. 39 таксативно наводи шта се све пише великим почетним словом.

У одељку *Властита имена* не инсистира се више на формалном аспекту назива (тј. да ли су она проста или вишечлана), већ се тачке крећу од живих (или фантастичних) бића (т. 41–49) до предмета (т. 63–75), тј. од просторних (т. 50–58) ка временским јединицама (т. 59–62).

Новину представља и покушај успостављања једнобразних решења, а не њихово графичко представљање. Тако је на пример, у т. 22. *Правописа* 1993. постојала двојака могућност писања почетног слова у речи „которска“ у називу *Бока которска*. У новом правопису та непотребна двојакост је отклоњена (само *Бока которска*). Отклоњени су и изрази попут „**боље је**“ и „**предност се даје**“, којима се уносила непотребна двосмисленост. Детаљан приказ промена у писању почетног великог слова у *Правопису* 2010. у односу на *Правопис* 1993. имамо у Табели 1, из које се види да промене и нису тако мале.

ТАБЕЛА 1

Правопис 1993.	Правопис 2010.
Куртоазна употреба великог слова (т. 37–39)	Прва реч у реченици, огласу, обрасцу и сл. (т. 76–77)
Преглед и сажетак поглавља о великом слову (т. 40)	Речи из поштовања (т. 78–79)
света (солунска) браћа, **с**вети краљ Милутин (т. 19. ц)	**С**вета солунска браћа, **С**вети краљ Милутин (т. 41. д)
Бик **К**оји С(ј)еди (т. 19. е)	Седећи Бик / Бик **к**оји Седи (т. 42.)
Република **с**ветог Влаха, Република **с**ветог Марка; **ц**рножута монархија, **г**орди Албион, **к**рилати лав (т. 20. е)	Република **С**ветог Влаха, Република **С**ветог Марка; **Ц**рно-жута монархија, **Г**орди Албион/ **„Г**орди Албион**“**, **„**крилати лав**“** (т. 55.)

[8] У *Правопису* 1993. користи се атрибутив **кнез** у примеру *кисела вода „кнез Милош“*, а у *Правопису* 2010. у истом називу је употребљен атрибутив **књаз**.

Бока **К**оторска/**Б**ока **к**оторска, **Р**авни **к**отари (т. 22.)	**Б**ока **к**оторска, **Р**авни **К**отари (т. 50.)
санџак Зворник, **с**анџак Срем, **ж**упа Брсково (т. 26. а, б)	**Н**ахија Зворник, **С**анџак Срем, **Ж**упа Брсково (т. 56. а)
кинеска револуција, **к**убанска револуција, **а**лжирска револуција, али **Ф**рацуска револуција (т. 27. б)	**К**инеска револуција, **К**убанска револуција, **А**лжирска револуција и **Ф**рацуска револуција (т. 60. в)
„**ц**ар Лазар“, „**ц**арица Милица“, кисела вода „**к**нез Милош“ (т. 28.)	вина „**Ц**ар Лазар“ и „**Ц**арица Милица“, кисела вода „**К**њаз Милош“[8] (т. 72.)
трава светог **П**етра, грожђе светога **И**вана, дивљи мед светог **Ј**ована (т. 28. д)	трава светога **п**етра, грожђе светога **и**вана, дивљи мед светог **ј**ована (т. 73.)
јеванђеље по Марку (т. 29. б)	**Ј**еванђеље по Марку (т. 64.)
Даглас Х-3 / **д**аглас Х-3, **М**есершмит Ме 109 / **м**есершмит Ме 109 (т. 29. г)	**Д**аглас Х-3, **М**есершмит Ме 109 (т. 72.)
„Ове речи се у свакој прилици могу писати **м а л и м** словом (република, покрајина, федерација)“ (т. 30. г)	*Спор између **Р**епублике и **П**окрајине још траје*. Али, ако *република* значи земља, а *покрајина* област, пишу се малим словом: *Запостављен је југ **р**епублике.* (т. 70.)
Закон о научним д(ј)елатностима / **з**акон о научним д(ј)елатностима (т. 30. е)	**З**акон о основној школи (т. 64.)
дуче / **„д**уче**“**, **ф**ирер / **„ф**ирер**“**, **к**аудиљо / **„к**аудиљо**“**, **п**оглавник / **„п**оглавник**“** (т. 33.)	**В**ожд, **Д**уче, **Ф**ирер, **К**аудиљо (т. 41.)
сотона (т. 34. а)	**С**атана (т. 43)
улица Бранка Радичевића / **У**лица Бранка Радичевића (т. 36. а)	**У**лица **к**раља Милутина, **У**лица Ђуре Јакшића (т. 54. б)

Такође, формула УЛИЦА + властито име у генитиву могла се двојако писати. Сада је та могућност одбачена и може се писати само нпр. *Улица Ђуре Јакшића*. По истом принципу решено је и писање назива правних аката, закона, али је дозвољено и писање почетним малим словом уколико се не зна званичан назив документа. Скоро пола века било је потребно да се проблем у писању назива револуција реши и уједначи. Наиме, у *Правопису* 1960. све револуције, тј. називи историјских догађаја писани су малим словом. У *Правопису* 1993. неки су писани малим, а неки великим почетним словом. Сада је овај проблем решен уједначено, па се коначно сви називи револуција пишу

почетним великим словом (*Француска револуција. Кубанска револуција, Кинеска револуција, Алжирска револуција...*).[9]

Важну промену представљају и савремени примери који поткрепљују свако правило. Иако је језичка еволуција неумитан процес, а језичке јединице морају застарити, ипак је важно да свако издање правописа буде допуњено актуелним примерима (рецимо, скраћенице и називи држава, војска...). То је једна од добрих ствари у новом правопису. Осим примерима, неке тачке су допуњене и напоменама (написаним мањим фонтом) које се тичу досад необрађених питања. На пример, *Словенство* и *Српство* пишу се почетним великим словом онда када имају збирно значење и подразумевају све *Словене,* тј. све *Србе*, а малим словом када означавају став, убеђење.

Новину у *Правопису* представља и одељак *Прва реч у реченици и прва реч издвојеног дела текста (у насловима, натписима, огласима и сл.*). Овај одељак је сасвим нов у *Правопису,* иако се понешто говорило о првој речи у реченици и у *Правопису* 1993. (т. 9). По први пут се јасно помињу правила писања иза речи обраћања у писмима, о правилима у натписима и обавештењима, обрасцима, рубрикама у обрасцима, потписима. Наиме, у писмима иза речи обраћања пише се велико почетно слово ако се реченица наставља у новом реду, а малим ако остаје у истом реду. Великим почетним словом пишу се и натписи и обавештења (*Антикварница*, *Пријемни испит*), обрасци (*Пријавни лист, Пописна листа*), рубрике у њима (*Име и презиме*, *Адреса, Занимање*), као и потписи и речи којима се идентификују одговорна лица за поједине врсте послова (*Аутор: М. Коњовић*). Овакви натписи могу се писати и свим великим (верзалним) словима или малим словима уколико је разлог таквог писања ликовна стилизација.[10]

За разлику од *Правописа* 1993, у коме је у поетским саставима сваки нови стих морао почињати само малим словом, нови *Правопис* допушта да стихови могу почињати и великим и малим словом.[11]

Промена имамо и када су посреди *речи из поштовања*. Овом проблему у *Правопису* 1993. посвећене су тачке 37, 38. и 39, под насловом *Куртоазна употреба великог слова*, а у *Правопису* 2010. тачке 78. и 79. Великих измена нема, али ћемо навести оне које ипак постоје: а) У Правопису 1993. (т. 39а) каже се да се *ви, ваш* у дијалозима пише искључиво почетним малим словом, а у *Правопису* 2010. у напомени (т. 78) говори се о слободној уметничкој стилизацији при писању великог слова у куртоазној употреби; б) у *Правопису* 1993. (т. 39е) *патријарх* је могуће писати само малим почетним словом, а у *Правопису* 2010. у напомени (т. 79), где се разматра куртоазна употреба великог слова у текстовима верске садржине, напомиње се да се титуле попут ***П**атријарх*, ***В**ладика*, ***Е**пископ* и сл. готово редовно пишу великим почетним

[9] *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1960) за све називе покрета, историјских догађаја и ратова прописивао је употребу малог почетног слова.

[10] Овде се указује и на погрешно писање великог слова на почетку сваке речи вишечланог назива, нпр. „Српски Покрет Обнове“, „Nacionalni Dnevnik“ или „говори Др Нада Мацура“.

[11] Ово се може тумачити као правописна слобода и мислимо да је она у уметничким текстовима могућа.

словом. Исто правило важи и за придеве ***Б****ож(и)ји*, ***Г****осподњи*, те за заменице које се односе на *Бога, Оца и Сина* и *Светога духа* и *Богородицу* – ***Т****и*, ***О****н*, ***О****на*, ***Њ****ега*, ***Г****а*, ***Њ****е*, ***Ј****е*, ***Њ****ој*, ***Ј****ој*, ***Т****вој*, ***Т****воја*, ***Т****воје*, ***Њ****егов*, ***Њ****егова*, ***Њ****егово*, ***Њ****ен*, ***Њ****ена*, ***Њ****ено* и сл. Доследно се пишу и називи попут ***С****рпска* ***П****равославна* ***Ц****рква* и ***П****равославна* ***Ц****рква*.[12]

Одељак *Гласовне промене и односи гласова* у *Правопису* из 1993. обрађен је као пето поглавље, а у *Правопису* из 2010. као треће. Неке разлике уочавају се већ у самом садржају. Наиме, тема *Друга једначења и нека разједначавања сугласника* рашчлањена је у новом правопису на *Једначење сугласника по месту и начину артикулације* и *Разједначавање сугласника*. Такође, наслов *Односи тврдих и умекшаних сугласника* је промењен, па у новом правопису гласи *Друге сугласничке промене и норма*.[13] У Табели 2 доносимо најзначајније измене у новом *Правопису*.

ТАБЕЛА 2

Правопис из 1993. године	Правопис из 2010. године
подбухнути (подбухао и подбуо)	подбухнути (подбуо, боље подбухао)
бува и буха	бува
мува и муха	мува
дувати и духати	дувати
грувати и грухати	грувати
кувати и кухати	кувати
кувар и кухар	кувар
протува и протуха	протува
дуван и духан	дуван
мувар и мухар	мувар
ђинђува и ђинђуха	ђинђува
бувљи и бушји	бувљи
мувљи и мушји	мувљи
глувљи и глуши	глувљи
сувљи и суши	сувљи

[12] Занимљиво је уочити да ново издање *Правописа* поводом писања великог слова у текстовима религијског садржаја не даје никакву препоруку, већ само констатује постојеће стање у језику и наводи неке примере.

[13] Основна правила везана за писање сугласника *ј* нису се мењала у односу на *Правопис* Матице српске из 1993. Међутим, у новом *Правопису* она су изложена много прегледније и систематичније, а има и више примера него у *Правопису* из 1993. године.

чоха (чоја)	чоја (чоха)
кембрицки	кембрички
вармеђки (вармеђски)	вармеђски (боље него вармеђки)
лоћски (лоћки)	лоћски
отворено питање од Љубовића, љубовићки (од Љубовић)	љубовићски (од Љубовића) љубовићки (од Љубовић)
боговаћки (боговаћски)	боговаћски (боговаћски)
отворено питање од Шомоћ	шомоћски
Хабзбург (боље него Хабсбург)	Хабзбург
Ружди (боље него Рушди)	Ружди
Едхем	Едхем (Етхем)
Мидхат	Мидхат (Митхат)
Субхија	Субхија (Супхија)
детински и детињски	детињски
детинство и детињство	детињство
модисткиња и модискиња	модисткиња
напрстак-напрска	напрстак-напрстка
чудовиштан (чудовишан)	чудовиштан
предео (необ. предел) предио (необ. предјел)	предео предио
раздео раздио (необ. раздјел)	раздео раздио
расол и расо	расо и расол
колац-коца (колца)	колац-коца
долац-доца (долца)	долац-доца
столац-стоца (столца)	столац-стоца
вочић (волчић)	вочић
сони (необ. солни)	сони
стони (необ. столни)	стони
престони (необ. престолни) пријестони (необ. пријестолни)	престони пријестони
стакалце и стакаоце	стакалце

весалце и весаоце	весалце
смио (необ. смјел)	смио
цио (цијел)	цио
чио (необ. чил)	чио
гошћа, ген. мн. гошћā, боље него гошћи	гошћа, ген. мн. гошћā
псалам	псал(а)м

Табела 2 јасно показује да *Правопис* 2010. доноси доста измена и новина када су посреди гласовне промене и гласовни односи. Уочљиво је да је број дублетних решења смањен и да је учињен отклон према хрватском стандарду.

Скраћенице су веома важан продукт језичке економије и значајан део ортографске нормативистике. Оне су у прошлости омогућавале уштеду простора на тешко доступним материјалима за писање. Данас је, осим уштеде простора, битна и уштеда времена, скраћенице су честе у употреби и не постоји еквивалентност употребе скраћеница у говору и писању.

И у поглављу о скраћеницама налазимо промене. Ово поглавље се у *Правопису* 2010. налази на седмом (т. 178–184), док је у *Правопису* 1993. на деветом месту (т. 224–229). Обрађена питања идентична су у оба правописа, али су систематизована на сличан начин у *Правопису 2010*: опште скраћенице, мерне и опште међународне скраћенице, верзалне и вербализоване скраћенице. Уместо нових закономерности појављују се само нови примери, док су неки стари присутни у измењеном облику, што је и оправдано и корисно.

Нови примери у одељку *Опште скраћенице* су: **р.** – разред, **а. д.** – акционарско друштво, **н. д.** – наведено дело, **л. к.** – лична карта, **год.** – година, **једн.** – једнина, **археол.** – археологија (археолошки), **слсрп.** – славеносрпски, **ппук.** – потпуковник, **бб.** и **б. б.** – без броја.

Неки примери су допуњени новим значењима: **г.** – година и *господин*, **т.** – тачка и *тона*, **о.** – *острво* (не и оток), **гл.** – главни, глагол или *глаголски*, **мед.** – *медицина* (медицински), **лингв.** – *лингвистика* (лингвистички), **биол.** – *биологија* (биолошки), **дијал.** – *дијалектологија* (дијалекатски), **физиол.** – *физиологија* (физиолошки), **геогр.** – *географија* (географски). У Правопису 2010. скраћеница за госпођица је само **гђица** (не и *гца,* како је било у Правопису 1993). У новом *Правопису* нема скраћеница: *рј.* – рјечник, *уч.* – ученик, *антроп.* – антрополошки, *Бгд./ Бгд*[14] – Београд, *Згб./ Згб* – Загреб, *српсл.* – српскословенски, *хс.* – хрватскосрпски, *сх.* – српскохрватски.

У одељку *Интернационалне и прилагођене опште и мерне скраћенице* придодате су и ћирилично прилагођене скраћенице мерних јединица које се пишу с тачком на крају: **г.** – грам, **кг.** – килограм, **л.** – литар, **дл.** – децилитар,

[14] Скраћенице за *Београд* нема ни у Речнику *Правописа* 2010. Овај пропуст можемо сматрати једном од мањкавости новог издања *Правописа*.

м. – метар, **км.** – километар, **цм.** – центиметар. Занимљиво је да поред скраћеница за *сат/час* нема скраћенице за минут (чак ни у Речнику Правописа).

У одељку *Спојено и одвојено писање речи* издвојили смо неколико уочљивих промена, где се види да *Правопис* из 2010. године не нуди дублетна решења, сем у случајевима када се ради о различитим значењима, али те примере не доносимо у Табели 3.

ТАБЕЛА 3

Правопис 1993.	Правопис 2010.
до врага	доврага
до ђавола	дођавола
на уштрб	науштрб (П 1960)
до виђења	довиђења
домалочас	до малочас
домалопре	до малопре
–	без везе
–	без ђавола
до воље	–
до врх	–
у недоглед	унедоглед (П 1960)
у прсте	упрсте (П 1960)
у коштац	укоштац
у корак	у корак, укорак
из почетка, испочетка	испочетка

Правопис 2010. када говори о писму јасно даје приоритет ћирилици због њеног вишеструког значаја за српску културу и национални идентитет, док се на другом месту говори о употреби латиничног писма. У *Правопису* 1993. препоручена је двоазбучност, са благом предношћу ћирилице, а лични је избор да ли ће неко користити једно или друго писмо. Новине у *Правопису* 2010. у односу на *Правопис* 1993. су следеће: а) избачен је историјат и реформе ћирилице, б) нема ни следећих табеларно-графичких приказа:

1. Постанак нашег писма (Правопис 1993: 20);
2. Староћирилски систем бројева. Једнак је и византијски систем, осим знака за 900 (Правопис 1993: 22);
3. Специјалне примене латинице (Правопис 1993: 25);
4. Ћирилица – општа, особита српска и историјска (Правопис 1993: 28);
5. Ћирилица – цртеж у старинском стилу славјанице, курент (Правопис 1993: 29);
6. Савремени типографски видови писма (Правопис 1993: 35);
7 Распоред српске ћирилице на тастатури (Правопис 1993: 37);
8 Табела Српскохрватске азбуке је преименована у Ћириличка азбучна и латинична абецедна таблица;
9 Неке нормативно допуштене варијације курзива (Правопис 993: 42);
10 Неприродна геометризација букварског писма (Правопис 1993: 43).[15]

Међу изменама за које не можемо наћи оправдање спада писање удвојених женских презимена. Наиме, *Правопис* 1993. препоручује да се цртица редовно пише у овим случајевима (*Аница Савић-Ребац, Нада Ђурица-Марковић*), док је *Правопис* 2010. искључив, тј. дозвољава само одвојено писање (*Аница Савић Ребац, Нада Ђурица Марковић)*.

4. Закључак

1. Општи је утисак да је *Правопис српскога језика* из 2010. године прегледан и систематичан. Поједина правила дата су јасније и прецизније, објашњења су често квалитетнија од оних у *Правопису* из 1993. Такође, у новом *Правопису* има више примера који илуструју правила него у *Правопису* из 1993. Озбиљан недостатак је то што Речник уз *Правопис* 2010. није увек усаглашен са текстом, па се у тексту правила пример може наћи у једном облику, а у *Речнику* у другом облику.

2. Сматрамо да је *Правопис* 2010. бољи од *Правописа* 1993, урађена је рестилизација целокупног текста, често су дати посве нови примери који илуструју правила и то јесу предности овог издања. Иако се у *Предговору Правописа* 2010. не помиње поглавље о великом слову као једно од измењених, морамо приметити да су и у њему нека решења нова и да се и оно морало наћи на списку обновљених. Ипак, мислимо да је било потребно да се уз свако поглавље нађе као посебан одељак оно у којем ће се упоредити правила из *Правописа* 1993. и *Правописа* 2010.

3. Направљено је превише измена, неке су оправдане, неке су неоправдане. Овде се треба још једном подсетити упозорења Павла Ивића: „Правопис има смисла мењати само ако је ново решење далеко боље од старог; иначе је

[15] Текст је, као што је случај са претходним поглављем, битно скраћен. Избачени су делови који, по нашем мишљењу, не доприносе функционалној писмености.

грехота уносити забуну у публику, кршити створене навике, одучавати људе од наученог“ (Ивић 1998: 12−13).

4. Било какво оспоравање *Правописа* из 2010, када је посреди његова примена, нанело би велику штету. Дакле, ортографски приручник по коме ћемо се равнати је *Правопис српскога језика* Матице српске из 2010. године. То је у складу и са препоруком Одбора одбора за стандардизацију српског језика да се ново издање *Правописа* користи од почетка нове школске године, тј. од септембра 2011.[16]

5. Мора се урадити и школско издање. Ученици су једина групација која још купује књиге, ако се изузме мали број библиомана. Издање из 2010. није подесно за школску популација, а једино се у тој популацији озбиљно и систематски уче правопис и правописна правила. Непостојање одговарајућег школског издања озбиљан је проблем.

6. Ваља се ослободити идеја да се поново мења правописна норма. У том смислу би требало прогласити једнодеценијски мораторијум на промену правописне норме и за то време озбиљно и одговорно претрести правописне теме, наћи најбоља, најадекватнија решења и тада договорно, без оспоравања направити поправку *Правописа српскога језика* који ће имати вишедеценијску употребу, без измена и допуна. Свако друго решење, у овом тренутку, може донети више штете него користи.

7. Нужно је у новом *Правопису* отклонити очигледне грешке и у основном тексту и у правописном речнику. То се мора урадити већ у новом издању.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1923 [²1930, ³1950]: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд.

Брборић 2004: Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси,* Београд.

Брборић 2005: Вељко Брборић, „Неке терминолошке дилеме код српске интерпункције” у: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3, Београд.

Брборић 2011: Вељко Брборић, Правопис и школа, Београд.

Дешић ⁶2004 [¹1994]: Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун.

Ивић 1998: Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа” у: *К новој писмености*, Београд.

[16] Уосталом, *Правописа* из 1993. већ дуго нема у продаји.

Николић 1994: Мирослав Николић, „Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица”, *Јужнословенски филолог* L, 243–247.

Пешикан 1996: Митар Пешикан „Правописна норма“, у: *Српски језик на крају века*, Београд, 171–179.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб.

Правопис 1993: *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис* (приредили: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица), Нови Сад.

Правопис 2010: *Правопис српскога језика* (измењено и допуњено издање), Нови Сад.

Симић et al. 1993: Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић, М. Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић.

Списи 2004: *Списи Одбора за стандардизацију српског језика*, Београд.

Шипка 2010: Милан Шипка, *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником*, Нови Сад.

Veljko Ž. Brborić

ORTHOGRAPHIC NORM TODAY: THE (IL)LEGITIMACY OF CHANGES

(Summary)

The paper discusses the change in orthographic norm in the 2010 *Matica Srpska Orthographic Manual*. Namely, the year 2010 saw the publication of the *Serbian Orthographic Manual*, in fact, of a new, revised and expanded edition of the 1993 *Serbian Orthographic Manual*. The paper treats the orthographic solutions in which the orthographic norm underwent expansion, revision and alterations.

811.163.41'373.45:811.111
811.163.41'276.6:004

Слободан Б. Новокмет*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ОДНОС ПРАВОПИСНИХ ПРИРУЧНИКА ПРЕМА ТЕРМИНИМА ИЗ ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

Доминација компјутера и мобилних телефона у свакодневном животу условила је позајмљивање разноврсне лексике, доминантно енглеског порекла, којом се у српски језик уводе називи карактеристични за рачунарску технику и телекомуникације. Проверили смо у компјутерским часописима и информатичким уџбеницима на који начин се бележе најфреквентније речи и синтагме енглеског порекла из информационе технологије и који су најосновнији проблеми у вези са њиховим писањем. Испитали смо како се најчешће коришћени правописни приручници односе према њима, да ли их региструју и како прописују њихово писање и изговор. Циљ овог рада** је да покажемо колико су позајмљени термини, пре свега у правописним приручницима, прилагођени нормативним законитостима српског језика, имајући у виду најосновнија ортографска правила.

Кључне речи: термини, информациона технологија, англицизми, правопис, приручници

1. Англицизми у српском језику

1.1. Несумњиво је да је актуелни језик науке и технике у свету постао енглески. Он је у 21. веку добио положај културно-цивилизацијске односно економско-политичке премоћи, која једном језику омогућава лак продор у остали свет (Ивић 1996: 11). Медијском доминацијом, али и културолошком и технолошком превлашћу, енглески језик је успео да суверено наметне своје културне обрасце у разним друштвеним областима, утичући тако неминовно и на процес лексичког позајмљивања.

1.2. У српском језику су све чешће присутне речи енглеског порекла из различитих области живота којима се именују чак и појмови са већ постојећим називима у језику. Отуда у свакодневној комуникацији примери

* Slobodan.Novokmet@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског стандардног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

као што су *имплементирати, конзистентно, борд, трафикинг* итд. (Прћић 2005). По речима Т. Прћића, под англицизмима подразумевамо две врсте језичких јединица: у уобичајеном значењу термина, англицизам представља општу реч или везану морфему (префикс или суфикс) из енглеског језика који се употребљавају у српском (*бодибилдер, екс-*), с различитим степеном интегрисаности у његов систем. С друге стране, англицизам чини и реч, синтагма или реченица у српском језику чија употреба одражава и/или следи норму енглеског језика, као што су *кратка прича* или писање извесних назива свим почетним великим словима (Прћић 2005: 59). Овај културолошки и социолингвистички феномен полако излази из оквира језичког позајмљивања и у неким сферама комуникације, као што је у нашем случају информациона технологија, већ се може говорити о мешаном језику (Ристић 2006: 172).

2. Англицизми у информационој технологији

2.1. У практичној употреби евидентан је велики број англицизама из информационе технологије, пре свега у професионалном жаргону информатичара, а затим и у разговорном језику корисника ове технологије, међу којима су најбројнији припадници младе популације. То се може видети у текстовима информатичких часописа, стручне литературе из ове области (уџбеници, научни радови), као и из језика медија. Њихова употреба у овој области не може се доводити у питање, јер у српском језику не постоје речи за именовање реалија које у нашу стварност стижу из технолошки развијенијих средина.[1] У овом случају, по речима Р. Бугарског, употреба страних речи оправдана је и корисна, не само у случајевима када недостају домаће речи него и у случајевима када се за страну реч, односно у нашем случају англицизам, не може наћи „добра замена" (Бугарски 1997: 98). По Т. Прћићу англицизам је сасвим оправдан уколико уноси ново значење у систем српског језика и тиме попуњава неку лексичку и/или појмовну празнину. Он ту оправданост у својим радовима илуструје управо терминима из информационе технологије, као што су *скенер, тонер, модем, хардвер, софтвер* итд. (Прћић 2005: 134).

2.2. Лексика из области информатике и рачунарства према глобалној систематизацији припада терминолошком систему, систему професионалних назива, као и општеупотребном језичком систему (Радић-Дугоњић 1996: 320). Позајмљени термини из информационо-технолошке и телекомуникационе сфере данас представљају веома раширен лексички слој који је постао део активног вокабулара говорника српског језика, премда већина речи и израза није прошла неопходне фазе језичке адаптације: трансморфемизацију

[1] Ако домаћи језик нема речи којима ће именовати нове садржаје што се из различитих разлога уводе у појмовни свет корисника домаћег језика, онда је употреба стране речи не само пожељна него и неминовна (Ристић 2006: 170).

и трансфонемизацију.[2] То значи да су остале ван домена правописне кодификације, која би нормирала њихову употребу на фонолошком, морфолошком и ортографском плану.[3] Последице оваквог стања јесу да српски језик нема стандардизовану терминологију рачунарства и да се стварање такве терминологије не може ускоро ни очекивати (Игњац 2002: 81).

2.3. Начин формирања компјутерске терминологје у српском језику до сада се углавном заснивао на преузимању мање или више адаптираних термина из енглеског језика.[4] Постоји могућност да се англицизми избегну, али не и заобиђу, и то превођењем односно калкирањем, приликом чега се, како је то приметио Г. Игњац (Игњац 2003: 141), појављују следеће варијанте: страна реч се директно преводи (*computer – рачунар*); буквално преводи (*fire wall – ватрени зид, hard disk – чврсти диск*); или се даје приближан синтагматски еквивалент (*laptop – преносни рачунар, driver – управљачки програм*). Али и превођењем англицизама, новонастале речи, неологизми, функционишу само као њихове морфосемантичке варијанте (нпр. *старт – рестартовање*).[5] Преведене или новостворене неологизме у језичкој употреби најчешће потискују непреведени термини па ће тако у лексичком систему пре опстати примери типа *тулбокс* (*toolbox*) него *кутија са алаткама* или *атачмент* (*attachment*) него нпр. *закачени документ*, и то због језичке економије и континуитета употребе англицизама код корисника.[6] Термин на енглеском језику је чешће краћи, прецизнији, лакше испуњава терминолош-

[2] Разликују се три степена трансфонемизације: *потпуна*, где се фонеме модела замењују одговарајућим фонемама језика примаоца чији опис одговара опису фонема модела; *делимична* или *компромисна*, где се фонеме модела замењују одговарајућим фонемама језика примаоца чији опис само делимично одговара опису фонема модела и *слободна*, где се фонеме модела замењују фонемама језика примаоца које им нису чак ни делимично артикулационо сличне (Филиповић 2005: 17).

[3] Неке лексеме које припадају слоју компјутерске терминологије постале су део језичког система и потврђене су у речницима (*бајт, бит, диск, дискета, софтвер, хардвер, фајл, чип* итд.). Ове лексеме су се потпуно прилагодиле нашем језичком систему, што значи да су се уклопиле у наш правописни, фонолошки, морфолошки, синтаксички и прозодијски систем (Стојановић, Миланов 2012: 294).

[4] Рачунарска индустрија се развија толиком брзином да је немогуће смислити нове термине за неке предмете, процесе и сл., чиме се стварају лексичке (терминолошке) празнине. У нашем језику често се не може наћи одговарајући еквивалент за поједине термине па прихватање енглеских термина представља најлакши и најбржи начин за попуњавање лексичких празнина (Стојановић, Миланов 2012: 295).

[5] У компјутерској терминологији најчешћи мотивациони модел у творби нових речи је тип позајмљенице који може да се прошири на подтипове: морфосемантички неологизми : *старт – стартовање – рестартовање*; семантички неологизми: *миш*; морфолошки неологизми: *web log – blog* (Игњац 2003: 139).

[6] У раду „Језички идентитет софтвера у Србији – ставови говорника" Душица Божовић испитује различите ставове које говорници српског језика имају о софтверу локализованом на српски језик. У време када су рачунарске технологије и интернет постали планетарни феномен јавила се потреба да се садржаји који се могу наћи на њима учине доступним што већем броју корисника. Тај процес захватио је и Србију па се тренутно може наћи мноштво програма који су преведени на српски. Међутим, ставови о неприхватању таквог решења код корисника своде се на неколико разлога: а) оригиналности података и решења на енглеском језику која се губи у преводу (грешке или необичне формулације у преводу); б) традиција и распрострањеност, навикнутост на термине на енглеском језику; в) програми на енглеском подстичу на учење енглеског језика; г) незадовољство понуђеним преводом; д) престиж енглеског језика – они који га не знају немају шта да траже у свету рачунарских технологија.

ке критеријуме и понекад уноси нове нијансе значења у лексему, нпр. *дисплеј* није исто што и екран (Стојановић, Милованов 2012: 297). Још једна околност која подржава употребу англицизама у терминологији разматраних технологија јесте њихова творбена прилагодљивост систему српског језика. Та прилагодљивост се огледа у способности основа да проширују своје лексичке базе и формирају деривациона гнезда – од именица се изводе глаголи, придеви или обратно (*даунлоад – даунлоудовати*, *апдејт – апдејтовати, компјутер – комјутерски*).

3. Правописно неадаптирани англицизми из информационе технологије

3.1 По речима Милке Ивић, велику пажњу заслужују принципи обличког прилагођавања туђица језику који их је прихватио (Ивић 1996: 15). То је један од начина да се стране речи уклопе у језички систем, а да не нарушавају његова основна граматичка и ортографска правила. Туђице оптерећују граматичку страну српског језика, који својом флективном условљеношћу тежи да речи страног порекла некако уклопи у систем, чинећи то најчешће по аналогији са другим речима сличним по фонетској или творбеној структури (Божовић 2010: 124). Међутим, англицизми, поготово они који су предмет нашег рада, показују велики отпор према правописним правилима, чему су узрок разни фактори. По речима С. Ристић, преузимање непревedених речи из енглеског језика може да буде резултат несналажења или недовољног знања страног језика, као и одсуства вештине превођења (Ристић 2006: 172). Т. Прћић узроке лоше адаптације англицизама у текстовима на српском језику види у недовољном знању и стручности преводилаца, површном односу како према језику примаоцу тако и према језику даваоцу, као и у једном општем оглушавању о правописна правила свих који учествују у преводилачком поступку (Прћић 2005: 22).

3.2. На основу степена адаптираности и асимилације у језику примаоцу, позајмљени термини из енглеског језика могу се најопштије поделити у следеће групе:

а) англицизми који су потпуно адаптирани у језику – бележе их новији речници страних речи и правописни приручници прописују њихов облик и изговор, (тј. имају фонолошки облик карактеристичан за српски језик) а постали су уобичајени и раширени у свакодневном говору и литератури. Процес супституције овде подразумева замену сваког аспекта модела одговарајућим елементом из састава језика примаоца (Филиповић 2005: 16), нпр. *компјутер*, *имејл, веб-сајт, СМС порука, компакт-диск, пи-си* итд.;[7]

[7] У овој групи налазе се и неки англицизми који су прошли кроз секундарну морфолошку адаптацију (морфолошки су потпуно адаптирани и улазе у типичне творбене процесе у српском језику): *форматирање, четовање, скенирање, стартовање, сурфовање, персонални компјутер* (Филиповић 2005: 79).

б) англицизми који још увек нису адаптирани и нормирани и имају статус туђица – већина њих је већ при писању графолошки упадљива, јер доминира њихово преношење у изворном облику енглеским алфабетом – *Touchpad, smart phone, browser, online, bluetooth* итд. Овде функционише процес тзв. импортације која подразумева пренос страних, непромењених елемената у језик прималац, што је у директној супротности са крајњим циљем лексичког позајмљивања, а то је одомаћивање речи (Филиповић 2005: 16). Овакве позајмљенице нарушавају фонетски и морфолошки систем српског језика, и зато би најфреквентније термине овог типа у правописним приручницима требало што пре ортографски обрадити и прилагодити српском језику.

3.3. На основу примера које смо сакупили из часописа и уџбеника могли бисмо да кажемо да се издваја неколико типова правописних и адаптивних проблема у вези са ненормираним терминима из информационе технологије:[8]

- *Неадаптирани англицизми*, укључујући и акронимске скраћенице и синтагме – Употребљавају се речи написане изворном графијом енглеског алфабета, без икаквог прилагођавања, што је дословно преписивање или нулти степен адаптације (Прћић 2005: 45). Оне тиме нарушавају правопис српског језика и аутономију текста. Према статусу који имају у језику примаоцу, ова врста страних речи припада групи неодомаћених англицизама, а према критеријуму оправданости њиховог преузимања, они су сасвим неоправдани (Стојановић, Милованов 2012: 298). То су пре свега властита имена компанија, програма, сајтова, уређаја и њихових делова, појмова везаних за интернет и рад компјутерских програма: *Windows, Word, Excel, Linux, Internet Explorer, Firefox, Mac, Skype, QuckTime, MS PowerPoint, MS Office, Android, Photoshop, Microsoft, Apple, Google, Facebook, Twitter, You-Tube, Linkedin, Rapidshare, USB charge, iPad, iPhone, bluetooth, notebook, Audio player, DVD, CD (slot), Blu-ray, Touchpad, GPS, Memory Stick, PC card, smart phone, Web, e-mail, chat, dile-up, Online, Wireless, WiFi, web browser, cyber, Messenger, upload, download, autorun, Point of View, backup, landscape, Acces Point, Smart Responese, lineup, low power, open source* итд.[9]

Честе су и синтагме пренете неизмењене из енглеског језика: *All in one* (уређај који има више функција, најчешће штампач)*, Bestbuy* (најбољи уређај за одређену цену), *NoName* (јефтинија робна марка непознатог произвођача), које

[8] Примери правописно неадаптираних англицизама сакупљени су из популарних компјутерских часописа који се осим новитетима из области информационе технологије (као што су нови уређаји, програми, интернет) баве и аудио-визуеним компонентама као и телекомуникационим уређајима. Такође, користили смо уџбенике из информатике за први и други разред средњих школа које је одобрило Министарство просвете и науке. Сматрали смо да ћемо у стручној литератури овог типа наћи највећу концентрацију термина из ове области и, у исто време, најразноврснија правописна решења за њихово писање.

[9] У овим случајевима се често, осим изворним алфабетом, општеупотребни информатички термини као што је нпр. *онлајн* пишу понекад и великим словом (Online).

имају своје место и у званичном уџбенику из информатике за средње школе. Од примера лексема забележених енглеском алфабетом треба одвојити графијски једнаке речи, тј. речи које се не разликују у енглеском и српском језику, као што су: *бит, нет, интернет, фонт, фолдер, домен, блог* (Игњац 2002: 84).

Неадаптирани англицизми са домаћим формантом – На именицу или глагол који су написани оригиналном енглеском графијом додаје се домаћи падежни наставак, или наставак за глаголски облик, при чему се између основе и наставка не пише цртица. Тиме се ствара један хибридни облик који нарушава законитости српског правописа: *posmatramo foldere koji su bili downloadovani*; *kačenje na mailove*; *downloadovaću ga sa zvaničnog sajta*; *aplikacija je urađena u duhu Symbian Anna updatea*; *srećemo Appleovog bežičnog miša*; *rad sa novim iMacovima*; *mogu otvarati Officeove dokumente*; *ovi su dostupni na Webu*; *čuva vaše dokumente u Googleovom pretraživaču*; *računari sa Windowsom*; *izmeniti oblike Wordovog dokumenta*; *nadamo se updateu koji bi to rešio*; *radi pre svega na imageboardu*; *radi samo pod Windowsom итд.*

- *Неадаптирани англицизми у комбинацији са домаћом речју или адаптираним англицизмом (хибридна синтагма или двочлана именичка сложеница): mailing* листа, *damp* меморија, *Flash* анимација, *web* адреса (маркетинг, сајт, страна, локација, дневник, страница, камера, сервер, претрага), *MP3* плејер, *BluRay* диск, *download* апликације, *Livemod* режим, *real time* игра, *open source* решење, *paint/draw* програм, *Wirelles* конекција, *best-buy* плејер, *forward* тастер, *in-ear* бубица, *cyber* рат (напад, ратовање, криминал), *bluetooth* слушалице итд.[10]

У ову групу могли бисмо да сврстамо и синтагме које се односе на појам „електронски" (electronic) и који се у оваквим полусложеницама искључиво појављује у виду препозитивне компоненте 'е-' (што је такође тековина енглеског језика и дезинтеграције скраћенице e-mail): *е-банкинг* (банкарство), *е-управа, е-порези, е-образовање, е-пословање, е-књига.*[11]

- *„Дублетни" или синонимски облици* који подразумевају употребу неколико различитих правописних, фонетских или варијантних облика за исти појам показују правописну и обличку неусаглашеност унутар терминолошког система по питању употребе одређених термина: *chat/чет/чат/четовање/chatovanje/chat-ovanje*; *cyber сајбер*; *електронска пошта/имејл/и-мејл/е-мејл/електронско писмо/ емајл/e-mail/email*; *лаптоп/лап-топ/преносиви рачунар/преносни рачунар*; *Web mesto/web sajt/веб-страна/веб-сајт/web strana*;

[10] Да начин писаног представљања оваквих сложених номинативних јединица (у чијем се првом делу налазе индеклинабилне стране речи) и данас представља проблем, показују примери из писаних медија где често налазимо тројаку фиксацију: састављано – *аквапарк*, растављено – *аква парк*, са цртицом – *аква-парк* (Ћорић 2008: 120).

[11] Именичке неологизме са страним препозитивним компонентама Вашакова је поделила на префиксалне деривате и сложенице. У групу сложеница са првим несамосталним (везаним) чланом спадају и структуре са скраћеним (редукованим) обликом препозитивне компоненте у које се убраја и 'е-' (електронски) (Вашакова 2005: 66 према Ћорић 2008: 122).

персонални рачунар /кућни рачунар/ персонални компјутер/кућни компјутер/десктоп рачунар/стони рачунар/ компјутер/пц-си/ ПС/лични рачунар; *хладњак/кулер*; *кертриџ/картриџ*; *кутија са алаткама/toolbox; радна површина/десктоп*; *штампач/матрични штампач/ принтер/штампач са млазницама/инк-џет штампач/ ink-jet штампач*; *бежични интернет/вајрлес/бежична мрежа/ Wireless/Wi-Fi*; *Веб/веб/ нет/ мрежа/Web/web*; *видео ћаскање/видео чет*; *дигитална књига/е-књига/електронски читач књига*; *таблични/таблетни/табеларни рачунар*; *ћаскаоница/четрум/чет-рум/ чатрум/ чат-рум*; *хард диск/чврсти диск* итд.

Дублетни облици настају из неколико разлога: а) англицизам се преводи (*хард диск*/*чврсти диск*); б) постоји недоумица у погледу правилног фонетског облика позајмљенице (*картриџ/кертриџ*); в) паралелно се користе адаптирани и неадаптирани англицизам (*сајбер/cyber*); г) прави се нови облик по узору на постојећи англицизам (*лични компјутер/персонални компјутер*).[12] Најчешћа врста дублетности (донекле оправдана и у званичним уџбеницима) последица је несигурности аутора у то да ли ће читаоци препознати значење преведеног[13] или адаптираног облика, па зато посежу и за изворном енглеском речју (понекад је наводећи напоредо у загради).

4. Заступљеност термина из информационе технологије у правописним приручницима и нормативним уџбеницима

4.1. *Правопис МС* из 2010. године и приручници настали на његовим темељима, као што су *Српски језички приручник* и *Речник језичких недоумица*, имају једну од кључних улога у одређивању нормативног статуса терминолошке лексике из информационе технологије. Важни су пре свега проблеми адаптације термина из ове области у језику на ортографском нивоу, али и проблеми њихове фонолошке адаптације, која се углавном односи на начин изговора већине верзалних, акронимских скраћеница. *Правопис МС 2010* третира проблеме писања ових термина углавном у оквиру других питања која се тичу спојеног и одвојеног писања речи и писања скраћеница. Тако су нормирани *имејл / мејл* (мн. *имејлови, мејлови*, *e-mail* је допуштено само у адресама, посетницама и сл.) и *лаптоп* (прописано не према изговору, већ према писању)[14], али и једна и друга лексема изостају из правописног речника. Са статусом

[12] Синтагма *персонални рачунар* изражава структурно-стилску неуједначеност у образовању управне и зависне компоненте: синтагма представаља склоп директне позајмљенице и калка (Радић-Дугоњић 1996: 321).

[13] Примери српских еквивалената, без обзира на то што су смишљени у духу српског језика, ипак не покривају потпуно значење преузетих речи из енглеског језика, без накнадног објашњења, што их чини неекономичним и неоперативним, нарочито у стручном језику (Ристић 2006: 176).

[14] Према изговору правилан облик ове речи био би *лептоп.*

полусложеница прописани су: *веб-сајт (веб-сајту)*, *компакт-диск, хард-диск, онлајн-трговина, имејл-адреса,* али неке од њих, попут последњих двеју, такође изостају у правописном речнику, што корисницима *Правописа* умногоме отежава проналажење ових лексема, а касније и њихову правилну употребу. На исти начин можемо да очекујемо писање других полусложеница као што су нпр. *веб-дизајн, онлајн-банкарство* или *хард-драјв*, али таква правила такође изостају из *Правописа МС 2010.* Такође, у *Правопису МС 2010* недостају предлози да се властита имена компанија или програма пишу по транскрипционим правилима српског језика (као *кока-кола* или *мерцедес*). Изостаје и доста лексема које су већ дуго присутне у језику, као што су *ноутбук, блутут, чет, четрум*, за које такође треба усагласити правила писања, или на основу изговора или на основу изворног писања.

4.2. Што се тиче изговора, *Правопис* се опредељује за спеловање према латиничним словима, које је за српски језик подесније у односу на енглески начин спеловања, пре свега због оних корисника који не познају довољно енглески језик. То би требало првенствено да се примењује на акронимске скраћенице које су добиле карактер општих именица типа *CD*, *CD-ROM, DVD*. Међутим, *Правопис МС 2010* остаје при томе да „укорењена" одступања типа *PC* (пи-си, пи-си-ја, PS-ја) не треба мењати, што може да створи забуну око тога шта све спада у укорењена одступања (Правопис 2010: 149). Поред изговора поменутих скраћеница *Правопис* би требало да нормира и неке као што су *USB, GPS, WiFi, MP3*, *IT, LCD, TFT* итд., можда чак и у неком посебном поглављу које би се односило само на лексику овог типа.[15] Из овога можемо да видимо да већина примера правописно неадаптираних лексема и лексичких спојева енглеског порекла, које смо пронашли, није ортографски описана у *Правопису МС 2010*, док питања дублетних облика нису ни констатована.

4.3. *Српски језички приручник* се по питању термина из информационе технологије бави синонимским паром *компјутер – рачунар.* Будући да је лексема *рачунар* (према уобичајеном лингвистичком термину) мотивисана или провидна реч и означава „уређај за рачунање", СЈП предлаже лексему *компјутер* као погоднију пре свега због њених деривационих потенцијала (СЈП 2004: 176). Свесни смо, међутим, да у језику информатичке литературе и свакодневном говору опстају подједнако оба назива. Популарни *Речник језичких недоумица* Ивана Клајна бележи тек неколико правила која се тичу термина из информационе технологије. За разлику од *Правописа МС 2010* каже да треба писати *и-мејл*[16] (правећи исти изузетак као и *Правопис МС 2010* у вези

[15] Полулексикализовани акроними немају типично сазвучје речи; изговарају се слово по слово, праћено вокалним елементом и немају јединствен акценат. Велики број оваквих англицизама-акронима изговара се према енглеским вредностима слова: USB – /'u: 'es 'be:/ (Филиповић 2005: 71).

[16] Правописно решење *и-мејл* има своју оправданост пре свега с аспекта изговора и акцента. Уобичајен изговор подразумева паузу између форманта 'и-' и именице 'мејл', као и двојак акценат. Међутим такав начин писања показивао би да препозитивни формант 'и-' (у значењу *илектроник* по оригиналном изговору) има нормативан статус у српском језику. Због овога се у литератури све чешће може наћи именица *мејл* која је правописно нормирана и која је добила статус лексеме као резултат елипсе.

са *e-mail* у посетницама и адресама), док у вези са писањем именице *интернет* и сам испољава недоумицу. Писање полусложенице *компакт-диск* препоручено је са цртицом, а наводи се и *компјутер* коме се даје предност у односу на *рачунар*.

4.4. Најпотпунији преглед англицизма и њихових српских еквивалената у српском језику до сада дат је у речнику *Du yu speak anglosrpski?* из 2001. године, што је по нашем мишљењу требало искористити у *Правопису МС 2010*. Међу забележеним англицизмима (у које спадају и неологизми изведени од енглеских основа) више десетина њих је из сфере информационе технологије, између осталог и *андејт, атачмент, бекап, ЦД, чет/четовати/четовање, даунлоад, хард-диск, инкјет, лаптоп, мејл, нет, ноутбук, онлајн, ПЦ, сајбер, сајт, веб, веб-сајт, спелчекер* итд. Такође, монографија *Изговор и писање рачунарских англицизмама у српском језику* из 2005. године представља уочене тенденције у изговору и писању англицизама из информационе технологије, њихов структурни аспект (фонолошки и графолошки облик) и пружа прегледан увид у ток њихове адаптације. С обзиром на то да су у питању до сада најпрегледнији прикази компјутерских англицизама, који подразумевају оцену њихове интегрисаности као и предлоге за њихово најправилније правописно и ортоепско адаптирање, овај речник и монографија, иако немају статус правописних приручника, могли би да послуже као неопходан путоказ при будућем решавању правописних недоумица у вези са терминима из информационе технологије.

5. Закључак

5.1. Т. Прћић указује на то да је главна сметња потпуној интеграцији делимично одомаћених англицизама у српском језику њихова ортографска неприлагођеност, што је последица тренутног непостојања званичне правописне норме, која би на доследан начин регулисала питање англицизама (Прћић 2005: 140). Мора се, међутим, имати у виду да се нормативни приручници и њихови аутори суочавају са низом проблема у области адаптације англицизама зато што ваљаним и редовним ажурирањем норме у овој области не могу да држе корак са брзином којом, пре свега, термини из информационе технологије, али и други англицизми, продиру у српски језик. Да би се тај корак донекле држао, неопходно је успоставити јасна адаптивна правила или инсистирати на оним већ успостављеним, уз навођење што више актуелних примера из свакодневне употребе. Мора се имати на уму да је нормативно уређивање ове области веома важно, јер, како истиче Ранко Бугарски (Бугарски 1997: 99), оправдане позајмљенице, попут бројних англицизама у информатичкој и телекомуникационој терминологији, обогаћују и модернизују не само српски језик него и културу која се њиме изражава.

ИЗВОРИ – ЧАСОПИСИ И УЏБЕНИЦИ

Свет компјутера, бр. 7/11, август 2011, Политика
Микро, јул/август 2011, Микро
What HI-FI Zvuk i video, јул-август 2011, First production
Hi-Files, br. 42, 2011, Hi-Files Group
Дигитал, бр. 109, јул/август 2011, Digital World d.o.o
Никола Клем, *Рачунарство и информатика за I разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.
Никола Клем, *Рачунарство и информатика за II разред гимназије,* Београд: Завод за уџбенике, 2010.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић 2009: Д. Божовић, Језички идентитет софтвера у Србији – став говорника, Београд: *Синтезис: часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност*, бр. 1, Синтезис, 139–150.
Брборић и др. 2004: Б. Брборић, П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан. *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига.
Бугарски 1997: Р. Бугарски, *Језик у контексту*, Београд: 20. век, Чигоја штампа.
Ивић 1996: М. Ивић, Општи поглед на проблем туђица, у: *О лексичким позајмљеницама*, Суботица-Београд: Институт за српски језик САНУ, 11–16.
Игњац 2002: Г. Игњац, Енглески језик у com medi@ – прилог проучавању српске компјутерске терминологије, Нови Сад: *Прилози проучавању језика*, бр. 33, Нови Сад, 78–122.
Игњац 2003: Г. Игњац, Неологизми у српској компјутерској терминологији, Нови Сад: *Прилози проучавању језика*, бр. 34, Нови Сад, 137–177.
Клајн 1996: И. Клајн, Лексика, у: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 62–69.
Клајн 2010: И. Клајн, *Речник језичких недоумица*, Београд: Чигоја штампа.
Правопис МС 2010: Ј. Јерковић, М. Пижурица, М. Пешикан, *Правопис српскога језика*, Београд: Завод за уџбенике. Нови Сад: Матица српска.
Прћић 2005: Т. Прћић, *Енглески у српском*, Нови Сад: Змај.
Прћић и др. 2001: Т. Прћић, В. Васић, Г. Нејгербауер, *Du yu speak anglosrpski? Речник новијих англицизама*, Нови Сад: Змај.
Радић-Дугоњић 1996: М. Радић-Дугоњић, Творбено-семантички процеси у лексици из области информатике, у: *О лексичким позајмљеницама*, Суботица-Београд: Институт за српски језик САНУ, 319–323.
Ристић 2006: С. Ристић, Страна лексика у српском језику, у: *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 169–177.

Стојановић, Миланов 2012: М. Стојановић, Н. Милованов, О англицизмима из сфере информатике и могућностима њихове адаптација, у: *Наука и идентитет*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 293–305.

Ћорић 2008: Б. Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Филиповић 2005: С. Филиповић, *Изговор и писање рачунарских англицизама у српском језику*, Београд: Задужбина Андрејевић.

Slobodan Novokmet

IT TERMINOLOGY IN SERBIAN ORTHOGRAPHY TEXBOOKS

(Summary)

Anglicisms from IT terminology are very dominant in computer-based Serbian lexicon. The goal of this paper was to establish common orthography problems in adaptation of this type of terminolgy in Serbian language. The data for this paper have been colected from Serbian computer magazines and IT texbooks. We also use referent orthography texbooks to determine status of IT terminology in Serbian orthography system.

Key words: IT terminology, anglicisms, orthography, texbooks

удк

Јасна Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

КАКО СЕ КАЖЕ: *КАТАЛКА* ИЛИ *КАТАРКА*? (пар речи између синхроне полисемије и дијахроне хомонимије)

У раду** се образлаже претпоставка да хапаксни дијалектизам из Срема *каталка* ’дугачка усправна мотка за коју се везује уже којим се чамац вуче’ није пример фонетског варирања стандардног грецизма *катарка* ’јарбол’ (који је у народним говорима посведочен и у значењу ’каталка’) – што би имплицирало да однос те две речи представља случај савремене полисемије – пошто у историјској перспективи то може бити пример поклапања два блискозначна хомонима, позајмљенице из грчког и реликтне домаће речи. Разматрају се проблематични аспекти ареала и хронологија грецизма на Балкану и на српском и хрватском терену, а затим се предочавају аргументи да се *каталка* (као парњак према **катало* < **katadlo*) изведе од **катати* < псл. **katati*. Узгред се за Скоково тумачење другог дијалектизма, *катар* ’сновалька’ предлаже алтернативно извођење од **катарати* < **катати* < псл. **katati*.

Кључне речи: српски језик, дијахронија, лексичка историја, етимологија, дијалектизам, грецизам, хомонимија, *каталка*, *катарка*.

0. Непосредан повод за настанак рада који следи представља хапаксна појава дијалектизма *каталка* f. ’катарка’: Ако вучете чамац, онда зове се она каталка, мотка велика на коју вежете ишлиг па један те други вуче поред обале. Није кадгод било мотора. Вучемо – један управља, мало онај вуче мало други (Кленак у Срему, Mihajlović/Vuković 144, преузето у РСГВ 4: 56). Ова потврда, наизглед само пример замене ликвиде (*р/л*), требало би да буде ирелевантна за тумачење грецизма *катарка* ’јарбол’, пошто је та реч на блиском терену, у Посавини, већ била посведочена у идентичном значењу: ’високо округло дрво на лађи за које је утегнуто уже што га вуку људи или коњи’ (забележио Хефеле, изворно у RJA, преузето у РСА – у истом значењу и новије, в. Mihajlović/Vuković 144–145). Међутим, у овом случају највероватније

* jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту број 178007, „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

ватниje није у питању само још једно фонетско варирање позајмљенице, већ пример поклапања две различите именице, различитог порекла, различитих ареала. Дакле, оно што на савременом синхроном пресеку делује као пример семантичког развоја грецизма – уз незнатно фонетско варирање или без њега – на дијахроном плану може бити случај подударања два хомонима, реликтне домаће речи и распрострањене позајмљенице. То је разлог да се детаљније позабавимо овом последњом.

1.0. Именица *катарка* ’јарбол’ стандардно се сматра грецизмом у српском језику, мада сви аспекти њеног порекла (фонетски, творбени, семантички – као и питање непосредног предлошка, хронологије и ареала преузимања) нису ни приближно коначно разјашњени.

1.1. Као позајмљеницу из грчког први је протумачио још Миклошич, наводећи осим предлошка κατάρτι, још и заст. *катарта*, као једину паралелу рум. *katarg* (sic!) и упућујући (у ком статусу?) на срп. *катариште* ’барјак’ (Miklosich 113).

1.2. Исто тако – са датирањем прве потврде у XVII век, још потенцирано „Јамачно од...“ и уз прецизирање предлошка у деминутивном нгр. καταρτάκιον – тумачио ју је и Перо Будмани (RJA 4/1892–1897: 895[1]). Мада је на крају одреднице издвојио, са напоменом, „и у другом значењу“ пример из Посавине: Високо округло дрво на лађи за које је утегнуто уже што га в у к у људи или коњи – (проред Ј.В.-П.), Будмани не коментарише ту разлику у значењу и ареалу. А управо то је детаљ од пресудног значаја за наше разматрање.

1.3. Следећи, и етимолошки најмеродавнији извор, јесте Vasmer 75–76, који према примерима из RJA (придружујући им још један из 1704)[2], такође држи да „реч мора потицати од сргр. κατάρτιον односно κατάρτι“. Он преноси Скоково мишљење (из студије о поморској терминологији) да *katartь* уопште није старосрпско већ само староруско;[3] као посебну одредницу издваја „само старосрпско“ *katrьga* f. ’врста брода < сргр. κάτεργον ’галија тј. трирем’.[4]

---

[1] Према потврдама код хрв. лексикографа Микаље, Дела Беле, Волтића, затим у НП, код Вука, код пар писаца (Ђ. Рапић, А. Томиковић), у Даничићевом преводу Старог завета, код М. Ђ. Милићевића, као и у примеру: Прекрхана лежи **катарка на крову** из *Босанске виле* (1892, 22 – податак је, изгледа, погрешан јер се пример на може наћи на том месту).

[2] У питању је опис буре на мору из одломка текста „Пут Јеротија Рачанина у Јерусалим 1704“, изд. Ст. Новаковић, *Гласник српског ученог друштва* XXXI, Београд 1871, 303: и раздраше се вѣтрила ... и катарка велика погрузи се у море и вазимаше то вышнѣ древо воду морскую.

[3] „Die von letzterem angeführte Form *katartь* läßt sich nach Skok PT [*Od koga naučiše jadranski Jugosloveni pomorstvo i rubarstvo?*, Split 1933] 40 nicht im Serbokroatischen, sondern nur im Altrussischen belegen. Daneben führt Berneker EW I 494 ohne Quelle eine skr. Form *katarga* an, über die ich mir keine Urteil erlaube.“ Ове исцрпне цитате наводимо због слабе доступности оригинала.

[4] B. „*katrьga* f. ’Art Schiff’ nur aserb.: Teodosije, Vita Savae 171, 172, Doment. Vita Savae 277 und 299, Konst. Filos. Život Stef. Laz. 295 und 315 sowie urk. a. 1415, Stojanović, Dubrovn. 163 ff., vgl. auch Daničić Wb. I 443. Aus mgriech. κάτεργον pl. – α ’triremis’ (Duc.)“ ... (ibid. 76). Није само јасно на који се домен односи напомена „само старосрпско“ – претпостављамо на корпус српског језика, у коме се та реч данас изгубила, а не на друге балканске (нпр. румунски и албански) и словенске језике у које се она ширила (уп. србуг. *катрга*, нарочито рус. *каторга*, Фасмер 2: 210–211).

1.4. Иако је Скок првобитно исправно судио о средњовековном *катартъ* (в. § 1.3.), он у свом речнику заправо брка два грецизма: савремено *катарга* 'катарка' (Дубровник, код Водопића) идентификује са историјским потврдама *katrga* (XIII–XVI в., од Доментијана надаље, за детаље в. § 1.3.) = *katurga* (XVI в.) изводећи их све од гр. κάτεργον, те облик *катарка* тумачи као резултат замене завршетка *-га* нашим суфиксом *-ка* (Skok 2: 61 s.v. *katarga*). Иако формално могуће, такво тумачење било би проблематично са семантичке стране чак и да нема истозначног (фонетски довољно блиског) грчког предлошка κατάρτι, што такво Скоково тумачење чини неприхватљивим и са методолошког становишта. Његова идеја да се суфикс *-ка* „испушта" у облику *катар* 'спрема на коју се пређа снује прије него се навије на тару (стан) који се зове снавач' такође је дискутабилна ако се та реч посматра у целини, узимајући у обзир пре свега њено значење (в. § 2.3.8. и 5.1.), мада нема сумње да је сам облик могао бити деривациона база за изведенице са основном семантиком, *катарица* 'омање копиште, мотка од ости' (Далмација), *катариште* 'копљача, кошње (барјака, ости)' (ЦГ, Дубровник, Мљет) (Skok l.c.).

1.5. Пада у очи слаба потврђеност овог термина у изворима из Приморја, што је одражено у његовој слабој заступљености у Видовићевом речнику где се одредница заснива само на две потврде из Дубровника и на два лексикографска извора, Скоковим речнику и RJA (Vidović 211–212).[5] Из одредница тог речника јасно је да је доминантан термин за ову реалију на Јадрану заправо *јарбол*, јер је та реч, са варијацијама и изведеницама, неупоредиво више заступљена.[6] Треба имати у виду да су неки други грецизми из поморске терминологије посведочени богатије (у смислу броја извора и репертоара изведеница) него *катарка*.[7]

1.6. Винја у својим допунама Скоковом речнику нема одговарајућу одредницу нити доноси ишта од материјала у вези са речју *катарка* (N.B., има *jarbor* 'јарбол', в. Vinja 2: 33), што је у складу са већ примећеном нефреквентношћу ове речи на Јадрану (в. § 1.5.). Међутим, потенцијално је занимљива одредница *катина* 'попречни потпорањ на којем почива палуба' итд.,[8] што се све, не увек довољно уверљиво, изводи од итал. *catena* 'ланац', са низом примера развоја значења у италијанском (Vinja 2: 75–76 – в. § 5.2., нап. 15).

---

[5] В. **катарка** – *катарга*: мале катарге ... катарга мала пристављена је на велику, она се у потреби диже с мјеста и снима се на кров брода, и за тај посао избију се клини који је држе у крстачићу, па кроза њ спушта се гдје хоћеш Дбк. Вод. 43; *катарка* 'једрило на лађи' Зоре 1895, 10; Скок ЕР; APj (Vidović 211–212).

[6] Уп. *јарбол* (*арбул, арбуо*), *јарболац*, *јарболат(и)*, *јарболец*, *јарболет*, *јарболета*, *јарборац*, *јарборада*, *јарборет*, *јарборић*; *јоарбул*, *јоарбулин* итд. (Vidović 178–181).

[7] Нпр. *корабља*, *корабљица* (ibid. 224), *сидро*, *сидарце*, *сидрајце*, *сидрешце*; *сидрен*, *сидрењак*; *сидрити*, *сидрина* (ibid. 403-404), као и стари, преузет романским посредставом, *анкора*, *анкорај*, *анкорат*, *анкорот* (ibid. 4).

[8] Уп. низ сличних значења, нпр. у Првић-Шепурини *катӣна* 'гредица (полуга) по којој се брод в у ч е на крај [копно]' – за разлику од *леве*, што је дебела полуга од тврда дрвета за п о д и з а њ е и с п у ш т а њ е брода (Вињин коментар, проред J. B-П.); на Вргади и *катинела* 'летвица за прозорске капке'. Нарочито је занимљива посебна одредница *катӯн* 'елемент колотура ... који је конопом преко скалцина везан за лантину' (Комижа на Вису), са јединим коментаром „Осамљено и нејасно" (Vinja 2: 77). Изгледа да Виња није ни помишљао да би ово могле бити речи домаћег порекла.

1.7. За хронологију и ареал посведочености драгоцен је низ од десетак старијих потврда из српских (тј. славеносрпских и рускословенских) извора предвуковског периода, из пар двојезичних речника и код различитих аутора, од 1766. до 1816. године[9] (в. Михаиловић 256 – N.B. нема *јарбол*).

1.7.1. Овим потврдама уклања се сумња у реалност историјске употребе тог назива мада то и даље није доказ његове живе, народске употребе – што је нормално за Србе као претежно континентални народ који је за лађе и јарболе знао по чувењу, а у пракси се превозио преко река (скелом и сл.), много ређе, само у равничарским крајевима, њима и пловио – што би се сводило на погон на „живу силу“, људску и коњску, каква је описана у примеру са почетка. Исти начин покретања пловила познат је на руском терену,[10] а глагол који описује то кретање је *катать* < псл. **katati /*katiti* (Фасмер 2: 209–210; ЭССЯ 9: 162–163).

1.8. И најзад, најновији описни речник, РСА, осим основне речи доноси још неке – сродне или не – које су разноврсне по облику и значењу (али не континуираног простирања већ ареално ограничене на неколико крајева).[11]

1.8.1. *катарка* 1)а) ’обла греда, дрвена или челична, окомито усађена у палубу брода, као ослонац за разапињање једара, јарбол’; б.) покр. ’високо округло дрво на лађи, за које је везано уже, којим лађу вуку људи или коњи’ (Посавина); 2)а) **’дужи штап, мотка на коју се разапиње шатор’** (НП Вук, Мил. М.Ђ., М. Гавриловић); б) **’висока греда, ступ уопште’**: На кули је побијена катарка која је доле спојена са машином (Јединство 1873, 244), уп. и израз *бунар на катарке*: По самом ђерму су називи [за бунар] „катариште“ ... и „на катарке“ (у Сиколу).

1.8.2. *катариште* 1)’мотка или палица на коју се насађује или причвршћује нека алатка, оруђе; мотка на коју се причвршћује застава, копљача’: Катариште је копље на које су су насађене ости (Дубр.), Катариште [за ости је] дугачко од 3 до 5 м. (ЦГ), Катариште [је] ... копљача ... код барјака (око Дубр.), [Барјак] предају барјактару с јабуком или дуњом на врху катариштa (ЦГ), Грчевито стиште катариште ..., Једна марама се завеже и за катариште барјака, који стоји заboден поред врата (Катунска нахија), Барјак ... је око катариштa био савијен; 2) ’бунар са високим ђермом’: Бунара [у Неготинској крајини] има неколико врста ... по одлици дебла на коме је ђерам каже

[9] Катарка-машта, malus (*Латинскій букварь*, Млеци 1766, 38); malus, ябуково древо, машта, der Apfelbaum, Mostbaum (*Первые начатки* лат. языка ... Млеци 1767, 254); него испод нѣ (њупріе) лаће съ наивећма катаркама пролазити могоу (*Сербскія новини* ... Беч 1791, 75); безъ едне стояще катарке морале су се на пространо море пустити (*Робінзон Круссо*... Будим 1799, 20); кой съ брега море гледи, најпре катарку проходящя корабля види (*Фѵсика* А**ѳ**. Стойковича ... Будим 1801 I, 179); возлѵзъ же единъ ѿт младыхъ корабелниковъ на маштъ корабля (катарка) (*Цвѣтник* ... Будим 1802, 201); најпре се покаже верхъ катарке (*Ново гражданское землеописание* ... Венеција 1804, 2); le mât (*Руководство к... французскѣй грамматіцѣ* ... Будим 1805, 262), шогла – катарка на ладији (*Естествословіе* ... Будим 1811, регистар); у едан ма преби нам вѣтар катарку (*Приключенія Телемака* ... Виена 1814, 122); изъ Егѵпта добывали су катарке (*Історіа трговине* ... Будим 1816, 72).

[10] Људи који то раде зову се *бурлаци* (в. Фасмер 1: 245–246 s.v. *бурлак*).

[11] Скраћенице иза појединих потврда или су преузете из РСА у неизмењеном виду (код примера од познатијих аутора) или су разрешене само убикацијом (код примера из збирки речи).

се: бунар „на рачку“ ... „на соју“. По самом ђерму су називи „катаришта“ (у Бруснику и Кленовцу), и „на катарке“ (у Сиколу).

1.8.3. *катарга* ’катарка, јарбол’: Један брод [је] на сухо истегнут са свијем катаргама, прекрстачима (Дубр.), Катарга мала пристављена је на велику (И.).

1.8.4. *катараге* ’мотке чији су горњи крајеви спојени, а доњи размакнути, раширени и пободени у земљу, које служе као подупирач за шатор и др.’: Преко катарага жене пребаце какву хаљину те начине као шатор да малој деци буде хладовина (Пчиња), Сем љуљке, свака кућа има [у пчињском срезу] и тзв. чапараге или катараге.

1.8.5. *катарашка* ’греда, мотка помоћу које се подиже џак у воденици’ (Суково)

1.8.5.1. *катарати се* ’пентрати се, верати се’ (Пчиња) = *катарити се* (Књажевац) = *катарчити се* (Тупижница).

1.8.6. *катаруша* ’дечије саонице’ (Лесковац)

1.8.7. *катарушка* ’дечја колевка без ногара’ (Лесковац)

1.8.8. *катарушке* ’катараге’ [в. § 1.8.4.]: сохе које млада жена носи кад иде у поље на рад, да на исте привеже љуљку, да јој дете не лежи на земљи (Бабичко, Лесковац).

1.8.9. *катарина* ’заклон од грања, лишћа и сл. за заштиту стоке од непогода’: У пољу се оплете од грања катарина (затвор), па се покрије лишћем, да је благу хладовина (Врховине).

1.8.10. *катар* ’направа на коју се снује пређа, сноваљка’ (Лика; Парчић).

2.0. Дакле, из увида у доступне речнике, описне и етимолошке, јасно је да за с.- х. *катарка* ’јарбол’ није недвосмислено дефинисан грчки предложак, нити решено питање хронологије и ареала позајмљивања, а нарочито није одређен опсег лексичко-семантичке породице (већина облика које доноси РСА, осим *катариште*, нису ни нотирани у етимолошкој литератури – као ни значења из РСА друкчија него ’јарбол’). Речју, њено прецизно етимологисање представља проблем и на домаћем и на балканском терену.

2.1. Иако Скок, неуверљиво, за **предложак** узима сргр. κάτεργον ’галија, трирем’ тек допуштајући могућност контаминације са „сазвучном“ (!) грчком речи κατάρτι(ον) (што је управо супротно од правца који за аналогни румунски случај исправно претпоставља Тиктин, в. § 3.2.), већина аутора с.-х. *катарка* изводи од сргр. κατάρτιον (односно κατάρτι) (Миклошич, Фасмер, БЕР итд.), од чега само мало одступа Будмани кад полази од његовог деминутивног облика, нгр. καταρτάκιον (RJA 4/1892–1897: 895).

2.2. Питања **хронологије** позајмљивања и **ареала** простирања само се делимично могу документовати писаним потврдама (RJA, Михаљовић), а у већој мери се реконструише на основу балканских паралела (ако и када се оне утврде) и савремених српских дијалекатских потврда, чији пак инвентар зависи од творбене анализе (кад се она обави), као и од балканских паралела за изведене облике.

2.2.1. Будући да *катарка* није посведочена у старосрпском, прве потврде падају у XVII век (као и у румунском! – в. § 1.2., уп. § 3.2.), на терен који се условно може означити као западни, код лексикографа чији корпус у основи чини дубровачки говор (Микаља, Делабела), док су нешто млађе оне код Истранина Волтића, код славонских писаца Ђапића и Томиковића, као и оне посведочене у делима аустро-угарских Срба, штампаним од Венеције преко Беча до Будима (§ 1.7.).[12] На то се надовезује савремена слика слабе фреквентности и ареалне ограничености термина *катарка* на Јадрану.

2.2.2. Индиректно закључивање на основу одсуства основне именице *катарка* из већине балканских језика (осим румунског) у најмању руку говори о позном позајмљивању, праћеном семантички неоправданим (и несхватљивим) мешањем, на делу терена – управо дубровачком где су и везе са старосрпским биле најтешње – са стсрп. *катарга* 'галија', које се, пак, у међувремену изгубило! Мада се може рачунати да јесте очувано у имену села *Катрга*, на Западној Морави низводно од Чачка, забележеном још 1516. године.[13] Пре него дословно 'галија', ту је одражено значење 'принудни рад' – и то не галијотски, веслачки, већ вероватно управо у виду вучења лађа (уп. опис *каталке*).

2.3. Обим и састав **лексичко-семантичке породице** не може се одредити пре него што се установи да ли су сви слични дијал. облици (за почетак се могу узети они наведени у РСА, в. § 1.8.1.-1.8.10) у вези са *катарка* или не тј. да ли то могу бити њене изведенице на домаћем терену, или су по среди такође позајмљенице из грчког али од неког другог предлошка (што би могле бити с обзиром на ареал – осим последњег примера), или пак сасвим различите речи, међусобно повезане или не, домаће или не, али само случајно сазвучне са именицом *катарка*.

2.3.1. Сам облик *катарка* има значења разноврсниј од техничког термина 'јарбол' (в. § 1.8.1.), која углавном одговарају семантичком дијапазону сргр./нгр. κατάρτι(ον), мада недостаје друго доминантно грчко значење 'разбој' (в. § 3.1.1.) – а и са терена који је у контактној зони грчког утицаја (Србија, ЦГ).

2.3.2. Облик *катариште* (в. § 1.8.2.) осим на досад познатом терену ЦГ и Дубровника, посведочен је и у ји. Србији, у досад нерегистрованом значењу које није као посебно идентификовано у грчком. Да би задржао статус грецизма (као код Миклошича и Скока), формално би се, у духу Скокове претпоставке о декомпозицији *катарка* на *катар* + *ка*, могао тумачити као **катар* + *иште*, где би **катар* морало бити 'катарка', а не реално посведочени – географски и семантички удаљен – лички хапакс *катар* 'сновалька' (в. § 2.3.8., 5.1.–5.1.1.).

2.3.3. Облик *катарга* (в. § 1.8.3.) несумњиво је само фонетска варијанта (стара контаминација или новија алтернација у нестабилном споју ликвиде и гутурала?)[14] грецизма *катарка*, на терену очекиваног грчког утицаја.

---

[12] Условно речено „панонском ареалу" припадале би и две потврде у кајкавској преводној књижевности самог краја XVIII и почетка XIX (RHKKJ 270), као очити примери новијег утицаја.

[13] За скретање пажње на овај топним као и за његово датирање захвалност дугујемо проф. др Александру Ломи.

[14] Тако ни Фасмер 2: 210-211 не може да објасни откуд - *х*- у струс. *катарха*.

2.3.4. Облици плурала *катараге* (в. § 1.8.4.), *катарушке* (в. § 1.8.8.) и сингулар *катарашка* (в. § 1.8.5.), сви потичу са ограниченог терена ји. Србије који је у зони најдиректнијег грчког утицаја али се не могу изводити непосредно од *катарка*, нити од гр. κατάρτι(ον), већ им се мора пронаћи неки други грчки предложак пошто они улазе у семантички домен глагола καταρτάω 'подићи, окачити, обесити итд.' Оно што доводи у сумњу претпоставку о грчком пореклу ових речи јесу истозначни буг. облици *катерица* и *катеришца* (в. § 3.3.1.) који су и досад извођени од *катеря се*. То би указивало да и облици из ји. Србије могу бити домаће творбе, истог крајњег порекла али другачијим формалним средствима – што је управо одлика домаће лексике, за разлику од позајмљеница које се и приликом експанзије која у принципу захвата више суседних језика (Киш 1969: 70), преузимају у неком конкретном виду.

2.3.5. Глагол *катарати се* (в. § 1.8.5.1.) једини је формално и семантички идентичан одговарајућем бугарском облику, па се с обзиром на његов ограничени ареал у српском језику наспрам широке дистрибуције и стандардне употребе у бугарском, може сматарати локалним српским бугаризмом (питање је које старине – о неизвесности његовог буг. порекла в. § 3.3.1).

2.3.6. Облици *катаруша* и *катарушка* (в. § 1.8.6. и 1.8.7.), оба из Лесковца, својом семантиком клизања и љуљања излазе из круга значења грецизма *катарка* те их треба тумачити другачије, можда из домаћих средстава. У одсуству познатих, несумњивих паралела треба помишљати на глагол **катарати* од **катати* < псл. **katati* 'клизати (се), возити (се) и сл.' (уп. ЭССЯ 9: 162-163, § 2.3.8., 5.1., Влајић-Поповић 2007б: 126–127).

2.3.7. Облик *катарина* (в. § 1.8.9.) иако означава структуру састављену од мотки, налик на *катараге*, будући усамљен на терену веома удаљеном од ји. Србије, највероватније ипак није грецизам (што би *катараге* и сл. могле бити, в. § 2.3.4.). У одсуству неког другог јасног алоглотског предлошка, треба помишљати и на његово домаће порекло, које би, у принципу и са семантичке стране, подупрло и буг. *катерица* 'сеник за дете...' (в. § 3.1.1.) Формалним издвајањем суфикса *-ина*, као могућа основа испоставља се или нека глаголска (типа *пржина*, *наплавина* и сл.) или придевска (типа *косина*, *висина*) или именска (типа аугментатива *грдобина* – што сигурно није случај).

2.3.8. И најзад, за облик *катар* 'сновалька' (в. § 1.8.10.), као једину реалну потврду симплекса за који Скок претпоставља да је настао декомпозицијом грецизма *катарка*, грчко порекло најмање је реално: такав развој је мало вероватан са становишта семантике (ни изгледом ни функцијом велика мотка која се побада у подлогу и омања сновалька која се носи у руци нису сличне), још мање је очекиван ако се узме у обзир неподударање ареала, а противан је и принципима ширења позајмљеница (не прелазе оне тако лако из једне терминологије у другу – па још на различитом терену). Стога порекло ове именице треба тражити на другој страни, независно од грецизма. Пошто је у питању *сновалька*, на коју се пређа *мота* тј. *навија*, логично је претпоставити да мотивација лежи у тој радњи, односно да деривација иде од неког глагола одговарајућег значења. То би могао бити **катарати* *'коту-

рати, котрљати, превртати, мотати итд.’,[15] па би *катар* био његов поствербал (nomen instrumenti), као што је то *котур* ’справа за дизање и спуштање терета на принципу полуге’, ’колут, намотај’ према *котурати*.

2.3.9. Тако се испоставља да се ни за један од десетак облика (осим, можда, за *катариште*, в. § 2.2.3.), не може јасно утврдити веза са грецизмом *катарка*.

3.0. Пошто је по среди позајмљеница, треба имати у виду и ситуацију ван српског и хрватског терена тј. правце простирања овог грецизма на Балкану, односно путеве његовог преузимања у поједине језике, укључујући српски.

3.1. Тако пада у очи одсуство **балканског ареала** грчке позајмљенице (за „принцип непојединачности“ позајмљенице уп. Киш 1969: 70) – у разлоге за то овде не улазимо јер је то задатак за једну балканолошку студију која би се детаљно позабавила кретањем по Балкану не само назива за ’јарбол’ већ и неколико других речи изведених од глагола καταρτάω (или њему сазвучних, а при том и семантички блиских облика, в. § 3.1.1.).

3.1.1. Иза неухватљивости ове речи и на Балкану стоји чињеница да је у самом грчком κατάρτι заправо секундаран назив за ’јабол’[16] (посведочен тек од II века наше ере, в. Sophocles 645), изведен од глагола καταρτάω / καταρτιζω ’подићи, окачити, обесити, средити’ (па отуд означава и ’ткачки разбој’, а затим и разне усправне мотке, бандере, брвна и сл.). На то се надовезује постојање низа сличних речи на καταρ- чак релативно блиских значења, иза којих стоје сасвим различити етимони, које такође имају рефлексе у суседним балк. језицима.

3.2. Несумњиву паралелу пружа једино **румунски** језик где је она од XVII века посведочена у облику *catarg* (1614) ’Mast(baum)’ (Тіктін 1: 452)[17].

3.3. Прва потврда у **бугарском** је касна и књижевна (можда чак србизам?): «*катарка* књиж. ’корабна мачта’ (1861). – От нгр. κατάρτι ’мачта’ с бълг. наст. - *ка*; заето и в срхр. *кàтāрка* ’мачта’» (БЕР 2: 270). У прилог сумњи у старину грецизма, барем у значењу ’јарбол’, говори и његово одсуство из специјализоване монографије о грецизмима у бугарском језику М. Филипове-Бајрове.

3.3.1. Што се тиче осталих бугарских облика, који се тумаче као изведенице од глагола *катѐря се* ’пењати се, пентрати, верати’[18], они се не могу поуздано етимологизирати све док се коначно не утврди порекло тог глагола

---

[15] Отворено је питање да ли га треба изједначавати са вероватним бугаризмом *катарати се* ‘пентрати се, верати’ (в. § 3.3.1).

[16] За разлику од првобитног, још класичног, ἱστός (< стгр. ἵστημι тј. сгрг. ἵσταμαι ‘(по)ставити’, в. Frisk 739–740, Андриотис 133) који је у употреби и дан-данас.

[17] „ET. ngr. κατάρτιον in *catarg* scheint sich *catargă* ‘Galeere’ eingemischt zu haben, doch vergl. auch serb. *katarka*; *catargă* (1646) ‘Galeere’... ET. vgl. auch ngr. κάτεργον, asl. *katrŭga*, russ. *katorga* etc.“ (Тіктін 1: 452).

[18] Нпр. *катарà̀чка* ’рачвасто дрво за мешање качамака’; *катарà̀вка* ’водоравне бочне везивне греде на ткачком разбоју’ (БЕР 2: 269); или *катерѝца* ’заклон од сунца за дете, направљен од грања’ (Саранци, Елинпелинско; Етрополе) ... (БЕР 2: 272); *катерица* pl. tant. ’дрвени четвороножац који се носи на њиву, за качење љуљашке за мало дете’ (Макоцево, Софијско) (ibid.) – сви протумачени као „Вероятно произв. от *катѐря се*“.

који засад има опречна тумачења[19]. Поједине од тих бугарских речи одговарају наведеним српским речима (§ 1.8.1. – 1.8.9.) или обликом или значењем (в. претходну напомену) – али никад и обликом и значењем, што би био услов да се говори о потпуном паралелизму условљеном или заједничким пореклом или узајамним позајмљивањем (евентуално и заједничким независним позајмљивањем). Формално су најближе именице *катаряга*, *катаряса*, *катарàхци*, све у значењу ’покретне степенице, мердевине’ и све изведене од глагола *катѐря се* – са ономасиолошком паралелом у рус. *лестница* : *лезу* ’катеря се’ (БЕР 2: 269–270 s.vv. – заиста, грчки нема ’мердевине’).

3.3.2. Нарочито је значајно, и на локалном и на општесловенском нивоу, постојање глагола *катӳрям, катӳрвам* ’превртати, обарати, претурати’ и његовог очитог поствербала, дијал. *кàтур* ’место где могу да се преврну кола’ (БЕР 2: 278 s.vv. – мада се ту наводи супротно, да је глагол деноминал именице изведене директно од стбуг. *катати*! – што је мало вероватно). Тако се у разматрање, осим већ помињаних буг. основа *катар-* и *катер-* , узима и трећа, *катур-* чиме се (тј. претпоставком о постојању глаголских инфикса *- ar-* , *- er-* , *- ur-*) подупире не само извођење ове последње од **katati*, већ и (досад релативно проблематично) тумачење буг. *катѐря се* као домаћег глагола (мада они у БЕР-у нису доведени у везу).

3.4. Иако за **македонски** није посведочена паралела за *катарка* ’јарбол’, јесу неки други облици који имају формалне и/или семантичке пандане у бугарском и српском: „*катáраке* ’дрвен кревет’ (Думановце, Кумановско), *катара* ’врата или капак со столб на под од визба’ (Охрид); – нгр. καταρρακτή 1. ’брана, насип’, 2. ’железна врата на тврдина’; *катарак* ’вратничка, капак на таван’ (Филипова, 103). Погрешно е мислењето на Филипова од κατάραχα [’врх, гребен’]“ (Аргировски 141).

3.5. Ни **албански** језик нема паралеле за *катарка* ’јарбол’[20].

3.6. Укупно узев, примери из околних језика нису од помоћи за разјашњавање ситуације на српско-хрватском простору, већ и сами захтевају даљу анализу на сопственом терену.

4.0. Ако се постави питање шта се од свега изнетог може употребити за унапређење тумачења с.- х. грецизма *катарка*, испоставља се да **битнијег помака**, осим корекције Скоковог става о грчком предлошку (в. § 1.4., § 2.1.), у корист Миклошичевог и Фасмеровог, заправо **нема** (уп. и § 2.3.9.).

4.1. За **фонетско** варирање облика *катарка* и *катарга*, тј. смену *-рк-/-рг-*, не може се доказати да ли је резултат старије контаминације или локалне алтернације гутурала у споју са ликвидом (§ 2.3.3.). Са друге стране, за варирање *катарка / каталка* може се тврдити да није случај пуке смене ликвида, *-р- /-л-* (в. § 5.2.).

---

[19] Она се крећу од супстрата **kater-* до варијанте псл. **katati sę*, уп. БЕР 2: 269–270, при чему – колико је нама познато – он досад никад није довођен у везу са сазвучним и блискозначним гр. καταρτάω). Са друге стране, буг. заст. *катàя се* ‘клизати се’ сматра се русизмом (БЕР 2: 271).

[20] Мада их има индиректно, за *катръга*: алб. (заст.) *katergar* < нгр. κατεργάρης ’галијот, осуђеник на галији’ (Skok 2: 61, Meyer 181).

4.2. Разумевање **творбе** не може се унапредити нити потпуним одбацивањем Скокове идеје о преосмишљавању *катарка* у *катар* + *ка* (в. § 1.4., мада она никако не стоји у случају *катар* ’сновалька’, в. § 2.3.8.), нити прихватањем тог модела за тумачење неколико нових дијалекатских облика (в. § 2.3.4–2.3.7.).

4.3. У домену **семантике** осветљена је чињеница да значења која нису ’јарбол’ могу потицати непосредно од грчке именице и глагола καταρτάω од кога је она изведена, али за проширене облике из ји. Србије (за разне мотке и сохе које нису могле настати на домаћем терену на основу значења ’јарбол’) не може се са сигурношћу ни искључити ни потврдити грчко порекло без претходног увида у одговарајуће грчке историјске и дијалекатске речнике, који нама нису на располагању. Пада у очи да семантика везана за ’разбој’, што је значење у грчком паралелно са ’јарбол’, у ји. Србији, нити у македонском и бугарском, није посведочено.

4.4. Прецизирање **хронологије** или **ареала** позајмљивања такође се не може унапредити (в. § 2.2.), осим што се може указати на истовременост са најстаријом потврдом у румунском, која такође пада у XVII век (в. § 3.2.).

5.0. И најзад, поставља питање шта се од свега овде изнетог може употребити за унапређење српске и словенске етимологије тј. за тумачење (барем неких) овде предочених дијалекатских речи за које се основано претпоставља да спадају у фонд домаће лексике. Кристалишу се идиоглотска решења за барем две речи.

5.1. Уколико се за личко *катар* ’сновалька’ Скокова претпоставка да је по среди резултат декомпозиције грецизма (в. § 1.4.), одбаци у корист тумачења да је то поствербал од **катарати* < **катати* ’обртати, вртети, навијати’ < псл. **katati* (в. § 2.3.8.)[21], након успостављања везе са буг. *катурям* ’събалям, повалям, преобращам’ (в. § 3.3.2.)[22] може се додатно подупрети већ изнета претпоставка да ареал псл. глагола **katati* није био ограничен на север, већ да се простирао и на словенски југ (о чему смо досад судили на основу његових поствербала у српском језику, *кат*, *кађа*, *катава*, в. Влајић-Поповић 2007а и Влајић-Поповић 2007б – које ЭССЯ 9: 162–163 не региструје, као ни буг. *катàя се*, в. нап. 18). Истовремено се још једном потврђује да на словенском југу доминира интензификатор *-r-* , посведочен у с.- х. *кот- ур- ати*, *кот- рљ- ати* итд. као континуантама псл. **kotati*, који је пандан псл. **katati* са *-о-* вокализмом.

5.1.1. Ако се у овој анализи примени метод поређења одговарајућих облика из етимолошких гнезда два (делимично) синонимна глагола, нпр. **катати* и *вући*,[23] указују се неке творбене и ономасиолошке паралеле: *вучер* (Левач) = *вучерак* ’котур преко којег иде врпца за наизменично дизање и

[21] Мање је вероватно суфиксално порекло, било деноминално (*socha* : *socharъ*, *drugъ* : *drugarъ*...) било девербално, мада суфикс *-arъ* уп иде и на глаголске коренове, нпр. : *gъvar : gъvariti*, *komarъ : (š)čьmiti, (š)čemti* ... (в. Sławski 1976: 21, s.v. - *arъ*).

[22] Ако буг. *кàтур* ’место где кола могу да се преврну’ јесте његов поствербал (као што имплицира БЕР, а не, евентуално, реч неког сасвим другачијег порекла), срп. *катар* ’сновалька’ био би реализација другог аспекта изворног глаголског значења.

[23] Уп. сличан пример у Влајић-Поповић 2007а: 75.

спуштање два пара нити на разбоју' (Гружа), односно *вучерак* 'једна од две избушене дашчице на разбоју о којима висе брдила' (Мил. М.Ђ.; Гружа) = *вучило* (Славонија) + *вучаља* 'дрво на стативи за које запиње вратило разбоја' (ЦГ), све према РСА.

5.2. Уколико се за дијалекатски хапакс *каталка*, одбаци првобитна помисао да је у питању фонетска варијација грецизма, мотивација се помера са изгледа тог предмета, који личи на јарбол морског једрењака, на његову изворну функцију предмета помоћу кога се лађа в у ч е, што отвара могућност да се и он протумачи као изведеница глагола **катати* 'клизати се, возити се, пловити и сл.'. Овакво тумачење може се правдати и на домаћем и на ширем словенском терену. Управо у овом значењу тај глагол је већ идентификован као потенцијални предложак такође дијалекатске (али широко посведочене) именице *катав(а)* 'врста колибе', 'чобанска дрвена кућица на некој врсти саоница, која се лети повлачи заједно са стадом, превијача' итд. (в. Влајић-Поповић 2007б: 122, 127). Овде бисмо за непосведочени nomen instrumenti **катало* (< псл. **katadlo*[24], nomen instrumenti према **katati*) имали женски пандан *каталка*. С обзиром на значења истог глагола у руском језику, *катать(ся)* 'клизати (се), котрљати (се), вози(ка)ти (се), пловити; превртати, рољати (рубље), ваљати (тесто) и сл.' отвара се могућност препознавања блиских формално-семантичких паралела не само у рус. дијал. *катательница* 'лодка, лодка на которой катаются с гори' (СРНГ 7: 124), већ и у низу других именица (најчешће nomina instrumenti) на бази тог глагола: *каталка* / *катанка* / *каток* 'клиза, клизалица на залеђеној падини', *кателица* 'гололедица', *катанка* 'клизалица', pl. 'мање санке'; затим *каталка* 'справа за намотавање нити на калем', *каталка / каталень* / *катало* / *ката́лочка каталу́шка* 'дрвени ваљак, оклагија за тесто', затим *каталка* / *каталень* / *катало* / *катига* 'мотка за прање рубља', *кателина* / *кателка* 'тање брвно које се подмеће да по њему клизе брвна која се премештају'[25] итд. (СРНГ 7: 121-127).

5.2.1. На основу ових паралела постаје јасно да *каталка* **може** бити примарни облик, реликт старијег термина који се накандно наслонио на фреквентнији сазвучни грецизам и са њим стопио због блискости значења (На сличан начин се у Дубровнику значење 'јарбол' именице *катарка* „увукло" у облик старије речи из поморске терминологије, *кат(а)рга* 'галија').

6.0. Дакле, пошто је облик *катарка* писмено посведочен барем три века раније него *каталка*, ништа ван те чињенице не може се материјално доказати, али се може методолошки оправдано претпоставити да оно што у односу те две именице изгледа као савремена полисемија, у историјској перспективи итекако може бити резултат стапања два хомонима, домаћег реликта (који се уклапа у већ постојећу породицу речи) и новије позајмљенице.

---

[24] Уп. реконструкцију аналогног облика **katjadlo* (од интензивума **katjati* + - *dlo*) према рус. дијал. *качало* 'оно што се љуља; ковачки мех; ручка ковачког меха', рус. *качалка* 'колевка', укр. *качалка* 'оклагија; рољача' итд. (ЭССЯ 9: 163–164).

[25] Ако се имају у виду готово идентична значења које за далматинско *катина* (можда и за *катинела*) наводи Виња (в. § 1.6.), треба размотрити могућност да се и ти облици, неуверљиво повезани са итал. *catena*, тумаче као домаће творбе, у крајњој линији сродне са руским дијалектизмима.

ЛИТЕРАТУРА

Андриотис ²1967: N. П. □νδριώτης, □τμολογικ□ λεξικ□ τ□ς κοιν□ς νεοελληνικ□ς, Θεσσαλονίκη.

Аргировски 1998: М. Аргировски, *Грцизмите во македонскиот јазик*, Скопје.

БЕР: *Български етимологичен речник*, София, 1971–.

Влајић-Поповић 2007а: Ј. Влајић-Поповић: Псл. **kotiti /*katati и *kotъ /(*)*katъ* – трагови *-a-* вокализма на словенском југу, *Словенска етимологија данас*, Београд, 67–82.

Влајић-Поповић 2007б: Ј. Влајић-Поповић, Срп. дијал. катава 'врста колибе' – пример етимолошког лавиринта, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L*, Нови Сад, 121–130.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва, 1974–.

Киш 1969: Л. Киш, О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов, *Этимология* 1967, Москва, 68–70.

Михајловић 1972–1974: В. Михајловић, *Грађа за речник старних речи у предвуковском периоду*, I–II, Нови Сад.

РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1959–.

РСГВ: *Речник српских говора Војводине*, 1–10, ур. Д. Петровић, Нови Сад, 2000–2010.

СРНГ: *Словарь русских народных говоров*, гл. ред. Ф.П. Филин, Москва / Санкт-Петербург (Ленинград), 1965–.

Фасмер 1986–1987: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, прев. и доп. О.Н. Трубачева, Москва.

***

Frisk ²1973-1979: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg.

Mihajlović/Vuković 1977: V. Mihajlović / G. Vuković, *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, Novi Sad.

Miklosich 1886: F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb, 1880–1976.

RHKKJ: *Rječnink hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika*, ur. B. Finka, Zagreb, 1984–

Skok 1971–1974: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb.

Sławski 1976: F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, [in:] Słownik prasłowiański 2*, Kraków, 13–60.

Sophocles 1887: E. A. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods* (From B.C. 146 to A.D. 1100), I–II, New York.

Tiktin ²1986–1989: H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I–III, Wiesbaden.

Vasmer 1944: M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin.
Vidović 1984: R. Vidović, *Pomorski rječnik*, Split.
Vinja 1998–2004: V. Vinja, *Jadranske etimologije*, I–III, Zagreb.

Jasna Vlajić-Popović

HOW DO WE SAY: KATALKA OR KATARKA? (A COUPLE OF WORDS BETWEEN SYNCHRONIC POLYSEMY AND DIACHRONIC HOMONYMY)

(Summary)

Argued in this paper is the thesis that the hapax legomenon Serbian dialectism from Srem *каталка* 'a long upright pole around which the rope for pulling the boat is tied' is not a mere phonetic variation of the standard Serbian Grecism *катарка* 'mast' (regionally also attested in the meaning of *каталка*) – which would hence imply that the two words are a case of contemporary polysemy – since in a historic perspective they can be rendered as an instance of merging of two semantically close homonyms, a Greek loanword and a relic inherited word. After considering some problematic aspects of the areal distribution and chronology of the Grecism in the Balkans and on the Serbian and Croatian terrain, arguments are offered for deriving *каталка* (as a counterpart to **катало* < PSl. **katadlo*) from **катати* (< PSl. **katati*). Also, for Skok's interpretation of another dialectism, *катар* 'a spinning tool, akin to windlass' proposed is an alternative derivation from **катарати* < **катати* < PSl. **katati*, based on parallelism with Russ. dial. *каталка* 'spool onto which yarn is wound', etc.

Key words: Serbian language, diachrony, lexical history, etymology, dialectism, Grecism, homonymy, *katalka*, *katarka*.

811.163.41'373.7

Ана Б. ПЕЈАНОВИЋ*
Филозофски факултет
Никшић

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НОРМАТИВНА И АУТОРСКА УПОТРЕБА ФРАЗЕОЛОГИЈЕ

У раду се разматра употреба фразеолошких јединица у ауторском тексту у односу на њихов нормативни односно лексикографски лик. Образлаже се потреба састављања фразеолошког рјечника српског језика и указује на значај фразеолошке транспозиције у творбеном процесу и њен утицај на креирање рјечничке одреднице у фразеолошком рјечнику.

Кључне ријечи: фразеологизам, ауторска употреба, нормативна употреба, фразеолошки рјечник српског језика, фразеолошка транспозиција, лексема, идиом, узречица.

0.1. Нормативистика као новија лингвистичка дисциплина требало би да посвети више пажње обради фразеолошког слоја језика. С наше тачке гледишта, ово питање до сада није било довољно разматрано, а то је и разумљиво ако се има у виду да је, осим ријетких појединачних ауторских радова, и сама фразеологија као лингвистичка дисциплина била недовољно заступљена како у нашем образовном систему, у школи и на универзитету, тако и у научним истраживањима.

0.2. Питање нормативне употребе фразеолошких јединица сложено је из више ра злога. Први су објективне природе и проистичу из саме природе фразеолошких јединица које су по својој суштини мање стабилне од осталих језичких јединица. Много је лакше успоставити критеријуме за ортоепска или ортографска правила и досљедно их примјењивати кад је ријеч о нормативној употреби лексема или синтаксичких конструкција. Другим ријечима, фразеолошким јединицама је иманентна варијабилност, оне су подложне и структурном и сема нтичком варирању, те је стога и њихова фиксација у лексикографским издањима отежана па је крајњи циљ са аспекта њихове лексикографске обраде – наћи инваријант фразеолошке јединице. Други објективни разлог, који може бити узрочник дискусија у нормирању фразеолошких јединца, проистиче из чињенице да је велики удио фразеологије колоквијалног поријекла, стога би и биљежење нормативног лика у појединим случајевима одударало од

* apejanovic@rambler.ru

правила стандардног (књижевног) језика. Ова се опаска тиче и неких слојева фолклорне фразеологије која може одступати од стандарног језика с обзиром на то да је општераспрострањена у неком дијалекатском лику јер се у саставу оваквих фразеолошких јединица налазе компоненте које су нестандардне у својој самосталној, нефразеолошкој употреби.

У случају фразеологије српског језика постоји и други, субјективни разлог који омета ваљано истраживање. Ни данас не постоји фразеолошки рјечник српског језика чији би задатак био да опише овај језички слој као систем, а о неопходности таквог подухвата скоро да је сувишно говорити. Чини нам се да је пројекат састављања фразеолошког рјечника српског језика један од приоритета наше лингвистике, тим прије што се у региону већ појављују или су се појавили фразеолошки рјечници оваквог профила који као грађу обрађују исти корпус.

1. Илустроваћемо проблематику нормирања фразеолошких јединица примјерима из савремених књижевноумјетничких, као и из текстова наших класика Љубише и Његоша. О роману *Сила / Пут у завичај* Бранка Брђанина Бајовића [Брђанин 2010], који обилује фразеологијом, већ смо писали [Пејановић 2011]. У роману су, осим фразеолошког слоја, заступљени и различити видови прецедентних феномена. И једно и друго игра значајну улогу у поетици писца. Другачије по поетици и стилу приповиједања, али веома занимљиво са аспекта употребе фразеолошког слоја језика је и дјело Николе Мацановића [Мацановић 2007].

> Стаде прекуцавати рукописне биљешке, штекћући *све у шесн'ес'* као да коси из пушкомитраљеза чешка „збројовка" ... [Брђанин 2010: 23].
>
> А он мене *ни пет ни шес*: „Ћути погани ногата. Не срамоти ниокошта онаку жену". И тако се грдно докопасмо [Мацановић 2007: 77].

У једнотомном Речнику српскога језика Матице српске оба идиома наводе се у књижевном лику без одраза елипсе консонанта *т* у компонентама *шест* односно *шеснаест*. Наравно, пошто је ријеч о једнојезичном рјечнику, фразеолошке одреднице се налазе послије одговарајућих лексема **шѐст** односно **шѐснаест** па те компоненте идиома нису ни написане већ замијењене тилдом, из чега закључујемо да се просто понављају ријечи из рјечничке од реднице **све у** ~ *разг. из све снаге, предано, озбиљно, својски (радити нешто)* [Речник СЈ 2007: 1535] и **ни пет ни** ~ *без оклевања, одмах, сместа* [Речник СЈ 2007: 1536]. Иако су оба идиома из разговорног језика, само уз први *све у шѐснаест* стоји стилска карактеристика *разг*. Одређивање стилске припадности фразеологизама је ствар интуиције састављача рјечника, па је питање да ли је и идиом *ни пет, ни шес'*, који је, по нашем мишљењу, та ко ће колоквијални случајно остао без стилске карактеристике или га састављачи рјечника не доживљавају тако. У сваком случају, ауторска употреба наведених идиома недвосмислено показује да су они везани за разговорни језик, а према нашој језичкој интуицији, оба су идиома из разговорног регистра. Питање је, међутим, да ли би овакве случајеве требало пи сати са књижевним ликом *све у шеснаест*, како се

он у описним рјечницима наводи, или *све у шесна'ес'*, за шта имамо потврду у књижевноумјетничком тексту. Пошто се наведени идиоми недвосмислено користе у разговорном функционалном стилу у коме је артикулација појединих гласова редукована, и хиперкоректност са којом се изговара књижевни лик дјелује помало вјештачки. Контекст или конситуација употребе је свакодневна, незванична комуникација, а у таквом дискурсу и образовани говорници језика не артикулишу потпуно компоненту *шеснаест*. У фразеолошком рјечнику наведени идиоми би се могли писати са апострофом умјесто финалног *т*, тим прије што се фразеологизми не наводе као у општем рјечнику, већ имају своје самосталне одреднице, праћене и стилским квалификатором.

2. Са нормативног, али и лексикографског аспекта, веома су занимљива питања писања појединих фразеологизама. Да и ортографија игра улогу у разграничењу фразеолошких јединица од лексема показаћемо на наредним примјерима. Растављено и састављено писање појединих ријечи може да буде одлучујући фактор приликом рјешавања статуса фразеолошке јединице, с обзиром на у фразеологији преовлађујуће становиште које као једну од категоријалних особина ових језичких јединица наводи вишелексемност. То значи да се фразеолошка јединица мора састојати од најмање двије ријечи. У том смислу, случајеви типа *забога*, *акобогда*, *дабогда* који су по свом поријеклу фразеологизми настали срашћивањем првобитних узречица *за Бога*, *ако Бог да*, *да Бог да* уколико се напишу састављено транспонују се у рјечце или прилоге, како их описују наши општи рјечници. Међутим, није у свим случајевима употребе језичких израза типа *ако Бог да* односно *акобогда* лако одговорити на питање треба ли их писати састављено и треба ли компоненту *бог* писати малим или великим словом:

Ми смо једно били и бићемо:
домаћа се чељад посвађала,
па ћемо се смирит *акобогда*.
[ШМ 3082].

Не брижи се нама *ако Бог да* —
ми смо вјешти турскијем гостима:
што их више к нама на част дође,
гостимо их свагда поштеније —

са вишим их справимо колачем;
и сад ћемо, побре, *ако Бог да* —
памти добро хоћу ли лагати.
[ШМ 721, 726].

Не бој ми се, *ако Бог да*, ђедо:
не мисли се о томе Турцима —
зле су мисли и на њих напале;
[ГВ 2538].

„Ти нас завади Турцима пак ћеш брзо, *ако Бог да*, у Русију, а ми остадосмо сиротни и бесудни.“ [Љубиша 2006: 55].

„Кад се ви (*ако Бог да*) повратите здраво и весело у Котор, ми ћемо вас окупати и под затвором држати цијелу недјељу дана... “ [Љубиша 2006: 210].

„Пођи дакле што прије дома, понеси браћи својој поздрав, и милост дуждеву, и нека му пошљу бржебоље заточника, њему пристојна стасом и јунаштвом, који ће им, *ако да Бог* притврдити дику и срећу“ [Љубиша 2006: 79].

„Да ну ми, мајко, одгонетај како ћеш сутра да гаташ?“

„Добро, синко *ако дâ Бог*« поврне Катна озиљно. [Љубиша 2006: 87].

Земље су мирне, а дужни нијесмо никому, осим љубави. Проћи ћеш *ако да Бог* лако [Љубиша 2006: 89].

Од таквих скица – узда се Јоксимовић – развиће се касније, *ако бог да*, Рукопис у настајању. [Брђанин 2010: 33].

У наведеним примјерима из *Лажног цара Шћепана Малог* и *Горског вијенца* исти приређивач у својим критичким издањима спорни израз пише некад састављено, а некад растављено. Лексему *Бог* у изразу досљедно пише великим словом. И у оста лим примјерима из дјела С. М. Љубише израз је написан раздвојено са досљедно на пи саним великим почетним словом компоненте *Бог*. Растављено је написан израз и код савременог аутора Брђанина али са малим почетним словом компоненте *бог*. У на веденим примјерима, дакле, преовладава растављено писање израза и писање ве ли ког почетног слова компоненте *Бог* [у посебном раду Жељка Финк се бави питањем правописа компоненте *Бог* у саставу фразеолошких јединица, в. Fink 2001]. И у лексикографским изворима наш израз је описан недосљедно. У свим рјечницима које смо провјерили израз се пише састављено, тј. има статус лексеме, истовремено се у већини рјечника даје и растављено написан и описује са као израз.

У Речнику САНУ међу изразима нема фразеологизма ***ако бо̑г дâ***, али је наведен у за гради у рјечничкој одредници послије лексеме *ако̀бо̄гдā* (*ако бо̑г дâ*) и објашњава се као полисемични прилог са значењем 1. *по свој прилици, вероватно, ако буде божја воља, надам се* и значењем 2. *куда, камо* [Речник САНУ I 1959: 55]. Као израз *за исказивање наде, вероваља* ту мачи се у одредници **бо̑г** у Речнику Његошева језика и илуструје са неколико примјера из Пјесама, али и из Писама [Стевановић I 1983: 38]. На другом мјесту у рјечнику у одредници *ако* поред израза *ако бог да* даје се и варијантни облик састављено написан као лексема која се илуструје примјером из Горског вијенца, а дефинише се као *модална речца* са значењем *ваљда, надајмо се* [Стевановић I 1983: 4]. Најновији општи рјечник српског језика даје само лексему *ако̀бо̄гдā* са два значења дефинишући је као прилог, слично као Речник САНУ, али редукујући број примјера употребе уз додатак стилске ознаке *нар.* за друго значење 2. *куда, камо* [Речник СЈ 2007: 22]. Слично се семантизује и у дијалекатском Ускочком речнику као прилог са два значења [Станић I 1990: 5]. Шестотомни рјечник Матице српске наш израз даје послије одреднице **бо̑г** у облику *ако бог да* и *ако да бог* са значењем *ваљда, надам се* [Речник МС–МХ I 1967: 230], али и у посебној одредници наводи двоз-

начни прилог *акдбдгдā*, а семантизује га као и претходни рјечници [Речник МС–МХ I 1967: 57].

У успостављању ортографских правила код фразеолошких једи ни ца мора се во дити ра чуна не само о граматичкој структури, семантици, синтаксичкој функцији, већ и о унутарсистемским односима између самих фразеолошких јединица, као и о њиховом поријеклу. Такав приступ омогућава тачан и досљедан опис парадигматских односа фразеолошких јединица који свој одраз налазе у лексикографској фиксацији. Није свеједно да ли су се из одређеног фразеологизма развила два потпуно нова значења, па смо добили хомониме или је тај фразеологи зам полисемичан. Одлучујућу улогу при том игра процес фразеолошке транспозиције који одређене фразеолошке жанрове преводи у друге, при чему долази до промјене како категоријалног значења тако и семантике фразеолошких јединица. Како смо видјели на претходним примјерима, крајњи исход фразеолошке транспозиције у неким случајевима јесте срашћивање фразеолошке јединице које доводи до њеног нестанка и преласка у лексеме *забога*, *богами*, *акобогда*, *дабогда*. Као и у ауторском тексту, и у нашим лексикографским издањима писање наведених језичких јединица, које су несумњиво по поријеклу фразеолошке, несистематично је и недосљедно. За то је само дјелимично крива њихова семантичка и функционална нестабилност која карактерише поједине случајеве као прелазне, па се тек контекстуалном употребом наведених јединица открива њихово конкретно значење. Међутим, и правописци би требало да се одреде према овим питањима и да досљедно примјењују критеријум састављеног или растављеног питања у зависности од семантике и употребе поменутих јединица. У најновијем *Правопису српскога језика* и не помиње се термин *фразеологизам (фразеолошка јединица)*, мада се разматра проблем састављеног и растављеног писања појединих фразеологизама у параграфима који обрађују предлошке везе са именицама које се карактеришу као устаљени прилошки изрази [Правопис СЈ 2010: 96–97]. По нашем мишљењу, првобитне фразеолошке јединице (које могу бити из жанра узречица *ако Бог да*, заклетви *Бога ми*, *за Бога* или клетви *да Бог да*) пожељно би било писати растављено и са великим почетним словом компоненте *Бог* јер оне чувају, иако изблиједјелу, унутрашњу форму фразеологизама којима се човјек обраћао божанству. У оним случајевима када дође до помјерања значења из ворних фразеологизама, често праћеног и промјеном прозодије, као и синтаксичке функције, долази до лексикализације, чији су продукт самосталне лексеме *забога*, *богами*, *акобогда*, *дабогда*. У оваквим случајевима процес фразеолошке транспозиције дјелује као мотиватор творбених процеса.

3. Функционалну нестабилност фразеолошких јединица, односно прелазак из једног фразеолошког жанра у други, илустроваћемо примјером употребе једног фразеологизма код истог писца. У три различита контекста може се прослиједити његово различито значење и синтаксичка функција:

(1) Иако је нико није видио, све се о њој знало. Да није наше вјере, него Швабица, Мађарица, или неки други некрст. Није да се не крсти – крсти се, али, брате, наопако по швапски или мађарски. *Да бог мили сачува* [Мацановић 2007: 43].

(2) Нијесам ја, болан, толико слаб чоек, а ни аветиња каквих има, ма јесам бржеђ и напрешит, *да бог мили сачува.* Планух и наљутих се, ниокошта, на мога доброга брата Драгишу, а његова срца није постојало [Мацановић 2007: 21].

(3) „Кад обрете који динар нешто би јој купио, али њој не даду у град да оде. Иду за ове да се о њима испроба роба. Оне то и носе док га не издеру, па тек онда даду снахи. А она гола-грдна. Како јој је неспора роба, *да Бог мили сачува*, ка да је ђаволи скубу" [Мацановић 2007: 53].

Наведени идиом *да Бог мили сачува* у општим рјечницима српског језика није фиксиран, осим у шестотомном рјечнику Матице српске, гдје се даје без компоненте-атрибута *мили* и са варијантним облицима глаголске компоненте: *да (те) бог саклони (сачува, сахрани.)* Ни овај рјечник не даје самостално наш идиом већ га наводи као варијанту идиома *боже (ме) сачувај* и *сачувај ме боже*, а семантизује га као узвик *у бризи, страху, одрицању, одбијању* [Речник МС–МХ I 1967: 231]. Разумљиво је да се у рјечнику општег језика идиом ради економичнијег биљежења семантизује на истом мјесту као њему синонимичан израз *боже (ме) сачувај*. Из истог разлога идиом је остао без илустрације контекста у коме може бити употријебљен. Али управо изостанак контекстуалне употребе осујећује одгонетање семантике фразеологизма јер су по својој природи фразеолошке јединице у већој мјери зависне од контекста него што су то лексеме. Из овога проистиче да у фразеолошком рјечнику све одреднице морају бити илустроване контекстуалном употребом из које се прецизно и тачно одређује ка ко семантика и функција тако и прагматика израза, односно екстралингвистичка компонента њихове употребе. Анализом функције и значења наведеног идиома у три различита контекста из истог књижевног дјела може се утврдити да израз са истом формалнограматичком структуром има различито категоријално значење и врши различиту функцију у реченици у сваком од три наведена контекста.

У првом примјеру реализује се првобитна узречица (према терминологији која је проистекла из подјеле свих фразеологизама на осам фразеолошких жанрова) са функцијом узвика. Овај узвик, како га рјечници називају, транспозицијом прелази у идиом [детаљније о процесу фразеолошке транспозиције у Пејановић 2010], што јасно илуструје други примјер у коме је евидентно да читави израз *да бог мили сачува* добија прилошко значење и адвербијалну функцију у реченицу. Притом долази и до промјене прозодије израза. Трећи пак примјер, по нашем мишљењу, илуструје прелазну етапу у процесу транспозиције фразеолошког израза, гдје његово синкретично значење може бити протумачено и као прилог са значењем количине и мјере *веома, врло*, али и као узречица којом се изражава дистанцирање, негодовање, неслагање, да не каже мо „зграњавање", како се описује једно од значења синонимичног израза *боже (ме) сачувај* у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика [Речник САНУ I 1959: 674]. Процес фразеолошке транспозиције текао је од првобитне узречице која се очигледно користила за изражавање негодовања, неслагања и сл., стога узречицу сматрамо мотивном у творбеном процесу, а идиом са значењем *веома, врло* мотивисаним. У фразеолошком рјечнику би ова два израза требало да стоје у по себним рјечничким чланци-

ма јер је ријеч о хомонимима, оне више немају никакву заједничку сему да би се могли сматрати за два значења полисемичне ријечи. Као потврда тога служи нам и различито категоријално значење двају идиома, прво је узвик, а друго прилог [питањима лексикографске обраде фразеолошких јединица и процесом њихове конверзије бавила се Бранка Тафра, в. Tafra 2005].

4. Да се вратимо на почетак. Нормативистка би требало да, као прво, узме у обзир фразеолошки систем језика као јединствен и тек онда да одређује правила – општа и појединачна – која би била у складу са природом и специфичношћу ових јединица. Фразеологија, лексикографија и нормативистика, свака са својим задацима, морају имати јединствени циљ у рјешавању ових питања. Полазећи од значења и функције фразеолошких јединица, фразеологија би требало да припреми терен за лексикографски опис ових језичких јединица у посебним рјечницима који одражавају специфичност њихове употребе. Лексикографски тачна фиксација дала би могућност и нормативистици да пропише јасне и досљедне норме у односу на фразеолошки слој језика.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Брђанин 2010: Б. Брђанин Бајовић, *Сила. / Пут у завичај*, Београд.

ГВ 2005: П. Петровић – Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање, Текстологија, Редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица.

Љубиша 2006: С. М. Љубиша, *Приповијести црногорске и приморске.* Приредио академик Ново Вуковић, Цетиње.

Матешић 1982: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga je zika*, Zagreb.

Мршевић 1982: Д. Мршевић, О критеријима који одређују место обраде фразеологизама у речнику, *Лексикогрфија и лексикологија*, Београд-Нови Сад.

Мацановић 2007: Н. Мацано ви ћ, *Путеви божјих заборавника*, Подгорица.

Правопис СЈ 2010: *Правопис српскога језика*, Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица. – Измењено и допуњено екавско изд. – Нови Сад: Матица српска.

Пеянович 2008: А. Пеянович, Постоянные эпитеты как этнокультурные маркеры и их фразеологическая транспозиция*,* Москва: *Филологические науки*, № 6, 89–98.

Пејановић 2009: А. Пејановић, Фразеолошка транспозиција и њена лексикографска интерпретација, *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*, Радови са научног скупа „Лексикологија и лексикографија“: Подгорица, 23. и 24. мај 2008, бр. 31, 435–443.

Пејановић 2010: А. Пејановић, *Фразеологија Горског вијенца*: *фразеолошки жанрови, културни концепти, руски преводи*, Подгорица.

Пејановић 2011: А. Пејановић, Фразеологија и прецедентни феномени у поетици књижевноумјетничког текста, Београд. *Стил*, № 10, 271–276.
Речник САНУ I 1959: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. I, Београд.
Речник МС–МХ 1967 I: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Књ. I. Нови Сад-Загреб.
Речник СЈ 2007: *Речник српскога језика* [Израдили Милица Вујанић и др.; редиговао и уредио Мирослав Николић], Нови Сад.
Стевановић и др. 1983 I: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, [На ко рицама: *Речник Његошева језика*], Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић, књ. I, Београд-Титоград-Цетиње.
Стевановић и др. 1983 II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, [На корицама: *Речник Његошева језика*], Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић, књ. II, Београд-Титоград-Цетиње.
Тафра 2005: B. Tafra, Frazeološki izazovi, *Jezik*, 52, 2, 48–61.
Финк 2001: Ž. Fink, Hvatamo li za bradu Boga ili boga? O jednom pravopisnom problemu u frazeologiji, *Filologija*, 36–37, 139–148.
ШМ: П. Петровић-Његош, *Лажни цар Шћепан Мали*, Критичко издање, Текстологија, Редакција и коментар Радмило Маројевић, У припреми.

Анна Пеянович

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В НОРМАТИВНЫХ СПРАВОЧНИКАХ И В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

(Резюме)

В настоящей статье обсуждаются проблемы фиксации фразеологических единиц в нормативных справочниках и лексикографических изданиях сербского языка. На материале произведений художественной литературы, как современных писателей, так и классиков сербской литературы, автором сделана попытка выявить значение и функционирование данных языковых единиц, а также процесс фразеологической транспозиции, рассматривающийся как один из способов словообразования.

Ключевые слова: фразеологизм, авторское употребление, нормативное употребление, фразеологический словарь сербского языка, фразеологическая транспозиция, лексема, идиома, присловье.

821.163.41.08 Андрић И.
821.163.41'255.4-32=161.1
811.163.41'373.7

Лариса И. ЧОВИЋ*
Универзитет у Приштини
са седиштем у Косовској Митровици

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

О ПРЕВОДУ *КУЋЕ НА ОСАМИ* ИВЕ АНДРИЋА НА РУСКИ ЈЕЗИК: ФРАЗЕОЛОШКИ НИВО

Проучавање фразеолошких средстава језичке репрезентације концепата *живот* и *смрт* пружило је могућност да се издвоји читав комплекс фразеологизама који представљају елементе пишчевог идеостила. Притом треба истаћи да су понекад фразеолошке јединице обогаћене индивидуалним пишчевим конотацијама, тако да у границама контекста општејезичка значења датих фразеологизама бивају смисаоно трансформисана, а као последица тих трансформација настају индивидуална ауторова значења.

Приликом превођења фразеологизама који вербализују концепте *живот* и *смрт* (рус. *жизнь* и *смерть*) са српског језика на руски, испољавају се следеће тенденције:употреба фразеолошких еквивалената које бележе речници, истицање сопствених, индивидуалних ауторових фразеолошких варијанти (тзв. трансформисаних фразеологизама), превод фразеологизама из оригинала синтагмама, и обрнуто – превод синтагми из оригинала руским фразеолошким јединицама.

На тај начин је истраживање базних концепата *живот* и *смрт*, јединица које структурирају филозофско-вредносни систем аутора-писца, а на корпусу циклуса *Кућа на осами*, који представља неку врсту резимеа читавог Андрићевог стваралачког пута, омогућило истраживачу да дубље допре до тајни пишчевог стваралачког креда и продре у његов ментални свет, а уједно и да одреди особеност његовог језичко-стилског система.

Кључне речи: фразеологизам, трансформисани фразеологизам, фразеолошки еквиваленат, идеостил, концепти живот и смрт.

Ова истраживања** су остварена на материјалу циклуса новела Иве Андрића *Кућа на осами* (Андрић 1984), дела постхумно објављеног, које представља завршни акорд у пишчевом стваралаштву и одликује се посве необичним сменом слојева реалног и имагинарног, као и на материјалу превода Александра Романенка на руски језик (Андрић 1984).

* lrazdobudko@mail.ru

** Рад је укључену програм пројекта 178919: *Превод у систему компаративног изучавања националне и стран књижевности и културе* (Филозофски факултет у Косовској Митровици), који финансира Министарство просвете и науке РС.

За објекат истраживања је изабрана фразеолошка презентација концепата *живот* и *смрт*, уз примену лингвистичког приступа (на нивоу фразеологизама), са низом пратећих дихотомија, као што су *овострано-оностранo, овај-онај свет, реално-фиктивно*, у наративној структури циклуса новела *Кућа на осами*, као и до сада једини превод овог зборника на руски језик. Овакво фокусирање на фразеолошки ниво текста учињено је јер је данас готово незамислива реконструкција националне слике света без фразеолошких јединица дотичног језика (Мршевић-Радовић 2008, Гарбовски 2007; Пејановић 2010).

Управо стога, у приоритетне циљеве овога истраживања улазе: 1. уочавање специфичности индивидуалног пишчевог схватања полазних кључних концепата *живот* и *смрт*, као и низа пратећих концепата, организованих такође у виду дихотомија, као што су *овострано-оностранo*, *стварно-фиктивно* итд. на корпусу новела *Кућа на осами* Иве Андрића, као и одређивање механизама њихових узајамних веза и утицаја у пишчевом идеостилу; 2. издвајање круга оних ФЈ којима се вербализују супротстављени једно другом концепти *живот* и *смрт*, уз помоћ анализе синтагматских односа; и, најпосле, 3. уочавање тенденција код превођења фразеологизама којима се исказују уметнички концепти *живот* и *смрт* са српског на њему сродан руски језик, са свим последицама које из тога проистичу, а пре свега појаве интерференције, тј. узајамног деловања структуре и структурних елемената двају језика у контакту, што у процесу превођења доводи до промена у структури или елементима структуре једног језика (језика циља) под утицајем другог (језика изворника).

На основу анализе текста неколико репрезентативних новела из циклуса под насловом *Кућа на осами*, а то су следеће: *Бонвалпаша, Алипаша, Барон, Робиња, Животи и Зуја*, пружа се могућност да се уствrди да у структури ових новела постоји посебан и доминантан начин представљања уметничког времена – „идеја повезаности времена која се не изражава у његовом безличном кретању, већ у низу људских судбина као карика у једном ланцу. Таква веза постоји, сматра Андрић, иако тешко уочљива, јер је сложена и тајновита. Израз те тајновите везе је усамљена кућа у старом делу града Сарајева, где борави аутор-наратор и где га посећују необични сабеседници – утваре да би му причали о својој судбини“ (Јаковљева 1984: 18). Сваки од ових јунака, који припадају разним епохама, нацијама и конфесијама, пре свега је личност, непоновљива и целовита. Они се често налазе у таквим ситуацијама на које не могу да утичу и да их преокрену у своју корист, па ипак остају верни својим принципима, па макар их то коштало и живота (Рудјаков 2000).

Живот и *смрт* – две су филозофске категорије, два кључна уметничка концепта, чија вербализација у тексту *Куће на осами* одражава индивидуално-ауторски поглед на свет. Истраживање поступака језичке објективизације пружа могућност да се одреде естетске везе компонената текста са његовом концептуалном целовитошћу, као и да се одреде особености Андрићева идеостила. Главне лексеме ових концепата су *живот-смрт* (руски: *жизнь-смерть*).

У овим истраживањима, основни методолошки приступ је комплексан, у њему се у функцији основног метода јавља метод концептуалне анализе текста, који подразумева разматрање начина језичке манифестације поменутих концепата, а на њега се надовезује моделирање њихових структура. Користећи се поступцима семантичко-стилистичке, контекстуалне и интертекстуалне анализе текста, који омогућавају да се уочи присуство међујезичких и унутарјезичких обележја концепата *живот* и *смрт*, уочено је:

1.1. да основна лексика за исказивање концепта *живот* (руски: *жизнь*) у новели *Бонвалпаша* реализује следећа значења, и то:

– *начин живота:* „Tu se, pod komandom princa Evgenija Savojskog, istakao isto toliko svojim sposobnostima koliko i svojim *raspusnim životom* i svojom *kavgadžijskom udi...*“ (стр. 13). – „Здесь, состоя под командой принца Евгения Савойского, он выдвинулся как своими способностями, так и *разгульным образом жизни* и необычно *вздорным характером* ...“ (стр. 122); „Jeo je i pio nemilice, a umeo i da *živi* nedeljama *o hlebu i vodi*“ (стр. 18). – „Он ел и пил невообразимо много, но случалось, неделями *жил* на *воде и хлебе*...“ (стр. 126);

– *информација о човеку*: „Čovek otvoren i *široke ruke*, on se, čak i u ovoj nepoverijivoj i zatvorenoj sredini, slobodno kretao i lako povezivao sa ljudima svih vera i staleža“ (стр. 14). – „Открытый и *щедрый по натуре*, он даже в этой, исполненной недоверия замкнутой среде чувствовал себя свободно и легко, договаривался с людьми всех вероисповеданий и сословий.“ (стр. 122), где се српски фразеологизам човек *широке руке* преводи синтагмом *щедрый по натуре,* иако у руском језику постоји истоветан, мада архаичан фразеологизам *человек широкой руки* (Даљ 1955); *„Prćast i baburast nos“* (стр. 16). – „*Вздернутый* длинный *нос*“ (стр. 124)[1]; „... kao da je uvek i svuda *u svom i na svom*“ *(*стр. 15). – „...всюду *чувствует себя дома*“ *(*стр. 124) може бити вербализована помоћу фразеологизама којима се указује или на унутрашње особине његове личности (човек *široke ruke – щедрый по натуре, svuda u svom i na svom – всюду чувствует себя дома*), или на његов спољашњи изглед (*prćast i baburast nos – вздернутый нос*);

– *однос према животу (хедонистички)*: „Osvaja ljude, često zaobilazi i još češće *gazi zakone*, *provodi svoje ćudi* i *ostvaruje zamisli*, nikad se ni za trenutak ne ustručava da bude ono što je...“ (стр. 17). – „...Подчинял себе людей, часто обходил, а куда чаще *нарушал законы*, *следовал своим капризам* и *воплощал свои замыслы*, никогда ни *на один миг* не стеснялся *быть самим собою*...“ (стр. 125) реализује се уз помоћ следећих устаљених фраза: *da bude ono što je – быть самим собою, gaziti zakone – нарушать законы, provodi svoje ćudi – следовать своим капризам*[2], *ostvarivati zamisli – воплощать свои замыслы.*

На основу резултата наше анализе превода А. Романенка циклуса новела *Кућа на осами* може се закључити да у српском језику основна лексема кон-

[1] Треба истаћи да је Романенко погрешно превео синтагму *бабураст нос* као *длинный* нос (срп. дуг нос), а требало ју је превести као *мясистый* или *толстый* нос.

[2] Српски фразеологизам *provodi svoje ćudi* требало је превести руском устаљеном фразом *удовлетворял свои капризы (причуды).*

цепта *живот* (*жизнь*) реализује значења углавном иста онаква као и у руском: *начин живота, живот као активност, деловање, информација о човеку (унутрашња и спољашња карактеристика човека), однос према животу.*

Па ипак, у руском постоје значења различита од оних у српском, која се дају уочити тек на основу резултата добијених упоредном анализом превода. За ову прилику наводимо само следећи пример:

– *остварење животног циља:* „To je snažan pedesetogodišnjak, ukoljica, ra spiku a, gurman i veseljak sa otresitošću i samopouzdanjem francuskog feudalca, sa prodornošću avanturiste i bludnog sina koji smatra da čovek vredi samo onoliko koliko ume da se probije u svetu[3] i nametne ljudima...“ (стр. 13). – „Это крепкий пятидесятилетний весельчак, спорщик, транжир и гурман, отличающийся решительностью и самоуверенностью французского феодала, предприимчивостью авантюриста и *блудного сына*, который убежден, что стоящие люди лишь те, кто умеет *добиваться в жизни* желаемого и способен подчинить людей своей воле...“ (стр. 122) који се јавља у тексту превода као фразеологизам – *добиваться в жизни* (желаемого) – а нема га експлицитно у тексту оригинала.

Наведени низ значења основних лексема у сваком од ова два језика, када се посматрају један у односу на други, представља појмовни део испитиваног концепта *живот* (руско *жизнь*).

Што се тиче уметничког концепта *„смрт“* у новели *Бонвалпаша* код Иве Андрића реализује се помоћу универзалних фразеологизама, с једне стране, помоћу библизама *samrtni čas – смертный час, večito spasenje – вечное спасение,* а са друге стране, кроз устаљену фразу: *ostalo je i* dugo *trajalo sećanje na njega* која је преведена метафоричком синтагмом – *осталась* и долго *жила о нем память*.

2.1. У новели *Алипаш*а, концепти *живот – смрт* (*жизнь– смерть*) заступљени су као опозиције, због тога што су у судбини главног јунака оба концепта једнако присутна и у његовој свести, јер су околности у којима живи и место које заузима у владајућој хијерархији, а то је место везира у граду Мостару, такви да му стално „живот виси о концу“. То је условило да главни јунак у таквим екстремним околностима, најчешће у низу унутрашњих монолога, преиспитује смисао свог *живот*а, свестан његове ефемерности, и издижући се изнад свакодневице и уобичајене свести почиње филозофски да гледа на ствари, са жељом да његово горко искуство буде наук другим људима: „Zato, samo i jedino zato, želeo bi on da se njegova prava i potpuna istorija *iznese na videlo*. Ako može – dobro, ali on ne moli i ne navaljuje. *U boga je i tako sve zapisano*. Ali ako može, onda, eto, voleo bi, naročito zbog drugih“ (стр. 33). – „...поэтому, только поэтому он хотел бы, чтобы правдивая и полная история его жизни стала известна всем. Если это возможно – хорошо, но он ни о чем не просит и не на чем не настаивает. *У господа и без того все записано*“ (стр. 137); „...to je Sudnji dan u kome svetlost i senka ne rastu i ne opadaju i u kome će sve ostati ukočeno i bez promene, kao pozadina, dok se ne izvrši što treba da bude

[3] Обична синтагма оригинала *da se probije u svetu* у преводу се преноси устаљеном фразом *добиваться в жизни*.

izvršeno“ (стр. 27–28). – „...это судный день, в котором свет и тени не растут и не уменьшаются и в котором все останется застывшим и неизменным, ... пока не свершится то, чему суждено свершиться“ (стр. 133); „U tim danima, na tom putu, u njemu je svanulo saznanje: šta ostaje od čoveka koji odjednom sve izgubi i tako, lišen svega, *stane na sopstvene noge*, sam i go, protiv svih sila sveta oko sebe, bespomoćan a nepobediv“ (стр. 23). – „В эти дни на этом пути он постиг, что являет собой человек, когда внезапно лишается всего, и, утратив все, *встает на собственные ноги*, и, *один как перст*, противостоит всем силам окружающего мира, беспомощный, но несломимый (*можда: непобежденный?* – Л.Ч.)“ (стр. 129). У преводу је буквално пренесен фразеологизам *stane na sopstvene noge – встать на собственный ноги,* што битно мења смисао реченице у целини, јер су ти фразеологизми последица појаве тзв. међујезичке хомонимије, тако честе у преводима са сродних језика. Функционално-смисаони фразеолошки еквиваленат би био или *увидел мир другими глазами, у него открылись глаза,* или *перестает смотреть на мир через розовые очки.*

У наведеним концептима изложена је филозофска димензија концепта *живот – смрт* главног јунака новеле – Алипаше, који се реализује у фразеологизмима: *stane na sopstvene noge – увидел мир другими глазами, sudnji dan – судный день, vladati do smrti – до самой смерти, sam i go – один как перст*, а који се могу лако сврстати по већ претходно издвојеним значењима, као што су:

– *информација о човеку: sam i go – один как перст, stane na sopstvene noge*, као и положај *prvog čoveka – положение первого человека*: „...otpočeo je dugu i ne milosrdnu borbu sa svojom braćom i drugim odžakovićima svoga kraja za položaj *prvog čoveka* u Hercegovini“ (стр. 20). – „...он вступил в долгую и жестокую борьбу с братьями и прочими здешними родственниками за положение первого человека в Герцеговине“ (стр. 127) и

– *живот као активност, деловање: vladati do smrti – до самой смерти,* как и *не приходить в голову, обстоятельства складываются :* „ ... i *nije ni pomišljao* da mogu naići i takve prilike u kojima će se njegova bezbrojna, već poslovična lukavstva pokazati kao zastarela, čak opasna po njega“ (стр. 23). – „ *...ему не приходило в голову,* что *обстоятельства сложатся так,* что его бессчисленные привычные хитрости окажутся устаревшими и даже опасными...“ (стр. 129–130); „...da se sad ne pita ni za zdravlje ni za bolest, nego samo za život i za smrt“ (стр. 25). – „...надо думать не о здоровье и болезни, но *о жизни и смерти* (*чем быстрее, тем лучше*“) (стр. 131).

Поред ових побројаних значења, имплицитно је присутно још једно значење анализираног концепта – *смисао живота (смысл жизни)*.

3.1. У трећој новели овог циклуса – у новели *Барон* концепт *„живот“* се вербализује фразеологизмима који имају следећа значења:

– *квалитет живота* : *(не)срећан живот – (не)счастливая жизнь:* „I to je ono što nesrećnom baronu oduzima svaki ugled u tuđim i svaku vrednost u njegovim *rođenim očima*, što mu zatvara sve puteve, *onemogućuje srećan život* u društvu i porodici, zbog čega mu se, čas grubo i otvoreno, čas *iza leđa i* podlo, podsmevaju svi ljudi oko njega, pa i oni koji su po svemu sto puta gori od njega“

(стр. 35–36). – „И это лишало несчастного барона всякого авторитета в чужих и всякого уважения в *собственных глазах*, закрывало ему все пути, делало для него *невозможной счастливую жизнь* в семье и обществе, из этого над ним, иногда грубо и откровенно, иногда *за спиной* и подло, смеялись окружающиеего люди, даже те, кто в сто крат его хуже“ (стр. 139).

Међутим, они не само да допуњују већ позната значења анализираних концепата новим фразеологизмима, већ општејезичка значења датих фразеологизама доживљавају у границама контекста смисаону трансформацију, те тако понекад добијају индивидуална ауторова значења:

– *информација о човеку: beznadan slučaj – безнадежный случай, u najboljim godinama – в расцвете сил, pokošen – сбитый с ног:* као ударац мањем одзвања три пута поновљена ФЈ у новели „Барон“: *„Slučaj je bio beznadan“* (стр. 40). – „Случай был безнадежный“ (стр. 144); *„Beznadan slučaj“* (стр. 43). – *„Безнадежный случай“* (стр. 145); „Možda upravo zato što je njegov *slučaj* tako naročit i toliko *beznadežan*“ (стр. 43). – „Может быть и в самом деле потому, что *случай* его такой особенный и такой *безнадежный*“. (стр. 146); „A rakija je od tog snažnog čoveka *u najboljim godinama*...“ (стр. 41). – „А ракия крепкого, *в расцвете сил* человека...“ (стр. 144); „...i baron je, grubo probuđen i *pokošen*, padao sa svoje mesečarske visine, na koju se bio uspeo, duboko dole u svoju bedu malog i smešnog, nepopravljivog lažova“ (стр. 40). – „...и грубо пробужденный, *сбитый с ног,* падал на землю со своей лунатической высоты, на которую он взобрался“ (стр. 143).

3.2. У овој новели концепт *смрт* се вербализује фразеологизмима који повезани са одређенима ритуалама:

Ритуали повезани са блиском смрћу: *pričešće – принять причастие*

„Umro je, posle šest meseci, na svom porodičnom imanju u Štajerskoj, *primivši* po pradedovskom običaju *pričešće* iz ruke opata susednog cistercitskog manastira. Ali je i posle *pričešća,* u *samrtničkom buncanju*, tražio malo bosanske šljivovice i žalio za večernjim sedenjima i razgovorima na vrelu Bosne, kraj Sarajeva“ (стр. 43). – **„**Он умер полгода спустя в родовом имении в Штирии, *приняв причастие*.., из рук аббата соседнего цистерцианского монастыря. Однако и *причастившись, в предсмертном бреду* по вечерним сборищам и беседам у истока Босны близ Сараева…“ (стр. 145).

У новели *Робиња*, фразеолошки корпус који је у вези са концептима *живот – смрт* веома је разноврстан, а посебно се одликује најразличитијим типовима антитеза, које су често само асоцијативно повезане са номинативним значењем концепта *живот*. Треба истаћи парадоксалну константу „смрт у име живота“, смрт као „једини лек и најкраћи пут и најкраћи пут ка спасењу, због живота одређи се живота“ – (смерть как „единственное утешение, и единственный путь к спасению. Из-за жизни отказаться от жизни“). Осим тога, ту је још и низ пратећих антитеза: „црно – бело“, „живо – неживо“, „инстинкт смрти“– „инстинкт *живота*“ („страх од смрти“) итд. у последњем тренутку, у предсмртном ропцу севнуо је *инстинкт живота* и *страх од смрти*: „Poput munje šiknula je i razlila se po njenoj unutrašnjosti nova i jaka želja da se otima i brani od tog pritiska i tog davljenja. Ne, ne to! Ne smrt! Nek boli nek muči, ali neka

ne ubija! Živeti, samo živeti, ma kako i ma gde, pa ma i bez ikog svog, kao rob“ (стр. 82). – „Молнией сверкнуло новое могучее желание, избавиться и защититься от этого сжатия, вырваться из этих тисков. Нет, только не это! Не *смерть*!... Жить, только жить, любой ценой, как бы то ни было и где бы то ни было, пусть без близких, пусть рабыней“ (стр. 187). Овај репрезентативан одломак на прави начин илуструје суштину једног од најсложенијих и поступно развијаних концепата *живот – смрт*, са кључном сликом представљеном у виду антитезе два инстинкта која красе ретке индивидуалности: добровољни одлазак из *живота* у име моралних принципа – такозвани *инстинкт смерти,* упркос *страху од смрти*, који је својствен свим смртницима.

Али то није крај антитетички структурираних концепата. Наиме, аутор овим сталним мучним мислима и физичким мукама ретко храбре и морално чисте девојке, која се придржава строгих моралних принципа патријархалне средине, супротставља сву духовну пустош њеног газде и богатог купца, млохавог старца Ибишаге, док се цењка као да је у питању било која друга роба, а не живо биће које се злопати у кавезу намењеном *животињима*: „... a trgovac nastavlja: „ –To nije devojka, nego tvrdi grad. Sam si video. Nije ovo vodano po pijacama za roblje niti je čamalo po magazama. A što se otkupa tiče, ovo i nije roba za otkup. Ko ovo jednom kupi – znaj dobro! – taj više ne prodaje. A ako baš hoće da proda, može u svako doba dobiti za nju svoje pare, i koji dukat više... Ali, šta da ti duljim! *Espap govori*! Retka prilika!“ (стр. 77). – „... а продавец продолжает: – Это не девушка, а скала. Сам видел. *Товар нележалый*. Что касается выкупа, то это товар не для выкупа. Кто купит – хорошенько запомни! – перепродавать не станет. А захочет продать – в любое время выручит свои деньги и еще в придачу несколько дукатов получит... *Товар сам за себя говорит*. Да что *волынку тянуть*. Редкий случай!“ (стр. 182).

У тексту превода издвајају се две ФЈ: *товар нележалый* и *волынку тянуть*. Први – *товар нележалый* представља слободан превод сложене реченице оригинала („Nije ovo vodano po pijacama za roblje niti je čamalo po magazama“ – Ее не таскали по рынкам для рабов и не сидела она пленницей в чуланах. – Превод наш, Л. Ч.). Тешко је рећи у којој је мери превод фразеологизмом далеко од оригинала – сложене реченице, иако је то на први поглед неспорна чињеница. Међутим, после пажљиве анализе може се уочити да се за овакав превод налази упориште у ширем контексту, а у конкретном случају – на оном месту где се живо биће пореди са робом (исп. *Espap говори*. – *Товар сам за себя говорит.*). Руски фразеологизам *товар нележалый*, тј. свежа роба, као антоним за *товар лежалый* (српски *бајата, устајала роба*), односно – она која дуго лежи негде **„**по магазама“, у овом случају је тако редак у превођењу пример просторне метонимије, „вероватно најфреквентније и поетске и језичке метонимије“ (Ковачевић 2000: 48), и то онај од два основна модела просторног метонимијског преношења у коме лексема непросторне семантике („бајата роба“) у преводном језику указује на место реализације онога што она означава (*магазу*); mutatis mutandis – „не бајата роба“ (*товар нележалый*) не може да „чами по магазама“. На тај начин се преводној ФЈ

гради нови концепт „живо-неживо“, у којем се живо биће изједначава са робом, а та роба заиста говори (и мисли).

5. И, најпосле, последња новела *Зуја* представља оригинално реализован концепт *живот* у трагичној исповести готово бесловесне слушкиње Зује, која кад говори или певуши – тек неразговетно „зуји“, али је аутор и поред тога успео да из тог немуштог говора ишчита трагичну судбину сирочета: силована и напуштена, она је цео свој *животни* век провела верно служећи неколиким генерацијама у „кући Алексића“, да би мирно у сну и отишла са овога света. „...i nikad Zuji nije ponestajalo posla, a ona se nije nikad zamorila da *na svoje* koščate i uvek crvene *ruke* dočekuje novorođenčad... kćeri i sinove, a zatim unučad, pa i praunučad, kako je koje *padalo na zemlju*, Zuja je oduvek bila tu... Sa Zujom se otkriva svet, sa njom se igra i boluje... Uvek *pri ruci*... Zuja .... kao dobar duh...“ (стр. 110–111). – „Зуе всегда хватало работы, и она без устали *принимала на* свои широкие... *руки* новорожденных... дочери и сыновья ... а затем его (хозяина) внуки и правнуки, только *появившись на свет,* видели Зую постоянно возле себя... Зуей *открывается мир,* с нею играют и хворают... Она всегда *под рукой... Она – добрый дух*“ (стр. 200).

У закључку бисмо желели да истакнемо да се на основу спроведених разноврсних аналитичких процедура на свим новелама које чине циклус под заједничким насловом *Кућа на осами*, као и на основу превода на руски језик, може уочити блискост у вербализацији концепата *живот* и *смрт* у српском тексту, те *жизнь* и *смерть* у руском преводу. Па ипак, већ током упоредне анализе оригинала и превода била је уочена национална специфичност ових двају концепата.

За концепт *живот*, у српском су унутарјезичка обележја „успех и богатство“, „живети у обиљу“. Основна пак обележја концепта *живот* у руском језику јесу „лак, лагодан *живот*“.

Унутарјезичко обележје концепта *смрт* и у руском и у српском је „страх од *смрти*“, и поред социјалних и културних разлика.

Међусобни однос између универзалног и индивидуалног очигледно зависи и од пишчевог погледа на свет. Очекивало се да ће универзално у концепту *живот* и *смрт* превагнути, и учинити их блиским, што се и потврдило.

Концептуална анализа је показала да је концепт *смрт* универзалнији у поређењу с концептом *живот*. Могуће објашњење је да су манифестације *живота* разнородне у различитим културама и менталитетима, што за последицу има разноврсност оцена, мишљења и ставова.

А када је у питању фразеолошки корпус, треба истаћи да је квалитет Романенковог превода датих фразеолошких јединица, које представљају анализиране концепте у процесу њиховог функционисања у текстовима новела, у знатној мери зависио од пребогате стилистичке палете текста циклуса новела у целини.

Приликом превођења фразеологизама који вербализују концепте *живот* и *смрт* (рус. *жизнь* и *смерть*) са српског језика на руски испољавају се следеће тенденције:

1. употреба фразеолошких еквивалената које бележе речници;
2. истицање сопствених, индивидуалних ауторових фразеолошких варијанти (тзв. трансформисаних фразеологизама);

3. превод фразеологизама из оригинала синтагмама, и обрнуто – превод синтагми из оригинала руским фразеолошким јединицама;
4. посебан куриозитет представља превод сложене реченице оригинала преводним фразеологизмом, што је у потпуности у складу са унутартекстовним нијансама значења, које се испољавају у тзв. ширем контексту изворника.

Упоредна анализа средстава језичке експликације поменутих уметничких концепата може бити од велике користи при упоредном проучавању пишчевог идеостила у изворнику и његовог транспоновања у преводу. Вербализација уметничких концепата, уз помоћ фразеологизама у тексту приповедне структуре преноси ауторов поглед на свет, и у тесној је вези са његовим стилом, са сликовито-асоцијативним мишљењем уметника. Ова асоцијативна природа концепата манифестује се у субјективној структури његове језичке личности, заступљене у уметничком тексту, где су менталне пројекције сједињене у јединствен систем смисла и у функцији су стварања језичке уметничке слике.

Проучавање фразеолошких средстава језичке репрезентације концепта *живот* пружило је могућност да се издвоји читав комплекс фразеологизама који представљају елементе пишчевог идеостила. При том треба истаћи да су понекад фразеолошке јединице обогаћене индивидуалним пишчевим конотацијама, тако да оптшејезичка значења датих фразеологизама бивају смисаоно трансформисана у границама контекста, а као последица тих трансформација настају индивидуална ауторова значења. Осим тога, приликом анализе фразеолошке вербализације концепата *живот* и *смрт* могло се констатовати да се у тексту уметничког дела дати концепти експлицирају и помоћу фразеологизама који улазе у састав асоцијативно-смисаоних поља *живот* и *смрт*.

И, најпосле, важно је истаћи да је у идеостилу Иве Андрића концепт *живот* кудикамо сложенија појава него ли концепт *смрт*. О томе сведоче како разноврсност структурних компонената концепта *живот* тако и богатство његове објективизације у циклусу новела *Кућа на осами*. Па ипак, не сме се сметнути с ума да са та два концепта не дају раздвојити и третирати одвојено. Осмишљавање и интерпретација ових филозофских категорија, које се тичу *живота* и смрти, у циклусу новела *Кућа на осами* бивају одраз слојевитости концептосфере Иве Андрића и указују на специфичност његова идеостила.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1984: И. Андрич, *Дом на отшибе* (перевод А. Романенко), у: *Собрание сочинений.Повести, рассказы, эссе. – Барышня,* роман (перевод с сербохорватского), Москва, Художественная литература, том второй, 119–208.

Андрић 1986: I. Andrić, *Kuća na osami i druge pripovetke*, Novi Sad, knj.14, 9–122.

Гарбовски 2007: Н. К. Гарбовский, *Теория перевода*, Москва, МГУ.

Даль 1955: В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва.

Јаковлева1984: Н. Яковлева, *Предисловие,* у: И. Андрич, *Собрание сочинений. Рассказы и повести* (перевод с сербохорватского), Москва, Художественная литература, том 1, 18.

Ковачевић 2000: M. Kovačević, *Stilistika i gramatika stilskih figura*, 3. dopunjeno i izmenjeno izdanje, Kragujevac, Kantakuzin, 48–51.

Матешић 1982: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, „Školska knjiga“.

Мршевић-Радовић 2008: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд, Друштво за српски језик и књижевност.

Пејановић 2010: А. Пејановић, *Фразеологија „Горског вијенца“*, Подгорица.

Радић-Дугоњић 2003: М.Радић-Дугоњић, *Прилог проучавању инваријатних и варијантних обележја концепата емоције у српском и руском језику (на материјалу руског превода „Себа“ Милоша Црњанског),* Стил, Београд-Бања Лука, 321–330.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска, 1967–1976.

Рудјаков 2000: П. Рудяков, *Між вічністю і часом: Життя і творчість Іво Андрича*, Киев.

Фразеологический словарь русского языка (ред. А.И. Молоткова), изд. 5-е, СПб.: „Вариант“, 1994.

Чович Л.И.

О ПЕРЕВОДЕ СБОРНИКА НОВЕЛЛ “ДОМ НА ОТШИБЕ“ ИВО АДРИЧА НА РУССКИЙ ЯЗЫК: ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ

(Резюме)

Изучение фразеологических средств языковой репрезентации концептов *„жизнь“* и *„смерть“* позволило выявить весь комплекс фразеологических единиц, являющихся элементами идиостиля писателя. Следует отметить, что иногда фразеологические единицы осложнены авторскими коннотациями, так что в пределах контекста общеязыковые значения данных фразеологизмов претерпевают смысловую трансформацию, в результате которой возникают индивидуально-авторские значения. Кроме того, при анализе фразеологической вербализации концептов *„жизнь“* и *„смерть“* было констатировано, что в тексте произведения рассматриваемые концепты эксплицируются также фразеологизмами, входящими в состав ассоциативно-смысловых полей *„жизнь“* и *„смерть“*.

Таким образом, исследование базисных концептов *„жизнь“* и *„смерть“*, основополагающих единиц философско-ценностной системы автора, на материале цикла новелл „Дом на отшибе“, являющегося итогом творческого пути Иво Андрича, позволило увидеть: постижение художественного мира писателя, более глубокое проникновение в ментальный мир автора, а также определение особенностей его речестилевой системы.

Ключевые слова: фразеологизм ,трансформированный фразеологизм фразеологический эквивалент, идиостиль, концепт „жизнь“ и „смерть“.

811.163.41’373.22:59

Мариана З. АЛЕКСИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

УСТАЉЕНА ПОРЕЂЕЊА СА ЗООНИМОМ КАО КОМПАРАТИВНОМ КОМПОНЕНТОМ (на материјалу српског и бугарског језика)

У раду се врши истраживање семантичког односа устаљених поређења са зоонимом као компаративном компонентом у српском и бугарском језику, при чему усредсређујемо пажњу на оне чији је модул поређења без детерминатора. Разлог за то лежи у њиховој бројној заступљености у оба језика, с једне стране, као и због тога што је њихово суочавање на међујезичком нивоу недовољно истражено.

Кључне речи: семантичка симетрија, семантичка асиметрија, модул поређења, компаративна компонента, сема колективне експресије.

У словенским језицима, као и у европским, постоји велики број устаљених поређења (даље УП) у којима се људске особине (физичке и психолошке) и радње упоређују са онима које се приписују животињама, а те животиње најчешће живе у човековом окружењу. Оваква врста поређења, од којих нека прерастају у метафоре, јесу својеврсна пројекција амбивалентног односа човека, односно људских заједница према животињама из неког географског ареала, а настала су су због увреженог атавистичког схватања да оне поседују особине и радње које су упоредиве са људским. Настанак је мотивисан потребом да се да социјална оцена одређеном типу понашања, физичким и психичким особинама човека, као и његовом окружењу, односно уочљива је „тенденција према антропоцентризму, која пружа... могућности за разматрање ових језичких јединица са народнопсихолошког аспекта“ (уп. Кювлиева-Мишайкова 1986: 77).

У нашој анализи прихватили смо мишљење бугарске научнице Палмире Легурске о трокомпонентности устаљених поређења. Тако, у свом раду *Устойчиви сравнения в руския и българския език* посвећеном устаљеним поређењима са зоонимом као компаративном компонентом у руском и бугарском језику ауторка истиче да су она трокомпонентна, при чему конкретизује

* mariana.bane@gmail.com

да садрже модул поређења (даље МП), односно оно што се упоређује, везивну компоненту – формални носилац компаративног односа (Кювлиева-Мишайкова 1986: 14)[1] и компаративну компоненту (даље КК) – у овом случају зооним. Такође, преузели смо термине из овог истраживања због њихове експлицитности, транспарентности (Шипка 1998: 128) и високог степена апстракције (Гортан-Премк 1997: 118).

Наше истраживање је ограничено на УП, чија је КК без детерминатора, односно без предлошко-падежне конструкције (*радити нешто као мачка репом* „обављати неки посао површно, на брзину“ – *върша нещо като кучето с опашката си* „врша нещо небрежно, немарливо, нехајно“, *слободан као птица на грани* „живети слободно, без обавеза“) или придевске одредбе (*бедан као црквени миш – беден като църковна мишка*).[2]

Могућности везане за проширење КК односе се на случајеве када је придев део имена (*преследвам като* ***конска*** *муха* „натрапчиво, нахално се навирам, преследвам“, ФСРБЕ), када се КК употребљава уз количинске одредбе (*живе као* ***два*** *голуба* „живети у слози и љубави“, *шумят като* ***ято*** *гарги* „вдигат силен шум“) или када је КК састављена од два зоонима повезана везником *и* (*живе као голуб* ***и*** *голубица*, *гледаме се като куче* ***и*** *котка* „гледаме се враждебно“ (ФРБЕ).

Основни извори грађе били су постојећи једнојезични речници српског и бугарског језика (РСАНУ, РМС, РСЈ, РБЕ, БТР, ФРБЕ, ФСРБЕ[3]). Као допунске изворе користили смо материјале из радова појединих истраживача (Финк-Арсовски 2002, Легурска 1987, Кјувлиева-Мишајкова 1986) и нешто мање грађе из српске и бугарске штампе[4].

Основни критеријум за класификацију УП по групама јесте семантички однос између формално истих или сличних УП на међујезичком нивоу, који се огледа у присуству (одсуству) семантичке симетрије, односно асиметрије

---

[1] У српском језику носиоци семантичког обележја компаративности су елементи *као*, *попут*, док се у бугарском користи најчешће предлог *като*, а ређе везници *като че ли* и *сякаш*.

[2] Сматрамо да њихову структуру и семантику треба посебно истражити, поред осталог и због могућности промене значења УП додатком детерминатора. У том случају најчешће се користи други модул. Рецимо употреба КК *миш* уз везивну компоненту *као* компатибилна је са модулом *покиснути* или *мокар* (*покиснути као миш*, *мокар као миш,* односно *мокър като мишка*). Додавање проширења *црквени – църковен* уз КК захтева употребу другог модула – *бедан*, при чему се семантика УП мења: „веома бедан, сиромашан“. Знатно ређе додатак различитих проширења уз КК не захтева промену модула, али у том случају семантика нових УП је различита, чак и енантиосемична. Упоређење *осећати се као риба – чувствам се като риба* се не користи у српском и бугарском језику без додатка (*на сувом – на сухо* или *у води – във вода*) компаративној компоненти. У том случају њихова употреба резултира у два супротна енантиосемна садржаја – „осећати се у највећој невољи, лоше“ према „осећати се угодно, пријатно“. Сматрамо да би даља истраживања УП са проширеним КК требало поред осталог да дају одговор на питање који модули упоређења у оба језика захтевају обавезно проширење КК, као и која је врста тих проширења, њихово непоклапање/поклапање на међујезичком нивоу итд. Њих треба посебно истражити, како због структурне и семантичке варијације КК тако и због употребе спектра модула уз њих.

[3] Пуне називе и податке о коришћеним речницима видети у Литератури на крају рада.

[4] Овом приликом изказујемо нашу захвалност мр Наташи Вуловић из Института за српски језик, као и самосталном истраживачу Румени Канчевој из Прве језичке гимназије у Варни, које су нам љубазно уступиле грађу из свог личног лексикографског архива.

између њих, па смо их, сходно томе, поделили у две основне групе: А и Б. Семантичка симетрија подразумева поклапања МП, КК и исти ниво сликовитости. Први и трећи параметар су обавезни, док се други може представљати различитим зоонимима у оба језика, па се тако ова група дели у две подгрупе – А1 и А2. Групу Б чини корпус УП код којих се уочава семантичка асиметрија. Она се испољава код УП чији се модули поређења не поклапају, док су им КК исте (подгрупа Б1) или код безеквивалентних УП која немају семантички аналог у једном или другом језику, односно то су УП формално и семантички са нултом симетричношћу на међујезичком нивоу (подгрупа Б2).

Подгрупа А1 је најбројнија и обухвата УП чији се модули и компаративне компоненте потпуно поклапају, а и ниво сликовитости и функционална употреба су им исти, што значи да су при преводу са једног језика на други (са српски на бугарски и обрнуто) узајамно заменљиви, односно свако УП из једног језика има адекватни функционални аналог у другом језику:

*јак (снажан) као **бик** „веома, јак, снажан“ – силен като **бик** „много силен“; гладан као **вук** „врло гладан“ – гладен като **вълк** „много гладен“; црн као **гавран** „јако црн“ – черен като **гарван** „много черен“; глупа као **гуска**, **ћурка** „веома глупа“ – глупава като **гъска**, **патка**, **пуйка** „много глупава“, сунчати се као **гуштер** „уживати на сунцу“ – припичам се като **гущер** плашлив као **зец** „јако плашљив“ – страхлив като **заек** „много страхлив“; миран као **јагње** „јако миран и повучен“ – кротък като **агне** „много, изключително кротък“; верати се, пењати се као **коза** „лако и брзо се пењати“ – катеря се като **коза** „катеря се много ловко, с голяма пъргавина“; лукав као **лисица** „веома лукав, препреден“ – хитър като **лисица** „много хитър“; радити као **коњ** „напорно и много радити“ – работя като **кон** „работя извънредно много, обикновено тежка работа“, јак као **мазга** „веома јак“ – силен като **катър** „много силен“; мокар као **миш** „потпуно сасвим мокар, потпуно покисао“ – мокър като **мишка** „съвсем мокър“; понављати као **папагај** „понављати дословце оно што други говоре“ – повтарям като **папагал** „повтарям дословно нещо, което съм чул или прочел“; љубоморан као **пас**, **пашче** „јако љубоморан“ – ревнив като **пале** ’много ревнив“, црвен као **рак** „јако црвен, поцрвенео“ – червен като **рак** „силно червен, зачервен от нещо (слънце, срам)“; ћутати као **риба** „не проговарати ни речи, бити као нем“ – мълча като **риба** „мълча напълно, упорито“; дебео као **свиња (слон)** „јако дебео“ – дебел като **свиня**, **слон** „много дебел“; певати као **славуј** „прекрасно певати“ – пея като **славей** „пея извънредно хубаво, божествено“; мршав као **штиглић** „веома мршав“ – слаб като **щиглец** „много слаб“.*

Већина од њих показује јачи, наглашени степен присутности неке психичке или физичке особине (лукав као лисица „веома лукав, препреден“– хитър като лисица „много хитър“, мршав као штиглић – слаб като щиглец „веома мршав“) или јачи интензитет радње, односно стања (умиљава се као мачка – умилква се като котка, ћутати као риба – мълча като риба).

Велика бројност УП ове подгрупе у односу на остале може се објаснити заједничким колективним представама и стереотипима о некој животињи, које често немају упориште у стварности.[5] То се потврђује примерима из ове подгрупе, у којима су присутна семантички мотивисана, али и немотивисана

[5] О томе говори и Р. Драгићевић: „Занимљиво је то што приписивање особина животиња понекад нема никакве везе са њиховим реалним особинама. На пример, тешко је измерити глупост једне гуске, а, ипак на основу колективних представа делимо мишљење да је она глупа. Слично је са невиношћу јагњета, глупошћу букве...“ (2007: 72).

УП – дебео као свиња, љубоморан као пас. Наиме, дебљина свиње може се сматрати реалном особином, али не и љубомора пса.

Лингвистички гледано, они су настали због употребе истих периферних сема колективне експресије са истом конотацијом која се приписује неком зоониму, рецимо семе која упућује на глупост код магарца, ћутљивост код рибе, плашљивост код зеца итд.

У подгрупу А2 убрајају се УП, чији се модули поклапају, ниво сликовитости и метафоричности је исти, али се КК не поклапају:

сув (мршав) као ***бакалар*** *„веома мршав“* (Финк-Арсовски 2002: 83) – *слаб као* ***чироз*** *„изванредно много слаб“; јести као* ***врабац*** *„веома мало јести“ – ям като* ***птичка*** *„ям съвсем малко“; кљукати се као* ***гусеница*** *– тъпча се като* ***пуяк*** *„тъпча храня някого прекомерно“, брз као* ***јелен*** *„веома брз“– бърз като* ***сокол*** *„много бърз“, див като* ***коза*** *„сасвим див, подивљао“ – див като* ***петел*** *„много див, опърничав, груб“, твърдоглав*; *товарити се као* ***мазга*** *„товарити се пуно“ – товаря се като* ***магаре*** *„товаря се извънредно много – с работа, багаж и под.“; упоран као* ***мазга*** *„веома упоран“* ***–*** *твърдоглав, упорит като* ***магаре*** *„много твърдоглав“; снажан као* ***медвед*** *„веома снажан, јак“* ***–*** *силен като* ***бик*** *„много силен“; бео као* ***овца*** *„сасвим бео, побелео“* ***–*** *бял като* ***гъска*** *„обикновено за косата на стар човек – съвсем бял, побелял“, сиса као* ***смук*** *„сисати јако, интензивно“ – смуче като* ***паяк*** *„смуча силно“; глуп као* ***сом*** *„веома глуп“ – глупав като* ***шаран (гъска, патка)*** *„много глупав“* (ФСРБЕ)*; досадан као* ***стеница*** *„веома досадан, наметљив“ – досаден като* ***конска муха*** *„много досаден“; смрди као* ***твор*** *„веома смрдљив“* ***–*** *мирише на (като)* ***пръч*** *„мирише много непријатно“; брбљив као* ***чавка*** *„веома брбљив“* (Финк-Арсовски 2002: 85) *– бъбрив като* ***сврака*** *„много бабрив“* и др.

Устаљена поређења из ове подгрупе указују на већи степен заступљености неке физичке или психичке особине (бео као овца – бял като гъска, *див као коза – див като петел*) или на јачи и слабији интензитет радње (товарити се као мазга – товаря се като магаре, јести као врабац – ям като птичка).

Понекад је у преводу могуће користити КК која припада некој другој лексичко-семантичкој групи. Тако, рецимо, појам брзине код Бугара чешће се везује за КК *стрела*, па и за *муњу* (бърз като стрела, минавам като мълния „минавам много бързо, с голяма бързина“, него за зооним *јелен*). Ипак, УП *брз као елен* фигурира у појединим речницима (в. Кјувлиева-Мишајкова 1986: 103), па се према ситуацији у контексту може користити приликом превођења са српског.

Код УП из ове подгрупе користе се исте семе, које се, међутим, приписују различитим зоонимима у српском и бугарском језику. Другим речима, исти модули се упоређују са различитим КК (из исте или неке друге зоолошке групе), али преко исте семе. Тако, рецимо, особина „досадан“ у српском језику везује се за стеницу, док је то код Бугара *конска муха* (ср. мува зунзара); затим, особина „глуп“ код Срба, поред осталог се везује за зооним сом (*глуп као сом*), док се код Бугара везује за зооним шаран, који се иначе тешко лови, па се не може сматрати глупим; квалификација дивљи приписује се кози и петлу итд. У преводу с једног језика на другог они су потпуно аналогни због своје симетричности, која је везана за семантику, нивоу експресивности, сликовитости и конотативности. Већи део УП је семантички немотивисан (глуп као сом – глупав като шаран), али се код неких та поређења заснивају на реалним особинама зоонима (бео као овца – бял като гъска).

Известан број УП у српском и бугарском језику одликује се семантичком асиметричношћу која је изазвана непоклапањем МП (подгрупа Б1):

шаренети се као ***даждевњак*** *„бити изразито шарен“– мокър като* ***дъждовник*** *„напълно мокър, прогизнал от вода“; вредан као* ***црв*** *„веома вредан, марљив“ – нищожен като* ***червей*** *„нищожен, жалък, презрян“;* ***радити*** *као кртица „радити вредно, марљиво“ – живеја као* ***къртица*** *„живеја под земята, тайно, криейки се“; снажан као* ***медвед*** *„веома јак“ – тромав като* ***мечка*** *„много тромав“; леђ као* ***буба*** *„веома леђ“ – кротък като* ***буболечка*** *„много кротък, безобиден“; паметан као* ***пчела*** *„веома паметан“ – работлив като* ***пчела*** *„много работлив“; глуп као* ***ћуран*** *„веома глуп, поводљив“ – надут као* ***пуяк*** *„прекалено надут, горд“, љут као* ***рис*** *„веома љут“; зл као* ***рис*** *„много зл“.*

У овој подгрупи различити МП повезани су истим КК, али различитим потенцијалним семама, тачније семама колективне експресије којима се животињама најчешће приписују реално непостојеће особине. Тако се, рецимо, зооними *црв* код Срба приписује вредноћа, односно пожељна особина у УП *вредан као* ***црв*** *– нищожен като* ***червей***, док је то код Бугара непожељна особина ништавности (додуше, тога има и код српских књижевника, рецимо код Његоша). Међутим, дешава се да семе колективне експресије имају упориште у стварности, уочава се логична и компаративна веза између модула и КК, па се може сматрати да су таква УП семантички мотивисана. Тако, лексикографске дефиниције примарног значења зоонима *медвед* „породица сисара Ursidae, крупне звери незграпног здепастог тела и густог кудравог крзна“ (РСЈ) – мечка „едр хищен бозайник с голямо тромаво тяло и гъста кафява козина, което обитава планинските гори“ у оба језика не бележе сему која упућује на његову снагу, која је реална особина, већ упућују на крупноћу, физичку тромост и особине крзна. Код УП *јак као медвед* преузета је потенцијална сема везана за снагу, док је код *тромав като мечка* преузета сема, која је компонента његовог примарног значења.

Дакле, овде је присутна хомонимност компаративних компонената – користе се различите семе колективне експресије, што мотивише и различитост у значењу.

Подгрупи Б2 припадају УП која немају адекватни еквивалент у српском, односно у бугарском језику, тј. безеквивалентни су:

српски: *марљив као* ***кртица*** „врло марљив“; *глуп као* ***коњ*** „јако глуп“; *нервозан као* ***лептир, пас*** „веома нервозан“; *заштићен као* ***медвед*** „потпуно заштићен“; *има (кога) као* ***мрава*** „има кога у великом броју“; *лагати као* ***пас*** „много лагати“; *зевати као* ***слон*** „јако зевати, зевати широм отворених уста“ (Финк-Арсовски 2002: 101); *мудар као* ***сова*** „веома мудар“; *заљубити се као* ***тетреб*** „јако се заљубити“; скупљати као хрчак „скупљати, гомилати“ и др.

бугарски: *надут като* ***вшка*** „много надут, важен“; *рошав като* ***гарга*** „много рошав“; *приличаме си като* ***зайци*** „много си приличаме“ (Кјувлиева-Мишајкова 1986: 248); *ровя, чопля като* ***кокошка***, *клопам като* ***кокошка*** „имам обичай да клеветя, да издавам другите“ (ФРБЕ); *самотен като* ***кукувица*** „живеја съвсем сам“; *гледам като* ***кукумявка*** „гладам втренчено“; *налитаме като* ***петли*** „налитаме много ожесточено един на друг“ (Кјувлиева-Мишајкова 1986: 261); *ядем се като* ***риби*** „безпощадно, жестоко се ядем, се преследваме“; *хитър като* ***хлебарка*** „много глупав“ (Кјувлиева-Мишајкова 1986: 271); *хищен като* ***чакал*** „много жесток, хищен“ (Легурска 1987: 137); *безгрижен като* ***щурец*** „напълно безгрижен“ (Легурска 1987: 138) и др.

За разлику од претходних група ова УП су компаративно немотивисана, недостаје логичка веза између модула и КК. Бугарска научница Кети Ничева их одређује као „језикови единици със съзнателно търсена експресия“ (уп. Кјувлиева-Мишајкова 1986: 48).

Што се тиче модула поређења код УП из ове подгрупе у оба језика могући су следећи случајеви:

– модули из једног језика се не употребљавају у другом језику: ср.мудар, нервозан, заљубљен; буг.: рошав (ср. рашчупан), хищен (ср. грабљив), клопам *диал*. (ср. клеветати, издати) и др. Рецимо, појам нервозе у српском језику може се везати за зооними *пас* или *лептир*, што је неуобичајено за савремени бугарски језик.[6] Уместо тога, данас се значење „покисао“ изражава најчешће устаљеним поређењем *мокар като мишка,* или се обрнуто – *рашчупан* или *усамљен* не везују за зооними *врана* или *кукавица* у српском језику. У српском језику се зооним *кукавица* (без детерминатора) употребљава као метафора за онога ко је „плашљивац, страшљивац, слабић или бедник, ништарија, нитков“ (РСЈ), што је потпуно неуобичајено за Бугаре, који везују ову птицу за самоћу, али никако за страх, малодушност. Метафорична употреба овог зоонима у српском језику често се не уочава у преводу на бугарски, па се он директно транскрибује, што је погрешно;

– зооними из једног језика се не употребљавају у другом као КК, рецимо сова, лептир, тетреб се не употребљавају у бугарском или чакал (ср. шакал), шурец (ср. цврчак) у српском језику;

– зооними из једног језика се употребљавају у другом као КК везани за различите модуле. Тако се зооним *медвед* у УП *заштићен као медвед* везује за појам заштићености, па и сигурности, док се зооним *гарга* (ср. врана) у УП *рошав као гарга* везује за значење „чорлав, шћрљкнал“, односно „чупав, рашчупан, неочешљан“ (БСР).

Неке КК из групе безеквивалентних су саставни елементи УП која припадају другим класификационим групама. Зооним *пас, псето*, односно *куче* учествује као КК у немалом броју УП која се семантички поклапају у оба језика, односно припадају подгрупи А1 – (*уморан као пас – уморен като куче*, *гладан као пас – гладен като куче*, *веран као пас – верен като куче*), али и такође у групи безеквивалентних – *лаже као пас* „много лагати“, *нервозан као пас* „јако нервозан“, *заљубљен као псето* „јако заљубљен“, који немају одговарајући семантички аналог код бугарских устаљених поређења са зоонимом, односно нетипични су и неуобичајени за бугарску језичку стварност. Такође, хипероним *риба* учествује као КК у заједничким УП (*ћутати као риба – мълча като риба, пливати као риба – плувам като риба* „одлично пливати“), али у бугарском језику рибама се приписује и жестокост: *ядем се като риби* „безпощадно, жестоко се ядем, се преследваме“ (ФРБЕ). Ове чињенице можемо објаснити националном субјективношћу обе језичке за-

[6] Додуше, у речнику Најдена Герова зооним *пеперуда* (ср. лептир) појављује се у УП *мокър като пеперуда*. Међутим, ова конструкција данас се сматра дијалекатском и застарелом (Кјувлиева-Мишајкова 1986: 161).

једнице које приписују појединим животињама често исте, али и различите особине или радње.

На међујезичком нивоу између УП у оба језика присутни су односи хомонимије и синонимије. Међујезичка хомонимија је претежно присутна код КК из којих се, поред заједничких, преузимају различите семе колективне експресије. Тако се, рецимо, зоониму *коњ* у оба језика приписује заједничка радња *радити – радити као коњ – работя като кон* са значењем „напорно и много радити". Међутим, у српској језичкој стварности коњу се приписује и особина глупости (*глуп као коњ)*, а код Бугара тврдоглавости – *твърдоглав като кон* (Кјувлиева-Мишајкова 1986: 252), односно, исти објекат јесте основа за настанак устаљених поређења са различитим семантикама. Због тога су хомонимични односи на међујезичком нивоу присутни код свих подгрупа. Што се тиче хомонимије модула поређења, уочили смо само појединачне случајеве: *грозен* (ср. ружан) – *грозна като кукумявка*; *вредан* (буг. работлив) – *вредан као црв*; *хитър* (ср. лукав, препредан) – *хитър като лисица*; *кукати* (буг. оплаквам покојник) – *кукати као кукавица*.

Однос међујезичке синонимије се испољава онда када се исто значење у српском и бугарском језику може изразити устаљеним поређењима са истим или различитим КК, при чему се стварају синонимни низови, који су семантички и функционално симетрични.

Српски: глуп као сом, гуска, ћурка, коњ.

Бугарски: глупав като гъска, патка, шаран, кокошка.

У преводу са једног језика на други веома често се бирају еквивалентна УП са КК из исте, али и из друге зоолошке групе: *глуп као сом – глупав като шаран*, *глуп као коњ – глупав като патка*, *гъска*, *шаран*, у зависности од конкретних комуникативних прилика.

Закључак

Требало би истражити валентност КК према заједничким модулима, али и обрнуто – истражити процес семантичке деривације[7], као и то која су УП у оба језика обухваћена тим процесом, а која нису, који фактори утичу на тај процес, јер не прераста свако УП у метафору у појединим језицима. Даље, потребно је испитати утицај структуре и семантике на тај процес, као и процесе семантичке кондензације УП, која као резултат има појаву новог фразеологизма, насталог на основу метафоре. Такође би било корисно проучити синонимне низове код УП и упоредити њихову реализацију у двојезичној комуникацији, што би допринело проналажењу најпотпунијих семантичких еквивалената при превођењу.

[7] Терминолошку синтагму *семантичка деривација* користимо према тумачењу Гортан-Премк 1997: 137.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2006: М. Алексић, *Българско-сръбско речник на лексикалните омоними*, Белград.

Алексић 2006: М. Алексић, *Међујезичка српско-бугарска* (*бугарско-српска) лексичка хомонимија,* Београд.

Ауторски колектив 2007: *Речник српског језика*, Једнотомни речник српског језика, Матица Српска, Нови Сад.

БСР 2000: М. Младенов, *Бугарско-српски речник*, Београд.

БТР 1994: Лю. Андрейчин, Лю. Георгиев, С. Илчев, Н. Николов, И. Леков, С. Стойков, Д. Попов 1994: *Български тълковен речник*, София.

Гортан-Премк 1997: Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику,* Београд.

Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика,* Београд.

Зарков – Трифонов 2004: А. Зарков, П. Трифонов, *Сръбско-български речник*, София.

Иванова 2005: Ц. Иванова, *Сръбско-български разговорник* (в съторство с Биляна Васич), Плевен.

Иванова – Алексич 2007: Ц. Иванова, М. Алексич, *Сръбско-български речник*. *Тематичен. Омонимен*, Белград.

Кювлиева-Мишайкова 1986: В. Кювлиева-Мишайкова, *Устойчиви сравнения в българския език,* София.

Легурска 1987: П. Легурска, *Устойчиви сравнения в руския и българския език,* Езикови проблеми на превода, София.

РБЕ 1977–2004: *Речник на българския език*, БАН, т. I–XII, София.

РМС 1967–1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, т. I–VI, Матица Српска – Матица Хрватска, Нови Сад – Загреб.

РСАНУ 1959–2006: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, т. I–XVII, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Финк-Арсовски 2002: Ž. Fink-Arsovski*, Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Filološki fakultet, Zagreb.

ФРБЕ 1974: К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова, *Фразеологичен речник на българския език,* том първи А-Н, София.

ФРБЕ 1974: К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова, *Фразеологичен речник на българския език,* том втори О-Я , София.

ФСРБЕ 2005: А. Нанова, *Фразеологичен синонимен речник на българския език*, София.

Шипка 1998: Д. Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина,* Нови Сад.

Mariana Aleksić

COMMON COMPARISONS WITH ZOON AS THE COMPARATIVE COMPONENT (IN SERBIAN AND BULGARIAN PAPERS)

(Summary)

The article deals with research of semantic relation of common comparisons with zoon as the comparative component in Serbian and in Bulgarian language, where the attention is focused to those which comparative module is without determiner. It is for the reason of their numerous presence in both languages on the one hand and on the other hand since their comparison on interlingual level has been insufficiently researched.

Key words: common comparisons, zoon, comparative module.

811.163.41'373.7
395(497.11)

Леся ПЕТРОВСКА*
Київьский університет „Тарос Шевченко"
Київ

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

НАЦИОНАЛНА ЕТИКЕЦИЈА У ФРАЗЕОЛОГИЈИ СРПСКОГА ЈЕЗИКА

Рад обухвата питања повезана са особеностима интерпретације националних специфичних норми етикеције у фразеологији српског језика. Разматрајући елементе етикеције у смислу културно маркираних комуникацијских јединица, као и сматрајући сам појам етикеције таквим, који поседује најзначајније друштвено регулацијске функције, покушавамо истражити на који начин етикетно понашање добија знаковну интерпретацију у језику. Односно, узимајући као пример издвајање културног контекста код фразеолошких јединица које фиксирају норме друштвеног понашања, можемо дефинисати механизме очувања културних информација у фразеосистему српског језика.

Кључне речи: етикеција, комуникацијско понашање, невербална средства, фразеологија, српски језик.

Етикеција у ширем значењу речи је саставни део културе комуникације и представља систем правила понашања, односно систем дозвољеног и забрањеног, који чини морално-етичке норме одређеног етносоцијума.

У принципу, свако понашање човека у процесу комуникације регулише се нормама етикеције, јер је суштина самог феномена етикеције управо у регулисању међусобних односа у свим облицима њихове манифестације. Односно, етикеција и култура комуникације су систем социјалних кодова понашања који чини низ правила општеприхваћених за чланове датог социјума. Управо то су кључне компоненте које обезбеђују нормално функционисање свих сфера у оквирима било ког микро или макросоцијума (одређене социјалне заједнице: групе, колективе, етноса, и слично), и на тај начин обезбеђују њихово јединство, дакле у принципу омогућавају његово постојање.

Зато се на плану прихватљивог или неприхватљивог понашања могу разматрати сва испољавања односа човека према другим члановима неке групе – вербалне формуле и комуникацијско значајне манифестације људског тела (позе, растојање између учесника комуникације, карактеристике

* lesja_petrovska@yahoo.com

мимике и тона гласа и друго), које се испољавају у етикетним ситуацијама прихваћеним у одређеном друштву (поздрављање, захваљивање, извињење итд.), као и код изражавања емоција или показивања односа према саговорнику (Бајбурин 1988: 15).

У језичкој концептуализацији понашања човека, његових поступака и карактеристика у процесу комуникације најзначајнију улогу играју етноспецифични стереотипи који преносе семантичке одлике средстава комуникације и норми понашања. У фразеологији се то одразило у прилично бројном низу јединица који показују етно-специфичне представе о правилима понашања. У принципу, фразеологија, а посебно паремијски фонд језика сам по себи јесте језичка манифестација морално-етичког кодекса одређене лингвокултурне заједнице. Фразеолошки знакови су по својој суштини производ културно-гносеолошке способности етноса да фиксира стварност као стереотипну, а то што су способни да се понављају у строгим структурама као једно између њихових основних обележја, према В. Телији, „доприноси међугенерацијском преношењу културно значајних упутстава“ (Телија 1999: 14). Зато управо фразеологизми највише у поређењу са другим јединицама језика кодирају у својој семантици етноспецифична правила и норме етикеције.

У ову групу у српском језику спадају изрази који се условно могу поделити на 3 семантичка типа: 1) они који су непосредно повезани са националном етикецијом (*пружити руку „дати руку ради руковања; помирити се, понудити пријатељство*“ , *клањам се „поздрав“, љубим руке/руку „поздрав“*), 2) они који у својој семантичкој структури пројектују однос према саговорнику (*скидати капу „поздрављати кога; одавати признање коме“* (PCJ 2007: 521), *мерити од главе до пете, гледати / говорити с висине „с омаловажавањем, потцењивањем, презриво, надмено гледати, говорити“* (PCJ 2007: 151)*, бити на дистанци „бити резервисан, суздржан према коме“* (PCJ 2007: 285),) и 3) они који карактеришу самог учесника комуникације (*дићи нос „уобразити се, постати охол“* (PCJ 2007: 839), *иде на чекрк „иде господски, кочи се“* (Караџић 1965: 119), *„савијати кичму пред неким „клањати се, додворавати се некоме“* (PCJ 2007: 536)).

Као што ћемо даље видети, већина фразеологизама ове групе повезана је са невербалним елементима комуникације. Такве фразеолошке јединице на један или други начин првенствено се односе на физичко стање тела човека, а тек потом га манифестују као носиоца одређених културно устаљених смислова, одређујући етноспецифични карактер норми комуникације. У томе је специфичност процеса фразеологизације, одражавајући на тај начин у фразеологизмима обележја норми националне културе комуникације, које су резултат националнокултурног поимања света.

Тако, кодекс националних морално-етичких норми Срба који је генерацијама провераван и усвајан као своје основне вредности садржи пре свега поштовање, неоспорно уважавање саговорника и искреност. У овом случају невербални комуникацијски сценарио предвиђа да саговорници стоје окренути један према другоме лицем за време комуникације, суздржаност у сопственим манирима и давање предности саговорнику.

Правила комункације захтевају, пре свега, директни контакт са саговорником, па, дакле, треба *говорити у очи некоме нешто, говорити у брк / у брк и браду, говорити у лице,* чак иако се ради о непријатним стварима. Наведене фразеологизме с различитим конотацијама повезују опште семе, које указује на отвореност, односно дискретност *(„говорити некоме нешто отворено, директно, без увијања, без околишања“)*, као и може карактеристати самог учесника комуникације као смелу особу *(„без страха“)*: уп. изразе с вишим степеном експресије *скресати истину у лице (у брк, у очи)*, чак и *пљунути истину у лице*. Семантика се ових израза с каснијим значењем искрености-отворености развила из првобитног значења, односно у почетној фази развоја људске комуникације које је сведочило о отворености намера према саговорнику. С друге стране, избегавање непосредног контакта *лице у лице (очи у очи, брк у брк)* говори о супротном: непостојању жеље за комуникацијом из неког разлога *(окретати лице од кога)* и скривању нечега, неискрености, или, чак подлости *(говорити/радити иза нечијих леђа)* (Матешић 1982, Миленковић 2006, РСЈ 2007).

Норме националне етикеције предвиђају суздржаност и учтиво понашање. Сувишна гестикулација током комуникације увек се оцењивала негативно, о чему сведоче бројни подаци (фолклорни, етнографски, језички и сл.). Словени, а међу њима и Срби, што се тиче гестикулације у Европи се налазе негде у средини: негативно се прихвата претерана динамичност, али и претерана статичност. Српска етикеција негативно оцењује претеране покрете у било којој ситуацији, па такво превише активно понашање изазива осуду. Ово фиксира изразито негативна семантика фразеолошких јединица, и као што видимо, према народним правилима етикеције непристојним се сматра: – претерана гестикулација: *млати руком као кобила репом* (Караџић 1965: 182) – наметање (заузимање сувише простора у односу на друге): *превише је (кога)*, *ко те не ће, не намећи му се (ко те хоће, не реци му не ћу)* (Караџић 1965: 164); – гласно се смејати *смеје се као луд на брашно, смије се као луд на сјекиру* (Караџић 1965: 265) и слично.

То је повезано са такозваним архетипом високог престижа, када је у архаичној култури пример за подражавање била фигура вође, којој се приписивала статичност покрета. Универзалне карактеристике понашања човека са високим социјалним статусом биле су спорост покрета (чак до потпуне непокретности), тихи глас, суздржаност у изражавању емоција, директни непомични поглед, гестикулација сведена на минимум (Бајбурин Топорков 1990: 66).

Управо у тим архаичним представама укорењене су савремене норме етикеције и поимање „етикеције/неетикеције“, или „правилности/неправилности“ многих гестикулационо-мимичких и других сличних знакова. Зато је већина правила савремене етикеције подређена идеји „престижа“ комуникације. Због тога су се развила два типа понашања карактеристичног за општеевропску културу: с једне стране, суздржаност покрета, смиреност, одређена статичност (сматра се нормом етикеције), и с друге, динамично понашање, активна гестикулација и мимика („кревељење“, „мајмунисање“), смех итд. (сматра се одступањем од норме етикације) (Радевич-Виницки 2001: 75–79).

Али такође уочавамо негативну оцену претеране скромности или слабе покретљивости, неспретности. Претерано усправно држање се сматра неприродним што такође осуђују други учесници комуникације: *држи се као да је бандеру прогутао, стоји као да је метлу прогутао, стоји као ступ (кип, мумија), стоји као страшило, објесио руке (низ себе) као пиштоље* (Караџић 1965: 220), као и *држи се (спрема се) као влашка млада, стиди се као млада невјеста* (Караџић 1965: 269).

Претерана статичност, исто као и претерана динамичност покрета у традиционалној етикецији сматрају „мајмунисањем“ и неумесним подражавањем лица вишег статуса. То се одразило у семантици саме лексеме *поза*, која је поред директног значења *„став, положај тела“* добила и преносно значење и означава понашање у целини, када се човек целим својим изгледом – одећом, манирима, говором – свесно труди да на себе скрене пажњу како би оставио одређени утисак на некога. Такво неискрено демонстративно понашање, или „фолирање“ правила етикеције оштро осуђују. Отуд су изведене лексеме *позер, позерски* и *позирати* изразито негативно обојене и користе се за описивање човека који се понаша на тај начин, или целог његовог понашања (РСЈ 2007: 956–957)

Сувишна статичност у понашању се сматра неприкривеном демонстрацијом охолости и надмености. За такво самозаљубљено понашање карактеристична су следећа обележја: усправљена леђа, уздигнута глава, руке иза леђа, а то су манири особе која је превише сигурна у себе и сматра да је изнад других, па свесно или несвесно покушава да изгледа виша – физички и социално. То се одразило у семантици израза *гледати с висока, гледати/говорити с висине,* које граде основу свога значења на семи *„придавати себи већи значај него што га имаш у стварности“* као и преносном значењу глагола *порасти* у смислу *„добити на значају“* (уп. *порасти у/пред очима „стећи већи углед код кога“* (РСЈ 2007: 975)). У српском језику слично понашање мотивише значење низа фразеологизама који карактеришу човека и имају изразито негативне конотације у значењу *„држати се охоло, гордо, презриво, правећи се важан“: дигнути главу, дигнути реп, држати главу високо, надимати врат, иде ни по небу ни по земљи, као и пословице раскречио се као рак на брзаку „кад се ко гради већи него што је“* (Караџић 1965: 249), *који здраво диже нос, тај ће скоро ићи бос* (Караџић 1965: 378). Притом етикеција као својеврсни механизам очувања колективне равнотеже одређује ограничења-упозорења у случају када се прекорачи норма: *ко високо лети ниско пада, ко више себе пљуе на образ му пада* (Караџић 1965: 148).

Успешност комуникације у одређеној мери зависи од дистанце, односно растојања на којем се учесници комуникативне радње налазе један у односу на другог[1]. Важно је да се оба комуниканта осећају угодно, јер се дистанца

[1] Дистанца између саговорника има идиоетничка обележја: зато избор комуникативног растојања зависи поред осталог и од националних традиција одређеног етноса. Интересантно је да су научници израдили класификацију комуникативних дистанци и предложили оделу на 5 типова: *интимна, лична, друштвена, јавна и далека* (Крејдлин 2002: 467). За контактни дијалог посебно су важна прва три типа. У европским земљама *интимна* дистанца има величину про-

током разговора која је непријатна за њих може свесно тумачити као упадање у лични „животни простор“ или, пак, као отуђивање, непостојање жеље за зближавањем.

Да би се други људи осећали угодно и пријатно треба се придржавати златног правила које нам у савременој комуникацији диктира популарни енглески израз *Keep a distance!*, које означава буквално „држати дистанцу“, а то значи да сваки човек мора заузимати прикладно место у простору поред других људи у складу с конкретном актуелном ситуацијом, одржавајући тако поштовање према саговорницима и никако не допуштајући фамилијарност (па онда и у колективу, односно да извршава све радње у складу са својом социјалном улогом: *бити на свом месту „бити честит, ваљан, искрен човек“* (РСЈ 2007: 701), будући да било какво прекорачење граница није допуштено с тачке гледишта норми етикеције (фразеологизми *прећи (сваку) границу, превазићи сваку меру „учинити нешто недопустиво, крајње дрско, немати меру“*).

У српском језику јасно је формулисана разлика у комуникацијској дистанци коју налазимо у изразима *разговарати (с ким) на равној нози „разговарати равноправно, као са себи равним“, држати корак с киме „бити једнак, раван с киме, с једне стране“* (концептуализација блискости у физичком простору и, тиме, социјалног: означавају успостављање личност контакта у оквирима норме етикеције), и с друге стране, *држати кога на одстојању, држати се корак даље од кога*, које кроз физички простор карактеришу друштвену дистанцу и формалне односе:означавају избегавање блиских контаката с неким, при чему је, по правилу, реч о односима између блиских људи, такорећи о „захлађењу“ у односима између њих. Ову конотацију добро илуструје преносно значење саме лексеме *дистанца „суздржљивост, резервисаност у понашању“*, као и *дистанцирати се „постојати туђ некоме, бити суздржан, резервисан у односу према некоме“*. Отуда и фразеологизми *држати се (бити, стајати) на дистанци*, то јест не дозвољавати блиске односе с неким, као и изрази *држати се по страни*, то јест не комуницирати са неким, не мешати се у његове ствари, и, напротив, *држати коме страну, стати на чију страну* у значењу *„подржавати, бранити нечије мишљење“* (Миленковић 2006, РСЈ 2007).

Концептуализација просторних односа преноси се и на сферу емоција. Тако, у српском језику речи *расположеност, расположење*, које су изворно повезане с *положајем* у речничком значењу *„место на коме се налази неки предмет у односу на друге“*, означавају душевно стање, и, истовремено, добронамеран однос и симпатију према некоме. Последње значење одразило се

сечно 15 до 40 центиметара, *лична* 40 центиметара до 1,5 метр, *колективна* 1,5 метар до 4 метра. Колективна дистанца присутна је у комуникацији људи који се слабо познају или се не познају, у току службених разговора. Лична дистанца је растојање на којем се људи налазе у разговору с пријатељима, колегама на различитим састанцима, званичним догађајима и свечаностима. Интимна зона је својеврсна „заштитна љуштура“ човека. У њу могу ући искључиво најближи људи, а то су родитељи, браћа и сестре, љубавни партнер, брачни друг или врло близак пријатељ. Зона која заузима простор од 0 до 15 центиметара назива се *блиска интимна зона* и може се дозволити искључиво у непосредном телесном контакту.

у фразеологизмима *бити (стајати) на располагању/расположењу, стављати се на располагање/расположење коме „бити спреман на пружање помоћи; бити спреман на чињење услуге“*. Исто тако, *нерасположење* означава лоше расположење и недобронамеран став према некоме, то јест, у суштини, непостојање жеље да будемо поред неког или нечег у психолошком смислу (РСЈ 2007).

Овакав невербални сценарио, чије поштовање чини преко 90% успешности комуникације[2] само је позадина која ипак има изузетан значај за вербалну комуникацију. Језички и етнографски подаци потврђују значај вербалне комуникације и чињеницу да се свакој изговореној речи придаје изузетан значај. То је повезано са поимањем самог феномена говора, који међу другим бићима у природи поседује искључиво човек, и управо је са тим, очигледно, повезан читав низ даљих ритуала. Тако се речи приписивала магијска моћ. Моћ речи могла је усмерити даљи развој догађаја (упор. формуле-заклетве и формуле-клетве). Сматрало се да се речју такође може урећи оно о чему се говори. Да би се то избегло, то јест, да се нешто не урекне, народна етикеција створила је читав низ формула типа: *За језик се ујео! Језик прегризао! Не буди урока! Језик за зубе!*, али и одредила правила вербалне комуникације. Зато у комуникаији треба опрезно користити речи, као и покрете. Треба *бирати речи «одмерено се изражавати; водити рачуна о осетљивости сабеседника и теми разговора»* (РСЈ 2007: 1164–1195), добро би било најпре осмислити оно што намеравамо да изговоримо (*испеци па реци; речи треба мерити, а не бројати*) и никако не треба *разбацивати се речима, бацати речи у ветар, трошити речи.* Овде налазимо и пословице *боље је поклизнути ногом него језиком, боље је свашто јести но свашта говорити, криво сједи а право реци* (Караџић 1965: 65, 167).

Истакнути значај речи саме по себи у комуникацији фиксира семантика устаљених израза који указују да је већ изговорена реч – закон (*дати (часну) реч*), то јест да се свега што је речено, обећано треба обавезно придржавати и испунити. У складу са тим, таква карактерна црта, као што је доследност, спада у позитивне. Упор. *обећање је дужност, обећање је тешко дуговање, обећато као дато* – за онога који је обећао*; човек од речи* – онај који држи дато обећање, или *ухватити за реч* – инсистирати на тачности нечијег исказа. Супротно томе изразито негативну конотацију имају фразе које означавају непоштовање речи, реченог и, пре свега, обећање: *обећање је лудом радовање, обећава му мазно на празно,* које имају значења „*празна обећања*“ (отуда и *празне речи* то јест речи које су изгубиле значај за друге комуниканте). Негативну конотацију имају и изрази којима се означава брбљивост, причљивост, које осуђује народна етика: *млати језиком као плиска репом,*

[2] Као што доказују научна статистичка истраживања, у чину комуникације само 7% информација преноси се вербалним језиком. Остале информације преноси комплекс невербалних средстава (Џ. Скот према Радевич-Виницки 2001: 63), будући да један комуникант „шаље“, а други „прима“ информације кроз неколико различитих сензорних канала истовремено, што чини целокупну поруку. Како се сматра, око 38% поруке преносе глас, висина тона, боја гласа, око 55% информација се прима кроз кинезичке знакове и друга невербална средства која прате говорни контакт (Лич 2001: 54).

имати језик као крава реп, нигда му језик не стоји, као воденично коло (Караџић 1965: 206).

Осим тога увек се сматра пристојнијим слушати партнера у комуникацији, а мање сам говорити, то јест давати предност другима: *боље ћеш чути него ћеш рећи* (Караџић 1965: 67), *хитар буди шта чути, а тих говорити* (Караџић 1965: 304), *уста затвори а очи отвори* (Караџић 1965: 299), *ко људи не слуша, није ни он чоек* (Караџић 1965: 156).

Према другима треба бити пријатан и позитиван, јер *лепа реч и гвоздена врата отвара, добра реч не кошта новаца*, и обрнуто – лоша реч ће одмах изазвати негативну реакцију других учесника комуникације: *рђава ријеч (иште) шаку у главу, какав поздрав, онакав и одздрав* (Караџић 1965: 250, 139). Семантика оваквих израза потврђује поштовање према речи, истичући на тај начин значај вербалне комуникације, а истовремено испољава стара, првобитна правила *око за око, зуб за зуб*. Управо ту су постављени темељи правила касније етикеције: треба имати отворене намере (– искрено дочекати *отворених руку*) и бити позитиван према другима (*лијепа ријеч лијепу иште* (Караџић 1965: 173), односити се према другима као према самом себи (*ко хоће да га људи поштују, ваља најприје сам да се поштује* (Караџић 1965: 156)), јер *све се враћа*, *све се плаћа*. Коначни циљ ових правила јесте контрола функционисања колектива, што манифестује социјалност човека као једно од најважнијих обележја, те је основа регулисања међуљудских односа у з а ј а м н о с т.

Тако видимо да се норма у комуникацији налази негде на средини, у складу са тим што се и самим идеалом најчешће сматра *златна средин*а. Зато се свако одступање од те «златне средине» коју одређује норма бележи и коментарише. Не треба испољавати бурно своје емоције, не узбуђивати се превише, без обзира на све треба *остати хладан*, треба увек *бити на свом месту* односно држати се у складу са ситуацијом, придржавати се своје социјалне улоге, и при том се у свим околностима треба трудити сачувати достојанство, вредност, то јест *остати на висини*.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ

Караџић 1965: Сабрана дела Вука Караџића. Књига девета. *Српске народне пословице,* Београд, Просвета

Матешић 1982: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* Zagreb, Školska knjiga.

Миленковић 2006: Т. Миленковић, *Идиоми у српском језику,* Алексинац, Атеље 63.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика,* Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

Бајбурин 1988: А. К. Байбурин, *Об этнографическом изучении этикета*, у*: Этикет у народов передней Азии*, Москва, Наука, 12–37.

Бајбурин – Топорков 1990: А. К. Байбурин, А. Л. Топорков, *У истоков этикета*, Ленинград, Наука.

Крејдлин 2002: Г. Е. Крейдлин, *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*, Москва, Новое литературное обозрение.

Лич 2001: Э. Лич, *Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов*, К использованию структурного анализа в социальной антропологии, Москва, Изд. фирма „Восточная литература“ РАН.

Радевич-Виницки 2001: Я. Радевич-Винницький, *Етикет і культура спілкування,* Львів, Сполом.

Телија 1999: В. Н. Телия, *Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры*, у: В. Н. Телия (ред.), *Фразеология в контексте культуры*, Москва, Языки русской культуры, 13–24.

Леся Петровска

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЭТИКЕТ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

(Резюме)

Статья охватывает вопросы, связанные с особенностями интерпретации национально-специфических норм этикета во фразеологии сербского языка. Рассматривая элементы этикета в качестве культурно маркированных коммуникативных единиц, а также считая само понятие этикета таким, которое обладает наиболее существенными общественно-регулятивными функциями, мы делаем попытку исследовать, каким образом этикетное поведение знаково интепретируется в языке. То есть взяв за пример выделение культурного контекста фразеологических единиц, фиксирующих нормы общественного поведения, мы можем проследить механизмы сбережения культурной информации во фразеологии сербского языка.

Ключевые слова: этикет, коммуникативное поведение, невербальные средства, фразеология, сербский язык.

811.163.41'373.7
811.162.1'373.7

Henryk JAROSZEWICZ*
Uniwersytet Wrocławski
Wrocław

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ВАРИЈАНТНОСТ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У СРПСКОМ И ПОЉСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се разматра појава варијантности фразеологизама на основу анализе језичке грађе прикупљене у новијим српским и пољским фразелошким рјечницима. У оба језика фразеолошке варијанте дијеле се у пет категорија: правописне варијанте, прозодијске, (мор)фонолошке, морфолошке, те синтаксичке. Може се, ипак, закључити да се варијантност фразеологизама најчешће заснива на синтаксичким разликама. Чини се такође да је општа слика фразеолошке варијантности врло слична у оба језика а малобројне разлике произилазе из чињенице да се неке граматичке особине и категорије срећу само у једном од наведених језика.

Кључне ријечи: фразеологизам, језичка норма, варијанта.

1. У српској и пољској лингвистичкој литератури појам „језичка норма" дефинише се веома слично. У пољској *Енциклопедији опште лингивстике* [*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*], под овим појмом се подразумијева „скуп свих језичких јединица и начела њиховог повезивања који су прихваћени од стране корисникā одређеног језика" (Енциклопедија 1993: 362). У другом енциклопедијском дјелу, *Енциклопедији пољског језика* [*Encyklopedia języka polskiego*], може се такође наћи напомена да „због непридржавања језичке норме аутор неправилно скованог саопштења може бити погрешно схваћен, изврнут омаловажању, подсмијеху" (Енциклопедија 1994: 226). У српској стручној литератури језичка норма схвата се као „свеукупност правила која регулишу употребу појединих језичких средстава у говору појединаца" (Српскохрватски 1972: 244). У језичком лексикону *Српскохрватски језик*, издатом у Београду, обраћала се пажња на друштвени и комуникациони контекст норме, с истицањем да у норму треба да уђу само ове језичке особине које су најраспострањеније, општепознате и широком употребом у цијелој друштвено-језичкој заједници. Ваља напоменути да се у српској лингивистици чешће него у пољској примјећивало да је језичка норма сложена

* hjarosz@interia.pl

творевина која обухвата различите слојеве језика – правопис, ортоепију, морфологију, синтаксу итд.

2. Један од основних задатака норме је подржавање граматичко-лексичке кохезије система одређеног језика. Захваљујући постојању норме не долази до неконтролисаних промјена ни у скупу језичких јединица ни у правилима њихове употребе. Норма, дакле, потпомаже процес језичког општења, спречавајући потенцијалну комуникацијску анархију која може довести чак и до распада неког језичког система. Чини се да у сваком језику постоји веома снажна, природна тежња ка нормативној дисјункцији. Под овим се појмом подразумијева тежња за једнозначним рјешењима и склоност према укључивању у оквир норме само једног облика одређене ријечи, која се ипак може остваривати у језику у већем броју различитих облика. Одбачени и ван норме изостављени облици сматрају се правописним грешкама, прозодијским неисправностима, фонетским аномалијама, морфолошким незграпностима, синтаксичким заблудама итд. Поменута нормативна дисјункција је сасвим разумљива и оправдана – слаже се са принципом језичке економије, осим тога врло често одговара субјективним потребама и очекивањима корисника датог језика.[1] Ипак, норма ни у једном језику није досљедно и апсолутно безизузетна. Чини се да је у сваком природном језику барем дјелимично сачувана појава супротна дисјункцији – ради се наравно, о језичкој конјункцији. Захваљујући језичкој конјункцији, у оквирима норме може функционисати неколико језичких јединица које карактерише семантичка и функционална истовјетност, а истовремено диференцијација на формалном плану. Ове се јединице најчешће именују као „језичке варијанте“ и дефинишу као „једно од могућих остварења једне језичке јединице у истом језику“ (Енциклопедија 1993: 81).

Као што је познато у лингвистичким радовима појам „језичка варијанта“ приписује се разноврсним језичким јединицама – словима, гласовима, морфемама, флексијским облицима неких ријечи, чак и самим лексемама.[2] У овоме раду, ипак „језичка варијанта“ означаваће само синтаксички самосталне јединице – ријечи и фразеологизме – док за друге врсте јединица које се понекад именује „варијантама“ предлаже се употреба термина као што су „алофон“, „алограф“, „аломорф“ итд. Може се претпоставити да ће ова одлука ријешити барем неке терминолошке проблеме везане уз појаву језичке

[1] Ваља подсјетити на мишљење пољског лексикографа Мирослава Бањке [Mirosław Bańko] о појави правописне варијантности: „У пољском језику има веома мало примјера варијантних облика које се сматрају правилним и укључују се у оквир језичке норме. Произилази то из чињенице да корисници пољског језика траже да би се свака ријеч биљежила само на један начин. Дјеловање језичких нормативиста углавном одговара овим захтевима“ (Бањко 2011).

[2] На основу кратког прегледа пољске и српске лингвистичке литературе може се утврдити да се варијантама сматрају јединице које функционишу на правописном (графијском) плану (нпр. алографеме *дј : ђ* < међа / *медја), прозодијском (нпр. *чита'мо* : *чи`тāмо*), фонетском (нпр. алофоне *н : ŋ* < нога, банка), флексијском (*biologowie* : *biolodzy* < biolog; *ręce* : *ręku* < ręka), морфолошком (нпр. аломорфе [bol] : [bul] < boleć, [отац] : [отац] < отац, отацбина), лексичком (*казалиште / позориште*; *представа* 'приредба' : *представа* 'оно што се замишља') – опширније: Српскохрватски 1973: 458; Енциклопедија 1994: 372-373). Као што се види опсег појма „језичка варијанта“ је доста широк, али истовремено није довољно јасно прецизиран.

варијантности, синонимике, деривације итд. Дакле, под појмом „језичка варијанта“ подразумијеваће се (барем) две пунозначне ријечи или два фразеологизма, који представљају конкретизоване реализације једне лексеме у тексту.[3] Иако између ове две јединице постоји нека граматичка разлика, која се испољава на правописном, прозодијском, (мор)фонолошком, морфолошком или – у случају фразеологизама – синтаксичком плану, поменуте варијантске јединице не разликују се међусобно ни по функционалној ни семантичкој вриједности.[4]

3. Послије тог кратког увода и неколико терминолошких напомена желио бих прећи на основни дио мог реферата. Овај рад представља резултате компаративних истраживања којима је главна тема савремен облик језичке варијантности у пољској и српској фразеологији. За детаљнију анализу одабрана је језичка грађа прикупљена у два новија пољска и српска фразеолошка рјечника – ради се о *Приручном фразеолошком рјечнику пољског језика* [*Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*] чији је аутор Станислав Бонба [Stanisław Bąba] (Бонба 2000) и о *Малом фразеолошком речнику српског језика* који је објавио Ђорђе Оташевић (Оташевић 2007). Оба лексикографска дјела имају научно-популарни карактер, исту намјену и одликују се сличним бројем страна те одредница[5].

3.1. Правописне варијанте

У истраживаним рјечницима нису пронађени примјери фразеолошких правописних варијанти. Ипак, мора се истаћи да се ова врста варијантности јавља у другим рјечницима пољског језика. Може се овдје навести неколико примјера као што су:

pójść do Kanossy : pójść do Canossy
zachowywać się jak dżentelmen : zachowywać się jak gentleman
prowadzić mały biznes : prowadzić mały business[6].

У наведеним случајевима појаву варијантности фразеолошких јединица омогућава чињеница да се у пољском језику неке стране ријечи могу транс-

[3] Овдје се прихвата дефиниција лексеме коју предлаже Рајна Драгићевић. За српску лингвисткињу лексема је „апстрактна језичка јединица, под којом се подразумевају сви граматички облици и сва значења једне речи. Лексема је сума и именитељ свих реализација. То је апстрактна јединица, јер се не може појавити у конкретној употреби у свим својим облицима и са свим значењима истовремено“ (Драгићевић 2007: 35–36).

[4] У овоме раду фразеологизми се убрајају у попис лексичких јединица. Ова одлука условљена је многобројним сличностима које се запажају у функционисању фразеологизама и ријечи. Фразеологизми – исто као и ријечи – посједују јединствено значење и могу да врше у реченици улогу сваког реченичног члана: предиката, објекта, субјекта, атрибута итд. Не сме се такође заборавити да су фразеологизми – опет исто као и ријечи – избројиве језичке јединице које се могу пописати и приказати у облику једног рјечника (шире: Бугарски 1989: 199-200; Шипка 1998: 14; Драгићевић 2007: 33–36; Левицки, Пајћињска 1993: 307).

[5] У истраживањима користили су се наравно и други рјечници – прије свега општи рјечници пољског и српског језика, те једнојезички и двојезички пољски и српски рјечници. Ваља напоменти да су ова дјела вршила улогу само помоћних извора. Детаљни попис извора налази се на крају овог рада.

[6] У неким пољским рјечницима препоручују се само транскрибоване варијанте: *zachowywać się jak dżentelmen*; *prowadzić mały biznes* (Кубјак-Сокул, Собол 2007б).

крибовати или писати изворно.[7] Мада и у српском језику постоји незанемарљив број правописних варијанти (нпр. *џез музика : џез-музика; бржебоље : брже-боље*) тешко је наћи некакве примјере правописне варијантности у оквиру фразеолошких јединица.

3.2. Прозодијске варијанте

Оташевић и Бонба не биљеже акценат у одредницама прикупљеним у својим рјечницима. Овај поступак не треба да чуди јер се у многим лексикографским дјелима не могу пронаћи никакви подаци о прозодијској вриједности обрађиваних фразеолошких јединица[8]. У вези с тим опет се може говорити само о потенцијалној (прозодијској) варијантности фразеолошких јединица. Полазећи од основних података везаних уз ортоепију пољског и српског језика може се претпоставити постојање пољских варијанти типа:

o˘cean możl'iwośći : oce˘an możl'iwośći [ocean możliwości]
stru˘śa pol'i˘tyka : stru˘śa pol'ity˘ka [strusia polityka]
hory na matema˘tykę : hory na matematy˘kę, [chory na matematykę]
na˘uka pošua w las : nau˘ka pošua w las [nauka poszła w las]

и српских:

сирòмах као цр̀квенӣ мӣш : сирòмах као црквѐнӣ мӣш [сиромах као црквени миш]
сâм сàмцат : сâм сàмцāт [сам самцат].

3.3. (Мор)фонолошке варијанте

Као што је познато пољски језик карактерише морфолошки правопис. За ову врсту графије, међутим, карактеристично је да се у једном и истом слову може конкретизовати неколико различитих алофона. Из тога произлази закључак да званични пољски правопис није у стању да представи цијелу фонолошку сложеност пољског језика у којем је – што ваља нагласити – број алофона готово три пута већи од броја употребљаваних слова. Не може дакле, чудити чињеница да су у пољском језику фонолошке варијанте (не само фразеологизама) ријеткост. Само на принципу изузетака функционишу фразеолошки парови као што су:

spiesz się powoli : śpiesz się powoli
wprowadzać reżym : wprowadzać reżim.

Полазећи од основних података који се тичу фонетике и фонологије пољског језика, састава пољских алофона и гласовних алтернација може се говорити о постојању потенцијалних фонолошких и фонетских варијанти типа:

ofjara losu : of'ara losu [ofiara losu]
čyńić avąse : čyńić avanse [czynić awanse]

[7] Примјери правописне варијантности која се јавља у фразеологизмима који су изграђени искључиво на домаћој лексици веома су ријетки. Може се овдје навести само један примјер: *brać kogoś na łepka* : *brać kogoś na łebka*.

[8] Иако се у Матешићевом *Фразеолошком рјечнику хрватског или српског језика* биљеже акценти у обрађеним одредницама, не може се у овоме дјелу наћи ни један примјер прозодијске варијантности фразеолошких јединица.

m'išč nad m'išče : m'isţš nad m'isţše [mistrz nad mistrze]
krakosk'im targ'em : krakofsk'im targ'em [krakowskim targiem].

Нема сумње да у поређењу с пољским језиком српски језик је сиромашнији по броју алофона и гласовних алтернација. Ипак, за разлику од пољског језика у српском већи дио гласовних алтернација налази свој одраз у правопису, а укупан број српских алофона приближан је броју слова српске азбуке. На основу фразеолошке грађе прикупљене у *Малом фразеолошком речнику српског језика* може се закључити да се у српском језику фонетска варијантност фразеолошких јединица заснива прије свега на три гласовне појаве – губљење или супституција фрикате *х* (*х : ø*; *х : в*), алтернација африката *т : ћ*, те постојање покретних вокала. Као примјер фонолошких варијанти могу се навести сљедећи парови фразеологизама пронађени у Оташевићевом рјечнику:

данути душом: дахнути душом
ставити буву у ухо : ставити буву у уво
глухо доба : глуво доба
родити се под сретном звездом : родити се под срећном звездом
из свег грла : из свега грла
светског гласа : светскога гласа
коме опанак, коме обојак : ком опанак, ком обојак.

3.4. Морфолошке варијанте

У пољском и српском језику присутни су такође многобројни примјери морфолошке варијантности фразеолошких јединица. Ова врста варијантности заснива се на чињеници да се једна од компоненти фразеологизма може остваривати у неколико факултативних облика различитих по некој граматичкој категорији (нпр. броја, рода, вида).

3.4.1. Врло често фразеолошке варијанте разликују се по граматичкој категорији броја једног од именичких састојака фразеолошке јединице. У Оташевићевом рјечнику може се пронаћи преко тридесет примјера као што су:

бацити бисер пред свиње : бацити бисере пред свиње**;** [у Речнику МС само „бацати"]
пустити корен : пустити корење
имати бубу у глави : имати бубе у глави
имати црва у стражњици : имати црве у стражњици
опљунути длан : опљунути дланове
испразнити некоме џеп : испразнити некоме џепове
видети све звезде на небу : видети све звезде на небесима
очитати некоме лекцију : очитати некоме лекције
држати све конце у рукама : држати све конце у руци
оштрити мач : оштрити мачеве.

Сличне примјере морфолошке варијантности уврстио је у свој рјечник Бонба:

włos staje dęba na głowie : włosy stają dęba na głowie
za psi grosz : za psie grosze
kląć w żywy kamień : kląć w żywe kamienie
nie spuszczać oka z kogoś : nie spuszczać oczu z kogoś

wytykać kogoś palcem : wytykać kogoś palcami
być w czyichś rękach : być w czyimś ręku
przymknąć oczy na coś : przymknąć oko na coś
świecić pustką : świecić pustkami
skakać sobie do gardła : skakać sobie do gardeł.

3.4.2. У истраживаној језичкој грађи прилично често се наилази на варијанте које користе граматичку категорију одређеног и недређеног придјевског вида. Оташевић износи преко десет примјера као што су:

ни за жива Бога : ни за живога Бога
бити кратка даха : бити краткога даха
не видети бела дана : не видети белога дана
превести жедног преко воде : превести жедна преко воде
пуст глас : пусти глас
живети на суву хлебу : живети на сувом хлебу.

Ова граматичка категорија придјева није више продуктивна у пољском језику, а придјеви који се могу јављати у неодређеном виду веома су малобројни[9]. У Бонбином рјечнику могу се ипак пронаћи два примјера те врсте фразеолошке варијантивности:

Bogu ducha winien : Bogu ducha winny
zdrów jak ryba : zdrowy jak ryba.

3.4.3. У пољском и српском језику постоји доста занимљива врста морфолошке варијантности која се заснива на разлици у степену поређења придјева. У Оташевићевом *Малом фразеолошком речнику* наилази се на четири пара таквих варијанти:

завирити дубоко у чашу : завирити дубље у чашу
од малих ногу : од најмањих ногу
линија мањег отпора : линија најмањег отпора
дирнути у тању жицу : дирнути у најтање жице

Иако у *Приручном фразеолошком рјечнику пољског језика* нису пронађени слични примјери, у другим пољским лексикографским дјелима (нпр. Кубјак-Сокул, Собол 2007а) може се наићи на сљедеће парове фразеологизама:

gruba sprawa : grubsza sprawa
zrobić się lekko na duszy : zrobić się lżej na duszy
zrobić się raźno na sercu : zrobić się raźniej na sercu.

3.4.4. У истраживаној језичкој грађи пронађене су такође фразеолошке варијанте, које се разликују по употребљеном граматичком наставку за облик. Оташевићев рјечник садржи три примјера:

[9] Најчешће се наводе сљедећи примјери: *zdrów* (zdrowy), *wesół* (wesoły), *godzien* (godny), *pełen* (pełny), *żyw* (żywy), *łaskaw* (łaskawy), *ciekaw* (ciekawy), *rad* (rady), *wart* (warty), *winien* (winny). Треба ипак, напоменути да је употреба ових облика факултативна и веома ријетка у савременом пољском језику. Осим тога сведена је само на једну синтаксичку конструкцију (ради се о именском предикату: *Bądź zdrów!*, *Jestem ciekaw, On nic nie był wart* итд.).

продана душа : продата душа
шарена лаж : шарена лажа
шта Бог да : шта Бог даде

као и Бонбин три:

chwalić pod niebiosa : chwalić pod niebiosy
widzieć oczyma duszy : widzieć oczami duszy
siedzieć z założonymi rękami : siedzieć z założonymi rękoma.

3.4.5. Рјечници Бонбе и Оташевића пружају такође малобројне примјере других фразеолошких варијанти у којима се појава варијантности заснива на другим граматичким категоријама. Могу се навести фразеологизми који се разликују по категорији лица, начина, рода, па и времена. Ево неколико примјера:

ако Бога знаш : ако Бога знате
Бог те пита када : Бог те питај када [у Речнику САНУ само „питај бога “]
трчати пред рудо : трчати пред руду
па да и секире падају : па да и секире падале [„ма и секире падале“]
хоћеш-нећеш : хтео-не хтео
nerwy komuś puszczają : nerwy komuś puściły
robić co się komuś żywnie podoba : robić co się komuś żywnie spodoba;
przewróciło się w głowie komuś : przewraca się w głowie komuś;
zaczynają się schody : zaczną się schody.

3.5. Синтаксичке варијанте

Истражујући тему фразеолошке варијантности није тешко закључити да се ова језичка појава најчешће јавља на синтаксичком плану. Примјери синтаксичких варијанти неупоредиво су бројнији од правописних, прозодијских, (мор)фонолошких или морфолошких. Тај закључак наравно поткрепљују резултати анализе језичке грађе прикупљене у Оташевићевом и Бонбином рјечнику.

3.5.1 На функционисање синтаксичких варијанти прилично често утиче у пољском и српском језику постојање специфичне врсте реченичног конституената – партитивног правог објекта (у пољској лингвистичкој теминологији јавља се он под називом *dopełniacz cząstkowy* – Салони, Швиђињски 2007: 161–162). Варијантност парова:

добити батина : добити батине;
појести луде гљиве : појести лудих гљива;
тражити од птице млеко : тражити од птице млека
имати слух за нешто : имати слуха за нешто
ухватити души место : ухватити души места
uchylić rąbka tajemnicy : uchylić rąbek tajemnicy
popuścić cugle : popuścić cugli
stawiać czoło : stawiać czoła
nadstawić głowę : nadstawić głowy
przyłożyć rękę do czegoś : przyłożyć ręki do czegoś.

пронађених у Оташевићевом и Бонбином рјечнику условљена је управо присутношћу у синтаксичкој норми поменуте врсте објекта.

3.5.2. У српском језику налазе се такође примјери варијантности фразеологизама која се заснива на постојању друге, специфичне синтаксичке категорије – одричног правог објекта. У *Малом српском фразеолошком речнику* може се пронаћи неколико варијанти у којима је видљива управо ова синтаксичка категорија:

не вредети ни зрно боба : не вредети ни зрна боба;
не бери бригу : не бери бриге;
немати једну даску у глави : немати једне даске у глави;
не оставити ни камен на камену : не оставити ни камена на камену.

Због чињенице да се у пољској одричној реченици објекат увијек јавља у облику генитива, фразеолошке варијанте – сличне горе наведеним – не могу се пронаћи ни у Бонбином рјечнику ни у другим пољским лексикографским дјелима.

3.5.3. У Оташевићевом и Бонбином рјечнику наилази се на два примјера синтаксичких варијанти који се разликују по реду фразеолошких компонената:

Бога питај : питај Бога
ślepy i głuchy na coś : głuchy i ślepy na coś.

3.5.4. У оба истраживана рјечника налази се неколико примјера синтаксичке варијантности која произлази из чињенице да је у једној од фразеолошких варијанти употребљена поредбена конструкција са везником *као*. У Оташевићевом рјечнику налази се преко десет парова типа:

седети на жеравици : седети као на жеравици;
имати образ од ђона : имати образ као ђон;
бити с неким нокат и месо : бити с неким као нокат и месо;
бежати без душе : бежати као без душе.

Бонба даје само један примјер те врсте фразеолошке варијантности:

trafić kulą w płot : trafić jak kulą w płot.

3.5.6. Синтаксичка варијантност српских фразеолошких јединица понекад је условљена постајањем посебних предикатских допуна. Ради се, наиме, о именским предикатима у којима се јављају у улози копуле такозвани неправи копулативни глаголи. Као примјер ове врсте синтаксичких варијанти могу се дати три пара фразеологизама пронађених у Оташевићевом рјечнику:

правити се блесав : правити се блесавим;
правити се луд : правити се лудим;
правити се будала : правити се будалом.

Као што је познато у пољском језику не постоји слична врста синтаксичке варијантности. Произлази то из чињенице да у пољском језику предикатив у копулативној конструкцији увијек долази у инструменталу.

3.5.6. На основу фразеолошке грађе прикупљене у *Малом српском фразеолошком речнику* и *Приручном фразеолошком рјечнику пољског језика* може се закључити да се синтаксичка варијантност најчешће остварује захваљујући

разликама у облицима предлошких синтагми које улазе у састав фразеолошких јединица. У оба рјечника може се наћи преко шездесет парова варијаната који се разликују по степену формалне диференцијације поменутих синтагми. У неким случајевима разлика између две варијанте формално је сведена само на употребу различитих предлога, као што је приказано у примјерима:

висити о длаци : висити на длаци
бацати кипове под точкове : бацати кипове у точкове
вежи то мачку за реп : вежи то мачку на реп
живети на сувом хлебу : живети о сувом хлебу
бити у седмом небу : бити на седмом небу
być między młotem a kowadłem : być między młotem i kowadłem
upiec dwie pieczenie przy jednym ogniu : upiec dwie pieczenie na jednym ogniu
owijać dookoła małego palca : owijać wokół małego palca
rzucać kamieniem w kogoś : rzucać kamieniem na kogoś
palcem po wodzie pisane : palcem na wodzie pisane.

нађеним у Отешевићевом и Бонбином рјечнику. Понекад разлика између фразеолошких варијанти видљива је у облику целе предлошке синтагме, не само у употребљеном предлогу. Могу се навести сљедећи примјери пронађени у оба рјечника:

дете од сисе : дете на сиси
читати с длана : читати у длан [у РСАНУ „гледати у длан“]
добити преко носа : добити по носу
чупати себи косу с главе : чупати себи косу на глави
имати некога на врату : имати некога за вратом;
bić po oczach : bić w oczy
nabierać wodę w usta : nabierać wodę do ust
mieć po dziurki w nosie : mieć po dziurki od nosa.

4. У многим лингвистичким радовима, како у пољским тако и у српским, фразеологизми који се налазе у другим формално-семантичким односима такође се сматрају фразеолошким варијантама[10].

4.1. Врло често наилази се на мишљење да су фразеолошке варијанте и они фразеологизми који се дјелимично разликују по лексичком саставу. Тврди се да ако изостављање или замена једне саставнице фразеологизма на другу не нарушава општу формалну и семантичку структуру фразеологизма слободно се може говорити о појави фразеолошке варијантности. Такав однос према фразеологизмима карактерише оба истраживана рјечника – Оташевићев и Бонбин. За доказ могу послужити парови фразеолошких варијанти пронађени у овим рјечницима, типа:

буре без дна : бачва без дна
бити у деветом небу : бити у седмом небу
правити од муве слона : правити од буве вола
бојати се као врана бродара : бојати се као врана скелеџије
говорити гласом као из бурета : говорити као из бурета
milczeć jak grób : milczeć jak zaklęty

[10] Усп. нпр.: Мршевић-Радовић 1987: 114–125; Менац 2007: 70-74; Козажевска 1969: 181–184.

oddawać niedźwiedzią przysługę : wyświadczać niedźwiedzią przysługę
muzyka przeszłości : pieśń przeszłości
ziemia się pali pod nogami : ziemia się pali pod stopami
szukać igły w stogu siana : szukać szpilki w stogu siana
nie powiedzieć jeszcze ostatniego słowa : nie powiedzieć ostatniego słowa.

Овдје се, ипак, сматра да свако изостављење или замјена пунозначне ријечи која врши улогу дјела неког фразеологизма мора да наруши семантичку или стилску вриједност цијеле фразеолошке јединице. Ваља напоменути да уз то врло често иде и промјена индивидуалне, непоновљиве сликовитости изворне фразеолошке јединице. Зато се предлаже да се горе наведени парови фразеологизама не сматрају варијантама већ фразеолошким синонимима или фразеологизмима блиским по значењу.

4.2. Понекад се варијантама сматрају такође фразеолошке јединице које се међусобно разликују по творбеним наставцима. У већини случајева ова се појава јавља у присвојним придјевима и именичким деминутивима који чине дио фразеологизама. Такав приступ фразеолошкој грађи може се наћи и у истраживаним рјечницима Оташевића и Бонбе. Двојица лексикографа за варијанте сматрају фразеолошке јединице типа:

царев дан : царски дан
лавовски део : лављи део
шачица људи : шака људи
вратити некоме лопту : вратити некоме лоптицу
judaszowskie srebrniki : judaszowe srebrniki
ronić krokodylowe łzy : ronić krokodyle łzy
łapać za słowa : łapać za słówka
owijać dookoła palca : owijać dookoła paluszka.

У овом раду полази се, ипак, од става да фразеолошка варијантост захтијева исти лексички састав у две супротстављане фразеолошке јединице. Захваљујући томе прилично лако може се раздвојити појава фразеолошке варијантности од појаве фразеолошке синонимике, те фразеолошке деривације. У вези с тим да у горе наведеним примјерима није испуњен услов лексичке јединствености састојака фразеолошких јединица чини се да је боље сматрати ове фразеологизме дериватима него фразеолошким варијантама[11].

*

На крају ових кратких разматрања може се закључити да је фразеолошка варијантност појава која се – како у пољском тако и српском језику – манифестује на сваком граматичком плану. Ипак, није тешко примјетити да се најчешће заснива на синтаксичким разликама, рјеђе морфолошким, док су (мор)фонолошке и правописне варијанте фразеологизама прилично ријетке. Послије тог летимичног прегледа језичке грађе прикупљене у новијим пољским и српским фразеолошки рјечницима може се закључити да је опш-

[11] Сматра се да између фразеолошких јединица: *шака људи* и *шачица људи* постоји сличан однос као између двају чланова деривационог пара: *шака* → *шачица*.

та слика фразеолошке варијантности врло слична у оба језика. Све разлике, углавном, произилазе из чињенице да се у данашње вријеме неке граматичке особине и категорије срећу само у једном од наведених језика. Чини се да појава фразеолошке варијантности – нарочито у повезаности са појавом фразеолошке синонимике и фразеолошке деривације – заслужују детаљнија и комплекснија лингвистичка истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Бањко 2011: M. Bańko, *Warianty ortograficzne*, у: *Poradnia językowa PWN <http://poradnia.pwn.pl/lista.php?id=5087>*. 30.08.2011.

Бонба 2000: S. Bąba и др., *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Бугарски 2003: R. Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd, Čigoja štampa.

Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд, Завод за уџбенике.

Енциклопедија 1993: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, уред. K. Polański, Warszawa, Ossolineum.

Енциклопедија 1994: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, уред. S. Urbańczyk, Warszawa, Ossolineum.

Козажевска 1969: E. Kozarzewska, *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*, у: Prace Filologiczne, књ. XIX, Warszawa, Instytut Języka Polskiego, 179–184.

Кубјак-Сокул, Собол 2007а: A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik frazeologiczny*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Кубјак-Сокул, Собол 2007б: A. Kubiak-Sokół , E. Sobol, *Słownik ortograficzny*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Левицки, Пајђињска 1993: A. M.Lewicki, A.Pajdzińska, *Frazeologia*, у: Encyklopedia kultury polskiej XX w., књ. II (уред. J. Bartmiński), Wrocław, Wiedza o kulturze, 307–326.

Лубаш, Урбањчик 1994: W. Lubaś, S. Urbańczyk, *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, Kraków – Katowice, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Матешић 1982: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, Školska knjiga.

Менац 2007: A. Menac, *Hrvatska frazeologija,* Zagreb.

Милднер-Њецковски 2003: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa, Świat Książki.

Мршевић-Радовић 1987: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд, Филолошки факултет.

Оташевић 2007: Ђ. Оташевић, *Мали српски фразеолошки речник*, Београд, Алма.

Пољско-српски 1999: *Пољско-српски речник*, (уред. Ђ. Живановић), Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Правопис 1993: *Правопис српскога језика* (М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица), Нови Сад, Матица српска.

Речник 2007: *Речник српског језика* (уред. М. Николић), Нови Сад, Матица српска.

Салоњи, Шићињски 2007: Z. Saloni, M.Świdziński, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Речник МС 1967-1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска.

Речник САНУ (1958-): Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Београд, Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности.

Српскохрватски језик 1972: (ред. А. Пецо, Ж. Станојчић), Београд, Интерпрес.

Трофимкина 2005: О. Н. Трофимкина, *Сербохорватско-русский фразеологический словарь*, Москва, Восток – Запад.

Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad, Matica srpska.

Henryk Jaroszewicz

WARIANCJA JEDNOSTEK FRAZEOLOGICZNYCH W JĘZYKU SERBSKIM I POLSKIM

(Streszczenie)

W rozprawie omawia się zjawisko wariancji frazeologicznej w oparciu o analizę materiału językowego zebranego w nowszych serbskich i polskich słownikach frazeologicznych. W obu językach warianty frazeologiczne można podzielić na pięć kategorii: warianty ortograficzne, prozodyczne, fonologiczne, morfologiczne oraz składniowe. Nietrudno jednak zauważyć, że wariancja frazeologiczna realizuje się najczęściej na płaszczyźnie składniowej. Wydaje się, że ogólny obraz wariancji frazeologicznej jest w języku serbski i polskim bardzo podobny, a nieliczne różnice wynikają z faktu, iż pewne zjawiska i kategorie gramatyczne występują współcześnie tylko w jednym z tych języków.

Wyrazy kluczowe: frazeologizm, norma, wariancja.

371.3::811.163.41
811.163.41'373:39

Љиљана ПЕТРОВАЧКИ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЗА ИЗРАДУ ШКОЛСКОГ РЕЧНИКА ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

У раду** се истиче потреба за израдом школског речника наше традиционалне културе. Показује се како ученици у формалном образовању, али и студенти српског језика и књижевности тешко разумеју многе појмове и речи из традиционалне културе приликом читања и тумачења текстова из наше старије уметничке или народне књижевности и како недовољно користе речнике за решавање својих филолошких проблема. Разматра се концепција овог тематског речника и предлаже оквирни корпус који би он обухватао.

Кључне речи: српски језик, лексикологија, лексика традиционалне културе, лексикографија, школски речник традиционалне културе, методика српског језика

1. Увод. У својим ранијим радовима указала сам на проблеме који се јављају у настави српског језика приликом обраде текстова из народне књижевности и обавезних књижевних дела од наших старијих писаца који се баве темама из српске прошлости, традиције и фолклора (Петровачки: 2010; Петровачки и Недељков: 2007; Недељков и Петровачки 2009). Ученици али и студенти имају тешкоћа у разумевању предметног света тих дела и стога су им потребна, као помоћ, бројна шира лингвокултуролошка објашњења. На основу честих боравака у новосадским школама са студентима на пракси или на семинарима за наставнике на којима сам активно учествовала, могу да кажем да је највише потешкоћа било приликом тумачења непознате лексике традиционалне културе. Семантичка интерпретација те лексике и уопште објашњавање традиционалног културног модела живота, захтевају широку припрему наставника. Стога се у свом раду залажем за израду школског речника традиционалне културе који би свима био од помоћи.

2. Традиционална култура је посебно удаљена од наших ученика из градских средина. Процеси компјутеризације и опште глобализације доводе

* petrovacki@nscable.net

** Рад је урађен у оквиру пројекта „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“ који подржава Министарство науке РС, бр.178004.

и до хомогенизације култура, па елементи традиционалног полако ишчезавају и из хоризонта старије популације становништва, а деца и млади све више урањају у културу интерактивних дигиталних медија која је глобална, динамична и атрактивна, те они све мање имају интерес да разоткрију како се некада живело. Културно-историјски обрасци патријархалног друштва и традиционални културолошки модели сеоског и градског живота добили су статус архаичног и далеко су од поимања света савременог ученика. Ипак, културолошки захтеви и основног и средњег образовања су да, поред развијања способности да упознају културе других народа и да комуницирају са њима, наши ученици схвате шта је оно што чини наш јединствени културни идентитет, почевши од језика, традиције којој припадамо, система вредности у којима се препознајемо, до локалне историје и њених спона са универзалним збивањима. Дакле, темељни садржај културног идентитета је културно наслеђе у коме традиционална народна култура има велики удео, али то је само један део; други део је и свест да се нешто од тога може мењати и мења се у складу са стварним савременим потребама заједнице. Васпитни задатак је спојити традицију са новим временима.

3. Да би се одредио оквирни корпус за школски речник традиционалне културе, истраживала сам шта би ученици требало да сазнају о традиционалној народној култури у основној школи[1]. У нижим разредима основне школе један од изборних предмета је Народна традиција (то је новина у реформисаном курикулуму основне школе). Народна традиција је *не само предмет* већ заправо шира образовна област у којој су интегрисане теме из више наука или школских предмета[2]. За реализацију програма овог изборног предмета сачињени су и уџбеници и приручници, којима се настоји да се деци тог узраста приближе поједини елементи традицијске културе код нас. Прегледала сам те уџбенике у издању Завода за уџбенике и мислим да би ученицима могли да буду корисни и занимљиви. Илустрације разних ситуација и појмова, једноставна објашњења и сликовни речник примерени су узрасту ученика. Ови уџбеници нису само извор сазнања, већ делују подстицајно на дете да препознаје, упоређује и примењује оно што чува особености културе

[1] Сагледани су правилници о наставним плановима и програмима за све разреде основне школе. Службени гласник РС. Просветни гласник. http: // www. mp.gov.rs / propisi

[2] Задаци овог наставног предмета су усвајање елементарних знања о разлици између фолклорног и актуелног окружења и то кроз: упознавање са основним фолклорним текстовима (бајке, легенде, приче, песме, пословице...) упознавање са дечијим фолклором (игре, кратке текстуалне форме као што су загонетке, разбрајалице, успаванке...) и кроз познавање : основних разлика између градског и сеоског живота, основних сезонских радова, основних обредно-обичајних радњи везаних за те радове, основних и општих празника и обичајно-обредних радњи везаних за те празнике... (*Правилник о наставном плану и програму за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања*, Службени гласник, Београд, Министарство просвете и спорта. бр. 62/03, 204–207)

Нажалост, мали број школа нуди ученицима овај предмет већ им се предлаже алтернативни Чувари природе. Школе које сам ја анкетирала у Н. Саду га не организују. Треба се и запитати зашто школе не организују овај предмет. Немају кадар који би то успешно могао да реализује. Учитељи нису спремни, а ни од наставника се такође не може очекивати да се без посебне специјализације прихвате тог посла.

народа[3]. Наведени уџбеници и приручници су у доброј корелацији са наставним темама и јединицама из свих предмета који се баве традицијом, музичком и ликовном културом, историјом, а посебно са наставом српског језика и књижевности пошто се традиционални културни код највише испољава кроз језик књижевности и специфичност њене лексике. Добро би било да се ова едиција о народној традицији настави и за ученике виших разреда јер ту проблема око разумевања традиционалног културног кода и традиционалне лексике има и много више због великог броја књижевних дела у школској лектири која их одражавају[4]. Много информација о традиционалној народној култури ученици могу да сазнају управо из књижевних текстова. Али, за то је основни предуслов да их разумеју. Ту се јављају и битна питања: како им омогућити несметану рецепцију, колико наставници могу у томе да им помогну и како припремити будуће наставнике у иницијалном универзитетском образовању да могу ваљано обрађивати те текстове.

4. У покушајима да решим та стручна и дидактичка питања иницирала сам сарадњу са стручњаком из области лексике, наставником лексикологије Љ. Недељков и успоставиле смо корелацију у садржајима рада са студентима[5]. Приликом заједничког сагледавања проблема, показале смо различите могућности тумачења лексике традиционалне културе и настало је више заједничких радова. Тематска истраживања ове лексике захтевала су интердисциплинарни приступ. На основу одабраних примера, приказале смо да је у њеном тумачењу неопходно применити шире лингвокултуролошке поступке и објаснити многе социокултурне категорије. У ту сврху, поред разних типо-

---

[3] Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма 2005: *С колена на колено,* Народна традиција за 1. разред основне школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма 2005: *Свуда пођи, кући дођи,* Народна традиција за 2. разред основне школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма 2006: *Све, све, али занат,* Народна традиција за 3. разред основне школе, Београд:Завод за уџбенике и наставна средства.

Перић, С. и Нишкановић, Вилма 2006: *Друмом ходиш, водом бродиш,* Народна традиција за 4. разред основне школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

[4] Постоји и један факултативан уџбеник за више разреде основне школе:

Вулетић, А. и Мијаиловић, Ј. 2006: *Између посела и балова,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. (Поднаслов уџбеника је „Живот у Србији у 19. веку“, а теме које су обрађене су: село и град, саобраћај, хигијена и здравство, образовање, исхрана, одевање, друштвени живот и обичаји у селима и варошима, породица сеоска и градска и др.)

[5] У раду са студентима на Филозофском факултету у Новом Саду настојали смо да успоставимо корелацију у новим и обавезним и изборним предметима, посебно на мастер студијима да би студенти своја теоријска знања могли да примењују. Осмишљени су поступци који захтевају веће ангажовање студената у процесима учења и истраживања у речницима са применом многоструких информација из њих. Нпр. у деветом семестру, у оквиру изборног курса *Функционално проучавање лексике,* уз корелацију са методичким захтевима на предмету *Методичке апликације,* студенти примењују своја знања из лексикологије у тумачењу непознате и архаичне лексике у књижевним текстовима који се налазе у корпусу обавезне школске лектире. Примери планског обједињавања лексиколошких, лингвокултуролошких и методичких истраживања путем којих су се студенти у тиму са наставницима укључивали у стручни рад су многоструки. Показало се како су заједничка истраживања омогућила студентима заиста функционалну примену теоријских лингвистичких знања у дидактичке сврхе, али и иницирала потребу проучавања разноврсне шире литературе за комплексна филолошка испитивања текста. Тако се, уз наставникова вођења и усмеравања на мастер студијама студенти постепено упућују у стручни и научноистраживачки рад.

ва речника, била је неопходна веома бројна и разнородна литература (етнолошка, социолингвистичка, историјска, религијска и др).

На то како се у настави српског језика као матерњег недовољно посвећује пажња лексици и њеном семантичком аспекту, скренуо је пажњу лингвистима и методичарима још пре две деценије М. Дешић. Истакао је да је обрада непознатих речи значајно питање у настави српског језика и да је неопходно више коришћења речника разних типова у школама. Напоменуо је да се није смело догодити да млађим нараштајима буду непознати основни елементи националне културе (Дешић 1991: 336). Стање се, међутим, није поправило, већ су процеси такви да је ученички речник све сиромашнији јер мали број њих уопште чита лектиру. А наша деца све мање и говоре, јер, изгледа, немају коме. Требало би неко да их слуша, а за то нико нема времена, ни родитељи, ни наставници, али и другови радије комуницирају са разним електронским направама. Онда би, бар, школа морала да нам буде „причљивија“ јер је то елемент хумане комуникације у њој и израз стваралачке активности. Требало би се потрудити да се интересовање за учење побуди занимљивим и квалитетним уџбеницима. Нажалост, ако се сагледа језички аспект уџбеника, видљиво је да се није обраћала пажња на то и да они обилују великим бројем речи, појмова и термина које ученици не разумеју. Проблеме због непознавања значења речи сагледала је Ј. Московљевић у уџбеницима из матерњег језика. Она наглашава да се ти проблеми и не уочавају, па према томе и не анализирају, нити решавају. Истиче да би могуће решење представљали лексикографски приручници са добро дефинисаним речима, појмовима и терминима прилагођеним узрасту ученика, а они би помогли не само ученицима, већ и наставницима и учитељима при објашњавању непознатих речи. Сложила бих се са њеном констатацијом и, када је у питању лексика традиционалне културе, да се у уџбеницима или читанкама „непознато дефинише непознатим, дефиниције су превише сложене да би их ученици разумели, или су нејасне, непотпуне или сасвим погрешне, у дефиницијама се наводе подаци ирелевантни за одређење датог појма“ (Московљевић 2006 : 322–32). Јасно је да ученици тешко могу да користе постојеће велике речнике српског језика, који су више за научне сврхе, да би самостално објашњавали шта им је непознато, већ би требало сачинити плански, на основу реформисаног наставног плана и програма уџбеничка тематска лексикографска дела. Притом морам истаћи да је код нас запостављена уџбеничка лексикографија и да се то у образовном систему веома осећа.

Све ово потврђује да би требало сачинити одговарајући појмовник или тематски речник традиционалне културе, према корпусу текстова програмски обавезне лектире, а и шире. Мислим да би требало сагледати и уважити одређене програмске садржаје са елементима традиционалног из историје, географије, музичке и ликовне културе и других сродних изборних предмета. У томе би била неопходна међупредметна корелација. Корпус је повелик, али са могућношћу електронске обраде података, задатак је изводљив, лакши као тимски пројекат. Само, школски речник традиционалне културе требало би да уради лексикографи, јер аутори уџбеника и читанки или приређивачи лек-

тире најчешће, уз најбоље намере, немају довољно стручног знања за овакав посао.

5. Како осмислити и конципирати речник? Ту су велике дилеме јер нема извора који би могли да послуже као узор и методолошки оквир. Како поступити са регионализмима и дијалектизмима?

Велики проблем ученицима и студентима представљају текстови на дијалектима. Знамо да се у њима чува велики број традиционалних представа. О овом феномену Ж. Бошњаковић говори са аспекта дијалектологије, сагледавајући однос књижевног језика и дијалеката у лектири, и истиче како је битно и ученицима показати да се у дијалектима чувају трагови наше духовне и материјалне културе и историје. Оно што је мене као методичара посебно интересовало је што је Бошњаковић размишљао и о томе како да се у настави интерпретирају књижевни текстови писани на дијалекту (Бошњаковић 2008: 90)[6].

Разлике у типовима културе и обичајима у појединим регионима су приличне. Сасвим је другачији тип културе, па и језик као његов одраз на пример у нишком крају од начина живота и говора у неком делу Војводине. Најбољи пример за то су дела Стевана Сремца која су заступљена у обавезној лектири[7]. Питање је како све те различите проблеме решавати у речнику. Најсигурније је да се приликом тумачења лексема уважи контекст и у њему се обавезно морају узети у обзир основне категорије: време, место и тип културе.

Један од проблема у изради речника могу бити и туђице. У зависности од региона има их различитих. У Војводини је више германизама и хунгаризама, док у централној и јужној Србији преовладавају турцизми. С обзиром на избор текстова у лектири, турцизми су најбројнији. Мишљења сам да туђице не треба посебно издвајати из речника традиционалне културе, оне су саставни део одређене средине и њеног говора, али им треба свакако назначити порекло.

Посебно је битно како треба да изгледа објашњење. Важно је да буде што детаљније и јасније, да омогући рецепцију текста из којег потиче или да објасни социокултурну категорију, али и да задовољи и педагошке и психолошке услове. Значи за његову израду потребна је веома разноврсна литература. Неопходно је навести примере из програмских дела, шири контекст. Питање је да ли дати само један пример? Да ли навести и примере из неких других дела која нису у обавезној лектири? Да ли навести и више значења ако их реч има?

---

[6] На основу сличних размишљања, Гордана Драгин је на Одсеку за српски језик и лингвистику на Филозоском факултету у Новом Саду сачинила студентима српског језика занимљив и функционалан курс *Дијалекти у књижевним делима*. Овај курс би могао да буде велика стручна помоћ оним студентима који се касније определе за наставнички позив.

[7] Као позитиван пример лексикографских решења у приређивању школске лектире, који је подстицајан и пријатан за читање савременом ученику, истакла бих богато илустровано и дидаткички добро припремљено издање Креативног центра које је обогаћено разним документованим материјалом као сликовним објашњењима и анексним речником на крају књиге (С. Сремац 2010, *Поп Ћира и поп Спира*. Приредила Милена Трутин. Речник сачинила Виолета Бабић. Београд: Креативни центар).

6. Као илустрацију различитих проблема који се могу јавити, представљам ексцерпирану лексику из поезије за децу и из приповетке *Прва бразда* М. Глишића.

Нису само текстови из народне књижевности или старији текстови из уметничке књижевности засићени традиционалном лексиком. И у песмама највећих наших песника за децу, који су доскора били наши савременици, има доста лексема којима ученици не могу да одреде значење јер припадају традиционалном културном коду.

6.1. У другом разреду основне школе ученици радо читају песме Десанке Максимовић. Песма *У гостима* најчешће се учи и напамет због своје ритмичности. Али у њој има доста речи које ученици не знају, на пример посуде за чај или течност које се набрајају у другој строфи. Све су то предмети који припадају традиционалној култури и више се не употребљавају у савременом домаћинству. Лексеме: *купа, чутурица, здела, крчаг* непознате су већини ученика. Иако немају тачну представу о изгледу посуда које ове лексеме означавају, чини се да ученици могу да замисле мноштво различитих облика цветова у песничкој слици јер осећају пренесено значење *судова које је мај спремио*. Могу да одгонетну метафоре и не знајући, наравно, за ово стилско изражајно средство. То су цветне чашице разних облика, величина и боја. Асоцијације се лако успостављају и код деце, предвидљиве су. Ипак, добро је ученицима показати те посуде. Може им се показати сам предмет, његова илустрација или га описати на основу речника.

У гостима
...Спремио је мај
Судове за чај
Изнео у поље
Разнобојне шоље
Позлаћене **купе**
Чутурице скупе
И румене **зделе**
И **крчаге** беле...(Д. Максимовић[8])

здела, ж *округао, повећи, плићи суд, у који се ставља јело за више особа, воће и др., чинија* РМС

крчаг, -ага м *висок суд са дршком, обично од земље (који се према врху сужава) из којег се пије, врч* РМС

купа, ж лат. *велика чаша (обично масивна), пехар* РМС

чутурица, ж *дем. од чутура* РМС

чутура, ж тур. *округла плосната посуда за ношење пића, најчешће од дрвета, обично лепо украшена дрворезом или бојама, која се носи обешена о каиш преко рамена* РМС

(Све речи су потврђене и у РСЈ из 2007. године)

6.2. Након читања појединих песама Душана Радовића, ученици 3. разреда нису могли да одреде значење великом броју речи. Нарочито је била неразумљива песма за слово Ч из циклуса *Вукова азбука*. Песници често имају

[8] *Шта је на крају*. Антологија југословенских песама за децу. Лектира за други разред. Београд: Издавачка кућа Драганић, 2002.

своје оригиналне творенице, а песнички језик је својеврсно онеобичавање свакодневног језика. Душан Радовић је познат по таквим оригиналним поступцима. Међутим, у овом примеру то није случај, нижу се застареле речи или турцизми који су такође били саставни део традицијског културног кода.

...Данас **чарка** око чварка,
Сутра туча око **луча**.
Данас **чекрк** и **ченгеле**
Сутра чврга и чворуга.
Чаша меда, **чабар** жучи,
Иза **чуке чума** чучи... (Д. Радовић[9])

чарка, ж тур. *мањи оружани сукоб, мања битка, пушкарање, задевица; мања свађа*. РМС, значење под индексом 2

чварак, -рка м (мн. чварци, ген. чварака) н*еотопљени комад који остане при топљењу сланине или сала* РМС

луч луча м (мн. лучеви) и лучи ж (мн. лучи, ген. лучи) **1.а** *боровина, борово дрво (за потпаљивање ватре)* **б.** *светиљка од боровине, буктиња, светиљка уопште* РМС

чекрк м тур. *направа за дизање терета намотавањем ужета на точак; витао* РМС

ченгел м и **ченгела** ж (обично мн.) тур. *гвоздена кука о коју се нешто веша или се њоме нешто спаја, повезује* РМС

чабар -бра, м *дрвена посуда шира при дну, са две ушице при врху* РМС;

У РСЈ наведена је фраза из жаргона **отићи у чабар, наћи се у чабру**, *наћи се у тешком положају, у шкрипцу, у невољи*

чука ж *брдо или брдашце с једне стране сасвим стрмо, а с друге стране нагнуто* РМС; у РСЈ је под индексом 2 жаргонизам **чука** у значењу *сат, часовник* и у фрази **немати три чуке**, *немати појма о нечему, не знати ништа*. Ово значење ученици вероватно знају, али реч у песми има прво значење.

чума ж тур. *куга* РМС

Примећено је да ученици осећају Радовићеву игру речима и потребу да се употреби велики број речи на слово Ч. Речи су одабране тако да укажу на далеко Вуково време а можда и да својим значењем употпуне графички лик слова. Важнији је звуковни од значењског слоја песме, те не треба сувише времена трошити на описивање свих појмова већ више инсистирати на њеним звучним ефектима.

6.3. Много више проблема има у обради обимнијих прозних дела. Показаћу то на примеру приповетке *Прва бразда* Милована Глишића која је у програму за 5. разред основне школе. Сагледала сам како је приповетка приређена у читанкама[10]. За ову прилику бих издвојила читанку Креативног центра где су претпостављене непознате речи за ученике означене на мар-

[9] Радовић, Д. 2002, Избор поезије под називом *Да ли ми верујеш*. Лектира за трећи разред, Београд: Издавачка кућа Драганић

[10] Прегледане су читанке које су најчешће у употреби у нашим школама:

Бајић, Љ. и Мркаљ, З. 2007: *Читанка за 5. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике (М. Глишић, *Прва бразда*, приповетка, 163–168)

Маринковић, С. и Марковић, С. 2007: *Читанка за пети разред основне школе*, Београд: Креативни центар (М. Глишић, *Прва бразда*, приповетка, стр. 110–111, Речник и лексикон израдила Виолета Бабић)

Станковић-Шошо, Н. 2007: *Чаролија речи. Читанка за пети разред основне школе*, Београд: Издавачка кућа (М. Глишић, *Прва бразда*, приповетка, 88–94).

гини, а њихова објашњења су у анексном речнику на крају уџбеника. Овај начин је добар са методичког аспекта јер се ученик упућује да сам пронађе објашњења и полако улази у технику рада са речницима.

Приређивачи Читанке се пре самог текста приповетке обраћају ученицима са питањима: *Шта све може да значи реч бразда? Како изгледа бразда на њиви?* То је добро усмеравање ученика на тему и својеврсна мотивација за заједничко читање и тумачење приче као и припрема за њену бољу рецепцију.

Из практичног наставног искуства сам се уверила да већина градских ученика нема у свом активном речнику реч **бразда**. Ако су је и чули, не могу да одреде њено право значење. Стога је треба објаснити (не само вербално, већ и уз помоћ неких визуелних средстава: слике, видео записа и сл.). У *Читанци* уз текст стоји црно-бела илустрација орача. Он примитивним ралом, који вуку волови, оре њиву. Илустрација је оправдана јер је *бразда* и кључна реч приче или њен доминантни експресивни микроелеменет.

Како би се могла сачинити одредница **бразда**?

Уз реч обавезно треба дати контекст из приче. Лексема се налази у наслову, али добро би било навести и још неки пример.

> **Бразда** *(Прва **бразда**; ... Видела је кад је узорао чак и **трећу бразду**...)*
> *Гле, гле! Како је то **красна браздица**, па како је дубока!...*

Треба напоменути да уз реч бразда у првом значењу (на њиви) није дат контекст у РМС, нити у РСЈ.

Ево како је ова реч објашњена у речнику на крају Читанке:

1.а. *усек у земљи који прави раоник плуга при орању од једног краја оранице до другог*
б. *комад земљишта широк колико и раоник, комад земљишта уопште*, фиг. *правац рада, мишљења*
2. *јаруга, јарак*
3. *бора на лицу, на кожи*
4. *удубљење, улегнуће, жлеб*
5. *бразготина, огреботина , напрснуће*
6. *траг који неко или нешто оставља за собом при кретању по површини нечега (нпр, воде, снега)*
7. *фиг. граница, препрека, ограда*

Објашњења у Читанци уз реч **бразда** су доста детаљна. За разумевање приче битни су описи под 1(а и б). Међутим, замерка је што се непознати појам објашњава ученицима такође непознатим појмовима а то су раоник, плуг, ораница. Значи да би свакако требало објаснити и шта су **раоник и плуг**, што није учињено.

Може се ученицима указати и на изразе са лексемом бразда: **заорати (повући) прву бразду** са значењем, *отпочети нешто, бити први у неком послу* или **пловити у бразди** пом. *пловити један за другим* РСЈ.

Приповетка *Прва бразда* обилује лексиком која одражава патријархалне моделе живота на селу у поткопаоничком крају Србије у другој половини 19.

века[11]. Најбројнија је ратарска лексика, затим сточарска, мања је воћарска, а могу се издвојити семантичка поља речи које означавају начин живота на селу, кулинарију, покућство, организацију сеоске заједнице, међуљудске односе, породичне односе, забаву или игре, духовну културу, обичаје... Издвојено је око 50 речи које би требало објаснити. Сачињен је речник са објашњењима, али за ову прилику није га могуће представити због ограничења дужине текста.

Циљ овог рада је да се укаже на потребу израде тематског школског речника лексике традиционалне културе који је неопходан у настави српског језика и књижевности, али и уопште, у осталим културолошким предметима у укупном нашем образовном систему.

КОНСУЛТОВАНИ РЕЧНИЦИ

РМС 1969: *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска; **1976**: Књига шеста, Нови Сад: Матица српска.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

Бошњаковић 2007: Жарко Бошњаковић, Блиски сусрети наставника и ученика са дијалектологијом, *Унапређивање наставе српског језика и књижевности*, Зборник радова, Нови Сад: Филозофски факултет, 82–88.

Бошњаковић 2008: Жарко Бошњаковић, Значај дијалектологије у реформисаном систему образовања, *Примењена лингвистика*, 9, Нови Сад-Београд: Друштво за примењену лингвистику Србије, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Новом Саду, 276–282.

Бугарски 2005: Ранко Бугарски, *Језик и култура*, Београд: Библиотека 20. век.

Дешић 1991: Милорад Дешић, Објашњавање непознатих речи, Књижевност и језик, 3. Београд: Друштво за српски језик и књижевност. 335–339.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Згуста 1991: Ладислав Згуста, *Приручник лексикографије*, Сарајево: Свијетлост.

Ивић, М. 2006: Милка Ивић, *Језик о нама*, Београд: Библиотека 20. век.

Московљевић 2006: Јасна Московљевић, Речници, речничке дефиниције и дефиниције појмова у уџбеницима матерњег језика, *Примењена лингвистика*, 7. Београд-Нови Сад: Друштво за примењену лингвистику Ср-

[11] Мада се описује патријархални начин живота и говори се о породичним заједницама, задругама и „одељцима“, мајка Миона, желећи да сачува „породично огњиште“ и самосвојност своје породице после погибије мужа, снагом, мудрошћу и издржљивошћу прекорачује оквире патријархалног и постаје „муж-жена“.

бије, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Новом Саду. 322–327.

Недељков 2006: Љиљана Недељков, Модели култура – проблем језичке експликације, *Сусрет култура*, Зборник радова, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 537–545.

Недељков и Петровачки 2006: Љиљана Недељков и Љиљана Петровачки, Лексика традиционалне културе у настави српског језика и књижевности, *Зборник МС за филологију и лингвистику*, XLIX/2, Нови Сад: Матица српска. 277–287.

Недељков и Петровачки 2009: Љиљана Недељков и Љиљана Петровачки, Лингвокултуролошки приступ лексици у настави народне књижевности, *Ријеч*, часопис за славенску филологију, Ријека, 75–85.

Недељковић 1990: Миле Недељковић, *Годишњи обичаји код Срба*, Београд: Библиотека Корени.

Петровачки 2006: Љиљана Петровачки, Читанка, мозаик стаза, лица, предела, *Сусрет култура*, Зборника радова, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет. 749-755

Петровачки 2008: Љиљана Петровачки, *Методичка истраживања у настави српског језика и књижевности*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Петровачки 2010: Љиљана Петровачки, Семантичка интерпретација лексике народне традиције као разоткривање националнокултурних информација, *Научни састанак слависта у Вукове дане 39/1*, Београд: Међународни славистички центар, 340–351.

Петровачки и Недељков 2007: Љиљана Петровачки и Љиљана Недељков, Лингвокултуролошка и методичка тумачења лексике традиционалне културе у читанкама, *Зборник МС за филологију и лингвистику*, L Нови Сад: Матица српска. 643–654.

Шипка 1998: Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Ljiljana Petrovački

THE CASE FOR CREATING OF SCHOOL DICTIONARY OF TRADITIONAL CULTURE

(Summary)

In this paper, we underline the need for creation of the school dictionary of our traditional culture. We show how students in their formal education, as well as the students of Serbian Language and Literature have difficulties to understand many terms and words from the traditional culture during reading and interpretation of the texts from our older art or folk literature and how they insufficiently utilize dictionaries to resolve their philological problems. We consider the conception of this thematic dictionary and we suggest the framework it would encompass.

371.671:811.163.41'243
378.147::811.163.41](477)

Леся СТЕБЛИНА-РУДЯКОВА*
Київський универзитет „Тарос Шевченко"
Київ

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ГРАМАТИКЕ И РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА КИЈЕВСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ „ТАРАС ШЕВЧЕНКО"

Граматике и речници заједно с другим наставним средствима увелико одређују структуру, ток и финални резултат наставног процеса у филолошком образовном смеру приликом проучавања нормативног курса инословенског језика и у оквирима специјалних курсева намењених проширивању знања студената о језичком систему. За сваки од трију периода наставе српског језика на Кијевском универзитету „Тарас Шевченко" везана је употреба одређене научне и наставне литературе која индиректно учествује у формирању професионалне компетенције кијевских слависта. Домети српске граматичке мисли, традиционалне и савремене лексикографије непосредно утичу на процес наставе србистике на Кијевском универзитету, одређују правце конфронтационог проучавања украјинске и српске граматике, предлажу идеје и грађу за развој украјиско-српске двојезичне лексикографије.

Кључне речи: настава српског језика у инословенској средини, филолошки образовни профил, украјинска србистика.

Први подаци о настави српског језика на Кијевском универзитету „Тарас Шевченко" везани су за име професора Александра Котљаревског, бившег студента једног од првих источнословенских слависта, професора Московског универзитета Осипа Бодјанског, иначе покретача изучавања живих словенских језика у инословенској средини. Сам О. Бодјански научио је српски за време боравка у Србији, чак је саставио и први руско-српско-немачки тематски рукописни речник који је сигурно користио у наставном процесу (Стеблина-Рудјакова 2010: 172–178). Као и његов учитељ, А. Котљаревски, сматрајући да је знање језика неопходан услов за право упознавање историје, књижевности и културе једног словенског народа, у Кијеву 1878–1879 наставне године држи часове из историје бугарске и српске књижевности, а наредне, 1880–1881, предаје словенске језике, укључујући и српски (Стеблина-Рудјакова 2009: 99). У нама доступним изворима не помињу се директно оновремена наставна средства, међутим нема сумње да су кијевски слависти

* steblyna_lesja@ukr.net

били добро упућени у књижевнојезичке прилике код Срба, познавали „Српски рјечник“ Вука Караџића, који је аутор донео у Русију још 1819. г. (Гудков 2004: 21), читали књижевна дела и проучавали језичке споменике.

1909–1910 наставне године у распореду часова на Историјско-филолошком факултету универзитета „Тарас Шевченко“ појављују се два нова предмета – „Поредбена граматика словенских језика“ и „Српскохрватски језик“, за која је задужен професор Александар Лукјаненко. Називи сведоче о новом статусу самосталне наставне дисциплине у оквирима специјализације „Словенска филологија“ и о почетку проучавања јединственог књижевног језика двају народа.

Револуционарна збивања, ратови, репресије слависта, реорганизације више школе довели су до прекида у развоју славистике на универзитету „Тарас Шевченко“, који је трајао све до 1947. године, када је катедра била обновљена на челу са академиком Леонидом Булаховским. Прво се почела припрема стручњака из пољског и чешког језика, а од 1961 – привремени факултативни курс српског/српскохрватског за студенте одељења украјинистике и русистике.

Упис студената на посебну специјализацију „српскохрватски језик и књижевност“ отпочиње 1973. и траје све до 1993. године. Наставни план током другог периода проучавања србистике на нашем универзитету био је разрађен за 5 година студија: три почетна семестра су се одређивала за стицање комуникативне компетенције – изучавала се екавска (источна) варијанта српскохрватског језика. Даље је следило системско проучавање савременог књижевног језика – током 4. семестра фонетско-фонолошког система, 5. и 6. – морфолошког, 7. и 8. – синтаксе, 9. – стилова савременог језика, а 10. семестар је би предвиђен за преддипломску праксу и припрему дипломског рада. Осим поменутих нормативних курсева почевши од 3.године студија студенти су слушали специјалне курсеве – „Историја српскохрватског књижевног језика“, „Историјска граматика српскохрватског језика“, „Творба речи“, „Фразеологија“, „Проблеми у превођењу са српскохрватског на украјински“.

Од 1993. године групе студената-србиста уписујемо сваке друге године наизменично с групама кроатиста. Нови наставни план базира се на претходном једносеместралним проучавањима делова система српског језика, мада су се током последњих година појавиле нове наставне дисциплине и специјални курсеви, а организација процеса наставе подредила се болоњским захтевима.

Наставна средства у другом периоду нису била бројна, али доста значајна. У библиотеци катедре од тада су на располагању студентима и професорима радови В. Караџића, А. Белића, А. Младеновића, А. Пеце, П. Ивића. Од граматика и „литературе граматичке природе“ (Станојчић 2010: 415) највише се користио „Савремени српскохрватски језик“ Михаила Стевановића у две књиге (Стевановић 1964; Стевановић 1969), „Priručna gramatika hrvatskosrpskoga jezika“ (Барић, Лончарић 1979), руска издања граматика српскохрватскога језика Т. Попове, П. Дмитријева и А. Сафронова, В. Гудкова. Професор српскохрватског језика Ирина Бондар сама је припремила и

објавила неколико приручника за студенте – „Фонетические упражнения по сербохорватскому языку“ за прву годину и „Учебные задания по сербохорватскому языку“ за сваку годину студија, у којима су се налазили текстови и базична лексика за одређене разговорне теме; вежбе из граматике, стилистике, лексикологије, превођења. Касније, при крају 90-х година ти приручници су постали логична основа за уџбеник професорке Бондар „Сербська для початківців“ (Српски за почетнике) (Бондар 2000) једини из ове врсте од досад урађених на основи украјинског језика. Како је био објављен у малом тиражу и то само једанпут, данас се више не може ни наћи, чак ни у библиотеци универзитета.

Од двојезичних речника који имају пресудни значај у етапи стицања комуникативне компетенције (прва три семестра студија) од највеће важности је „Сербохорватско–русский словарь“ И. Толстоја (Толстој 1957), који је доживео више издања, али, по нама, ни данас не губи на свом значају ни због обима, ни због презентације граматичког и семантичког садржаја.

Речници обратног смера су „Русско-сербохорватский словарь“ С. Ивановића и И. Петрановића (Ивановић, Петрановић, 1981) и, касније, „Руско-српскохрватски речник“ Б. Станковића (Станковић 1998). Једини (и сада) речник с украјинском компонентом – „Hrvatskosrpsko-ukrajinski i ukrajinsko-hrvatskosrpski rječnik“ Антице Менац и Але П. Коваљ (Менац, Коваљ 1979) неупоредиво је мањег обима и садржаја, а и састављен је на основи оновремене западне варијанте српскохрватског језика.

Иначе, двострука специјализација студената као наставника српског језика и књижевности и украјинског језика и књижевности, постојећа стручна литература а и билингвистичка ситуација у Кијеву стално изискује консултације с руско-украјинским и украјинско-руским речницима, што доприноси усвајању српске лексике у нашој средини преко међусловенских паралела. Једну од водећих улога у стварању исказа и текстова на српском језику има „Руско – српски речник“ у редакцији проф. др Б. Станковића, „најобимније и најрепрезентативније до сада остварење у области руско-српске лексикографије... Садржи око 55 000 лексикографских одредница, унутар којих је изложена и преводно систематизована целокупна актуелна грађа неопходна за разумевање руског језика и превођења са руског на српски“ (Грујић 1998: 295). Поступак организације речничког чланка у овим делима традиционалне преводне лексикографије, донекле је приближен чланку дескриптивног речника – „семантичка информација о речи распоређена је у оквиру засебних ЛСВ полисема, унутар којих се она најпре маркира у синонимском низу, а потом и у одговарајућем лексичко-синтаксичком окружењу“, а све то је оријентисано првенствено на разумевање улазног – српског – језика (Радић-Дугоњић 2002: 344).

Осим преводних двојезичних речника, захваљујући Народној библиотеци Србије катедра је добила на поклон више најзначајнијих речника српскохрватског језика: издања Вуковог „Српског рјечника“, „Речника српскохрватског књижевног језика“ Матице српске (Речник МС) и „Речника српскохрватског књижевног и народног језика“ САНУ (Речник САНУ). Де-

скриптивне речнике – Речник МС и Речник САНУ – студенти су користили од друге године студија не само у циљу повећања количине активне лексике и проучавања нормативних курсева, већ и специјалних курсева, а нарочито током припремања семестралних, годишњих и дипломских радова Употреба у наставном прцесу грађе Речника САНУ проистиче из задатих циљева његове израде: „...Речник не прописује нормативистичка правила већ исцрпно пописује и у задатим границама описује инвентар речи као елемената језичког изражавања, али и материје за језичка истраживања и обраду фундаментално-теоријских начела и појединости, таквих, које могу тек послужити за осмишљавање нормативистичких образаца, у фонологији, моргфологији, прозодији, у творби речи, синтакси, а и за разрешавања тешкоћа и дилема око којих постоје становита колебања или сукобљавања“ (Фекете 1997: 136).

Социолингвистичка подела српскохрватског језика поставила је у трећој етапи наставе србистике на Кијевском универзитету (од 1993. г.) нове задатке и нова питања за наставнике, везана за садржај и организацију наставног процеса, која не могу бити решена без нове научне (лингвистичке, социолингвистичке, лингводидактичке) литературе.

Као у Србији и у другим земљама, припрема стручњака из инословенских језика и књижевности на Кијевском универзитету остварује се у циљу формирања професионалне компетенције дипломираних филолога, чије су саставне компоненте теоретско-лингвистичка, преводилачка, комуникативна, културолошка, психолошко-педагошка компетенција. Главни фактор који одређује прилаз настави украјинским студентима јесте филолошки образовни профил, у којем српски језик има статус главног наставног предмета (напоредо са страном књижевношћу) и у процесу наставе функционише као објекат научне анализе, средство комуникације и медиј за усвајање нових знања. (Кончаревић 1996: 10) Такво поимање циљева и задатака наставе одсликава се у наставним плановима катедре и распореду часова за различите курсеве.

Данас стручна квалификација „Основни словенски језик – српски“ поседује статус главне нормативне наставне дисциплине у циклусу дисциплина за професионално оспособљавање филолога-слависта. У исто време знање српског језика је незаобилазан услов за проучавање других нормативних и специјалних курсева који почињу од треће године студија и доприносе проширивању професионалних и наставних интересовања студената, као што су: „Историја српског књижевног језика“, „Методика наставе инословенског (српског) језика“, „Лексикологија српског језика“, „Српска лексикографија“, „Историјска граматика српског језика“, „Фразеологија“, „Творба речи“, „Проблеми превођења са српског на украјински и обрнуто“, „ Србистика у Украјини“, „Актуелни проблеми српске лингвистике“, „Когнитивистички прилаз проучавању језика“ и други.

Програме нормативних дисциплина и специјалних курсева разрађују професори катедре користећи већ апробирану и тек објављену нама доступну лингводидактичку, уџбеничку, приручну, научну литературу.

Од граматика се највише користи „Граматика српског књижевног језика“ Ж. Станојчића, која „ намењена је настави предмета „Савремени српски језик“ у оквиру универзитетских курсева, ...заснована је на материји и научно-наставним ставовима досадашњих граматичких сазнања, оних која у настави...језика...преовлађују у другој половини XX века као најрационалнија основа сваког проучавања (и учења) граматичких система конкретног језика, ...представља граматику изграђену и на најновијим актуалним приступима материји, онима, које доносе нови правци развоја лингвистике“ (Станојчић 2010: 413–414).

„Граматика српског језика за странце“ Павице Мразовић, без обзира што је намењена првенствено странцима-несловенима, од велике је важности у нашем послу, јер постиже постављени циљ – „да корисницима пружи систематски преглед језичких феномена, да их оспособи за грађење коректних исказа и да им пружи упутство за разумевање текста, за читање и стицање информација на српскохрватском језику као страном (Мразовић 2009: 13).

У настави, нарочито на 1. години студија, активно се користи још једна „Граматика српског језика за странце“ И. Клајна (Клајн 2009), која садржи много препорука о употреби граматичких конструкција у живом данашњем говору, предлаже једноставнија решења сложенијих за наше студенте тема (например, практичну поделу глагола на типове конјугације према завршетку инфинитива и првог лица презента).

У контексту наставе српског језика много нас радује објављивање нових вредних лексикографских остварења – једнотомног „Речника српског језика“ (2007), „Речника синонима“ Павла Ћосића и сарадника (2008), низа фреквенцијских речника, „Обратног речника српскога језика“ Мирослава Николића (2000), свезака „Етимолошког речника српског језика“, „Великог речника страних речи и израза“ Ивана Клајна и Милана Шипке (2006), „Правописног речника српскога језика: са правописно-граматичким саветником“ Милана Шипке (2010). Сва се та издања активно користе у наставном процесу и у научном раду студената и професора.

Савремени ниво развоја лексикографије и лингводидактике поставља пред речнике преводног типа нове задатке и нове циљеве. Потреба за утврђивањем еквивалентности јединица унутар различитих језичких система и стварањем речника активне оријентације (који би кориснику дао могућност формирања текста на одређеном језику, најсличнијег тексту нативног говорника), иницирала је приближавање дескриптивне и преводне лексикографије. (Радић-Дугоњић 2002: 344–345)

Нове перспективе у организацији наставе српског као инословенског језика и развоју двојезичне лексикографије отварају „Семантичко-деривациони речник“ (СДР 2003: СДР 2006) и „Асоцијативни речник српског језика“ (Пипер, Драгићевић 2005) због тога што представљају неку лексему на сва три плана – деривационом, семантичком и концептуалном“. (Васић, Нејгебауер 2002: 131) Први као „показатељ системности и хијерархијске организованости лексике“ (Драгићевић 2002: 112) пружа увид у „попис основних лексема и лексичко-семантичких група речи у којима се индукују различити

процеси семантичко-морфолошког варирања односно... лексема који чине основу лексичког система“ (Гортан-Премк 2002: 105), дакле базичног лексичког фонда српскога језика. Вредну информацију такав речник даје наставнику и на почетној етапи овладавања српским језиком од стране студената, и у каснијим курсевима „Лексикологија српскога језика,“ „Творба речи“ и „Проблеми превођења са српског на украјински и обрнуто“, приликом презентирања српске грађе у поређењу с украјинском зато што „напоредни приказ семантичко-деривационих гнезда у два језика може показати која су значења и које семантичке трансформације у њима подударни односно неподударни и којим средствима се ти језици служе за исказивање одређених семантичких садржаја“ (Васић, Нејгебауер 2002: 125). Како што рад на стварању великог српско-украјинског речника у украјинској Академији наука још траје, израда српско-украјинског речника базичне лексике била би од велике важности, као и припрема граматике српскога језика за украјинске студенте.

Улога „Асоцијативног речника српског језика“ је значајна на савременој етапи наставе језика у контексту когнитивистичког прилаза језичким појавама. Асоцијације као језички изрази асоцијација међу концептима који се организују у вербалне етнокултурне стереотипе – објекти интересовања етнопсихолингвистике и лингвокултурологије – презентирају српску језичку слику света (в. Пипер, Драгичевић 2005: 8).

Дакле, најважнији домети у развоју српске граматичке мисли и лексикографије – традиционалне и савремене – директно утичу на процес наставе србистике на Кијевском универзитету, одређују правце у развоју конфронтационог изучавања украјинске и српске граматике, предлажу грађу за развој српско-украјинске двојезичне лексикографије.

ЛИТЕРАТУРА

Барић, Лончарић 1979: E. Barič, M. Lončarić et al*, Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Бондар 2000: І. П. Бондар*, Сербська для початківців*, част. І, ІІ, Київ: Видавництво КіСУ.

Васић, Нејгебауер 2002: Вера Васић и Гордана Нејгебауер, Семантичко-деривациона гнезда у компаративним истраживањима (на примеру из српског и енглеског језика): *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 125–131.

Гортан-Премк 2002: Д. Гортан-Премк, Семантичко-деривациони речник српскога језика: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 103–110.

Грујић 1998: Нови речници у Матици Српској, Београд*: Славистика*, ІІ, Београд, 295.

Гудков 2004: В. П. Гудков, Двести лет изучения сербского языка в России и в Московском университете, Београд *: Славистика*, VIII, Београд, 20–25.

Драгићевић 2002: Р. Драгићевић, Придеви са значењем људских особина као део семантичко-деривационог речника српског језика*: Дескриптивна лексикографија стандартног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 111–117.

Ивановић, Петрановић 1981: С. Иванович, И. Петранович, Русско-сербохорватский словарь, 5-е изд., Москва: Русский язык.

Клајн 2005: И. Клајн*, Граматика српског језика за странце,* Београд.

Кончаревић 1996: К. Кончаревић, *Настава страног језика на филолошким студијама*: *теорија и пракса*, Београд: Филолошки факултет.

Мразовић 2009: P. Mrazović u saradnji sa Z. Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, 2. prerađeno i dopunjeno izdanje, Sremski Karlovci, Novi Sad: Budućnost.

Пипер, Драгичевић и др 2005: *Асоцијативни речник српског језика (1. део; од стимулуса ка реакцији)*, Предраг Пипер, Рајна Драгичевић, Марија. Стефановић, Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет.

Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, до 2006. изашло 17 томова, Београд: Српска академија наука и уметности, од 1959. године.

СДР 2003: *Семантичко-деривациони речник,* свеска 1: Човек – делови тела, ред. Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад: Филозофски факултет.

СДР 2006: *Семантичко-деривациони речник*, свеска 2: Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство, ред. Д. Гортан- Премк, В. Васић и Р. Драгичевић, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Станковић 1998: *Руско-српски речник*, у ред. Б. Станковића, 2. исправљено и допуњено издање, Нови Сад: Будућност/Матица Српска – Москва: Русский язык.

Станојчић 2010: Ж. С. Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.

Стеблина-Рудјакова 2009: Л. Стеблина-Рудякова, Почеци наставе српског језика на Кијевском универзитету, Київ: *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*, спеціальний випуск, Київ, 98–100.

Стеблина-Рудјакова 2010: Л. Стеблина-Рудякова, Тематичний словник сербської мови О. Бодянського, Київ: *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*, випуск 11, Київ, 172–178.

Стевановић 1964: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* 1. Фонетика – Морфологија – Творба речи, Београд.

Стевановић 1969: М.Стевановић*, Савремени српскохрватски језик* 2. Синтакса, Београд.

Толстој 1957: И. И. Толстой*, Сербскохорватско-русский словарь*, Москва: Русский язык.

Фекете 1997: Е.Фекете, Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, Београд*: Славистика*, I, Београд, 126–147.

Леся Стеблина-Рудякова

ГРАММАТИКИ И СЛОВАРИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

(Резюме)

Грамматики и словари совместно с другими средствами обучения определяют структуру, последовательность и конечный результат процесса обучения в рамках филологического образовательного профиля во время изучения нормативного курса инословянского языка и спецкурсов, предназначенных для углубления знаний студентов о системе языка. С каждым из трех периодов преподавания сербского языка в Киевском университете имени Тараса Шевченко связано использование определенной научной и учебной литературы, формирующей профессиональную компетенцию киевских славистов. Достижения сербской грамматической мысли, традиционной и современной лексикографии непосредственно влияют на учебный процесс, определяют направления сравнительного изучения украинской и сербской грамматики, предлагают идеи и материал для развития украинско-сербской двуязычной лексикографии.

Ключевые слова: преподавание сербского языка в инославянской среде, филологический образовательный профиль, украинская сербистика.

811.163.41'282(497.16)
811.163.41'342.41

Миодраг В. ЈОВАНОВИЋ
Универзитет у Никшићу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

СОНАНТИ У ГОВОРИМА ДУРМИТОРСКЕ РЕГИЈЕ

Упоређују се системи сонаната дурмиторских говора са основним правилима артикулације и дистрибуције ових гласова у књижевном језику. Описују се израженије појаве и утврђују разлози постојања таквих дијалекатских ознака у регији Дурмитора.

Кључне ријечи: дурмиторски говори, књижевни језик, сонанти, артикулација, дистрибуција, фонетско окружење, сугласничка група, назали, лабијали, ликвиде.

1. Чињеница је да сви дурмиторски говори, као и говори окружења, по својим битним цртама припадају млађим новоштокавским говорима, заправо то је регија која је послужила Вуку као модел у стварању књижевног језика. Међутим, упоређујући системе књижевног језика и дурмиторских говора наилази се на многе неподударности које понекад нијесу ни толико мале ни неуочљиве[1] – у неким другим нашим радовима пронашли смо их доста, посебно када смо анализирали изговор и дистрибуцију африката и плозива[2]. Тада су примијећене неке интересантне појаве у вези са сонантима којима се бавимо у овом тексту. Иако готово сви сонанти у дурмиторским говорима имају исту изговорну вриједност као и сонанти стандардног језика, ипак се у правилима њихове реализације и дистрибуције у ријечи (из разних разлога) наилази и на битна одступања.

Ликвиде *р*, *л*, *љ*

2. Правилна дистрибуција вибранта *р* поремећена је у неколика случаја. У 2. и 3. л. једнине и множине презента глагола *моћи* на цијелом подручју

[1] Када су разлике у питању, обично се у дијалектологији истиче ситуација са сугласником *х* којега на простору Дурмитора нема, непознавање гласа *ф*, постојање гласова *с′* и *з′* и сл.

[2] Миодраг Јовановић, *Изговор и дистрибуција африката у дурмиторским говорима*, На извору Вукова језика, VI научни скуп, Фондација Вукове задужбине Жабљак-Шавник-Плужине, Жабљак 2010, 87–101; *Изговор и дистрибуција плозива у дурмиторским говорима*, МСЦ, 40 /1, Београд 2011, 171–184.

Дурмитора са околином присутна је напоредност *же*/*ре*: *мо̏жеш/мо̏реш, мо̏же/мо̏ре, мо̏жемо/мо̏ремо, мо̏жете/мо̏рете*. Топоним Пирлитор (остаци старог града у подножју Дурмитора) мјештани изговарају без првог *р* – *Пӣлитор*. Романизам *frumentino* (кукуруз) усталио се у дурмиторским говорима, послије метатезе гласова (*р* и *у*), а *ф* је иначе у овим говорима непознат глас, у лику *урмѐтӣн*. Лексема *фризура* престилизована је у дијалекатски лик *влизу́ра*. Сонант *р* је у дурмиторским говорима доста често партикула: *та̀дāр, о̀ндāр, та̀дēр, вỳди̯ер, тỳди̯ер, нỳди̯ер, овỳди̯ер, нӣкадāр, кỳди̯ер, кỳдāр, овỳдāр, вỳдāр, нỳдāр, штӣгāр, во́ђер, ӣкадāр, дѐдēр*... (*Ускоци*, 148).

3. Стабилног је изговора, са мањим одступањима у дистрибуцији, и сонант *л* – нема ни нешто тврђег изговора од нормалног штокавског, а ни умекшанијег који у неким црногорским говорима може ићи и до изговарања гласа *љ*. Дакле, гласови *љ* и *л* у дурмиторској зони чувају своју индивидуалност. Ликвида *л* у резултату је додира носних гласова *м* и *н,* када се тешкоћа у изговору два назала отклања дисимилацијом – *мн* > *мл*: *мло̏го, Ко̏млен, мло̀жити, умложа́вати, мло̀жење*, ја̂ *млӣм* (ја мислим), уколико се не употребљава и друга могућност са упрошћавањем *мн* > *н*: ја́ *нӣм*. Ово је појава која се у дурмиторском крају, у овим лексемама, може сматрати сталном. У другим, пак, ријечима прелазак *мн* > *мл* нема карактер обавезности – на примјер, у вези са наставком *-ник*/*-ница* у средини ријечи имамо дублет: *на̀јамнӣк/на̀јамлӣк, на̀јамница/на̀јамлица* (Вуковић 1938-1939: 40; Станић д 1974: 124). Колебљивост *мн*/*мл* биљежи се и у бројевима: *седа̀млēс, оса̀млēс*, напоредо са *седа̀мнēс, оса̀мнēс*; мада су форме са *мл* много необичнија варијанта коју млађи дијалектолози са простора Дурмитора у посљедње вријеме не потврђују Поповић 2004: 269). Глас *л* је производ дисимилације и у примјерима: *секлѐта̄р, Гли̏горије, Гли̏гор*. Редукција *л* у сугласничкој групи *сл* (*мислити* и сл. – глагола чија је употреба у овој говорној зони иначе ограничена фреквентним конкурентским ликовима *млим*/*ним*), која је у неким дјеловима Црне Горе готово досљедно спроведена, непозната је дурмиторским говорима.

4. И кад је сонант *љ* у дурмиторским говорима у питању, извјесне дијалекатске црте тичу се углавном његовог поријекла. Наиме, *љ* може бити у резултату додира лабијала *п*, *б*, *в*, *м* са сонантом *j* < ѣ: *пљѐва̄т, пљѐна, пљѐга̄в, Бљѐласица, бљѐжати, нѐвљеста, вљѐтромуша, вљѐштица, мљѐсе̄ц, мљѐшина, мљѐрӣт*. Но, често и исти говорник употријеби, напоредо са јотованом формом, и нејотовану: *бјѐжат, бје́лоња, бјѐлика, свјѐцкӣ, вјѐтар, вјѐнчат, на́мјернӣк, мјѐсто, смјѐт, пјѐсма, пјѐна*. Питање је само која је форма на простору Дурмитора присутнија – према мишљењу Јована Вуковића (48) јотоване форме су необичније, док је у материјалу из Ускока, који даје Милија Станић (110), чак 84% јотованих. Обојица истичу да је јотовање у говору старијих особа постојанија појава, а испитивач ускочког говора још мисли да је у мало већем степену него сугласници *б*, *в* и *м*, јотовању подложнији сугласник *п*. Досљедни прелазак група лабијал + *j* > лабијал + *љ* једино карактерише глаголе VI врсте са континуантом јата у инфинитивној и вокалом *и* на крају презентске основе: *сврбљет, тр̏пљет, жи́вљет, гр̏мљет* и сл.

С друге стране, у дурмиторским говорима је мало потврда за *љ* < *j* у групама лабијал + *j* (< *мьј, вьј, бьј, пьј*) – необичне изузетке од уобичајеног: *пљу́сак, јâвљāм, пòправљāм, снȅпље, блȕвати, блȕтāв, зѐмља, земљàнī* биљежи једино Ј. Вуковић у говору Пиве и Дробњака (38): *дȕвјī, лòмјāх, лòмјава, тȕпје*; чак понекад и *зѐмја*, *земјàнī*[3]. Ипак, ширег су ареала и учесталости примјери са *љ* у трпном глаголском придјеву (и изведеницама): *пòбљен, прòбљен, пљȁн, пљȁница*, који се употребљавају напоредо са *òбјен, пјȁн* итд. Према стандардном *пј* у дурмиторским говорима може стајати *пљ* и у ријечима страног поријекла: *пљàдела, пљȁт* (< млет. piadella, итал. piatto).

4.1. Глас *љ* може бити и у резултату дисимилације сугласничке групе *мњ* (*мњ* > *мљ*): *дȕмљāк, сȕмља, сȕмљати* (*сȕмља, сȕмљати* у ускочком говору – стр. 123 – је стална појава), а процес у Пиви и Дробњаку (38, 41) понекад иде и даље: послије обичне замјене *њ* са *љ*, од лика *сумјати*, метатезом смо добили *сујмати* – његова раширеност далеко прелази простор Дурмитора. Спорадично, у групи *вљ* (углавном код глагола *уцрвљати се*) изговор *љ* у Ускоцима може и изостати – *уцр̀вати се*: мȇсо се *уцр̀вало* (142), док се лексема *тољага* чује у лику *тòјага* (стсл. тоѣга), такође и *истојàгати* умјесто *истољагати* (122).

4.2. Више него у књижевном језику у дурмиторским говорима сонант *љ* утиче на асимилацију сугласника по мјесту и начину образовања – и у границама једне ријечи: *ижљу́бити*, *шљȅпак* (слабо печен танак хљеб), *ужљу́тила*, *ȕжљегла*, *шљȅгла*; и у сандхију: *ш љу́дима*, *беж љȅба*... (*Ускоци*, 115). Ова појава заправо није специфично дурмиторска, познају је готово сви црногорски говори; уз то, ни на Дурмитору, као ни у другим црногорским говорима, нема карактер обавезности.

Назали *м*, *н*, *њ*

5. Једна је особина ускочког говора, бар према опису Милије Станића (53–55) посебно дивергентна према књижевном језику: у слогу који се завршава сугласником *н* сваки од пет вокала (чак и *р*) може бити назализован до те мјере да "представља потпун назални вокал, чист назал" (*а, е, и, о, у, р*). Посебно у дугим слоговима: *бā*ⁿда, чȕкȳⁿђед, подȕмē*ⁿта, ла́ⁿци, Мȉлīⁿко, јȕⁿци*; мада, иако мање изразита, ова тзв. унутрашња назализација карактеристика је и кратких слогова: *кȁⁿтāр*, *лѐⁿцȳн*, *сȁⁿдруга*. Додуше, степен назалног бојења, ни у дугим, ни у кратким слоговима, није увијек исти – може ићи од пуне назалности, преко нешто слабије до скоро нулте назалности. У случају назалног изговора, сматра истраживач говора Ускока (54), долази до потпуне деконсонантизованости гласа *н* пред којим се "увија претходни вокал". У овој позицији *н* може водити поријекло и од сонанта *м* и исто тако изазивати назализацију претходног вокала: *слā*ⁿка, кр̄*ⁿка*, *плȁⁿтī*, *мō*ⁿци*, *кȕⁿпи*ˈер*, *цȕⁿбȳс*; а

[3] Некада је у говорима који су у високом степену слични дурмиторским забиљежено и: *рȏбје, сȁбја, грȏбје, црѐвје* (Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, СДЗб III, Београд 1927, 24).

услови слични овима стварају се и у сандхију: *сра̑ᵘга* би́ло, *шкàртāᵘга*, *мо̀лīᵘте*. Међутим, уколико се ријеч завршава са *н* могућност назалног изговора претходног вокала, иако се не искључује, битно је смањена: *Дȕшан*, *брòнзīн*, *велѐдӯн*, *сѐстрīн*.

5.1. Иначе је у говорима Дурмитора делабијализација гласа *м*, тј. изговор *н* < *м* испред неких сугласника (посебно плозива) веома интензиван процес: *зàпантīти, бȕнбāр, дѐнбел, òзīнче, мо̑нче, мо̀нчāд, пòбратīнство, седандѐсēт, о̀сансто, вàнпīр, кòншија, коншȉлук, па̀стрнка*; наравно и у сандхију: òмрзнуо *сан сѐбе*, *са̑н са̑нцит*, вȉдиᵘо *сан га*, пòслала *сан јој оса̀н кīлā* скӧрӯпа, *мо̀лīн те*, *кӯмīн те* Бо̀гом, до̑ћу *чи̑н се* вра̑тīм (*Ускоци*, 116; *Пива и Дробњак*, 29). Но, иако су процеси преласка *м* > *н* у дурмиторским говорима доста интензивни ипак се не може рећи да су изведени до краја, односно да је потпуно изгубљен осјећај за изговор сонанта *м* у овим позицијама. Ово мијењање *м* у правцу сугласника *н* никако се не смије везивати за крај ријечи – заправо, у говорима Дурмитора и околине сонант *м* је, за разлику на примјер од прилика у црногорским приморским говорима[4], у финалној позицији стабилан глас: *јѐднōм, гȍнīм, жѐнōм, рȕкōм, ра̑дīм, о̀сам*.

5.2. Обрнут случај, тј. прелазак *н* > *м*, као резултат асимилације по мјесту изговора испред *п* и *б*, биљежи само Јован Вуковић (29): *једа̀мпӯт*, *једам бра̑в*; док Милија Станић (116) сматра да овај процес није захватио ускочки говор. То још увијек не значи да је назал *н* у овој позицији потпуно стабилан глас – наиме, умјесто уједначавања артикулације преласком *н* > *м* у регији Дурмитора понекад се одвија процес деназализације путем упрошћавања артикулације, односно губљења назалног елемента (*н* или *м*) у неким сугласничким групама (посебно у ријечима страног поријекла): *кома̀нда̄(н)т*/*кома̀(н)да̄нт*, *па̀(н)тљика*, *и(н)терѐса(н)тно*, *ȕ(н)са̄н*, *ва̀(н)редно*, *брȍ(н)зīн*, *Мали́(н)штанин* – становник села Малинска.

5.2.1. Ријечи страног поријекла у дурмиторским говорима погодне су и за развој назалности (најчешће испред плозива) – при томе, разликују се двије могућности: а) консонантизовање вокала (хибридни глас вокалско-консонантског карактера $_{н}$): *комѐ$_{н}$дија, цѝ$_{н}$га̄р, ивȕ$_{н}$цер*...; б) назалност је добила одређенији облик кроз изговор потпунијег консонанта *н*: *комендȕјати, комендȕја̄ш, октȍнбар, сȕнпреш, сунпрѐшат* (млет. sopresàr), *кȕнбура, ȕнбрет, шѐншīр, мàнтрак*[5]. Треба ипак истаћи: и једна и друга појава – и развијање назалног елемента и њој супротна деназализација – далеко прелазе простор Дурмитора.

---

[4] Јако изражен процес преласка *м* > *н* у финалној позицији у говорима Црногорског приморја у ствари је адријатизам, односно дио шире појаве која карактерише говоре дуж јадранске обале и ближег залеђа – и штокавске и чакавске (*мо̀лīн*, *рукȍн*, *сѐдан* итд.).

[5] Развијање назалног елемента, што је супротан процес деназализацији (*ванредно* > *вареднo*), у ријечима страног поријекла Милија Станић на особен начин објашњава – говорник са Дурмитора „осећа неку празнину иза вокала ... он осећа потребу да ту празнину нечим попуни, и попуњава је на тај начин што назализује вокал иза кога осећа празнину, изговорну непотпуност (62–63); односно на том мјесту развија секундарни сугласник, назални елеменат типа гласа *н*“ (154).

5.3. И сонант *н* је, много чешће него *р*, у дурмиторским говорима партикула: *тàдāн, ѝндāн, дѝслēн, вỳдиꙗен, тỳдиꙗен, кỳдиꙗен, нỳдиꙗен, вỳдāн, овỳдāн, нỳдāн, отáлен, ѝтлēн, дѝтлēн, ѝдовлēн, ѝндалēн, вѐчēн, јỳчēн, ѝклēн, дѝвлēн, дѝклēн, тàдēн, ỳвечēн, сàдēн, ѐселēн* (од сада), *óњен, нóњен, óвњен, пѝтљен, дѝљен*... (*Ускоци*, 148).

5.4. Аналогијом према придјевима типа *дрûнскӣ* сонант *н* алтернира са *ј* у примјерима: *аỳстринскӣ*, *полѝцинскӣ,* што у Ускоцима има карактер спорадичне појаве, (154) док је на примјер у старијим говорима Црногорског приморја лик *аустрûнскӣ* готово обавезан.

5.5. Како смо и раније у овом раду констатовали, сугласничка скупина носних гласова *мн* у дурмиторским говорима тешко је одржива, а промјене могу ићи у два правца – а) чешће, мијењање другог гласа *мн* > *мл*: *млѝго* и сл..; б) мијењање првог гласа *мн* > *вн*: *тàвница* (умјесто *тамница*), *ѐбравница* (умјесто *обрамница*), *гýвно*. Према *тавница* добијени су придјеви *тâван* и *тâвна*. Ипак су процеси *мн* > *вн*, у поређењу са *мн* > *мл*, много необичнији и везани углавном за старије информаторе. Но, напоредо са *мн* > *вн* у народним говорима може се одвијати и супротан процес *вн* > *мн*: *дûмно* (умјесто *дивно*), што се понекад може чути у Пиви и Дробњаку (40).

Глас *в*

6. Могућност реализације сонанта *в* у дурмиторским говорима повећана је, у односу на књижевни језик, и то са двије веома раширене појаве.

а) *В* се често изговара на мјесту старијег *х* у медијалној и финалној позицији: послије губљења сугласника *х*, најчешће у секвенцама *у* + *а* – *му(х)а* и *у* + *о* – *у(х)о*, створило се најпогодније фонетско окружење за развитак прелазног (или пуног) гласа, а то је сонант *в*. При томе, у свим ситуацијама глас *в* може бити слаб, тј. не мора ни бити развијен до краја: *мỳᵛа, дỳᵛāн, пỳᵛāћ, напýᵛат* / *пàзуᵛо, ỳᵛо, рỳᵛо*; а могуће је да се умјесто *х* изговори глас *в* који је добио потпуно одређену, тј. пуну консонантску боју: *дỳвāн, ỳвāр, трѝбува* / *увòдила, ỳво, увòдити* (уходити). Какво ће се *в*, послије губљења *х*, развити питање је разних комплексних артикулационо-фонетских фактора – у том правцу Милија Станић даје занимљиву анализу: „у случајевима кад је било потребно обезбедити пуни гласовни материјал за конзервацију дотичног значења глас *в* је потпуно учвршћен“, као у примјерима: *сýва, сỳвāд, сỳвота, пастýва* (*Ускоци*, 90–91); *сýво, сувòвина, сувáрак* (*Пива и Дробњак*, 34). Међутим, ако не постоји „семантичка нужда“ *в* се у овако одређеној реализацији неће ни јавити[6].

[6] Иначе је природа међувокалног *в* у дурмиторским говорима, као уосталом и у многим другим народним говорима, доста нестабилна – у зависности од фонетског окружења препознају се три изговорна варијетета дурмиторског гласа *в*: а) лабиодентални глас са свим одликама књижевног *в* (*забòравūм*, *жúвū*); б) у његовој артикулацији не учествује доња усна и горњи секутићи, препреку ваздушној струји стварају обје усне, при чему доња усна не креће уназад, па се на тај начин чује дјелимично редукован глас – ᵉ (*њѐгоᵉе*, *гдᵉбр*); в) може се десити да усне не створе

Процеси развитка *х* > *в* у средини ријечи, послије вокала *у*, имали су одраза и на устаљивање *в* на мјесту *х* у финалној позицији – везани само за три ријечи: придјеве *сȗв* и *глȗв*; и једну именицу *пàстȳв*. Очигледно, глас *в* је на крај ријечи у номинативу једнине дошао аналогијом из зависних падежа, тј. из медијалне позиције: *пастȕва*, *пастȕвом*... *глȕва*... *сȗвōг*...

б) Глас *ф* је, како смо раније поменули, непознат дурмиторским говорима – овај сугласник несловенског поријекла досљедно је замијењен са *в*[7]: *вèњер, вȕруна, вȅс, вȋно* (= фино), *Сòвија, вилозòвија, сȍвра* (*Пива и Дробњак*, 27); *чȉвчи̯а, мȕвтē, сȅв, вȕрсāт, овурсáтити, кавàна, штȍв, кȕвер, вȉшек, вȉлцāн, провòрцати, прȅверāнс, Вȉлип, Врàницȕз, врȍнт, вàки̯ер, врȕт, òврутīти, навàка* (*Ускоци*, 94–95). Различитим процесима који су се одвијали на почетку ријечи – *ф* > *в* и *х* > ø – остала је само акценатска разлика између глагола *фàлити* и *хвáлити* (у зони Дурмитора *вàлити/вáлити*): шћȇр му *вàлила*, јèдан зȗб јој *вàлī*, *вàлīло* дòсад нȉкōме нȉ̯е, тȏ е нешто *вàлично* / *вáлила* га, нȇмām га што *вáлит*, *завáлила* му се лȉ̯епо, *вáли̯о* се тȕди̯ен. Да је процес дефрикације гласа *ф* у правцу соноризације, тј. прерастања у *в*, у дурмиторским говорима изведен до краја потврда су и узвици гдје би по мишљењу Милије Станића (94), по природи ономатопеје, најприје требало очекивати глас *ф* – међутим, у овим говорима и ономатопејско *ф* дало је *в*: *вȉ̯ȳ, ви̯ȕкати, вȕк, вȕндуља, вȕкати, врк, вр́ , вȕндāћ, навȕкати се*.

6.1. Могућност реализације сонанта *в* може се у говорима дурмиторске зоне, у односу на књижевни језик, и смањивати – у сусједству неких консонаната (најчешће меких, али и других) долази до његовог губљења, било из претконсонантске, било из постконсонантске позиције. Секвенца *кв* у демонстративним и квалификативним замјеницама, и у другим придјевским замјеницама, редовно је губљењем *в* упрошћена: би́ла *óће* на́ка жèна, дȍшли *нȅкаки* љȗди, *онàки̯ē* пȍгāни нȉће нȇмā, *нȉкака* вљȅра (*Ускоци*, 141). Ова појава, осим чињенице да је у питању изражена тежња ка губљењу консонантског материјала, има и морфолошко објашњење – пошто је у ријечима попут: *цр̏ква, квȁка, лȍква, смȍква, Мȍск*ва група *кв* стабилна. И група *вљ* упрошћена је готово редовно губљењем *в*: *стȁ(в)љāт, òста(в)љāш, прȁ(в)љēње, забòра(в)љāти, пòздра(в)љāмо, држа(в)љáнство, одȕше(в)љени, ȕста(в)љāти, стȁљōо*, а опет, у примјерима као *здрȃвље, дрȇвље, дрвљàнīк* (*Ускоци*, 142) остаје неизмијењена.

Испадањем *в* из групе *свје* (< свѣ) и додиром гласова *с* и *ј* дошло је до јотовања и стварања сугласника *с'*: *с'èдок, с'èдочи̯о*, што је изражена тен-

ни минималну препреку ваздушној струји па да засебан изговор *в* потпуно изостане (*Ђȕро(в)ē*, *ȍба(в)езе*). Варијанта ᵉ изгледа је најчешћа у секвенцама у којима је на првом мјесту вокал *у*, а на другом *а* или *о*: *вјерȍᵉатно, Мúлоᵉа, òвāј, рȁтоᵉāло, надȍᵉамо, Јоᵉáновић, разгòᵉарāмо, другòᵉали, гòтоᵉа* / *чȕᵉат, чȕᵉār, кȕᵉарица, сачȕᵉō, скȕᵉāмо*... С друге стране, радикално губљење *в* из међувокалске позиције, као у примјерима: *чȕ(в)али, одòбра(в)āм, стȁ(в)ē, Блáжо(в)е, Сáр(в)ова, ђа(в)òљ* и сл. најрјеђа је варијанта. У примјерима типа: *бр̏ња, бȕа, рȕо* и сл. и не знамо тачно губи ли се примарно *х* или се, послије развитка прелазног *в*, овај глас касније изгубио.

[7] Понекад, под утицајем медија и савременог језика, код млађих говорника може се у посљедње вријеме изговорити и глас *ф*: *фèњер, прòфесор, Сòфија, фáла* (Душанка Поповић, *Консонантски систем говора села Подгоре*, 174).

денција већине црногорских говора. Сличног су објашњења и примјери *с'ѐтовāти* (умјесто с(а)вјетовати), *с'ѐтовō, нàс'етовō* и сл. Исте је судбине сонант *в* и у секвенцама *двје* и *цвје*, гдје послије његовог испадања такође долази до јотовања – *д(в)j* > *ђ*: *мѐђед, мѐђедина, Мѐђед* (топоним), *мѐђеђū*; *ц(в)j* > *ћ*: *Ћѐтко, ћѐтати, ћѐтуља*. Испадањем *в* долази до престилизације дијалекатског лика прилога *овдје – овође* > *овђе* > *óђе* – на који је обично налијепљена партикула *н*: *óђен*. Сонант *в* је испред *j* нестабилан и у лексеми *човјек*, која се, много шире од простора Дурмитора, усталила као *чојек* – са различитим варијететима изговора *j*, што може довести и до његовог потпуног губљења: *чȍ(вј)ек*. Готово је редовно губљење *в* и у примјерима *мр̀тац*, *мр̀тачкū* и сл., а исто се тако упрошћавају и групе *дв*: *гр̏да, гр̀дати се, гр̀дāње* и *цв* у: *цокòтати, цр́чати*. *Цезва* је на Дурмитору, али и уопште у црногорским говорима, без *в* – *цѐза*, а *в* је нестабилно и у групи сугласника *свр* у лексемама *сврàб, сврбљети*, које редовно гласе *срâб, ср́бљети* (*Ускоци*, 142; *Пива и Дробњак*, 29), што је особина и многих других народних говора.

Колебљиве је дистрибуције сонант *в* и у неким другим сугласничким групама – док се испред фрикатива *с* може изгубити: *òпсен, òпсеница, òпсик* (напоредо са: *òвсен, òвсеница, òвсик*), испред африкате *ч* може се и развити на мјесту плозива *п*: *кȍвча, закòвчати, чȉвчија, Шȉвтāр, цȉвцӣо* (*Ускоци*, 123).

6.2. Глагол *пробати* који се у дурмиторским говорима, али и у другим говорима Црне Горе, усталио у лику *провати* (*опро́вати, испро́вати*, *про̑вāј*; такође и у имениици *про́ва*) наизглед је резултат супституције *б* са *в*, но ваља имати на уму и изворни облик ове ријечи – лат./итал. provare – одакле је ово *в* можда само преузето. Редовно општецрногорско *вас*, умјесто *сав*, особеност је наравно и говора Дурмитора.

6.3. У иницијалној позицији сонант *в* је стабилан глас, а ријетко се нађе по који примјер губљења – *јѐверица*[8] < *вјеверица*.

Глас *j*

7. Као и у свим народним говорима, сродним и несродним, артикулација гласа *j* у дурмиторским говорима доста је нестална. Његове артикулационе и акустичке особине зависе од позиције у којој се налази – по акустичком утиску сонант *j* у претконсонантској и финалној позицији унеколико се разликује од гласа *j* у медијалној међувокалској позицији. Ту су могући разни варијетети – између крајности, односно варијанти пуног изговора, с једне стране, и пропуштања његовог изговора, с друге, налазе се варијетети са, зависно од вокалске околине, некад мањим, а некад већим степеном редукције изговора овога гласа. Но, то никако не значи да се дурмиторски говори, судбином гласа *j*, ни по чему не разликују од других народних говора – Ј. Вуковић (42) чак

[8] М. Станић (123) сматра да је овдје вјероватно у питању дисимилационо губљење гласа *в*.

сматра да се разликују не само од црногорских већ у извјесним позицијама и од зони Дурмитора блиских јужнијих херцеговачких говора.

7.1. Од свих ових говора, на примјер, дурмиторско иницијално *ј* боље се чува: *јȇж, јéкнути, јèдва, јȇвтино, јèло, једúнац, јèдӣнӣ, јéза, јȇзеро*. Са овом тенденцијом једино се не слажу облици глагола *јесам*, пошто су напоредо у употреби и *èсам* и *јèсам*, *èси* и *јèси*, *èс* и *јȇс*, и то редуковани ликови претежно у упитним реченицама[9]: *èси* ли ку́пи̯о штȁ? *е* ли дȍшō Мâрко..., док је у потврдним реченицама изговор *ј* готово обавезан. Испред *е*, али само у говору Пиве и Дробњака (42), изговор *ј* може изостати још у неким бројевима и бројним прилозима: *èдан, едàнпӯт, èднōм*; док је у сусједном дурмиторском говору, у Ускоцима, изговор иницијалног *ј* у овим случајевима стабилан. Супротно од процеса губљења, на почетку ријечи у лексема *опет* и *Европа* може се развити секундарно *ј* пуне артикулације па се, поред регуларних ликова, на Дурмитору чује и *јȍпēт* и *Јевро́па*.

7.2. Сличног акустичког утиска јесте и изговор сонанта *ј* у финалној позицији у ријечи. Међутим, његова постојаност није увијек иста, а посебно је колебљива у неким облицима ријечи – на примјер, код глагола чија се презентска и инфинитивна основа завршава на *-а-* у 2. л. једн. императива чују се, поред форми са *ј* на крају, као много необичнији и ликови са пропуштањем изговора овога гласа: *чȅкā(ј)*[10], *прȉчекā(ј), ћȅрā(ј), мр̏дā(ј), слȕшā(ј), сȉнā(ј)*. Сличне је учесталости губљење *ј* и у 2. л. мн. императива, кад се *ј* нашло испред експлозивног *т* у медијалној позицији: *чȅкā(ј)те, дâ(ј)те* – ове појаве су толико ријетке и толико одударају од језичког осјећања ускочког човјека да се за њих готово може рећи, сматра Милија Станић (97), да су lapsus linguae. Нешто је чешће губљење *ј* у императивној речци *нèмō(ј)*[11], али ријетко из медијалне позиције *нèмō(ј)те*. Једино је радикално пропуштање изговора гласа *ј* код глагола *и/је* основа: *пȗ(ј), пòпӯ(ј), грȗ(ј), сàкрӯ(ј), ȕвӯ(ј), ȕзбӯ(ј), ȕгрӯ(ј), пòкрӯ(ј), òдбӯ(ј)*; исто тако и из медијалне позиције: *пòкрӯ(ј)те, прȉвӯ(ј)те, ȕгрӯ(ј)те, ȕвӯ(ј)те, грȗ(ј)те се, пȗ(ј)те*.

7.2.1. У финалној позицији у ријечи сонант *ј* може се изговорити умјесто палаталних африката *ћ* и *ђ*. Више је потврда за прелазак безвучне африкате *ћ* у *ј*, зато што су бројније и категорије ријечи у којима се *ћ* на крају ријечи у дурмиторским говорима може наћи – у супинској форми инфинитива глагола на *-ћи*: *пȏј, дȏј, прȏј, прȗј, ȳј, зâј, нâј*; у именицама (*пȍмōј*, *нȏј* и сл.) од којих су неке у вези са инфинитивима, а неке са непромјењљивим ријечима; непромјењљивим ријечима – везници, прилози: *вȅј*, *сȉнōј*... Лако се може утврдити и степен учесталости једне и друге форме: иако је колебљивост *ћ/ј* у дурми-

[9] Међутим, и у упитним реченицама: „ако хоће да се подигне тон говора, ако се не говори немарније, ако је неко необичније душевно расположење у говору, *ј* се редовно изговара“ (*Пива и Дробњак*, 42).

[10] Императив без *ј чȅкā(ј)* постоји у дурмиторским говорима и као нека врста узвика: *чȅкā* и *чȅка*, који се јавља и у облику *чȅк* и *чȅки* (*Ускоци*, 97).

[11] Лик *нèмō(ј)* пренио се из сандхија – *нèмō(ј) јој* нâ жō учȉњети (*Ускоци*, 96). Необично *нèмō(ј)* у дурмиторским говорима, и уопште у говорима херцеговачког типа, може се сматрати диференцијалном цртом у односу на „старије“ црногорске говоре у којима су ликови без *ј* (*немȏ*) једино могући.

торским говорима евидентна, ипак су форме са *j* у финалној позицији много необичније. Међутим, презентске форме 2. л. једн. *ôj* и *нêj* (< *оћеш* и *нећеш*) редовно су на простору Дурмитора са *j* на крају: *ôj, нêj, ôj* ли, *нêj* ли.

Глас *j* се на крају ријечи може изговорити и умјесто звучне африкате *ђ* – у речци *год*, код које имамо напоредност *ђ/д/j* (*гођ, год, гој*) и код неких прилога гдје налазимо напоредност *д/j*: *свȗд/свȗj, кȗд/кȗj, ȕднекуд/ȕднекуj*. У говору Пиве и Дробњака (33) *j* води поријекло од *ђ* и у два прилога веома необичног гласовног склопа: *нôj, вôj* < *óнђе, óвђе*.

За обје консонантске варијације – *ћ* > *j* и *ђ* > *j* на крају ријечи у дурмиторским говорима важи слични закључак: ове су варијанте, у поређењу са изговореним *ћ* и *ђ*, далеко необичније. Закључак још више добија на значају ако се ови говори упореде са другим црногорским: дистрибуциона ограничења палаталних африката на крају ријечи стварно су присутна и у зони Дурмитора, али у много мањем степену од прилика у говорима југоисточне Црне Горе (осим приморских) у односу на које се дурмиторски изговор сугласника *ћ* и *ђ* у финалној позицији у ријечи може сматрати диференцијалном цртом.

7.2.2. *J* је на крају ријечи у дурмиторским говорима забиљежено и као партикула: *тȍгāj, тàдāj, свèгāj, тȳj*.

7.3. Рекли смо, степен артикулације гласа *j*, односно чујност карактеристичног шума при артикулацији овога гласа највише варира у интервокалној позицији – при томе, прилично је тешко са сигурношћу препознати положаје у којима се *j* добро чува, од оних у којима се дјелимично редукује (*ʲ*) или потпуно ишчезава. Наиме, артикулација дурмиторског *j* може варирати и код истог говорника и зависити од његових индивидуалних особина, прецизности и брзине говора и других чинилаца. Зато неке тенденције које смо уочили на Дурмитору немају карактер апсолутне сигурности – ако је један говорник допринио да се опредијелимо за одређене закључке, већ други нас је понекад у томе демантовао.

7.4. Између тврдих вокала *j* се, како се чини, углавном изговара у својој пуној вриједности: *оа* (*Стȍјане, твȍја, прȍја*), *ао* (*Гȁјо, кȁjō се,* од *зáвоја*), *ау*[12] (*вȗкају, знȁjȳ, глȇдајући, Пáју*), *оу* (*знȍју, пројýрит, мȍју*), *уа* (*ȗjāк, ýjам, брýjат*), *уо* (*крéнуо*[13], *Грýјо, олýјом, гȳјо*).

7.5. Позиције гласа *j* међу палаталним вокалима, па и оне када је само испред или само иза гласа *j* палатални вокал, захтијевају подробнију анализу.

---

[12] Стабилан изговор *j* у овој фонетској околини разликује говорну зону Дурмитора и уже околине од старијих црногорских говора у којима је процес *j* > ø изведен до краја (*читау, пљеваy, знау*). Осим тога, због извршеног процеса *х* > ø у 3. л. имперфекта (*читаху* > *читау*) у њима је дошло до формалног изједначења овог глаголског облика са 3. л. множ. презента. У дурмиторским говорима ова је могућност избјегнута и чињеницом што умјесто процеса *х* > ø у завршном интервокалном положају *х* прелази у *г* (*мȉшљāгȳ, гдвȍрāгȳ*).

[13] У неким се црногорским говорима чак и вокалска група *уо* разбија уметањем секундарног *j* (*крéнујо, ȍбујо*). Међутим, у дурмиторским говорима тешкоћа у изговору два узастопна вокала задњег реда отклања се обично асимилацијом: *кȗцнō, пȍгинō*). Од сродних говора уметање секундарног *j* познају говори Опутних Рудина (мјеста између Никшића и Билеће) гдје је њихов испитивач у трећој деценији прошлог вијека ипак забиљежио *сàзујо, чȗјо, пȁнујо* (Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 22).

е + ј + непалатални вокал / непалатални вокал + ј + е

7.5.1. Испитивачи дурмиторских говора јединствени су у оцјени да се, посебно у позицијама када је вокал *е* на другом мјесту, изговор *ј* обавезно пропушта: *прѐдаем, кàжуем, дȁем, зȁедница, двȕе, ȕбое, мȕега, Змȁевић, коѐшта* (*Пива и Дробњак*, 43); *пȕзнаем, кàē се, крепàе, Рȁдое, твȕе, трȕе, Вȁсоевићи, брȕеви, чȕе, рȁдуе се, кȕпуем* (*Ускоци*, 103). Изузетак су, по мишљењу Ј. Вуковића, само сложенице „гдје се боље чува осјећање везано за сваки дио сложенице понаособ: *ȕједести, поједнáчити, прејáвити*“. Он такође мисли да је иста судбина сонанта *ј*, дакле губљење, и у случајевима када је неки од вокала предњег реда на првом мјесту: *Дѐāн, нѐāк*; док се у Ускоцима (99) „дозвољава“ напоредност *блéјати*/*блéати*, а друга вокалска окружења показују да се *ј* држи доста чврсто: *сē̂јо, крē̂јо*[14], *сéју, крéју*. Међутим, чињеница је да секвенце *ејо* и *еју* и нијесу нарочито честе, ни у књижевном језику ијекавског изговора, ни у дурмиторским говорима, па се неке валидније оцјене у вези са *ј* у овом фонетском окружењу не могу ни дати.

и + ј + непалатални вокал / непалатални вокал + ј + и

7.5.2. Због сродности сонанта *ј* са вокалом *и* постоји објективна тешкоћа у препознавању пуноће изговора овога гласа, када се ови гласови нађу у непосредном сусједству. Ипак, изгледа је мјерљиво да се одређени акустички утисак сличан изговору *ј*, дакле нешто мањи од правог звука за *ј*, више чује уколико је на првом мјесту вокал *и*: *рàки̯а, Ȉли̯а, свȁчи̯ā, Мȉ̯ājло, смȉ̯ати се, фàмили̯ōм, Сȓби̯ōм, Ми̯́о, Мȉ̯ољдāн, Равȉ̯ōјла, рàзби̯ȳ, би̯ȳ, нȉ̯чи̯ȳ, сми̯ȕри̯а, сȉ̯ȳ*. Штавише, поједина фонетска окружења повољна су и за развијање секундарног *ј* – посебно у интервокалској позицији *ио* (глаголски прилог радни погодна је категорија за изговор оваквог *ј* – не само у дурмиторским него и у другим народним говорима)[15]: *збȍри̯о, бȉ̯о, мȕчи̯о се, одлу́чи̯о, сȁкри̯о, авȉ̯ōн, камȉ̯ōн, фи̯о́ка*.

Подједнако је слаб, али само по мишљењу истраживача говора Пиве и Дробњака (43), изговор сонанта *ј* и у позицијама када је вокал *и* на другом мјесту: *двȍ ʲи ца, кȍʲū, стȍʲūм, брȍʲūм, дȍʲити, крȍʲити, да́ʲи, продаʲи, удаʲи*. С друге стране, истраживач говора Ускока (102) ова фонетска окружења гласа *ј* сматра најлабилнијим, до мјере да се његов изговор никако и не чује – без

[14] Ни вокалска група *-ео* на крају ријечи у дурмиторским говорима није склона развијању секундарног *ј* (као ни група *-уо*) – тешкоћа у изговору секвенце *-ео*, уопште у новоштокавским говорима, отклања се сажимањем у *о*: *ȕзō, пȅпō, зȁпō* (поред тога што може остати и несажета). Ликови *дебе̄̀јо, пе̄̀пејо, ȍплејо* и сл. остају особина неких говора југоисточне Црне Горе.

[15] Милија Станић (100) истиче да је секундарно *ј* између *и* и *о* исте снаге као и изговор примарног *ј*; за Јована Вуковића (43) међутим у примјерима у којима му фонетски није мјесто чује се пуно *ј*: *говȍријо, рáдијо, кр̄̀пијо* што је иначе нетипично за просјечни пивско-дробњачки изговор сонанта *ј* у позицијама *и + ј +* тврди вокал.

обзира на боју претходног тврдог вокала: *калàисати, огрàисати, Вòин, Трȍичīн* дâн, *броúмо, усвòити, стòū, брýū, Грȕица*.

ј између палаталних вокала

7.5.3. И у овој је позицији *ј* непостојано – и то: уколико је на првом мјесту *е*, а на другом *и*, губљење *ј* је радикалније (*јèина*, *блéū*); обрнуто, уколико је на првом мјесту вокал *и*, а на другом *е*, ипак се чује, иако слаб, одређени звук карактеристичан при изговору овога гласа: *чи̯ȅ, пи̯ȅм, наи̯èдио се* (*Ускоци*, 100); *ни̯èдан, ни̯èднōм, ни̯èкати*, ко(д) *кòмши̯ē* (*Пива и Дробњак*, 42). Исто овакав изговор гласа *ј* је и у двосложном рефлексу старога вокала јата – *и̯е*[16]: *ри̯èка, си̯èло, бијèда, дȍбри̯ег, цви̯ет, ли̯ȅп, при̯ȍповијес*.

ј међу истим вокалима

7.5.4. Између тврдих вокала *ј* се изговара: *кȕпујū, дò краја, чâја, твòјōј, најàвљујū, Дýју*; док се између истих вокала предњег реда губи, при чему долази до сажимања – најчешће потпуног (комп., суперл. и др.): *стàрū, нâјстарū, писмènū, сиромàшнū, нâјпаметнū, нȉчū, чȗ, Ѝлīн* / *свéдно* (< свеједно), *нéднōм* (< не јèднōм) или понекад дјелимичног: *Ѝлū̯ᵘн*, *нéᵉсти* (< не јести).

7.5.5. Све могуће варијанте изговора сонанта *ј* биљеже се и у сандхију – потпуно губљење, обично када се претходна ријеч завршава самогласником: *што е* дòшō, *ђе е* вòди̯ер. *сȉ̯ено е* ли̯епо рòдило, *ȕмō е* двá брата (*Ускоци*, 104); или се одређена нијанса изговора чује: *òстави ̯е* нёшто, ђȅ *ми ̯е* кòшуља, *рèци ̯ој* (*Ускоци*, 105); а ако сусједне ријечи представљају посебне акценатске цјелине *ј* се може и изговорити у пуном артикулационом захвату: дàнас *нȇј ȕђи* на сèло, ȕзнесе ни нёкō *дòбро јȅло* на трпезу.

7.6. Глас *ј* у међувокалској позицији може у дурмиторским говорима водити поријекло и од старијег *х*, а за настајање прелазног *ј* највише су одговарали додири два вокала од којих је први *и*: *кȕ̯ати, искȕ̯ати, Ми̯àило, Мȉ̯ољдāн, дȕ̯ати, тȕ̯о*... Притом, новонастали сонант *ј* дијели судбину изворног гласа *ј*, тј. присутне су све варијанте – од пуног изговора (*Мȉјољдāн* – најнеобичнија), преко нешто пасивнијег (*Мȉ̯ољдāн*) до потпуног губљења (*Мȉољдāн*), при чему последњу варијанту не треба објашњавати као судбину гласа *х*, како на први поглед изгледа, него вјерујемо искључиво као једну од могућности изговора сонанта *ј* у овим говорима. Друга међувокалска околина није била повољна да се до краја изведе процес *х* > ø > *ј*, него се спирант *х*, у овим случајевима у дурмиторској зони губио без замјеника: *снâ, снâи, снâом, снáā, ажддà,* кàпљē сà *стреē* (*Ускоци*, 87, 101); снâ (*Пива и Дробњак*, 34).

---

[16] Што се тиче двосложне секвенце *ије* као рефлексу некадашњег дугог јата у дурмиторским говорима „проблеми“ су друге природе: изговор другог вокала из јатовске секвенце, вокала *е*, није обавезно кратак, како би требало по Вуковом основном ортоепском правилу – наиме, осим кратког изговора дијалекатски материјал са Дурмитора и околине нуди и различите степене дужења другог вокала, које се обично идентификује као полудуго *е* (варијанте: *нали̯èвати, нали̯éвати, свȉ̯ēт* и сл.).

7.7. Артикулационе и акустичке особине гласа *j*, уколико се нађе испред или иза неког сугласника, не разликују се од нормалног штокавског *j* – само што не постоји обавезност изговора у неким категоријама ријечи. На примјер, у претконсонантској позицији – гдје се *j* иначе у дурмиторским говорима чврсто држи: *блȁгājнīк, пòкōјнā, мâјстор, ŷјна, Мójковац, ђèвōјка* – у завршетку *-ијски*, у изведеницама од ријечи које се завршавају на *-ија*, сонант *j* испада: *змȋскī, Змȋскō* јёзеро, *серȁтлискī* (*Ускоци*, 106); *рȁкīскī* (*Пива и Дробњак*, 43); чак ће се чешће него књижевно *-ијски*, ови придјеви (видјели смо када смо говорили о сонанту *н*) употријебити у лику *-ински*: *кòмшīнскī, серȁтлинскī*. С друге стране, испред придјевског *-њи*, у придјеву *доњи*, као резултат дисимилационих процеса, може се развити секундарно *j*, а појаву прати и акценатски дублетизам: *дòјњī/дôјњī*, *дòјњā/дôјњā, дòјњē/дôјњē*. Стабилан је у дурмиторским говорима изговор гласа *j* у суперлативној ријечци *нај* – и пред сугласником: *нȁјгорī, нȁјмање, нȁјприје*; и пред самогласником: *нȁјужī, нȁјоданī*; а веома је ријетко испред сугласника забиљежено његово губљење: Нѐмōј тàкō *нȁ(ј)љепше* те мȍлīм (*Ускоци*, 99) које је у неким старијим црногорским говорима далеко чешће.

7.7.1. Што се постконсонантске позиције тиче, пратили смо његову судбину у секвенци *рје* (< рѣ). Дијалекатски материјал показује да се овај глас изгубио не само у случајевима као: *времѐна, брȅгови...*, *грȅшан, стрѐлица, пòвреда*, већ и у лексемама у којим у ијекавском изговору српског књижевног језика јатовски рефлекс постоји. Тако је створен идентичан ијекавско-екавски однос: *рѐчит, рȅчнīк, гòрети, прегòрети, изгòрелина, огòрелīште, решȅње, скòрети се, стàревина, гòревина, Рѐчине* (топоним), *рȅђī, рȅђē* – једино се у Ускоцима (69), напоредо са *старѐшина*, понекад чује и *старјѐшина*. Колебљива је употреба *j* у придјевским наставцима, посебно испред некад меких, а данас очврслих сугласника – док се у једнима претежно изговара, у другима се губи, а најчешћа је ипак напоредност ликова са *j* и без *j*. На примјер, у придјевима *бòжī, бòжā, бòжē* / *ȍвчī, ȍвчā, ȍвчē* и свим другим њиховим управним и неуправним облицима изговор *j* готово да је потпуно искључен, док се у другим придјевима обично чују оба облика: *мȁчјī,мȁчјā/мȁчī, врáжјā, врáжјē* (*Врáжјē* јёзеро)/*врáжī, шврȁчјā/шврȁчī, вȕчјē/вȕчī, кȗчјā/кȕчī, зéчјē/зéчī* итд.

7.8. Прегледом артикулационо-акустичких особина сонанта *j*, које зависе од позиције у ријечи у којој се налази, придружили смо се доста несигурним покушајима дијалектолога да се утврде услови под којима се глас *j* чврсто, слабо или никако не изговара (неки истичу близину, односно даљину акцента као један од битних елемената за пуни или слабији изговор). У сваком случају, ипак су у дурмиторским говорима препознате неке лабилније позиције које нијесу потпуно сагласне са приликама у књижевном језику нити су истовјетне са другим црногорским говорима.

8. Упоређујући систем сонаната дурмиторских говора са књижевним језиком примијећене су, поред очитих сличности, понекад и значајне разлике – неке представљају битне дијалекатске ознаке, као што је на примјер назални изговор вокала. Дивергентне појаве односе се углавном на правила дистри-

буције (из разних разлога) готово свих сонаната. Употреба гласа *в*, у односу на Вуков модел књижевног језика, повећана је у говорима дурмиторске зоне из два разлога – преласком гласа *х* > *в* у одређеним позицијама те изговором сонанта *в* умјесто сугласника *ф*. Има одступања и у начинима артикулације – нарочито у изговору гласова *в* и *ј* препознате су неке лабилне позиције. На крају, поједине особине нијесу посебност само говора Дурмитора, него се налазе и у другим црногорским говорима, и источнохерцеговачког и зетскорашког типа, а често и даље – уопште у говорима српског језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вуковић 1938–1939: Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд.

Вушовић 1927: Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, СДЗб III, Београд.

Јовановић 2010: Миодраг Јовановић, *Изговор и дистрибуција африката у дурмиторским говорима*, На извору Вукова језика, VI научни скуп, Фондација Вукове задужбине Жабљак-Шавник-Плужине, Жабљак.

Јовановић 2011: Миодраг Јовановић, *Изговор и дистрибуција плозива у дурмиторским говорима*, МСЦ, 40/1, Београд.

Поповић 2004: Душанка Поповић, *Консонантски систем говора села Подгоре*, Српски језик IX/1–2, Београд.

Станић 1974: Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд.

Miodrag Jovanović

SONANTS IN THE DURMITOR REGION

(Summary)

Comparing the system of spechees in the Durmitor region we have noticed, in addition to the obvious similarities, occasional major differences – some of which are differences regarding essential dialect features, such as e.g. nasalized pronunciation of vowels. Divergent issues with respect to standard language are mostly related to the rules of distribution of almost every sonant (which are disrupted due to various reasons). The usage of the sound *v*, in view of the literary form presented by Vuk, in the speech zone of Durmitor is increased due to two reasons – the change of the sound *h* into *v* (*h* > *v)* in certain positions and pronunciation of sonant *v* instead of consonant *f*. We have also recorded deviations concerning the rules of pronounciation – especially when it comes to articulation of Durmitor sounds *v* and *j* where we have recognized certain unstable positions. Finally, some of the detected characteristics are not limited to the speech zone of Durmitor, since they occur in other Montenegrin speeches as well, especially in those of East-Hercegovina and Zeta-Raška type, and not rarely, in other speeches of the Serbian language as well.

811.163.41‘282(497.113-13)
811.163.41‘34

Жарко С. БОШЊАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

КАКО ОДРЕДИТИ ”НОРМУ” У ГОВОРУ И ДИЈАЛЕКТУ

У раду се, применом метода социјалне дијалектологије, израчунава индекс фреквенције двеју релевантних акценатских варијабли (*жена̑*, *жене̑* Гсг) у идиолектима десетак информатора различите старости, пола и образовања из јужног Баната (Баваништа и Павлиша) и закључује да, за разлику од стања у Павлишу, у Баваништу не постоје унутаргворничке већ само међуговорничке варијације. У оба села у средњој генерацији јављају се ретроградне иновације, тј. архаичније црте (у Баваништу *жѐна*, у Павлишу *жéна*, па чак и *жéне* < *жене̑* Гсг). У оба говора, с обзиром на високу фреквенцију краткоузлазног акцента, требало би му доделити статус прозодеме, нарочито у позицији *жене̑* > *жене̑* > *жѐне* (Гсг), али и у *жѐна* < *жена̑*.

Кључне речи: социјална дијалектологија, варијације, индекс фреквенције, дијалекатска норма, кановачки акценат.

1. Увод

Традиционална дијалектологија описује хоризонталну или територијалну раслојеност језика и труди се да на основу идиолекта идеалног говорног представника[1] реконструише типичну слику говора одређене области и одреди прецизне границе његовог простирања. Социјална дијалектологија проучава вертикалну или социјалну раслојеност језика. Тачније, предмет њеног проучавања су *језичке варијације* условљене говорниковом припадношћу одређеној социјалној групи или другим ванјезичким факторима (Мејерхоф[2] 2006: 15). Већина истраживача народних говора „затварала је очи“ пред варијацијама у говору појединца или неког села. Супротан пример налазимо у дијалекатској грађе бивше студенткиње Александра Белића, Невенке Се-

* piros@panline.net

[1] У западној лингвистичкој литератури то је старији мушкарац који није напуштао своју сеоску средину (NORMS „nonmobile, older, rural, male speaker“) (Чејмберс, Трудгил 1998: 29). У нашој средини то би била ипак женска особа, о чему детаљније говори А. Белић (2000: 249–255).

[2] Терминологија је преузета од М. Мејерхофа, а методологија израчунавања индекса фреквенције варијација од В. Лабова (в. Бошњаковић 2011).

кулић, која је 1952. и 1953. у великом броју војвођанских пунктова прибележила богату збирку дијалекатских текстова у којима су издвојене варијације у сваком идиолекту (Секулић 1981: 107–306). Ове варијације бисмо могли назвати *унутарговорничким* „intraspeaker variation“, пошто појединац, зависно од ситуације, саговорника, па чак и у истој реченици, користи различите форме, што је неизбежна последица инхерентне варијабилности у граматици (Мејерхоф 2006: 17). Међутим, постоји и *међуговорничка* варијација „interspeaker variation“ која је уочљива код различитих говорника истог места или социјалне групе (Мејерхоф 2006: 17). Варијације се могу пратити у оквиру урбаних и руралних средина, у оквиру различитих социјалних група, али и у једном или у више временских пресека. *Синхронијска варијација* (synchronic variation) је промена која се догађа тренутно, у једном одређеном тренутку и често је корен *дијахронијске промене* (diachronic change) која се прати током одређеног временског периода (Мејерхоф 2006: 22). Степен варијације одређиваћемо *индексом фреквенције* неке појаве који се израчунава тако што се број једне варијанте подели са укупним бројем свих варијаната и потом помножи са сто[3] (Бошњаковић 2009: 52). Језичку промену би било најбоље пратити код исте групе након двадесетак година, што је у суштини ретко кад могуће, те се прибегава анализи варијација у говору различитих старосних група у истом периоду. У првом случају имамо *реално* (real time), а у другом *привидно време* (apparent time) (Мејерхоф 2006: 127–154).

Опште или апстрактне језичке одлике које се анализирају називају се *варијаблама* „variables“, а њихове конкретне реализације *варијантама* „variants“ (Мејерхоф 2006: 8–9). Тако бисмо дистрибуцију краткосилазног акцента у финалном отвореном слогу (*жена̑*) могли сматрати варијаблом, а јављање краткоузлазног (*жѐна*), кановачког (*жéна*) или краткосилазног (*жѐна*) на претходном кратком слогу варијантама. Неке алтернације су ограничене непосредним језичким контекстом, те се могу сматрати *регуларним* „regular“ док друге имају статус *пробабилистичких* „probabilistic“, будући да се за њих, на основу ванјезичких фактора, може предвидети вероватноћа њихове учесталости (Мејерхоф 2006: 10). На основу каузалног односа двају фактора познавањем једног, са сигурношћу можемо рећи какакв ће бити други, те такве алтернације можемо назвати *детерминистичким* „deterministic“ (Мејерхоф 2006: 10–11). Конкретно, у кановачким говорима регуларна варијанта је (*жéна*), пробабилистичка је садржана у податку да кановачки акценат боље чувају жене, али и да је под утицајем румунског језика могуће истирање тонске опозиције (*жѐна*, *сирô̑ма* < *сирóма*). У околини Вршца скраћивањем дугосилазног на отвореној ултими и потом померањем новодобијеног кратког на краткоћу добија се краткоузлазни акценат: Гсг *женѐ* > *женѐ* > *жѐне* (Ивић 1990: 201–203). Будући да овај акценат има статус прозодеме, не изненађује чињеница да се он у говору Павлиша јавља и у кановачкој позицији (*жѐна*), што би био пример за детерминистичку алтернацију.

[3] $\frac{A}{A+B+C...} \times 100$

С обзиром на однос говорника према варијаблама разликујемо стереотипе, маркере и индикаторе (Мејерхоф 2006: 22–23). *Стереотипи* су варијабле које говорници јасно перцепирају, коментаришу диференцијалне црте и према њима имају веома јака позитивна или негативна мишљења. Иако су *маркери* варијабле које се налазе у подсвести говорника, они их ипак успешно користе у одговарајућим ситуацијама. *Индикатори* су варијабле о којима говорници не размишљају ни на нивоу подсвести, одређену варијанту употребљавају доследно у свим ситуацијама. Конкретно, индикатор би био доследнија употреба кановачког акцента код средње генерације (1924/5. годиште), али и краткоузлазног (напоредо са кановачким) код старијих говорника. Маркер би био употреба краткосилазног приликом опонашања Румуна који говоре српски са јаким акцентом, док би стереотип био кановачки у говору деце, код којих је он данас стигматизован.

Наш задатак је да и поред мноштва унутарговорничких и међуговорничких варијација на синхроном и дијахроном плану ипак утврдимо прозодијску „норму“ говора одређеног села и то на основу две варијабле (*женȁ*, *женȇ* Гсг). Такође, желимо да податке забележене у традиционалној дијалектологији сагледамо кроз призму социјалне дијалектологије, будући да су оне међусобно комплементарне.

2. Дистрибуција краткосилазног на ултими типа *женȁ*, *по̄ш̄ȁк*

Ова варијабла у испитиваним говорима може имати три варијанте (*жѐна, же́на, жѐна*) са различитом фреквенцијом.

Најпре ћемо испитати унутарговорничке и међуговорничке варијанте у Баваништу код троје информатора.

Први информатор је мушкарац, рођен 1867. године, у време бележења грађе имао је 86 година. Код њега су забележени само примери са краткоузлазним акцентом: *на дѐсна*, *ђедно*, *кдња*, *кдњу*, *кдњи* 3х, *кдње*, *ндга̄*, *одвѐли*, *ѐни* 3х, *у по̄льѐни*.

Други информатор је жена, рођена 1913. године, у време бележења грађе имала је 40 година. Код ње су такође забележени примери само са краткоузлазним акцентом: *ѐшла*, *ђедна, мѐгла* 2х, *њѐга̄* 2х, *ѐна* 5х, *ѐне* 2х, *сирдш̄а*.

Трећи информатор је мушкарац, рођен 1923. године код којег се јавља само краткосилазни акценат: *вѐда*, *у вѐди*, *далѐко*, *дѐска*, *дѐбра*, *дѐшли*, *ђедно*, *нѐшла* 2х, *прон̏ашла*, *ѐна* 8х, *ѐни* 2х, *у пр̏авцу*, *сш̄ȁкло* 3х.

На основу грађе можемо закључити да је варијација присутна само на међуговорничком плану. Пошто нема унутарговорничких варијација, употребљене варијанте имају статус индикатора. Испитивани пункт припада зони староштокавских говора, те изненађују примери са краткоузлазним акцентима код старијих информатора. Пошто немамо ближе податке о информаторима, тешко је рећи да ли је тај акценат резултат утицаја новоштокавских го-

вора. На овај закључак нас упућују и варијантне форме типа *има̀ли* : *ѝмали*. Краткосилазни акценат код трећег информатора сугерише нам да у језичкој теорији морамо рачунати и са ретроградним иновацијама.

У Павлишу је анализиран говор седморо информатора.

1. Први је мушкарац, рођен 1871. године, у време испитивања имао је 82 године. Код њега се јављају три варијанте (*жѐна*, *же́на*, *жѐна*) једне варијабле (*жена̀*):

за ко́ње, *ко́њи* 2х, *по́шла*, *висо́ко*, ра́нио *до́бро*, *за ње́га*, *о́на*; (8 = 34,78%)

ѝшли, *мѐне*, *мо̀ји*, *мо̀је*, *мо̀мце*, *мо̀мци*, *њѐга*, *о̀на* 4х, *о̀ни* 2х, *у сѝркеш*; (14 = 60,86%)

сирдо̂ма. (1 = 4,34%)

2. Други информатор је жена, рођена 1873. године, у време испитивања говора имала је 80 година. Код ње су забележене четири варијанте (*жѐна, же́на, жѐна, жѐна*):

дове́ла, *до́шла* 6х, *до́шли*, *изи́шла*, *и́шла*, *оти́шла* 2х, *оти́шли*, *о́ца, по́шла*, *ко́њи*, *мо́лбу, мр̄тве*, *ре́кла* 2х, *се́ло*; *убије́на*; (21 = 36,20%)

а̀фто, *до̀шла* 2х, *до̀шло*, *извѐђен*, *изѝшла*, *ѝшла*, *ђедна*, *машѝна*, *мѐне, на мѐне*, *мо̀гла* 2х, *мо̀гле*, *мо̀ја* 2х, *мр̀тве*, *о̀на* 8х, *о̀не*, *о̀ни* 8х, *на сѐбе*; *у гр̀унбук*; (35 = 60,34%)

оти̋шла; (1= 1,72%)

убије́на. (1=1,72%)

3. Трећи информатор је мушкарац, рођен 1913. године, у време испитивања је имао 40 година. Код њега су забележене две варијанте (*же́на, жѐна*):

до́бра зе́мља, *до́бра*, *до́бре*, *до́бро*, *до́шло* 2х, *ђе́дна*, *на ње́га*; (9 = 34,61%)

на брзѝну, *до̀бра зѐмља*, *до̀бро* 2х, *до̀шла*, *до̀шло* 2х, *ђедну*, *ко̀је*, *ко̀ји*, *на њѐга*, *о̀не*, *о̀ни*, *толѝко*; *о̀тац, кукѝруз.* (17 = 65,38%)

4. Четврти информатор је жена, рођена 1924. године. Код ње су забележене три варијанте (*же́на, жѐна, жѐна*):

бо́рдо, во́да, во́ди импер., *де́ца* 3х, *до́бро* измѐшаш, *до́бро* се угрѐје, *је до́бро, до́бру, до́шла, до́шли, до́шло* 2х, *до дру́ма, код дру́ма, же́на* 7х, *же́не* Нпл 3х, *зо́ра* 2х, *и́ди* 3х, *и́шла* 3х, *и́шле* 2х, *и́шли* 6х, *ђе́дна* 4х, *ђе́дно, на ђе́дну, по ђе́ну, ђе́чма, ка́фу* 3х, *ко́ја,* једно̂га *ко́ња,* упре́гни *ко́ња,* два̂ *ко́ња,* по два̂ *ко́ња,* по три̂ *ко́ња, ко́са, ме́не, мо́гла, не мо́гу, мо́ја* 5х, *мо́је* де́те 2х, *код мо́мка* 3х, *мо́мце, код ње́га, на ње́га, о́на* 12х, *о́не, о́ни* 4х, *о́ну* 2х, *о́цу* 2х, *се пе́кло, пле́ла* 2х, *се пле́ло, про́шло, све́кру, се́ло* 6х, *ис се́ла,* у *се́лу, си́рће,* у *си́рће, на пе́би*; *доле́ко* 2х, *у живо́пу, земља́но, куку́па, куку́пу, леди́на* 2х, *ова́ко* 2х, *ова́ку, огоре́но, округли́ну, она́ко* 2х, *опе́ло, опи́шла, опи́шли, плепе́не, поне́си, за поспељи́ну, у прашѝну, се прове́ле, пра́ко* 2х, *уречѐна, шупљи́на*; *а́ван, у а́ван, Бо́жић, на Бо́жић, бо́спан* 14х, *гла́ван, ду́шек* 2х, *жи́вот, и́звор* 7х, *ја́стук, ка́зан, мо́мак* 3х, *о́цак, на У́скрс, ча́ршав, чо́век*; *комши́лук, откри́вен*; (180 = 67,92%)

ва̀лда 3х, *гла̀вно, дѐца* 2х, два̂ *дѐци, до̀шли, до̀шло, жѐне* Нпл, *ѝшла, ѝшли* 2х, *ѝшло, ђедна, ђедни, ђедно, ђечма,* два̂ *кр̀спа* 2х, *код кр̀спа, за мѐне, око мѐне* 2х, *на мѐне, мо̀је* де́те, *две* наило́не, *дна, дне* жѝле, *дне* ст̋убове, *дни* 2х, у *дно, сѐло, сво̀је* кокô шке, *сво̀је* мѐсто, *сво̀је* петло́ве, *сво̀ју* гра̂ну*; бо̄гаши, дебело, живѝна, живѝну, ова̀ко* 2х, *она̀ко* 3х, *толѝко;* за *Бо̀жић* 2х, *бо̀стан, ѝзвор,* са *ма̀ком, мр̀тав, пѐкмез* 3х, у *Со̀мбор* 2х, *шѐћер* 2х*;* у *комшѝлук*; (61 = 23,01%)

ва̀лда 2х, *ђедна, ко̀ја, у ма̀ју, мо̀ја* 3х, *мо̀је* канди̋ло*; у ва̄вез, пѐкмез* 14. (24 =9,05%)

5. Пети информатор је жена, рођена 1925. године. У њеном идиому су забележене три варијанте (*же́на, жѐна, жѐна*):

за ме́н; *де́ца* 2x, *до́бро је, до́шла* 6x, *до́шли, зе́мља, у́шли* 5x, *у́шло* 2x, *на ко́ње, ко́њи, ко́са, ле́ѓла, мо́ѓла, ње́ѓа, ње́му, о́на* 3x, *о́не* 3x, *о́ни* 2x, *по́шли, про́шло, све́кра; дове́ла, запе́кла, увије́но; ду́шек, жи́вот, ло́нац*; (44 = 44%)

дѐца, ѝшла 2x, *кдње, се мѐтло, мдѓли, не мдѓу, мдмка, мдмку, мдмци, дна, дне, дни, тебе* 3x, *од чѐга* 2x; *госпдда, живѝна* 2x, *земљѐне, извѐла, родбѝна, толѝко и толѝко, на циглану*; *дѐушек, Ѐускрс, фрѐштук, чѐршав* 2x; *комшѝлук* 2x; (34 = 34%)

глѐвно, дѐска, дѐшла 2x, *ѝгле, ѝшла* 2x, *ѝшле, ѝшли* 5x, *ѝшло се, код мѐне, не мдѓу, код мдји, мдмци, дни, свѐкра*; *ладовѝна; фрѐштук*. (22 = 22%)

6. Шести информатор је девојка, рођена 1979. године. Код ње су забележене три варијанте (*же́на, жѐна, жѐна*):

у́шли, у́шло; о́бор, Ѐускрс; (4 = 13,33%)

у *вдди, жѐна, жѐне* Нпл, *ѝгре* Нпл, *ѝшли, ѓедну, мджда, дна, дно, пекла, рѐкли; извѐли; Бджић* 2x, *Ѐускрс* 4x; *домаћин*; (19 = 63,33 %)

дѐца, дѐшли, мѐни, дна, дно, рѐкли; *жѝвот*. (7 = 23,33%)

7. Седми информатор је дечак, рођен 1990. године. Код њега су забележене три варијанте (*же́на, жѐна, жѐна*):

прашѝну; (1 = 1,19% у набрајању, емфаза)

дѐбро, у дѐуху, жѐне Нпл, *ѓедна, кѐафу, од мѐне, по мѐни, дна, дни, дно, рѐкла, свѐга, срѐбро, на стѐарту, твдрбу*, *на чѐасу*; *далѐко, по дужѝни, у околѝни, половѝна, секѐунду, ширдка* 2x; *бдгат, вѝсок, ѓезик* 3x, *Срђан* 3x, *чдвек* 2x; (35 = 41,66%)

дѐбра, дѐбро је 3x, *дѐшли* 4x, *ѓедна, кѐафу, мѐни* 2x, *о мѐни, мѐне* 4x, *мдѓли,* код *њѐга* 2x, *њѐму* 2x, *ѝшли* 4x, *дна* 5x, *дни* 5x, *ѐртле, свдју, сѐстру, на стѐарту, ѐшли, на чѐасу*; *анегдѐте* Нпл, *од малѐна; Дѐушан, Срђан, ѐспех*; *духдвит*. (48 = 57,14%)

ДИСТРИБУЦИЈА КРАТКОСИЛАЗНОГ НА УЛТИМИ ТИПА
ЖЕНА̏, ПОТО̏К

	кановачки	краткоузлазни	краткосилазни	дугосилазни
1. информатор (1871) м	35%	61%	0%	4%
2. информатор (1873) ж	36%	60%	2%	2%
3. информатор (1913) м	35%	65%	0%	0%
4. информатор (1924) ж	68%	23%	9%	0%
5. информатор (1925) ж	44%	34%	22%	0%
6. информатор (1979) ж	13%	64%	23%	0%
7. информатор (1990) м	1%	42%	57%	0%

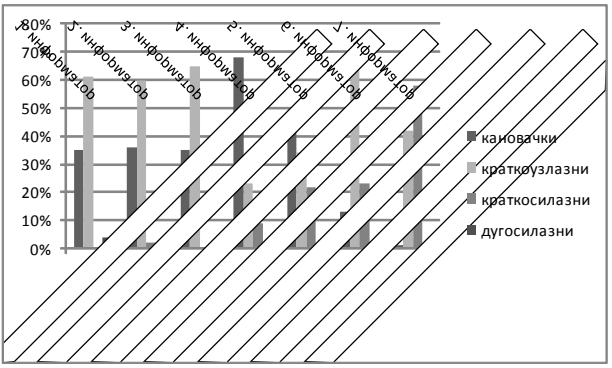

Унутарговорничке варијације постоје код свих информатора. Дакле, сваки информатор користи од две до четири варијанте. Други информатор (1873) користи све четири варијанте, трећи информатор користи две (1913), док сви остали користе по три варијанте.

У погледу међуговорничке варијације највише се користи краткоузлазни и кановачки, док је појава краткосилазног и дугосилазног акцента знатно ређа и плод је утицаја румунског језика.

3. Дистрибуција дугосилазног на отвореној ултими типа *женȇ*

Ова варијабла у испитиваним говорима може имати пет варијанти (*женȇ, жѐнē, жѐне, жéне, жѐне*) са различитом фреквенцијом.

1. Први информатор (1871) има две варијанте (*жѐне, жéне*):

ѝде, ѝду, истр̄чи, п̄онѐсе, да п̄рдда; (5 = 83,33%)
двȇ *сéстр̄е*. (1 = 16,66%)

2. Други информатор (1873) има само једну варијанту (*жѐне*):

довѐде, одвѐду, донѐсе 3х, *однѐсе, ѝзда, ѝду*. (6 = 100%)

3. Трећи информатор (1913) има три варијанте (*жѐне, жéне, жѐне*):

вѐља, дáје мла́ке *вдде, п̄ѝје вдде,* чȉсте *вдде да п̄ѝју,* тȏ *се окдре, п̄дји;* (8 = 72,72%)
вóде, п̄ój̄и (стоку); (2= 18,18%)
п̄ѝју. (1 = 9,09%)

4. Четврти информатор (1924) има свих пет варијанти (*женȇ, жѐнē, жѐне, жéне, жѐне*):

којȗ су 2х, дȁ л тȉ вȉдиш *каквȃ се*; (3 = 3,15%)
дво̄ је 2х, *сп̄дј̄и*; (3 = 3,15%)

мȁло *вдде* Гсг 2х, *да гӣӯӣа, код дȅце, држи* 3х, *кад завдни* 2х, ôн *ȉде, да ȉде* 2х, ви́на се *изнȅсе, ӣедне* гдине, *с ӣедне* стра́не, *оӣ кдје, кдји, лȅжи, лȅжу, код мо́је* зâве, тӯ се *начӯӣа, оӣдји, ӣȉју, ӣлеӣе* 2х, *ӣдју, каӣ ӣрдври* 3х, ôн се *разбдле,* испред *свдје* кӯће, *да сȅду, до средȉне, од средȉне, оӣ ӣрске,* а би́ло је *ӣулузȉне, да се ȕда, ȕме*; (38 = 40%)

ȇј, идȇш за *во́де*, д иде́мо за *во́де*, одáнде смо ву́кле *во́де*, ни́је би́ло *во́де*, да се напдјим ле́пе *во́де*, јдш *во́де*, вȁтра *гӯре* 2х, *гӯре́бе, доне́се, да држи, зо́ве, и́де* 9х, *кӯд и́де* 2х, *да се и́де, д и́де* 2х, *да и́де, кав и́ду* 2х, *и́ду* 6х, ни́је би́ло *ка́фе, ка́кви су, да ӣи́је, ӣресӣо́ји, разбо́ле се, се́ди се* 2х, и ȍндак *се се́ди, да сӣо́ји, ӣулузи́не, не у́ме, у́му,* кȁко се жȉто *чу́ӣа*; (46 = 48,42%)

лȅжи, однȅсе, од ӣоловȉне, каӣ ӣрдври, сӣдји. (5 = 5,26%)

5. Пети информатор (1925) има четири варијанте (*женȇ*, *жȅне, же́не, жȇне*):

овȏ, онȏ, седȳ; (3 = 8,10%)

бȁца 3х, *из ддобре* кӯће, *довȅде, донȅсе,* мȁло *живȉне, ȉде* 2х, дȅвер је *извȅде, ӣоздву, од рдбе, сȅди, сȅду, усȉја, ӯчи, чȉӣа*; (17 = 45,94%)

бáца, и́де, да и́ду 5х, *извéде је, кр́сӣи*; (9 = 24,32%)

да ми донȇсе, тȏ се *здве, здву, ȗду* 2х, сȁт се не *кр̄сӣи, ће се смȅје, да се смȅју*. (8 = 21,62%)

6. Шести информатор (1979) има само три варијанте (*жȅне, же́не, жȇне*):

из ддобре кӯће, *здве* 2х, *ȉде* 3х, *од ӣосӣељȉне, уӣлȅӣе;* (8 = 42,10%)

и́де 2х, *и́ду*; (3 = 15,78%)

кȁко се тȏ *здве* 4х, *здву, ȗду, ӣосӣдје, уӣлȅӣе.* (8 = 42,10%)

7. Седми информатор (1990) има само две варијанте (*жȅне, жȇне*):

гдри, пӯно *дȅце, држе, жȅле, зȁсӣи, здве* 2х, *ȉде, ӣосӣдји, разȕме*; (10 = 52,63%)

врӣи, да држи, здве се 2х, *ȗде* 2х, *ȗду, разȕме, да сȁзна.* (9 = 47,36%)

ДИСТРИБУЦИЈА ДУГОСИЛАЗНОГ НА ОТВОРЕНОЈ УЛТИМИ

	непре-несен	краткоузлазни са дужином	краткоузлазни без дужине	кановачки	краткоси-лазни
1. информатор (1871) м	0%	0%	84%	16%	0%
2. информатор (1873) ж	0%	0%	100%	0%	0%
3. информатор (1913) м	0%	0%	73%	18%	9%
4. информатор (1924) ж	3%	3%	40%	49%	5%
5. информатор (1925) ж	8%	0%	46%	24%	22%

6. информатор (1979) ж	0%	0%	42%	16%	42%
7. информатор (1990) м	0%	0%	53%	0%	47%

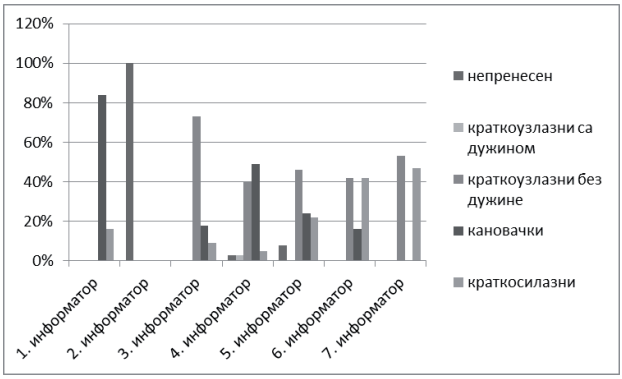

Унутарговорничке варијације постоје код свих информатора, осим код другог (1873). Свих пет варијаната користи само четврти информатор (1924), четири варијанте користи пети информатор (1925), три варијанте користе трећи (1913) и шести (1979) и, на крају, седми (1990) и први (1871) информатор користе две. У погледу међуговорничке варијације највише се користи краткоузлазни, краткосилазни и кановачки, док је појава непренесеног и краткосилазног са дужином акцента знатно ређа.

4. Закључак

На основу прецизне анализе утврдили смо да у Баваништу нема унутарговорничких варијација, већ се разлике уочавају међу говорницима. Пошто нема унутарговорничких варијација, употребљене варијанте (*жѐна, жѐна*) имају статус индикатора, при чему је прва одлика старијих (1867. и 1913. годиште), а друга млађег информатора (1923. годиште). Краткосилазни акценат код трећег информатора сугерише нам да у језичкој теорији морамо рачунати и са ретроградним иновацијама.

У Павлишу су евидентне и унутарговорничке и међуговорничке варијације. Прве се крећу у распону од две до четири варијанте, а код друге је најчешћа употреба краткоузлазног (*жѐна*) и кановачког акцента (*жéна*). Ретки су примери потирања тонских опозиција (*жѐна, сирồма*), што је последица балканистичких процеса изазваних утицајем румунских народних говора.

И дистрибуцију дугосилазног акцената (*женȇ* Гсг) у говору Павлиша карактеришу унутарговорничке и међуговорничке варијације. Прве се срећу у распону од две до пет варијанти (*жѐне, жéне, жѐне, жѐнē, женȇ*), а за друге је карактеристично да се најчешће користи краткоузлазни, затим кановачки и код најмлађих (1979. и 1990. годиште) краткосилазни, при чему је код другог у потпуности изостао кановачки, док је он код информаторке рођене 1924. године најфреквентнији. И у овом последњем случају реч је о ретроградној иновацији.

Иако се ова два села налазе на простору староштокавских говора, у њима би краткоузлазном акценту, с обзиром на високу фреквенцију, требало доделити статус прозодеме, и то не само у позицији *жѐне* < *женѐ* < *женȇ*, већ и у *жѐна* < *женȁ*.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 2000: А. Белић, *О дијалектима*, Изабрана дела Александра Белића, десети том, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бошњаковић 2011: Ж. Бошњаковић, Испитивање градских говора у Србији, *у:* Жарко Бошњаковић (ур.), *Лингвистичке свеске*, књ. 8, Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине, Нови Сад: Филозофски факултет, 47–76.

Ивић 1990: П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд: БИГЗ; Приштина: Јединство.

Мејерхоф 2006: M. Meyerhoff, *Introducing Sociolinguistics*, London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group:.

Секулић 1981: Н. Секулић, Збирка дијалекатских текстова из Војводине, Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XXVII, 107–306.

Чејмберс, Трудгил 1998: J. K. Chambers and P. Trudgill, *Dialectology*, Cambridge: University Press.

Žarko Bošnjaković

WIE KANN MAN DIE NORM IN DER SPRACHE UND MUNDART IDENTIFIZIEREN

(Zusammenfassung)

In dieser Arbeit haben wir versucht, bezüglich auf die soziolinguistische Methodologie, die Frequenz der zwei bedeutenden Akzentvariabeln zu erläutern (*женȁ, женȇ* Gsg) in den Idiolekten von zehn Informanten aus Südbanat (aus Bavanište und Pavliš), die sich im Alter, Geschlecht und Bildungsniveau unterscheiden. Im Gegensatz zu der Lage in Pavliš, die Sprachlichen Eigenschaften in Bavanište gehen zu Gunste der These, dass sich hier nur um Vatiationen zwischen verschiedenen Sprechern handelt. In beiden Dörfern sind unter den Sprechern der mittleren Generation die retrograden Spracheigenschaften zu bestätigen (in Bavanište *жѐна,* in Pavliš *жéна*, sogar *жéне* < *женȇ*

Gsg). In beiden Mundarten der kurze steigende Akzent, bezüglich auf seine Frequenz, sollte den Status einer Prosodeme bekommen, besonders in der Position *женѣ* > *женѣ* > *жѐне* (Gsg), sowie in *жѐна* < *женȁ*.

Schlüsselwörter: soziale Dialektologie, Variation, Index der Frequenz, dialektale Norm, kanovački Akzenttyp.

811.163.41'34
811.163.41'282

Гордана С. ДРАГИН*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ПРОЗОДИЈСКА НОРМА У СТАНДАРДУ И ДИЈАЛЕКАТ

У раду** се на примерима дистрибуције силазних акценатских прозодема у руралним говорима Војводине шумадијско-војвођанског дијалекта и говора Новог Сада коментарише степен њихове обавезности у поређењу са примерима из истих категорија у стандардном језику и пледира за ревалоризацију прозодијске норме у стандардном језику.

Кључне речи: стандардни језик, дијалекат, урбани дијалекат, силазни акценат, дистрибуција акцената

0. У овом раду биће речи о прозодијској норми у стандардном језику, тачније о дистрибуцији силазних акцената у војвођанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта. Прозодијска норма стандардног језика подразумева дистрибуцију силазних акцената на једином и иницијалном слогу у речи. Посматраће се дистрибуција силазних акцената који се у поменутим народним говорима могу наћи и ван почетног слога у речи. Нарушавање дистрибуционих правила силазних акцената запажено је и у разговорном стандардном језику, тј. у говорној пракси јавних медија као и у културном општењу. Иако је много писано на ову тему, актуелна прозодијска норма као да пренебрегава дату реалност (Јоцић, Петровић, Суботић 1982, Петровић 1999, Фекете 2000, Драгин 2005, Бошњаковић, Јокановић-Михајлов 2006, Регодић 2007, Средојевић 2009, Јокановић-Михајлов 2009) .

Одговарајућа норма стандардног језика, па и прозодијска, требало би да буде „еластичностабилна", тј. да се иновира како време налаже, а да при том буде довољно чврста да се не би свакога часа морала (коренито?) мењати. Актуелни *Правопис српскога језика (измењено и допуњено издање)* из 2010. године у издању Матице српске има речник који, нажалост, није акцентован. Исте године, нешто раније, појавом првог речника српског језика са грама-

* gordanadragin@yahoo.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта Дијалектолошка испитивања српског језичког простора (148001) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

тичко-правописним приручником из пера Милана Шипке *Правописни речник српског језика (са правописно-граматичким саветником)* српска лингвистика добила и ортоепски нормативни приручник са око 100.000 акцентованих одредница. То је, поред речника књижевног српског језика Матице српске (РМС) и Српке академије наука и уметности (РСАНУ), једини приручник у којем се нормира акценат речи у српском стандарном језику. У поменутим речницима (РСАНУ и РМС) који бележе акценат није на јединствен начин предложено решење дилеме како треба изговарати неке стране речи и сложенице у којима се, углавном, силазни акценти могу наћи и на непрвом слогу акцентоване речи. Налази се, рецимо, да се за реч *категорија* у Шипкином *Правописном речнику* прописује краткоузлазни акценат на другом слогу и послеакценатска дужина на трећем *(katègōrija)* док РМС и РСАНУ дају као једини поредлог краткоузлазни акценат на трећем слогу без дужине иза акцента *(kategòrija)*. Различитих решења у сва три речника овога типа има доста и за потребе овога рада користићу само примере из Шипкиног *Правописног речника*.

Последњих година све више се говори о потреби реваловизације актуелне акценатске норме у стандарду. Поред радикалних утирања постакценатских дужина маркантна је и појава силазних акцената ван првог слога у речи, што је противно успостављеној прозодијској норми.[1] Егон Фекете у врло садржајном и исцрпном тексту у *Јужнословенском филологу* из 2000. године под називом *Neke pojave sistem(at)skog narušavanja akcenate norme* говори о типовима речи (водећи при том рачуна о њиховом пореклу и броју слогова) у којима се јавља силазни акценат ван првог слога код оних говорника „којима је јавна говорна реч у спрези с њиховом професијом (спикери, новинари, драмски уметници, књижевници, научници) (...) дакле сви они за које се може рећи да су представници урбаног језичког израза“ (Фекете 2000: 1298). Фекете предлаже ревидирање старе или прескрипцију постојеће норме уз комплетну елаборацију, дескрипцију материјала. С друге стране, у интервјуу дневном листу Данас од 13. новембра 2009. године, Јелица Јокановић-Михајлов залаже се за постојање норме „у два слоја“ од којих би један био „елитистички“, идеалан ниво говора где би се сваки силазни акценат у унутрашњем или последњем слогу по правилима дистрибуције новоштокавске акцентуације померао за један слог ка почетку речи, па бисмо имали *асȉстент, дирȉгент, катѐгорија*. Испод тог нивоа „постојао би један други, такође књижевни, али мало либералнији, свакодневнији, за ситуације културног општења, само не у идеалној варијанти (*телевȋзија, категȏрија)*“ (Јокановић Михајлов 2009). Залагања свих лингвиста који скрећу пажњу на овај проблем могла би се подвести под ова два изложена става.

Екавски, шумадијско-војвођански дијалекат, поред ијекавског, херцеговачко-крајишког још од почетка 18. века био је подлога новом књижевном српском језику. Шумадијско-војвођански дијалекат формирао се прво на те-

[1] И о овом феномену детаљно се говори у књизи Ј. Јокановић-Михајлов *Акценат и интонација говора на радију и телевизији* (Јокановић Михајлов 2006).

риторији Угарске (у данашњој Војводини), а касније и у северној Србији. То је дијалекат којим се говорило у економски и културно најјачим српским крајевима и којим је говорила већина српских писаца 19. века. У савременом стандардном српском језику има, разуме се, неких особина које не одговарају стању у овом дијалекту. Међутим, ако се занемаре поменути детаљи ограниченог домашаја може се рећи да народни говори овог дијалекта чине основицу стандардног српског језика и данас. Иако је новоштокавска акцентуација спроведена у свим говорима овог дијалекта, са дистрибуцијом која у начелу одговара оној у станадардном језику, у његовим источнијим говорима има изузетака у вези са распоредом силазних акцената. П. Ивић истиче у својој *Диајлектологији* да „има (...) појединих одступања везаних за емоционалну интонацију *(једва̏, тама̏н)*, (...) у речима станог порекла *(шекула̏нт)*, сложеницама *(којекоо̏, сасви̏м, насре̏д)* и новијим (...) књишким образовањима *(пољопри̏вреда, Аустроу̏гарска)*.“ (Ивић 1985: 70).

По својој дефиницији дијалекат, народни говор, крајњи је резултат територијалног раслојавања језика и својина је људи који живе на територији где се њиме говори. За разлику од стандардног језика који је наддијалекатски феномен, дијалекат је нестандардни, супстандардни идиом. Да би што боље функционисао, стандард се кодификује, прописује на свим језичким нивоима, док је у дијалекту то немогуће урадити. Стандардни језик кодификују лингвисти који се баве нормативном лингвистиком и та правила важе на целој територији где је он у употреби, док у дијалекту то није случај. Оно што је кодификациони приручник (правопис, ортоепски речник, граматика) у стандраду, то би у дијалекту био списак типичних особина за највећи део територије на којој се тај дијалекат говори. То, наравно, не значи да се неки говори истог дијалекта не могу одликовати особинама којих нема на том списку.

1.3.У дијалектолошким монографијама као и у краћим студијама о руралним и урбаним говорима Срема, Баната и Бачке појава силазних акцената ван првог слога различито се третира: 1. или се не помиње, тј. пренебрегава се као општа црта говора који се описује (Николић 1964: 214, Поповић 1968: 76, Јерковић 1992: 91), 2. или се спомиње само узгред са ограниченим бројем потврда (Недељков 1984: 276, Ђулум 1991: 557, 562), 3. или се анализира детаљно уз доста примера (Јоцић, Петровић, Суботић 1982: 70–71, Ивић et al 1994: 63–74, Драгин 2005: 21, Бошњаковић, Регодић 2007: 264–266, Средојевић 2009: 224–225, 231).

Традиционална, рурална дијалектологија у Србији бавила се претежно теренским истраживањима где је за информаторе бирала старије људе који најбоље чувају матерњи говор како би дошла до података *како се некада говорило*. То су биле углавном жене са што мање школске спреме (а неретко и неписмене!) које су се врло ретко или никада удаљавале из свог места боравка. Дакле, инсистирало се на компилацији дијахроног и синхроног приказа особина народног говора. До недавно је наша дијалектологија каснила у опису народних говора у односу на друге земље и поменути принцип донекле је имао оправдања. У односу на стандардни језик који се „учи“ ако се жели њиме комуницирати, дијалекат је матерњи говор сваког појединца.

При усвајању стандарда најтежи задатак је кориговати или потпуно изменити статус фонема а нарочито прозодема родног дијалекта што значи да се оне и најдуже задржавају у говору (или се никада и не коригују!). Рецимо, специфична артикулација вокала средњег реда (*е* и *о*) у говорима Војводине, тј. отвореност кратких вокала, као и њихова затворена артикулација ако су дуги, неће утицати на значење поруке, али ће овакав говор бити *дијалекатски маркиран*. Или, још пре, ако се праве грешке у акценту, тј. ако се говори „са акцентом“, говорник се аутоматски декларише као неко ко долази „из унутрашњости“. Реална је претпоставка да свако ко има потребу да овлада стандардним језичким изразом жели да избегне овакво етикетирање и максимално се залаже да свој говор што више прилагоди стандардном узусу.

Урбана дијалектологија у свету почиње да се развија почетком прошлог века. Код нас она је тек у повоју, али своју пажњу усмерава само на *актуелно стање* у говору града и уз потребне измене прихвата методологију досада објављених описа градских говора у свету. Значајан подухват на пољу урбане дијалектологије код нас представља појава две обимне студије Одсека за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду *Говор Новог Сада (свеска 1: фонетизам и свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине)* из 2009. и 2011. године.

1.4. У *Упутствима за коришћење* поменутог Шипкиног првог (и) ортоепског речника напомиње се да је овај *Правописни речник српског језика (са правописно-граматичким саветником)* и „граматички и прозодијски (...); да не обухвата све лексеме савременог српског језичког стандарда, него само оне које се у основном облику или промени јављају у различитим (...) облицима или са различитим акцентима (...)“ (Шипка 2010: 20). Очекивало се да ће на овом месту бити у фокусу интересовања аутора и прозодијска „недоследност“ коју овде помињем. Ико се одреднице наводе са стандардним акцентом, само у ретким ситуацијама помиње се и акценат који треба избегавати. Навешћу неке примере из *Правописног речника* који су, типски бар, предмет интересовања овога рада (нпр: *бу̏дзашто, благовременост, вердо̀ватно/ве̏роватно, да̀како/дака̀ко, до̀некле, међу̀времен, ò̀тако, ò̀тада/ отка̀да, по̀некад, по̀негде, по̀неко, прекò̀времен, пуно̀летан, у̀наоколо/ у̏наоколо, у̀опште*;

> *асѝстент, дирѝгент, докто̀рант, ко̀год, ко̀јекад, којека̀кав, ко̀јекуд, лабо̀рант* (па и *лабо̀ранткиња, лабора̀нткиња, лабо̀рантски*), *лифѐрант* (па и *лифѐрантски*), *трафѝкант* (па и *трефѝканткиња, трафика̀нткиња, трафѝкантски*), *шпекулàнт* (па и *шпекулàнткиња, шпекула̀нткиња, шпекулàнтски*);
>
> *земљораднӣк, земљораднӣчкӣ, Југославија* (не *Југославија*), *лаборато̀рија, правдоверник, правдоверница, светосавски, категорија* (не *категорија*), *телевизија*
>
> *Аустроу̀гарска/Аустро-Угарскӣ, вероисповѐд, вероисповѐднӣ, вероисповѐст, пољопрѝвреда*

Није јасан критериј по којем аутор за неке речи наводи и могући други акценат, а за друге, истога типа, то не чини. Од свих побројаних примера *Југославија* и *категорија* се морају само тако изговарати и скреће се пажња да норма не прихвата акценатски лик *Југославија, категорија*. Сложени-

це истога типа као што су: *Аустроȕгарска, Àустро-Ȕгарскā, веројȉсповед, веројȉсповеднӣ, веројȉсповēст, пољопрȉвреда* изговарају се само са непренесим краткосилазним акцентом док се, опет неке друге сложенице истога типа, коректно изговарају само са пренесеним акцентом (*пунȍлетан, земљорā̀дник, лаборà̀тӯрија*).

1.5. Прозодијска испитивања у говору Новог Сада потврђују да су примери овога типа чешћи са непренесеним акцентом: *апсолвȅнт, инцидȅнт, командȁнт, парламȅнт; инвестȋције, југозâпадни, у Југославȋвији, координâтор, у опозȋцији, разнорâзна, телевȋзија; органȉзовање, пољопрȉвредни, апстрȁктан* (Јоцић, Петровић, Суботић 1982: 70, 71). И именице домаћег порекла у Гмн често се јављају са непренесеним акцентом: *Албâнаца, домаћȉнстава* (Средојевић 2009: 22, 225), мȁло *лепȏтица* (Драгин 2005: 281), низ *речȅница* (Бошњаковић, Регодић 2007: 265, 266).

Иако се у Поповићевој моногâрафији Говору Госпођинаца у светлости бачких говора као целине, ова појава не помиње (Поповић 1968: 7), а у студијама о акценту Каћа и фонолошким описима Парага (у Бачкој) помиње се тек узгред или са ограниченим бројем примера (Недељков 1984: 276, Ћулум 1991: 562), по сопственом говорном осећању рођене Бачванке са терена Шајкашке и по својим необјављеним записима тврдим да се у примерима овога типа може наћи искључиво силазни акценат на старом месту, тј. ван првог слога[2]. Ни у монографском опису говора Срема, Б. Николић нема експлицитног податка о овој појави (Николић 1968: 214). Међутим, по тврдњи мојих колега који су рођени Сремци, облици са силазним акцентом на последњем или унутрашњем слогу, редовна су појава[3]. У монографији о говору Баната шумадијско-војвођанског дијалекта (Ивић et al. 1994) исцрпно се наводе и анализирају примери са силазним акцентом ван почетног слога противни општим правилима акцентуације. Различити су типови речи (по пореклу и саставу) као и разлози за појаву овог феномена. Аутори помињу неколико типова речи код којих је запажена ова појава:

1. Знатан број сложених речи (именица, заменица, придева, бројева, прилога, предлога, везника) када се граница између саставница понаша као препрека преношењу (*земљорâдник, Југославȋја, користољȗбља; Новосâђани, пољопрȉвреда, Аустроȕгарска; којекȏ, коједȉ; понȅки, понȅшто; православȃвни, светосâвски дом, добровȏљно; првокла̏сни, пунољȅтан,*[4], *пољопрȉвредни, машинбра̏варски*). Важно је поменути да се у свим наведеним примерима изговара увек непренесени акценат. Аутори чак истичу да је и „у усменој верзији данашњег књижевног језика обични су многи од облика који су забележени у Банату. Неки од њих су у наведеном изговору примљени управо из тог извора.“ (Ивић et al 1994: 65);

---

[2] Необјављени ауторкини записи *Дијалекатски текстови из Шајкашке*, стр. 45.

[3] Позивам се на сведочења Ж. Бошњаковића (рођ. у Јаку, крај Руме) и В. Васић (рођ. у Сремској Митровици).

[4] Овај облик са ијекавским јотовањем редован је у говорима Баната шумадијско-војвођанског дијалекта.

2. Маркантни су и чешћи (дакле, не редовни!) облици са силазним акцентом у средини речи настали неком аналогијом у деклинацији. Пре свега мисли се на Гпл типа *Далматȋнаца, Јапȃнаца, омладȋнаца; кабȁница, кобȁсица, чиновȁница* по угледу *на врȃбац : врȃбаца.*

3. Ту је и знатан део позајмљеница из страних језика са силазним акцентом ван почетног слога (*емигрȁнт, командȁнт, трефикȁнт, шпекулȁнт, агȅнт, патȅнт, докумȅнта, империјалȉста, колонȉста, билȁнс, бицȉкли, дијалȅкт, парагрȁф, парадȁјза* поред *штафȋр, делегȃт, инжињȇр, телевȉзор, амбулȁту, пропагȃнда, у Македȏнији, церемȏнија, интелигȅнтно, интересȁнтно, стопроцȅнтно*). Аутори примећују да добар део тог материјала има акценат који је преузет из изворног језика, по правилу немачког, преко којег су најчешће примане и речи латинског порекла. За позајмљенице, иначе, готово никад не важе правила акценатске дистрибуције језика који их позајмљује. Тврди се даље да је највећи део наведених речи преузет из стандардног језика, тј. говора града. Као коначан став о хронологији настанка силазног акцента на непрвом слогу у речи, тврди се да су прво преузете позајмљенице из турског језика, затим је дошло до новоштокавског преношења и на крају улазе речи немачког порекла, заправо речи западног порекла. О примерима *категȏрија* и *телевȉзија* говори се као о речима непознатим немачком језику, бар са наведеним акцентом, и претпоставља се да је за овакав изговор тих речи био пресудан изговор у стандардном језику и говору града. Једино се за мали број лексема (*парадȁјз* и сл.) може рећи да су непосредно преузете од некадашњих немачких насељеника у Војводини (Ивић et al 1994: 68).

4. И реченична интонација може битно утицати на измену акцента, тј. на појаву силазног на непрвом слогу, заправо готово увек на последњем. Емфатички нагласак у емоционално обојеним реченицама даје јачу експресивност: *једвȁ сам, једвȁ сам урȁдила, једвȁ смо чȅкали; тамȁн, даклȅм; изȇм ти лȅба, изȇш му мȁтер, сачȗвај Бȍже*.

5. Упитна интонација, такође, може допринети појави силазног акцента ван првог слога: *јесȋ л урȁдио, идȇ л штȍгод, оћȗ л ти кȁсти, оћȇлду*.

Ова последња особина само је дијалекатска док се у стандардном изразу не запажа[5].

Из наведених примера из народних говора Војводине, како руралних, тако и говора Новог Сада, види се да је појава силазних акцената ван првог слога честа и, готово увек, обавезна појава. У описима војвођанских говора шумадијско-војвођанског дијалекта овај детаљ се сматра незаобилазном особином и чак се као такав често и не помиње (в. горе).

1.7. Однос народних говора и стандардног језика је реверзибилан: како дијалекат утиче на стандард, исто тако и стандардни израз може бити од пресудног утицаја на народни говор, нарочито говор града. Појава непренесених акцената у неким категоријама у стандардном изразу иако је често конкурен-

[5] Ј. Јокановић Михајлов ипак говори да се речи *вероватно* и *изузетно* (само ове две!) у овом акценатском лику изговарају „у изразитој експресији“ (Јокановић Михајлов 2006: 179).

тија од облика са пренесеним акцентом још увек није добила дужну пажњу наших нормативиста. Ово је само још један апел да се на том плану уради нешто радикално ново. Било би примерено, рецимо, да нормативисти ревидирају своје ставове и дозволе да у свим језичким сферама и конкурентнија акценатска форма са силазним акцентима на непрвом слогу буде стандардна. Слободнија дистрибуција силазних акцената са незаобилазном потврдом у народним говорима Војводине само би реално одсликавала актуелно стање у нашој актуелној говорној речи.

ЛИТЕРАТУРА

Бошњаковић, Регодић 2007: Жарко Бошњаковић, Небојша Регодић, *О неким прозодијским карактеристикама језика новосадских медија (ТВ Панонија)*, ППЈ, књ. 38, Нови Сад, 263–315.

Бошњаковић (уредник) 2009: Жарко Бошњаковић, *Говор Новог Сада (Свеска 1: фонетске особине). Филозофски факултет у Новом Саду*, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад, 7–348.

Васић, Штрбац (уреднице) 2011: Вера Васић и Гордана Штрбац, *Говор Новог Сада (Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине)*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад, 7–719.

Драгин 2005: Гордана Драгин, *Прозодијске особине говора спикера (новинара) РТВ Нови Сад*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. Нови Сад. 48/1–2: 277–282.

Ивић et al 1994: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (увод и фонетизам)*. – СДЗб, књ. XL, Београд, 1–412.

Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавске наречје*. – Матица српска, Нови Сад, стр. 216 (са картом).

Јерковић 1992: Јован Јерковић, *Српски говор Бечеја*, ЗбММСФЛ XXXV/2, Нови Сад.

Јокановић-Михајлов 2006: Јелица Јокановић Михајлов, Акценат и интонација говора на радију и телевизији. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, стр. 278.

Јокановић-Михајлов2009:http://www.danas.rs/dodaci/vikend/prof_dr_jelicajokanovicmihajlov_trebalo_bi_da_postoji_norma_u_dva_sloja.26.html?news_id=176714 (приступљено 12. 8. 2011. године)

Јоцић, Петровић, Суботић 1982: Мирјана Јоцић, Драгољуб Петровић, Љиљана Суботић, *Комуникацијске и говорно-језичке карактеристике ТВ Дневника Телевизије Нови Сад на српскохрватском језику*. (Одељење за истраживање програма и аудиторијума радио-телевизије Нови Сад – уредник Ђорђије Поповић).

Недељков 1984: Љиљана Недељков, *Прозодијске особине говора села Каћа*. СДЗб, књ. XXX, Београд, 267–356.

Николић 1964: Берислав Николић, *Сремски говор*. СдЗб, књ. XIV, 207–412 + две карте.

Николић 1970: Берислав Николић, *Основи млађе новоштокавске акцентуације*. Институт за српскохрватски језик, Београд, 11–122.

Петровић 1996: Драгољуб Петровић, *Фонетика* (*Српски језик на крају века* – редактор Милорад Радовановић), Институт за српски језик САНУ, Београд, 87–110.

Петровић 1999: Драгољуб Петровић, *Две прозодијске норме*, Актуелни проблеми граматике српског језика – Зборник радова са другог међународног научног скупа, Суботица – Београд.

Петровић, Гудурић 2010: Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић, *Фонологија српског језика*. Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд, 9–524.

Пецо 1980: Асим Пецо, *Основи акцентологије српскохрвтаског језика*. Научна књига, Београд, 6–180.

Поповић 1968: Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*. Српска академија наука и уметности, Београд, 21, 1–248.

РМС 1967–1969: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб.

РМС 1971–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Матица српска, Нови Сад.

РСАНУ 1959–2010: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Српка академија наука и уметности, Београд.

РСЈ 2007: Мирослав Николић (ур.). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Средојевић 2009: Дејан Средојевић, *Акценат именица у језику водитеља-спикера новосадских телевизијских станица*, Говор Новог Сада (Свеска 1: фонетске особине),Нови Сад, 215–234.

Стокин 2009: Маја Стокин, *Прозодијске особине морфолошких категорија у говору старог Новог Сада*. Говор Новог Сада, свеска 1: фонетске особине. Нови Сад. 192–215.

Суботић 2005: Љиљана Суботић, *Ортопеска и ортографска норма стандардног српског језика*, Новинарска библиотека, Нови Сад, 3–178.

Ћулум 1991: Марија Ћулум, *Фонолошки опис говора Парага*. СДЗб, књ. XXXVII, Београд, 555–564.

Фекете 2000: Егон Фекете, *Неке појаве систем(ат)ског нарушавања акценатске норме*, ЈФ LVI/3–4, Београд, 1297–1329.

редактор **Пижурица 2010**: Мато Пижурица, *Правопис српскога језика (измењено и допуњено екавско издање)*. Матица српска, 7–508.

Шипка 2010: Милан Шипка, *Правописни речник српског језика (са правописно-граматичким саветником)*. Прометеј, Нови Сад, 5–1412.

Гордана Драгин

ПРОЗОДИЈСКА НОРМА У СТАНДАРДУ И ДИЈАЛЕКАТ

(Резиме)

У раду се говори о дистрибуцији силазних прозодема у руралним говорима шумадијско-војвођанског дијалекта у Војводини, говору Новог Сада и стандардном језику и успоставља се однос између конкурентних акценатских ликова у сва три поменута идиома. Актуелни прозодијски речник стандардног језика не дозвољава увек обе кокурентне форме (само: *земљо̀ра̄днӣк, ка̀тего̄рија, дирѝгент, веро̀и̏сповѐст, пољопри̏вреда*), док дијалекат, готово увек, даје предност само једној од њих (*лабора̏нт, југоза̑падни, у опози̏цији*). Ауторка предлаже ревидирање акценатске норме у вези са дистрибуцијом силазних акцената у свим сферама говорне речи и образлаже свој предлог грађом из војвођанских говора шумадијско- војвођанског, „стандардног“, дијалекта.

811.163.41’367.625
811.131.1’367.625

Саша Г. МОДЕРЦ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

КОНАТИВНА ВРЕДНОСТ НЕКИХ СРПСКИХ ГЛАГОЛА И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У ИТАЛИЈАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Циљ овог рада** јесте да се прикаже како у српском језику перфекат несвршених глагола може да поприми посебно семантичко обележје – конативност (идеју „покушаја“, „настојања“ да се изврши одређена радња) – и како у трансферу на италијански језик таква вредност мора да се искаже перифрастично, а не употребом (у овом случају) његовог парцијалног еквивалента, италијанског имперфекта. Грађи која је обухваћена овим радом приступамо методама контрастивне анализе, а резултати истраживања и сам закључак имају практичну вредност када је реч о трансферу са српског на италијански; они могу, такође, представљати подстицај за даља размишљања о семантици неких српских глагола. Глаголи који су занимљиви за анализу конативности и значењског глаголског лика у поређењу с италијанским језиком су, између осталих, *убеђивати*, *смењивати*, *правдати*, *објашњавати*, *мирити*, *смиривати*. Ако се поменути глаголи у несвршеном облику преведу италијанским имперфектом као природним еквивалентом, у преводу се обично добија исказ с наглашеном хабитуалношћу и цикличношћу, с понављањем радње, што није семантички садржај и примарна информација у српским глаголима које наводимо у примерима ниже у раду). Надамо се да ћемо примерима на српском језику, одговарајућим преводима на италијански и лингвистичком анализом илустровати овај специфичан контрастивни проблем између нашег и италијанског језика.

Кључне речи: конативност, контрастивна анализа, преводни еквивалент, значењски глаголски лик, семантика

Појам конативности познат је у српској лингвистици, али у значењу које није везано за тему овог рада. Наиме, у познатој Јакобсоновој схеми комуникације (Јакобсон 1966) разликују се емотивна, фатичка, референцијална, поетска, метајезичка и конативна функција језика. Поменута „**конативна (апелативна) функција** усмерена је на примаоца поруке. У таквим случајевима

* smoderc@fil.bg.ac.rc

** Овај рад део је Билатералног пројекта између Републике Словеније и Републике Србије, *Стратегије формалног учења страних језика у Словенији и Србији: језичка политика и језичка стварност*, 2009–2011.

комуникација, по правилу, има за циљ да на неки начин дјелује на примаоца, да „апелира“ на његова осјећања или мисли и да изазове одређену реакцију. У вербалној поруци њена су типична језичка средства вокатив, друго лице једнине или множине и, нарочито, императив:

Затворите прозор, дјевојко!
Гледаш ли ти икад око себе?
Додај ми то, брзо!
Драги гледаоци, добар дан!“ (Катнић-Бакаршић 1999: 3)

Оваква дефиниција појма конативности јавља се у бројним радовима из области социолингвистике, педагогије и психологије. За потребе овога чланка узећемо у обзир једно сасвим другачије значење овог термина, мање познато изван ужих оквира лингвистике; с обзиром на чињеницу да је ово посебно значење прихваћено и да је оно у употреби у науци о језику, сматрамо да није неопходно да се за ову прилику предложи посебан термин за конативност у ужем лингвистичком смислу. Већ на самом почетку покушаћемо да дамо једну могућу дефиницију овог појма: конативност је семантичко обележје неких глаголског времена које се огледа у њиховој способности да пренесу информацију о намери, жељи или покушају да се врши и изврши глаголом исказана радња. Термин потиче од латинског глагола conari, „покушати, покушавати“. У овом језику није постојао посебан глаголски облик којим би се на морфолошком нивоу исказала конативност, тј. пренела информација да је глаголом исказана радња сагледана као покушај, настојање. Ово семантичко обележје могло је да се искаже латинским имперфектом индикатива, историјским инфинитивом, историјским и инхоативним презентом индикатива[1]. Илустрације ради, наводимо један пример из римске књижевности, с преводом на српски и италијански:

Id Helvetii ratibus ac lin-tribus iunctis transibant	➢ Хелвети су покушавали да пређу реку помоћу спојених сплавова и чамаца. ➢ Gli Elvezi cercavano di passare il fiume con zattere e barche congiunte.

Из понуђеног примера и из раније реченог види се да се конативност изражава несвршеним глаголским облицима у латинском (најчешће имперфектом), док се у италијанском мора употребити одговарајућа перифраза са глаголом cercare („настојати, покушавати“), а у српском ваља употребити перифразу с несвршеним глаголом „покушавати“ (или с неким синонимом) у перфекту, што је једини могући преводилачки избор, имајући у виду чињеницу да се конативност, због своје природе (недовршена, тек започета радња) може исказати само глаголским облицима који упућују на неизвршени и незавршени процес.

У савременом италијанском језику, „директном наследнику“ латинског, семантичко обележје конативности може се препознати у несвршеним гла-

[1] Др Ранко Козић, усмено саопштење.
[2] Гај Јулије Цезар, *De bello gallico*, I, 12.

голским облицима, у имперфекту и у презенту, који се подударају по својој аспектуалној вредности с одговарајућим латинским глаголским облицима. Будући да конативност није изражена посебним морфолошким средствима и да унутар самог италијанског језика представља мање значајно обележје, она није ни била предмет нарочитог интересовања лингвиста; о конативности се, заправо, говори готово искључиво у функцији тумачења и разумевања латинских текстова, у оквиру наставе латинског језика (сличну судбину непрепознавања и научног занемаривања у италијанском језику имала је и лингвистички далеко важнија категорија глаголског вида, која у овом језику такође нема морфолошку реализацију, па је самим тим мање препознатљива него у словенским језицима; глаголски вид спомињан је или спорадично или – углавном – у дидактици старогрчког језика). У латинском језику, дакле, конативна вредност се може издвојити и уочити тек пажљивим семантичким и прагматичким тумачењем исказа, а у преводу на италијански препоручљиво је да се употреби одговарајућа перифраза која садржи идеју покушаја, настојања; иста препорука важи и за преводе на српски језик, што показује да и српски и италијански примењују исти еквивалент да би сачували конативну вредност латинских глаголских облика.

С обзиром на чињеницу да је појам конативности боље документован у италијанском језику, због његових веза с латинским, изложићемо укратко неке дефиниције и примере из италијанског у којима се препознаје конативна вредност глагола. Сами стандардни речници италијанског језика нису од велике помоћи када је реч о дефинисању конативности, у првом реду због своје недовољне прецизности, будући да је реч ипак о уско стручном лингвистичком термину (мада, мора се истаћи да консултовани стандардни речници италијанског језика обухватају велики део лингвистичке – и научне уопште – терминологије). У консултованим речницима конативност је дефинисана из угла гледишта социолингвистике и такве дефиниције заправо су нерелевантне за овај рад[3]. У другим изворима, конативност се дефинише и као својство имперфекта да се искажу „догађаји који су остали на нивоу планирања, жеље, опасности да се догоде“, мада нам се чини да је такво значење мање прецизно[4] (Serianni 2006).

> *Bel lavoro mi faceva fare* („Баш је леп посао хтео да ми дâ“)
> *Un altro po' ammazzavo compare Santo* („Још мало па бих убио комшију Санта“)
> *Per poco, sabato, non avevo un conflitto con quelli del terzo* („Замало да се у суботу сукобим с онима из трећег“)

[3] Конативност се дефинише као „намера говорника да делује на свог саговорника“ (De Mauro 2000), као „језичка функција која исказује молбу, подстрек, забрану итд.“ (Garzanti 2006), као „функција језика која се усредсређује на дестинатара поруке јер настоји да управља његовим понашањем (да га наведе да заузме одређен став, да изврши радњу, да купи неки производ итд.)“ (Sabatini-Coletti 2006), као „функција која исказује молбу, оклевање, забрану“ (Devoto-Oli 2007), односно „исказује жељу говорника да делује на свог саговорника“ (GDU). Наш превод.

[4] Серијани цитира и ауторе Moretti-Orvieto (Grammatica italiana. Il verbo 1. Perugia, Editrice Benucci 1979), који су се такође подробно бавили италијанским глаголом.

И још два слична примера, из мање поузданог извора:

> *Pensavo di uscire verso le cinque.* („Мислио сам да изађем око пет.“)
> *Filippo voleva andare in vacanza a Cuba.*(„Филипо је хтео да оде на одмор на Кубу.“)[5]

Утемељенији приступ види се у дефиницији по којој „конативни имперфекат настаје нарочито с резултативним глаголима и поприма ингресивно значење у присуству трансформативних глагола“ (Ruggiero 2008/2009). Ова дефиниција поткрепљена је, у наставку, са два примера ове врсте имперфекта:

> *a. Ti ricordi quel giorno in cui Stefano stendeva la biancheria mentre tirava la tramontana? Naturalmente dovette poi rinunciare.* („Да ли се сећаш оног дана када је Стефано простирао [покушавао да простре, наша опаска] веш док је дувао северац? Наравно морао је да одустане“. *Превод наш*)
>
> *b. L'aereo decollava* [покушавао да узлети, *наша опаска*[6]] *già dalla pista, quando il pilota si accorse che un motore perdeva colpi. (Bertinetto 1991: 81)* („Авион је већ узлетао када је пилот приметио да један мотор губи обртаје“. *Превод наш*).

Као што се и дало очекивати, најпрецизнији опис и дефиницију конативности даје Bertinetto (1986 : 272) у својој великој студији о италијанском глаголу, али и овде се стиче утисак да је овој појави можда требало посветити више пажње: „Треба ипак забележити да код резултативних глагола (и само код њих) може да искрсне, али и даље само у имперфективним временима, и под условом да се понуди прикладан контекст, нијанса „конативне“ врсте (која се може парафразирати са «sforzarsi di [„настојати“] + инфинитив»), као у примерима:

> [11] Добро се сећам Алберта када је, у борби против времена, *стављао натраг на место посуде* [= „покушавао да стави“, *наша опаска*] с колачима и погрешно их распоређивао, између осталог.
>
> [12] Ено га Ђовани како узалудно *чисти своје чарапе* [= „покушава да очисти“, *наша опаска*] деодорансом; да ли би хтео да му помогнеш? (*Превод наш*)[7]

Конативност у савременом италијанском језику може да се истакне употребом перифрастичних конструкција, одговарајућом глаголском структуром у имперфекту (у преводу на српски: *настојати да + инфинитив глагола*, *покушавати да + инфинитив глагола*[8] *итд.*). Избор италијанског имперфекта за обележавање конативности проистиче из чињенице да је за исказивање

---

[5] http://it.wikibooks.org/wiki/Italiano/Grammatica/Passato/Imperfetto.

[6] Преносимо и овај пример, премда субјекат глагола није биће те се идеја жеље или намере да се глаголом исказана радња изврши преноси логичким закључивањем, у овом случају, на пилота.

[7] Vale tuttavia la pena di segnalare che nei risultativi (e solo in essi) può emergere, sempre coi Tempi imperfettivi, e, purché si dia un contesto appropriato, una sfumatura di tipo ‘ conativo ‘ (parafrasabile mediante «sforzarsi di + infinito»), come in:

[11] Mi ricordo bene di Alberto quando, in lotta contro il tempo, *rmetteva a posto i barattoli* dei dolci, sbagliandone peraltro la disposizione

[12] C'è di là Giovanni che *sta* vanamente *pulendo i suoi calzini* col deodorante; vuoi mica dargli una mano?

[8] Cercare di + inf.; tentare di/provare a + inf.

овог семантичког обележја неопходно да глагол буде у несвршеном виду јер конативност – „настојање“, „покушавање“,– не може да буде исказана свршеним видом глагола, видом који у већини случајева наглашава сам исход (успешан или неуспешан) глаголске радње, њену терминалну или кулминативну димензију.

У србистичкој литератури (изван српско-латинских студија) појам конативности готово да се и не помиње: у великим речницима српског језика (САНУ и шестотомног речника Матице Српске) термини „конативан“ и „конативност“ нису присутни (што треба оправдати чињеницом да су поменута дела речници српског књижевног језика), а нису присутни ни у новом „Великом речнику страних речи и израза“ (Клајн-Шипка 2010). У „Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива“ **(**Сименон 1969) обрађен је придев „конативан“, с изразима *конативан аспект*, *конативни глаголи*, *конативни имперфект/конативни презент*, са значењима која одговарају теми овог рада.

Ако се узме у обзир чињеница да италијански језик тешко препознаје ово семантичко обележје појединих глаголских времена и да је оно у српском језику можда и мање препознатљиво (ако ни због чега другога, онда због чињенице да се Италијани колико-толико срећу с овим појмом, учећи – како-тако – латински језик), намеће се питање на који начин заправо српски и италијански језик могу бити повезани када је реч о конативној вредности глагола. Формално посматрајући, конативност није обележена ни на морфолошком ни на синтактичком нивоу ни у једном од ова два језика, те би се с добрим разлогом могло закључити да ова тема не би требало да има ни научну, ни практичну релевантност. Одговор на ову оправдану дилему лежи у податку да смо, бавећи се контрастивном анализом ова два језика, и преводећи с једног на други, приметили да одређени српски глаголи у перфекту несвршеног глагола захтевају посебан еквивалент у италијанском. Наиме, такви перфекти не могу се исказати на италијанском језику само еквивалентним глаголским обликом – имперфектом, већ одговарајућим „конативним перифразама“. То би могло да значи да су предметни српски глаголски облици обележени конативношћу. Испоставља се да је за потпуно очување семантике српског исказа неопходно да се у преводу на италијански употреби перифраза с глаголом који упућује на идеју покушаја (нпр. cercare di, као у ранијем примеру, или tentare di, provare a, с истим значењем; и глагол volere, „хтети“, може да послужи овој сврси, али само у презенту или имперфекту).

Глаголи који су привукли нашу пажњу су *избегавати*, *смењивати*, *мирити*, *наговарати, објашњавати* и *убеђивати*. Наведени глаголи не чине нужно и коначан списак српских глагола који могу да садрже конативно значење; прављење таквог списка није циљ нашег рада већ сагледавање проблема који се постављају испред преводиоца. У састављање овог списка кренули смо од првог глагола за који смо, хронолошки, у огледалу италијанског језика, уочили да има посебну семантику: *убеђивати*. Преостале глаголе пронашли смо индуктивним путем, ослањајући се на претпоставку да би они могли да имају конативну вредност и тражећи језичке примере у српском који би затим, по-

моћу преводног еквивалента на италијански, потврдили нашу претпоставку. Примере које наводимо преузели смо углавном из електронских издања српских новина и са интернета. Наводимо два примера с глаголом *наговарати* којима се у српском може приписати било конативна, било хабитуална вредност (понављање радње у одређеним интервалима) или дуративна вредност (радња убеђивања је приказана у њеном одвијању: ово тумачење захтева јединствену ситуацију/временски оквир):

> Нити сам убио, нити сам наговарао некога на то. (www.glas-javnosti.rs, 8.6.2009.)
> Хасан Салихамиџић (...) *наговарао* је млађег саиграча (...) да заигра за БиХ.“ (www.furka.com)

У преводу на италијански језик долазе до изражаја ограничења еквивалентног глагола convincere (= убедити/убеђивати), који се тек у имперфекту приближава семантици глагола „убеђивати“, али поприма стативну вредност и мења значење, до те мере да речник Devoto-Oli бележи да презент глагола convincere (самим тиме и имперфект, као несвршено време) има посебно значење у јединственој, нехабитуалној ситуацији: „допадати се“, „уливати поверење“). Италијански еквиваленти у претходним примерима били би, редом:

> Non ho ucciso, né ho cercato di convincere qualcuno a farlo
> H.S. (...) cercava/ha cercato di convincere il compagno più giovane (...) a giocare per la Bosnia

а никако, редом, convincevo, convinceva, јер би ти тренутни глаголи (пунктуални, у италијанској терминологији) у имперфекту попримили хабитуално значење (упућивали би на понављање радње, на то да је неко „више пута убедио другога“ да учини нешто).

Глагол *смењивати* је глагол за који смо нашли следеће примере:

> Лисац и Лорбек „смењивали“ Опачића. (www.smedia.rs)
> Божовић: Смењивали ме само новинари. (www.novosti.rs, 29.1.2009.)
> Смењивали чак и портпароле! (www.novosti.rs, 15.12.2008.)

Прва два примера имају јасније изражену сингулативност: наиме, глаголска радња тиче се једне особе (може се, дакле, имплицирати да је радња вршена у једном временском оквиру; сами лексички преводилачки еквиваленти licenziare или destituire у имперфекту били би у функцији описивања или понављања радње (с мало вероватним закључком да су поменуте особе више пута смењене са исте функције/положаја). У новинском чланку очекује се информација (наративни приступ), у значењу које смо овом термину приписали у нашој граматици италијанског језика (Модерц 2006: 301–302)[9], зато би и овде требало употребити конативну перифразу hanno cercato di[10]. У трећем примеру радња се односи на више особа и упућује, стога, на различите контексте и

[9] И овај семантички елемент италијанског глагола задаје велике проблеме нашим студентима италијанског језика.

[10] Могао би се употребити и глагол volere, али у имперфекту, због специфичног значења извршености које поприма перфекат овог и других италијанских модалних глагола (нарочито dovere, „морати“, и potere, „моћи“).

време када је вршено смењивање. Италијански имперфект може бити еквивалентан израз, без конативне перифразе; стилски, такво решење би захтевало посебан контекст, због наглашене дескриптивне природе имперфекта.

Четрврти пример:

> Да ли би га, као власник, смењивао ако је тачно да је добит повећао четири пута и да ли би му исплатио бонус?“ (www.politika.rs, 17.6.2009.)

нема додирних тачака с темом овог рада будући да је употребљени имперфективни облик заправо замена за перфективни, стилски мање обележени облик *сменио*.

За глагол *избегавати* издвојили смо један пример:

> Избегавао судар и сурвао се са надвожњака.“ (www.blic.rs, 1. децембар 2008.)

Овај пример упућује на једну ситуацију; могао би се парафразирати на следећи начин: „покушавао да избегне судар“ и тек онда превести на италијански. Глагол у имперфекту evitava упућивао би на хабитуалност (као да се радња вршила у више наврата; из примера се може закључити да је радња сингулативна), перфекат ha evitato упутио би на „успешно избегавање“. Преостала преводилачка могућност јесте конативна перифраза са cercare, tentare и сл.

Глагол *мирити* илустрован је следећим примерима:

> Шапчанин који је мирио Авганистанце. (www.novosti.rs, 7.6.2009.)
> Премијер Цветковић мирио министре. (www.alo.rs, 20.01.2009.)
> Марковић мирио Лабуса и Динкића. (blic-europa.com, 13.5.2006.)

Сви примери морају се превести италијанском перифразом која садржи еквивалент глагола *покушавати*. Италијански глаголски облик треба да буде у свршеном виду, због поменутог принципа информативности који утиче на употребу прошлих времена у италијанском језику, односно на структурирање целог исказа: pacificava би имао дескриптивну функцију, прва асоцијација с овим обликом била би да се односи на више пута поновљене околности и да је мирење било – највероватније, у недостатку јасног контекста – успешно. Стилски, најбоље решење била би перифраза с глаголом volere (voleva pacificare, „хтео је да помири“).

За глагол *убеђивати* наводимо неколико примера. Први је наслов новинског чланка:

> Реган *убеђивао* Горбачова да Бог постоји. (www.vesti.rs, 8.3.2009.)

Текст вести испод наслова гласи:

> Током совјетско-америчког сусрета на врху, 1988. године у Москви, тадашњи амерички председник Роналд Реган *покушао је да преобрати* (наш курзив) свог домаћина, совјетског лидера Михаила Горбачова, и да га убеди у постојање Бога, пише амерички лист „Вол стрит џорнал.

Запажа се да је у тексту вести употребљен глагол *покушати* + (...) *убедити* („покушао је... да га убеди“), што може да говори у прилог претпоставке да *убеђивати* у наслову вести има конативно значење и без поређења са италијанским језиком. Слични закључци могу се извести и за следећи наслов:

„Годину дана убеђивао суд да је жив.“ (www.blic.rs, 16.12.2008.)

У овом примеру, радња није сингулативна већ дуративна, заузима временски интервал од „годину дана“, итеративна је и учестала али, у одсуству хабитуалних одредби за време (нпр. „на свака три дана“ и сл.) не може јој се приписати одлика хабитуалности (односно, у италијанској терминлогији, „хабитуални глаголски вид“). Из самог исказа не разуме се да ли је особа о којој је реч одиста успела да докаже суду да је жива; закључак да ли она јесте или није убедила суд можемо донети не на основу употребљеног глаголског облика већ на основу прагматичког закључивања, које опет зависи – у овом случају – од нашег познавања света; такав закључак је, нужно, субјективан. Слично тумачење важи и за примере:

Зар нас ниси овде негде убеђивао да су free програми без spyware-а????? (www.mycity.rs, 21.8.2005.)

По том сам убе ђи вао се бе да је бе сми сле но оп те ре ћи ва ти се до ка зи ма, јер ни смо на не ка квом су ду... (www.ribolov24.com)

Следећи пример с глаголом *убеђивати* је компликованији јер не упућује на конативност већ на текстом условљену извршеност процеса исказаног глаголом *убеђивати*. Не само да у примеру препознајемо извршеност процеса него препознајемо и идеју понављања процеса (рекурзивност радње, која додуше није јасно исказана, али сматрамо да је ипак препознатљива):

ЛОНДОН – Бивши бармен који се десет година лажно представљао као британски шпијун и ***убеђивао*** *жртве да спонзоришу његов луксузни животни стил а ла „Џејмс Бонд“, осуђен је на казну доживотног затвора због отмице и крађа.*

Британац Роберт Хенди Фригард (34) ухапшен је још 2003. године на лондонском аеродрому Хитроу у заједничкој акцији британске полиције и америчког Федералног истражног бироа (ФБИ), а суђење је тек сада завршено. Током деценије превара које личе на холивудске филмове, Фригард је заводио жртве, **убеђивао** их да му дају стотине хиљада фунти, а неке од жртава чак наговорио да напусте домове и живе као луталице.

Успешност понављаног процеса препознатљива је прагматички и могли бисмо предложити српску парафразу овде употребљеног глагола убеђивати: „успевао да убеди“. Италијански пажљиво срочени еквивалент овог глагола био би „era riuscito a convincere“ (претпрошло време којим се истичу управо и извршеност и позитиван исход радње).

У закључку овог кратког излагања можемо да констатујемо да за успешан трансфер са српског на италијански, али и на друге језик, треба добро

познавати како семантику српских глаголских времена[11], тако и семантику глагола страног језика на који се преводи; ове две компетенције су предуслов да се не почине грешке у превођењу у оним околностима у којима је преводилац уверен да је поступио у складу с важећим граматичким правилима, али без свести да граматике не могу да обухвате сва правила и да постоје непредвидљиве замке које се не могу увек избећи. Наша претпоставка о конативној вредности наведених српских глагола и наше излагање на ову тему можда ће помоћи да макар један део контрастивних проблема између српског и италијанског језика престане да буде извор погрешних преводилачких решења или погрешне продукције на страном језику, а можда ће подстаћи и истраживаче чија је ужа област рада српски језик да размотре овај проблем и из перспективе своје струке.

ЛИТЕРАТУРА

Јакобсон 1966: Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд, Нолит

Marco Bertinetto 1986: Pier Marco Bertinetto, Tempo, aspetto e azione nel verbo italiano, Il sistema dell'indicativo, *Studi di grammatica italiana pubblicati dall'Accademia della Crusca*. Firenze

De Mauro 2000: De Mauro, *Dizionario italiano,* Paravia-Mondadori

Devoto-Oli 2007: Devoto-Oli, *Vocabolario della lingua italiana*, Le Monnier,

Dizionario 2006: *Dizionario Garzanti di italiano*. De Agostini Scuola S.p.A. – Garzanti linguistica

Ruggiero 2008/2009: Giancarlo Ruggiero, *L'uso dei tempi verbali nell'interpretazione simultanea*, дипломски рад, Универзитет у Трсту

UTET 2003: *Grande Dizionario Italiano dell'Uso,* UTET 2003

Катнић-Бакаршић 1999: Марина Катнић-Бакаршић, Лингвистичка стилистика, Open Society Institute

Клајн-Шипка 2010: И. Клајн и М. Шипка, Велики речник страних речи и израза. Прометеј, Нови Сад. (5. допуњено и исправљено издање).

Модерц 2006: Саша Модерц, *Граматика италијанског језика. Морфологија с елементима синтаксе*, Luna crescens, Београд 2006.

Moretti-Orvieto 1979: Moretti-Orvieto, *Grammatica italiana. Il verbo 1*. Editrice Benucci

Sabatini-Coletti 2006: Sabatini-Coletti, *Dizionario della lingua italiana,* Rizzoli-Larousse S.p.A.,

Serianni 2006: Luca Serianni, *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria*, Utet

[11] Изворним говорницима је она позната, макар на интуитивном нивоу; пошто радове из србистике читају и страни србисти, који можда не познају финесе нашег језика, није на одмет да се семантичка обележја глагола, или других категорија о којима се излаже, подробно опишу, колико год то нама, српским ауторима деловало редундантно и општепознато.

Сименон 1969: Рикард Сименон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива,* Матица хрватска, Загреб

Saša G. Moderc

IL VALORE CONATIVO DI ALCUNI VERBI SERBI E I LORO EQUIVALENTI IN ITALIANO

(Riassunto)

L'obiettivo di questo articolo è dimostrare come il perfetto dei verbi imperfettivi serbi possa assumere un tratto semantico specifico, la conatività (per esprimere l'idea di „tentativo" di svolgere una determinate azione), e come nel transfer in italiano tale tratto debba essere espresso perifrasticamente, non limitandosi all'uso del suo equivalente parziale (in questo caso), l'imperfetto italiano. Si adottano i metodi dell'analisi contrastiva; i risultati e le conclusioni della ricerca hanno valore pratico per quanto riguarda il transfer dal serbo in italiano e possono costituire uno stimolo per ulteriori approfondimenti sulla semantica di alcuni verbi serbi. I verbi serbi ritenuti interessanti per l'analisi e il confronto della conatività e dell'azione verbale con gli equivalenti semantici italiani sono, tra gli altri, *ubeđivati*, *smenjivati*, *pravdati*, *objašnjavati*, *miriti*, *smirivati* (rispettivamente, *convincere*, *destituire*, *giustificare*, *spiegare*, *pacificare*). Se questi verbi, in determinati contesti, si traducono solo con l'imperfetto italiano, si ottiene un enunciato con spiccato valore abituale, ciclico, elemento non contenuto come informazione primaria nei perfetti serbi. Questo problema contrastivo tra serbo e italiano viene studiato tramite esempi serbi, traduzioni in italiano, analisi linguistica e semantica degli esempi citati.

Parole chiave: valore conativo, analisi contrastiva, equivalente, classe azionale del verbo, semantica

Садржај

Стана С. Ристић
ИЗРАДА НОРМАТИВНОГ РЕЧНИКА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА 5

Sabine Kirfel
ПРЕВОД У НОВОМ РУХУ – о најновијем немачком издању „На Дрини Ћуприје“ 19

Władysław Lubaś
ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ – НОВИ ПРОБЛЕМИ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ У СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА 35

Paul-Louis Thomas
НОВА ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ЗА ФРАНКОФОНЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТЕРМИНОЛОШКЕ ПРОБЛЕМЕ..... 45

Јелица Д. Јокановић-Михајлов
САВРЕМЕНА ОРТОЕПСКА НОРМА И ПРОБЛЕМ ФАКУЛТАТИВНОСТИ 53

Анђелка Н. Митровић
ТРАНСКРИПЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ИМЕНА И НАЗИВА ИЗ АРАПСКОГ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ 59

Вања С. Станишић
О ДИГРАФИЈИ У СРПСКОЈ И КОРЕЈСКОЈ ПИСМЕНОСТИ 73

Ксенија Ј. Кончаревић
НОРМЕ КОМУНИКАЦИЈСКОГ ПОНАШАЊА У ПРАВОСЛАВНОМ СОЦИОЛЕКТУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА 81

Александар Милановић
ГРАФИЈСКО-ОРТОГРАФСКА НОРМА И ЊЕНА РЕКОНСТРУКЦИЈА У МРКАЉЕВИМ ФИЛОЛОШКИМ РАДОВИМА (1810–1817)..... 93

Владислава Ж. Ружић
РЕКЦИЈА И НОРМА..... 103

Галина Г. Тяпко
РЕЧИ *ШТО* И *ШТА* У СВЕТЛУ ФУНКЦИОНАЛНЕ
И ПЕДАГОШКЕ ГРАМАТИКЕ 113

Милош М. Ковачевић
О НОРМАТИВНОСТИ ФУТУРСКЕ УПОТРЕБЕ
ПЕРФЕКТИВНОГ ПРЕЗЕНТА 125

Веран Ј. Станојевић
ПЕРФЕКТИВНОСТ И ТЕЛИЧНОСТ У СРПСКОМ СА
ОСВРТОМ НА СИТУАЦИЈУ У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ 141

Миливој Б. Алановић
ПРИНЦИПИ СИНТАКСИЧКЕ КОРЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТИ
ОСИМ- СТРУКТУРА У СРПСКОМЕ ЈЕЗИКУ 157

Сања Ж. Ђуровић
МОРФОЛОШКА АНАЛИЗА ГЛАГОЛСКИХ ДУБЛЕТА
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 171

Александар Стефановић
УПОТРЕБА БРОЈЕВА *ДВ(Ј)ЕСТА/ДВ(Ј)ЕСТО*; *ТРИСТА/ТРИСТО*;
ЧЕТИРИСТО/ЧЕТИРИСТА У СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ 183

Илијана Р. Чутура
О ЈЕДНОМ НОРМАТИВНОМ АСПЕКТУ УПОТРЕБЕ
ДЕКОМПОНОВАНИХ ЈЕДИНИЦА 201

Ирина Иванова
ТИПОЛОШКА ПОДУДАРНОСТ СРПСКЕ И РУСКЕ
ИНТЕРПУНКЦИЈЕ 215

Бранкица Б. Чигоја
НАПОМЕНЕ О ГРАФИЈИ, ОРТОГРАФИЈИ И ЈЕЗИКУ ИЗ
НЕКОЛИКА ПИСМА ДУБРОВЧАНА УПУЋЕНА ДЕСПОТУ
СТЕФАНУ (XIV/XV ВЕК) 225

Радмило Н. Маројевић
КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКА НОРМА У ФОРМИРАЊУ 237

Јелица Стојановић
МОРФОСИНТАКСИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
ПРЕТЕРИТАЛНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У
ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА (16–19. ВИЈЕКА) 259

Слободан Ј. Павловић
ЛИНЕАРИЗАЦИЈА ИМЕНСКОГ ИЗРАЗА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
XII И XIII ВЕКА 271

Владимир Р. Поломац
ТИПОВИ ОРТОГРАФСКИХ НОРМИ У СРПСКИМ ПОВЕЉАМА
ОД КРАЈА XIV И ТОКОМ XV ВЕКА 285

Исидора Ч. Бјелаковић
ПРОЦЕСИ У ФОРМИРАЊУ ГЕОГРАФСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ
У ПРЕДСТАНДАРДНОЈ ЕПОСИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА 297

Гордана Р. Штасни
ЕТНИЦИ У ВУКОВОМ *СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ* (1852)
И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА НОРМА 309

Драгана Ратковић
РЕЧИ СА ИНТЕРФИКСОМ *-И-* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
У ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ДО ДАНАС 319

Вероніка И. Ярмак
О МОГУЋНОСТИ МОДУЛИРАЊА АЛГОРИТМА
ИСТРАЖИВАЊА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ОБЛИКА У
РАЗЛИЧИТИМ ТИПОВИМА УМЕТНИЧКОГ ДИСКУРСА 331

Тијана В. Ашић
ЈЕЗИЧКА НОРМА У ПОЕЗИЈИ СТЕВАНА РАИЧКОВИЋА 343

Димка Савова
ДЕАГЕНТИВНИ ИНФИНИТИВ С МОДАЛНИМ ПРЕДИКАТОМ
ТРЕБАТИ/ МОРАТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 355

Драгана Д. Вељковић Станковић
СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ФУНКЦИЈА ГЛАГОЛА
У ЈЕЗИКУ РЕКЛАМЕ 369

Јованка Ј. Радић
ЗАМЕНИЦЕ: СТРУКТУРНА ОСНОВА И НЕПОСРЕДНО
УКАЗИВАЊЕ НА ЕНТИТЕТЕ 383

Соња Ненезић
НЕКЕ ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ АНДРИЋЕВОГ ЈЕЗИКА
У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНЕ КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКЕ НОРМЕ 395

Љиљана Недељков
ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА
У ВОЈВОДИНИ 405

Предраг Д. Дилпарић
„ЈЕЗИК ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ“ ИЛИ ГЛОБАЛНОСТ ЈЕЗИКА 417

Вељко Ж. Брборић
ПРАВОПИСНА НОРМА ДАНАС: (НЕ)ОПРАВДАНОСТ ИЗМЕНА 431

Слободан Б. Новокмет
ОДНОС ПРАВОПИСНИХ ПРИРУЧНИКА ПРЕМА
ТЕРМИНИМА ИЗ ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ 445

Јасна Б. Влајић-Поповић
КАКО СЕ КАЖЕ: *КАТАЛКА* ИЛИ *КАТАРКА*? 457

Ана Б. Пејановић
НОРМАТИВНА И АУТОРСКА УПОТРЕБА ФРАЗЕОЛОГИЈЕ 471

Лариса И. Човић
О ПРЕВОДУ *КУЋЕ НА ОСАМИ* ИВЕ АНДРИЋАНА РУСКИ
ЈЕЗИК: ФРАЗЕОЛОШКИ НИВО 479

Мариана З. Алексић
УСТАЉЕНА ПОРЕЂЕЊА СА ЗООНИМОМ КАО
КОМПАРАТИВНОМ КОМПОНЕНТОМ 489

Леся Петровска
НАЦИОНАЛНА ЕТИКЕЦИЈА У ФРАЗЕОЛОГИЈИ СРПСКОГА
ЈЕЗИКА 499

Henryk Jaroszewicz
ВАРИЈАНТНОСТ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА У СРПСКОМ
И ПОЉСКОМ ЈЕЗИКУ 507

Љиљана Петровачки
ЗА ИЗРАДУ ШКОЛСКОГ РЕЧНИКА ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ 519

Леся Стеблина-Рудякова
ГРАМАТИКЕ И РЕЧНИЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
НА КИЈЕВСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ „ТАРАС ШЕВЧЕНКО“ 529

Миодраг В. Јовановић
СОНАНТИ У ГОВОРИМА ДУРМИТОРСКЕ РЕГИЈЕ 537

Жарко С. Бошњаковић
КАКО ОДРЕДИТИ „НОРМУ“ У ГОВОРУ И ДИЈАЛЕКТУ 551

Гордана С. Драгин
ПРОЗОДИЈСКА НОРМА У СТАНДАРДУИ ДИЈАЛЕКАТ..... 561

Саша Г. Модерц
КОНАТИВНА ВРЕДНОСТ НЕКИХ СРПСКИХ ГЛАГОЛА
И ЊИХОВИ ЕКВИВАЛЕНТИУ ИТАЛИЈАНСКОМ ЈЕЗИКУ 571